

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON;

A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;

V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†;

RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH



Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttar Pradesh, Hyderabad and Mysore; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1950

EDITORIAL NOTE

[No. 2]

The text of the Āpaddharma section of the Śāntiparvan is based upon the following MSS. —

THE CRITICAL APPARATUS

I. N(ORTHERN) RECENSION (25 MSS.)

(a) *North-western Group* (v)

Śāradā Version [Ś]

Ś₁ = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 379. Undated. Used from a photo-copy procured from the Bibliothèque. It is a unique paper MS. in Śāradā characters for the entire Śānti, being purchased in Kashmir in 1898. It gives Arjunamiśra's comm. in the margins, although the text is often independent of, and corrected (*see. m.*) to agree with, the commentary.

Kaśmīrī Version [K], being Devanāgarī transcripts from [Ś]

K₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 198 of 1891-95. Undated: complete for the Śānti.

K₂ = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal. Undated: complete for the Śānti.

K₃ = Poona, Kamat Collection of the BORI. Undated: contains the Rājadharmā and the Āpaddharmā sections only.

K₄ = Poona, BORI MSS. Collection, No. 246. Complete for the Śānti. (ca. A. D. 1771).

K₅ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4757. Contains the Rājadharmā and the Āpaddharmā sections only. (A. D. 1795).

Maithilī (Videhā) Version [V]

V₁ = Kathmandu, Nepal Durbar Library, No. 738 (Bendall [wrongly] 867). This was utilized from enlargements of micro-film photographs of the original palm-leaf MS. taken *in situ* with the special permission of the Government of Nepal. Contains, with a few lacunae, the entire Śāntiparvan. (A. D. 1516).

(b) *Central Group* (Y)

Bengali Version [B]

- B₀ = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 20, Q. This was used from a photocopy procured from the Bibliothèque. Complete for the Śānti. Written on palm-leaves in two bundles : " O " and " Q ", the latter containing the Āpaddharma and the Mokṣadharmas. (A. D. 1687).
- B₁ = Dacca, University Library, No. 4806. Undated : collated at Santiniketan : contains the Rājadharmas and the Āpaddharma sections only.
- B₂ = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 6. Contains the Rājadharmas and the Āpaddharma sections only. (A. D. 1687)
- B₃ = Dacca, University Library, No. 507. Collated at Santiniketan : contains the Rājadharmas and the Āpaddharma sections only. (A. D. 1741).
- B₄ = Santiniketan Viśvabhāratī Library, No. 281. Undated : contains the Rājadharmas and the Āpaddharma sections only.
- B₅ = Dacca, University Library, No. 579. Collated at Santiniketan : contains the Rājadharmas and the Āpaddharma sections only. (A. D. 1741).

Devanāgarī Version [D], sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Arjunamiśra [Da]

- Da₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 499 of Viśrāmbāg I. Undated : contains the Rājadharmas and the Āpaddharma sections only.
- Da₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 500 of Viśrāmbāg I. Undated : contains the Rājadharmas and the Āpaddharma sections only.

(ii) Devanāgarī Version of Nilakaṇṭha [Dn], the " Vulgate "

- Dn₁ = Bhor, State Library, No. 81. Complete for the Śānti, together with Nos. 80 and 82. (A. D. 1769).

[Dn₂ — absent]

- Dn₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 241 of 1895-1902. Undated : contains the Āpaddharma and the Mokṣadharmas sections only.

(iii) Devanāgarī Composite Version

- D₁ = Poona, Mahābhārata Collection of the BORI, No. 237. Undated. Procured from Kashmir : contains the Rājadharmas and the Āpaddharma sections only.

- D₁ = Madras, Adyar Library, No. X. B. 11. Undated. Complete for the entire Śānti.
- D₂ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1115. Collated at Tanjore: complete, with Nos. 1116 and 1117, for the entire Śānti. (A. D. 1746).
- D₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 220 of 1887-91. Undated: complete, with Nos. 219 and 221, for the entire Śānti.
- D₄ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1166. Undated. Collated at Tanjore: complete, with Nos. 1167 and 1168, for the entire Śānti.
- [D₅ — absent]
- D₆ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1191. Undated. Collated at Tanjore: complete, with No. 1192, for the entire Śānti.
- D₇ = Poona, Vishalgad Collection, BORI, No. 240. Undated. Complete for the entire Śānti.
- D₈ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 65 of 1882-83. Contains the Āpaddharma and the Mokṣadharma sections only. (A. D. 1560).

II S(OUTHERN) RECENSION (9 MSS.)

Telugu Version [T]

- T₁ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11811. Undated. Collated at Tanjore: complete for the entire Śānti.
- T₂ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Punjab), No. 3947. Undated: complete for the entire Śānti.

Grantha Version [G]

- G₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Mutt Library. Not numbered. Undated: complete for the entire Śānti.
- G₂ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Punjab), No. 4082. Undated: complete for the entire Śānti.
- [G₃ — absent]
- [G₄ — absent]
- G₅ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11847. Undated: collated at Tanjore: contains the Āpaddharma section only.

Malayālam Version [M]

- M₁ = Pilakkattigiri, S. Malabar. Poomulli Mana Library, No. 309. Complete for the entire Śānti. (Kollam 921 = ca. A. D. 1746).

- M₂ = Cochin, Paliyam Estate Library, No. 3. Undated: contains the Rājadharmā and the Āpaddharma sections only.
- M₃ = Vadakancheri, Cochin. Avanapparambu Mana Library, No. 80. Undated: contains the Rājadharmā and the Āpaddharma sections only.
- M₄ = Alwaye, Travancore. Ponnokottu Mana Library, Not numbered, Undated: contains the Rājadharmā and the Āpaddharma sections only.

TESTIMONIA

(i) Commentaries

- Ca = Arjunamiśra's *Bhāratārthadīpikā* or *°pradīpikā*, as in Da₁ and Da₂, and in Ś₁. Copies procured from Tanjore and Mysore show considerable additions and omissions. Available for the entire Śānti.
- Cb = Vimalabodha's *Durghatārthaprakāśinī* as in the copy procured from the Maithili MS. in the Rāja Collection Darbhanga; in No. 167 of 1887-91 of the Bombay Govt. Library (deposited at the BORI); and in copies procured from the Banaras Govt. Sanskrit College Library. The comm. on the Āpaddharma in all these MSS., is very scrappy.
- Cn = Nilakanṭha's *Bhāratabhāṣya* or *°dīpikā*, as in Dn₁ and Dn₂, and as printed in the "Vulgate" editions. Available for the entire Śānti.
- Cv = Vādirāja's *Lakṣālakṣaṇa* on the evidence of a transcript procured from Madras. Available for the entire Śānti.

(ii) Epitomes

- Mañj. = Kṣhemendra's *Bhāratamañjarī* (Kāvyamālā, No. 64). Other epitomes not used.

(iii) Translations

- Āndhra = *Āndhra Mahābhāratamu* by Tikkana. Other translations not used.

*
* *

*
* *

*
* *

The second part of the Rājadharmā (fasc. 19), although formally published on the 16th Sept. 1950—the Rṣipaṇcamī day—was ready towards the middle of June 1950. It gives the additional passages and the Critical Notes to the Rājadharmā—in fact everything except the detailed introduction, which will form part of the general introduction to the Śāntiparvan, to be issued, as a separate fascicule, after the entire Śāntiparvan is critically edited.

The Govt. of India have continued their help for this part of the Śāntiparvan, which will, however, just suffice for the Āpaddharma. It is to be hoped that for the concluding sub-parvan—the Mokṣadharmā—which is the longest and the hardest in the Epic, a special additional grant will be made available. Special mention is due here to the Govt. of Nepal, which, besides permitting the use of the important Maithilī MS. (V₁), gave also a donation of Rs. 5,000 for the edition.

I cannot complete this note without a special mention of the assistance rendered by the Āryabhūṣaṇ Press which printed the forms as quickly as the Institute could compose and get them ready for the press, as well as of the loyal cooperation of the Mahābhārata staff of the Institute (and particularly of Messrs. M. V. Vaidya and N. M. Khuperkar) who spared no pains to make the edition as correct and useful as possible.

Gītājayantī : December 20, 1950 }
B. O. R. Institute, Poona 4. }

S. K. BELVALKAR
General Editor

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
 addl. = additional.
 adhy. = adhyāya(s).
 App. = Appendix.
 Arj. = Arjunamiśra.
 B. = Bombay edition of the Mbh.
 (Śaka 1799).
 BG. = Bhagavadgītā.
 C. = Calcutta ed. of the Mbh.
 chap. = chapter(s).
 comm. = commentary(aries).
 cont. = continue(s).
 corr. = corrected, correction.
 Crit. App. = Critical Apparatus.
 Dev. = Devabodha.
 ed. = edition.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary).
 hapl. = haplographic(ally).
 illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
 ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
 interp. = interpolate(s).
 introd. = introduction, introductory.
 K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
 L. = Line.
 M. = Madras edition of the Mbh. (of
 P. P. S. Sastri, 1931-1936).
 m or marg. = marginal(ly).
 Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 64).
 Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
 Mbh. = Mahābhārata.
 Nil. = Nilakaṇṭha.
 O-J. = Old-Javanese.
 om. = omit(s), omitting.
 orig. = original(ly).
 post. = posterior.

pr. m. = *propria manu* (by own hand).
 prob. = probably.
 r. = repeat(s), repeated.
 Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
 ref. = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
 st. = stanza(s).
 supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
 transp. = transpose(s), transposition.
 v. verse.
 (var.) = with variation(s).
 v. l. = *varia(e) lectio(nes)*.

☞☞ (in the critical footnotes) enclose
 citations from commentators.
 [] besides their normal uses, enclose
additions to MS. readings.
 () besides their normal uses, enclose
 superfluous letters, which should
 be *omitted* from MS. readings.
 * (superior star) in the text indicates
 an *emendation*.
 * * (in the MS. readings) indicate
 syllables lost through injury to MS.
 — printed below (or along the side-
 margin of) any part of the con-
 stituted text indicates that the
 reading of it is less than certain.
 C denotes a "Commentary", prefixed
 to the abbreviation of the name of
 a commentator ; thus, Cd = Comm.
 of Devabodha ; Ca. b. n. v = Comm.
 of Arjunamiśra, Vimalabodha,
 Nilakaṇṭha and Vadiraja. A "p" is
 added on to denote a "pāṭha" or
 variant ; thus, Cnp = a pāṭha men-
 tioned in the Comm. of Nilakaṇṭha.

॥ शान्तिपर्वणि आपद्धर्माः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुकोशस्य बन्धुषु ।

विरक्तपौरराष्ट्रस्य निर्द्वयनिचयस्य च ॥ १

परिशङ्कितमुख्यस्य सुतमन्त्रस्य भारत ।

असंभावितमित्रस्य मित्रामात्यस्य सर्वशः ॥ २

परचक्रामियातस्य दुर्बलस्य बलीयसा ।

Out of the MSS. used for the Rājadharmā section of the Śāntiparvan, Dn₂ and Ds from the N recension and Gs from the S recension are absent from the critical apparatus of the Āpadharma, while Ds and Gs are newly added.

The introductory mantra:

301* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except V₁ B D₁; Dn₂ Ds absent). Śi K Dn₁ D₂ read न्यामं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, Śi ins. ३३; K₂ ३३ स्वस्ति प्रजाभ्यः । ३३ श्रीसिद्धराजेशाय नमः । ३३ नमो भगवते वासुदेवाय । ३३ नमो रामलक्ष्मणसीताभ्यः । ३३ नमो गुरुभ्यः । ३३; K₂-s Ds Dn₂ D₂ ३३ श्रीराजेशाय नमः । Ds श्रीराजेशाय नमः । नमो भगवते वासुदेवाय । Ds ३३ नमः श्रीनारायणाय ।

Of the MSS. which om. the introductory mantra, Ds begins with श्रीराजेशाय नमः ।

1 *) M₁ [अदीर्घसूत्रस्य. — ^b) K₁ सानुकोशस्य (for 'कोशस्य). — After 1st. K₂ s Bo. s-s Dn₁ ns D₁-s read 2nd. — ^c) K₂ s Bo. s Dn₁ ns D₂ s s विभक्तः (B₁ 'क्त'); B₁ s विविक्तः; D₁ विरक्तं (for विरक्तः). K₂ V₁ B (except B₀) Dn₁ ns D₂ s पुरराष्ट्रस्य. — ^d) K₂ B₁ D₁ s G₁ निद्रव्यः; D₁ निर्द्वयः. Śi K₂ s निद्रव्यस्य.

2 K₂ s Bo. s-s Dn₁ ns D₁-s read 2nd after

आपन्नचेतसो ब्रूहि किं कार्यमवशिष्यते ॥ ३

भीष्म उवाच ।

बाह्यश्चेद्विजिगीषुः स्याद्धर्मार्थकुशलः शुचिः ।

जवेन संधिं कुर्वीत पूर्वान्पूर्वान्विमोक्षयन् ॥ ४

अधर्मविजिगीषुश्चेद्बलवान्पापनिश्चयः ।

आत्मनः संनिरोधेन संधिं तेनाभियोजयेत् ॥ ५

C 12. 476S
B. 12. 121. S
K 12. 121. S

1st. K₂ s read 2nd twice. — ^a) B₁ परः (for परि-). K₂ s B₁ s Dn₁ ns D₂ s ब्रूतस्य; B₁ s ब्रूतस्य; D₁ चित्तस्य; D₁ ब्रूतस्य; D₂ मूर्खस्य; T₂ मूर्खस्य (for मूर्खस्य). — D₁ om. 2nd. — ^b) Śi K V₁ B Ds Dn₁ ns D₁ s s धृतः; D₁ S (Gs absent) दुष्टः; D₂ द्युतः (for 'द्युत-). D₁ T₂ सर्वतः (for भारत). — D₁ om. (hapl.) 2nd. — ^c) S (Gs absent) असंविभागः (M₁ 'हित') मन्त्रस्य. — ^d) K₂ Ds T₂ G₁ s s सर्वतः; T₁ सर्वदा (for सर्वशः).

3 *) K₁ G₁ परा (G₁ 'रि') चक्रामि; Ds परचक्रामि (for 'चक्रामि-). B₁ पातस्य; B₂ Dn₁ D₂ s जातस्य; Ds जातस्य; G₁ पातस्य (for पातस्य). — ^b) G₁ दुर्लभस्य (for दुर्बलस्य). K₂ Ds बलीयसा; K₂ यशा. — ^c) B₁ s (marg.) आपन्नस्य च मे ब्रूहि. — ^d) Ds यत् (for किं). D₁ इति; G₂ अपि (for अद्य-).

4 G₂ om. the ref. — ^a) G₂ (inf. lin.; orig. as in text) द्विषचेद्; Cv बाह्यार्थे (gloss: धनकनकादिषु) (for बाह्यश्चेद्). D₁ om. (hapl.) from पुः up to गी (in 5th). — ^b) K₂ Ds धर्मेषु (for धर्मार्थे). Ds कचित्; D₂ Ikenna; D₁ णटः (for शुचिः). — ^c) Śi K₂ s जवेन (for जवेन). Ds कुर्याच्च (for कुर्वीत). Ds तेन संधिं प्रकुर्वीत. — ^d) K₁ पूर्वान् पूर्वान्; Ds Ds पूर्वपूर्वान्; D₁ S (Gs absent) Cv पूर्व पूर्व (gloss: जितं जितं); Ds पूर्वान् पूर्वान् (for पूर्वान्पूर्वान्). K₂ B₁ Dn₁ विमोक्षयेत्; V₁ B₁ Ds D₁ S (except M₁ s s; Gs absent) विमोक्षयेत्; Dn₂ D₂ s विमोक्षयन्; Ds प्रमोक्षयेत् (for विमोक्षयन्).

5 Ds damaged. D₁ om. up to गी (cf. v. 1. 4). S (Gs absent) om. 5th. — ^a) K₂ V₁ B₁ s Ds Dn₁ ns D₂ s बोधर्मः (for अधर्मः). K₂ V₁ B₁ s Ds Dn₁ ns D₂ s स्वाद् (for चेद्). — G₂ repeats 5th-6th

G. 12. 4784
B. 12. 131. 6
K. 12. 131. 6

अपास्य राजधानीं वा तरेदन्त्येन वापदम् ।
तद्भावभावे द्रव्याणि जीवन्पुनरुपार्जयेत् ॥ ६
यास्तु स्युः केवलत्यागाच्छक्यास्तरितुमापदः ।
कस्तत्राधिकमात्मानं संत्यजेदर्धमिवित् ॥ ७
अवरोधाज्जुगुप्सेत का सपत्नधने दया ।
न त्वेवात्मा प्रदातव्यः शक्ये सति कथंचन ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
आभ्यन्तरे प्रकुपिते बाह्ये चोपनिपीडिते ।

after 6. — ^a) K2.4 Bo.5 D1.9 [अ]पि (for [अ]भि-).
D7 T G1.2.5 -रोचयेत् (G2 'ते') (for -योजयेत्).
K2.5 V1 B1.2.4 Da Dn1.13 D2.3 M1.3.4 संधिं तेनापि
रोचयेत्. ☞ Cn: संनिरोधेन कतिपयग्रामदानेन । ☞

6 D1 repeats 6^a after 6. — ^a) D1 अपश्येद्; D9 अवाप्य; Cv अथास्य (for अपास्य). Cv राजधानीं च. — ^b) K2 Bo.2-5 Da Dn1.13 D2.3.5.8 द्रव्येण (Dn2 'न') (for अन्येन). K2.4.5 V1 B Da Dn1.13 D2-5.8 चापदं; K3 D9 पातकं; M1 पापदं; M2 पादपं (for वापदम्). — ^c) K2.4 तद्भावभावे; K5 B4 Da Dn1.13 D2.3 Cn तद्भावयुक्तो; D7 S (except M2; G2.4 absent) तद्भावभावो (G1.2 'वा'). K5 D4 धर्माणि; D7 द्रव्याणां (for द्रव्याणि). — ^d) M4 उपाजयेत्. — After 6, G2 repeats 5^a-6^a.

7 D9 damaged. — ^a) K1 यस्तु; K3 D4 T2 याश्च; D7 यास्ति (for यास्तु). K5 Da2 Dn1.13 कोशबलः; V1 B Da1 D2.5.8 कोषबलः; D2 कोशबला- (for स्युः केवलः). — ^b) K4 तारितुम्; Da1 तरीतुम्; D3 तद्वित्तम्; G2 चरितुम् (for तरितुम्). K3 G2 आपदं. D1 शक्तास्तरितुमपरः (sic). — ^c) Da1 [अ]-धिकमात्रेण (for 'मात्मानं').

8 D9 damaged. — ^a) K2-5 V1 B Da Dn1.13 D2.3.5.8 Cn अवरोधाज्; D7 S (G2.4 absent) Cv अपराधाज् (for अवरोधाज्). D7 जिगुप्सेत (for जु). — ^b) D7 T G1.5 कः (for का). Ś1 K1.2 D1 कामा-पत्नः; K4 Da1 का संपत्तः (for का सपत्नः). K3 B1 -जये (B1 'ने' दया; D7 -घने दया; T1 G1.2.5 -घनेच्छया (for -घने दया). D4 काश्यपि न घनेनया; Cv कः संपत्तघनो घनं. — ^d) D1 सा ते (for सति). Ś1 K2.4 D1 कदाचन (for कथं).

9 D1 repeats 9 after the reference in 10.

क्षीणे कोशे सुते मन्त्रे किं कार्यमवशिष्यते ॥ ९
भीष्म उवाच ।

क्षिप्रं वा संधिकामः स्यात्क्षिप्रं वा तीक्ष्णविक्रमः ।
पदापनयनं क्षिप्रमेतावत्सांपरायिकम् ॥ १०
अनुरक्तेन पुष्टेन हृष्टेन जगतीपते ।
अल्पेनापि हि सैन्येन महीं जयति पार्थिवः ॥ ११
हतो वा दिवमारोहेद्विजयी क्षितिमावसेत् ।
युद्धे तु संत्यजन्प्राणाञ्शक्यस्यैति सलोकताम् ॥ १२

D9 damaged. G1 om. the ref. — ^a) K1.5 V1 B1-3 Da1 Dn2 D2.3.5.7 T1 G5 M2.4 अभ्यन्तरे. D1 प्रकुपितो; D7 S (G2.4 absent) च कुपिते (G1 'तो') (for प्रकु). — ^b) B1 Da1 D5 राज्ये; D4 बाह्ये (for बाह्ये). K1 चोपनि-; B2 चापि नि-; D5 चैवोप- (for चोपनि-). D7 बाह्येनोपरिपीडिते. — ^c) K2 D4 कोशो क्षीणे (by transp.); V1 B Da D2.5 क्षीणे कोषि; Dn2 D7.9 T2 G1.2 क्षीणकोशे (Dn3 'श-'). Ś1 K2.5 V1 B (except B2) Da Dn1.13 D2-5.8 T1 G2.5 श्रुते; K1.2.4 द्रुते; D1 द्रुतः; T2 M1-2 सूते; G1 श्रिते (for सुते).

10 D9 damaged. Dn3 om. the ref. After the the ref., D1 repeats 9. — ^a) Da1 संधिकामः. — ^b) D4 [अ]भीक्ष्ण- (for तीक्ष्ण-). K3 D4 -विक्रमः; D4 -कर्मणः (for -विक्रमः). — ^c) K1 सदापनयनं; K5 D4.9 परापः; K1 V1 B Da Dn1.13 D2.5.8 यदापः; D7 यदापनिधनं; T1 G5 (inf. lin.) पदाप्यदापनं; G2 प्रतापनयनं; G5 पादापः; Cn तदापः. D5 पश्येद् (for क्षिप्रम्). — ^d) Dn1 अथ वा; D5 तत्रैतत्; D7 S (G2.4 absent) एतद्वै (for एतावत्). Da1 D4 संपराः; D2 G1 सां (G1 सा) पराधिकं. ☞ Cn: सांपरायिकं धर्म-युद्धेन मरणे परलोकहितम् । ☞

11 ^a) Dn3 ननु (for अनु). K3 D4 नुष्टेन; K4 युष्टेन; K5 Bo.2-5 Da Dn1.13 D2.3.5.8 चष्टेन; V1 B1.2 T1 हृष्टेन; T2 पुष्टेन; G1 प्रष्टेन (for पुष्टेन). — ^b) V1 B2 पुष्टेन; B1 पुष्टेन; D4 घनेन; D7 हितेन (for हृष्टेन). ^c All MSS. (except Ś1 K1.2.4 D1.5; Dn2 D2 G2.4 absent) जगतीपतिः (K1 'ते:'). — ^d) Ś1 lacuna; K1.3 D1.9 S (G2.4 absent) स्वः (for हि). B4 सौम्येन (for सैन्येन). — ^e) D7 S (G2.4 absent) भूमि (for महीं). K2.5 V1 B1.2 Da Dn1.13 D2-4.7.8 S (G2.4 absent) भूमिपः (for पार्थिवः).

सर्वलोकागमं कृत्वा मृदुत्वं गन्तुमेव च ।

विश्वासाद्विनयं कुर्याद्वचस्वेदाप्युपानहौ ॥ १३

अपक्रमितुमिच्छेद्वा यथाकामं तु सान्त्वयेत् ।

विलिङ्गमित्वा मित्रेण ततः स्वयमुपक्रमेत् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

पुथिष्ठिर उवाच ।

हीने परमके धर्मे सर्वलोकातिलङ्घिनि

सर्वसिन्दस्युसाद्धते पृथिव्यामुपजीवने ॥ १

केनास्मिन्नास्त्रणो जीवेज्जन्ये काल आगते ।

C. 12. 4794
B. 12. 132. 2
K. 12. 132. 3

12 Ds damaged. — ^a) K1 ततो (for हतो). S1 Ks. 4 D1 स्वर्गम्; K1 दिनम् (दिवम्). — ^b) K1 विजयात्; Ks. 5 V1 B D (except D1; Dns Ds absent) S (Gs. 4 absent) हत्वा वा; Ks विजये (for विजयी). V1 B1 क्षितिमाविशोत्; D1 S (Gs. 4 absent) सुखमावहेत् (G1 M 'सेत्'). — ^c) Ks. 5 V1 B Dns Ds. 2. 5 S (Gs. 4 absent) युद्धे हि; Da युद्धेन; D1 युद्धेन (for युद्धे तु). — ^d) K1 B1 Dns Ds. 2. 5 T G1. 5 Ms शक्येति.

13 ^a) K1 D1 लोकागमं; D1 T G1. 2. 5 लोकागमं; Gs लोकागमं (as in text). K1 कृत्वा; Da कुर्यात् (for कृत्वा). — ^b) Ms ईदृम् (for गन्तुम्). — ^c) D1 S (Gs. 4 absent) आश्वासात् (for विश्वासात्). D1 वितथं (for विनयं). — ^d) S1 द्यवमेद्वापि; Ks Da विन्यसेधापि; D1 द्यवमेद्वापि; D1 S (Gs. 4 absent) संज्ञाद्वा (M 'जा')पि; Da ह्यत्मावेनापि (for द्यवमेद्वापि). Ks V1 B Da Dns Ds. 2. 5 विन्यसेधा (Dns 'द्वा'; Da 'जा')प्युपायतः. (K) Cv (reading सज्जताद्वाप्युपानहं): जलतैलादेर्यथा उपानहं मृदुत्वं प्रापयन्ति तथा मृदुत्वं गन्तुं विनयं कुर्यात् । (K)

14 ^a) Ks. 5 V1 B Da Dns Ds. 2. 5 Ms. 5 Cv अपवि (Ks V1 Bo. 2. 5 Dns Dns Ds. 5 Cv 'वि) क्रमिषु: (Da 'सु:)क्षिप्रं; Ds अथ विक्रमिषु: क्षिप्रं; D1 T1 G1 ज (D1 द्य)वचक्रमिषुं विप्रं; T1 Gs. 5 Ms. 5 अपच (Gs Ms 'पचं; Ms 'वि च)क्रमिषु: क्षिप्रं. — ^b) Ks तु (for तु). K1 [ज]साव्येव (for साम्यं). Ks. 5 V1 B Da Dns Ds. 2. 5 स्तो सेना (K1 B1. 5 Dns Ds. 2. 5 साक्षा वा) परिसाव्येव (Bo. 4. 5 Ds. 5 'येव); D1 S (Gs. 4 absent) सेना (M1 'ना) स्तो परिसाव्येव. — ^c) K1. 5 D1 वक्षिणमिवा;

Ks विलिषयित्वा (for विलिङ्गमित्वा). Ks. 5 V1 B Da Dns Ds. 2. 5 विलंघ (Bo. 2. 5 Dns Ds. 5 'क्षिग) यित्वा मे (D1 स; Ds सू)त्रेण; D1 S (Gs. 4 absent) विलंघयित्वा (T1 Gs. 5 'धिता च) सत्रेण (G1 पुत्रेण). ^c Ca: विलिषयित्वा राजविह्वमपनीय । (K). — ^d) K1 अपक्रमन्; Ks. 5 V1 B Dns Ds. 2. 5 Gs Ms उपाक्रमन्; B1 उपाक्रमन्; Da Dns Ds. 5 Ms अपा (D1. 5 Ms अप)क्रमन्; Ds उपाकासन् (for उपक्रमेत्).

Colophon. — Sub-paragraph: S1 K1 Dns Ds. 2. 5 आपद्धर्मः; V1 D1 S (except M1; Gs. 4 absent) राजधर्मः; Bo. 4. 5 राजधर्मेष्वापसु; B1 Da राजधर्मेष्वापद्धर्मेषु; B1. 5 राजधर्मे आपद्धर्मेषु. — Adhy. name: Da आपद्धर्मतीकारः; T1 G1. 2. 5 युद्धप्रशंसनं; M1. 5 सैन्यसंज्ञनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks 131; B1 121; B1. 5 130; Da Dns Ds 1; Ds G1. 5 M 133; T1 Gs 134; T1 132. — Sloka no.: Ks Dns 13; Dns Ds. 5 15; Dns Ds 14.

130

1 ^a) D1 परमके (sic); G1 परमके (for परमके). B1 हीने परमधर्मेण. — ^b) K1. 5 Ds. 2. 5 S (Gs. 4 absent) सर्वलोकाति (D1 'मि)लंघने (K1 'विनी; Ks D1 'विते; D1 'वनि); Ks V1 B Da Dns Ds. 2. 5 'मिलंघि (Dns 'मि; Dns 'बु)ते. — ^c) K1 corrupt; Ks. 5 हस्युसंभूते (for 'साद्धते).

2 ^a) K1 केनस्मिन्; Ks Das Dns Ds. 2. 5 Gs Ms केनस्मिन्; Ks V1 B Dns Dns Ds. 5 T Gs. 5 M1. 5 केन स्मिन् (for केनास्मिन्). — ^b) V1 Bo. 2. 5 Ds कालपर्यन्ते (for काल आगते). — ^c) G1 पुत्रपुत्राव्.

C. 12. 4794
B. 12. 132. 2
K. 12. 132. 2

असंत्यजन्पुत्रपौत्राननुक्रोशात्पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्यं तथागते ।

सर्वं साध्वर्थमेवेदमसाध्वर्थं न किंचन ॥ ३

असाधुभ्यो निरादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति ।

आत्मानं संक्रमं कृत्वा कृत्स्नधर्मविदेव सः ॥ ४

सुरोपेणात्मनो राजत्राज्ये स्थितिमकोपयन् ।

Da स संत्यजन्पुत्रपौत्रादीन् (hypermetric). — ^a) Bz अनुक्रोशे. Ks M2 पितामहः.

3 ^a) Ks विज्ञानं बलम्; V1 B1-3 Da 'नं परम्; Bo damaged; M1.3 'य बलम्. — ^b) Ś1 K1.2 D1 जीवितव्ये (for 'तव्यं). Ś1 K1.2 D1 तथागते; Dr S (Ga.4 absent) तदा (Ga.2 M1.2 'था) भवेत्; Ds तथागते (for तथागते). — ^c) Ds om. (hapl.) from जे up to यं (in 3^d).

4 = (var.) 12. 134. 7; cf. Manu. 11. 19. — ^a) K2.5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 S (Ga.4 absent) [S] यमादाय (for निरादाय). — ^b) Dr T1 G2.5 M2 साधुभ्यः सं; T2 G1 M1.3.4 यः साधुभ्यः (by transp.). — ^c) C^v: आत्मानं परमात्मानं संक्रमं, सम्यक् क्रमण-माक्रमणं यस्य सं, कृत्वा सवेपां पोषणं सर्वव्यापिहरिपूजनमेवेति मत्वा इत्यर्थः । अत एव विज्ञानबलमास्थायेत्युक्तम् । — ^d) K2.3.5 Bz Da Dn1. n3 D2.4.8 कृच्छ्रः; Dr कृत्स्नं; T2 G1 सर्व- (for कृत्स्न-). Dr S (Ga.4 absent) -धर्म-कृद् (for -धर्मविद्).

5 ^a) K1 सुरोपेण; K2.4 सरोपेण; Ks Da आ-वृत्त्या; Ks V1 B Da Dn1. n3 D2.3.5.8 आ (Dn1 अ)-कांक्षन्; D1 स्वरोपेण; Dr आरोपेण; Ds अशोपेण; T1 G1.2.5 अशोपेण; T2 अशोपेण; M अशोपेण (for सुरोपेण). Ks [आ]त्माना (for 'नो). Da Dn1 D2.3 राज्यं (for राजन्). — ^b) B1 Da Dn1. n3 D4.3.9 राज्य-; S (Ga.4 absent) राष्ट्रे (for राज्ये). Ks अ-लोकायन्; Dr अकोपयेत् (for 'यन्). — ^c) Ks V1 Bo.1.3-8 Dn1. n3 D2.3 अदत्तमेव; Bz Da आदत्तमेव; Ds अदंष्टमेव; Ds अहर्तुमेव (for अदत्तमपि). K1 corrupt. — ^d) K1 सातुर्; Ks Bz Dn3 D4.5.9 चातुर्; B1.3.5 (marg. as in text) Da Dr S (Ga.4 absent) आतुर्. Bz हवेति (for समेति). K2 Bo.3-5 Dn1. n3 G1 च; K3 D1 वै (for वा).

6 ^a) B2 विज्ञानेनैव; G1.2 विज्ञानं (Ga.2 'न-) स्रब्ध-

अदत्तमप्यादक्षीत दातुर्विचं समेति वा ॥ ५

विज्ञानबलपूतो यो वर्तते निन्दितेष्वपि ।

वृत्तविज्ञानवान्धीरः कस्तं किं वक्तुमर्हति ॥ ६

येषां बलकृता वृत्तिर्नैषामन्याभिरोचते ।

तेजसामिप्रवर्धन्ते बलवन्तो युधिष्ठिर ॥ ७

यदेव प्रकृतं शास्त्रमविशेषेण विन्दति ।

तदेव मध्याः सेवन्ते मेधावी चाप्यथोत्तरम् ॥ ८

(for विज्ञानबल-). K1 सुतो; Ks D1 सुलो; D1 'पुतेर् (for -पुते). — ^b) K1 D1 निन्दितेषु; G1 निन्द-तेषु (for निन्दितेषु). Bo.5 निन्दितेष्वपि वर्तते; Ds निन्दितेष्वपि च वर्तते. — ^c) Ś1 K1.4 D1 वित्त-; K2.3.5 B Da Dn1. n3 D2.3.5.8 वृत्ति-; Dr.9 वित्त- (for वृत्त-). Bo Ds वीरः (for धीरः). Ds वृत्तं विज्ञान-वान्धीरः. — ^d) K2.3.5 Dn1. n3 D2.3.8 वा (for किं). Ks अर्हसि (for अर्हति). Dr S (Ga.4 absent) कस्तं वक्तुमिहाहति.

7 ^a) Ds.9 बुद्धिस् (for वृत्तिर्). K1 तेषां बलकृता वृत्तिर्; Dr S (Ga.4 absent) ये (Dr T2 ए) यो बहुकृता (Ga.2 'तरा; Ms 'मता) बुद्धिस्. C^v: बहौ महति हरौ कृता बुद्धिः । — ^b) Ks V1 B Da1 Dn1. n3 D2.3.5.7.8 T G1.2.5 M तेषामन्या (Dr T1 G1 'न्यो; M1.3.4 'न्यन्) न रोचते; Ds तेषामन्येव रोचते. — ^c) Ks Da.9 हि प्रवर्धं (Ds 'र्त) ते; Ks Bz-4 Dn1. n3 D2.3.5.8 [अ]भिप्रवर्तते; Bo.5 विप्रवर्तते; D1 [अ]भिप्रवर्धते; Dr G1 ते च (G1 हि) वर्तते; T1 G2.5 M ते प्रवर्तते; T2 तेभिर्वर्तते (for [अ]भिप्रवर्धन्ते). — ^d) M2 स्वल्पवन्तो युधिष्ठिरः.

8 Dr damaged. — ^a) Ks B1 यदेव; Ks.5 Bz Dn1. n3 D1-2.3.9 यदेव (for यदेव). Ks Bz Dn1. n3 D2.3.9 M1.3 प्राकृतं (for प्रकृतं). T1 G2.5 यदेवमकृतं शास्त्रं. — ^b) Ds अवशेषेण. K (except K2) V1 B Da Dn1. n3 D2-3.5.8 वर्तते (for विन्दति). Dr S (Ga.4 absent) जनस्तदनु (T2 G1 'मि) वर्तते. — ^c) K2.4 तदैव; Dr न देव; M1 तमेव (for तदेव). M2 मद्यां (for मध्याः). Ds सेवन्तं (for सेवन्ते). Ks Bz Da1 Dn1. n3 D2.3.5.8 तदैव (Bz D2.3.5 'दे) यमभ्यसेदेव (Ds 'व); Ds तं देवमभ्यसेदेव. — ^d) K1.2 V1 Bo.3-5 Da Dn1 D2.3.8 T2 G2 चाप्यथोत्तरं; Dn3 वा यशो; Ds चाप्यथो; Ds वा तथो; G1 चाप्यथो; M चाधरो (for चाप्यथो).

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्सत्कृतैरभिपूजितान् ।
 न ब्राह्मणान्यातयेत् दोषान्प्राप्नोति यातयन् ॥ ९
 एतत्प्रमाणं लोकस्य चक्षुरेतत्सनातनम् ।
 तत्प्रमाणोऽवगाहेत् तेन तत्साध्वसाधु वा ॥ १०
 बहूनि ग्रामवास्तव्या रोषाद्भूयः परस्परम् ।
 न तेषां वचनाद्राजा सत्कुर्याद्यातयेत् वा ॥ ११
 न वाच्यः परिवादो वै न श्रोतव्यः कथंचन ।

9 ^a) V1 Bo. 1.4 Ds T1 G2.5 M -पुरोहिताचार्याः;
 Dr T2 G1 'चार्यैः (for 'चार्यान्). — ^b) Ds सत्कृतान्
 (for सत्कृतैः). Ks Dns Ds T1 अपि सत्कृतान्; V1
 Bo. 1 अभिसंस्कृताः; B2 Ds. 2 अभिसंस्कृतान्; B2-s Ds
 अभिसंस्कृताः; Dr T2 G1. 2.5 M अपि सत्कृतः (G2.5
 M2.4 'ताः). Ks Ds सत्कृतानवमन्य च; B2 (marg.)
 सत्कृतैरभिसंस्कृतान्; Ds1 Dns Ds सत्कृतानभिसंस्कृतान्
 Ds 'सत्कृतान्. — ^c) K1. 2.4 पातयेत्; Ks पापयेत्;
 Ks V1 Bo. 3.8 पातयेत्; B1. 2.5 in Da Dns. ns Ds
 पातयेत्; B1 Ds. 2.9 पातयेत्; Ds पापयेत् (for पात-
 येत्). Dr S (G2.4 absent) नात्रा (M2 'ब्रह्मणाम्याजयेत्
 (T1 G1. 5 'सीत; T2 'यते). — ^d) Ds M2 दोषं (for
 दोषान्). K2. 5 Ds. 3.8 पातयन्; Ks पापयन्; Ks
 V1 B Da Dns. ns Ds पातयन्; Ds पापयन्; Ds
 पापयन्; Dr T G1. 2.5 M याजयन्.

10 ^b) Ks Dns चक्षुरेव; Ds वक्षुषेव; T1 G2.5
 चक्षुरेत् (for चक्षुः). Ks Ds पुरातनं. — ^c) Ks
 Ds तत्प्रमाणं; B2 Ds 'जे; Ds 'ज. (for 'जो). Ks
 Ds. 5 विगाहेत्; Ks [5] वगाहेत्; B2 हि गाहेत् (for
 स्वगा). T2 G1 तत्प्रमाणेन गाहेत्. — ^d) V1 तेन स;
 Ds मनसा (for तेन तन्). Bo. 3-8 च (for वा).
 Ds. 5 साध्वसाधुषु.

11 ^a) Ks V1 B Da Dns. ns Ds. 3.5.7.8 S
 (G2.4 absent) बहवो; Ds बहवः; Ds बाहुनि (for
 बहूनि). Ds ज्ञानवास्तव्याः; Dr. 5 S (G2.4 absent)
 ग्रामव (Ds 'वा)स्तव्या (Ds 'व्यो). — ^b) Ds रोषा;
 Dr S (G2.4 absent) रोषाद् (G2 'दू); Ds रोषाद्
 (for रोषाद्). Ds ब्रह्म (for भूयुः). — ^c) Bo. 1.5
 Ds राजन् (for राजा). — ^d) K1-s Ds. 5 पातयेत्;
 Ks B2. 5 Dns Ds-4.8 पातयेत्; V1 Bo. 1.5.5 Da
 पातयेत्; Dns पातयन्ति; M2. 5 वाजयेत् (for पात-
 येत्). Ks Dns च (for वा). Ds स तत्कुर्याद्यनेन वा;
 Dr तत्कुर्याद्यनेन वा (sic).

कणाविव पिधातव्यौ प्रस्थेयं वा ततोऽन्यतः ॥ १२
 न वै सतां वृत्तमेतत्परिवादो न पैशुनम् ।
 गुणानामेव वक्तारः सन्तः सत्सु युधिष्ठिर ॥ १३
 यथा समधुरौ दम्ब्यौ सुदान्तौ साधुवाहिनौ ।
 बुरसुद्यम्य बहतस्तथा वर्तेत वै नृपः ।
 यथा यथास्य बहतः सहायाः स्युस्तथापरे ॥ १४
 आचारमेव मन्यन्ते गरीयो धर्मलक्षणम् ।

C. 12. 4607
 B. 12. 132. 15
 K. 12. 132. 19

12 Cf. Mann. 2. 200. — ^a) G2 वाच्यं (for
 वाच्यः). S1 K1. 2 परवादो; D1 परवादे; Ds परवादो
 (for परिवादो). Ks Dns. ns Ds. 3.8 [5]यं (for वै).
 — ^b) Ds श्रोतव्याः; Ds श्रोतव्यं. S1 Ks Ds कदाचन
 (for कथंचन). — ^c) B1 कर्णान् (for कर्णाव्). Ks
 Dns Ds अपि; Ks V1 B Da Dns. ns Ds. 3.8 अथ;
 Ds. 7 T G1. 2.5 M1-8 तत्र; M2 अत्र (for एव). Ds
 [अ]पिधातव्ये; Ds विधातव्यः; T1 Gs Ms विधातव्यौ.
 — ^d) Ks Ds. 7 S (G2.4 absent) संतस्यं (for प्रस्थेयं).
 Ks चान्यतोन्यतः; Ks V1 B Da Dns. ns Ds. 3.8
 वा (V1 Bo-1 Ds वा)न्यतो (Ds 'यो) भवेत्; Dr T1
 Gs वा यतोऽन्यतः (for वा ततोऽन्यतः).

13 ^a) Ds शीलम् (for वृत्तम्). Ks V1 B Da
 Dns. ns Ds. 3.5.8 Ms असतां शीलमेतद्वै; Dr T
 G1. 2.5 M1-8 न सतां शीलमेतद्वै. — ^b) S1 K1. 2.4
 Ds परवादो; Ds परिवादो. V1 B Da Dns. ns
 Ds. 3.5.8 Ms [5]यं (for न). — ^c) Ks Ds. 9 ये
 च (for एव). — ^d) V1 स्वेन; Dr S (G2.4 absent)
 नियं (for सत्सु). Ks V1 B Da Dns. ns Ds. 3.5.8
 नराधिप (B1 'पः) (for युधिष्ठिर).

14 ^a) K (except Ks) Ds. 4.8 G1. 2 समधुरौ;
 T1 Gs समधुरे; M2 समधुरौ (for समधुरौ). B2
 धुर्यो; Ds दम्ब्यो; G1 दंतौ (for दम्ब्यौ). Ds यथा-
 असुधुरौ दम्ब्यौ. — ^b) Ks T2 सुदान्तौ; G1 सुतसौ (for
 सुदान्तौ). Cr सुधां वा साधुवाहिनीं. — ^c) Ks वैतथ्ये
 (sic); Bo वै नृपः; Da भूमिपः; Dr T G1. 2.5 M2
 वै द्विजः (for वै नृपः). Ds नृपो वर्तेत वै तथा; M1-8
 तथा राजभिः (M2 'द्वि)जाभिः. — ^d) B1 अर्था (for
 the first यथा). Ks यथा च; Ds यथास्य; Ds यथा-
 बद् (for यथास्य). Ks. 5 V1 B Da Dns. ns Ds. 3.5.
 7-8 S (G2.4 absent) बहवः (for बहतः). — ^e) K1
 च ये; Ks B1. 5.4 Da Ds. 7 S (G2.4 absent) चरेत्;
 B2 Ds भवेत् (for [अ]चरेत्).

15 ^a) Ks Ds. 5 Gs आचारादेव; V1 'रमेव (for

C. 12. 480B
B. 12. 132. 16
K. 12. 132. 16

अपरे नैवमिच्छन्ति ये शङ्खलिखितप्रियाः ।

मार्दवादथ लोभाद्वा ते ब्रूयुर्वीक्ष्यमीदृशम् ॥ १५

आर्षमप्यत्र पश्यन्ति विकर्मस्थस्य यापनम् ।

न चार्षात्सदृशं किञ्चित्प्रमाणं विद्यते कचित् ॥ १६

देवा अपि विकर्मस्थं यातयन्ति नराधमम् ।

व्याजेन विन्दन्वित्तं हि धर्मात्तु परिहीयते ॥ १७

सर्वतः सत्कृतः सद्भिर्भूतिप्रभवकारणैः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं व्यवस्यति ॥ १८

यश्चतुर्गुणसंपन्नं धर्मं वेद स धर्मवित् ।

अहेरिव हि धर्मस्य पदं दुःखं गवेपितुम् ॥ १९

यथा मृगस्य विद्वस्य मृगव्याधः पदं नयेत् ।

कक्षे रुधिरपातेन तथा धर्मपदं नयेत् ॥ २०

एवं सद्भिर्विनीतेन पथा गन्तव्यमच्युत ।

राजर्षीणां वृत्तमेतदवगाच्छ युधिष्ठिर ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३०

'मेव). —^b) D₁ गरीयौ; D₄ सहां या (sic) (for गरीयो). D_{ns} धर्मलक्षणः. — With 15^{ed}, cf. 12. 24; 116. 21; 128. 29. —^c) Śi D_{ns} अपरेण; K₅ D₂. 8 'रे च; G₁ 'रो न (for 'रे न). D_{ns} इच्छंतं. —^d) M₁. 8 शांख- (for शङ्ख-). B₃ -श्रियाः (for -प्रियाः). —^e) K₄ वा लोभाद्वा (hypermetric); V₁ Bo-8. 5 Da D₅. 9 वा लोभात् (by transp.). K₈ D₄ मंत्र (K₈ 'त्रे) क्षीणैर्य (D₄ 'ज्ये) लुब्धे वा; K₅ B₄ D_{ns}. 8 D₂. 8. 8 मात्स्यदिथ वा लोभात्; Dr S (G₂. 4 absent) अर्थक्षीणोय वारब्धः (T₂ G₂ M₂ वा लुब्धः; G₂ वा लुब्धः; M₁. 8. 4 वा लुब्धः). —^f) K₅ D_{ns}. 8 D₂. 8. 8 न (for ते). D₅ वयुर (for ब्रूयुर).

16 ^a) B₁ आर्यम् (for आर्षम्). D₅ [न] तु पश्यन्ति (for [न] त्र पश्यन्ति). G₁ आमर्षमप्यत्र पश्यन्ति. —^b) D₁ corrupt. K (except K₁) B Da₁ D_{ns}. 8 D₂. 9 पातनं; D₂. 8. 5 T₁ G₅ चातनं; Dr T₂ G₂ M₂ यातनं; M₃ यावनं (for यापनम्). Da₂ विकर्मस्थस्य भारत; G₁ M₂ विकर्म स्थस्य यात (M₂ 'व नं. —^c) K₂. 5 V₁ B Da D_{ns}. 8 D₂. 8. 8. 8 तादृक्; K₄ वा तत्; D₄ चार्थान्; M₂ चार्ष- (for चार्षात्). D₁ सदृशे. —^d) K₁. 8. 5 V₁ B D (D_{ns} D₅ absent) T G₁. 2. 5 M₁. 8. 4 दृश्यते (for विद्यते). M₂ प्रमाणं तस्य दृश्यते.

17 ^a) K₈ D₄ देवापि हि; K₅ D_{ns}. 8 D₂. 8. 8 देवताश्च; T₁ G₁. 2. 5 M₁. 8. 4 देवा अपि; M₂ कश्चिदेवा (for देवा अपि). D₁ च (for वि). —^b) K V₁ B Da D_{ns}. 8 D₂. 8. 8. 5 G₁ पातयन्ति; D₄ याप; D₅ T G₂. 5 चात् (for यात्). V₁ B₂ नराधिपं (for 'धमम्). —^c) K₁ वित्तं विमृहि; K₈ वित्तं विनहि (sic); D₄. 9 T₁ G₁. 2. 5 M₁. 8. 4 वित्तं विवन्धि; T₂ वित्तादिद्विजिह्व- —^d) K₁ धर्मास्तु; K₈ D₄. 9 धर्मेण; K₅ V₁ Bo. 2-5 D_{ns}. 8 D₂. 8. 8 धर्मास्त; B₁ Da₁ धर्मास्तं; Da₂

धर्मात्मा; Dr S (G₂. 4 absent) धर्मतः (for धर्मात्तु).

18 = (var.) Mann. 2. 1. ^a) D_{ns} D₅ सुकृतः; D₈ स कृतः (for सरकृतः). ^b) K₈ D₄. 9 भूरि; D₁ भूय- (for भूति). K₈. 5 V₁ B D_{ns}. 8 D₂-1. 8. 9 G₁ प्रव (K₈ 'च रकारणैः (Ba-3 'कैः); Da -प्रवलकारणैः; D₅ -प्रवरकारिभिः. T₁ G₂. 5 भूतिर्भवति कारणैः. —^c) T₁ G₅ [न] पि (for [न] भिः). —^d) K₈ D₅ धर्मस्तं च; Da₁ यो धर्मस्तं; M₂ यो धर्मस्तं (for यो धर्मस्तं). B₁ D₅ व्यवस्यते.

19 ^a) Śi K₄ D₁ यश्चतुर्गुणः; D₅ यश्च तद्वृण- (for यश्चतुर्गुणः). K₁ -संपन्नः; M₂ -संयुक्तं (for -संपन्नं). Cn: चत्वारो गुणाः, आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डभीति- श्रेति । Cv: यजनयाजनाभ्ययनाध्यापनानि चतुर्गुणाः । ^b) D_{ns}. 8 D₂. 8. 8. 9 ब्रूयात् (for वेद्). K₈ D₄ वेदवित् (for धर्मवित्). D₅ धर्मत्वे दशधर्मवित्; M₂ स धर्म वेद धर्मवित्. —^c) Dr T G₁. 2. 5 स- (for हि). —^d) D_{ns} एवं (for पदं). K₈ D₄ युक्तं (for दुःखं). K₁ D₁ गवेपितं; D₄ गवेपितुं; G₁ 'पितुः (for 'पितुम्). D₅ सुस्मादिवनुगागतिः (sic); M₂. 8 परं (M₂ पदं) दुःखमवेक्षितुं.

20 ^a) D₅ पश्य (for यथा). —^b) K₁ (i) मृगं व्याधः; K₅ D_{ns} D₂. 8. 8 पदमेव; D_{ns} पदमेकं (for मृगव्याधः). — Da om. (hapl.) 20^{ed}. V₁ B₁ read 20^{ed} on marg. —^c) K₂. 5 D_{ns}. 8 D₂. 8. 8. 8 लक्षेद् (for कक्षे). V₁ B (except B₃) D_{ns}. 8 -लोपेन (for -पातेन). —^d) Dr G₂ M₂ धर्मपदं (for 'पदं).

21 ^a) K₂. 5 B₁ Da₁ D_{ns} D₁-3. 5. 8 यथा; D_{ns} तथा (for एवं). Dr T₂ G₁. 2. 5 M सस्वम् (for सन्निर). D₄ प्रणीतेन (for विनीतेन). T₁ एवं सस्वम्

१३१

भीष्म उवाच ।

स्वराष्ट्रात्परराष्ट्राच्च कोशं संजनयेन्नृपः ।

कोशाद्धि धर्मः कौन्तेय राज्यमूलः प्रवर्तते ॥ १

तस्मात्संजनयेत्कोशं संहृत्य परिपालयेत् ।

परिपाल्यानुगृहीयादेप धर्मः सनातनः ॥ २

न कोशः शुद्धशैवेन न नृशंसेन जायते ।

पदं मध्यममास्थाय कोशसंग्रहणं चरेत् ॥ ३

अवलस्य कुतः कोशो ह्यकोशस्य कुतो बलम् ।

अवलस्य कुतो राज्यमराज्ञः श्रीः कुतो भवेत् ॥ ४

उच्चैर्वृत्तेः श्रियो हानिर्यथैव मरणं तथा ।

तस्मात्कोशं बलं मित्रायथ राजा विवर्धयेत् ॥ ५

हीनकोशं हि राजानमवजानन्ति मानवाः ।

C. 12. १३०
B. 12. 133. 6
K. 12. 135. 6

चिन्तिते. —^b) K Bī Da Dni Ds-१.१.१ Ti Gī २ Mī.२ यथा (for पथा). Ka.३ Da Dni.३ Ds-१.१.१ ह्युत्त; Dī Ti Gī Mī अच्युत (for अच्युत). Gī (inf. lin.; also as in text) यथा संतत्यल्लिप्सुना. —^c) Gī वित्तम् (for वृत्तम्). Dī एतम् (for 'वृ'). —^d) Kī एव गच्छद्; Ka.३ Vī Bo. 1.३-३ Dāi Dni. ns Ds-१.१.१ S (Ga.३ absent) एवं गच्छ; Dās अवगच्छ (for अवगच्छ). Dā Mā युधिष्ठिरं (Mā 'र').

Colophon. — *Sub-parcan*: Śī K Bī.३ Da Dni. ns Dī-१.१ आपद्धर्म; Vī Bo. २.३ राजधर्म आपद्धर्मेषु; Bā Dī T Gī. २.३ Mī.३ राजधर्म. — *Atthy. name*: Kī Dni. ns Mī-३ राजधर्मित्तः (Mī-३ 'वृत्त') Ti Gī. २.३ धर्म-लक्षणं. — *Atthy. no.* (figures, words or both): Bī 122; Bā.३ 131; Dāi Dni Ds 2; Dī Gs Mī 134; Ti Gs 135; Ts 133; Gī 34. — *Śloka no.*: Ks Da Dni. ns Ds 22; Ds 37.

131

1 Ds om. the ref. —^a) Bo. ३-३ स्वराज्यात्पर-राज्याच्च. —^b) Ks कोशः; Vī Bo. ३-३ Da कोषः; Gī कोशः; Mā कोशः (for कोशः). Dī Mā नृप. Bī कोषं सं न परिपालयेत् (sic). —^c) Vī B Da Ds.३ कोपाद्धि. Gs धर्म (for धर्मः). —^d) Bo. ३ Ds. १ T Gī. २.३ Mā राज्यमूलं (for राज्यमूलः). Ka.३ Vī Bī. ३.३ Da Dni. ns Ds. ३.३ राज्यमूलं च (Vī Bī. ३.३ Da प्र.) वर्धते.

2 ^a) Vī B Da कोषं. —^b) Ka.३ Bā Da Dni. ns Ds. ३.१.३ संहृत्य; Vī Bo संहृत्य; Ds संहृत्य (for संहृत्य). Bī. ३.३ Ds कोषं संहृत्य पाळयेत्; S (Ga.३ absent) संहृत्य (Mā 'त्वा') परिपालयद्. — Ds om. २-३. —^c) Ks Dni Ds. ३ [अनुगृहीयाद् (for अनुगृहीयाद्). Dni परिपालयो न गृहीयाद्.

3 Ds om. 3 (cf. v. 1. 2). —^a) Dī Ti Gī. ३ स (for न). Vī B Da Ds. ३ कोषः. Dī S (Ga. ३ absent) शुद्धभावेन (for 'शौचेन'). —^b) Mā om. न. Bī Dī T Gī. २.३ नानुशंस्ये (Bī 'से')न; Bā न नृशंस्येन. Ka.३ Vī B Da Dni. ns Ds. ३.३ जातुचित्; Mā जयते (for जायते). —^c) All MSS. (except Sī Ka. ३ Dī; Ds om.; Dni Ds (Ga. ३ absent) transp. पदं (Ds. १ पदं) and मध्यमे. Ks मध्यस्थम् (for 'मम्'). —^d) Kī कोशसंग्रहणं; Vī B Ds. ३ कोष (Bī 'प')संग्रहणं.

4 ^a) Mā सुतः (for कुतः). Kī Ds Mā कोशम्; Vī B Dni Ds कोषम् (for कोशो). —^b) Vī B Dāi Ds अकोषस्य; Dī. ३ S (Ga. ३ absent) अ (Dī T Gī. ३.३ स्व)कोशस्य (for ह्य'). —^c) Ds अराज्यस्य; Dī अ-राज्ये श्रीः (for अराज्ञः श्रीः). Kī. ३ Dā श्री (for श्रीः). Ka.३ Vī Bo. १.३-३ Dni. ns Ds. ३.३ भवेत्कुतः (by transp.); Ds कुतो धनं; Mī.३ कुतो नृप (Mā 'प').

5 ^a) Ka.३ Vī B Da Ds उच्चैर्वृत्ते (Bī 'वृ'); Ks उच्चैर्वृत्ते; Dni Ds S (Ga. ३ absent) उच्चैर्वृत्ते (for उच्चैर्वृत्ते). Kī श्रिया; Dā श्रियोर्. —^b) Kī तथैव; Gī युदैव (for यदैव). Kī यथा (for तथा). —^c) Vī B Da Ds कोषं; Ds कोशो (for कोशं). Dni बलो (for बलं). Ka Dni. ns Ds. ३.३ मित्रम्; Ds राज्यम्; Ts Gī राजा (for मित्राणि). —^d) Ds मित्राज्जाय; Ds अथ राजा; Ts Gī मित्राजि च (for अथ राजा). Mā प्रवर्धयेत्.

6 ^a) Vī B Da Ds. ३ हीनकोषं. —^b) Kī उप-जानन्ति; Ds अवगम्यन्ति (for अवजानन्ति). Dī S (Ga. ३ absent) अवगम्यन्ति (Mī-३ 'मम्यन्ति') सप्तवः. —^c) Ks चास्वाक्ये वै; Bā Da स्वेवाक्येन; Dni च स्वक्येन (for चास्वाक्येन). —^d) Ka Vī Bo. ३.३ कार्याणि; Ks कामम् (for कार्यम्). Kī. ३ अत्युत्तमं; Ks Dni. ns Ds. ३.३.३ अच्युतः; Dī अवगम्यन्ति

C. 12. 4820
B. 12. 133. 6
K. 12. 133. 6

न चास्यालेन तुष्यन्ति कार्यमभ्युत्सहन्ति च ॥ ६
श्रियो हि कारणाद्राजा सत्क्रियां लभते पराम् ।
सास्य गृहति पापानि वासो गुह्यमिव स्त्रियाः ॥ ७
ऋद्धिमस्यानुवर्तन्ते पुरा विप्रकृता जनाः ।
शालावृका इवाजसं जिघांसनिव विन्दति ।
ईदृशस्य कुतो राज्ञः सुखं भरतसत्तम ॥ ८
उद्यच्छेदेव न ग्लायेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेतेह कस्यचित् ॥ ९

(sic) (for अभ्युत्स^१). K1 न; Ds वा (for च).
D7 कार्यमभ्युत्सहन्ति; T G1.5 (inf. lin.) कर्मणाप्युत्स-
हन्ति च; G2 कर्मणाप्युत्सुका इव; Gs कर्मणाप्युत्सहन्ति;
M कर्मणा पीडयन्ति च.

7 ^a) D4 करणाद्; D7 T G1.2.5 कारणं (for
कारणाद्). — ^b) T1 Gs M3 सत्क्रिया; T2 सत्कृति
(for सत्क्रियां). T1 Gs लभते (for लभते). Da1 D1
परं (for पराम्). — ^c) M2 स्वस्य (for सास्य). T2
प्रसति; G1 ग्रहति (for गृहति). — ^d) D7 T G1.5 M
पापमिव (for गुह्यमिव). S1 K1 D1.7 G1 M1-5 क्रियाः;
T3 M4 श्रियाः. G2 जारपापमिव क्रियां.

8 ^a) D7 T1 G2.5 बुद्धिम्; T2 G1 M बुद्धिम् (for
ऋद्धिम्). D4 तस्य; M1.5 अपि (for अस्य). K
(except K1) Dn1. ns D2-5.7-8 S (Gs.4 absent)
[अ]नुवर्तन्ते; V1 B Da [अ]भितर्प्यते (for [अ]नुवर्तते).
— ^b) Ks V1 B Da Dn1. ns D2.3.5.8 नराः (for
जनाः). — ^c) S1 शालावृक; K1 D7 S (Gs.4 absent)
शालावृका; Ds शालावृकान्. V1 B2-5 T2 M इवा-
सस्य; Bo.1 इवाशस्य; Ds इवानहु; D7 G1
इवासस्य (for इवाजसं). Da1 शाला इव वृकाजसो.
— ^d) Dn1 D4 जिघांसुम्. K1.3.5 V1 B Da Dn1
D1-5.7.8 T1 G2.5 M एव; T2 G1 नैव (for इव).
— K2 D1 om. 8^a-9^b. S1 reads 8^a-9^b on marg.
— ^e) D7 T1 G2.5 राज्यं; Ds [अ]शस्य (for राज्ञः).
— ^f) K4.5 B Da Dn1. ns D2.3.5 M2 सुखं भवति
भारत (M2 सत्तम).

9 = (var.) 5. 125. 19; 132. 38. K1 D1 om.
9^a (cf. v. l. 8). S1 reads 9^a on marg. — ^a)
K4 उद्यच्छेदेव; Dn3 उद्यच्छेदेव; Ds 'स्तेदेव; T2 'भेदेव
(for 'च्छेदेव). Ks-5 V1 B Da Dn1. ns D2.3.5
ममेद् (for ग्लायेद्). D1 उद्यच्छेदेव न निराम् (sic).
— ^b) Ks D1 उद्यमादेव; B1 उद्यमो ह्येव; T2 उद्यमे

अप्यरण्यं समाश्रित्य चरेदस्युगणैः सह ।
न त्वेवोद्धृतमर्यादैर्दस्युभिः सहितश्चरेत् ।
दस्यूनां सुलभा सेना रौद्रकर्मसु भारत ॥ १०
एकान्तेन ह्यमर्यादात्सर्वोऽप्युद्धिजते जनः ।
दस्यवोऽप्युपशङ्कन्ते निरनुकोशकारिणः ॥ ११
स्थापयेदेव मर्यादां जनचित्तप्रसादिनीम् ।
अल्पाप्यथेह मर्यादा लोके भवति पूजिता ॥ १२
नायं लोकोऽस्ति न पर इति व्यवसितो जनः ।

चैव (for उद्यमो ह्येव). — ^a) Ks D2.3.5 अथ (Ks
'स्य) पर्वणि; Ds आप्य सर्वाणि (for अप्यपर्वणि). D7
भोज्येत; Ds भज्येत (for भज्येत). — ^b) Ks Da
D4 M1-5 नमेदिह (for नमेतेह).

10 ^a) Ds अथ (for अपि). — ^b) Ks V1 Da
Dn1. ns D2.5.7.8 स्युगणैः (for दस्युगणैः). — Ks
D1.7 S (Gs.4 absent) transp. 10^a and 10^b. — ^c)
Ks.3.5 V1 B Da Dn3 त्वेवोद्धृतः; Dn1 त्वेवोद्धृतः;
D2.5 (by corr.) T2 M त्वेवोद्धृतः; Ds चोपेक्षितः;
D7 T1 G1.2.5 त्वेवोद्धृतः (for त्वेवोद्धृतः). D1 सत्ये-
वोषातं मर्यादा (corrupt). — ^e) D1 सुलभा (for
सुलभा).

11 ^a) S1 K1 D1 एकान्तेनापि; K2-5 V1 B Da
Dn1. ns D2-5.7.8 S (Gs.4 absent) एकान्ततो हि; Ds
एवं ततो हि (for एकान्तेन हि). S1 D1 [अ]मर्यादः; K1
M2 'दा; B1.2 Dn3 Ds 'दा (for 'दात्). — ^b) Ks
V1 B Da Ds.5.7 उद्धिजते (for दस्युद्धि). D1 जनाः.
— D1 om. (hapl.) 11^a-13^b. — ^c) Ks V1 B Da दस्य-
वश्च; Ds 'वोस्य (for 'वोऽपि). Ks.5 V1 B Da Dn1.
ns D2-5.7.8 M1.5 [अ]भि (Bo-2.5 'पि; M1.5 'ति).
शंकते; D7 T G2.5 [अ]नुशंकते (for [अ]नुशङ्कन्ते). — ^d)
K4 D4 T2 Ms -कारिणः; G1 -कारणं (for -कारिणः).

12 D1 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^a) G1 मर्यादा.
— ^b) Dn3 जनवृत्तिः; D4.5 जनवृत्ति (for 'वृत्तिः).
Bo.4 Da Ds M1.5 -प्रसादनीं; Ds T2 -प्रमोदि (Ds
'द)नीं; G1 -प्रसादिनी (for 'दिनीम्). — ^c) K1
अल्पाप्यथेह; Ks.5 V1 B Dn3 D2.3.5 'प्यथेव; Da
Dn1 Ds अल्पेप्यथे तु (Ds तु); D7 T G1.2.5 अल्पा
ह्य (T2 G1 'ल्पाप्य'थेपु; Ds अल्पापि देह; M2 अल्पा-
प्यथे हि; M4 अपास्य चेह (for अल्पाप्यथेह). — ^d)
G1 पूजिता; M2 पूजिता (for पूजिता). Da Dn1 लोके
सन्निः सुपूजिता.

नालं गन्तुं च विश्वासं नास्तिके भयशङ्किनि ॥ १३
यथा सद्भिः परादानमहिंसा दस्युभिस्तथा ।
अनुरज्यन्ति भूतानि समयादिषु दस्युषु ॥ १४
अयुष्यमानस्य वधो दारामर्शः कृतघ्नता ।
ब्रह्मवित्तस्य चादानं निःशेषकरणं तथा ।
स्त्रिया मोघः परिस्थानं दस्युष्वेतद्विगर्हितम् ॥ १५
स एष एव भवति दस्युरेतानि वर्जयन् ।

अभिसंदधते ये न विनाशायाम् भारत ।
नशेषमेवोपालभ्य न कुर्वन्तीति निश्चयः ॥ १६
तस्मात्सशेषं कर्तव्यं स्वाधीनमपि दस्युभिः ।
न बलस्योऽहमस्मीति नृशंसानि समाचरेत् ॥ १७
सशेषकारिणस्तात शेषं पश्यन्ति सर्वतः ।
निःशेषकारिणो नित्यमशेषकरणाद्भयम् ॥ १८

C. 12. 4674
B. 12. 132. 20
K. 12. 133. 20

इति श्रीमहामारते शान्तिपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

13 D₁ om. 13^{ab} (cf. v. l. 11). — ^a) D₁ लोका-
स्ति; T₂ लोको न (for लोकोऽस्ति). T₂ परम (for न
पर). — ^b) G₁ व्ययहितो. D₁3 जनाः. D₁4 इति लोको
व्यवस्थिति. — ^c) T₂ G₁ नाहं (for नाहं). K₂ s V₁
B D₁ D₁1 ns D₂ s. s. s द्वि (for च). D₁ S (G₁ s
absent) इहाश्वा (G₁ 'स्वा')सं (for च विश्वासं). D₁ न
लोका याति विश्वासं. — ^d) K₂ s D₁1 ns D₂ s. s.
भयशङ्किते; V₁ B 'शङ्किते'; D₁ 'शङ्किता'; D₂ 'शंसिनः'
(for 'शङ्किनि'). K₁ नास्तिको भयशङ्कितः; D₁ D₂
नास्तिकैर्भयशङ्कितैः; D₁ S (G₁ s absent) नास्तिभ्य (G₁
'स्तीत्य')भयशङ्कितैः.

14 ^a) S₁ D₁ पुरादानम्; D₁ G₁ s परं दानम्;
D₂ परा दामम् (for परादानम्). D₁ अथ साधुः परधनम्.
— ^b) M₁-s दस्युतम् (for दस्युभिः). K₂ B₁ D₁1
ns D₂ s. s कृता (for तथा). — ^c) D₁2 अनुरज्यन्ति;
D₁ T₁ G₁ 'रज्यन्ति' (for 'रज्यन्ति'). — ^d) D₂ समया-
देव शत्रुषु.

15 ^a) S₁ K₂ B₁ s (marg. as in text). s (marg.)
D₁ D₂ अवध्यमानस्य; K₂ न युध्यमानस्य (for अयुध्य-
न्). D₁ S (G₁ s absent) [आ]दानं (for वधो). D₁ अयु-
ध्यमानोऽप्यवधो. — ^b) S₁ K (except K₂) B D₁ D₁1
ns D₂ s. s दारामर्शः; D₂ दारामर्शः (for 'मर्शः').
— ^c) D₁ ब्रह्मचित्तस्य. D₂ वादानं (for चादानं).
— ^d) D₂ 'करणम्' (for 'करणं'). D₂ om. तथा.
— D₁ om. 15^a-16^a. — ^e) D₁ T₂ G₁ क्षियो. K₂
D₂ 7 मेघः; K₂ गोप्यः; D₁ 9 मोघः; T₂ मोहं
(for मोघः). K₁ s. s V₁ B D₁ D₁1 ns T G₁ s
पथि स्थानं (D₁ 'ने'); K₂ D₁1 D₂ s. s G₁ M पति-
स्थानं (for परिस्थानं). * Cv: पथि स्थानमित्यत्र पथि
क्षीणं पथि स्थानं तस्मिन्नायावस्थानम् । * — ^f) D₁
दस्युष्वेव; T₁ G₁ s. s M₂ साधुष्वेव (G₁ M₂ 'व्येतद्' (for
दस्युष्वेतद्). K₁ द्वि गर्हितं (for विगर्हितम्). D₁ 9

साधुभिर्बर्जितं पुरा-

16 D₁2 om. 16^{abed} (cf. v. l. 15). — ^a) D₁ s S
(G₁ s absent) सशेष (for स एष). D₂ om. एष.
B₁ D₁1 प्रयते; D₂ तरति (for भवति). K₂ D₁2
D₁1 D₂ s. s संक्षेपं च परस्त्रीभिः. — ^b) K (except
K₂) B₁ D₁ D₁1 D₁-s वर्जयेत्; V₁ B₁ s. s. s D₂
वर्तयेत् (for वर्जयेत्). B₂ दस्युरेताद्विवर्तयेत्; D₁ T
G₁ s. s M दस्युरे (M₂ 'स्यूने')ताम्बिसर्जयेत् (D₁ T₁ G₁ M₂
'वर्जयेत्'; M₁ s. s 'वर्जयेत्'. — K₁ om. 16^a-17^a. — ^c)
D₂ अभिसंदधते; M₁ अपि संदधते (for अभिसंदधते). K
(K₁ om.) V₁ B D₁ D₁1 D₂ s. s. s S (G₁ s absent)
ये च (for ये न). D₂ अभिसंदधतायं च. — ^d) K₂
विश्वासायास्य; D₂ विनाशाय च; G₁ विना यास्यसि (for
विनाशायाम्). K₂ D₁ D₁1 D₂ s. s. s विश्वासायास्य
(D₂ s. s 'श्रु')मानयाः. — ^e) K₁ V₁ B₁ s. s D₁ D₁1
S (G₁ s absent) सशेषम्; K₂ B₁ s. s D₁1 ns D₂ s. s
अशेषम् (for नशेषम्). K₂ s V₁ B D₁ D₁1 ns
D₂ s. s. s S (G₁ s absent) [उ]पलभ्य (for [उ]पलभ्य).
D₂ सशेषमेवोपलभ्यस्य (hypermetric). — ^f) D₁ T
G₁ s M कुर्वन्तीति द्वि (T₁ G₁ 'तीति द्वि'; M₂ 'तीति च')
(for न कुर्वन्तीति). K₂ s. s V₁ B D₁ D₁1 ns D₂
s s कुर्वन्तीति विनिश्चयः; D₁ s कुर्वन्ते ते विनिश्चयः; G₁
न कुर्वन्ति विनिश्चयः.

17 K₁ om. 17 (cf. v. l. 16). — ^a) B₁ अक्षेपं.
G₁ कर्तव्यः. — ^b) D₂ यदि; D₁ इह; T₂ इव; G₂
अपः; M₂ अभि (for अपि). — ^c) D₂ वनस्त्री;
G₁ बालकथो (for बलस्त्री). D₁ इति वै (for अस्मीति).

18 ^a) K₂ B₁ D₁1 ns D₂ s. s तत्र (for तात).
— ^b) D₁ क्षेप्यं; D₁ क्षेपाः; G₁ क्षेपान् (for क्षेपं).
K₂ s V₁ B D₁1 ns D₂-s. s. s S (G₁ s absent)
सर्वतः (for सर्वतः). — ^c) D₂ 'कारिणं' (for 'कारिणो').

१३२

भीष्म उवाच ।

अत्र कर्मान्तवचनं कीर्तयन्ति पुराविदः ।

प्रत्यक्षावेव धर्मार्थो क्षत्रियस्य विजानतः ।

तत्र न व्यवधातव्यं परोक्षा धर्मयापना ॥ १

अधर्मो धर्म इत्येतद्यथा वृकपदं तथा ।

— ^a) All MSS. (except Ś1 K1.2 D1; Dns Ds Gs.4 absent) निःशेषः (for अशेषः). V1 -कारणाद्; D1 -करणं.

Colophon om. in Ks Ds.2.2. — Sub-parvan: Ś1 K1-4 B Da Dn1.n2 Ds.2.2 आपद्धर्मः; V1 D1 S (Gs.4 absent) राजधर्मः. — Adhy. name: M1-3 दृष्ट्यु-वृत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 123; B2.4 132; D1 Dn1 3; D7 G1.2 M 135; T1 G1 136; T2 134. — Sloka no.: Ks Dn1 Dn1 20; Dns 21; Ds 67.

132

1 After the ref., D7 T1 G1.2.2 ins.:

302* अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

— ^a) Ś1 Ks.2.2 V1 Dn1.n2 Ds.2.2 घ(Ś1 क)र्मान्तु-वचनं; K1 M का(K1 क)र्तात; B Da धर्मार्थः; D1 कर्मान्तवचने (sic); Ds धर्मानुचरणं; D7 T G2.2 Cv कामत(T2 G2 Cv *द)वचनं; Ds धर्मात; G1 कैतेय व (for कर्मान्त). — ^b) Dn1 कथयन्ति (for कीर्तयन्ति). — ^c) D1.4 धर्मार्थः; D2 धर्मार्थः. Da धर्मश्चार्थश्च प्रत्यक्षौ. — ^d) Bn न तत्र (by transp.); D7 T G1.2.2 तौ तु न; M तनु न. B2 व्यवधातव्यं; D7 T1 G1.2.2 व्यवधा(G2 या)तव्यौ; T2 घायेतां (for धा-तव्यं). Ca: तत्र धर्मे, अर्थवत्, न व्यवधातव्यम्, न तिरोधेयम् । यथोक्तमेव राजा परिपालनीयम् । Ca: — ^e) B1 परोक्षो; T2 परोक्षाद्; M पा(Ms प)रोक्ष्यं (for परोक्षा). Ks धर्मयोनिता; V1 B1 D7 S (Gs.4 absent) यातनाः (B1 ना; T2 G1 M1.2.4 ना) (for यापना). Ca.b: परोक्षा नीतिशास्त्रोक्ता न सा धर्म-यापना धर्मच्छलम् । Ca

2 ^a) K1 B1 Da T2 G1 M2 अधर्मे (for मर्मे).

धर्माधर्मफले जातु न ददर्शेह कश्चन ॥ २

बुभूषेद्वलवानेव सर्वं बलवतो वशे ।

श्रियं बलममात्यांश्च बलवानिह विन्दति ॥ ३

यो ह्यनाद्यः स पतितस्तदुच्छिष्टं यदल्पकम् ।

बहुपथ्यं बलवति न किञ्चिन्नायते भयात् ॥ ४

Dn1 ह्येते (for *तद्). Ś1 (marg. by corr.) धर्मो-धर्म इति द्वेद. — ^b) B1 तदा; Gs यथा (for तथा). Ca Cv (reading वृक्षफलः) पतद्वनयोः फलं वृक्षफलं यथा तथा कालान्तरे दृश्यते । Ca: — ^c) Da धर्माधर्मः; D1 धर्मोधर्मः (for धर्माधर्मः). K1 फलो; Ks फलं (for फले). — ^d) Ks ददर्शे नेह; Ks.2 V1 B Da Dn1.n2 Ds.2.2 ददर्शे न (by transp.).

3 ^a) Ks B Ds Gs बुभूषे. Ks V1 B Da Dn1.n2 Ds.2.2.2 बलमेवैतत् (Gs *तद्); D7 (marg.) S (Gs.4 absent) व(D7 orig) फलमेवेह (for वानिव). Ks भवत्येव क्रमेणैतत्. — ^b) Ds बलवतो. M1.2 वशेत् (for वशे). — ^c) Ks Dn1.n2 Ds.2.2 श्रियो (for श्रियं). K1 अमार्तः; Ks Dns Ds.2.2 G1 M1 त्यागः; Ds त्याग (for त्यागः).

4 = (var.) 22*. — ^a) Dn1 Da ह्यनाद्यः; Dns Da (sup. lin.) ह्यनाद्यः; D1 ह्यनाद्यः; Ds जना यः; Ds ह्यनाद्यः (for ह्यः). Ms om. स. M1-2 पतति (for पतितत्). — ^b) B2 T2 तदल्पकं (for यद्). Ca (under 22*) : उच्छिष्टं कृतप्रायश्चित्तमपि लोक-विगीतं भवति । Ca: — ^c) K (except Ks) B1 D1.2.2.2 बहु पथ्यः; B2 बहुपथ्यः; D7 T G1.2.2 M पथ्ये (T2 M1.2.4 पथ्ये) (for बहुपथ्यः). B2 (also marg. as in text) बलवतो. Ca (on 22*, reading बहु पथ्यः) यद् बहु पथ्यं बलवतो बहुपि भुङ्क्ते पीते दत्तं गृहीतं वा...नापथ्यं नापरिणाम्यम् । उक्तं च ।

बलाजुक्तं बलाजीतं बलादृतं बलादृतम् ।

सर्वं बलवतः पथ्यं दुर्बलस्यैवमीदृति ॥

इति । Ca: — ^a) V1 Bn.2.2.2 Ds कश्चिन् (for किञ्चित्). Ks.2 Bn.2.2.2 Da Dn1.n2 Ds.2.2 T2 G1 कश्चित्; D7 T1 G2.2 M2 जायते (for ज्ञायते). K1 Ms अर्थः; B1 G1 बलात्; B2 Ds.2.2 बलं; B2 (marg.) ज्ञायत् (for भयात्).

[696]

उभौ सत्याधिकारौ तौ त्रायेते महतो भयात् ।
अति धर्माद्वलं मन्ये बलाद्धर्मः प्रवर्तते ॥ ५
बले प्रतिष्ठितो धर्मो धरण्यामिव जङ्गमः ।
धूमो वायोरिव वशं बलं धर्मोऽनुवर्तते ॥ ६
अनीश्वरे बलं धर्मो द्रुमं वल्लीव संश्रिता ।
वश्यो बलवतां धर्मः सुखं भोगवतामिव ।
नास्त्यसाध्यं बलवतां सर्वं बलवतां श्रुति ॥ ७

5 Dns om. (hapl.) 5^{ab}. — ") Ks Dni Ds.s.
5.8 उभौ सत्याधिकारस्थौ; Da D1 'कायेतौ. — ") K1
त्रायेत; Ks B1 Ds G1.s Mi.s त्रायेते; V1 Bo.s-s
Da Dni त्रायेतो; D1 Ms त्रयैते (for त्रायेते). — ")
D1 इति; M2 अपि (for अति). D1 धर्म (for
धर्माद्). — ") M2 बलं धर्माद् (for बलाद्धर्मः).

6 ") K1 Da D1 बल (for बले). Ks प्रतिष्ठितो;
G1 च प्रतिष्ठितो. T2 राजा (for धर्मो). Ks बलं प्रतिष्ठा
धर्मस्य. — V1 reads 6^a-7^b on marg. — ") Ks धर-
णाम् (for धरण्याम्). Ks.s V1 B Da Dni.na Ds.s.
8.9 जंगमः; D1 जंगमाः. — ") Ks-s V1 B Da Dni.
na Da.s.s वश्यो. — ") Dns नि; G1 [5] त्र (for
श्रुति).

7 V1 reads 7^{ab} on marg. — ") Ks V1 Ds.s
Gs अनीश्वरो (for 'श्वरे). T1 G1.s बले (for बलं).
K1.s.s B Das Dni.na Ds.s T2 Ms अनी (K1 'म्बे).
श्वरो बले (B1.m 'लं) धर्मो (K1 'र्मे); D1a1 Ds.s.s
Mi.s 'श्वरो बलो धर्मो. — ") Ks.s Ds.s T2 द्रुमः;
B1 Dns Ds.s Mi.s.s Ca द्रुमे; D1 वृक्षः; M2 भूमौ
(for द्रुमे). Ks संश्रिता; T G1.s संश्रितः (T2 'ताः)
(for संश्रिता). Ks Ca: अनीश्वरे लोके धर्मो बलं संश्रितः
द्रुमे वल्लीवेल्यवयः 1 10. — ") Ks.s वश्ये; Ks Dni.
na Ds.s.s.s वश्ये (for वश्यो). B1 बलवता. — ")
D1 बलवताम्; T2 धन (for भोग). Ds इह (for
इव). Da भोगो भगवतामिव. — ") T1 Gs बलवता;
T2 Ms बलवतः (for 'वतां). — ") K1.s.s B.s
D1-s.s श्रुतिः; V1 B1.s श्रुतिः (for श्रुति). Ks
धर्मो बलवती श्रुतिः; D1 S (Gs.s absent) सर्वं बल-
वता जितं.

8 ") Ks Da.7 दुराचारा (D1 'ई). Ds क्षीणबलः;
D1 क्षीणबलः. — ") Ks-s Da Dni.na Ds.s.s परि-
त्राणः; M 'संश्रयां (for 'माणं). Ks.s.s V1 B D
(Dns Ds absent) S (Gs.s absent) न शक्नोति (for

दुराचारः क्षीणबलः परिमाणं नियच्छति ।
अथ तस्मादुद्विजते सर्वो लोको वृकादिव ॥ ८
अपध्वस्तो ह्यवमतो दुःखं जीवति जीवितम् ।
जीवितं यद्वक्षिप्तं यथैव मरणं तथा ॥ ९
यदेनमाहुः पापेन चारित्र्येण विनिक्षतम् ।
स भृशं तप्यतेऽनेन वाक्शल्येन परिक्षतः ॥ १०
अत्रैतदाहुर्गाचार्याः पापस्य परिमोक्षणे ।

नियं). — D1 om. 8^a-10^b. — ") M2 कस्माद् (for
तं). — ") K1 S (Gs.s absent) सर्वलोको; D1 सर्वो
लोके; Ds सर्वलोका (for सर्वो लोको).

9 " = (var.) 12, 123, 18. D1 om. 9 (cf. v. 1. 8).
— ") K1 अपध्वस्तो (sic). V1 ह्यवमतो; T2 [5] पद्धरते;
G1 [5] पद्धरते (sic); Gs ह्यवमता (for 'मतो). — ")
Da जीवितं (for जीवितम्). Gs दुःखं जीवति जीवित-
— D1 om. 9^a-10^b. — ") K1 Gs यद्वक्षिप्तं; Ks.s
Dni.na Ds-s.s.s 'पकुटं; Ks V1 B1.s Da Ds 'वि-
क्षिप्तं; Bo.s.s T G1.s Mi.s.s 'विक्षिप्तं; M2 'प-
क्षयं (for 'वक्षिप्तं). — ") K1 तथैव; Ds यथैव
(for यथैव). Ds मरणं (for मरणं). K1 यदा (for
तथा).

10 D1.7 om. 10^{ab} (cf. v. 1. 9, 8). — ") Ks
यदेतम्; Ks B1 Da Dni.na Ds.s.s यदेवम्; Mi.s
यदेनम्; M2 यदेनम्; M3 यदेवम् (for यदेनम्). Da
यमेव प्राहुः कोपेन. — ") B1.s चारित्र्येण; Dns चरि-
त्रेण. K1.s विवि (Ks विवि) क्षितं; Ks विनिक्षितं; Ks
V1 B Da Dni.na Ds.s.s.s Gs विविक्षितः (V1 B1.s
Da 'लं; Ds 'ताः); Ds विविक्षतः; T G1.s M
विविक्षितं (M2 'ता) (for विनिक्षितम्). — ") K B
(except B1) Da Ds S (except G1; Gs.s absent)
सुभृतः; D1 सुभृतं (for स भृशं). K1-s V1 B Ds.7
S (Gs.s absent) तेन; K1.s नैव; Da येन; D1
lacuna (for तेन). Dni.na Ds.s.s सुभृतं ताप्यते
नैव. — ") B1 वाग्द्वयेन (sic); Dns वाग्द्वयेन; Da
वाग्द्वयेन. Das Dns D1.s.s T2 M1 परि (D1 'री)-
क्षितः; Ds च विक्षतः; G1.s M2 परी (for परि).

11 Cf. 12, 123, 19. — ") Ks Bo.s-s Da.7 S
(Gs.s absent) तत्र (for). Ks V1 B Da Da.s
T2 Mi-s औपम्यं (for आचार्याः). Ks (marg.) अवति
सदा रौद्रं. — ") Ds वयापः; Ds तापस्य (for ताप-
स्य). V1 Ds परिमोक्षणम् (D1 'लं); Ds 'रक्षणे (for

C. 16, 4846
B. 12, 134, 12
K. 12, 134, 12

G. 12. 4846
B. 12. 134. 12
K. 12. 134. 12

त्रयीं विद्यां निषेवेत तथोपासीत च द्विजान् ॥ ११
प्रसादयेन्मधुरया वाचाप्यथ च कर्मणा ।
महामनाश्चैव भवेद्विवहेच महाकुले ॥ १२
इत्यस्तीति वदेदेवं परेषां कीर्तयन्गुणान् ।
जपेद्दकशीलः स्वात्पेशलो नातिजल्पनः ॥ १३

ब्रह्मक्षत्रं संप्रविशेद्बहु कृत्वा सुदुष्करम् ।
उच्यमानोऽपि लोकेन बहु तत्तद्विन्तियन् ॥ १४
अपापो ह्येवमाचारः क्षिप्रं बहुमतो भवेत् ।
सुखं वित्तं च भुञ्जीत वृत्तेनैतेन गोपयेत् ।
लोके च लभते पूजां परत्र च महत्फलम् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

*मोक्षणे). — °) K1 Bo. 1. 8 Da2 D4. 5. 7. 9 Ms त्रयी-
(for त्रयी). K3 विदो (for विद्यां). K5 Dn1. ns
D2-4. 8. 9 अवेक्षेत (Dn3 'ते'); T2 G1 उपासीत (for
निषेवेत). — °) V1 ततोपासीत; Dn3 तत्तथोपासि;
D5 तथोपासेत (for 'पासीत'). K2. 5 Dn1. ns D2. 3. 8
T2 G1 M4 चै; K4 वा (for च).

12 12^{ab} = 12. 124. 22^{ab}. D5 om. 12^a-13^b.
— °) K5 Dn1. ns D2. 3. 8 चक्षुषा च; D4 च परया
(for मधुरया). D5 वादयेन्मधुरां वाचं. — °) K2. 8
B1. 5 Da Dr वाप्यथ; K5 V1 Bo. 2-4 Dn1. ns D2.
3. 8 S (G2. 4 absent) चाप्यथ (for [अ]प्यथ च). D5
om. च. — °) K5 Dn1 D2. 8 चापि भवेद्; Dn3 चेद्-
वेदि (for चैव भवेद्). — 12^{ad} = (var.) 12. 123.
20^{ab}. — °) S1 K3 Dn3 विवाहेच; K1 विवाहायेच
(hypermetric); Bo विवहेत; D4 विवाहे च; D5
विहरेच (for विवहेच). M महाकुले.

13 13^{ab} = (var.) 12. 123. 22^{ad}. D5 om. 13^{ab}
(cf. v. 1. 12). — °) Dr S (except M1; G2. 4
absent) [अ]स्तीति (for [अ]स्तीति). V1 Bo. 2. 5 D5
T1 G1. 2. 5 M4 वदेदेव (for 'देवं'). — °) M1. 8 पूर्वेषां
(for परेषां). Da Dn1 D4. 7 T G2. 5 M1. 8 कीर्तयेद्
(for कीर्तयन्). — 13^{ad} = (var.) 12. 123. 21^{ab}.
— °) K3 जपेद् (for जपेद्). G1 उदकशीलस्य; M2
उदारशीलः स्वात् (for उदक'). ☞ Ca: उदकशीलो
नित्यस्त्रायी । ☞ — °) D4 कुशलो; Dr पेशले; M2
पेशलं; Ca. b पेशलो (as in text). K2. 5 V1 B D
(except D1; Dn2 D5 absent) T1 G1. 2. 5 M -जल्पकः
(for -जल्पनः). T2 पेशले नाभिजल्पतः.

14 With 14^{ab}, cf. 12. 123. 21^{ad}. — °) K1 सं-
प्रविशन्; M2 'विशे (for 'विशेद्). — °) K3 D4 दंढं
(for बहु). S1 K2. 4 D1. 8. 9 सुपुष्कलं; Dr T1 G2. 5
M4 सुदुष्कृतं; M1. 3 [अ]पि दुष्कृतं; M2 [उ]पदुष्करं

(for सुदुष्करम्). — °) S1 K2. 4 D1 ताप्यमानो; K1
उच्यमानो; D4. 9 G2 M उच्यमानो (for उच्यमानो).
K2. 5 V1 B Da Dn1. ns D2-3. 7. 8 T G1. 5 हि (for
ऽपि). — °) K2. 5 B4 Da Dn1. ns D2. 3. 8. 9 बहु-
कृत्; K2. 4 V1 Bo-3. 5 D5 बहुखं (for बहु तत्).
Dr T2 G1 बहुतस्वमचित्तयन्; M1-8 बहु तत्तत्र (M2 वित्तं
न) चित्तयेत्.

15 15^{ab} = 12. 123. 23^{ab}. — °) D5 अपापौ. D4
सुपापोप्येवमाचारः; Dr S (G2. 4 absent) उपप्राप्यै (Dr
'प्राप्यै'; M2. 4 'प्राप्यै')वमाचारं (M1 'रः'). — °)
K1 बहुमतं. — °) D1 सुखं (for सुखं). K1. 5 Dn3 Da.
7. 8 T2 G1 च वित्तं (by transp.); D2 च वित्तं; D4. 9
M4 च वृत्तं; T1 G2 च वित्तं; G2 च वित्तं च (hyper-
metric). K5 V1 B Da D5 विभज्य (B2 'मिष)
वित्तं (K3 वित्तं) भुञ्जीत; M1-8 सुखं वित्तं यत्नं चैव.
— °) K2. 5 V1 Bo-3. 5 Da Dn1. ns D2. 8 वित्तं (B2
Da वित्तं; Dn1 वित्तं) नैकोनु; B1 D5 वि (D5 वि).
त्तं नैकेन; D2 वित्तेनैकोनु; D4. 9 G2 वृत्तेनैकेन (for
वृत्तेनैतेन). B2 Dn T1 G2. 5 M4 गोपयन्; M2 शोच-
येत्. — After 15^{cd}, Dr T G1. 2. 5 ins. (— [var.]
12. 133. 6^a-7^a):

303* अपि तेभ्यो मृगान्द्रव्या नयेच सततं यने ।

यमिष्य प्रतिगृह्णन्ति दम्पुभोजनशङ्कया ।

— °) K1 लोके तु; Dn3 लोकेन; M1-8 स लोके
(for लोके च). — °) K2. 5 Da Dn1. ns D2-4. 8 परप्रेह
(for परत्र च). D1 om. च.

Colophon. — Sub parvan: S1 K V1 Bo. 1. 3. 5
Da2 Dn1. ns D1-2. 9 आपद्धर्म; B2. 5 Da2 Dr S
(G2. 4 absent) राजधर्म. — Adhy. name: Dr T1
G1. 2. 5 M1-8 बलप्रसन्नं. — Adhy. no. (figures, words

१३३

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

यथा दस्युः समर्पादः प्रेत्यभावे न नश्यति ॥ १

प्रहर्ता मतिमाञ्छरः श्रुतवाननृशंसवान् ।

रक्षन्नक्षयिणं धर्मं ब्रह्मण्यो गुरुपूजकः ॥ २

निपाद्यां क्षत्रियाज्जातः क्षत्रधर्मानुपालकः ।

कापव्यो नाम नैपादिर्दस्युत्वात्सिद्धिमाप्तवान् ॥ ३

or both): B₁ 124; B₂ 133; D₁ D₂ 4;
D₃ G₁ 2 M 136; D₄ 3; T₁ G₂ 137; T₂ 135.
— *Śloka no.*: K₁ 35; D₁ 16; D₂ 82.

133

1 D₁ 2 om. the ref. — ^a) T₁ G₁ om. from
हर up to पुरा. — K₂ D₁ om. 1^a. — ^b) T₁ G₁
यदा (for यथा). — D₁ S (G₁ 4 absent) om. 1^a-3^a.
— ^c) D₁ प्रेत्यभावान्. D₂ च (for न). D₃ पश्यति
(for नश्यति).

2 D₁ S (G₁ 4 absent) om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a)
K₂ 5 V₁ B D₁ D₂ D₃ 2 3 प्रहृत्वा; D₁ प्रहृत्वा
(for प्रहर्ता). D₂ प्रहृत्वाभिमतमाञ्छरः. — ^b) K₁
B₂ 4 D₁ D₂ सुनृशंसवान्; D₁ अनृशंसवान् (for
'वान्). — ^c) S₁ K₁ D₁ जक्षयिणं; K₂ 5 D₁ D₂ 3
D₃ 2 3 आश्रयिणः; D₁ अक्षयणं (for जक्षयिणं). K₂
V₁ B D₁ रक्षन्मु (B₂ 'स्व') रक्षितामर्षान्; D₁ रक्षन्मु
रक्षिता सर्वान्; D₂ रक्षन्तामर्षिणं धर्मं. — ^d) K₂ ब्राह्म
णेव तु पूजकः; D₂ ब्राह्मणान्गुरुपूजकान्.

3 D₁ S (G₁ 4 absent) om. 3^a (cf. v. l. 1).
— ^a) S₁ निपाद्यां. D₁ त्रिपयात् (for क्षत्रियात्).
— ^b) D₂ 3 यक्षः; D₁ सर्वं (for क्षत्र). — ^c) S₁
K₂ 5 V₁ B D₁ D₂ D₃ 2 3 काययोः; K₁ कायको;
D₂ 3 काययोः; D₁ काययोः; D₂ कपयोः; D₃ कापयो
(for कापयो). D₂ वास (for नाम). D₂ 3 om.
from नैपादि up to जातीनां (in 4^a). — ^d) K₁ D₁ 2
T₁ G₁ M₂ आमुवात् (D₁ 'वान्' (for आप्तवान्).

4 D₂ 3 om. 4^a (cf. v. l. 3). — ^a) K₁ 5 V₁ B
D₁ D₂ 3 3 सार्वं पूर्वाह्ने (K₁ 'ह्ने'; K₂ 'हे');

अरण्ये सायपूर्वाह्ने मृगयूथप्रकोपिता ।

विविज्ञो मृगजातीनां निपानानां च कोविदः ॥ ४

सर्वकाननदेशज्ञः पारियात्रचरः सदा ।

धर्मज्ञः सर्वभूतानाममोघेषुर्दृढायुधः ॥ ५

अप्यनेकशताः सेना एक एव जिगाय सः ।

स वृद्धावन्धपितरौ महारण्येऽभ्यपूजयत् ॥ ६

मधुमांसैर्मूलफलैरन्वैरुचावचैरपि ।

C. 11. 4855
B. 12. 135. 7
K. 12. 135. 7

K₂ 4 D₁ D₂ सायपूर्वाह्ने. D₂ सायमरण्ये पूर्वाह्ने; D₂
अरण्यसाथी पूर्वाह्ने. — ^a) D₂ प्रकोपिता (for प्रको-
पिता). — For 4^a, D₁ sublt.:

301^a अन्नि कापव्यस इति मृगयुधैर्मकोविदः ।

— ^a) K₂ D₁ मृगयातानां; D₁ S (G₁ 4 absent)
'यूथानां (for 'जातीनां). — ^b) K₂ D₁ वनानां च स;
K₂ V₁ B D₁ विवादानां च; K₂ D₁ D₂ D₃ 2 3
नैपा (D₂ 'य') वानां च; D₁ 2 T₁ G₁ 2 3 निपातानां च;
M₂ निधनानां च (for निपानानां च).

5 ^a) B₂ कारणः; D₂ कालेन (for काननः).
K₂ 5 D₁ D₂ D₃ 2 3 सर्वकालप्रदेशज्ञः (D₂ 'जः').
— ^b) K₁ D₁ 2 M₂ पारियात्रचरः (D₁ 'चरः'; D₂ M₂
'परः'); V₁ B₂ 4 5 पारियात्रचरः; B₁ पारियत्रे चरः;
D₁ D₂ M₂ पारियात्राचरः (M₂ 'परः'). V₁ सदा (for
सदा). — ^c) K₁ धर्मज्ञः; B₂ 3 सर्वज्ञः; D₂ कृतज्ञः
(for धर्मज्ञः). K₂ D₁ 2 S (G₁ 4 absent) सर्ववर्णा-
नाम् (for 'भूतानाम्'). — ^d) D₁ T₁ G₁ 2 3 अमोघेषु
(for 'विषु'). D₂ मदायुधाः (for दृढायुधः).

6 ^a) K₂ सेनाम्. K₂ 5 V₁ B D₁ D₂ D₃ 2 3
S (G₁ 4 absent) जययने (D₂ 'नी') कशतां (D₁ T₁ M
'त') सेनाम्. — ^b) D₁ पूज (for पूज). K₁ जगाम
(for जिगाय). — ^c) K₁ जायुद्धावल वितरौ; K₂
D₁ D₂ D₃ 2 3 स च वृद्धावन्धपितरौ (D₂ 'बधिरान्');
V₁ B₂ 1 2 3 D₁ स वृद्धावन्धपितरौ; D₂ स वृद्धमाता-
वितरौ; D₃ स वृद्धौ च स्वपितरौ; D₁ T₁ G₁ M₂ 3
वृद्धार्थं (M₂ 'वा') वितरौ; M₁ स वृद्धार्थं वाचयितरौ; M₂
स वृद्धार्थं वचयितरौ (sic). — ^d) K₁ B₁ D₁ G₁ M₂
[s] च (K₁ 'स्व') पूजयत्; V₁ D₂ 3 पूजयत् (for 'पूज-
यत्'). D₂ अरण्येऽपि प्रपूजयत्.

[699]

C. 12. 4858
B. 12. 135. 7
K. 12. 135. 7

सत्कृत्य भोजयामास सम्यक्परिचचार च ॥ ७
आरण्यकान्त्रजितान्ब्राह्मणान्परिपालयन् ।
अपि तेभ्यो मृगान्हत्वा निनाय च महावने ॥ ८
ये स न प्रतिगृह्णन्ति दस्युभोजनशङ्कया ।
तेषामासज्य गेहेषु काल्य एव स गच्छति ॥ ९
तं बहूनि सहस्राणि ग्रामणित्वेऽभिवत्रिरे ।
निर्मर्यादानि दस्यूनां निरजुक्रोशकारिणाम् ॥ १०
दस्यव ऊचुः ।
मुहूर्तदेशकालञ्च प्राञ्च शीलदृढायुध ।

7 Ds om. 7^a-8^b. — ^a) Ks Da अङ्गिरः; V1 Dns Ds अज्यैरः; Bo. 4 Ds रत्नैरः; T2 G1 वज्यैरः (for अज्यैरः). T1 G2. 5 चोद्यावचैरः (for उद्या). — ^a) Ds सत्कृत्यभोजयामास. — ^a) Ks B1 Dn1 D2. 8 [अ]न्यान् (for सम्यक्). Ks V1 Bo. 4. 5 D1. 5. 7. 9 T G2. 5 Ms ह (for च). B2 सम्यक् परिचारयन्; Da स (Da1 om. स) सम्यक्परिचचार ह; Dns मान्यान्परिचरावर.

8 Ds om. 8^a (cf. v. l. 7). — ^a) V1 आरण्यके. — ^b) Ks V1 B Da Dn1. ns D2. 8. 5 परिपूजयन्; Ds अभिपालयन् (for परि). — ^a) G1 केभ्यो (for तेभ्यो). Ds मृगान्हत्वा (for मृगान्हत्वा). — ^a) Ks Ds सलिलेधनैः (D2 'ने); Dn1 Da. 7 S (G2. 4 absent) सततं वने (for च महावने). Ks V1 B Da Dns D2. 8. 5 निवेदयति वै वने.

9 G2 om. 9^a-10^b. — ^a) Ks Da1 D2. 8. 8 यस्माञ्च; Bo. 4 ये न सः; B2 ये स्वनः; B3 येन सा; Da2 Dn1. ns येनाञ्च; Ds येनासान्; Dr T2 येन च (for ये स न). Ks प्रतिगृह्णन्ति (for 'गृह्णन्ति). — ^a) Da1 दस्युभोजनः; Ds दस्युतो जनः (for दस्युभोजन). — ^a) Ks Dns D2. 8. 7. 8 G1 आसाद्य; T1 आसाज्य (for आसाज्य). — ^a) K2-5 V1 B Da Dn1. ns D2. 8. 5. 8 T2 कल्यः; D1 M1. 8. 4 कल्यम्; Dr Gs (inf. lin. as in text) एक; M2 कल्यम् (for कल्य).

10 G2 om. 10^a (cf. v. l. 9). — ^a) Ks Da Dn1. ns D2. 8. 8 बहूनि च; V1 B Ds बहूनि सं (by transp.). — ^b) V1 Bo. 2. 4. 5 Da1 Dn1 D1-8. 5. 8 T1 Gs M1. 8. 4 ग्राम (Dn1 'मा')णीस्त्रे; B1 ग्रामाणि तु; Ds ग्रामाणां तु (for ग्रामणित्वे). S1 Ks Ms द्वि; K1

ग्रामणीर्भव नो मुख्यः सर्वेषामेव संमतः ॥ ११
यथा यथा वक्ष्यसि नः करिष्यामस्तथा ।
पालयासान्यथान्यायं यथा माता यथा पिता ॥ १२
कापञ्च्य उवाच ।
मा वधीस्त्वं स्त्रियं भीरुं मा शिशुं मा तपस्विनम् ।
नायुध्यमानो हन्तव्यो न च ब्राह्म बलात्स्त्रियः ॥ १३
सर्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्वसत्त्वेषु युध्यता ।
नित्यं गोब्राह्मणे स्वस्ति योद्धव्यं च तदर्थतः ॥ १४
सस्यं च नापहन्तव्यं सीरविघ्नं च मा कृथाः ।

वि-; K1 D1 ह; B2 (marg.) Dns D2. 8. 5 न; Dr T G1. 5 च (for स्त्रि-). — ^a) T2 निर्मर्यादादि; G2 निर्मर्यादां च (for निर्मर्यादानि). D1 om. दस्यूनां. — ^a) Ks V1 B1. 2 Da Dn1. ns D2. 8. 7. 8 S (G2. 4 absent) निरजुक्रोशवर्तिनां (G2 'शतां गतः).

11 ^a) V1 Bo. 5 M1-8 मुहूर्तः; Da1 'तं' (for मुहूर्तः). K2 3. 5 V1 Bo-5 Da Dn1. ns D2-8. 7-9 T G1. 2. 5 कालञ्च (for कालञ्च). — ^a) Ks Ms प्राञ्चः (for प्राञ्च). K1 M1. 4 द्युः; Ks B2-5 Ms द्युः (for शील). Ks 8 दृढायुधः; Ks V1 B1. 2 Da Dn1. ns D2. 8. 8 प्राञ्चः द्युः दृढमतः; Bo D1. 8. 7. 9 T G1. 2. 5 Ms प्राञ्चः (Dr T1 G1. 2. 5 प्राञ्चः; Ms प्राञ्चः) द्युः (Da M2 द्युः) दृढायुधः. — ^a) G1 ग्रामणिदः; Ms ग्रामणी (for ग्रामणीदः). — ^a) Dn1 भव (for एव). Ks संमतः; Dns संगतः; M1-8 सस्यं (for संमतः).

12 ^a) Ks Bo. 1. 8 Dn1 Ds वक्ष्यसि; Dns वक्ष्यामि; M2 वक्ष्यति (for वक्ष्यसि). — ^a) Da करिष्याम. Ks V1 B1. 2 Da वर्यः; Bo तदा (for the first तथा). Ds om. the second तथा. — ^a) S1 Ks D1 T2 वक्ष्याव्ययं. — ^a) G1 तथा (for the second तथा).

13 K1 V1 B Da Dn1. ns D1. 8 कापञ्च्य; K2-5 D2. 8. 8 Ms कापञ्च्य; Dr T G1. 2. 5 दस्युः; Ds कापञ्च्य. — ^a) Ds om. मा. S1 Ks वधीद्वं (sic); K1 वधीद्वं; Ks V1 B Ds वधीष्ठाः; Da बाधिष्ठाः; Ds वधीतः; M1. 2 वधीद्वं (for वधीद्वं). Gs स्वयं (for स्वयं). B1 भीरुः; Ds T2 G1 भीरुः; Ds भीताः; M1-8 विघ्नं (for भीरुं). — ^a) Ks Dns D1. 8. 8 पशुः; B2 Ds शिशुः; Ms शिशुः (for शिशुं). G1 तपस्वि च (for तपस्विनम्). — ^a) D1 नायुध्यमानो. K1 हन्तव्यो (for हन्तव्यो). — ^a) K1 चाप्राह्मः; Ks वनाह्मः;

पूज्यन्ते यत्र देवाश्च पितरोऽतिथयस्तथा ॥ १५
 सर्वभूतेष्वपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति ।
 कार्या चापचितिस्तेषां सर्वस्वेनापि या भवेत् ॥ १६
 यस्य ह्येते संप्ररुष्टा मन्त्रयन्ति पराभवम् ।
 न तस्य त्रिषु लोकेषु त्राता भवति कश्चन ॥ १७

M: च ब्राह्मण (for च ब्राह्मण). Da. 9 (G: M: न च ब्राह्मणया श्रियः (G: 'यं).

14 ") G: M: 2. 1 सर्वतः स्त्री; M: सर्वाः स्त्रियो (for सर्वथा स्त्री). T: M: हुतव्याः (for हुतव्या). —^b) B: सर्ववस्तेन; D: 'तथेषु (for 'सर्वेषु). Ka. 5 V: B Da Dni. na Da. 2. 5 केनचित्; D: [अ]व्ययता; D: सर्वदा; D: S (G: 4 absent) युध्यता (G: 'त) (for युध्यता). —^c) Dni Da. 4 तु (for गो-). K: नास्ति; D: स्वस्वे (for स्वस्ति). M: निर्य गोब्राह्मणे व्यक्ष. —^d) K: तु (for च).

15 ") B: शस्य; Dni T: G: सत्य; D: G: M: सेव्य (for सत्य). Ka. 4 V: Bo. 2. 4 Da Dni Da. 5 नो (Ka. 4 Dni Da ना) पहतस्य; K: Ba. 5 Dni Da. 5 नापि हुतस्य; D: [अ]पि न हुतस्य; Da T G: 4 M नो-पहतस्य; D: G: नापि हुतस्य (for नापहतस्य). —^b) K: सीरं विभ्रं; K: Dni (marg. as in text). na सारविभ्रं; B: सीरविभ्रं; G: सुरविभ्रं (for सीर). Ś: D: कृय; K: कृथा (for कृया). D: सीरनोपह-तस्य पात्रं च माकृत (corrupt). G: Ca: सीरविभ्रं कृपि-विभ्रम् । Cu (reading सार) : सारो विवाहादिकार्यं तत्र विभ्रम् । G: — After 15^a, M ins. :

303^a पितरो देवता विप्राः क्षाणयन्त्र निवारिते ।

—^a) D: T G: 2. 5 M: ह्यत्र (for यत्र). —^d) D: पितरे. Da [s]धर्मयत् (for उतिथयत्). K: सदा; D: S (except M:; G: 4 absent) च ह (for तथा).

16 ") Bo. 2. 5 सर्वसन्धेषु (for 'भूतेषु). B: वधे; D: S (G: 4 absent) वरो; D: तथा (for च वै). —^b) K: भौक्षम्; B: lacuna (for मोक्षम्). Ś: K: 2. 4 D: ह्यकृति (for अर्हति). —^c) K: 5 V: Bo. 2. 5 Dni (m). na D: 2. 5 चो (D: वा) पवित्र (for चाप). B: कार्याचोपवित्तिकेषां; G: सुकार्याप-वित्तिकेषां. —^d) K: वद्; V: B (except B: D: 9 T: M वा (for वा). Da D: T: G: 2. 5 भावयेत्; D: भारत (for वा भवेत्).

17 ") D: S (G: 4 absent) खेते (for खेते). K

वो ब्राह्मणान्परिभवेद्विनाशं वापि रोचयेत् ।
 सूर्योदय इवावश्यं ध्रुवं तस्य पराभवः ॥ १८
 इहैव फलमासीनः प्रत्याकाङ्क्षति शक्तितः ।
 वे ये नो न प्रदास्यन्ति तांस्तान्तेनाभियास्यति ॥ १९
 सिद्ध्यर्थं विहितो दण्डो न वधार्थं विनिश्चयः ।

G. 12. 4871
B. 12. 135. 20
K. 12. 135. 20

V: B Dni D: 2. 7 9 T G: 2. 5 M: संप्ररुष्टा (D: T G: 2. 5 'रुष्टा) (for 'रुष्टा). —^b) D: मंत्रं यन्ति; D: T G: 2. 5 तस्य विद्यान् (for मन्त्रयन्ति). —^d) K: त्राता (for त्राता).

18 ") K: D: ब्राह्मणान्; D: ब्राह्मणं (for ब्राह्मणान्). Ka. 2. 5 V: B: 2. 4 Da Dni. na D: 2. 5 S (G: 4 absent) परियदेत् (M: 'यदीत्; M: 'यदो) (for 'भवेत्). —^b) K: 5 V: Bo. 2. 5 Da Dni. na D: 2. 5 S T: चापि (for वापि). B: रोचते; Dni रोदयेत् (for रोचयेत्). —^c) K: इवावश्यं; K: 5 Da Dni. na D: 2. 5 इव स्वातं (K: Dni 'ते); D: इवावश्यं; D: इवावश्यं; M: 2 इवावश्यं (for इवावश्यं). —^d) Bo. 2. 5 तस्य तात; D: तथा तात; D: S (except M:; G: 4 absent) ध्रुवस्य (for ध्रुवं तस्य). Ś: K: 4 T: पराजयः; D: 1 पराभवः (for पराभवः).

19 D: om. 19^a-20^b. —^a) D: इदेव (for इहैव). K: Bo. 4 आसीना; K: Ba. 5 Da M: आसीना; D: आसीत (for आसीनः). —^b) K: 5 V: Bo. 2. 4 Da Dni. na D: 2. 7 T: G: 2. 5 प्रत्याकाङ्क्षत; B: 'काङ्क्षत; B: 5 D: 'काङ्क्षत; T: G: 1 प्र (G: 4 स) लकाङ्क्षत; M: प्रेत्य काङ्क्षत (M: 'ले च). K: 5 Dni. na D: 2. 7 T: G: 2. 5 M सर्वतः; B Da T: G: 1 सर्वतः (for शक्तितः). —^c) Ś: D: वे ये न न; K: वे येनेन; B: 5 वे वानानु-; G: येन येन (for वे ये नो न). —^d) K: D: 5 तेन (for सेना). Ś: om. [अ]भि. K: Dni [अ]भियास्यति; V: B: निर्वस्यति; Da नियच्छति; G: [अ]भियास्यति (for 'वास्यति). Ka. 4 D: 2. 7 T: G: 2. 5 कांक्षांतेनाभियास्यति (D: T: G: 2. 5 'वास्यति); B: तांक्षाने-तना निर्वस्यति (hypermetric); Dni तांक्षानेना नि-वच्छत (sic).

20 D: om. 20^a (cf. v. l. 19). —^a) K: Bo. 2. 5 Da T: शिक्षार्थं (B: 'र्थ-); K: D: शिक्षार्थं; Da. 2. 5 T: G: 2. 5 शिक्षार्थं; M: 2 सिध्यर्थं; M: 4 सि-ध्यर्थं (for सिध्यर्थं). D: शिक्षार्थं विहितो दण्डो. —^b) K: वधार्थं; K: Dni. na D: 2. 5 वृक्षार्थं; D: वधार्थं (for वधार्थं). D: S (G: 4 absent) विधीयते (for

C. 12. 4671
D. 12. 135. 20
K. 12. 135. 20

ये च शिष्टान्प्रवाधन्ते धर्मस्तेषां वधः स्मृतः ॥ २०
ये हि राष्ट्रोपरोधेन वृत्तिं कुर्वन्ति केचन ।
तदेव तेऽनु मीयन्ते कुणपं कृमयो यथा ॥ २१
ये पुनर्धर्मशास्त्रेण वर्तेरन्निह दस्यवः ।
अपि ते दस्यवो भूत्वा क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥ २२
भीष्म उवाच ।
तत्सर्वमुपचक्रुस्ते कापव्यस्यानुशासनम् ।

वृत्तिं च लेभिरे सर्वे पापेभ्यश्चाप्युपारमन् ॥ २३
कापव्यः कर्मणा तेन महतीं सिद्धिमाप्तवान् ।
साधूनामाचरन्क्षेमं दस्यून्पापान्निवर्तयन् ॥ २४
इदं कापव्यचरितं यो नित्यमनुकीर्तयेत् ।
नारण्येभ्यः स भूतेभ्यो भयमाहं कदाचन ॥ २५
भयं तस्य न मर्त्येभ्यो नामर्त्येभ्यः कथंचन ।
न सतो नासतो राजन्स ह्यरण्येषु गोपतिः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

विनिश्चयः). — °) D1 तु (for च). B1 [अ]शिष्टान्
(for शिष्टान्). B2 प्रवाधन्ति. — °) Ks. 5 V1 B1 2. 5
Da Dn1. ns Ds. 2. 5. 5 दंडस्; Bo. 2. 4 Dr. 9 Gs M
धर्म्यस् (for धर्मस्).

21 °) Ks. 5 V1 Da Dn1. ns D2-1. 3. 0 ये च; B1. 2
येपि (for ये हि). — °) Dn1 वृद्धि (for वृत्ति).
B2-4 केनचित् (for केचन). — °) S1 K2-5 B3-5
Dn1. ns Ds. 2. 5. 5 तदेव; K1 तदेव; B2 तदेव (for
तदेव). Dn1 मार्यते (for मीयन्ते). Dr S (Gs. 4
absent) सानेवानु निर्येरन्ते. — °) Ks. 5 Da Dn1. ns
D2-5. 3. 0 T1 Gs कुणपे; B1 कृपणं (for कुणपं). Ks
B3 D1. 2. 1 G1 क्रिमयो; M2 कृपयो (for कृमयो).

22 °) K1 ते (for ये). Ks Ds धर्मशास्त्रेषु (for
'शास्त्रेण'). — °) Ds वर्तयन्ति (for वर्तेरन्). — °)
Bo. 2-5 Ds ते भूत्वा क्रूरकर्माणः. — °) D1 क्षिप्रे.

23 S1 K1. 2 D1. 9 Gs Ms om. the ref. — °) B1. 2
Da ते; T2 तं (for तत्). K1. 2 V1 Bo. 2. 2. 5 Da
Dn1 Da. 7. 0 T1 G1. 2. 5 M अनुचक्रुस् (for उपचक्रुस्).
V1 B1. 2 तत् (for ते). Ks B1 Dns Ds. 2. 8 ते स (B1
तस्य)र्वसेवानुचक्रुः. — °) K1. 2. 4 V1 B Da Dn1. ns
Ds कायव्यस्य; K1. 2 Ds. 2 कापव्यस्य; D1 कायवस्य;
Dr T1 G1. 2. 5 कापव्यस्य; Ds कापव्यस्य; M2 काव-
व्यस्य (for कापव्यस्य). Ds कायव्यायस्य शासनं. — °)
Ks. 5 B3. 4 Da Dn1. ns D2-1. 3. 0 वृद्धि (for वृत्ति).
— °) S1 K1. 2. 4 D1 [उ]पाचरन्; B1 [आ]मुयुः परं;
Ds श्युपारमं (for [उ]पारमन्).

24 °) K1-4 V1 B Da Dn1 D1. 2 कायव्यः; Ks

Ds. 2. 8 कापव्यः; Dns कायव्यः; Dr T1 G1. 2. 6 काप-
व्यः; Ds कापव्य (for कायव्य). — °) Ds महती.
K1 आमुयात् (for आसवान्). — °) Bo. 2. 5 आचरेन्;
B1 आचरन्; Dns आचरन्; Dr T1 G1. 2. 5 आचरेन्;
M आहरन् (for आचरन्). — °) Bo. 2-5 Ds निवर्त-
येत्; G1 निवर्तते (for निवर्तयन्). V1 B1 दस्यून्पा-
पान्यवर्तयन् (V1 'येत्').

25 °) Ds om. 25°-26°. — °) K1. 2-5 V1 B Da
Dn1. ns D1 कायव्यः; Ks Ds. 2. 8 कापव्यः; Dr T1
G1. 2. 5 कापव्यः; Ds कापव्य (for कायव्य). — °)
Ks D1. 9 अग्नि (Ds 'वि')कीर्तयेत्; Ks. 5 Dn1 ns Ds. 2
अनुवर्तयेत्; V1 M1. 2 अनुवर्तयेत् (for 'कीर्तयेत्').
— °) Ks V1 B1. 2 Da Dn1. ns Ds. 2. 8 T2 हि; G1
[5]पि (for स). — °) K1 Ds अहंन् (for आहंन्).
Ks. 5 V1 B Dn1. ns Ds. 2. 3. 0 अयं मामेति किंचन (Dns
केचन); Dr S (Gs. 4 absent) भयमुच्छेदकथंचन.

26 Ds om. 26° (cf. v. l. 25). — °) Ds om.
न. V1 B Da Dr. 9 S (Gs. 4 absent) न भयं तस्य
(by transp.). Ks. 5 Dn1. ns Ds. 2. 8 न भयं तस्य
भूतेभ्यः. — °) S1 G1 M1. 2 नमर्त्ये (S1 'ते')भ्यः; Ks
lacuna; K1 B1. 1. 5 नामर्त्येभ्यः; T2 ह्यमर्त्येभ्यः (for
नामर्त्येभ्यः). S1 K2. 4 D1 कदाचन; V1 B1 च भारत
(for कथंचन). Ks. 5 Dn1. ns Ds. 2. 8 सर्वेभ्यश्च भारत;
B2 नामेभ्यो नैव भारत; Da नामेभ्यश्चैव भारत. — °)
K1 B1 नासतो; M1 न सत्यो (for न सतो). D1 न
सतो; G1 नासतो (for नासतो). G2 राज्यं (for
राजन्). Ks Dns Ds. 2. 8 नासतो न सतो राज्यं. — °)
T2 न (for स). M2 ह्यरण्यस्य (for 'पर्वेषु'). K1
गोपतिः (for गोपतिः). M1. 2 स ह्यरण्यस्य गोपिता.

१३४

भीष्म उवाच ।

अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
 येन मार्गेण राजानः कोशं संजनयन्ति च ॥ १
 न धनं यज्ञशीलानां हार्यं देवस्वमेव तत् ।
 दस्यूनां निष्क्रियाणां च क्षत्रियो हर्तुमर्हति ॥ २
 इमाः प्रजाः क्षत्रियाणां रक्ष्याशाद्याश्च भारत ।

धनं हि क्षत्रियस्येह द्वितीयस्य न विद्यते ॥ ३
 तदस्य स्वाद्रलार्थं वा धनं यज्ञार्थमेव वा ।
 अभोग्या ह्योपधीक्षित्वा भोग्या एव पचन्त्युत ॥ ४
 यो वै न देवान् पितॄन् मर्त्यान्हविषार्चति ।
 आनन्तिकां तां धनितामाहुर्वेदविदो जनाः ॥ ५
 हरेत्तद्विणं राजन्धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

C. 12, 4683
B. 12, 136, 6
K. 12, 136, 6

Colophon. — Sub-parvan: Śi K Bo. 2, 5 Da; Dn. 1, 18 D-1, 5 आपद्धर्म; B. 1, 18 D-1 (Ga. 4 absent) राजधर्म; B. 1, 18 D-1 आपद्धर्म. — Athy. name: Śi K-1 Mi-1 कापट्यचरितं; Ks. 2, 5 Da. 2 कापट्यचरितं; Ks. V-1 Bo-1 Da Dn. 1, 18 D-1, 5 कापट्यचरितं; D-1 कापट्यचरितं; Da कापट्यचरितं; T-1 कामचरितं; Gs. 2 कापट्यचरितं. — Athy. no. (figures, words or both): B. 125; B-1 134; Da Dn. 5; D-1 Gs. 137; Da 3; T-1 Gs. 138; T-1 136. — Śloka no.: Ks Da Dn. 1, 26.

134

1 G. om. the ref. — *) D-1 G. 1 गाथा; T-1 गाथा (for गाथा). D-1 पुरा गीता; D-1 T Gs. 1 ब्रह्मगीता (T-1 Gs. 1 'ता'). — *) Ks V-1 B-1 Da Dn. 1, 18 D-1, 5 राजा वै; D-1 राज्ञः; T-1 राज्ञः (for राजानः). — *) V-1 B-1 Da कोशं (for कोशं). Ks. 2, 5 V-1 Bo. 2, 5 Da Dn. 1, 18 D-1, 5 संजनयन्ति (Da om. त); B-1 D-1 S (Gs. 4 absent) 'जन्ति' (for 'यन्ति च'). D-1 हि (for च).

2 With 2nd, cf. Mann. 11. 18th, 20th. — *) Bo. 2, 5 धनं न (by transp.); D-1 धनेन; T-1 नयने. — *) Śi D-1 ब्रह्मस्वम्; Da देवस्वम् (for देव). Ks. 2, 5 V-1 B-1 D (except Da. 2; Dn. 1, 18 absent) S (Gs. 4 absent) च (for तत्). — *) Dn. निष्क्रियाणां च; D-1 क्षत्रियाणां च (D-1 वा) (for निष्क्रियाणां च). K-1 तु (for च). — *) Ks. 2, 5 Mi. 1 हर्तुम् (for हर्तुम्).

3 *) Bo. 2, 5 इह (for इमाः). — *) D-1 वाप्याह; D-1 T Gs. 2, 5 इह (T वा) व्याह; D-1 (marg.) पोष्याह (for वाप्याह). Ks V-1 B-1 Da Dn. 1, 18 D-1, 5 भक्ष्या भोग्या (V-1 Bo. 2, 5 'ज्या') भारत; Ks Dn. 1, 18

2, 5 राज (Dn. 1, 18 'ज्या') भोग्या (Da. 2, 5 'र्या') भारत. — *) K-1 क्षत्रियस्येव; Ks. 2, 5 V-1 B-1 Da Dn. 1, 18 D-1, 5 'स्येव'; Da-1 'स्येव'.

4 *) Ks D-1, 2, 5 तदर्थ; D-1 तदास्य (for तदस्य). D-1 हि (for स्यात्). B-1 (marg. as in text) Da D-1 धनार्थं (for बलार्थं). Dn. 1, 18 च (for वा). — *) Ks Bo. 2, 5 Da Dn. 1, 18 D-1, 5, 5 च (for वा). — T-1 G-1 read 4th after 6th. — *) Ks D-1, 2, 5 Mi-1 Cv अभोग्याः (for अभोग्या). Ks V-1 Bo D-1, 2, 5 Gs. 2, 5 M ह्योपधीक्ष; Ks. 2, 5 B-1 Da Dn. 1, 18 D-1, 5, 5 चोप (for ह्योप). Dn. 1, 18 स्थित्वा (for तिष्ठत्वा). — *) Bo. 2, 5 एवं. Da भवत्युत; D-1 प्रचक्षते; D-1 भवत्युत (for पचन्त्युत). D-1 भोग्यायैव भिर्युत; D-1 T Gs. 2, 5 M भोग्या (Mi. 1 'ज्या') एव भवं (Mi. 1 'व') युत.

5 *) Ks V-1 B-1 Da Dn. 1, 18 D-1, 5, 5 यो नैव; B-1 यो नैव; D-1 यो नैव; D-1 येनैव (for यो नैव). Bo. 2, 5 D-1, 2, 5 T Gs. 2, 5 M-1, 2, 5 यो (G-1 ये) वै (Bo. 2, 5 D-1 G-1 न) देवाश्च च विदुः. — *) K-1 मत्वार (sic); Ks मत्वार; D-1 corrupt; D-1 T-1 मत्वार (for मत्वार). B-1 [अ]वेने (for [अ]वेति). — *) Ks. 2, 5 V-1 Bo. 2, 5, 5 Da अनर्थिकां तां; Ks अनर्थिकानां; B-1 अनर्थिकां तां; T-1 Gs अनर्थिकां तां; Gs M-1 अनर्थिकां (Ms. 1 'तां') तद् (for अनर्थिकां तां). K-1 अनर्थिताम्; Bo Da अनर्थिताम्. Ks Da अनर्थिका (Da 'थं') तद्विधम्; Ks Dn. 1, 18 D-1, 2, 5, 5 अनर्थिकं धनं तत् (Dn. 1, 18 तत्; D-1 तत्); D-1 G-1 अनर्थिकां तद्विधिताम्; T-1 अनर्थिकां तद्विधिताम्; M-1 अनर्थिकां तद्विधिताम् (sic). — *) Ks B-1 Dn. 1, 18 D-1, 2, 5, 5 प्राहुः (for आहुः). Ks V-1 B-1 Da Dn. 1, 18 D-1, 2, 5, 5 M-1, 2, 5 अनर्थविदो; T-1 अनर्थविदो (for वेदविदो).

6 *) Ks. 2, 5 Bo. 2, 5 Dn. 1, 18 D-1, 2, 5 हरेत्; Ks B-1 हरेत्; V-1 B-1 हरेत्; T-1 हरेत्; G-1 हरेत् (for

C. 11. 488a
B. 12. 136. 6
K. 12. 196. 6

न हि तत्प्रीणयेल्लोकाश्च कोशं तद्विधं नृप ॥ ६
असाधुभ्यो निरादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति ।
आत्मानं संक्रमं कृत्वा मन्ये धर्मविदेव सः ॥ ७
औद्भिजा जन्तवः केचिद्युक्तवाचो यथा तथा ।
अनिष्टतः संभवन्ति तथायज्ञः प्रतायते ॥ ८

यथैव दंशमशकं यथा चाण्डपिपीलिकम् ।
सैव वृत्तिरयज्ञेषु तथा धर्मो विधीयते ॥ ९
यथा हाक्स्माद्भवति भूमौ पांसुगोलपम् ।
तथैवेह भवेद्धर्मः सूक्ष्मः सूक्ष्मतरोऽपि च ॥ १०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्विंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

हरेत्तद्). D₁ द्रविणो (for द्रविणं). Bo. 2. 5 Da Dm
Dr T G₁ 2. 5 राजा (for राजन्). —^b) D₈ धार्मिकः;
T₂ G₁ रक्षार्थं (for धार्मिकः). K₂ पृथिवीपते. —After
6^{ab}, T₂ G₁ read 4^{ab}, om. 6^c-7^d. —^c) M₂-4 यो
हि नः (M₂ न) (for न हि तद्). G₂ न; M₁ नः
(for तत्). S₁ K₁ 2. 4 D₁ 4 लोकं; B₄ D₈ लोको;
M₂ 4 लोका (for लोकान्). K₅ Dns D₂ 2. 5. 5
ततः प्रीणयते लोकं. —^d) K₅ Dns D₂ 2. 5 शोकं;
V₁ B Da कोपं (for कोशं). Da तद्विदुर्जनाः; Dn₁
तद्विदुर्जनाः; D₄ न द्विजोत्तमान्; M₂-4 विद्धि तं नृपं
(for तद्विधं नृपं). K₂ 5 Dns D₂ 2. 5. 5 नृपः; D₈
नृपं (for नृपं). K₂ न तं कोशो विदुर्जनाः; Dr T₁
G₂ 5 M₁ न लोको गर्हते नृपं.

7 = (var.) 12. 130. 4. Cf. Manu. 11. 19. T₂
G₁ om. 7 (cf. v. 1. 6). —^a) K₂ 5 V₁ B Dn₁ ns
D₂ 2. 5. 5 [5]यै (B₁ 'य')मादा (D₈ 'या')य; Da स्व-
मादाय; M₁ निरामाय (for निरादाय). —^b) Bo. 2. 5
D₈ M₂ सं- (for यः). —^c) Dns स क्रमं (for सं-
क्रमं). —^d) K₁ भवे; D₁ मान्ये; M₂ मध्ये (for
मन्ये). K₁ Bo. 1. 2. 5 Da. 7. 9 T₁ G₂ 5 M धर्मवद्;
Da कर्मविद् (for धर्मविद्). K₂ 5 B₄ Dn₁ ns D₂-1. 2
कृत्स्नधर्मवि (K₂ D₄ 'कृ')देव सः. —After 7, K₅
Dn₁ ns D₂ 2. 5. 5 ins. :

306* तथा तथा जयेल्लोकान्नाकल्या चैव यथा तथा ।

[Dn₁ यथा यथा (for यथा तथा).]

8 ^a) S₁ K₁ 2-5 Bo. 2-5 Da Dn₁ ns D₁-4. 2. 5
उद्भिजा; K₂ उद्भिजाय; V₁ B₁ Dr T₂ औद्भिदा (for
औद्भिजा). K₂ 5 V₁ B Da Dn₁ ns D₂-5. 7-9 M
यद्द (for केचिद्). C₂ (reading अस्ति):
अस्तिवैपाकाले यथा यदृच्छया जन्तवः संभवन्ति । C₂ —^b)
K₁ युक्तावाच्य; K₂ युक्ता वाचो; K₅ B₁ 4 Dn₁ ns
D₂ 2. 5 युक्तजीवा; V₁ B₂ D₈ सूक्ता (D₈ 'क्त')वाचो;
Bo. 5 Dr S (G₂ 4 absent) C₂ भुक्ता वाचो; B₂ वक्ता

न्यायं (sio); Da हाक्ता वाचो; D₁ युक्तं वाचो; Da
corrupt; D₈ अंजजा वा (for युक्तवाचो). B₁ Dn₁
यथा यथा. C₂ (reading भुक्ता वाचः): यथा वाचः
भुक्ता अनिष्टतोऽपि बालस्य तदा तद्वदेव वाचो यदृच्छया
संभवन्ति । C₂ —^c) S₁ अनिष्टतः; K₅ Dn₁ ns D₂
2. 5 अनिमित्ताय; D₈ अशिष्टतः; D₈ अनिष्टताः (for
अनिष्टतः). G₂ M₂ संभवति (for संभवन्ति). T₂
अनिष्टे तद्वि भवति. —^d) D₈ om. (hapl.) from यज्ञः
up to यथा (in 10^a). S₁ K₂ 4 यथा यज्ञः. K₂-5
V₁ Bo. 2-5 Dn₁ ns D₂-1. 7. 9 T₁ G₁ 2. 5 M₂ C₂ प्रजा-
(K₄ 'सी')यते; B₁ Da प्रजापते; M₂ प्रवर्तते (for
प्रतायते). K₁ तथायज्ञ प्रजयते (sio).

9 D₈ om. 9 (cf. v. 1. 8). —^a) V₁ तथैव. S₁
K₂ D₁ दंशमशकं; Bo. 2-5 दंशमशको (Bo. 4. 5 'का');
B₁ दंशमशकं; B₂ दंशमशकं; D₈ दंशकयुक्तं; M₁ 2. 4
दंशमशके; M₂ दंशके चैव (for दंशमशकं). —^b)
V₁ B₁ D₈ तथा (for यथा). S₁ K₁ D₁ चण्डपिपी-
लिका; K₁-2. 5 B Da D₁ चण्डपिपीलिकं (K₁ 'लु'कं;
Dn₁ 'लिका'); V₁ चाण्डपिपीलिका; Dr S (G₂ 4
absent) कीटपिपीलिकं (T₂ 'क'; M 'के'). —^c) T₂
नैव; G₂ सर्व- (for सैव). D₈ इयं यज्ञे (for अयज्ञेषु).
K₁ सर्ववृत्तियज्ञेषु (sio). C₂ नैव यथा दंशाया
गवादिभ्यो अपोह्यन्ते, एवं राष्ट्रादयज्ञा अपि अपोह्याः । C₂
—^d) K₅ Da Dn₁ ns D₂ 2. 7. 8 T₁ G₁ 2. 5 यथा (for
तथा). B₂ 4 तथा कर्म; D₈ तस्माद्यज्ञो (for तथा धर्मो).
D₁ [5]विधीयते (for विधीयते).

10 D₈ om. up to यथा (cf. v. 1. 8). Dn₁
reads 10 twice. —^a) S₁ K₂ त (K₂ 'य')था हि
कस्माद् (for यथा हाक्स्माद्). —^b) K₂ D₈ T₁ G₂ 5
पांसु (T₁ G₂ 5 'सु')गुणोलुपं; K₂ Dn₁ ns D₂ 2. 5 पांसु-
(Dn₁ 'सु')र्विलोहितः; V₁ Bo. 2. 4. 5 पांसुगुणोलुपं; B₁
पाशोर्नैवाल्लभं; B₂ Dr T₂ M₂ 4 पांसुगुणोलुपं; Da D₁
पांसु (D₁ 'सु')गुणोलुपं; D₈ पांसुर्विलोहितं (for पांसु-

१३५

भीष्म उवाच ।

अत्रैव चेदमव्यग्रः शृण्वार्यानमनुत्तमम् ।
दीर्घसूत्रं समाश्रित्य कार्याकार्यविनिश्चये ॥ १
नातिगाधे जलस्थाये मुहदः शकुलास्त्रयः ।
प्रभूतमत्स्ये कान्तेय बभूवुः सहचारिणः ॥ २

अत्रैकः प्राप्तकालज्ञो दीर्घदर्शी तथापरः ।
दीर्घसूत्रश्च तत्रैकसूत्र्याणां जलचारिणाम् ॥ ३
कदाचित्तजलस्थायं मत्स्यबन्धाः समन्ततः ।
निःसावयामासुरथो निम्नेषु विविधैर्मुखैः ॥ ४
प्रक्षीयमाणं तं बुद्ध्वा जलस्थायं भयागमे ।

C. 12. 499A
B. 12. 137. 8
K. 12. 137. 6

तृणोलपम्). Gs धर्म (for धर्मः). —^a) Ds सूक्ष्मम्
(for सूक्ष्मः). Ks. s. s. V. 1 B. Da. Dni. na. Ds. s. s. s.
Ts. Mi. s. तथा; Ds. s. सदा; Ds. Ti. Gs. s. s. स्मृतः
(for उपि च). Ms. सूक्ष्मसूक्ष्मतरस्य तां.

Colophon om in Da. — Sub-parcan: Śi K V. 1
Bo. s. s. Da. Dni. na. Ds. s. आपद्धर्म (V. 1 Bo. s. आप-
स्तु); B. राजधर्म आपद्धर्म; B. s. राजधर्म आपस्तु;
Ds. S (Gs. s. absent) राजधर्म. — Adhy. no. (figures, words or
both): B. 126; B. s. 135; Dai. Dni. 6; Ds.
4; Ts. Gs. 135; Ts. 137; Gs. s. Mi. s. s. 138;
Ms. 148 (sic). — Śloka no.: Ks. Dai. Dni. 10;
Dni. 11; Ds. 18.

135

With this adhy., cf. the Mitasinfajātakam
(No. 114); Pañcatantra I, kathā 14; Hitopadeśa
IV (p. 129ff.).

1 After the ref., Ks. s. V. 1 B. Da. Dni. na. Ds. s.
s. s. Gs. s. ins. (Dns. Ds. s. repeating it after 19):

307* अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमस्त्रिष्व यः ।

द्वावेव सुखमेवेते दीर्घसूत्री विनश्यति ।

[= Pañcatantra 318; Hitopadeśa IV. 5. — (I.
1) Da. तथा (for च यः). — (I. 2) Ks. Bo. s. द्विती;
Ds. द्वावेते (for द्वावेव). Ks. s. Ds. s. s. दीर्घसूत्री.]

—^a) Ds. अत्रैव (for अत्रैव). Ks. s. Dni. Ds. Ti. Gs.
s. s. Mi. s. s. अत्रैव (for अत्रैव). —^b) Ks. s. s. Dni.
na. Ds. s. s. s. शृणुव्यार्यानमुत्तमम्. —^c) Ks. s. Bo. s.
s. s. Dni. na. Ds. s. s. s. M. उपाश्रित्य (Ds. 'सु'; Ms.
'सु') सु; V. 1 B. Da. Ds. T. Gs. s. s. अपाश्रित्य (for
समाश्रित्य). —^d) Ds. s. s. कार्याकार्ये; Ms. कार्यकार्य-
(for कार्याकार्ये).

2^a) Śi Ks. s. Dni. s. नातिगाधः (Ks. 'धि') (for
'गाधे'). Ks. s. B. s. Da. Dni. na. Ds. s. s. s. जलाधारे;
V. 1 B. s. s. (both marg.) S (Gs. s. absent) जलस्थाने;
B. s. जलास्थाने; Ds. जलस्थाने (for जलस्थाने). —^b)
Ks. s. s. V. 1 Dni. na. Ds. s. s. कुशलास्त्रयः; Ks. Ds. स (Ds.
सु) कुशलास्त्रयः; B. Da. शकुलास्त्रयः; Ds. च कुशलास्त्रयः (for
शकुलास्त्रयः). Ds. स्त्रियः (for त्रयः). Ds. कुशलाः मुहद-
स्त्रयः (sic); S (Gs. s. absent) कुशलाः (Ts. 'काः')
मुहदस्त्रयः (Gs. 'स्त्रियः'). —^c) B. प्रभूतमत्स्याः (for
'मत्स्ये'). —^d) Ds. बन्धारिणः (for सद्).

3^a) Bo. s. s. s. Da. s. s. Ti. Gs. s. s. Ms. s. तत्रैकः; Ds.
तत्रैकः; Ms. s. तत्रैव (for तत्रैकः). Ks. s. V. 1 B. Da.
Dni. na. Ds. s. s. तत्रैको दीर्घकालज्ञः. —^b) Ks. s. V. 1
B. s. Da. Dni. na. Ds. s. s. उत्पन्नमस्त्रिष्व (Dni. 'सो') परः
(Da. 'वरः'). —^c) B. दीर्घसूत्रस्तु; Dns. Ds. 'सूत्रस्य'
(for 'सूत्रस्य'). Ds. तत्रैकस्य; Ds. Ti. Gs. s. तथा
चैकस्य; Gs. तत्रैकस्य (for च तत्रैकस्य). Ds. तत्रैको
दीर्घसूत्रश्च. —^d) Ks. जलचारिणः; Ks. s. V. 1 B. s.
Da. Dni. na. Ds. s. सहचारिणां (Ks. Dns. Ds. 'जः') (for
जल).

4^a) Śi Ks. s. s. Dni. Ds. तं; B. s. Ds. तु; Dns.
ते (for तत्). Ks. s. Ds. s. s. S (Gs. s. absent) ते
(Ks. Ds. s. तं; Ds. S [Gs. s. absent] तत्) जलस्थानं;
V. 1 Bo. s. s. Da. तु (V. 1 ते; Da. तत्) जलं सखान्;
Ds. तं जलस्थानं (for तजलस्थानं). Ds. तत्रैको दीर्घ-
कालज्ञो. —^b) Śi मत्स्यबन्धः; B. 'धान्याः'; Ds. 'बन्धा'
(for 'बन्धा'). —^c) All MSS. (except Śi Ks.
Dni; Dns. Ds. Gs. s. absent) निष्ठाव (Ds. 'धान्याः';
Dns. Ds. 'धान्या' यामासुर (for निष्ठा). —^d) Śi
(orig.) जलैः; Śi (by corr.) Ds. s. विधेः (for सुखैः).

5^a) Śi Ds. प्रक्षीयमाणं; Ts. प्रक्षीयमाणे. Śi Ks.
तं बद्धा; Ks. B. तं बुद्ध्वा; Ks. V. 1 Dai. Ds. s. s. स-
दृष्ट्वा; Ks. B. s. Das. Dni. na. तं दृष्ट्वा; B. Ds. S

C. 12. 135A
B. 12. 1:7 6
K. 12. 137 6

अब्रवीदीर्घदर्शी तु तावुभौ सुहृदौ तदा ॥ ५
इयमापत्समुत्पन्ना सर्वेषां सलिलौकसाम् ।
शीघ्रमन्यत्र गच्छामः पन्था यावन्न दुष्यति ॥ ६
अनागतमनर्थं हि सुनयैर्यः प्रबाधते ।
न स संशयमाप्नोति रोचतां वां व्रजामहे ॥ ७
दीर्घस्रस्तु यस्तत्र सोऽब्रवीत्सम्यगुच्यते ।
न तु कार्या त्वरा यावदिति मे निश्चिता मतिः ॥ ८
अथ संप्रतिपच्छिन्नः प्राब्रवीदीर्घदर्शिनम् ।

(Gs. & absent) तदुक्ता (for तं दुक्ता). —^b) Ks. s
V1 B1 Da Ds. s. 7. 8 S (Gs. & absent) जलस्थानं;
Ds 'ध्यायं' (for 'स्थायं'). V1 reads from भयागमे
up to सर्वेषां (in 6^b) on marg. Ks V1 Bz Da
जलौकतां (Ks 'लौ' (for भयागमे). —^c) Ds च
(for तु). —^d) Bz. 4 D1 T G1. 5 तथा; Ds ततः
(for तदा).

6 V1 reads up to सर्वेषां on marg. —^a) K1
गच्छावः; Dns Ds. 8 गच्छामः; Ds गच्छेम (for
गच्छामः). —^d) Ks Bz Da D1 M1. 8 दुष्यते; D1
Gz Mz क्षुप्यति; Tz G1 Mz क्षुप्यते (for दुष्यति).

7 ^a) Ds यः (for हि). —^b) B1. 2 (marg.)
सुनयो; D1 सुनयोर; Ds T1 Gz. 8 स्वनयैर (for सुनयैर).
Mz यत् (for यः). Ks Dn1. ns Ds. 3. 5. 8. 9 प्रबा-
(Ds 'भा'धयेत्; V1 प्रबाधते; Bz lacuna; D1
T1 Gz. 5 प्रबाधते (for प्रबाधते). —^c) Kz. 3. 5 Bz
Dn1. ns Ds. 3. 5 स न (by transp.). Bo. 1. 5 Da Dk. 5
न संशयमाप्नोति. —^d) D1 T G1. 2. 5 Mz तथान्यत्र;
M1-3 तदन्यत्र (for रोचतां वां). K1 Bo. 1. 4. 5 Da
Ds वो; Ks V1 Bz. 3 Dn1. ns Ds. 4. 8 भो (for वां).
T1 Gz. 5 प्रयामहे (for व्रजामहे).

8 ^a) Ds दीर्घसूत्री (for 'सूत्रस्र'). Tz G1 ततस्
(for तु यस्). —^b) D1 Tz Gz. 2. 5 उच्यतां (for
उच्यते). Mz सोऽब्रवीत्संप्रश्रुयतां. —^c) Bo. 4. 5 Da
च (for तु). Ks तुरा (for त्वरा). Kz. 3. 5 V1 Bz
Dn1. ns Ds. 3. 5. 8 तावद्; Da काचिद् (for यावद्).
D1. 7 S (Gs. & absent) न तु (D1 न तु) तावत्तरा
(G1. 2 'त्वया; Mz 'तथा'कार्या. —^d) Dn1 Ds. 8
निश्चया (for निश्चिता).

9 ^a) V1 उत्पन्नः; D4 अथ स (for अथ सं).
Dn2 corrupt. —^b) D1 S (except. Tz; Gz. 4

प्राप्ते काले न मे किंचिद्व्यायतः परिहास्यते ॥ ९
एवमुक्तो निराक्रामदीर्घदर्शी महामतिः ।
जगाम स्रोतसंकेन गम्भीरसलिलाशयम् ॥ १०
ततः प्रसृततोयं तं समीक्ष्य सलिलाशयम् ।
वचन्धुर्विविधैर्योगैर्मत्स्यान्मत्स्योपजीविनः ॥ ११
विलोड्यमाने तस्मिंस्तु सुततोये जलाशये ।
अगच्छद्ब्रह्मणं तत्र दीर्घस्रः सहापरैः ॥ १२
उदानं क्रियमाणं च मत्स्यानां वीक्ष्य रज्जुभिः ।

absent) स्व (M अ) ब्रवीद् (for प्राब्रवीद्). K1 Bo. 4
Dn1 D1 दीर्घदर्शनं (D1 'नः'). —^c) D1. 7 T1 G1. 6
प्राप्तकाले. Ks कश्चिद् (for किंचिद्). —^d) V1 D1.
3. 9 परिहास्यति; Da 'हास्यते; D1 'वायते' (for 'हास्यते').

10 ^a) Ks V1 Bz Da Dn1. ns Ds. 3. 8 क्षुरवा
(Da क्षुते) (for उक्तो). Ks निष्क्रामः; Dn1
निराक्रम्य (for निराक्रामद्). —^c) Da. 9 श्रोतसा. Ks. 8
Dn1. ns Ds. 8 तेन (for [ए]केन). —^d) Bo 'वाकि-
लाशयं; Bz 'सलिलाशयं'.

11 Bo. 5 om. (hapl.) 11^{ab}. V1 reads 11^{ab} on
marg. —^a) K1. 2. 4 Dns Ds. 3. 9 प्रसृत-; V1
Dn1 Ds. 7 T1 Gs प्रसृत-; G1 प्रसृत- (for प्रसृत-).
D1 नु; Tz तु (for तं). D1 ततः प्रासृतत तोयं; (12
ततः प्रसृततोयांतं. —^b) K1 समीक्ष्य सलिलाशयम्;
Ks-5 V1 B (Bo. 5 om.) Da Dn1. ns Ds. 3. 5. 8 प्रसमीक्ष्य
(Ds 'त्य' जलाशयं. —^c) Dns बंधं (for बन्धुपुर).
D1 योगे (for योमैर). Tz बन्धुर्विविधोपायैर. —^d)
G1 मर्त्यं (for मत्स्यान्). Ds मात्स्योपजीविनः.

12 ^a) V1 Bo. 3 Ds क्षुततोये; Mz सुततोय (for
सुततोये). —^c) Bz जगाम; D1 आगच्छद् (for
अगच्छद्). Ks. 5 B1 Dn1. ns Ds. 3. 5. 8 बंधनं; B1
भ्रमणं (for ग्रहणं). —^d) D1 T Gs M1-3 सहापरैः;
G1 सहापरैः (for सहापरैः). D1 प्रयुगपदमतिस्तदा.

13 ^a) Kz तद्दानं; Ks Cn उदानं; Ks उदानं;
Ks Bz उदानं; V1 Dn1 उदानं; Bo. 3 T1 Gs (inf.
lin.) उदानं; B1 Dn1 Dn1 Cb उदानं; Bz उदानं;
B1 उदानं; Bz (marg.) उदानं; Dns Ds उदानं;
Dz उदानं; D1 सदानं; Mz उदानं; Ks उदानं; Cv
उक्षणं (for उदानं). S1 Ks Bz (marg.) क्रियमाणं
(Bz 'ने); Ks. 4 V1 Bz Dn1. ns Ds. 3. 5. 8 Cn क्रि-

प्रविश्यान्तरमन्येषामग्रसत्प्रतिपत्तिमान् ॥ १३
 ग्रस्तमेव तदुद्दानं गृहीत्वास्त तथैव सः ।
 सर्वानेव तु तांस्तत्र ते विदुर्ग्रथिता इति ॥ १४
 ततः प्रक्षाल्यमानेषु मत्स्येषु विमले जले ।
 त्यक्त्वा रज्जुं विमुक्तोऽभूच्छ्रीघ्रं संप्रतिपत्तिमान् ॥ १५
 दीर्घसूत्रस्तु मन्दात्मा हीनबुद्धिरचेतनः ।
 मरणं प्राप्तवान्मूढो यथैवोपहतेन्द्रियः ॥ १६
 एवं प्राप्ततमं कालं यो मोहान्नावबुध्यते ।

स विनश्यति वै क्षिप्रं दीर्घसूत्रो यथा झपः ॥ १७
 आदौ न कुरुते श्रेयः कुशलोऽस्मीति यः पुमान् ।
 स संशयमवाप्नोति यथा संप्रतिपत्तिमान् ॥ १८
 अनागतविधानं तु यो नरः कुरुते क्षमम् ।
 श्रेयः प्राप्नोति सोऽत्यर्थं दीर्घदर्शी यथा ह्यसौ ॥ १९
 कलाः काष्ठा मुहूर्ताश्च दिना नाड्यः क्षणा लवाः ।
 पक्षा मासाश्च क्रतवस्तुल्याः संवत्सराणि च ॥ २०
 पृथिवी देश इत्युक्तः कालः स च म दृश्यते ।

C 12. 910
 E 12. 13. 22
 F 12. 137. 22

माणे (for 'माणं'). Ks. s Dni. na D. s. s M नु; Da
 तन् (for च). — ^b) Ks V1 B1.2 (marg. as in
 text). s Da Dni. na D. s. s Cn तत्र (for 'तत्र').
 — ^c) D1 प्रविश्य; M2 प्रविशम् (for 'प्रविश्य'). Ks. s
 Dni. na D. s. s. s पुनेषां (for 'अन्येषाम्'). — ^d) Ks
 K1. s. s D1. s. s झपे सं; Ks. s V1 B (except B1. s)
 Da Dni. na D. s. s स्थितः सं; D1. s. s तथैव सं; M2
 अग्रतः (for 'अग्रसत्').

14 D1 reads 14-15 on marg. — ^a) Ks Da
 व्यस्तम्; Ks Dni. na D. s. s गृहम् (for 'ग्रस्तम्').
 M1-s एवं. Ds यद् (for 'तद्'). K1 Da. s. s उद्दानं;
 Ks V1 B1. s. s Dni. na उद्दानं; B2 उद्दानं; D1
 D. s. s उद्दानं; T2 G1 उद्दानं (for 'उद्दानं'). Ds विम-
 लमेतदुद्दानं. — ^b) K1. s Ds M2 गृहीत्वास्ते; Ks. s
 B Da Dni. na D1. s. s T2 G2 गृहीत्वा स्ते (D1 तु);
 V1 'ते तु'; Ds गृहीत्वास्तु; D1 T1 G1. s. s 'त्वा तत्
 (for 'गृहीत्वास्तु'). B1. s Da तथोक्तमं (D1 'तत्');
 D1 T1 G1. s. s तथा तु सः; T2 तथासूते (for 'तथैव सः').
 D1 सा; Ds च (for 'सः'). M1-s गृहीत्वा (M1
 'त्वा') त्यक्त्वास्तथा. — ^c) Ks. s V1 B (except B1)
 Da Dni. na D. s. s. s च (for 'तु'). Da कृतान्तेव;
 T2 कृतान्तेव (for 'तु तांस्तत्र'). D1 corrupt. — ^d) Ks. s
 Dni. na D. s. s प्रविशान्; Ds प्रविशता; Ds प्रविशान्
 (for 'प्रविशता'). B1 D1 (marg. as in text) द्वय.

15 D1 reads 15 on marg. — ^a) B1 तत्र; M1
 अत्र (for 'तत्र'). S (G1. s. s absent) प्रक्षाल्यमाने (T1
 G1 M2 'ते') पु. Ds प्रक्षाल्यमानेषु ततो. — ^b) G1. s
 सर्वेषु; M2 ते विदुर (for 'मत्स्येषु'). Ks V1 B1-s D1
 Dni. na D. s. s. s विपुले (for 'विमले'). Ds om. जले.
 — ^c) Ks Dni मुक्त्वा (for 'त्यक्त्वा'). K1 M2 रज्जु-
 (for 'रज्जु'). Ks. s Dni. na D1. s. s प्रमुक्तोऽसौ; Ks V1
 B1. s Da D. s. s विमुक्तोऽसौ; Ds विमुक्तोऽसू (for

विमुक्तोऽभूत्. — ^d) D1 क्षिप्रं (for 'क्षीप्तं'). Ds
 om. सं. M2 स प्रति (for 'संप्रति').

16 ^a) D1 corrupt; M1-s हीनममा (for 'मन्दात्मा').
 — ^b) D1 हीनबुद्धिर; M1-s मंद (for 'हीन'). — V1
 reads 16-18 on marg. — ^c) D1 T G1. s. s M तथैव
 (for 'यथैव'). K1 व्यैवोपहितेन्द्रियः; G1 तथैवावि-
 जितेन्द्रियः.

17 V1 reads 17 on marg. — ^a) Ds प्राप्ततमं;
 Ds 'मर्थ'; T2 G1 'क्रमं (for 'तमं'). — ^b) Ds
 'बुध्यते (for 'बुध्यते'). — ^c) T2 विनश्यति; G1 वि-
 नश्यति (for 'विनश्यति'). Ds क्षिप्रं च (for 'वै क्षिप्रं').
 — ^d) Ds दीर्घसूत्री. Ks शठः (for 'झपः').

18 V1 reads 18 on marg. — ^a) G1 [5] क्षि (for
 5 क्षि). — ^b) Ks Ds संशयं समवा (Da 'मा') मोति;
 Dns पुमान्संशयमाप्नोति; D1. s S (G1. s. s absent) स
 च (D1 T G1. s. s M2 हि) संशयमाप्नोति. — ^c) D1
 स प्रति.

19 ^a) Ks. s V1 B D1-s. s विधानं च; Dns वि-
 धाना च (for 'न तु'). — ^b) Ks. s V1 B1 Dns D1.
 s. s क्षणात्; Dni M1 [5] क्षयं (for 'अग्रम्'). — ^c) Ks
 मेयः; B1 श्रियं (for 'श्रेयः'). Ks V1 D1. s. s सुख्यकं;
 Ks B Da Dni. na D. s. s. s स ख्यकं; D1 सोख्यकं;
 D1 T1 G1. s. s M सोख्यकं (for 'सोख्यकं'). — ^d) B1. s
 सपः (for 'ह्यसौ'). — After 19, Dns D1. s repeat
 307°.

20 ^a) Ks D1. s काष्ठा क्षणा; Ks V1 B1. s Da
 Dni. na D. s. s काष्ठा कला (by transp.); T2 कला;
 काष्ठा. M1. s मुहूर्तानि; M2 'तदि' (for 'तदि').
 — ^b) Ks. s V1 B Da Dni. na D. s. s. s दिवा; D1
 T G1. s. s M1. s दिन (for 'दिवा'). Ks नाड्याः;
 Ks. s B1. s Dni. na D. s. s. s रात्रिः; Ks V1 B1-s

C. 12. 4910
B. 12. 137. 22
K. 12. 137. 22

अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं न्यायतो यच्च तत्तथा ॥ २१

एतौ धर्मार्थशास्त्रेषु मोक्षशास्त्रेषु चर्षिभिः ।

प्रधानाविति निर्दिष्टौ कामेशाभिमतौ नृणाम् ॥ २२

परीक्ष्यकारी युक्तस्तु सम्यक्समुपपादयेत् ।

देशकालावभिप्रेतौ ताभ्यां फलमवाप्नुयात् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वत्र बुद्धिः कथिता श्रेष्ठा ते भरतर्षभ ।

अनागता तथोत्पन्ना दीर्घसूत्रा विनाशिनी ॥ १

तदिच्छामि परां बुद्धिं श्रोतुं भरतमत्तम ।

यथा राजन् मुद्येत शत्रुभिः परिवारितः ॥ २

धर्मार्थकुशलं प्राञ्च सर्वशास्त्रविशारद ।

Da Ds. 1 S (Ga. 4 absent) -राज्यः (for नाट्यः). Ks
Da. 9 कला; Ks V1 B1. 2. 4. 5 Da Dn1. ns D2. 2. 3
तथा (for क्षणा). — °) Ks V1 B1. 2 Da Dn1. ns
D2. 2. 3. 9 मासाः पक्षाः (by transp.); B4 D7 पक्ष-
मासाः. Ks Dn1. ns D2. 2. 3-9 S (Ga. 4 absent)
षड्; Bo. 2-5 स (for च). — °) K1. 2 तुल्यः; Ks
Dn1 D4. 9 कल्पः; Ks V1 B Da Dns D2. 2. 3. 7. 8
तथा; S (Ga. 4 absent) कालः (for तुल्याः). Ks. 5
Dn1. ns D2-4. 8. 9 संवत्सरास्तथा; M1-3 'रा इति (for
'राणि च).

21 °) D1 इत्युक्तं. M पूर्वामशैल इत्युक्तो. — °) D1
T G1. 2. 5 स च कालो (by transp.); M देशः (M2
'क्ष-') कालो. M1-3 तु (for न). — °) Ks. 5 B
Dn1. ns D2-4 घ्यायते (Ks 'तो); D1 G1. 2 दूरतो
(for न्यायतो). K1. 4 D1 यश्च तत्; Ds यं यथा;
D1 G1. 2. 5 M न्यायतस्; T यत्नतस् (for यश्च तत्).
T1 G1. 5 तदा; M1. 8 च तौ (for तथा).

22 V1 reads 22-23 on marg. — °) B1 धर्मा-
(for 'र्थः). — °) Ds लोको (for मोक्ष-). — °) M
प्रधाना इति. K1 D1. 4 निर्दिष्टो. — °) K2. 2. 3 V1 B
Da Dn1. ns D2-3. 8 T2 M कामे च (B1 T2 'मा वा;
Da 'मे वा) भिमतौ नृणां; D1 T1 G1. 2. 5 तौ मे चाभिः;
Ds कामश्चाभिः.

23 V1 reads 23 on marg. — °) K1. 8 D2. 4. 9
परीक्षकारी (K1 'रे) (for परीक्ष्य). Ks Da1 Dn1. ns
D2. 2. 3 च; Ds स्यात् (for तु). — °) K2. 2 Ds
स सम्यगुप; Da सम्यक्समनु- (for 'समुप-). Ks

D1 G1 M1. 8 -पादयन् (for 'येत्). — °) Ks अभि-
प्रीतौ; T2 G1 'मतौ (for 'प्रेतौ). — °) K1 उपाशु-
पात्; Ks B1 Dns D2. 2. 3 अवाप्तवान् (for 'मुयात्).

Colophon. — Sub-parvan : Ś1 K V1 B Da
Dn1. ns D1-5. 9 आपद्धर्मः; D1 S (Ga. 4 absent) राज-
धर्मः. — Adhy. name : Ś1 K1. 2. 4 D1 दीर्घदर्शीयः;
Ks. 5 Dns शाकुंतलं; Bo. 2-5 Da Ds शाकुंतिकं; Dn1
D1 शाकुंतलं; D2. 3 शाकुन्तः; M1. 8 अनागतविधानस्तुतिः;
M2 अनागतस्तुतिः. — Adhy. no. (figures, words or
both) : Ks 137; B1 127; B2. 4 136; B3 6;
Dn1 7; Ds 5; T1 Gs 140; T2 138; G1. 2 M
139. — Śloka no. : Dn1 24; Dns Ds 25;
Ds 21.

136

With this adhy., cf. the Kathāsaritsāgara,
lambaka 6, taraṅga 7, st. 106-130; also Benfey's
Pantschatantra, Einleitung, pp. 545-560, which
gives a German translation of it.

1 °) K1. 8 D1-4. 8 M1 दीर्घसूत्रः; Ks Ds 'सूत्री
(for 'सूत्रा). Ks D1. 4. 9 -विनाशिनी.

2 °) Ks Dns D2. 2. 3 तदा; Da परं (for परां).
Dn1 श्रोतुं; T2 G1 शक्ति (for बुद्धि). — °) Dn1
बुद्धि (for श्रोतुं). Ks M2 भरतसत्तमः; Ks Dn1. ns
D2. 2. 3 G2 ते (Ga हि) भरतर्षभ; Ds च कुलसत्तम.

पृच्छामि त्वा कुरुश्रेष्ठ तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३
 शत्रुभिर्वहुभिर्गस्तो यथा वर्तेत पार्थिवः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वमेव यथाविधि ॥ ४
 विपमस्य हि राजानं शत्रवः परिपन्थिनः ।
 बहवोऽप्येकमुद्धतुं यतन्ते पूर्वतापिताः ॥ ५
 सर्वतः प्रार्थ्यमानेन दुर्वलेन महाबलः ।
 एकेनैवासाहायेन शक्यं स्थानुं कथं भवेत् ॥ ६
 कथं मित्रमरिं चैव विन्देत भरतर्षभ ।

— *) V₁ B Dn T₁ G₁ M तथा (for यथा). K₁ s s
 V₁ Bo Da Dn₁ na D₂-s. s. s M₂ s राजा (for राजन्).
 T₁ G₁ s मुच्येत (for मुञ्जेत). — *) D₁ T₁ G₁ s s
 परिधीहितः (for 'वारितः').

3 D₁ repeats 3^a after 4^b. — *) K₁ s B₁ s Dn
 'कुशलः प्राज्ञः (K₁ 'ज्ञ'); K₁ Dn₁ na D₂ s s 'कुशलो
 राजा; D₁ 'लः प्रज्ञः; D₁ s S (G₁ s absent) 'कुशलं
 प्राज्ञं (for 'कुशलः प्राज्ञः). — *) K₁ s s Dn₁ na D₂ s s
 भर्मे (for सर्वः). K (except K₁) B₁ s Da Dn₁ na
 D₂-s. s. s विशारदः; D₁ s S (G₁ s absent) 'विशारदं
 (for 'विशारदः). — B₁ om. 3^a-5^a. — *) K V₁ B
 (B₁ om.) Da Dn₁ na D₂-s. s. s T G₁ s s M₁ रत्नं
 (for रत्ना). Ka Da महाबाहो; G₁ नरश्रेष्ठ (for कुल
 श्रेष्ठ). — *) K₁ तं (for तन्). Dn₁ अर्हति (for
 अर्हसि). Bo s तन्मे ब्रूहि पितृमह.

4 B₁ om. 4 (cf. v. l. 3). — *) D₁ वल्लो (for
 प्रलो). — *) D₁ S (G₁ s absent) मुच्येत (for
 वर्तेत). K₁ Da भूमिपः; Dn₁ पार्थिव (for पार्थिवः).
 — After 4^b, D₁ repeats 3^a. — *) D₁ हृष्यामहे. — *)
 D₁ एतद् (for एव).

5 B₁ om. 5 (cf. v. l. 3). — *) D₁ S (G₁ s
 absent) हि (for [s]वि). — *) D₁ वर्तत. V₁ B₁ s
 (marg.) पूर्वनामिताः; D₁ 'लापितान् (for 'तापिताः).

6 *) K₁ B₁ Dn₁ na D₂ s s सर्वत्र (for सर्वतः).
 S₁ K₁ s s D₁ प्रार्थ्यमानेन; D₁ प्रार्थ्यमानेन; G₁ प्राज्ञ-
 मानेन. — *) S₁ K₁ D₁ स्वबलेन; K₁ स्वबलेन. — *)
 D₁ एकेनैव; M₁ एतेनैव (for एकेनैव). T₁ G₁ M₁
 साहायेन (for [ज]ल'). — *) K₁ जवेक तु; K₁ V₁
 B₁ s s Da Dn₁ na D₂ s s जवेकत्वं (by transp.).

चेष्टितव्यं कथं चात्र शत्रोर्मित्रस्य चान्तरे ॥ ७
 प्रज्ञातलक्षणे राजन्मित्रे मित्रतां गते ।
 कथं नु पुरुषः कुर्यात्किं वा कृत्वा सुखी भवेत् ॥ ८
 विग्रहं केन वा कुर्यात्संधिं वा केन योजयेत् ।
 कथं वा शत्रुमध्यस्थो वर्तेतावलवानिति ॥ ९
 एतद् सर्वकृत्यानां परं कृत्यं परंतप ।
 नैतस्य कश्चिद्वक्तृस्ति श्रोता चापि सुदुर्लभः ॥ १०
 ऋते शान्तनवाङ्गीष्मात्सत्यसंवाञ्जितेन्द्रियात् ।

C. 12. 4973
 B. 12. 178. 11
 K. 12. 136. 11

7 *) K₁ B₁ Dn₁ na D₂ s. s. s S (G₁ s absent)
 चापि; V₁ B₁ Da चापि (for चैव). — *) K₁ s s
 B₁ Da Dn₁ na D₂-s. s. s G₁ विन्दे (for विन्देत).
 — *) T₁ G₁ (inf., fin. as in text) चेष्टितव्यं (for
 चेष्टितव्यं). V₁ चात्र; D₁ चानु (for चात्र). — *)
 Das चोत्तरे; D₁ चर्तरे; G₁ चोत्तरे; M₁ s चातिके
 (for चान्तरे).

8 *) K₁ B₁ D₁ अज्ञातलक्षणे; D₁ S (G₁ s
 absent) अज्ञातलक्षणे (D₁ 'ज्ञो) (for प्रज्ञात'). K₁
 Dn₁ na D₂ s. s. s मित्रे; G₁ राजा (for राजन्). — *)
 K₁ Dn₁ na D₂ s. s. s तथैव; G₁ न मित्रे (for अमित्रे).
 — *) K₁-s s B₁ Da Dn₁ na D₂-s. s. s G₁ तु; K₁
 D₁ न (for तु). D₁ om. (hapl.) from कुर्यात् up
 to केन वा (in 9^a). — *) K₁ च (for वा). B₁
 Dn₁ कृत्वा किं वा (by transp.). D₁ किं चाहत्वा सुखे
 भवेत् (sic).

9 D₁ om. up to केन वा (cf. v. l. 8). — *)
 Bo समः (for केन). — *) D₁ च (for वा). D₁ s
 शत्रुमध्य (Da 'ज्ये)स्थो (for 'मध्यस्थो). — *) D₁
 वर्तते. K₁ s s B₁ s Dn₁ na D₂-s. s. s T₁ G₁ बलवानपि
 (D₁ 'निति); V₁ Bo s s Da Dn₁ na D₂ s s M₁
 [ज]बलवानपि; M₁-s [ज]दीत (M₂ 'व)दुर्वलः (for [ज]
 बलवानिति).

10 *) Da एवं वै; D₁ एतद्धि (for एतद्). D₁
 सर्वमाकषातं (for 'कृत्यानां). B₁ om. from नो up to
 कुरुते (in 10^b). — *) B₁ परंतपः; D₁ परं तव; D₁
 S (G₁ s absent) नराधिप (for परंतप). V₁ B₁ s
 परं कृत्यतमे मते. — *) M₁ न तस्य; M₂ नैकस्य (for
 नैकस्य). D₁ नैतस्यकश्चिद्वक्तृस्ति. — *) K₁ s s B₁ s
 Dn₁ na D₂-s. s. s T₁ G₁ s s M₁ चापि; T₁ वाच (for
 चापि). Dn₁ स दुर्लभः.

G. 12. 49:3
B. 12. 1:8 11
K. 12 136 11

तदन्विष्य महाबाहो सर्वमेतद्वदस्व मे ॥ ११

भीष्म उवाच ।

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो युधिष्ठिर गुणोदयः ।

शृणु मे पुत्र कात्स्न्येन गुह्यमापत्सु भारत ॥ १२

अभिप्रो मित्रतां याति मित्रं चापि प्रदुष्यति ।

सामर्थ्ययोगात्कार्याणां तद्वत्या हि सदा गतिः ॥ १३

तस्माद्विश्वसितव्यं च विग्रहं च समाचरेत् ।

देशं कालं च विज्ञाय कार्याकार्यविनिश्चये ॥ १४

संघातव्यं बुधैर्नित्यं व्यवस्यं च हितार्थिभिः ।

अभिप्रैरपि संधेयं प्राणा रक्ष्याश्च भारत ॥ १५

11 ^a) K₃ D₁. 7. 9 S (G₃. 4 absent) पितामहाद्
(for शांतनवाद्). — ^o) D₇ T₁ G₂. 5 तदन्वीक्ष्य; T₂
G₁ तद्वीक्ष्य सु. (for तदन्विष्य). K₅ D₁. 13 D₂. 8. 8
महाभाग (for 'बाहो'). — ^d) K₅ D₁. 13 D₂. 8. 8 सत्यम्
(for सर्वम्). D₁ पुत्र (for पुत्र). K₃. 5 V₁ B Da
D₁. 13 D₂. 5. 7-9 S (G₃. 4 absent) ब्रवीहि मे (D₇ T₁
G₂. 5 नः) (for वदस्व मे).

12 ^a) Ś₁ K₄ T₂ स्वदुक्तो; D₁ स्वदर्थो (for स्व-
दुक्तो). T₁ G₅ अनुप्रश्नो (for 'प्रश्नो'). — ^b) K₂. 3. 5
V₁ B₁; Da D₁. 13 D₂. 1. 8. 9 सुखोदयः (for गुणो-
दयः). — ^c) K₄ M₄ कात्स्न्येन (for कात्स्न्येन). D₅
शृणु चैकमना भूवा.

13 With 13, cf. 12. 138. 51. — ^a) K₅ मित्रतो
(for मित्रतां). M₂ याति (for याति). — ^b) D₁
चापि; T₂ G₁ चैव; M₁. 3 चाति- (for चापि). D₁
विरुध्यते; G₁. 2 प्रदुष्यति (for प्रदुष्यति). — ^c) D₁
समर्थयोगात्. — ^d) K₂. 5 V₁ B Da D₁. 13 D₂. 5.
7. 9 S (G₃. 4 absent) अनित्या वै (B₂. 3-5 D₂. 7. 9 S
[G₃. 4 absent] 'रया हि' (for तद्वत्या हि). D₁ om.
from त्या up to विनि (in 14^d). V₁ B₁. 3 सतां (for
सदा).

14 D₁ om. up to विनि (cf. v. 1. 13). — ^a) V₁
B₂. 1. 5 D₁. 3. 5 देशकालं (for देशं कालं). D₂ तु (for
च). — ^d) D₁. 3 विनिश्चयं; D₇ T₁ G₂. 5 विनिर्णये
(for विनिश्चये).

15 ^a) B₂ च वै क्षिप्रं (for बुधैर्नित्यं). — D₁ om.
(hapl.) 15^b-16^a. — ^b) K₁. 5 V₁ B₂. 1. 5 D₁. 13
D₇ S (G₃. 1 absent) व्यवस्य; D₅ व्यवस्यं (for व्यव-

यो ह्यभिप्रैरनरो नित्यं न संदध्यादपण्डितः ।

न सोऽर्थमाप्नुयात्किंचित्फलान्यपि च भारत ॥ १६

यस्त्वमित्रेण संघते मित्रेण च विरुध्यते ।

अर्थयुक्तिं समालोक्य सुमहद्विन्दते फलम् ॥ १७

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

मार्जारस्य च संवादं न्यग्रोधे मूपकस्य च ॥ १८

वने महति कस्मिंश्चिन्न्यग्रोधः सुमहानभूत् ।

लताजालपरिच्छन्नो नानादिजगणायुतः ॥ १९

स्कन्धवान्मेघसंकाशः शीतच्छायो मनोरमः ।

वैरन्त्यमभितो जातस्तस्कर्यालमृगाकुलः ॥ २०

सं). — ^c) D₅ सर्वेषां; D₂ संघ्येवं (for संधेयं).
— ^d) K₂. 2. 5 B₁. 2 D₁. 13 D₂. 1. 7. 8 S (G₃. 4
absent) रक्षया हि; D₂ रक्षाश्च; D₁ रक्षयाभिः; D₂
रक्षा हि (for रक्षयाश्च).

16 D₁ om. 16^a (cf. v. 1. 15). — ^a) Ś₁ K₂
मित्रैर; D₁ [अ]मित्रे (for [अ]मित्रैर). D₇ T₂ G₁. 1
नरैर (for नरो). — ^b) K₅ D₄ च पण्डितः. — ^c) G₁
बोधम् (for सोऽर्थम्). Ś₁ K₁ B₁ T₁ G₅ कंचित्.

17 ^a) K₅ V₁ B₂. 3. 5 Da D₁. 13 D₂. 1. 8. 8 संघ-
ध्यान् (for संघते). — ^b) D₅ सं च रुध्यते (for च
विरुध्यते). — ^c) K₄ D₁ T₂ G₁ अर्थयुक्तिं; D₁ D₂.
8. 8 अथ युक्तिं (for अर्थयुक्तिं). B₁ समालोक्य (for
'लोक्य'). — ^d) K₃ सो महद्; V₁ B D₁. 13 D₂.
5. 7-9 T₁ G₅ M₁. 3 स महद् (for सुमहद्).

18 ^a) T₁ G₅ om. from रन्ती up to पुरा (in 18^b).
— ^c) K₁ तु; D₂ हि (for च). — ^d) K₂. 5 V₁ B
Da D₁. 13 D₂. 1. 7. 8 S (G₃. 4 absent) मूपिकस्य; K₂
मूपकस्य (for मूपकस्य).

19 ^a) K₁ V₁ B₂. 1. 3-5 Da. 7 S (G₃. 4 absent)
प्रतिच्छन्नो; K₁ D₁ परिच्छन्नो (for 'च्छन्नो'). — ^d)
K₂. 5 B₁. 2 D₁. 13 D₂. 1. 8. 8 गणाधिकः; D₁ M₂ गणै-
युतः (for गणायुतः).

20 ^a) M₂ स्कन्धवान् (for स्कन्ध). — ^b) B₁ D₁
शीतच्छाया (for 'च्छाया'). — ^c) Ś₁ K₂ B₂ D₁. 13
D₂. 8. 8 T₁ भरण्याम्; K₁ जटण्याम्; K₂ वैरण्याम्; K₃
भरण्याम्; V₁ Da वैरण्याम्; B₂. 1. 5 वैरण्याम्; B₂
वैरण्याम्; B₁ वैरण्याम्; D₁. 3 वरं तम्; D₇ G₁ वैरा-

तस्य मूलं समाश्रित्य कृत्वा शतमुखं विलम् ।
वसति स्म महाप्राज्ञः पलितो नाम मूषकः ॥ २१
शाखाश्च तस्य संश्रित्य वसति स्म मुखं पुरः ।
लोमशो नाम मार्जारः पक्षिमत्त्वावसादकः ॥ २२
तत्र चागत्य चाण्डालो वैरन्त्यकृतकेतनः ।
अयोजयत्तमुन्मार्थं नित्यमस्तं गते रवौ ॥ २३

ज्यम्; Ts वैवर्ण्यम्; Ms वैरन्त्याम् (for वैरन्त्यम्). Ds वैचित्र्यमभिजातस्तु; Cv वैतन्त्ये कृतके तत्र. —^a) Dni स तु; Ds तद्; Gs तत्र (for तत्र). T Gs M व्यालः (for व्यालः). Ka Vi Bs Ds T Gs M मृगा-युतः; Bo मृगाकुलः; Bs मृगायुतः; Ds समाकुलः (for मृगा).

21 ^a) Ds S (Gs absent) उपाश्रित्य (for समाश्रित्य). — V1 reads 21^a-22^a on marg. —^b) Ms बलं (for विलम्). —^c) Gs महाप्राज्ञः. —^d) Ka Ts पलितो. Ka.s V1 B Da Dni Ds.s T Gs M मूषिकः (for मूषकः).

22 V1 reads 22^a on marg. —^a) Bo शाखां च. Ds तस्यामाश्रित्य (for तस्य संश्रित्य). Ka.s Vi Bs Da Dni ns Ds.s S (Gs absent) शाखां (Ds S [Gs absent] शाखां) तस्य समा (Ds हि संश्रित्य. —^b) Ka.s Vi B Da Dni ns Ds.s पुरा; Ds T Gs.s Ms तदा; Ds परं; Ms तदा (for पुरः). —^c) Śi K1.s D1.s Ms रोमशो; Ds लोकशो; Ds रोमशो; Ts लोहितो (for लोमशो). —^d) Ds S (Gs absent) सर्वः (for पक्षि). Ka पक्षिमत्त्व-सादकः; Ka Bs Da Dni ns Ds.s पक्षिमत्त्वा-सादकः; V1 'संघान्तर'सादकः; Ds 'संघावसादकः'.

23 ^a) Das तस्य (for तत्र). Ka Vi Bs Da Ds Ms.s समागत्य (Ms.s 'स्य'); Bo.s Ds Ms चागत्य; Ds T1 Gs.s स्वागत्य (Gs 'स्य' (for चा)). Bs.s T1 Gs.s M चाण्डालो; Gs चाण्डालो (for चाण्डालो). Ts तत्रस्थो ग्रामचाण्डालो. —^b) Śi K1 वैरन्त्यः; Ka वैरन्त्यः; Ka.s Dni Ds.s हारण्ये; V1 Da वैवर्ण्यः; Bs वैरन्त्यो; Bs Ts वैरन्त्यः; Bs वैविध्यः; Bs Ds वैचित्र्यः; Dns हारण्यः; Ds वर्यः; Ds वैजः; Ds T1 Gs.s वैरन्त्यः; Ms वैरन्त्यः; Cv वैरन्त्यः (for वैरन्त्यः). * Cv: वैतन्त्ये स्वले कृतः केतनो निकेतनो यस्य सः । वैतन्त्यकृतकेतन इति नामको वा । * —^c) Ka Ds Ms प्रयोजयन्; V1 प्रयोजत; Bs अयोजत; Bs सुयोजितव्यः; Bs अयोजत (for अयोजयन्). Ka Ds स (Ds स) मुन्मार्थः.

तत्र स्नायुमयान्पाशान्यथावत्संनिधाय सः ।
गृहं गत्वा मुखं शेते प्रभातामेति शर्वरीम् ॥ २४
तत्र स्म नित्यं बध्यन्ते नक्तं बहुविधा मृगाः ।
कदाचित्तत्र मार्जारस्त्वप्रमत्तोऽप्यबध्यत ॥ २५
तस्मिन्बद्धे महाप्राज्ञः शत्रौ नित्याततायिनि ।
तं कालं पलितो ज्ञात्वा विचचार सुनिर्भयः ॥ २६

Ka Dni ns Ds.s.s प्र (Ds नि) जयति चोन्मार्थः; Bo Da मृगोत्त सर्व (Bo जत) मुन्मार्थः; Ds T1 Gs.s Ms.s युयोजयन्त्यमुन्मार्थः; Ds प्रयोजयन्त्यमुन्मार्थः; Ts Ms युयोजयन्त्यमुन्मार्थः (Ts 'द'). * Cv: उन्मार्थं रज्जुग्रन्थ-नदण्डम् । Cv: कृत्यः पशुमृगपक्षिवन्धनम् । * —^d) Ds अस्त (for 'स्त').

24 ^a) Bo.s Ds.s ततः (for तत्र). —^b) Ka.s V1 B Da Dni ns Ds.s S (Gs absent) संविधाय सः; Ds संविधीयतः (for संनिधाय सः). —^c) Ts M गृहम् (for गृहं). Dns Da.s कृत्वा (for गत्वा). Gs सुखी (for मुखं). —^d) Ds om. भातामेति. Ts Ms.s एव (for एति). Ds Gs शर्वरी.

25 ^a) Ka.s Ds ततः सः; Ds ततः स्म (for तत्र स्म). Ds विषये; Ds.s प्रवर्धये (Ds 'त' (hyper-metric)); Ds Gs.s बुध्यते (for बध्यन्ते). —^b) Gs नित्यं (for नक्तं). —^c) Ka.s Vi Bs Da Dni ns Ds.s अत्र (for तत्र). —^d) Ds तं प्रमत्तो (for स्वप्रमत्तो). Ka.s Dni व्यबध्यत; Ka.s Bo Da [s] व्यबध्यते; Ds [s] व्यबध्यते; Dns [s] व्यबध्यत; Ds [s] व्यबध्यत; Ds [s] व्यबध्यत; M ह्यव (Ms 'वु') व्यत (for व्यबध्यत). Ds T Gs.s संप्रभु (T Gs 'म') चो ह्यव (T Gs 'व') व्यत.

26 Gs om. 26^a-27^a. —^a) Ds बद्धे; Ds Gs बद्धे; Ds बुद्धे (for बद्धे). Ka Bo.s Ds महाप्राज्ञे; Bs 'प्राज्ञः; Da महाप्राज्ञः; Ds महाप्राज्ञे; Ds T1 Gs 'प्राज्ञः. —^b) Ds शत्रौ (sic) (for शत्रौ). Ts नित्या-ततायिने; Gs Ms 'तायिनी (for 'तायिनि). —^c) Ds कालपलितो; Gs कालापलितो. Ds पलितः; Ts पलितो. Ds [s] श्वेता (for ज्ञाता). —^d) Ka.s Vi Bs Da Dni ns Ds.s प्रवचार (for विच). Bs Ds T1 Gs स्म; Dns वि (for सु).

27 Gs om. 27^a (cf. v. I. 26). —^a) Ds तेनाथ चरता. Da Ts तत्र (for लसिन्). —^b) V1 Bs Da विनासचारिणा (Bs 'कारिणा; Ds 'कारिणः); Ds.s

C 12. 4938
B 12 136 26
K 12. 136. 26

C. 12. 4639
B. 12. 136. 27
K. 12. 136. 27

तेनानुचरता तस्मिन्ने विश्वस्तचारिणा ।
भक्षं विचरमाणेन नचिरादृष्टमामिषम् ॥ २७
स तमुन्माथमारुह्य तदामिषमभक्षयत् ।
तस्योपरि सपत्नस्य बद्धस्य मनसा हसन् ॥ २८
आमिषे तु प्रसक्तः स कदाचिदवलोकयन् ।
अपश्यदपरं घोरमात्मनः शत्रुमागतम् ॥ २९
शरप्रसूनसंकाशं महीविवरशायिनम् ।
नकुलं हरिकं नाम चपलं ताम्रलोचनम् ॥ ३०
तेन मूपकगन्धेन त्वरमाणमुपागतम् ।

विश्वस्तचारिणः (D₁ 'ता'). — ^a) Śī K V₁ B (except B₂) Da Dn₁ ns D₂ s. s. s. ० भक्षं (for भक्षं). K₁ ५ विचरमाणे (K₄ 'ने' न; K₈ s V₁ B Da Dn₁ ns D₂ s. १-० T G₂ s M मृगयमाणे (K₈ V₁ B₂ D₂ s. ० 'ने' न (for विचरमाणे). G₁ भक्षयन्मृगमाणेन. — ^d) B₁ अचिराद्; M₂ चिराद् (for नचिराद्). T₂ प्राप्तम् (for हृष्टम्). K₈ Dn₁ ns D₂ s. s. ० चिरारष्टं (D₀ 'दासं') तदामिषं; B₈ corrupt; D₄ नचिरादृष्टं नामिषं; D₈ न चिरदृष्टमिवामिषं (hypermetrio); Dr T₁ G₁ s न दृष्टं मृष्टमामिषं; G₂ न मृष्टं मृष्टमिवामिषं (hypermetrio); M₁ s न चिरादिष्टमामिषं.

28 ^a) K₈ Da D₀ तद् (for तम्). Śī K₂ ५ उन्मथम्. D₈ आगृह्य (for आरुह्य). D₂ ५ स तं कुममथारुह्य. — ^b) D₁ M₈ अभक्षयन्. — ^c) B₁ विपत्तस्य. — ^d) Dr बुद्धस्य; G₁ बुद्धस्य. Dn₁ सहन् (for हसन्).

29 ^a) K₈ D₀ ० आमिषेय (D₀ 'थं'); T₁ G₁ 'वेति'. B₁ D₈ T₁ G₁ प्रसक्तस्य. — ^b) D₈ M₂ अवलोकयत्. — ^c) K₁ अभिषेच्य च (sic) (for अपश्यद्). K₈ आरमनो; D₄ आरमना (for अपरं). — ^d) K₈ D₄ अपरं (for आरमनः). Dr S (G₂ s absent) रिपुम् (for शत्रुम्).

30 ^a) K₈ B₁ D₂ s. s. G₁ M₂ शरप्रसूनः; B₀ s. s. (marg. as in text) शरप्रसूनः; D₄ शस्त्रप्रसूनः (for शरप्रसूनः). Cn: शरस्तृणविशेषस्तप्रसूनं पुष्पम् । C₁ — ^b) Da Dn₈ मही (for मही). — ^c) K₈ V₁ B Da D₂ s. s. s. M हरितं; Dn₁ ns हरिणं (for हरिकं).

31 ^a) K V₁ B Da Dn₁ ns D₂ s. s. १-० S (G₂ s absent) मूपिकगन्धेन (Dn₈ D₃ s 'गन्धेन'). D₈ तममूपिकगन्धेन (sic). — ^b) Dr T G₁ s. s. त्वरमाण उपगामद् (T₂ 'द्वद्'). — ^c) Śī K₂ ५ V₁ B₂ s D₁ M₂ मदयार्थं.

भक्षार्थं लेलिहद्वक्तं भूमावूर्ध्वमुखं स्थितम् ॥ ३१
शाखागतमरिं चान्यदपश्यत्कोटरालयम् ।
उलूकं चन्द्रकं नाम तीक्ष्णतुण्डं क्षपाचरम् ॥ ३२
गतस्य विषयं तस्य नकुलोलूकयोस्तदा ।
अथास्यासीदियं चिन्ता तत्प्राप्य सुमहद्भयम् ॥ ३३
आपद्यसां सुकष्टायां मरणे समुपस्थिते ।
समन्ताद्भय उत्पन्ने कथं कार्यं हितैषिणा ॥ ३४
स तथा सर्वतो रुद्धः सर्वत्र समदर्शने ।
अभवद्भयसंतप्तश्चक्रे चेमां परां गतिम् ॥ ३५

V₁ Dr T G₁ s. s. M₁ २ लेलिहद्; B₁ Da सं (B₁ स). लिहद्; D₁ लोहितद्; M₈ मेलिहद् (for लेलिहद्). K₈ Dn₁ ns D₂ s. s. भक्षा (Dn₁ D₂ 'क्ष्या') सं लेलिहानं सं. — ^d) K₁ क्रमाद्; M₂ बिलाद् (for भूमाव्). V₁ B₂ उर्ध्वमुखः स्थितः; Dr T₂ G₁ 'मुखस्थितः (Dr 'सं'). D₈ भूमावूर्ध्वमुखं स्थितं.

32 ^a) D₈ शाखा; M₂ शाखा (for शाखा). Dr G₂ M₂ मृगम् (for गतम्). — ^b) Śī इलूकं; K₁ s. ५ D₁ T₂ G₁ चन्द्रकं (for चन्द्रकं). M₂ उलूकचन्द्रकं नाम. — ^c) V₁ Da तीक्ष्णतुण्डः (for 'तुण्ड'). K₈ D₄ क्षिपाचरं (for क्षपा'). Dr S (G₂ s absent) यक्रः (M₂ s 'य') तुण्डं दुरासदं.

33 ^a) V₁ गतः स (for गतस्य). K₈ s V₁ B₁ ५ Da Dn₁ ns D₂ s. s. s. M₁ s तत्र (for तस्य). — ^b) K₈ s Da Dn₁ ns D₂ s. s. तथा; S (G₂ s absent) तयोः (for तदा). — ^c) Dr T₁ G₁ s. s. तत्प्राप्तस्य; T₂ तत्प्राप्तस्य; M₂ तत्र प्राप्य (for तत्प्राप्य सु'). Dn₁ महद्भयं (for 'भय').

3५ ^a) Śī K₁ २ ५ B₀ s. s. Dn₁ s. ० आपत्तौ तु; Dr T₁ G₁ s आपद्यपि (for आपद्यसां). K₁ सुकष्टायां; M₂ तु कष्टायां. — ^b) K₈ s V₁ B₂ Da Dn₁ ns D₂ s. s. s. प्रमुपस्थिते (D₈ 'तं'); B₁ प्रत्युपस्थिते (for समुप'). — ^c) V₁ B₀ २ D₀ s. T₂ G₁ M₂ भयम् (for भय). K₈ T₂ G₁ उपपन्नं; D₈ आपत्ते (for उपपत्ते). — ^d) Dr T₁ G₂ s किं कार्यं वै (for कथं कार्यं). — B₁ om. (hapl.) from पिता up to कीदृशं च (in 36^b). Dr S (G₂ s absent) समीपिणा (G₂ 'नः') (for हितै').

35 B₁ om. 35 (cf. v. 1. 34). — ^a) D₂ १ T₂ तदा (for तथा). D₁ सर्वथा (for सर्वतो). — ^b) K₂ V₁ B₂ s. s. (marg.) Da Dn₁ ns D₂ s. s. s. भयदर्शनेः

आपद्दिनाशभूयिष्ठा शतैकीयं च जीवितम् ।
समन्तसंशया चैयमस्मानापदुपस्थिता ॥ ३६
गतं हि सहसा भूमिं नकुलो मां समाभुयात् ।
उल्लूकश्चेह तिष्ठन्तं मार्जारः पाशसंश्रयात् ॥ ३७
न त्वेवास्मद्विधः प्राज्ञः संमोहं गन्तुमर्हति ।
करिष्ये जीविते यत्नं यावदुच्छासनिग्रहम् ॥ ३८

(Ks 'नात्'); Ds T G1. 2. 3 भयदर्शकः (Ds 'कशोकः;
(Is 'कशितः') (for समदर्शनः). —^a) Ds स तस्य (for
अभवत्). Bz Da Ds T1 G1 M भयसंज्ञस्तस्य; Ts G1
स भयप्रत्यय (for भयसंज्ञस्तस्य). —^a) Dns Ds च
परमं (for चेमां परां). Bz. 4 Da. 1. 2 T1 G1. 5 Ms
परां मतिः; M1-s मतिं परां (for परां मतिम्). Ks V1
Bo. 2. 5 Da Dns Ds. 2 चक्रे च परमं मतिः; Ds चक्रे
चैव तु मानसं.

36 B1 om. up to कीयं च (cf. v. 1. 34). —^a)
Ks-4 -भूयिष्ठा; Ks Da Dns. ns Ds. 2. 5. 7 Ms -भूयिष्ठ
(for -भूयिष्ठा). —^b) K1 शतैकेयं च; Ks Dns. ns
Ds. 2. 5. 8 Cn शतैः कार्यं हि (Ds कार्यं च); Bz. 4 शतैः
कीयं च; Ds T1 G1. 2. 5 Cv शकनीयं हि; Ds शत-
कार्यं हि (for शतैकीयं च). Ks V1 Da M हि (for
च). Ts न शक्यं हि जीवितुं. (C) Ca: शतैकीयं शनैक-
पक्षगतम् । ॥ —^a) Ks-5 V1 B Da Dns. ns Ds.
2. 5. 1. 8 T G1. 2. 5 M समन्तात्; Ds समन्तः (for स-
मन्तः). Ks. 5 Da. 5 Ts संशयाश्रयम् (Ts 'श्रयम्'); Ks
संशयाश्रयम्; Ks Dns. ns Ds. 2. 5 संशयाश्रयः; V1
Bo. 1. 2. 5 M संश (Ms 'प्र'याश्रयम्; Bz Da 'यापञ्चात्'
(Das 'जा'); Ds संशयाश्रयम्; Ds T1 G1. 2. 5 संशयः
श्रयम् (for संशया श्रयम्). Ks श्रयम् (for श्रयम्).
—^a) Ks. 5 Bz. 5 Da Dns. ns Ds. 2. 5 Ms त (Ks Bz. 5
Ms अ)स्मादापद्; Ks Ds आपद्स्माद् (for अस्माना-
पद्). Ds एतानापदुपस्थितान्; Ds T1 G1. 2. 5 अस्मा-
त्पादुपस्थितः (G1 'ता'); Ms अस्मानेवमपस्थिता.

37^a) Bz मतिर्. Ks. 5 Bz Dns. ns Ds. 2. 5 मां
(for हि). —^b) Bz नकुलोयं. Das Ms मा (for
मां). Ks. 5 Dns. ns Ds. 2. 5 अक्षयिष्यति; Ks स
समाभुयात्; V1 Bo. 2-5 Ds T1 G1. 2. 5 मा भुयात्;
Ts मामाभुयात् (for मां समाभुयात्) —After 37^a,
Ks Da ins.:

308^a उल्लूके मूर्ध्नि संनद्धे भुजगाराववाकिस्थिते ।

मार्जारे पाशसंश्रये किं कर्तव्यं मया भवेत् ।

न हि बुद्ध्यान्विताः प्राज्ञा नीतिशास्त्रविशारदाः ।
संभ्रमन्त्यापदं प्राप्य महतोऽर्थानवाप्य च ॥ ३९
न त्वन्यामिह मार्जारादति पश्यामि सांप्रतम् ।
विषमस्यो ह्ययं जन्तुः कृत्यं चास्य महन्मया ॥ ४०
जीवितार्थी कथं त्वद्य प्रार्थितः शत्रुमिच्छिमि ।
तस्मादिममहं शत्रुं मार्जारं संश्रयामि वै ॥ ४१

C. 12. 4053
B. 12. 136. 42
K. 12. 136. 41

कश्चिद्वाजगुणैः पट्टिः सतोपायास्तथानय ।

[(L. 1) Ds शिवः. — (L. 2) Ds मार्जारः. Da
[म]नय (for मनेत्). — (L. 3) Ds सतोपायाश्च.]

—^a) Ds G1 Ms उल्लूकः. Ds चेति; Ds चैव (for
चेह). —^a) Ks Da मार्जारः. K1 पाशसंश्रयः; Ks प्रस-
क्षयात्; Ds T1 G1. 2. 5 M वा (Ds मां; G1 मा) समा-
भुयात्; Ts मामाभुयात् (for पाशसंश्रयात्).

38^a) Ds श्रयेव; Ds नैवम् (for न श्रयेव). Ms
[अ]स्मद्विधा; Ms 'द्विध'. Ds प्रज्ञः. —^b) Ks Da
समोहं. Bo. 2-5 Ds. 5 Ts कर्तुम् (for गन्तुम्). Ks
अर्हति. —^a) V1 Bz. 5 Da Dns जीवने; Ts G1. 5
जीवितुं; Ms जीवितं (for जीविते). —^a) K1 V1
B Da. 1. 5 S (G1. 5 absent) निग्रहान् (for -निग्र-
हम्). Ks Da Dns Ds. 2. 5 यावदुच्छासया (Das 'कथा')
म (Ks Das प्र)तिग्रहान्; Ds यावदुच्छासयानवाप्य च.

39 Ds om. (hapl.) 39. —^a) Ks. 5. 5 Dns. ns
Ds. 4. 5 G1 बुद्ध्यान्विताः प्राज्ञाः. Bz प्राज्ञः. —^b) Ks. 5
Dns. ns Ds. 4. 5. 5 G1 -विशारदः. —^a) Ks Da. 5
संभ्रमति; Ks (marg.) निमज्जति; Ks संभ्रमति; Ks
Dns. ns Ds. 2. 5 निमज्जति; V1 Bo. 4 संभ्रसंति; Gs
संभ्रमं (sup. lin. 'पद्' हि (for संभ्रमति). —^a) V1
Bz Ds S (G1. 5 absent) वा (for च). Ks. 5. 5 Dns.
ns Ds. 2. 5 महतीं दाक्षिण्यमपि; Da इत्यर्थवाजवाय वा
(sio).

40^a) Ks त्वान्वात्. K1 Ds नन्वन्वामि (K1 'हि')
ह; Ds तन्नन्वामिह; Ms न त्वान्वात् (for न त्वन्वा-
मिह). Ds मार्जारः. —^b) Gs प्राप्यामि (for पश्यामि).
—^a) K1 [5]पश्ये (for ह्ययं). Ks. 5 Bo. 2-5 Dns. ns
Ds. 2. 5 M शत्रुः (for जन्तुः). —^a) V1 स्वयं (for
कृत्यं).

41^a) K1. 5 Das Dns जीवितार्थं (Dai 'र्थ'); Bz
जीवितोहं (for 'तार्थ'). Dai Ds कृत्यं; Ts G1 कृत्य
(for कृत्यं). —^b) Ds प्रार्थितं. Ks V1 Bz. 5 Da
Dns. ns Ds. 2. 5 शत्रुभिः प्रार्थितमिच्छिमि. —^a) K1 Ds

C. 12. 485A
B. 12. 136. 43
K. 12. 138. 42

क्षत्रविद्यां समाश्रित्य हितमस्योपधारये ।

येनेमं शत्रुसंघातं मतिपूर्वेण वञ्चये ॥ ४२

अयमत्यन्तशत्रुर्मे वैषम्यं परमं गतः ।

मूढो ग्राहयितुं स्वार्थं संगत्या यदि शक्यते ॥ ४३

कदाचिद्वयसनं प्राप्य संधिं कुर्यान्मया सह ।

बलिना संनिविष्टस्य शत्रोरपि परिग्रहः ।

कार्यं इत्याहुराचार्या विप्रे जीवितार्थिना ॥ ४४

हृदम्; Ks. s. s. Bs Dn1. ns D2. s. s. पुनम् (for हृदम्).
D1. 0 अहमिमं (by transp.); Ds पुनमिमम्. B2 Da1
शत्रुर- Dr S (Gs. 4 absent) प्राणहेतोरिमं (T2 'हेतार-
विमं) मित्रं. —^a) Da1 मे वैषम्यं (hypermetrio)
(for मार्जारं). Dr ह; G2 [अ]हं (for वै). —After
41, Dr S (Gs. 4 absent) read 45^a-46^a (Dr T1 Gs
read 46 only) for the first time, repeating it in
its proper place.

42 ^a) Ks. s. V1 B1. 2 Da Dn1. ns D2. s. s. नीति-
शास्त्रं; Bo. 4. 5 नीतिविद्यां; D2 क्षुद्रविद्यां (for क्षत्र-
विद्यां). —^b) G2 क्षमं (for हितम्). Dr S (Gs. 4
absent) तत्र (for जस्य). K1 [अ]पचारये; Ks. s. V1
B1. 2 Da Dn1. ns D2. s. s. [उ]पवर्णये; Bs Ds Ms
'धारयेत् (Ds 'यन्); Ds 'पादये; G1 'वारये (for
'धारये). —^c) Ds Ms येनेदं; G1 नेमं च (for येनेमं).
D1 -संजातं (for -संघातं). —^d) Dn1. ns D2. s. मति-
पूर्णेन; Dr संप्रपूर्वेण; T1 Gs मितपूर्वेण; T2 G1 मति-
पूर्वं च (for 'पूर्वेण). Ks Dr Gs वंचयेत्; B1 संक्षये;
Ds वंचये; Ds संचये; G1 सांख्ये (for वञ्चये).

43 ^a) Bo. 5 च; B4 वै (for मे). —^b) D1
वैषम्यं (for 'म्यं). K1. s. D4 T2 G1 M च परं (for
परमं). —^c) Da स्वयं (for मूढो). Dr T1 G1. 2. s
ग्राहयिता (for 'यितुं). Dns स्वार्थं (for स्वार्थं). —^d)
Da2 संगत्या; Dn1 स गत्या (for संगत्या). B1 G1
संगत्यापदि (G1 'दिति) शक्यते. ☞ Ca: संगत्या दैव-
गत्या । ☞

44 ^a) Ds व्यसनप्राप्तः. D1 प्राप्य; D4 प्राप्तः (for
प्राप्य). —^b) B1 चादि*; D4 G1 बलिनः; Ds
धनिनां (for बलिना). Ks. s. V1 B Da Dn1. ns Ds-
s. S (Gs. 4 absent) संनिवृष्टस्य (for संनिविष्टस्य).
—^d) V1 यत्नाच्छत्रोरपि ग्रहः. —^e) Da कार्या.
—^f) T2 M1. s. s. व्यसने (for विप्रे). S1 जीविता-
र्थिनः. Dr T1 G1. 2. s. Ms व्यसने जीवितार्थिनां.

श्रेयान्हि पण्डितः शत्रुर्न च मित्रमपण्डितम् ।

मम ह्यभिन्ने मार्जारे जीवितं संप्रतिष्ठितम् ॥ ४५

हन्तैनं संप्रवक्ष्यामि हेतुमात्माभिरक्षणे ।

अपीदानीमयं शत्रुः संगत्या पण्डितो भवेत् ॥ ४६

ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञः संधिविग्रहकालवित् ।

सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यं मार्जारं मूषकोऽब्रवीत् ॥ ४७

सौहृदेनाभिभाषे त्वा कश्चिन्मार्जारं जीवसि ।

45 ^a) Ks. s. s. Dn1. ns श्रेयो हि; Da श्रेयास्तु (for
श्रेयान्हि). —^b) Bo. 2-5 Ds तु; Dr S (Gs. 4 absent)
हि (for च). V1 B2-4 Da Dns D1. s. T2 (Gs
अपण्डितः. —For the repetition in Dr S (Gs. 4 ab-
sent), cf. v. l. 41. —^c) Dr T2 (second time) G1
(both times) M (all second time) अभिन्ने खलु; T1
Gs अभिन्नं खलु; G2 (second time) अभिन्नं खलु; Ms
(first time) महाभिन्ने (for मम ह्यभिन्ने). Ks. s. V1
B1. 2 Da Dn1. ns D1-5 ह्यभिन्ने (Da1 D1 'न्नो) (for
ह्यभिन्ने). —^d) K1. 2. 4 Bs Da1 D1. 7 G1 (both
times) संप्रति स्थितं; T2 (second time) नः प्रतिसिद्धं
(for संप्रतिष्ठितम्).

46 For the repetition in Dr S, cf. v. l. 41. Dr
T1 Gs transp. 46^a and 46^b. —^a) Ks. s. V1 Bo-2.
4. 5 Da Dn1. ns D2. s. s. हंतास्मै; Dr (both times)
T1 (second time). 2 G1 (both both times). 2 (first
time). 2 (second time) M (all both times) ततोस्मै;
T1 (first time) G2 (second time). 2 (first time)
अतोस्मै (for हन्तैनं). K1 Bs Da. s. 5 हंत कोनं (Bs
हंतास्मैनेन; Da. 5 हंतास्मैव; Ds हंत तस्मै) प्रवक्ष्यामि.
—^b) Ks Dns D1-5. 2 Ms (both times) आत्माभिरक्षणं
(D1 'क्षणे); Bo. 4. 5 Ds आत्मविमोक्षणे (for आत्मा-
भिरक्षणे). Bs हेतुमात्रविमोक्षणे; Ds हेतुमात्रमरक्षणे
(sic). —^c) Ms (second time) मया (for अर्थं).
—^d) Dn1 संक्षये; Dns संक्षयं; Dr (first time)
संगम्या; T2 (second time) संगम्यां (for संगत्या).
—After 46, Ks. s. V1 B Da Dn1. ns D2. s. s. 8
ins.:

309* एवं विचिन्तयामास मूषकः शत्रुवेष्टितम् ।

[Ds संचिन्तयामास. Ks V1 B Da Dn1 Ds. s. 8 मूषिकः;
Ds मूषिकः. V1 B शत्रुवेष्टितः; Da Ds 'वेष्टितः.]

47 D1 om. 47. —^a) Ks [5]थ गतिः; B1 [5]बु-
गतिः; T G1. 2. s. [5]थैमतिः; Ms 'अपि (for 'गतिः).

जीवितं हि तवेच्छामि श्रेयः साधारणं हि नौ ॥ ४८
न ते सौम्य विपत्तयं जीविष्यसि यथा पुरा ।
अहं त्वामुद्धरिष्यामि प्राणाञ्जनां हि ते कृते ॥ ४९
अस्ति कश्चिदुपायोऽत्र पुष्कलः प्रतिभाति माम् ।
येन शक्यस्त्वया मोक्षः प्राप्तुं श्रेयो यथा मया ॥ ५०
मया उपायो दृष्टोऽयं विचार्य मतिमात्मनः ।

आत्मार्थं च त्वदर्थं च श्रेयः साधारणं हि नौ ॥ ५१
इदं हि नकुलोत्कं पापबुद्ध्यभितः स्थितम् ।
न धर्षयति मार्जारं तेन मे स्वस्ति सांप्रतम् ॥ ५२
कूजंश्चपलनेत्रोऽयं कौशिको मां निरीक्षते ।
नगशास्त्राग्रद्विष्टिष्ठंस्तस्याहं भृशमुद्विजे ॥ ५३
सतां साप्तपदं सख्यं सवासो मेऽसि पण्डितः ।

C 12. 4967
B. 12. 136. 56
K. 12. 136. 56

—^a) V₁ B₁ शोऽवपूर्वम्. —^a) K₁ V₁ B₁ Da Dn₁
Ds-1. 7. 8 T G₁ s M मृषिको; D₁ मृषिको; D₂ मृ-
षको; G₁ मू = को. K₁ भवेत् (for सवधीम्).

48 Before 48, D₁ T₁ G₁ s. s. ins. मृषिक उवाच.
—^a) Dn₁ सौहृदाद्; G₁ सुहृदेन. B₁ s [अ]वभाषे;
M₁ [अ]भिभाषद् (for 'भाषे'). K₁ s B₁ Da Dn₁ ns
Ds-1. 7-9 T G₁ s. s. रत्ना; M₁ र्ना (for रत्ना). D₁
सौहृदेनाभिभाषद्वा. —^b) Ś₁ K₁ s D₁ T₁ G₁ s क-
श्चिन्. D₁ T₁ G₁ s. s. जीवसे. —^c) D₁ जीवितं तव
इच्छामि. —^d) K₁ मे; D₁ नो (for नौ).

49 —^a) V₁ हि; B₁ s च (for ते). Ś₁ K₁ s. s.
सौम्य (for सौम्य). Ś₁ विशदयन्; K₁ D₁ विज्ञो (D₁
'व') लब्ध; K₁ s D₁ s विशद (D₁ 'वक्त') लब्ध; K₁ s V₁
B₁ Da Dn₁ ns Ds-1. 7. 8 S (G₁ s absent) भयं कार्यं
(M₁ 'र्ना') (for 'विपत्तयं'). —^b) K₁ जीविष्यामि;
G₁ जयिष्यसि (for जीवि'). K₁ s V₁ B₁ s Da Dn₁
ns Ds-1. 8 यथायुक्तं; T₁ G₁ s M 'पुरे' (for यथा पुरा).
—^c) K₁ जहामि; D₁ रक्षन्ति (for जहामि हि). D₁
रवन् (for ते). K₁ s V₁ B₁ s Da Dn₁ ns Ds-1. 8
यदि मां (Da मा) न जिघांसि.

50 —^a) D₁ जग्न (for जलि). —^b) K₁ Dn₁ ns
Ds-1. 8. 9 पुष्करः; B₁ लङ्गणः; M₁ s पुष्कलं (for
पुष्करः). K₁ Dn₁ ns Ds-1. 8. 9 T₁ G₁ s M₁ मे (for
माम्). K₁ V₁ B₁ Da पुष्कलः प्रतिमानवान्; D₁
'भाषि मां. —^c) D₁ यो न (for येन). T₁ मोक्षं.
—^d) V₁ B₁ s Da D₁ s transp. प्राप्तुं and श्रेयः.
K₁ प्राप्तः; K₁ प्राप्तं (for प्राप्तुं). K₁ s V₁ B₁ Da
Dn₁ ns Ds-1. 7-9 S (G₁ s absent) तथा (for यथा).

51 —^a) K₁ s V₁ B₁ Da Dn₁ ns Ds-1. 7. 8 M₁
[अ]पि; G₁ M₁ s [अ]पि (for हि). D₁ उपावा.
—^b) B₁ D₁ S (G₁ s absent) हि (M₁ इ) लब्ध (for
मयि). D₁ विचार्य च महात्मनः. —^c) Ś₁ आत्मार्यं
(for आत्मार्यं). Da Dn₁ लब्धः; D₁ दिव्यं (for

स्वदर्थं). —^d) G₁ इ (for हि). D₁ नो (for नौ).

52 —^a) D₁ जयं; T₁ इमं (for इदं). —^b) K₁
बुद्ध्यभितः; K₁ B₁ s-8 बुद्ध्यभितः; K₁ s V₁ B₁ s
Dn₁ ns Ds-1. 8 बुद्ध्यभिसं; D₁ बुद्ध्य उप; D₁
T₁ G₁ s बुद्ध्य हितः; T₁ G₁ M₁ s बुद्ध्यभित (for
बुद्ध्यभितः). M₁ स्थितः (for स्थितम्). Da पाप-
बुद्ध्यभिसंहितं. —^c) Ś₁ (inf. lin.; orig. as in
text) दर्षयति; K₁ दर्षयति; M₁ मर्षयति (for
वर्षयति). D₁ मार्जारः; G₁ M₁ मार्जारम् (for मार्जार).
—^d) D₁ lacuna; M₁ s येन (for तेन). V₁ B₁ ते
(for मे). D₁ om. (hapl.) from प्रते up to सतां
(in 54^a). K₁ संप्रते (for सांप्रतम्).

53 Da om. 53 (of. v. 1. 52). —^a) Ś₁ (marg.
as in text) K₁ कृते; K₁ क्रोधे; K₁ कुद्वयः; D₁
कुर्वः; D₁ S (G₁ s absent) कृष्ट (for कृज्ज).
D₁ कृज्ज पतितोद्वायं. C₁ Ca: कृज्ज, सवदं कुर्वन् । C₁
—^b) D₁ कौशिको. Dn₁ D₁ निरीक्षते; T₁ G₁ उद्दी-
क्षते (for निरीक्षते). —^c) D₁ S (G₁ s absent)
नगशास्त्रागतम्; D₁ प्रतम् (for प्रहम्). K₁ s V₁
B₁ s Da Dn₁ ns Ds-1. 8 नगशास्त्राग्रः (K₁ 'तः') पापम्;
B₁ s-8 D₁ नगशास्त्राग्रमुत्तिष्ठं.

54 With 54^a, of. 3. 246. 35^a; 281. 22^a; Tail.
Br. 3. 7. 7. 89; Ap. G₁ S. 2. 4. 16. D₁ om. up to
सतां (of. v. 1. 52). —^a) K₁ s V₁ B₁ Da D₁ s T
G₁ s M₁ सप्तपदं. K₁ B₁ s. s. s (marg.) Ds-1. 8
(G₁ s absent) मित्रं; K₁ s V₁ B₁ s Da Dn₁ ns
Ds-1. 8. 9 मैत्रं (for सवधं). —^b) K₁ am. s V₁ B
Da Dn₁ ns Ds-1. 8 स सखा; T₁ सावालो; G₁ सं-
वालो; M₁ सावासो (for सवासो). K₁ D₁ संवासो
(D₁ 'बारा') मयि वीडितः; D₁ सवासो मयिर्विडितः (sio);
D₁ सवधं मेति पंडितः; T₁ G₁ s M₁ s सा (G₁ स)-
वालो (M₁ s सावालो) मेति पंडित (M₁ 'त'). —^c)
Ś₁ K₁ s. s. D₁ s. s. सवासकं; K₁ उपायं किं; V₁ आत्म-
न्योह; Dn₁ संवासकं; D₁ s संवासकं; T₁ G₁ M₁ s. s.

.12. 4967
.12. 136. 56
.12. 136. 55

सांवात्यकं करिष्यामि नास्ति ते मृत्युतो भयम् ॥ ५४
न हि शक्नोषि मार्जारं पाशं छेतुं विना मया ।
अहं छेत्यामि ते पाशं यदि मां त्वं न हिंससि ॥ ५५
त्वमाश्रितो नगस्याग्रं मूलं त्वहमुपाश्रितः ।
चिरोषिताविहावां वै वृक्षेऽसिन्विदितं हि ते ॥ ५६
यस्मिन्नाश्रयते कश्चिद्यश्च नाश्रयते क्वचित् ।
न तौ धीराः प्रशंसन्ति नित्यमुद्विग्यचेतसौ ॥ ५७
तस्माद्विवर्धतां प्रीतिः सत्या संगतिरस्तु नौ ।

सांवात्यकं (sic); G_{1.2} सवात्यकं; M₂ सांवात्यते (for सांवात्यकं). * Cb: सांवात्यकं सहवासकार्यम् । * —^d) D₁ मे (for ते). D₇ S (G_{8.4} absent) प्राणतो (for मृत्युतो). K_{8.5} V₁ B_{1.2} D₈ Dn_{1.18} D_{2.3.8} नास्ति ते भयमद्य वै.

55 *) K_{1.5} Dn_{1.18} D_{2-4.8} शक्नोसि; V₁ D₈ शक्नोमि; B_{0-3.5} D₅ शक्नोसि; D₉ शक्नोषि (for शक्नोषि). —^b) D₄ पाशांश्च (for पाशं). All MSS. (except S₁ K_{1.2.4} D₁; Dn₂ D₅ G_{8.4} absent) transp. विना and मया. —^c) K₁ V₁ B_{1.2} D₈ ते पाशांश्च; K_{8.5} B₄ Dn_{1.18} D_{2.3.8} पाशांस्ते (for ते पाशं). —^d) D₁ M₂ मा त्वं; D₄ त्वं मां (for मां त्वं).

56 *) D₅ त्वमाश्रिते (for त्वमाश्रितो). K_{8.5} B_{1.2} D₈ Dn_{1.18} D_{2-4.7-9} S (G_{8.4} absent) दुमस्याग्रं; D₁ नचस्याग्रं (for नगं). —^c) K₅ V₁ B_{0.2.5} D₈ Dn_{1.18} D_{2.3.7.8} T G_{2.5} M_{1.3.4} उभावावां; B₁ उभावेत्य; D₁ इहावेवा (sic); D₅ इहास्यां वै; G₁ उभावासां; M₂ उभावावां (for इहावां वै). K₈ D₁ चिरोषिताश्च (D₄ 'तश्च' तावत्त्वं. —^d) D₄ reads 56^d twice. —^d) D₄ (second time) यस्मिन् (for स्मिन्). D₉ तव (for हि ते). K₅ V₁ B_{1.2} D₈ Dn_{1.18} D_{2.3.8} च (for हि). K₈ D₈ D₄ (both times) मे; G₂ तत् (for ते).

57 *) D₅ तस्मिन्; T₁ G_{2.5} यस्मान् (for यस्मिन्). K_{8.5} V₁ B_{0.3-5} Dn_{1.18} D_{1-3.7.8} G₁ M₁₋₃ आश्रयसते; G₂ आश्रयसिते (for 'सते). —^b) K_{2.3} B₁₋₃ D₈ Dn₁ D_{2.3.8} नाश्रयसि; K₈ Dn₅ D₉ नाश्रयसि; D₇ G₁ नाश्रयसते (for नाश्रय). —^c) G₁ एतौ (for न तौ). S₁ K_{1.4} D₁ G₁ धीराः; D₅ धीरः (for धीराः). —^d) K_{2.3.5} V₁ B_{1.2} D₈ Dn_{1.18} D_{2.3.8} G₁ उद्विग्यमानसौ (G₁ 'चेतसा' (for 'चेतसौ).

कालातीतमपार्थं हि न प्रशंसन्ति पण्डिताः ॥ ५८
अर्थयुक्तिमिमां तावद्यथाभूतां निशामय ।
तव जीवितमिच्छामि त्वं ममेच्छसि जीवितम् ॥ ५९
कश्चित्तरति काष्ठेन सुगम्भीरां महानदीम् ।
स तारयति तत्काष्ठं स च काष्ठेन तार्यते ॥ ६०
ईदृशो नौ समायोगो भविष्यति सुनिस्तारः ।
अहं त्वां तारयिष्यामि त्वं च मां तारयिष्यसि ॥ ६१
एवमुक्त्वा तु पलितस्तदर्थमुभयोर्हितम् ।

58 *) M₄ विवस्वतां (for 'धृतां). V₁ प्रीतिः. —^b) K₄ संगतिम् (for संगतिर). K₁ B_{0.2-5} D_{8.5.7.9} T G_{1.2.5} M सत्त्वं संगत (K₁ 'ति') मस्तु नौ; K_{8.5} V₁ B_{1.2} D₈ Dn_{1.18} D_{2.3.8} नित्यं संगतम्. —^c) K₈ D_{4.7.9} S (G_{8.4} absent) इदृशं हि; K₅ V₁ B₁ D₈ Dn_{1.18} D_{2.3.8} इदृशं तु (for अपार्थं हि). —^d) K₈ पीडिताः (for पण्डिताः).

59 *) B_{0.4.5} स त्वं युक्तिम्; B₂ अथ युक्तिम्; B₃ D₅ स त्वं (D₅ सत्त्वं) युक्तिम्; M₂ अर्थयुक्तम् (for 'युक्तिम्). K₈ वाचं; K₅ B₂ Dn_{1.18} D_{2.3.8} तत्र; D₄ वाचं (sic); D₉ तात; G₁ आपद् (for तावद्). —^b) D₅ अथाभूतां; D₉ तथाभूतां (for यथाभूतां). —^c) Dn₅ जीवनम् (for जीवितम्). —^d) V₁ B_{0.1.3-5} D₈ चेन्मच्छसि; Dn₅ D_{8.9} मे वेच्छसि; D₃ मे वेच्छसि; D₄ मामिच्छसि; D₅ च मेच्छसि (for ममेच्छसि). B₃ त्वं चेजीवितमिच्छसि.

60 *) Dn₅ युगभारो; D₁ स गम्भीरो (for सुगम्भीरो). —^c) K₈ V₁ B_{0-2.5} D_{8-9.8} G₂ संतारयति; T₂ G₁ प्रतारयति (for स तारयति). —^d) M₂ कार्यते (for तार्यते).

61 *) D₁ नौ समयोगो; D₉ नौ समायोगो; T₁ G₂ नः क्रियायोगो; T₂ M नः (T₂ नौ) कथायोगो (for नौ समायोगो). —^b) K_{8.5} V₁ B₁ Dn₁ D_{2-4.1.3} S (G_{8.4} absent) सुनिस्तारः; B₂ (marg.) D₅ सुदुस्तारः (for सुनिस्तारः). —^c) D₁ M₁₋₃ एतां (for त्वां). D₉ तारयिष्यामि. —^d) Dn₁ मां च त्वं; M₂ त्वं च मां (for त्वं च मां). D₈ D₉ तारयिष्यति (D₉ 'मे' (for 'व्यसि).

62 Dn₅ reads 62-63 on marg. —^c) G₂ कलितम्; M₂ पलितोस् (sic) (for पलितस्). —^b) K_{1.5} V₁

हेतुमद्ब्रह्मीयं च कालाकाङ्क्षी व्यपेक्षत ॥ ६२
 अथ सुव्याहृतं तस्य श्रुत्वा शत्रुर्विचक्षणः ।
 हेतुमद्ब्रह्मीयार्थं मार्जारो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६३
 बुद्धिमान्वाक्यसंपन्नस्तद्वाक्यमनुवर्णयन् ।
 तामवस्थामवेक्ष्यानत्यां साङ्गैव प्रत्यपूजयत् ॥ ६४
 ततस्तीक्ष्णाग्रदशनो वैदूर्यमणिलोचनः ।
 मूषकं मन्दमुद्रीक्ष्य मार्जारो लोमशोऽब्रवीत् ॥ ६५

B Da Dni. ns Da. s. s. Ti G. s. M. s तमर्थम्;
 Ks Da स्वमर्थम्; Ds संवर्थम्; Ds समर्थम्; Ms त्वम-
 र्थम् (for त्वर्थम्). — Vi reads 62^a-63^a on marg.
 —^a) Dna Da. s. s. ग्रहणीयम्; Ts गृहणीये; Ms ग्रह-
 णीये (for ग्रह). Ds हेतुमद्ब्रह्मीयं च (sic). —^a)
 Ks. s Vi Bo-s Da Dni. ns Da. s. s. Ti G. s. M का
 काले (Ms. 'के') की; Ds Gs कालकाङ्क्षी (for काला).
 Ks Dns Da. s. s. व्यपेक्ष्य च; Vi Ba. s. व्यपेक्षत; Ds
 व्यप; Ds [व्य]प; Ds व्यपेक्षते; Ds S (Gs. s. ab-
 sent) व्यतिष्ठत (Ts 'ते; Ms 'तः') (for व्यपेक्षत).

63 Vi reads 63^a and Dns 63 on marg. —^a)
 Da अथ स; Ds स सुहृद् (for अथ सु). Ks. s Vi
 B. s Da Dni. ns Da. s. s. श्रुत्वा; Da तस्य; Ts Gs
 वाक्यं (for तस्य). —^a) Bs Da तस्य (for श्रुत्वा).
 Ds शत्रुः; Ds शत्रोर्; Gs शत्रुर् (for शत्रु). Ks.
 Vi Dni. ns Da. s. s. तस्य शत्रोर्विचक्षणः; Bs श्रुत्वा
 बुद्धिचक्षणः (sic). —^a) Ks Vi B. s Da Ds. s. ग्रहणीयं
 च; Ds Ms. s. ग्रहणीयार्थं (for ग्रह). Ds हेतुमद्ब्रह्मी-
 यार्थं.

64 M om. (hapl.) 64-65. —^a) Ds वाक्य-
 मब्रवीत् (for 'संपन्नम्'). —^a) Ks अनुकर्णयन्; Ks
 Bo. s. s. Ds. s. Ti G. s. 'वर्णयन्'; Ks 'वर्णयन्' (for
 'वर्णयन्'). —^a) Ks. s. s. Bs Dni. ns Da. s. s. ह्याम् (for
 ताम्). Ks समीक्ष्य त्वां; Ks. s Vi B. s. s. Da
 Dni. ns Da. s. समीक्ष्याव; Ks अवैक्ष्याव; Bo. s. s. समी-
 क्ष्यतां (Bs 'क्ष्यातां; Bs 'क्ष्यातां'); Ds अवैक्ष्यतां;
 Ds समीक्षेत; Ds प्रतीक्ष्येत; Ds समीक्ष्यार्थं; Ts Gs
 समीक्ष्येत; Gs प्रतीक्ष्यायां (for अवैक्ष्यायां). Ds
 अवस्थां सां समीक्ष्याव. —^a) Ds तं साङ्गैः; Ds साङ्गा
 तं (for साङ्गैव). Dns तमपूजयत्; Ds. s. s. प्रत्यपू-
 जयत् (for 'पूजयत्'). Ds सां तत्पूर्वमपूजयत्.

65 M om. 65 (cf. v. 1. 64). —^a) Ds स तीक्ष्णः;
 Ts Gs सुतीक्ष्ण (Gs 'क्ष्णा') (for तीक्ष्णः). —^a)

नन्दामि सौम्य भद्रं ते यो मां जीवन्तमिच्छसि ।
 श्रेयश्च यदि जानीषे क्रियतां मा विचारय ॥ ६६
 अहं हि दृढमापन्नस्त्वमापन्नतरो मया ।
 द्वयोरापन्नयोः संधिः क्रियतां मा विचारय ॥ ६७
 विधत्स्व प्राप्तकालं यत्कार्यं सिध्यतु चावयोः ।
 मयि कृच्छ्रादिनिर्मुक्ते न विनङ्क्ष्यति ते कृतम् ॥ ६८
 न्यस्तमानोऽस्मि भक्तोऽस्मि शिष्यस्त्वद्वितकृत्वा ।

C. 12. 4982
 B. 12. 136. 71
 K. 12. 126. 71

Ks B. s. s. वैदूर्यमणिः; Ks Ds. s. मणिवैदूर्यः; Ks. s
 Dni. ns Da. s. मणिवैदूर्यः (for वैदूर्यमणिः). —^a)
 Ks. s Vi B. s. s. Dni. ns Da. s. s. T Gs. s. मूषिकं.
 Ks स तम् (for मन्दम्). —^a) Ss Ks. s. s. Ds रो-
 मशो (for को). Ds. s. s. T Gs. s. s. मार्जारो वाक्यम-
 ब्रवीत्.

66 —^a) Ks नन्दामि (sic) (for नन्दामि). Ds भद्रं.
 —^a) Ds Ts Gs. s. सन्मः; M सन्मा (for यो मां).
 Ks. s. s. B. s. s. Dni. ns Da. s. s. जीवितुम्; Dns जीवितुम्
 (for जीवन्तम्). —^a) Ks जानीषा (sic) (for जा-
 नीषे). —^a) Ds क्रियतामविचारयन्.

67 Ks Ds Gs om. (hapl.) 67. Ss Ks (both
 marg.) read 67 after 71^a. Vi reads 67^a on marg.
 —^a) Ks B. s. s. M अयं (for अहं). Ks. s Vi B
 Da Dni. ns Da. s. s. s. भूशम्; Ds दुःखम् (for इदम्).
 —^a) Ks Vi B. s. s. Dni. ns Da. s. s. मम; Ds न च
 (for मया). —^a) Gs अपन्नयोः. Ks साधु; Ds
 सिद्धिः (for संधिः).

68 —^a) Ks. s. s. Dni. ns Da. s. s. विधास्ये; Gs विधि-
 त्वा (for विधास्य). —^a) Ks सिद्धेयः; Gs M. s
 सिद्धति. Ks. s Vi Bo. s. s. Da Dni. ns Da. s. s. कार्यं
 (Vi Bo. s. s. Da 'र्थ') सिद्धिर्कारं विभो (Vi मद्गत्). —^a)
 Ks. s. s. Bo. s. s. Da विमुक्ते न; Gs च निर्मुक्ते (for विनि-
 मुक्ते). —^a) Ks Ds हि नद्वयति; Vi Bo. s. नसिष्यति;
 Bs विनद्वयति च (hypermetric); Dni विनद्वयति; Ds
 विनद्वेति; Ds Ts Gs. s. s. विनद्वय (Gs 'द्वय')ति (for
 विनङ्क्ष्यति).

69 —^a) Ds S (Gs. s. absent) लक्षमानो (for व्यक्तः).
 Ms भद्रं ते (for भक्तोऽस्मि). —^a) Ds तपोः (sic);
 Ts तदा; Gs तदा (for तया). Ds शिष्यं त्वधिकृतं
 तया. —^a) Ks निवेद्यतयवर्ती च (sic); Ds निदाय-
 क्ती च तया (sic); Ds T Gs. s. s. तया निवेद्यवर्ती च.
 —^a) Ms शरण्यमयः (for शरणं मयः).

C. 12. 4982
B. 12. 138 71
K. 12. 138. 71

निदेशवशवती च भवन्तं शरणं गतः ॥ ६९

इत्येवमुक्तः पलितो मार्जारं वशमागतम् ।

वाक्यं हितमुवाचेदमभिनीतार्थमर्थवत् ॥ ७०

उदारं यद्भवानाह नैतच्चित्रं भवद्विधे ।

विदितो यस्तु मार्गो मे हितार्थं शृणु तं मम ॥ ७१

अहं त्वानुप्रवेक्ष्यामि नकुलान्मे महद्भयम् ।

त्रायस्व मां मा वधीश्च शक्तोऽस्मि तव मोक्षणे ॥ ७२

उल्काच्चैव मां रक्ष क्षुद्रः प्रार्थयते हि माम् ।

70 ^a) K₃ (*inf. lin.*) G₂ फलितो. — ^b) D₁ मार्जारो. — ^c) M_{1, 2} [ए]नम् (for [ह]दम्). — ^d) V₁ B_{1, 2} अभिनीतवद्; D_{1, 4} अव (D₁ 'ति)नीतार्थम्; D₇ T₂ G_{1, 2} M₂ अभिजा; D₉ अव्यलीका; M_{1, 2, 4} अभिज्ञाना (for 'नीतार्थम्). K_{3, 5} V₁ B_{1, 2} Da Dn_{1, 2, 3} D_{2-5, 8, 9} T₁ G₅ अर्थवत् (for 'वत्). — After 70, D₁ reads 74^a.

71 ^b) D₇ T G_{1, 2, 5} न तच् (for नैतच्). K₅ भवेद्विह; D₄ भवद्विधा; M₂ भवद्विधे (for भवद्विधे). — After 71^a, Ś₁ K₁ read 67. — ^c) K₅ V₁ B₁₋₃ Dn_{1, 2, 3} D_{2, 3, 8} विहितो (for विदितो). M₂ यं तु (for यस्तु). K₅ D₄ मार्गो नो; B₂ Da मे मार्गो (by transp.); D₁ मार्गो मे; D₉ मार्गो नौ. — ^d) Dn₅ हितार्थे; M₂ तत्तार्थे (sic) (for हितार्थे). V₁ B_{1, 2, 4} Da₁ T₂ तन्; D₁ तौ; G₂ [ह]दं (for तं).

72 ^a) K₁ Da₁ Dn₅ त्वां तु (K₁ तु) (for त्वानु). Ś₁ K₄ Da D_{1, 2} G_{1, 2} प्रब (D₉ 'वि)क्ष्यामि (for 'प्रवे'). T₂ अहं त्वा विप्रमोक्ष्यामि. — ^b) D₁ नकुलास्तु (for 'स्मे). — ^c) B₂ मा वधीश्च त्वं; D₅ मा मा वधीस्त्वं; T₂ M मां (M मा) मा वधीष्ठा (for मां मा वधीश्च). K₁ T₁ G₅ मा (for मां). K₅ Dn_{1, 2, 3} D_{2, 3, 8} त्वं (for च). — ^d) K₅ V₁ B_{1, 4} Da Dn_{1, 2, 3} D_{2, 3, 8} रक्षणे; B₂ *क्षणे (for मोक्षणे).

73 ^a) D₇ T G_{1, 2, 5} M₁₋₃ चापि (for चैव). Da₁ M₅ मा (for मां). — ^b) T₁ G_{2, 5} M प्रार्थयतीह; G₁ प्रापयतीह (for प्रार्थयते हि). M_{1, 2} मा (for माम्). — ^c) M₂ अहजस्वामि (sic) (for अहं छेत्स्यामि). B₄ पाशं (for पाशान्). — ^d) D₁ मुखे (for सखे). K₅ स्थानेन (sic) (for सत्येन). K₅ Dn₁ D_{2, 3, 7, 8} मे (for ते).

अहं छेत्स्यामि ते पाशान्सखे सत्येन ते शपे ॥ ७३

तद्वचः संगतं श्रुत्वा लोमशो युक्तमर्थवत् ।

हर्षाद्बुद्धीक्ष्य पलितं स्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ ७४

स तं संपूज्य पलितं मार्जारः सौहृदे स्थितः ।

सुविचिन्त्याज्वीद्वीरः प्रीतस्त्वरित एव हि ॥ ७५

क्षिप्रमागच्छ भद्रं ते त्वं मे प्राणसमः सखा ।

तव प्राज्ञ प्रसादाद्धि क्षिप्रं प्राप्स्यामि जीवितम् ॥ ७६

यद्यदेवंगतेनाद्य शक्यं कर्तुं मया तव ।

74 D₄ reads 74^a after 70. — ^a) K₅ संगतः. M₂ कृत्वा (for श्रुत्वा). — ^b) D₄ T₂ रोमशो (for लोमशो). D₅ युक्तमर्थवत्; D₈ युक्तवत्तदा (for 'मर्थवत्). — ^c) G₁ बुद्धीक्ष्य (for बुद्धीक्ष्य). T₂ G₂ फलितं (for पलितं). — K₅ D_{4, 5} om. (hapl.) 74^a-75^a. — ^d) D₁ G₁ M₅ पूजयेत्.

75 K₅ D_{4, 5} om. 75^a (cf. v. l. 74). — ^a) G_{1, 2} तं स्म (for स तं). K_{2, 5} V₁ B Da Dn_{1, 2, 3} D_{2, 3, 7, 8} T₁ G₅ M तं संपूज्याथ पलितं; T₂ सुसंपूज्याथ फलितं. — ^b) B₁ D₇ T G_{2, 5} M स्थितं (for स्थितः). G₁ मार्जारसौहृदे स्थितं. — ^c) K₅ V₁ B Da Dn_{1, 2, 3} D_{2, 3, 7, 8} T G_{2, 5} M₁₋₃ स विचिन्त्य; D₄ अविचिन्त्य; G₁ स तु चिन्त्य; M₅ स विमन्त्य (for सुविचिन्त्य). Ś₁ K₂₋₄ D_{1, 2} G₂ वीरः; T₂ भीतः (for वीरः). K₁ सविष्यं प्राज्ञवीद्वीरः. — ^d) D₁ प्रीत्यस; D₅ प्रतिस् (for प्रीतस्). D₁ त्वनिष्; M_{1, 2} त्वरुता; M₂ त्वनन्त; M₅ त्वरितम्. K₅ D₄ मानसः (for एव हि). K₅ V₁ B₁₋₃ Da Dn_{1, 2, 3} D_{2, 3, 7-9} S (G_{1, 2} absent) च; B₅ D₅ ह (for हि).

76 ^a) K₅ V₁ B_{1, 2, 4} Da Dn_{1, 2, 3} D_{1-3, 8} क्षी-ग्रम् (for क्षिप्रम्). D₉ आगच्छ (for आगच्छ). — ^b) D₁ प्राणसमः (for 'समः). — T₂ (marg.) repeats 76^a-77^a after 86. — ^c) K₅ D_{1, 2, 3} T₂ (second time) M प्रज्ञा; D₅ प्राज्ञि (for प्राज्ञ). B₂ Da D₁ प्रसादाच्च; D₄ प्रसादाद्धि; G₁ प्रसादार्थी; M₁₋₃ प्रसादेन (for 'बाद्धि). — ^d) B₁ om. क्षिप्रं. K_{1, 2} D_{1, 2, 3} S (T₂ both times; G_{2, 5} absent) प्रियं; K₅ V₁ Dn_{1, 2, 3} D_{2, 3, 8} प्रायः; B₅ D₅ क्षेवः; B₂ प्रार्थ्यं; Da प्रार्थ्यं (for क्षिप्रं). B₅ D₅ यद्व्यामि; D₉ प्राप्स्याम (for प्राप्स्यामि). Dn₅ जीवितं.

77 For the repetition of 77 in T₂, cf. v. l. 76. — ^a) K_{2, 5} B_{2, 5} Dn_{1, 2, 3} D_{2, 3, 8} गतेनाद्य; K₅ D₄

तदाज्ञापय कर्ताहं संधिरेवास्तु नौ सखे ॥ ७७
अस्मात्ते संशयान्मुक्तः समित्रगणबान्धवः ।
सर्वकार्याणि कर्ताहं प्रियाणि च हितानि च ॥ ७८
मुक्तश्च व्यसनादस्मात्सौम्याहमपि नाम ते ।
प्रीतिमुत्पादयेयं च प्रतिकर्तुं च शक्याम् ॥ ७९

गते कार्ये; Ts (second time) गतेनाम्यन् (for गते-
नाथ). —^b) B: सख्यः; G: २ शक्या (for शक्यं).
Ka Da.२ मयानथ (for मया तव). —^c) Ks V: B
Dni. ns Da. २. १. २ Ti. २ (first time) G: २. २ कर्तामि;
Da भद्रं ते (for कर्ताहं). Da om. (hapl.) from कर्ताहं
up to कार्याणि (in 78^a). —^d) Dr Ti G: २. २ सिद्धिर्
(for संधिर्). G: २ [अ]प्ति. Da नो (for नौ).

78 Da om. up to कार्याणि (cf. v. l. 77). —^a)
Ks Da अस्मान्; Da अस्मान्; Ts तस्मात् (for अ-
स्मात्). B: २ संकटात् (for संशयान्). Ks V: B.
२-२ Da Dni. ns Da २. २ अस्मान् संकटा (V: B-२ 'गरा-
न्मुक्तः). —^b) B: समित्रगणः; D: समित्रगणः (for
समित्रं). —^c) Da. २ कर्तामि (for कर्ताहं). Ks
सर्वकार्यार्थकर्तामि. —^d) Da प्रियाणि.

79 Before 79, Ka Da ins. मूर्धिक उवाच. —^a)
Da प्रमुक्तो (for मुक्तः). D: अस्मान्. G: व्यसनादि
सर्वस्मान्. —^b) D: सोम्य. B: सौम्योहमपि नाशते
(sic). —^c) Ms प्रीतिम्. K: उत्सादयेयं; D: Ti
G: २. २ उत्सादयेयं (for 'येयं'). Da नो (for च). B:
प्रीतिसुखोदयेयं च. —^d) Ks प्रीतिकर्तुं; B: २ Da Dr
प्रतिकर्तुं; B: प्रीतिं कर्तुं; D: प्रतिकर्तुं (for प्रतिकर्तुं).
Ts न (for च). D: शक्याम्. — After 79, the
sequence in Dr Ti G: २. २ is: 81^a, 80^a, 80^b.
Ks V: B. २-२ Da Dni. ns Da. २. २ ins. after 79:

310* प्रत्यपकुर्वन्वह्नि न भाति पूर्वोपकारिणा तुल्यः ।
एकः करोति हि कृते निष्कारणमेव कुरुतेऽन्यः ।

[(L. 1) V: B. २-२ Da Dni भवति (for भाति).]

80 Before 80, K: २. २. २ B: Dni ns D: २. २ ins.
भीष्म उवाच. For the sequence in Dr Ti G: २. २,
cf. v. l. 79. —^a) D: स ग्राहयित्वा (for ग्राहयित्वा
तु). Das तं तु; G: कृतं (for तु तं). M: २ सार्थं
(for स्वार्थं). —^b) Ks V: B Da Dni D: २. २. २
S (G: २. २ absent) मूर्धिकः; Ks Dns उचितम् (for
मूपकम्). K: २. २. २ B: २. २ Dni ns D: २. २. २ T Ms तथा
(for ददा). — Ks om. 80^a. —^c) Ks Dni ns

ग्राहयित्वा तु तं स्वार्थं मार्जारं मूपकस्तदा ।
प्रविवेश सुविसन्धः सम्यगर्थार्थश्चचार ह ॥ ८०
एवमाश्वासितो विद्वान्मार्जारेण स मूपकः ।
मार्जारोरोसि विसन्धः सुष्वाप पितृमातृवत् ॥ ८१
लीनं तु तस्य गात्रेषु मार्जारस्याथ मूपकम् ।

C. 12. 4988
B. 12. 136. 85
K. 12. 136. 85

D: २. २ तु विश्रम्भः; V: B. २. २. २ Das D: सुविसन्धः;
B: Dni D: स विश्रम्भः; G: सुविसन्धः (for 'न्धः').
—^d) D: अर्थं (for अर्थार्थं). Ks V: B Da Dni ns
D: २. २ कोष्ठमस्य कृतागमः (Dns कृतागमः; D: कृता-
गमः); Dr Ti G: २. २ M: २ सम्यगर्थार्थश्चचार ह; D:
सम्यगर्थार्थश्च भारत.

81 For the sequence in Dr Ti G: २. २, cf. v. l.
79. D: transp. 81^a and 81^b. —^a) Ś: K: २
आश्वासितो (for आश्वासितो). D: विद्वन्. —^b) V:
Bo च (for स). Ks V: B D (Dns D: absent)
S (G: २. २ absent) मूपिकः (for मूपकः). —^c) Ks V:
V: B. २. २ Dni D: २. २ विश्रम्भः (for विश्रम्भः). G:
मार्जारोरोसि सुविसन्धः. —^d) D: सुष्वाप. D: पितृमातृ-
वत् (for 'मातृवत्'). Cb: पितृमातृवत्। एवमेव ।
Ca adds: पितृविवेच्यः । §

82 Ks D: om. 82. —^a) D: लीनं तु (sic);
Dr T G: २. २ M: निरीनं (for लीनं तु). Ks G: गोत्रेषु
(for गात्रेषु). —^b) Ks Dni च; Dns Da. २. २ Ts तु;
M: २ [अ]पि; M: ह (for [अ]य). Ks V: B Da
Dni ns D: २. २. २. २ S (G: २. २ absent) मूर्धिकं (G:
'कः') (for मूपकम्). Ks D: मार्जारोरोसि मूर्धिकं. —^c)
Ks B: २. २. २. २ S (G: २. २ absent) तं ददा; Ks V:
Bo-२. २ Dni ns D: २. २. २ ददा तौ (by transp.); Da
दुष्टौ तौ. —^d) Ś: गृहं; G: गृहान् (for गृहान्).
Ks V: B Da D: निराशौ (B: २. २ निराशं) समपद्यतां;
Ks Dni ns D: २. २ 'तौ प्रत्यपद्यतां. — After 82, K: २
V: B. २. २ Da Dni ns D: २. २. २ ins. (cf. 112-114):

311* तथैव तौ सुसंज्वलौ दहमागततन्त्रितौ ।
दह्म तयोः परां प्रीतिं विस्मयं परमं गतौ ।
बहिनी मतिमग्नौ च सुहृत्तौ चाप्युपासितौ ।
असक्तौ तु नवातस्मात्संप्रवर्षयितुं बलात् ।
कार्यायैकतसंधी तौ दह्मा मार्जारमूर्धिकौ । [5]
उल्लङ्घनकुली तूर्णं जगन्मुक्तौ स्वमाकलयन् ।

[(L. 1) Dns तु (for तौ). Ks Dni ह (Dni ह)
संज्वलौ (for 'गृहं'). V: B. २. २ Da Dni दहं हरितवर्षौ
(for the post. half). — (L. 2) V: B. २. २ Da

C. 12. 4998
B. 12. 136. 85
K 12 136 85

तौ दृष्ट्वा नकुलोलकौ निराशौ जग्मतुर्गृहान् ॥ ८२
लीनस्तु तस्य गात्रेषु पलितो देशकालवित् ।
चिच्छेद पाशान्नृपते कालाकाङ्क्षी शनैः शनैः ॥ ८३
अथ बन्धपरिक्षिप्तो मार्जारो वीक्ष्य मूषकम् ।
छिन्दन्तं वै तदा पाशानन्त्वरन्तं त्वरान्वितः ॥ ८४
तमन्त्वरन्तं पलितं पाशानां छेदने तदा ।
संचोदयितुमारेमे मार्जारो मूषकं तदा ॥ ८५
किं सौम्य नाभित्वरसे किं कृतार्थोऽवमन्यसे ।

समुपागतौ (for परमं गतौ). — (L. 3) V1 Bo-2.5 Da Dn1 संवातं च (B1 वा) समुपागतौ (for the post. half). — (L. 4) V1 Bo-2.5 Da अश्वयौ यु- (for अश्वौ यु). Dn3 मया (for नयात्). Da Dn1 तस्य (for तस्मात्). B1 संप्रकर्षयितुं; Da पुनर्ध- (for संप्रर्ध-). — (L. 5) Bo.2 Da1 संधानौ (for संधी तौ). — (L. 6) V1 Bo-2.5 स्वं (for तौ).]

83 °) K4 ततस्य; K5 Bo-2.5 Da Dn1 D2.8 T2 लीनः स; V1 Dn3 लीनस्य; B3.4 D2.5 ततः स; M4 निलीनं (for लीनस्तु). — °) Dn3 देशकारणान् (for 'कालवित्'). — °) T2 चिच्छेद पाशबंधान्धै. — °) K5 Dn1. ns D2.8 T2 काला (T2 'क'पेक्षी; G1.2 M1.8 कालकाङ्क्षी (for काला').

84 °) B4 D7 T1 G1.2.5 बंधपरिक्षिप्तो; D5 बंधन-मुक्षिप्तो (for बन्धपरिक्षिप्तो). — S1 reads 84^b-85^d on marg. — °) K1-5 V1 B Da Dn1. ns D1-5.7.8 S (G3.4 absent) मूषिकं. — °) D5 छिन्दति. Bo.2.4 पाशं (for पाशान्). — °) S1 Bo.2.4 D5 नन्त्वरन्तं; D5 स्वरन्तं तं; G3 M2 नन्त्वरन्त (for अन्त्वरन्तं). D5 om. स्वरन्तं. B1 स्वरन्तं स्वरयान्वितः.

85 S1 reads 85 on marg. M1-3 om. (hapl.) 85^{ab}. — °) D5 om. तम्. K2 अन्त्वरं तु (for अन्त्वरन्तं). — °) K1.2.5 Bo.2 Da1 Dn1. ns D2-5.8.9 तथा (for तदा). — °) S1 K1 Da2 स चोदयितुम्; K2 D2.5 संचोदयितुम्; D5 संचोदयितुम् (for 'यितुम्'). — °) D5 मार्जारे. K2.5 V1 B Da Dn1. ns D1-5.7.8 S (G3.4 absent) मूषिकं. Bo तथा; D7 T1 G1.2.5 ततः (for तदा).

86 °) S1 K2 D4 किं सौम्य; K5 V2 B1.2 Da Dn3 D2.3.8 सौम्य किं (by transp.). K1.4 B Dn1. ns D2.3.8 नाति (K4 'न्य'स्वरसे (for नाभि'). — °)

छिन्धि पाशानमित्रघ्न पुरा श्वपच एति सः ॥ ८६
इत्युक्तस्त्वरता तेन मतिमान्पलितोऽब्रवीत् ।
मार्जारमकृतप्रज्ञं वक्ष्यमात्महितं वचः ॥ ८७
तूष्णीं भव न ते सौम्य त्वरा कार्या न संभ्रमः ।
वयमेवात्र कालज्ञा न कालः परिहास्यते ॥ ८८
अकाले कृत्यमारब्धं कर्तुं नार्थाय कल्पते ।
तदेव काल आरब्धं महतेऽर्थाय कल्पते ॥ ८९
अकालविप्रमुक्तान्मे त्वत् एव भयं भवेत् ।

D5 G1 कृतार्थो यु (G1 'थोप-') (for कृतार्थोऽव-). — °) K1 छिद्दि; K2 छिद्दि (for छिन्धि). B1 D7 S (G3.4 absent) पाशान् (for पाशान्). — °) M2 एव (for एति). K5 Dn1. ns D2.3.8 च (for सः). — After 86, T2 repeats 76^a-77^d.

87 °) S1 K1.2 स्वरमानेन; K4 D1.2.9 स्वरमानेन; V1 स्वरितस्तेन (for स्वरता तेन). — °) K1 सुमतिः; D5 मतिमान् (sic) (for मतिमान्). D5 पलिता; G2 फलितो (for पलितो). B2 Da D5 पलितो मानितो (D. वाक्यम्) अब्रवीत्. — °) Ca: अकृतप्रज्ञमसंस्कृतशुद्धिम् । — °) K1 V1 पश्यन्; K5.5 Bo.2-5 Da Dn1. ns D2.2.3.8 पश्यन्; B1 पश्यन् (sic); D1.7.9 S (G3.4 absent) तस्यम् (for वक्ष्यम्). K5 ततः (sic) (for वचः).

88 °) S1 K2.8 सौम्य. — °) B2 कथंचन; Da न संशयः. — °) Dn3 [आ]म- (for [अ]त्र). K2 G1 कालज्ञ. — °) B1 om. न. D1 न काला परिहास्यते (sic).

89 °) K1 अकालः. B2 कृत्यमधिकं; Dn3 कृतमा-रब्धं (for कृत्य-). — D5 om. (hapl.) 89^{ab}. — °) K4.5 V1 B Da D2.3.7.9 T1 (16 कर्तुः; Dn3 जातु; M2 मर्तुं (sic) (for कर्तुं). B1 कल्प्यते. — K5 Bo D7.9 S (G3.4 absent) om. (hapl.) 89^{ef}. — °) K1 आरब्धो. — °) D1 महतेऽर्थाय; D2 कर्तुर्ऽर्थाय (for महतेऽर्थाय). B1 कल्प्यते.

90 °) K2.5 V1 Bo.2-5 D2.4.8.9 T2 M अकाले; K4 न काले (for अकाल-). B1.2 Da अकाले वा (B2 च) प्रमुक्तान्मे; Dn1 अकाले विप्रसक्तान्मे; Dn3 अकाले च प्रमुक्तो मे; T1 G1.2.5 अकाले मित्र मुक्तान्मे. — °) D7 S (G3.4 absent) transp. भयं and भवेत्. — °) K1 प्रतीक्ष्यस्व. — °) K1 Bo.2-5 Dn3 D2.3 M1.2.4

तस्मात्कालं प्रतीक्षस्व किमिति त्वरसे सखे ॥ ९०
 यावत्पश्यामि चण्डालमायान्तं शस्त्रपाणिनम् ।
 ततश्छेत्स्यामि ते पाशं प्राप्ते साधारणे भये ॥ ९१
 तस्मिन्काले प्रमुक्तस्त्वं तरुमेवाधिरोहसि ।
 न हि ते जीवितादन्यत्किञ्चित्कृत्यं भविष्यति ॥ ९२
 ततो भवत्यतिक्रान्ते व्रस्ते भीते च लोमश ।
 अहं बिलं प्रवेक्ष्यामि भवाञ्छास्त्रां गमिष्यति ॥ ९३
 एवमुक्तस्तु मार्जारो मूषकेणात्मनो हितम् ।
 वचनं वाक्यतत्त्वज्ञो जीवितार्थी महामतिः ॥ ९४

किमिति. Ms त्वरसे.

91 *) Ks चांडाल; Ds चांडालम्; Gs चांडालम्
 (for चण्डालम्). Ks V1 B1.2 Da Dn1.2s Ds.2.2.1
 यदा (V1 यदि) पश्यामि चांडालम्. — *) Ks आर्यते;
 Ds आर्यात. Bs शस्त्रपाणिनः; Ds शस्त्रपाणिनं (sic);
 Ds शस्त्रधारिणं (for 'पाणिनम्'). — *) Ds एतच्च; Ds
 Ts तावच्च; Ds न तच्च (for ततश्च). Ds1 छेत्त्वसि.
 Ks.2 V1 B Da Dn1.2s Ds.2.2.2 Ts Ms पाशात्
 (for पाशं). — *) B1 प्राप्त.

92 *) Ms वक्षिम्. Ms तु (for त्वं). — *)
 Ds.2 संतुम् (for तदम्). Ks.2 V1 B1.2 Da Dn1
 Ds.2.2 Ts M1.2 [अ]धिरोहयसे; B1 Ds 'रोहसे; Dns
 'रहयसे; Ds.2 'रोहयसि; Ds T G1.2 [अ]धिरोहय (G1
 'अ'से; G1 हि रहयसे (for [अ]धिरोहसि). — *) Ts मे
 (for ते). — After 92, Ds T1.2 (marg.) G1.2.2
 read 106.

93 *) K1 corrupt; Ks.2 V1 B Da Dn1.2s
 Ds.2.2.2 अपक्रान्ते; Ds [अ]तिक्रान्ते; Ts निष्क्रान्ते
 (for अतिक्रान्ते). — *) Ds व्रस्ते (for व्रस्ते). S1
 K1.2 Da.2 रोमश; Ks लोमश; B1 लोमशे; Ds
 रोमश; Ds S (Gs.2 absent) लुप्यकात् (Ds M1.2 'त्')
 (for लोमश). — *) T1 Gs ज्ञात्वात्. K1.2.2 Ds
 2.2 G1 गमिष्यसि; Ks.2 B1.2 Dns Da.2 भविष्यसि;
 Da भविष्यसि; Dn1 Da.2 भविष्यसि; Ts प्रवेक्ष्यसि
 (for गमिष्यसि).

94 *) Ts एवमुक्तः स मार्जालो. — *) K1 Dn1
 Da.1.2 T1 G1.2 मूषिके (K1 Ds 'व'केन; Ks मूषिके च;
 Ks V1 B Da Dns Da.2.2.2 Ts Gs M मूषिकेन.
 — *) Da Dns जीवितार्थं (Dns 'र्थो' महाभुक्तिः.

अथात्मकृत्यत्वरितः सम्यक्प्रश्रयमाचरन् ।
 उवाच लोमशो वाक्यं मूषकं चिरकारिणम् ॥ ९५
 न ह्येवं मित्रकार्याणि प्रीत्या कुर्वन्ति साधवः ।
 यथा त्वं मोक्षितः कृच्छ्रात्त्वरमाणेन वै मया ॥ ९६
 तथैव त्वरमाणेन त्वया कार्यं हितं मम ।
 यत्नं कुरु महाप्राज्ञ यथा स्वस्त्यावयोर्भवेत् ॥ ९७
 अथ वा पूर्ववैरं त्वं स्मरन्कालं विकर्षसि ।
 पश्य दुष्कृतकर्मत्वं व्यक्तमायुःक्षयो मम ॥ ९८
 यच्च किञ्चिन्मयाज्ञानात्पुरस्ताद्विप्रियं कृतम् ।

C. 12, 5016
 B. 12, 128, 108
 K. 12, 136, 106

95 *) K1.2 V1 B Da Ds [आ]त्मकृत्ये; Ks 'तत्त्वं';
 Dn1.2s Ds.2.2.2 T G1.2.2 M1.2 'कृत्ये'; Ds 'तत्त्वं'
 (for 'कृत्य'). — *) K1.2 B1.2.2 Da Ds M प्रशि-
 तम्; Ks B1 Ds.2 प्रसृतम्; V1 प्रसृतम् (sic); B1
 प्रशितम्; Dn1.2s Ds.2.2 प्रसृतम्; Ds आश्रयम्;
 Ds T1 G1.2 प्रणितम्; Ts प्रत्ययम्; Gs प्रणितम् (for
 प्रत्ययम्). — *) S1 K1.2.2 Ds.2.2 T1 G1.2.2 M1.2
 रोमशो; Ds Ts मूषिकं (for लोमशो). — *) Ks.2
 B Da Dn1.2s Ds.2.2 T1 G1.2.2 M मूषिकं; V1
 पक्षितं; Ds Ts रोमशश्च (for मूषकं). B1.2 (marg.
 as in text) चिरकारकं; Ts G1 'काक्षिणं.

96 *) Ks B1 Ds ह्येव (for ह्येवं). — *) Ds
 om. (hapl.) from कुर्वन्ति up to यत्नं (in 97*).
 — *) T1 G1.2.2 कुर्यात् (for कृच्छ्रात्). — *) Ds
 त्वरमाणमेवमया (sic).

97 Ds om. up to यत्नं (cf. v. l. 96). — *)
 Ks Da Dn1.2s Ds.2.2.2 S (Gs.2 absent) तथा हि;
 B1.2 यथा हि; Ds.2 तथैव; Ds तथा च (for तथैव).
 — *) Ds S (Gs.2 absent) कार्यमिदं (for कार्यं हितं).
 Ks मया (for मम). — After 97*, Ds1 reads
 99* for the first time, repeating it in its proper
 place. Ks om. (hapl.) 97*-98*. — *) Ms यत्नं
 (for यत्नं). B1 महाप्राज्ञ; Ds 'राज (for 'प्राज्ञ').
 — *) Ks Ds1 Dn1.2s Ds.2.2 रक्षा (for रक्षित).

98 Ks om. 98 (cf. v. l. 97). — *) Ds Gs Ms
 वैरत्वं (for 'वैरं त्वं'). Ds तत्त्वं (for त्वं). — B1 om.
 (hapl.) 98*. — *) Ds अस्मत् (for स्मरत्). B1
 कार्यं (for कर्क). Ks V1 B (Bo om.) Ds Dn1.2s
 Ds.2.2 तिहीर्यसि; Ds.1 S (Gs.2 absent) विकीर्यसि (M
 'से); Ds.2 विकीर्यसे (for विकीर्यसि). — *) B1 दुष्कृत-

- 12 5016
L. 12 136. 105
C. 12 136. 105

न तन्मनसि कर्तव्यं क्षमये त्वां प्रसीद मे ॥ ९९
तमेवंवादिनं प्राज्ञः शास्त्रविद्वद्विसंमतः ।
उवाचेदं वचः श्रेष्ठं मार्जारं मूषकस्तदा ॥ १००
श्रुतं मे तव मार्जारं स्वमर्थं परिगृह्यतः ।
ममापि त्वं विजानीहि स्वमर्थं परिगृह्यतः ॥ १०१
यन्मित्रं भीतवत्साध्यं यन्मित्रं भयसंहितम् ।
सुरक्षितं ततः कार्यं पाणिः सर्पमुखादिव ॥ १०२

कर्माणः; Dn1 "कर्मस्व"; Dr T1 Gs M "कर्मा स्वं (for 'कर्मस्वं'). —^a) Ks Dn1. ns Ds. s. s आयुःक्षयः. Ks. s Dn1. s भवेत्; Dn1. ns तव (for मम).

99 Da1 reads 99* for the first time after 97^{ab}. —^a) Ks. s B1. s Da1 (both times). s Dn1. ns Ds. s. 7-8 S (Gs. s absent) यदि; V1 पश्य (for यद्वा). —^b) G1 परस्ताद्; M4 पुरा ते (for पुरस्ताद्). Ks B1. s Da Dn1. ns Ds. s. s दुष्कृतं (for विप्रियं). —^d) Ks. s Da Dn1. ns Ds-5. s. s G1 M4 क्षामये (for क्षमये). M त्वा (for त्वां).

100 ^a) Dns Ds. 7. s T1 G1. s. s प्राज्ञः; Ds तत्र (for प्राज्ञः). —^b) V1 Dr T1 G1. s. s M1. s -सत्तमः (for -संमतः). Ks Dn1. ns Ds. s. s शास्त्रविद्वद्विसंमत् न्वितः; B2 शीघ्रबुद्धिः सुसंमतः; Ds शास्त्रविद्वद्विसंगतः. —^c) G1 वरः (for वचः). —^d) Ks. s. s V1 B Da Dn1. ns Ds-5. 7. s S (Gs. s absent) मूषि (Ds 'स्त्रि') कस्त (for मूषकस्त). Ks Dn1. ns Ds. s. s T2 तथा (for तदा).

101 ^b) Ks स्वधर्मः; Ds सुसखं (for स्वमर्थं). Ks परिगृह्यता; Ds 'गृह्यता; T1 Gs प्रतिगृह्यता (for परिगृह्यतः). — Ks. s D1. 7 G2 M1. s om. (hapl.) 101^{ad}. —^c) Ks B4 Dns Ds. 3. s. s विजानीहि; T1 G1. s सुजानीहि; M4 हि जानीहि (for विजा). —^d) Ds सुसखं (for स्वमर्थं). Ks Ds. s परिगृह्यतः; Ds 'गृह्यता (for 'गृह्यतः).

102 Dr damaged. —^a) Ks Ds. s मित्रवत् (for भीतवत्). V1 यन्मित्रं भयसंसाध्यं. C^v (reading भूतवत्साध्यः) सार्यम्, अनुसरणीयम् । C^v —^b) Ds साध्यं च (for यन्मित्रं). B2 भयसंगितं; Da1 'संक्षितं (for 'संहितम्). S (Gs. s absent) यस्मिन्मित्रे भयं हितं. —^c) B1. s संरक्षितं; T G2. s आरक्षितं (for सुरक्षितं). Bo. s Ds तु तत् (for ततः). Ks B2. s Dn1. ns Ds. s. s सुरक्षितम् (Bs om. स्व) तत्कार्यं; M1-s आ (M2

कृत्वा बलवता संधिमात्मानं यो न रक्षति ।
अपश्यमिव तद्भुक्तं तस्यानर्थाय कल्पते ॥ १०३
न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचित्सुहृत् ।
अर्थैरर्था निबध्यन्ते गजैर्वनगजा इव ॥ १०४
न हि कश्चित्कृते कार्ये कर्तारं समवेक्षते ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ॥ १०५
तस्मिन्कालेऽपि च भवान्दिवाकीर्तिभयान्वितः ।

अ) रक्षितं च तत्कार्यं; M4 आरक्षित**कार्यं. C^v (reading अलक्षितः) न वेति लक्षितं जातम् । C^v —^d) K1 मणिः (for पाणिः). Ds पाणि पर्यमुखादिव. C^v : सर्पमुखादिव । घटविहितसर्पमुखादिव । C^v

103 ^a) Da Ds बलवता. —^b) D1 ये. —^c) G2 अनर्थमिव (for अपश्य). B2 तद्भुक्तं. D1 अपश्यमिव प्रभुभुक्तं (sic). —^d) Ks. s B2. s Dn1. ns Ds. s. s तस्य नार्थाय; Bo. s तदनर्थाय (for तस्यानर्थाय). V1 B1. s Da अनर्थायोपपद्यते.

104 ^a) Ds कस्य (for कश्चित्). B1 कस्यचेन्; B2 कश्चित् (submetric) (for कस्यचित्). Da न च कश्चित्कस्यचिन्मित्रं. — Ds reads 104^b twice. —^b) Ds (second time) कस्य (for कश्चित्). Ks. s D1. s (first time) प्रियः; B1. s (both on marg.; orig. as in text) Dr. s (second time) S (Gs. s absent) रिपुः (for सुहृत्). — After 104^{ad}, Ks D1. s read for the first time 145^{cd}, repeating it in its proper place; while Ks V1 B Da Dn1 D1-s. s. s ins.:

312* अर्थैस्तु निबध्यन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ।

[D1 अर्थैरर्था. D1 om. the post. half.]

— 104^{ad} = 12. 8. 20^{ad}; (var.) Ram. 6. 83. 38^{ad}. Ks Ds. s om. 104^{ad}. —^c) Dns अर्थैस्तु (for अर्थैरर्था). T2 निबध्यन्ते. —^d) D1 गजैर् (for गजैर्). Dns वनगजा; Ds वनगजा. V1 Dr S (Gs. s absent) गजैरिव महागजाः.

105 ^a) S1 D1 हि किञ्चित्; Ks V1 B2. s Dn1. ns Ds. s. s च कश्चित् (for हि कश्चित्). Ks. s काले (for कार्ये). —^b) K1 Ds समवेक्षते; Ks. s D1 'वीक्षते; Ds 'वक्ष्यते (for 'वेक्षते). —^d) Ks D1. s सा (D1 सा) विदोषाणि (for साव).

106 Dr T G1. s. s read 106 after 92. —^a) M

मम न ग्रहणे शक्तः पलायनपरायणः ॥ १०६
 छिन्नं तु तन्तुबाहुल्यं तन्तुरेकोऽवशेषितः ।
 छेत्स्याम्यहं तदप्याशु निर्धूतो भव लोमश ॥ १०७
 तयोः संवदतोरेवं तथैवापन्नयोर्द्वयोः ।
 क्षयं जगाम सा रात्रिर्लोमशं चाविशद्भयम् ॥ १०८
 ततः प्रभातसमये विकृतः कृष्णपिङ्गलः ।
 स्थूलस्फिग्बिकचो रूक्षः श्वचक्रपरिवारितः ॥ १०९
 शङ्कुर्णो महावक्रः पलितो घोरदर्शनः ।

यस्मिन् (for तस्मिन्). Ds Ts Gs.३ तथा; Ts Gs
 तदा (for भवान्). —^b) Ms हवाकीर्ति. Ka.३ V1
 B Dn1. ns Ds.३.३.३ M भयार्दितः (for ग्वितः). Ds
 T Gs.३.३ दिवाकीर्त्यं (Gs 'त्वाद' भयार्दि (Gs 'दि' तः.
 —^c) Ka Ds निग्रहणे (for न ग्र). —^d) M पाशं
 छेत्स्याम्यहं तथा.

107 ^a) K1 छिन्नं तु (for छिन्नं तु). B1 सक्तः;
 Ts बहुलः; G1 बाहुल्यं (for बाहुल्यं). Da छिन्नं ते
 संतुसक्तः; Ds छिन्नत्वहं भवामास. —^b) K1 भर्तुर्
 (for तन्तुर). Ka Ds1 विशेषितः; D1 G1 [s]व-
 शेषितः (for अवशेषितः). Ds बाहुल्यं तद्विशेषितः. —^c)
 Dns Ds.३.३ अतस् (for अहं). K1 तवाप्याशु; Ka.३
 V1 B Da Dn1. ns Ds.३.३.३ Ts Gs.३ M त (Ms.३
 त्व) मप्याशु; Ds तवाप्याशु (sic) (for तदप्याशु). —^d)
 Dns Ds.३.३ निवृत्तो (D1 'तो'); Ms निवृत्तो (for
 निर्धूतो). S1 K1.३.३ Ds.३.३ T Gs.३.३ Ms रो (D1 रे).
 मश (for लोमश).

108 ^a) Gs हयोः (for तयोः). K1 Ms एव (for
 एवं). Ms तयोर्विषयतोरेव. —^b) Ka कथं (for
 हयोः). Ds S (Gs.३ absent) हयोरापन्नयोस्तदा (M
 'था). —^c) Ka Ds.३ Ts Gs Ms रात्री (for रात्रिर्).
 —^d) B1 Ds.३ T Gs.३.३ रोमशं (Ts 'शय'); Ms
 लोमशश्च (for 'श'). Da om. (hapl.) from शय्यं up
 to वारितः (in 109^d). Ka V1 B Ds.३.३ Da Ds.३.३ S
 (Gs.३ absent) चागमद्; Bs.३ Dn1 त्वाविशद् (for
 'वा'). G1 प्रियं (for भयम्).

109 Da om. 109 (cf. v. l. 108). —^a) Dns
 प्रभाते. —^b) Ds S (Gs.३ absent) विकृतः; Ds आ-
 गतः (for विकृतः). Ds कृष्णपिङ्गलः; Ts G1 कृष्ण-
 पिङ्गलः. — V1 reads 109^a-111^d on marg. —^c)
 K1 स्थूलस्थिग्. Ka विकचो; Ka B1 Dn1. ns Ds.३.३
 विकृतो; B1 Da Ds.३ विकृतो; Ds S (Gs.३ absent)

परिधौ नाम चण्डालः शस्त्रपाणिरदृश्यत ॥ ११०
 तं दृष्ट्वा यमदूताभं मार्जारस्त्वचेतनः ।
 उवाच पलितं भीतः किमिदानीं करिष्यसि ॥ १११
 अथ चापि सुसंव्रतौ तं दृष्ट्वा घोरदर्शनम् ।
 क्षणेन नकुलोलूकौ नैराश्यं जग्मतुस्तदा ॥ ११२
 बलिनौ मतिमन्तौ च संघातं चाप्युपागतौ ।
 अशक्यौ मुनयात्तस्मात्संप्रधर्षयितुं बलात् ॥ ११३
 कार्यार्थं कृतसंधी तौ दृष्ट्वा मार्जारमूपकौ ।

C. 12. 5031
 W. 12. 136. 120
 K. 12. 136. 121

बिनतो (Ms 'तौ') (for विकचो). Ds रूक्षः (for रूक्षः).
 —^a) Ka.३ V1 B (except B1) Da Dn1. ns Ds.३.३.३
 S (Gs.३ absent) शय्यः; Ds शय्यः; Cb शय्यः
 (for श्वचक्रः).

110 V1 reads 110 on marg. —^b) Ka.३ V1 B
 Da Dn1. ns Ds.३.३.३ मलिनो; D1 पलिः; Da.३
 समंताद्; Ds S (Gs.३ absent) क्षनित्री (Ts 'त्रि';
 Ms 'त्री') (for पलितो). —^c) Ms परिधे. Ka.३
 V1 B (except B1.३) Dn1. ns Ds.३.३ चाण्डालः;
 Da चाण्डालः (for चण्डालः).

111 V1 reads 111 on marg. —^a) G1 यमदूताहं
 (sic). —^b) B1.३.३ Ds वल्ल (B1 वल्लः; Ds ताव)-
 लोचनः; Ds Ms वल्लमानसः. —^c) Ka.३ V1 B1.३
 Ds Dn1. ns Ds.३.३ वचनं (for पलितं). Ka धीरः;
 Ds भीरुः (for भीतः).

112 Cf. 311^a, lines 1-2. V1 B1.३.३ Da om.
 112-114. —^a) Ds S (Gs.३ absent) तथैव च; Ds
 अथ तौ च (for अथ चापि). Ds ससंव्रतौ; Ms सुसं-
 व्रत्. Ka.३ B1 Dn1. ns Ds.३.३ अथ तावपि संव्रतौ;
 Ds अथ ते वापि सुसंव्रतं (hypermetric); Ds अथ
 वापि सुसंव्रतौ. —^b) Ds transp. तं and दृष्ट्वा. Ka
 Dn1. ns Ds.३.३ घोरसंक्रुलं (for 'दर्शनम्'). —^c) Ka.
 ३.३ B1.३ Dn1. ns Ds.३.३.३ S (Gs.३ absent) उपजगमुः
 (for जग्मतुस्तदा).

113 — (var.) 311^a, lines 3-4. V1 B1.३.३ Da
 om. 113 (cf. v. l. 112). —^a) Dns बलिनौ मतिमन्तं
 च. —^b) Ka.३ Dn1. ns Ds.३.३ संघाते. Ms च मुपा-
 गतौ (for चाप्युपा). Ts संघातत्वमुपागतौ. —^c) S1
 Ka.३ D1 अशक्यत्वाद्; K1 अशक्यत्वा; Ka.३ B1.३ Dn1.
 ns Ds.३.३.३ अशक्यौ; Ds च शक्यो (for अशक्यौ).
 Ds निकृत्वा (for मुनयाद्). —^d) K1 संवदयितुं
 (for 'वर्षयितुं').

C. 12. 8032
B. 12. 136. 120
K. 12. 136. 121

उलूकनकुलौ तूर्णं जग्मतुः स्वं स्वमालयम् ॥ ११४
ततश्चिच्छेद तं तन्तुं मार्जारस्य स मूषकः
विप्रमुक्तोऽथ मार्जारस्तमेवाभ्यपतद्भुम् ॥ ११५
स च तस्माद्भयान्मुक्तो मुक्तो घोरेण शत्रुणा ।
विलं विवेश पलितः शाखां भेजे च लोमशः ॥ ११६
उन्माथमप्यथादाय चण्डालो वीक्ष्य सर्वशः ।
विहताशः क्षणेनाथ तस्मादेशादपाक्रमत् ॥

जगाम च स्वभवनं चण्डालो भरतर्षभ ॥ ११७
ततस्तस्माद्भयान्मुक्तो दुर्लभं प्राप्य जीवितम्
विलस्यं पादपाग्रस्थः पलितं लोमशोऽब्रवीत् ॥ ११८
अकृत्वा संविदं कांचित्सहसाहमुपप्लुतः ।
कृतज्ञं कृतकल्याणं कञ्चिन्मां नामिशङ्कसे ॥ ११९
गत्वा च मम विश्वासं दत्त्वा च मम जीवितम् ।
मित्रोपभोगसमये किं त्वं नैवोपसर्पसि ॥ १२०

114 = (var.) 311*, lines 5-6. V1 Bo. 1.5 Da om. 114 (cf. v. l. 112). —^a) Ks Dn1 D2 कार्यार्थे; T1 M2 कार्यार्थे- (for कार्यार्थं). Ks.5 B3.4 Dn1 ns D2.4.8 कृतसंधानौ (D4 'नो') (for 'संधी तौ'). T2 M2 तु (for तौ). —^b) Ks.5 B2.4 Dn1 ns D2.2.7.8 S (Gs.4 absent) मूषिकौ; D4 मूषिको; D5 मूषिकौ (for मूषिकौ). —^c) Ks.5 Dn1 ns D2.2.8 तत्र (for तूर्णं). —^d) D1.4 T1 Gs स्व- (for स्वं).

115 V1 reads 115^{ab} on marg. —^a) T1 Gs transp. तं and तन्तुं. Ks.5 V1 B1.2.5 (marg.; orig. as in text) Da Dn1 ns D2.2.8 पाशं; B2 Ds तूर्णं; G1 तं तु (for तन्तुं). —^b) G2 om. स. Ks.5 B1 Dn1 ns D2.2.8 M2 च (for स). Ks.5 V1 B Dn1 ns D2.2.7.8 S (Gs.4 absent) मूषिकः (for मूषकः). —^c) V1 B2 Dn1 विप्रमुक्तोऽथ (V1 'कस्तु'); Bo.5 प्रविमुक्तोऽथ; B4 प्रमुक्तोऽथ स; D2 प्रमुक्तः सोऽथ (for विप्रमुक्तोऽथ). —^d) K4 [अ]भिपतद्; G1 ह्यप' (for [अ]भ्यप'). M4 हुतं (for भुम्). D5 तमभ्येत्यापतद्भुतं.

116 D1 om. 116-117. —^a) K2 स तस्मा. Ks.4 om. (hapl.) from ज्ञयान् up to ततस्तस्मा (in 118^a). Bo.2.5 भयावर्तान् (for भयान्मुक्तो). Ks.5 V1 B1.2 Da Dn1 ns D2.4.7.8 S (Gs.4 absent) स तस्मात्संभ्रमावर्तान् (D4.7.9 S [Gs.4 absent] 'मान्मुक्तो'). —^b) Ś1 reads 116^b-118^a on marg. —^c) D4 तेन (for मुक्तो). B1 वेगेन; D5 घोरेण च (hypermetric) (for घोरेण). —^d) D4 स्वरितः (for पलितः). —^e) Ks शाखा. Ks Dn1 ns D2.2.8.8 लेभे (for भेजे). Ś1 K1 D4.7.9 T2 M2 रोमशः (for लोमशः).

117 K2.4 D1 om. 117 (cf. v. l. 116). Ś1 reads 117 on marg. —^a) D4.7.9 T1 G1.2.5 उपा (G2 om. पा)दाय; D5 अदायात् (for अयादाय). —^b) Ks.5 B1 Da Dn1 ns D2.1.9 चांडालो (D4 'ले'). D7 T1 G1.2.5 [S]वेक्ष्य (for वीक्ष्य). B2.8^a D4.9 सर्वतः (for सर्वशः). —^c) Dn1 Ds.8 [आ]स्ते; V1 Bo.

1.3-5 Da D4.5.9 [आ]शु; M [प]त्र (for [अ]थ). Ks.5 Dns D2 विहताशः क्षणेनाथ; D7 T1 G1.2.5 विहो (G1 'हि')नाशः क्षणेनैव. —^a) Dn1 अपक्रमात्; Dns अपक्रमात्. —^b) Mi-5 om. 11^a. —^c) Ks Dn1 ns D2.2.8 स; Da [अ]थ (for च). —^d) Ks.5 B1 Dn1 ns D2.2.8 चांडालो; G1 चांडालो.

118 Ks.4 om. up to ततस्तस्मा (cf. v. l. 116). Ś1 reads 118^a on marg. —^a) D1 स पतस्तस्मा. D2 मुक्तं. —^b) G2 om. (hapl.) 118^a-120^a. —^c) Ś1 K1.2.4 D1.4.7.9 T G1.5 M2.4 रोमशो.

119 G2 om. 119 (cf. v. l. 118). —^a) Ks संविदं. K1.5 D7 M2 कंचित्; Ks कांचित्; B1 Ds किंचित् (for कांचित्). —^b) K1 V1 B1.2 Da D4.5 अवप्लुतः (for उप'). Ks.5 Bo.2-5 Dn1 D2.2.4.8 सहसा समव (Ks 'भि')भुतः (Ks 'तं'); Dns 'सा समप्लुतः; D7 T G1.5 M सहसा स्वमप (T1 Gs 'मुप'; G1 'मुपा')सतः. —^c) D1 om. 119^a-120^a. —^d) B1 सुकृतं (for कृतज्ञं). Ks Bo.2.4 Dn1 ns D2.2.8.8 T2 (inf. lin.) कर्माणं (for कल्याणं). D7 T G1.5 कृतज्ञः कृतकल्याणः. —^e) Ś1 K1 D1.7 कञ्चिन्. Dn1 D7 G1 M2.4 मा (for मां). Bo D9 M नाति (M2 'स्ति'; M4 'व')शंकसे; G1 नाभिंशंससे (for 'शङ्कसे').

120 D4 G2 om. 120^{ab} (cf. v. l. 119, 118). —^a) Bo.2.5 D2 T2 M मयि (for मम). —^b) Ds om. च. D1 दत्त्वा च शमणीवितं (sic). —^c) Da मित्रस्य योगसमये. —^d) Ks.5 V1 B1-4 Da Dn1 ns D2.2.8.9 किं मां त्वं न; Bo.5 किमर्थं न; D7 T G1.5 M किं हि मां न; G2 किमिहाह (for किं त्वं नैव). D1 तु (for त्वं). Ks D2 [उ]पसर्पसे (D2 'ति').

121 ^a) B2 कृत्वाहि (for कृत्वा हि). V1 B1.8 Ds T2 पूर्वमित्राणि; M2 पूर्वा मित्राणि. —^b) M4 पश्यन् (for पश्चान्). G1.2 नाभितिष्ठति (for नाभु'). —^c)

कृत्वा हि पूर्वं मित्राणि यः पश्चाद्भानुतिष्ठति ।
 न स मित्राणि लभते कृच्छ्रास्वापत्सु दुर्मतिः ॥ १२१
 तत्कृतोऽहं त्वया मित्रं सामर्थ्यादात्मनः सखे ।
 स मां मित्रत्वमापन्नमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ १२२
 यानि मे सन्ति मित्राणि ये च मे सन्ति बान्धवाः ।
 सर्वे त्वां पूजयिष्यन्ति शिष्या गुरुमिव प्रियम् ॥ १२३
 अहं च पूजयिष्ये त्वां समित्रगणबान्धवम् ।
 जीवितस्य प्रदातारं कृतज्ञः को न पूजयेत् ॥ १२४
 ईश्वरो मे भवानस्तु शरीरस्य गृहस्य च ।
 अर्थानां चैव सर्वेषामनुशास्ता च मे भव ॥ १२५

Ks. s. s Dns Ts Gs. s Ms कृच्छ्रास्वापत्सु; Da कृच्छ्रा-
 स्वा; Ds न कृच्छ्रापत्सु (for कृच्छ्रास्वापत्सु).

122 Ks om. 122. —^a) Ks V₁ B Da Dni. ns Ds. s. s. s S (Gs. s absent) सत्कृतोऽहं त्वया मित्रं (Da स्वमित्रः; Ms त्वया मित्रः). —^b) Ks सखा; Ms सुखे (for सखे). —^c) Śs Ki. s. s मां च; Ds Ti Gs. s Ms-4 स मा (for स मां). —^d) Bo. s-4 हर्हसि (for त्वमर्हसि).

123 ^b) Gs बोधवाः (for बान्धवाः). Ks. s. s V₁ B Da Dni. ns Ds. s. s. s ये च (Bo. s-4 Ds मे) संबन्धि-
 बोधवाः. — Da om. (hapl.) 123-124^b. —^c) Ms. s. s त्वा (for त्वो). —^d) Ks Dns सदा; Ms शिष्यं (for शिष्या). Da गुरुमिव; Da. 1 Ti Gs. s इव गुरुं (by transp.). Ds प्रति (for प्रियम्).

124 Ds om. 124^a (cf. v. l. 123). —^a) Ds Ms त्वा. Da Ms-4 अहं त्वो (Ms. s त्वा; Ms च) पूजयिष्यामि. —^b) Dns मित्रं स (for समित्रः). Ks Bo. s-4 Ds T Gs. s बोधवाः (for बान्धवम्). Bz Da सीदमानः सबाधकः. —^c) Ds Ts कृतज्ञः. Ds को न; Ms का न (for को न).

125 ^a) Ds भवानस्य. —^b) Ks Dni. ns स्वशरीरः; Ds जीवितस्य (for शरीरस्य). —^c) V₁ आत्मानं (for अर्थानां). —^d) Da भवान् (for भव).

126 ^a) Ms भव मे (by transp.). Gs प्राज्ञः. —^b) Ks. s. s V₁ B Da Dni. ns Ds. s. s. s S (Gs. s absent) [ह]हि (for हि). Ms. s प्रसासि (for प्रसाधि). —^c) Ds ततो (for न ते). Ks भवसंमत्तो (for भव-

अमात्यो मे भव प्राज्ञ पितेव हि प्रशाधि माम् ।
 न तेऽस्ति भयमस्सत्तो जीवितेनात्मनः शपे ॥ १२६
 बुद्ध्या त्वमुशनाः साक्षाद्बले त्वधिकृता वयम् ।
 त्वन्मन्त्रबलयुक्तो हि विन्देत जयमेव ह ॥ १२७
 एवमुक्तः परं सान्त्वं माजरेण स मूषकः ।
 उवाच परमार्थज्ञः शृङ्गणमात्महितं वचः ॥ १२८
 यद्भवानाह तत्सर्वं मया ते लोमश श्रुतम् ।
 ममापि तावद्भुवतः शृणु यत्प्रतिभाति माम् ॥ १२९
 वेदितव्यानि मित्राणि बोद्धव्याश्चापि शत्रवः ।
 एतत्सुखं लोकेऽसिन्दह्यते प्राज्ञसंमतम् ॥ १३०

C. 12. 504b
 B. 12. 136 137
 W. 12. 136. 137

मस्सत्तो).) Ks शपे (for शपे).

127 ^b) Ks. s V₁ Bz-4 Da Dni. ns Ds-4. s बले-
 नाधि; Bo बलेष्वधि; Ds बले चाधि; Ts Gs. s. s बले
 त्वधि (for बले त्वधि). —^c) Ks त्वमन्त्रः; Dns त्वं
 मित्रं (for त्वन्मन्त्रः). Ts जययुक्तो; Ms बलयुक्तो
 (for बलयुक्तो). Śs Ks. s हे (for हि). —^d) Ks
 विन्देयः; Ds विन्दे (for विन्देत). Ks. s Da Dni. ns
 Ds. s. s इष्या जीवितमद्य मे; V₁ B Da. s. s. s S (Gs. s
 absent) दद्या (Ms इष्या) द्विजयमेव (Bz. s मद्य) मे.

128 ^a) Ks. s Dni. ns Ds. s. s परं शर्तं; V₁
 Da परं शर्तं; Bz. s परं सार्वं; Bz Ds परं शर्तं
 (Ds 'तं') (for परं सार्वं). —^b) Ks. s V₁ B Da
 Dni. ns Ds-4. s. s S (Gs. s absent) स (Bo. s Ds तु)
 मूषिकः. —^c) Ks. s V₁ Bz Da Dni. ns Ds. s. s पर-
 मन्त्रः; Bz परमज्ञः (for 'मार्थज्ञः').

129 Before 129, Ds ins. मूषिक उवाच. —^a)
 Ks Dns Ds. s. s सत्ये (for सर्वे). —^b) Śs Ki. s. s
 Ds. s. s Ti Gs. s. s Ms-4 लोमशः; V₁ लोमस (for
 लोमश). Ks श्रुते (for श्रुतम्). —^c) Ds शृण्व
 (sic). Ts तद् (for यद्). Ks Dns Ds. s. s. s मे;
 Dni Ms है; T Gs Ms. s. s मा (for माम्).

130 ^a) Ds Gs विदितव्यानि. —^b) Ks. s Dni. ns
 Ds-4. s. s विज्ञेयाद्; Ds बोद्धव्यं (for बोद्धव्याद्).
 V₁ Bz Da Ts Gs Ms चैव (for चापि). — V₁ reads
 130^a on marg. —^c) Gs तस्माद् (for एतद्). V₁
 सुखं हि; Ds सुखमो; Gs सुखम् (for सुखमं).
 Bz लोकेषु (for लोकेऽसिद्). —^d) Ds S (Gs. s
 absent) लब्धते प्राज्ञसंमतैः (Ms 'तः; Ms 'त').

C. 12. 5049
B. 12. 135. 138
K. 12. 136. 138

शत्रुरूपाश्च सुहृदो मित्ररूपाश्च शत्रवः ।
सान्निवतास्ते न बुध्यन्ते रागलोभवशं गताः ॥ १३१
नास्ति जात्या रिपुर्नाम मित्रं नाम न विद्यते ।
सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ १३२
यो यस्मिंजीवति स्वार्थं पश्येत्तावत्स जीवति ।
स तस्य तावन्मित्रं स्यादावन्न स्याद्विपर्ययः ॥ १३३
नास्ति मैत्री स्थिरा नाम न च ध्रुवमसौहृदम् ।

131 V₁ om. 131^{ab}. — ^a) M₂ -भूपाश् (for -रूपाश्). K₂.s B Da Dn₁.ns D₂-s. 7-8 S (G₂.s absent) हि (for च). — ^b) B₁.2.s Da D₄ T₂ हि (for च). — After 131^{ab}, D₄ ins. line 1 of 313^a.

— ^c) K₂ D₁ सान्निवतास्ते; K₂ V₁ B₁.s Da संति तां- (Da₂ वा)स्तु; K₂ B₄ D₂.s.s सन्निवतास्ते; B₀.s.s Dn₁.ns संति तांस्ते; D₂ सन्निवतास्तान्; D₁ T₁ G₁.s.s M सान्निवतास्तु (for सान्निवतास्ते). T₂ न तु (for ते न). K₂ चर्चते; D₂.s बुध्यन्ति (for बुध्यन्ते). — ^d) K₂.s Dn₁.ns D₂-s. 9 कामकोष- (for रागलोभ-). Da -परा-यणः (for -वशं गताः). D₂ रागलोभं च संगताः. — D₄ ins. after 131^{ab}: D₇ (reading twice) T G₂.s M ins. after 131;

313* एषां सौम्यानि मित्राणि क्रोधनाश्चैव शत्रवः ।

सान्निवतास्ते न बुध्यन्ते रागलोभवशं गताः ।

[(L. 1) D₄ M यस्य; T₂ यानि; G₂ येषां (for एषां). D₄ चापि (for चैव). — (L. 2) = 131^{ad}. D₄ om. line 2. T₂ M₁.s मित्रशत्रून् (for सान्निवतास्ते).]

132 ^a) K₂ Da Dn₁.ns D₂.s.s जातु (for जात्या). G₁ नामा. K₂ नास्ति मैत्री चिरं नाम. — ^b) Da D₁.s न मित्रं नाम (by transp.). K₂ न च ध्रुवमसौहृदं (= 134^b). — ^d) D₂ शत्रवस् (for रिपवस्).

133 B₁ D₇ G₂ M₂ om. (hapl.) 133-134. V₁ reads 133^a-135^b on marg. — ^a) Da₂ जीविते; T₂ जीवित (for जीवति). Da सुखं; Dn₁ D₁ स्वार्थे (for स्वार्थ). — ^b) D₂ T₂.s (inf. lin.) G₁.s पश्यन्. K₂.s Da Dn₁.ns D₂.s.s.s T G₂ M (M₂ om.) पीडां न (Da स) जीवति; V₁ B₀.2-s Da₂.s पीडामजीवति. — ^c) K₂.s V₁ B₂ Da Dn₁.ns D₂.s.s transp. तावन् and मित्रं. D₁ तव (for तावन्). — ^d) T₁ G₂ भावनास्याद्.

134 B₁ D₇ G₂ M₂ om. 134 (cf. v. l. 133). V₁

अर्थयुक्त्या हि जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ १३४
मित्रं च शत्रुतामेति कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
शत्रुश्च मित्रतामेति स्वार्थो हि बलवत्तरः ॥ १३५
यो विश्वसति मित्रेषु न चाश्वसति शत्रुषु ।
अर्थयुक्तिमविज्ञाय चलितं तस्य जीवितम् ॥ १३६
अर्थयुक्तिमविज्ञाय यः शुभे कुरुते मतिम् ।
मित्रे वा यदि वा शत्रौ तस्यापि चलिता मतिः ॥ १३७

reads 134 on marg. — ^a) V₁ B₂ चिरं; T (G₁.s M₁.s.s ध्रुवा (for स्थिरा). D₂ नित्यं (for नाम). — ^b) Ś₁ K₂ D₁ नास्ति (for न च). D₁.s स्थिरम् (for ध्रुवम्). — ^c) Da D₁.s T₁ G₂ अर्थे (D₁ 'य')यु-क्ता (for 'युक्त्या'). K₂.s Dn₂ तु; D₂.s.s तु (for हि). Da₂ हि जायते; G₁ [अ]मिजायते (for हि जायन्ते).

135 V₁ reads 135^{ab} on marg. — ^a) G₂ मित्रश्च; M₂ मित्रं त्वं (for मित्रं च). — ^b) Da पर्ययात् (for पर्यये). — ^d) D₇ साधो.

136 ^a) Ś₁ K₂.s.s V₁ B Da-s.s.s G₁ M₂ विश्व-सिति (for 'सति'). — ^b) K₂ V₁ B D₂ M₂ चाश्व-सिति; K₂.s Da₂.s.s विश्वसिति; Da₁ विश्वसति (sic); Da₂ Dn₁.ns D₂.s विश्वसति (for चाश्वसति). — K₂.s Dn₂ D₁-s.s om. (hapl.) 136^{ad}. — ^c) Da G₁ अर्थ-युक्तम्; D₂ मित्रयुक्तिम्. — ^d) M₂ जीवितं. B₄ चलं तस्य च जीवितं.

137 V₁ B₀.1 om. (hapl.) 137^{ab}. — ^a) K₂ अर्थे (for अर्थ-). K₂ Da₂ अर्थयुक्तम्. K₂ D₄ अवज्ञाय. — ^b) D₂ om. from यः शुभे up to विश्व (of विश्वमेत् in 138^b). K₂ B₂ Da Dn₁.ns D₂.s.s प्रीतो (for शुभे). K₂.s B₂-s Da Dn₁.ns D₂-s.s.s T G₁.s M₂ मजः; D₇ मतिः (for मतिम्). — ^c) D₁ मित्रं (for मित्रे). M₁-s [अ]मित्रे (for शत्रौ). — ^d) T₂ G₁ वा (for [अ]पि). Ś₁ K₁.s.s मतिः (for मतिः).

138 = (var.) Ādi, App. I (No. 81), lines 125-126: 5. 38. 9; 12. 137. 25; 138. 43; Hari-vaṇśa 1. 20. 23; Pañcatantra 2. 43; 4. 14. D₂ om. up to विश्व (cf. v. l. 137). — ^b) K₂.s.s V₁ B Da Dn₁.ns Da-s.s.s T G₁.s.s M₁.s नाति; M₂ च न (for अपि न). B₁ D₂ विश्वते (for 'सेत्'). — ^c) Ś₁ K₂.s Da T₂ G₁ विश्वत्ताद् (for विश्वा-

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।
 विश्वासाद्भ्यमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ १३८
 अर्थयुक्त्या हि दृश्यन्ते पिता माता सुतास्तथा ।
 मातुला भागिनेयाश्च तथा संबन्धिबान्धवाः ॥ १३९
 पुत्रं हि मातापितरौ त्यजतः पतितं प्रियम् ।
 लोको रक्षति चात्मानं पश्य स्वार्थस्य सारताम् ॥ १४०
 तं मन्ये निकृतिप्रज्ञं यो मोक्षं प्रत्यनन्तरम् ।
 कृत्यं मृगयसे कर्तुं सुखोपायमसंशयम् ॥ १४१
 अस्मिन्निलय एव त्वं न्यग्रोधादवतारितः ।

साद्). — ^a) B₁ s D₁ मूलादपि (for 'न्यपि'). B₁ निकृन्तयेत्; G₁ न कृन्तति. K₁ s s B₁ D₁ s D₁ s D₁ s T₁ G₁ s M₁ s अपि मूलानि (K₁ D₁ s 'लाभिः'; M₁ s 'लं नि') कृन्तति; M₁ s समूलमपि कृन्तति.

139 ^a) D₁ s T₁ G₁ s अ (D₁ स्वा)र्थयुक्ता (for अर्थयुक्त्या). K₁ s s B₁ s D₁ s D₁ s D₁ s जायते (for दृश्यन्ते). D₁ अनुरक्ता हि ते ताव. — ^b) D₁ om. माता. S₁ K₁ D₁ s D₁ s D₁ s T₁ G₁ s सुतम् (for सुताम्). — ^c) G₁ मातुल्या (sic). K₁ भागिनीयाश्च; D₁ भगिने'.

140 ^b) D₁ s प्रियतः; D₁ परमे; D₁ पितरं (for पतितं). D₁ सुतः (for प्रियम्). — ^c) D₁ लोके. K₁ V₁ B₁ s D₁ s D₁ s S (G₁ s absent) आरमानं रक्षते (K₁ 'क्षितो'; M₁ s 'इयते') लोकः (K₁ 'के'). — ^d) B₁ M₁ s पश्यन् (for पश्य). B₁ रक्षतां (for सारताम्). K₁ पश्यस्वार्थसारता (sic).

141 = (var.) 161. — ^a) D₁ समन्यो (for तं मन्ये). K₁ s s D₁ निकृतिप्रज्ञो (for 'तिप्रज्ञ'). K₁ s V₁ B₁ D₁ s D₁ s सामान्या निकृतिः प्राज्ञ (B₁ प्राज्ञो; B₁ प्रज्ञ); D₁ S (G₁ s absent) समन्ये (D₁ अनुज्ञा; T₁ M₁ s s समन्ये; G₁ सामान्ये; M₁ s सामान्ये) निकृतिः प्रज्ञो (T₁ G₁ s M₁ 'ज्ञे'); D₁ समन्येति कृतप्रज्ञो. — ^b) K₁ D₁ s D₁ s D₁ s S (G₁ s absent) यो मोक्षान्; D₁ मोक्षस्य (for यो मोक्षं). D₁ om. तरम्. D₁ प्रात्यनन्तरं; D₁ T₁ G₁ समनन्तरं (for प्रत्यनन्तरम्). — ^c) K₁ s D₁ s कृतं; D₁ अक्षं (for कृत्यं). S₁ K₁ s s D₁ s समन्ये; K₁ s s s T₁ G₁ s s M₁ s मृगयते (for 'यते'). D₁ सार्तुं; D₁ सूनं (for कर्तुं). — ^d) D₁ सुखोपाये. D₁ s D₁ न संशयं; G₁ असंशयः

पूर्वं निविष्टमुन्माथं चपलत्वाच्च बुद्धवान् ॥ १४२
 आत्मनश्चपलो नास्ति कुतोऽन्येषां भविष्यति ।
 तस्मात्सर्वाणि कार्याणि चपलो हन्त्यसंशयम् ॥ १४३
 ब्रवीति मधुरं कंचित्प्रियो मे ह भवानिति ।
 तन्मिथ्याकरणं सर्वं विस्तरेणापि मे शृणु ॥ १४४
 कारणात्प्रियतामेति द्वेष्यो भवति कारणात् ।
 अर्थार्थी जीवलोकोऽयं न कश्चित्कस्यचित्प्रियः ॥ १४५
 सख्यं सोदरयोर्भ्रातृर्देम्पत्योर्वा परस्परम् ।
 कस्यचिन्नाभिजानामि प्रीतिं निष्कारणामिह ॥ १४६

142 ^a) D₁ T₁ G₁ s s तस्मिन्. T₁ G₁ s एवं च (for एवं त्वं). D₁ मधुयार्थमेव तावत्वं; D₁ अस्मिन्निलयमेकत्वं; M₁ s 'म्विलयपादत्वं'. — ^b) K₁ V₁ B₁ D₁ s D₁ s अवतारितं; D₁ अभिधावितः; D₁ T₁ G₁ s अवपातितः; M₁ 'पाक्षितः (for 'तारितः). D₁ न्यग्रोधाभिगत-स्थितः. — ^c) D₁ पूर्व. B₁ निर्दिष्टम् (for निविष्टम्). K₁ T₁ s उन्मादं (for उन्माथं). — ^d) T₁ G₁ s अनुदवान् (for न बुद्ध). D₁ चापलाच्चावबुद्धवान्.

143 ^a) D₁ च परो; C₁ चपले (for चपलो). — ^b) D₁ s भविष्यति. — ^c) D₁ s चापलो. K₁ D₁ असंशयः; K₁ संशयं (for असंशयम्). D₁ चापले नास्त्वसंशयः.

144 ^a) K₁ ब्रवीमि. D₁ किंचित्. K₁ s V₁ B₁ D₁ s D₁ s D₁ s S (G₁ s absent) ब्रवीषि मधुरं यच्च. — ^b) K₁ D₁ G₁ M₁ मे हि; K₁ T₁ G₁ s मेसि; K₁ V₁ B₁ D₁ s D₁ s s s मेघ; D₁ s मम (for मे ह). D₁ s भविष्यति (for भवानिति). — ^c) V₁ B₁ D₁ s कारणं; D₁ हारणं (for 'करणं). B₁ मोक्षं (for सर्वं). K₁ D₁ S (G₁ s absent) तं मिथ्या-कारणं सर्वं; K₁ D₁ s D₁ s तन्मिथ्याकारणं (D₁ s 'क') रणं सर्वं. — ^d) D₁ T₁ G₁ s s M₁ s हि (for [अ]पि).

145 ^a) D₁ करणात्. — D₁ s om. 145^a-146^d. K₁ D₁ s read for the first time 145^a after 104^a. — ^b) K₁ अर्थार्थं. — D₁ (first time) om. 145^d. — ^c) M₁ s प्रियं.

146 D₁ s om. 146 (cf. v. l. 145). — ^a) V₁ B₁ s s D₁ s सख्ये; B₁ संख्यं; B₁ सख्योः (sic); M₁ s संख्याः (for संख्यं). K₁ s V₁ B₁ D₁ s D₁ s s T₁ G₁ s s M₁ s सो (D₁ सौ) यदयोर (for सोदरयोर).

C. 12. 3064
B. 12. 136. 133
K. 12. 136. 134

यद्यपि भ्रातरः क्रुद्धा भार्या वा कारणान्तरे ।
स्वभावतस्ते प्रीयन्ते नेतरः प्रीयते जनः ॥ १४७
प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।
मन्त्रहोमजपैरन्यः कार्यार्थं प्रीयते जनः ॥ १४८
उत्पन्ने कारणे प्रीतिर्नास्ति नौ कारणान्तरे ।
प्रध्वस्ते कारणस्थाने सा प्रीतिर्विनिवर्तते ॥ १४९
किं नु तत्कारणं मन्ये येनाहं भवतः प्रियः ।

—^a) Bo. 3-5 Ds अहं (for इह). Gs प्रीतिर्निष्कारणादिह.

147 ^a) Da क्रूरा (for क्रुद्धा). —^b) Ds च (for वा). Ks corrupt. —^d) Bo. 4.5 transp. नेतरः and प्रीयते. Ds om. from प्रीयते up to कारणे (in 149^a). Dr S (Gs. 4 absent) प्राकृतो (for प्रीयते).

148 D1 (hapl.) s om. 148 (for Ds, cf. v. l. 147). —^a) Ms भवति. —^b) Bs वापरः; Da1 चापरः; Da वा पराः (for चापरः). T2 G1 प्रियो वाचा तथापरः. —^c) Ks मन्त्रहोमः; Ds मन्त्रहोमैरः; Ms मन्त्रहोमं (for मन्त्रहोम). T2 अन्यैः (for अन्यः). —^d) Bo. 5 Da1 Ds T2 M कार्यार्थी; Dr T1 Gs. 5 कार्यार्थं (for कार्यार्थ). Bs Da Dns Dr Ms प्रियते (sic) (for प्रीयते).

149 Ds om. up to कारणे (cf. v. l. 147). —^a) Ks. 5 B4 Da Dn1 ns Ds. 3. 7. 8 T G1. 2. 5 M1-3 उत्पन्ना; Da 'ह' (for 'हे'). Dr T1 G1. 2. 5 कारणात् (for 'णे'). —^b) B2 नः (for नौ). Ks. 5 B4 Dn1 ns Ds. 4. 7-9 S (Gs. 4 absent) आसीन्नौ (G1 Ms 'नौ') (for नास्ति नौ). V1 B (except B4) Da Da T G1. 5 M1. 3 कारणात्तरं. —^c) Ks प्रध्वस्ते; Dn1 ns Ds. 3. 8 प्रध्वस्ते; D1 प्रध्वस्ते; Ds प्रतप्ते (for प्रध्वस्ते). Ms कारणे स्थाने. —^d) Ds हि विवर्तते; Dr S (Gs. 4 absent) नाभिवर्त्तते (M1-3 'ते') (for विनिवर्तते).

150 Ds om. (hapl.) 150^a-151^b. —^a) K (except Ks) B1 Da Dn1 ns Ds. 4 तु (for नु). —^b) Ms भवति (for भवतः). —^c) Ks [अ]भ्यवहारार्थं; Ks 'हाराथी'; V1 Bo. 2-5 Da Dn1 ns D1-3. 9 'हाराथी'; T1 G1. 5 Ms 'हाराथी' (for 'हाराथी'). K1 B1 अन्यत्र (B1 'त्रा' व्यवहारार्थत्वं (B1 'र्थ'); Ks अन्यार्थभ्यवहारार्थं (sic); T2 अन्यथाभ्यवहारार्थं. —^d) K1 बहुधा (for च बुधा).

अन्यत्राभ्यवहारार्थत्वापि च बुधा वयम् ॥ १५०
कालो हेतुं विक्रुते स्वार्थस्तमनुवर्तते ।
स्वार्थं प्राज्ञोऽभिजानाति प्राज्ञं लोकोऽनुवर्तते ॥ १५१
न त्वीदृशं त्वया वाच्यं विदुषि स्वार्थपण्डिते ।
अकालेऽविषमस्य स्वार्थहेतुरयं तव ॥ १५२
तस्मान्नाहं चले स्वार्थात्सुस्थितः संधिविग्रहे ।
अभ्राणामिव रूपाणि विकुर्वन्ति क्षणे क्षणे ॥ १५३

151 Ds om. 151^a (cf. v. l. 150). —^a) Dns हेतुं (for हेतुं). —^b) B1 अर्थित् (for स्वार्थित्). K1 स्वार्थमप्यनुवर्तते. —^c) B1 स्वार्थः; Dr स्वार्थान्. Dr T Gs. 5 प्राज्ञा. Da. 9 T2 G1 M विजानाति; Dr T1 Gs. 5 विजानेति (for अभिजानाति). —^d) Dr T Gs प्राज्ञान् (for प्राज्ञं). S1 Ks. 4 D1 लोकश्च; B1 लोकेषु. (for लोकोऽनु). T2 G1 सम्यते (for वर्तते). K1 प्राज्ञो लोकश्च वर्तते.

152 Dns om. 152^a-153^b. —^a) Ks V1 B1. 2 Da तद्वैदशं; Ks Dr न त्वीदृशं; Gs न हीदृशं (for न त्वीदृशं). Bs Ds मया (for त्वया). Bs Dn1 Ds. 9 वाच्यं (for वाच्यं). —^b) Ks. 4 B1. 5 D1 पण्डित. Bs Da Da. 7. 9 S (Gs. 4 absent) विद्यते (Da 'विदुः'; Ds 'बुधः') स्वार्थपण्डितः (Da 'तं'). —^c) K (except K1) V1 B Da Dn1 D1-3. 5. 7. 8 S (Gs. 4 absent) अकाले (B1 Dr T G1. 2. 5 Ms 'लो') हि समयं (Ks D1 Ms 'स्थ'स्य; Ds न कालो हि समयस्य; Ds अकाले हि समुत्थस्य. —^d) K1. 5 V1 B Da Dn1 Ds. 4. 7-9 S (Gs. 4 absent) स्नेहेहेतुर् (for स्वार्थं). K1 अहं (for अयं). Ks स्नेहे हेतुपरं तव.

153 Dns om. 153^a (cf. v. l. 152). —^a) Ds तस्मिन् (for तस्मान्). D1 T2 G1 चलः; Ms चलेत्; Ms सजे (for चले). Bs. 5 Ds स्थानात्; Ms स्थानात् (for स्वार्थात्). Ks V1 B1. 2 Da तस्माच्च विचलेत्स्वाः (Ks Da 'ले स्वाः'; B1 'लेद'र्थात्. —^b) K1 स्वस्थितः; Ks V1 Bo. 2 Da Dn1 Ds. 3. 8 M1-3 सुस्थिरः; D1 स्वस्थितः; Ds संस्थितः; T2 संस्थितः (for सुस्थितः). Bs संधिविग्रहः. —^c) S1 K1. 2. 4 D1 अभ्राणीव हि; Gs अभ्राणामिव (for अभ्रा). —^d) Dr S (Gs. 4 absent) पदे पदे (for क्षणे क्षणे).

154 ^b) G1 पुनरप्येति (for 'रथेव'). Ks V1 B Da Dn1 ns Ds. 2. 3. 8 मे सुदृष्टः; M1. 3 सौदृष्टः (for सौदृष्टम्). —^c) Ms पुनश्च (for पुनश्च). Ds रिपुश्च

अद्यैव हि रिपुर्भूत्वा पुनरद्यैव साहदम् ।
पुनश्च रिपुरद्यैव युक्तीनां पश्य चापलम् ॥ १५४
आसीत्तावत्तु मैत्री नौ यावद्वेतुरभूत्पुग ।
सा गता सह तेनैव कालयुक्तेन हेतुना ॥ १५५
त्वं हि मेऽत्यन्ततः शत्रुः सामर्थ्यान्मित्रतां गतः ।
तत्कृत्यमभिनिर्वृत्तं प्रकृतिः शत्रुतां गता ॥ १५६
सोऽहमेवं प्रणीतानि ज्ञात्वा शास्त्राणि तत्त्वतः ।
प्रविशेयं कथं पाशं त्वत्कृतं तद्वदस्व मे ॥ १५७
त्वद्वीर्येण विमुक्तोऽहं मदीर्येण तथा भवान् ।

(for रिपुर). — ¹) Dns Gs युक्तीनां. Ks चापलं.

155 ^a) K1.2.3 V1 B Da Dns. ns Ds.2.3.7.8 S
(Gs.4 absent) आसीन्मैत्री तु (B1 'प्रीति' तावन्नौ (K1.2
Gs तावन्नौ; Da Ts G1 चावन्नौ). — ¹) Ms स्वागतं
(for सा गता). Ts संगता सहितेनैव; G1 संगता सा
हि तेनैव. — ¹) Ts कालो (for काल.).

156 ^a) Ks Ba-4 Dns Ds.2.3 जातितः; Da क्ष-
ततः; Dns जीवितः (for द्यवस्ततः). — ¹) Dr Gs om.
(hapl.) 156^d. — ¹) G1 तस्मिन्प्रभम् (for तत्कृत्यम्). Ks
D1 अभि (D1 'ति') निर्वृत्तः; Ks Dns Ds.2.3 'निर्वृत्तः';
Ds 'निर्वृत्ति' (for 'निर्वृत्त'). — ¹) Da प्रकृतः; T Gs
Ms प्रकृतिः; G1 प्राकृती (for प्रकृतिः). B1 D1 गताः;
Ds T G1.2 Ms गतः (for गता).

157 ^a) K1 Das Ds.2.3 सोहमेव; Ts G1 एवमेव
(for सोऽहमेव). Da प्रणेष्वाभि; G1 प्रमाणानि (for
प्रणीतानि). — ¹) Ms कार्याणि (for शास्त्राणि). — ¹)
Dr S (Gs.4 absent) पार्श्वः; Ds पाशे (for पार्श्व).
— ¹) Ks स्वरकृत्यः; Ks तत्कृतः; Ks Da Dns. ns Ds.
2.3.7.8 M स्वरकृते; G1 प्रकृतं (for स्वरकृत्य). Dr S
(Gs.4 absent) तद् (M प्र) प्रदीहि (for तद्वदस्व).

158 ^a) Dns तद्वीर्येण. K Ba-3 Das Dns. ns
Ds.2.3.7.8 Ms प्रमुक्तो; V1 Bo-3 Das Ds.2 प्रमुक्तो
(for विमुक्तो). Ms corrupt. — ¹) Ks वयं (for
भवान्). — ¹) B1 वृत्तिर (for वृत्ते). Ds अन्योन्य-
भावयोरेव. — ¹) D1 नास्ति भूया; Ds भूयो भूतः.

159 ^a) B1 Ks सौम्य (for सौम्य). Ks Ds [s] ति.
D1 [s] ख; Ds [s] हुं (for सख). — ¹) Ks-3 B1.2
Da Dns. ns D1-4 निर्वृत्तार्थाव; T1 निर्वृत्तार्थाव; G1
निर्वृत्तार्थाव (for निर्वृत्तार्थाव). Ms निर्वृत्तार्थावार्थाव

अन्योन्यानुग्रहे वृत्ते नास्ति भूयः समागमः ॥ १५८
त्वं हि सौम्य कृतार्थोऽद्य निर्वृत्तार्थास्तथा वयम् ।
न तेऽस्त्यन्यन्मया कृत्यं किंचिदन्यत्र भक्षणात् ॥ १५९
अहमन्नं भवान्भोक्ता दुर्बलोऽहं भवान्वली ।
नावयोर्विद्यते संधिर्नियुक्ते विपमे बले ॥ १६०
संमन्येऽहं तव प्रज्ञां यन्मोक्षात्प्रत्यनन्तरम् ।
भक्ष्यं मृगयसे नूनं सुखोपायमसंशयम् ॥ १६१
भक्ष्यार्थमेव चदस्त्वं स मुक्तः प्रसृतः क्षुधा ।
शास्त्रज्ञमभिसंधाय नूनं भक्षयिताद्य माम् ॥ १६२

(sio). — ¹) Ks.2 V1 B D (except D1; Dns
Ds absent) तेस्त्वद्य; Ks तेस्ति निर (for तेऽस्त्यन्यन्).
Da.2 कार्यं (for कृत्यं).

160 ^a) K1 Bo.2-3 Ds transp. भवान् and वली.
D1 corrupt. — ¹) Ds नावयोरंतरं किंचिद्. — ¹)
Ks D1 नियुक्तो; Ks Bo.2.3 Da.2.7.8 Gs विमुक्तो;
Dns Ds.2 विमुक्तो; Dns T G1.2 M विमुक्ते; Da
विगते (for नियुक्ते). Ks V1 B1.2.3 निर्वृत्ते कारणांतरे;
Da निर्वृत्तं भक्षणांतरे.

161 ^a) K1.2.3 V1 B Da Dns. ns Da-2.3 सम-
(K1 'मा') म्येव (for संमन्येऽहं). D1 प्राज्ञा. Ds म्येव
त्वं महाप्राज्ञः; M सामान्येव तव प्रज्ञा. — ¹) Ks Ds.
2.3 मोक्षार्थ (for मोक्षार्थ). Ts G1 समन्तरं (for प्रत्य).
— ¹) Dns Dr.2 S (Gs.4 absent) मक्ष्यं. Ks.2 Ba
Dns Da.2.3 प्रशंसते; V1 B1.2 Da प्रयत्नते; Dns
प्रशंसते (for मृगयसे). — ¹) Ks.2 Dns. ns Ds.2.3
सुखोपायेन कर्मणा; B1 सुखोपाये नसंशयं.

162 ^a) Ds भक्ष्यार्थे (for 'यम्'). K1 V1 B1.2
क्षेव; Bo.2-3 Dns. ns Da.2 क्षव (for एव). Dns
तु (for एवं). Ks.2 Da.2.3 भक्ष्या (Ks Da 'क्षा') र्यं एवं
क्षवदस्तु (Ks विवदस्तु); Dr S (Gs.4 absent) भक्ष्यार्थ
क्षेव सुखार्थ (D1 T1 G1.2 'क्षो'). — ¹) Ks संयुक्तः;
B1 स युक्तः; B1.2 (marg. as in text) संयुक्तः; Da
प्रमुक्तः; Dr S (Gs.4 absent) विमुक्तः (Ms 'क्त')
(for स युक्तः). Ks संयुक्तः; Ks Dns. ns Ds-2.3.7.8
वीक्षितः; D1 प्रयत्नः; Ts प्रस्तुतः; Gs प्रस्ता (for
प्रस्तुतः). — ¹) Ks शास्त्रम् (for शास्त्रम्). Ks
अभिमाख्याव; Ds अविसंधाय (for अभि). Ks V1
B Dns. ns Ds.2.3.7.8 शास्त्रार्थं (Dns 'क्षा') नविमाख्याव;
Dr S (Gs.4 absent) शास्त्रार्थं (Dr T1 G1.2 'क्षा'; Ms

12. 5C80
12. 136 169
12. 126. 168

C. 12. 5089
B. 12. 136. 169
K. 12. 136. 169

जानामि क्षुधितं हि त्वामाहारसमयश्च ते ।

स त्वं मामभिसंधाय भक्ष्यं मृगयसे पुनः ॥ १६३

यच्चापि पुत्रदारं स्वं तत्संनिजसे मयि ।

शुश्रूषां नाम मे कर्तुं सखे मम न तत्क्षमम् ॥ १६४

त्वया मां सहितं दृष्ट्वा प्रिया भार्या सुताश्च ये .

कस्मान्मां ते न खादेयुर्हृथाः प्रणयिनस्त्वयि ॥ १६५

'तां' बुद्धिमास्थाय. — ^a K (except Ks) V1 B Da D1.5 प्रातराशं (Ds 'शां' चिकीर्षसि; Dr S (Gs.4 absent) प्रातराशं (Gs 'शा' मिहेच्छसि).

163 ^a Ds त्वां च; Ds हि त्वम् (for हि त्वाम्). Da.2 om. हि. K1 स; Ks V1 B Da1 Ds.7 S (Gs.4 absent) च; Ks Dn1.13 Ds.3.8 तु (for हि). — ^b D1-समये; M1-समयं. — ^c Dns तं (for त्वं). K1 Bo Dr T Gs.5 M1.8.4 अतिसंधा (Ms 'ज्या'). य. — ^d Ks V1 Da Dn1.13 Ds.4.7-9 S (Gs.4 absent) भक्षं.

164 ^a Ś1 K1.2.4 D1 यच्चापि; Ks.5 V1 B Da Dn1.13 Ds.3.8 M1.4 त्वं (Da स्वं) चापि; Dr Gs किं चात्र; T1 Gs किं चाद्य; T2 संछाद्य; G1 संताद्य; M1.8 यं (Ms त्वं) चाद्य (for यच्चापि). Ks.5 Da Dn1.13 Ds.3.8 पुत्रदारस्थो; B2.4 Ds M1 'दारस्वं' B2 M1 'स्वं'; D1.7 T1 G1.2.5 'दारार्थं' (D1 'स्वं'); Ds सहदासश्च; T2 पुत्रदात्वं त्वं (sic) (for 'दारं स्वं'). — ^b V1 Bo.1 यत्सं; Ds यत्सं (for तत्सं). K1.4 तत्संविजसे; Ks.5 B1-5 Da Dn1.13 Ds.3.8 यत्संधि सजसे (Ds.3.8 'ते'); Da damaged; Dr S (Gs.4 absent) यद्गार्णां (Dr T2 Ms 'त्याणि'; G1 'द्वाणि') सजसे (for तत्संविजसे). Ds सहपुत्रः सहबांधवः (hyper-metric). — ^c Gs शुश्रूषु (for शुश्रूषां). Ks B2.5 Da Dn1.13 Ds.3.8.9 यत्सं; Dr S (Gs.4 absent) नाहंसे (for नाम मे). V1 तत् (for मे). Ks B2 शुश्रूषणां (Ks शुश्रूषणं) च मे कर्तुं; Ds शुश्रूषां मम कर्तुं वै. — ^d Da1 Ds सुखे (for सखे). Ks V1 Bo.1.8 Da Ds transp. मम and न. B2 तत्कृतं; Ds तद्धि ते; M4 तत्क्षणं (for तत्क्षमम्).

165 ^a Ds सहितं. — ^b Dns भार्या (for भार्या). B1 सुतश्च; Da प्रियश्च (for सुताश्च). Ś1 K2.4 मे; K1.5 B1-5 Da Dn1.13 D1-5.8.9 ते (for मे). — ^c Dr T G1.2.5 M2 तस्मात् (for कं). K1.5 B Da Dn1.13 Ds.3.8.9 ते (B2 च) मां न; Dr S (Gs.4 absent) ते नैव (for मां ते न). Ks V1 ते कस्मान्मां न

नाहं त्वया समेष्यामि वृत्तो हेतुः समागमे ।

शिवं ध्यायस्व मेऽत्रस्थः सुकृतं स्मर्यते यदि ॥ १६६

शत्रोरन्नाद्यभूतः सन्क्लिष्टस्य क्षुधितस्य च ।

भक्ष्यं मृगयमाणस्य कः प्राज्ञो विषयं व्रजेत् ॥ १६७

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि दूरादपि तवोद्विजे

नाहं त्वया समेष्यामि निर्वृतो भव लोमश ॥ १६८

खादेयुर. — ^a Dr T1 Gs स्पृष्टाः; T2 G1.2 स्पृष्टाः; M2 स्पृष्टः (for दृष्टाः). Dr S (Gs.4 absent) प्रणयिनि (Gs 'नी') (for प्रणयिनश्च).

166 ^a Ds न हि (for नाहं). Dn1.13 Ds.3.8.9 सहे (Ds.3 'हे') व्यामि (for समेष्यामि). — After 166^a, Da reads 168^b. — ^b B1 वृत्तो हेतुः; Dns त्वत्तो हेतुः; Da.7 T G1.2.5 वृत्ते हेतुः; M वृत्ते (Ms 'लेर'). हेतो (for वृत्तो हेतुः). — Da om. 166^a-168^a. Ds ins. 314^a after 166^{ab} and om. (hapl.) 166^a-168^a. — ^c Ks मित्रस्थः; B1 Ms मैत्रस्थः; Da.2 Dn1.13 Ds.3 मे स्वस्थः; Dr T1 Gs.5 तत्रस्थः; Ms मे व्रजः (for मेऽत्रस्थः). — ^d Ks.5 V1 B1-5 Da Dn1.13 D1-5.7-9 S (Gs.4 absent) स्मरते (for स्मर्यते).

167 Da.5 om. 167 (cf. v. l. 166). — ^a Dr भूतं मां; M1-5 भूतस्य (for 'भूतः सम्'). Ks.5 V1 B Da Dn1.13 Ds.3.8 शत्रोरनार्थभूतस्य. — ^b Ś1 K1.2.4 D1 क्लिष्टस्य (for क्लिष्टस्य). K1 तु (for च). — ^c K1.5 Dn1.13 Ds.7-9 S (Gs.4 absent) भक्षं (for भक्ष्यं). Ś1 K1.2.4 D1 मृगयमाणस्य (for 'माणस्य'). — ^d G2 कं (for कः). K4 D1 प्रज्ञो (for प्राज्ञो).

168 Da om. 168^a; Ds om. 168 (cf. v. l. 166). Da reads 168^b after 166^a. — ^b Da.5 दूरस्थोपि; G1 आरादपि (for दूरादपि). Ms कृपादपि तर्लंबिके (sic). — Ds transp. 168^{ad} and 169^{ab}. — ^c K1.2 Bo.5 Dr T1 Gs निर्वृतो; Ks.5 V1 B1-5 Da Dn1.13 Ds.3.8 G1.2 निर्वृतो (for निर्वृतो). K1 Dr.9 T G1.2.5 M2.4 रोमश (for लोमश). — Ks.5 V1 B Da Dn1.13 Ds.3.8 ins. after 168: Ds after 166^{ab}:

314* यदि त्वं सुकृतं वेत्सि तत्सकयमनुसारय ।

विषयं वा प्रमत्तं वा पतदेव कृतं भवेत् ।

[(L. 1) Da Dn1 सुकृतं (for सुकृतं). Ks V1 Bo-5 Da Dn1 Ds मा मां (Ks मा मा; Ds मां मा) त्वम् (for

बलवत्सन्निकर्षो हि न कदाचित्प्रशस्यते ।
 प्रशान्तादपि मे प्राज्ञ मेतव्यं बलिनः सदा ॥ १६९
 यदि त्वर्थेन मे कार्यं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 कामं सर्वं प्रदास्यामि न त्वात्मानं कदाचन ॥ १७०
 आत्मार्ये संततिस्त्याज्या राज्यं रत्नं धनं तथा ।
 अपि सर्वस्वमुत्सृज्य रक्षेदात्मानमात्मना ॥ १७१
 ऐश्वर्यधनरत्नानां प्रत्यमित्रेऽपि तिष्ठताम् ।

नृपस्यम्). Ks V1 Bo-4 Da Dn1 Ds अनुत्तरयेः (Dn1 Ds 'ने').]

169 *) Ms 'सन्निकर्षो' (for 'कर्षो'). — *) Da प्रशस्यति. — *) Ba, s Da, 1 प्राशान्ताद्; Ds प्रशान्ताद् (for प्रशान्ताद्). Ks सुप्राज्ञैः; Ks V1 Bo, 2-5 Da Dn1 Ds, s, s, s मे पापाद्; Dns यत्तेषां; Da, s च प्राज्ञैः; Dr S (Ga, s absent) हि प्रा (G1 प्र)ज्ञाद् (for मे प्राज्ञ). B1 प्रशान्ता बलिनोपाते.

170 *) Ks Ba Dn1, ns Ds, s, s स्वार्थं न; Bo स्वस्मेन (sic); Da स्वार्थेन (for स्वर्थेन). Ks B Dn1, ns Ds, s, s, s S (Ga, s absent) मे (for मे). — *) D1 मे (for किं). — *) Ks तु मे; V1 B1, s Da तत्ते (for सर्व). — *) Ds चरमानं (for स्वरमानं). K1 V1 B Da Ds, s, 1, s T G1, s, s M1 कथंचन (for कदा').

171 *) Da, 1 s S (Ga, s absent) आत्मार्यं (for आत्मार्ये). Ms सततं (for संततिम्). — *) S1 Ks, s धान्यं (for राज्यं). B1 अर्थः; Dr T1 G1, s, s रत्नं (for रत्नं). K1 धनास्तथा; Ks, s V1 B1, s Da Dn1 ns Ds, s, s S (Ga, s absent) धनानि च (for धनं तथा)

172 *) Ds G1 ऐश्वर्यं. — *) Ks प्रत्यमित्रेण; T1 G1 'मित्रेति; Ms 'मित्रोपि (for 'मित्रेऽपि). Ks V1 B1, s Da Dn1 Da, 1 S (Ga, s absent) वर्ततां (for तिष्ठताम्). Ks Dns Ds, s, s प्राप्य मित्रे निवार्यं (Ds, s 'तं'तां; Bo, s-5 प्रत्यमित्रे प्रतिष्ठितां (Ba, s 'वर्ततां'). — *) Ks Ds T1 G1, s M1, s, s दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). K1 G1, s M1, s आकृषि. — *) S1 Ks, s D1 जीवन्निदः; Ks Ds जीवितम् (for जीव'). T1 G1, s न (for नः) Dr क्षुतिः (for क्षुत्तम्). T1 G1 जीवतामिह (G1 'मेति) लक्ष्मणम्.

173 *) V1 Da चरमानः (for स्वरमानः). D1 संप्रधानं. — *) Dr T1 Ga, s धनरत्नानि तिष्ठन्ते. — After

दृष्टा हि पुनरावृत्तिर्जीवतामिति नः श्रुतम् ॥ १७२
 न त्वात्मनः संप्रदानं धनरत्नवदिष्यते ।
 आत्मा तु सर्वतो रक्ष्यो दारैरपि धनैरपि ॥ १७३
 आत्मुखरक्षितत्राणां सुपरीक्षितकारिणाम् ।
 आपदो नोपपद्यन्ते पुरुषाणां स्वदोषजाः ॥ १७४
 शत्रून्सम्यग्विजानन्ति दुर्बला ये बलीयसाः ।
 तेषां न चालयते बुद्धिरात्मार्यं कृतनिश्चया ॥ १७५

C. 12. 509A
 B. 12. 136, 163
 K. 12. 136 163

173^{ab}, Dn1 reads 174^a-175^b. Ds om (hapl.) 173^a-174^b. With 173^a, cf. 5. 37. 17^{ad}. — *) K1 Ba तु सर्वथा (Ba 'दा'); Ks, s V1 B1, s, s Da Dn1, ns Ds-1, 1, s S (Ga, s absent) हि सर्वदा (Da T1 Ga, s M 'था') (for तु सर्वतो). D1 रक्ष्येद्; Ds पोष्यो (for रक्ष्यो).

174 Ds om. 174^{ab} (cf. v. l. 173). — *) Ks, s V1 B Da Dn1, ns Ds-4, 1-9 S (Ga, s absent) आत्मरक्षणं (Dns 'ले') (for 'रक्षित'). — *) G1 सुपरीक्षित. For the sequence in Dn1, cf. v. l. 173. — *) K1 सपरजः (for स्वदोषजाः).

175 For the sequence in Dn1, cf. v. l. 173. — *) K1, s, s V1 B Da Dn1, ns Ds, s, s, s शत्रूः; D1 शत्रुः (for शत्रून्). D1 विजानाति. Dr S (Ga, s absent) शत्रुः सम्यग्विज्ञातो (T1 G1 सर्वत्र विज्ञातो; M1, s सम्यक्च विज्ञेयो; M1 सम्यक्च विज्ञातो). — *) Dns दुर्बलाय. Ks, s V1 B Da Dn1, ns Ds, s, s, s बलीयसं (Da 'सा') (for 'यसः'). Dr S (Ga, s absent) विप्रियो ह्यबलीयसाः. — After 175^{ab}, Dr S (Ga, s absent) ins.:

315* शत्रूनीयः स सर्वत्र प्रियमप्याचरन्सदा ।
 कुकजानां सुमित्राणां धार्मिकाणां महारमनाम् ।

[(L. 1) T1 Ms transp. शत्रूनीयः and स. Dr T1 Gs आचरद् (for 'रद्'). — (L. 2) G1 पुरुषाणां (for धार्मिकाणां).]

— *) K1, s, s V1 B Da Dn1, ns Ds, s, 1-9 S (Ga, s absent) न तेषां (by transp.). Ba चान्यते; Ds चान्यते; Ms चान्यते (for चान्यते). — *) Ks, s V1 B Da Dn1, ns Ds-1, 1-9 S (Ga, s absent) आत्मार्यं (M1 'र्थ'); Ks D1 आत्मार्यं (for आत्मार्यं). Dr Ms निश्चयाः; Ds निश्चये; M1 निश्चयं (for निश्चया).

C. 12. 5694
B. 12. 136. 183
K. 12. 136. 184

इत्यभिव्यक्तमेवासौ पलितेनावभर्त्सितः ।

मार्जारो व्रीडितो भूत्वा मूषकं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७६

संमन्येऽहं तव प्रज्ञां यस्त्वं मम हिते रतः ।

उक्तवानर्थतत्त्वेन मया संभिन्नदर्शनः ॥ १७७

न तु मामन्यथा साधो त्वं विज्ञातुमिहार्हसि ।

प्राणप्रदानजं त्वत्तो मम सौहृदमागतम् ॥ १७८

176 ") D1 अतिव्यक्तम्. Ks. s V1 B Da Dn1. ns D2-s. s. 9 T Gs M एवं स (for एवासौ). —^b) Ks-s V1 B Da Dn1. ns D2-s. s. 9 T2 [अ]भिभर्त्सितः; Dr [अ]पभाषितः; T1 G1. 2. 5 [अ]पहासितः (for [अ]वभर्त्सितः). —^c) Ds [s]वनतो; Dr T1 व्रीडितो; G2. s M व्रीडितो (for व्रीडितो). Ks. s Bo. 3-s Dn1. ns D2. s. 7-s S (Gs. 4 absent) मूषकं; V1 B1. 2 Da पलितं; Ds मूषकं (for मूषकं). T2 G1 मार्जारो मूषकं वाक्यं व्रीडितश्चेदमब्रवीत्. — After 176, Ks. s V1 B Da Dn1. ns D2. s. 5. s. ins. :

316* लोमश उवाच ।

सत्यं शपे त्वयाहं वै मित्रद्रोहो विगर्हितः ।

[Ds सत्ये (for शपे). B2 मित्रद्रोही. Ks B1 हि गर्हितः (for विग).]

— Ks V1 B Da Dn1 Ds cont. (cf. 54^{ab}):

317* सर्वां सप्तपदं मित्रं कथं त्वं मां न विशसेः ।

[Ks साप्तपदं. Ks V1 Bo मैत्रं. V1 Bo मां त्वं (by transp.). B2 मा (for मां). Bo हि (for न). Ks कथं तस्मात् विशसे (for the post. half).]

177 ") K1 समान्ये; Ks. s Dns D2-s. s. 9 तन्मन्ये; V1 Da Dn1 M1. 2 स मन्ये; Bo. 3-s न मन्ये; Ds नमन्ये; Dr समान्ये (for संमन्ये). —^b) T2 G1. 2 M1. 2. 4 यत्त्वं (for यस्त्वं). —^d) Bo. 3-s संपन्न (for संभिन्न). Ks Dn1 दर्शनं; Ks D2. s. 8 दर्शिनं; V1 Da1 दर्शिनः (for दर्शनः).

178 ") Ds भावं (for साधो). —^b) Ds प्र- (for त्वं). Ks गृहीत्वम् (sic); Ks V1 B1. s. 4 Da D2-s. s. G1. 2 गृहीतुम्; Bo. s Dn1. ns Dr T1 Gs M गृहीतुम्; B2 गर्हितुम् (for विज्ञातुम्). —^c) K1 Ds प्राण-प्रदानजं; D1 प्रदानजे. Ks B1. 2 Da साधो; Dns त्वत्तो; D1 त्वत्तो (for त्वत्तो). Ds प्राणप्रदानजीवंतो. —^d) K1. s. 5 B1-s D (Dn2 Dc absent) S (Gs. 4 absent) मयि (for मम).

धर्मज्ञोऽसि गुणज्ञोऽसि कृतज्ञोऽस्मि विशेषतः ।

मित्रेषु वत्सलश्चासि त्वद्विधेषु विशेषतः ॥ १७९

तन्मामेवंगते साधो न यावयितुमर्हसि ।

त्वया हि याव्यमानोऽहं प्राणाञ्ज्ज्ञां सबान्धवः ॥ १८०

धिकशब्दो हि बुधैर्दृष्टो मद्विधेषु मनस्विषु ।

मरणं धर्मतत्त्वज्ञ न मां शङ्कितुमर्हसि ॥ १८१

179 ") D1. s M2 धर्मज्ञोऽसि. K2. 4 D1 गुणी सोऽसि; Ds M2 गुणज्ञोऽसि (for गुणज्ञोऽसि). —^b) Ds कृत-ज्ञोऽसि. — V1 reads 179^{cd} on marg. —^c) Ds चापि (for चास्मि). —^d) Ks. s V1 B D (Dn2 Dc absent) S (Gs. 4 absent) त्व(Ms त)द्विधेषु (Ms क्षत्र) (for त्वद्विधेषु).

180 B1 damaged. —^a) Bo. 3-s Dr T1 G2. s त्वं (for तत्). B1 गतो; T2 विधे (for गते). Ks. s V1 B1. 2 Da Dn1. ns D2. s. 5. 7. 8 त(B1 क)स्मा-देवं (Ks V1 B1. 2 'ज्ञेवं; Da 'न्मैवं; Dns 'देवं) पुनः साधो. —^b) Ks V1 B (B1 damaged) Da Dn1. ns मां (Bo. 3-s न) यावयितुम्; Ks D2. s. 5. 8 मय्या(Ds 'या)चरितुम्; Ds न मां शङ्कितुम्; Dr. 9 T1 G2. s न वाच(Ds याप)यितुम्; T2 G1 M न त्वं याचि(M1. 4 'पि)तुम् (for न यावयितुम्). ☞ Ca: यावयितुं शङ्कि-तुम् । ☞ — Gs om. (hapl.) 180^a-181^d. —^c) Da. 7 T1 Gs [अ]पि; M2 नि- (for हि). K1. s. 4 V1 Bo. 3-s Da G1 याच्यमानो; Ks B2 Dn1. ns D2. s. 6. 7. 8 T1 Gs वाच्यं; Ds. 9 M याप्य (for याव्य). —^d) Ks. s V1 B1. 2 Da Dn1. ns D2-s. s. 9 T1 Gs M transp. प्राणाम् and ज्ञां.

181 Gs om. 181 (cf. v. l. 180). —^a) Ks. s Dn1. ns विश्रंभो; D1 धिक्स्तोदो (sic); D2. s. 8 वि-श्रंभो (for धिक्शब्दो). Ds न (for हि). M2 हृष्टो (for हृष्टो). —^c) K1 Ds सततं; Ks Dns D2. s. 8 यदेतद्; Ks Dn1 तदेतद्; V1 B1. 2 Da Dr T G1. s M पतनं; Bo. 3-s पतनाद्; B2 यतनाद्; D1 पारणं; Ds यतो हि (for मरणं). K1 Da तस्य(Ds सर्व)धर्मज्ञः; Dns Ds धर्मतत्त्वज्ञे (Ds 'ज्ञो) (for 'तत्त्वज्ञ). —^d) Ds. 9 मा (for न). Ks Dn1. ns D2. s. 8 त्वं; T1 Gs मे; M1. s. 4 मा (for मां). Ds मयि शङ्कितुमर्हसि; Dr न मे शङ्कितुम्.

182 ") D1 मां स्थूलमाणो; T2 G1 संमंथ्यमाणो (for संस्तूयमाणो). Ks. s V1 B D (Dn2 Dc absent) G2. s M [s]पि (for हि). —^b) All MSS.

इति संस्तूयमानो हि मार्जारेण स मूषकः ।
 मनसा भावगम्भीरं मार्जारं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८२
 साधुर्वैवाञ्छुतार्थोऽस्मि प्रीयते न च विश्वसे ।
 संस्तवैर्वा धनोर्धैर्वा नाहं शक्यः पुनस्त्वया ॥ १८३
 न ह्यमित्रवशं यान्ति प्राज्ञा निष्कारणं मत्वे ।
 अस्मिन्नर्थे च गाधे द्वे निबोधोशनमा कृते ॥ १८४
 शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा संधिं बलीयसा ।
 समाहितश्चेत्युक्त्या कृतार्थश्च न विश्वमेन ॥ १८५

(except Śi K₁-4 D₁ 2; Dns Ds G₁ 4 absent)
 मूषिकः. — *) K₁ V₁ B₁ मनस्वभावः (for मनसा
 भावः). K₁ Dns ns Ds 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1041 1042 1043 1044 1045 1046 1047 1048 1049 1050 1051 1052 1053 1054 1055 1056 1057 1058 1059 1060 1061 1062 1063 1064 1065 1066 1067 1068 1069 1070 1071 1072 1073 1074 1075 1076 1077 1078 1079 1080 1081 1082 1083 1084 1085 1086 1087 1088 1089 1090 1091 1092 1093 1094 1095 1096 1097 1098 1099 1100 1101 1102 1103 1104 1105 1106 1107 1108 1109 1110 1111 1112 1113 1114 1115 1116 1117 1118 1119 1120 1121 1122 1123 1124 1125 1126 1127 1128 1129 1130 1131 1132 1133 1134 1135 1136 1137 1138 1139 1140 1141 1142 1143 1144 1145 1146 1147 1148 1149 1150 1151 1152 1153 1154 1155 1156 1157 1158 1159 1160 1161 1162 1163 1164 1165 1166 1167 1168 1169 1170 1171 1172 1173 1174 1175 1176 1177 1178 1179 1180 1181 1182 1183 1184 1185 1186 1187 1188 1189 1190 1191 1192 1193 1194 1195 1196 1197 1198 1199 1200 1201 1202 1203 1204 1205 1206 1207 1208 1209 1210 1211 1212 1213 1214 1215 1216 1217 1218 1219 1220 1221 1222 1223 1224 1225 1226 1227 1228 1229 1230 1231 1232 1233 1234 1235 1236 1237 1238 1239 1240 1241 1242 1243 1244 1245 1246 1247 1248 1249 1250 1251 1252 1253 1254 1255 1256 1257 1258 1259 1260 1261 1262 1263 1264 1265 1266 1267 1268 1269 1270 1271 1272 1273 1274 1275 1276 1277 1278 1279 1280 1281 1282 1283 1284 1285 1286 1287 1288 1289 1290 1291 1292 1293 1294 1295 1296 1297 1298 1299 1300 1301 1302 1303 1304 1305 1306 1307 1308 1309 1310 1311 1312 1313 1314 1315 1316 1317 1318 1319 1320 1321 1322 1323 1324 1325 1326 1327 1328 1329 1330 1331 1332 1333 1334 1335 1336 1337 1338 1339 1340 1341 1342 1343 1344 1345 1346 1347 1348 1349 1350 1351 1352 1353 1354 1355 1356 1357 1358 1359 1360 1361 1362 1363 1364 1365 1366 1367 1368 1369 1370 1371 1372 1373 1374 1375 1376 1377 1378 1379 1380 1381 1382 1383 1384 1385 1386 1387 1388 1389 1390 1391 1392 1393 1394 1395 1396 1397 1398 1399 1400 1401 1402 1403 1404 1405 1406 1407 1408 1409 1410 1411 1412 1413 1414 1415 1416 1417 1418 1419 1420 1421 1422 1423 1424 1425 1426 1427 1428 1429 1430 1431 1432 1433 1434 1435 1436 1437 1438 1439 1440 1441 1442 1443 1444 1445 1446 1447 1448 1449 1450 1451 1452 1453 1454 1455 1456 1457 1458 1459 1460 1461 1462 1463 1464 1465 1466 1467 1468 1469 1470 1471 1472 1473 1474 1475 1476 1477 1478 1479 1480 1481 1482 1483 1484 1485 1486 1487 1488 1489 1490 1491 1492 1493 1494 1495 1496 1497 1498 1499 1500 1501 1502 1503 1504 1505 1506 1507 1508 1509 1510 1511 1512 1513 1514 1515 1516 1517 1518 1519 1520 1521 1522 1523 1524 1525 1526 1527 1528 1529 1530 1531 1532 1533 1534 1535 1536 1537 1538 1539 1540 1541 1542 1543 1544 1545 1546 1547 1548 1549 1550 1551 1552 1553 1554 1555 1556 1557 1558 1559 1560 1561 1562 1563 1564 1565 1566 1567 1568 1569 1570 1571 1572 1573 1574 1575 1576 1577 1578 1579 1580 1581 1582 1583 1584 1585 1586 1587 1588 1589 1590 1591 1592 1593 1594 1595 1596 1597 1598 1599 1600 1601 1602 1603 1604 1605 1606 1607 1608 1609 1610 1611 1612 1613 1614 1615 1616 1617 1618 1619 1620 1621 1622 1623 1624 1625 1626 1627 1628 1629 1630 1631 1632 1633 1634 1635 1636 1637 1638 1639 1640 1641 1642 1643 1644 1645 1646 1647 1648 1649 1650 1651 1652 1653 1654 1655 1656 1657 1658 1659 1660 1661 1662 1663 1664 1665 1666 1667 1668 1669 1670 1671 1672 1673 1674 1675 1676 1677 1678 1679 1680 1681 1682 1683 1684 1685 1686 1687 1688 1689 1690 1691 1692 1693 1694 1695 1696 1697 1698 1699 1700 1701 1702 1703 1704 1705 1706 1707 1708 1709 1710 1711 1712 1713 1714 1715 1716 1717 1718 1719 1720 1721 1722 1723 1724 1725 1726 1727 1728 1729 1730 1731 1732 1733 1734 1735 1736 1737 1738 1739 1740 1741 1742 1743 1744 1745 1746 1747 1748 1749 1750 1751 1752 1753 1754 1755 1756 1757 1758 1759 1760 1761 1762 1763 1764 1765 1766 1767 1768 1769 1770 1771 1772 1773 1774 1775 1776 1777 1778 1779 1780 1781 1782 1783 1784 1785 1786 1787 1788 1789 1790 1791 1792 1793 1794 1795 1796 1797 1798 1799 1800 1801 1802 1803 1804 1805 1806 1807 1808 1809 1810 1811 1812 1813 1814 1815 1816 1817 1818 1819 1820 1821 1822 1823 1824 1825 1826 1827 1828 1829 1830 1831 1832 1833 1834 1835 1836 1837 1838 1839 1840 1841 1842 1843 1844 1845 1846 1847 1848 1849 1850 1851 1852 1853 1854 1855 1856 1857 1858 1859 1860 1861 1862 1863 1864 1865 1866 1867 1868 1869 1870 1871 1872 1873 1874 1875 1876 1877 1878 1879 1880 1881 1882 1883 1884 1885 1886 1887 1888 1889 1890 1891 1892 1893 1894 1895 1896 1897 1898 1899 1900 1901 1902 1903 1904 1905 1906 1907 1908 1909 1910 1911 1912 1913 1914 1915 1916 1917 1918 1919 1920 1921 1922 1923 1924 1925 1926 1927 1928 1929 1930 1931 1932 1933 1934 1935 1936 1937 1938 1939 1940 1941 1942 1943 1944 1945 1946 1947 1948 1949 1950 1951 1952 1953 1954 1955 1956 1957 1958 1959 1960 1961 1962 1963 1964 1965 1966 1967 1968 1969 1970 1971 1972 1973 1974 1975 1976 1977 1978 1979 1980 1981 1982 1983 1984 1985 1986 1987 1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018 2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100 2101 2102 2103 2104 2105 2106 2107 2108 2109 2110 2111 2112 2113 2114 2115 2116 2117 2118 2119 2120 2121 2122 2123 2124 2125 2126 2127 2128 2129 2130 2131 2132 2133 2134 2135 2136 2137 2138 2139 2140 2141 2142 2143 2144 2145 2146 2147 2148 2149 2150 2151 2152 2153 2154 2155 2156 2157 2158 2159 2160 2161 2162 2163 2164 2165 2166 2167 2168 2169 2170 2171 2172 2173 2174 2175 2176 2177 2178 2179 2180 2181 2182 2183 2184 2185 2186 2187 2188 2189 2190 2191 2192 2193 2194 2195 2196 2197 2198 2199 2200 2201 2202 2203 2204 2205 2206 2207 2208 2209 2210 2211 2212 2213 2214 2215 2216 2217 2218 2219 2220 2221 2222 2223 2224 2225 2226 2227 2228 2229 2230 2231 2232 2233 2234 2235 2236 2237 2238 2239 2240 2241 2242 2243 2244 2245 2246 2247 2248 2249 2250 2251 2252 2253 2254 2255 2256 2257 2258 2259 2260 2261 2262 2263 2264 2265 2266 2267 2268 2269 2270 2271 2272 2273 2274 2275 2276 2277 2278 2279 2280 2281 2282 2283 2284 2285 2286 2287 2288 2289 2290 2291 2292 2293 2294 2295 2296 2297 2298 2299 2300 2301 2302 2303 2304 2305 2306 2307 2308 2309 2310 2311 2312 2313 2314 2315 2316 2317 2318 2319 2320 2321 2322 2323 2324 2325 2326 2327 2328 2329 2330 2331 2332 2333 2334 2335 2336 2337 2338 2339 2340 2341 2342 2343 2344 2345 2346 2347 2348 2349 2350 2351 2352 2353 2354 2355 2356 2357 2358 2359 2360 2361 2362 2363 2364 2365 2366 2367 2368 2369 2370 2371 2372 2373 2374 2375 2376 2377 2378 2379 2380 2381 2382 2383 2384 2385 2386 2387 2388 2389 2390 2391 2392 2393 2394 2395 2396 2397 2398 2399 2400 2401 2402 2403 2404 2405 2406 2407 2408 2409 2410 2411 2412 2413 2414 2415 2416 2417 2418 2419 2420 2421 2422 2423 2424 2425 2426 2427 2428 2429 2430 2431 2432 2433 2434 2435 2436 2437 2438 2439 2440 2441 2442 2443 2444 2445 2446 2447 2448 2449 2450 2451 2452 2453 2454 2455 2456 2457 2458 2459 2460 2461 2462 2463 2464 2465 2466 2467 2468 2469 2470 2471 2472 2473 2474 2475 2476 2477 2478 2479 2480 2481 2482 2483 2484 2485 2486 2487 2488 2489 2490 2491 2492 2493 2494 2495 2496 2497 2498 2499 2500 2501 2502 2503 2504 2505 2506 2507 2508 2509 2510 2511 2512 2513 2514 2515 2516 2517 2518 2519 2520 2521 2522 2523 2524 2525 2526 2527 2528 2529 2530 2531 2532 2533 2534 2535 2536 2537 2538 2539 2540 2541 2542 2543 2544 2545 2546 2547 2548 2549 2550 2551 2552 2553 2554 2555 2556 2557 2558 2559 2560 2561 2562 2563 2564 2565 2566 2567 2568 2569 2570 2571 2572 2573 2574 2575 2576 2577 2578 2579 2580 2581 2582 2583 2584 2585 2586 2587 2588 2589 2590

C. 12. 5110
B. 12. 136. 190
K. 12. 136. 190

स तस्य भुवतस्त्वेवं संत्रासाज्जातसाध्वसः ।
स्वविलं हि जवेनाशु मार्जारः प्रययौ ततः ॥ १९०
ततः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बुद्धिसामर्थ्यमात्मनः ।
विश्राव्य पलितः प्राज्ञो विलमन्यज्जगाम ह ॥ १९१
एवं प्रज्ञावता बुद्ध्या दुर्बलेन महाबलाः ।
एकेन बहवोऽमित्राः पलितेनाभिसंधिताः ॥ १९२
अरिणापि समर्थेन संधिं कुर्वीत पण्डितः ।
मूषकश्च बिडालश्च मुक्तावन्योऽप्यसंश्रयात् ॥ १९३
इत्येष क्षत्रधर्मस्य मया मार्गोऽनुदर्शितः ।

D₁ श्रुत्वा संजातः (for संत्रासाज्जातः). D₁ संत्रासाज्जात-
साध्वसः (sic). —^a) K₁ स विलं हि; K₂ s V₁ B Da D₁ ns D₂ s s शास्त्रार्थं हिता; D₄ तत्र स्थित्वा; D₅ s
कथंचित्स; D₇ T G₁ s s M₁ s s कथां श्रुत्वा (G₁ हिता; G₂ M₁ s छित्वा; M₄ जित्वा); M₂ तथा जित्वा (for
स्वविलं हि). D₁ [अ]स्त (for [अ]शु). —^d) M₃
मार्जारं (sic). B₂ D₇ G₂ तदा (for ततः).

191 ^a) M₁-s एवं (for ततः). —^b) K₁ बुद्धिः;
T₂ M₁ बुद्ध्या (for बुद्धिः). —^c) B₀ G₂ विश्राव्यः;
T₂ विश्राव्य; M₁ विश्राव्य (for विश्राव्य). G₂ फलितः.
D₁ प्रज्ञो. —^d) K₂ D₇ T₁ G₂ अन्यं.

192 ^a) K₂ प्राज्ञावता; D₁ ज्ञानवता. —^b) D₁-4.8
महाबलाः; D₇ T₂ बलीयसः (for महाबलाः). —^d)
B₀ 4.8 D₁ D₅ [अ]भिसंधि (D₅ 'क्षि'ताः; D₄ 7.0 S
(G₂ s absent) [अ]तिसंधि (D₇ T₁ G₂ 'हि'ताः).

193 ^a) B₂ Da वैरिणापि (for अरिणापि). D₇ S
(G₂ s absent) [अ]समर्थेन. —^b) D₁ मर्थं (for संधिं).
K₂ D₁ D₄ 0 कुर्वति (for कुर्वीत). K₂ D₄ 0
पण्डिताः. —^c) K₂ s V₁ B D₁ D₁ ns D₂-4.7.8 S
(G₂ s absent) मूषकश्च; D₂ मूषकश्च; D₅ मूषिकश्च
(for मूषकश्च). T₁ G₁ 2 बिडालश्च; G₂ बिडालश्च; M
विलाळश्च (for बिडालश्च).

194 ^a) V₁ B₁ 2 Da इत्येवं; D₂ ns इत्येव; M₂
इत्येतत् (for इत्येव). K₂ D₁ ns D₂ s s क्षत्रधर्मश्च.
—^b) K₁ मार्गस्तु; K₂ D₁ ns D₂ s s मार्गेषु; B₂
संगोतु; D₁ मार्गो न; D₅ मार्गो न; G₁ मार्गो नि.
—^c) K₂ s V₁ B₁ 2 Da D₁ ns D₂ s s महाराज
(for महीपालः). —^d) D₅ संक्षेपेन. K₂ s V₁ B₁ 2
Da D₁ ns D₂ s s संक्षेपमपि मे श्युः.

विस्तरेण महीपाल संक्षेपेण पुनः शृणु ॥ १९४
अन्योन्यकृतवैरौ तु चक्रतुः प्रीतिमुत्तमाम् ।
अन्योन्यमभिसंधातुमभूच्चैव तयोर्मतिः ॥ १९५
तत्र प्राज्ञोऽभिसंधत्ते सम्यग्बुद्धिबलाश्रयात् ।
अभिसंधीयते प्राज्ञः प्रमादादपि चाबुधैः ॥ १९६
तस्मादमीतवद्भीतो विश्वस्तवदविश्वसन् ।
न ह्यप्रमत्तश्चलति चलितो वा विनश्यति ॥ १९७
कालेन रिपुणा संधिः काले मित्रेण विग्रहः ।
कार्यं इत्येव तत्त्वज्ञाः प्राहुर्नित्यं युधिष्ठिर ॥ १९८

195 ^a) D₁ वैरात् (for वैरौ). V₁ B Da D₄ 0
तौ (for तु). D₇ S (G₂ s absent) अन्योन्यं (M₁ s
'न्य-') कृतवन्तौ (T₂ G₁ M₂ कृतवन्तौ; M₁ s s कृतसंधी)
तौ. —^b) Da रक्षतुः; D₇ S (G₂ s absent) जगमतुः
(for चक्रतुः). D₁ उत्तमं. — K₂ om. (hapl.)
195^a-196^a. —^c) D₂ अपि; D₄ चाभिः; D₅ चापि;
M₄ अति (for अभिः). —^d) K₂ V₁ B₂ Da D₁
D₂ s s संबभूव (for अभूच्चैव).

196 K₂ om. 196^a (cf. v. l. 195). —^a) B₀
D₁ ततः; D₇ T₁ G₂ s अत्र (for तत्र). Ś₁ K₁ 2.4 D₁
[s]नुसंधत्ते (D₁ 'तो'); D₅ [s]भिसंधातुः; G₁ M
[s]तिसंधत्ते (for sभिः). —^b) D₅ स स्वः (for स
न्यगु). K₂ V₁ B₁ 2 Da D₁ ns D₂ s s बुद्धिसमा-
श्रयात्; D₄ बुद्धिः परा (for बुद्धिबलाः). —^c) K₂
B₀ 2-8 अपि संधीयते; V₁ B₁ Da तथाभिसंध्य (Da
'ध'ते; B₂ D₇ S (G₂ s absent) तथाति (B₂ 'पि')संध्य-
ते (G₁ 'सज्जते'); D₁ अभि *धीयते (for अभिसंधीयते).
K₂ प्राज्ञः; B₂ T₂ प्राज्ञ (for प्राज्ञः). —^d) K₁
वायुधैः; K₂ s V₁ B D (except D₅; D₁ D₂ absent)
G₁ M₁-s वायुधैः (for चायुधैः).

197 ^b) B₂ D₂ D₇ G₂ M₂ अविवक्षेत् (for 'सन्').
— After 197^a, D₅ reads 203^a-204^a. —^c) D₇ S
(G₂ s absent) चलते. —^d) K₁ चलिता च. V₁
B₁ 2.8 D₂ D₄ 0 M₁ [अ]पि नश्यति; D₁ [अ]पि नि-
श्चितः; T₁ *नश्यति; T₂ G₁ 2.8 M₁ न नश्य (T₂
'स्य')ति (for विनश्यति).

198 ^a) D₄ 9 T G₂ 8 M काले हि (for कालेन).
—^b) Ś₁ K₁ 4 मित्रेण (for मित्रेण). —^c) B₀ D₅ कार्यम्;
D₄ काल (for कार्यं). D₄ 0 इत्येव (for इत्येव). K₂ s
V₁ B₁ 2 Da D₁ ns D₂ s s संबिज्ञाः; D₁ तत्त्वज्ञ

एवं मत्वा महाराज शास्त्रार्थमभिगम्य च ।
 अभियुक्तोऽप्रमत्तश्च प्राग्भयाद्धीतवचरेत् ॥ १९९
 मीतवत्संविधिः कार्यः प्रतिसंधिस्तथैव च ।
 भयादुत्पद्यते बुद्धिरप्रमत्ताभियोगजा ॥ २००
 न भयं विद्यते राजन्मीतस्यानागते भये ।
 अमीतस्य तु विस्मृतात्सुमहजायते भयम् ॥ २०१
 न मीरुरिति चात्यन्तं मन्त्रोऽदेयः कथंचन ।

(for तरवजाः). —^a) Bo मित्रं (for निव्यं). Ks. s
 V1 B1. s Da Dn1. ns Ds. s. s नराधिप (Ks 'पाः') (for
 युधिष्ठिर).

199 —^a) Ks s V1 B Da Dn1 Ds-s. s. s एतज्जावा;
 Dns येन जावा; Dr S (Gs. s absent) एवं जावा
 (for एवं मत्वा). —^b) Da G1 अभिगम्य; Da अब-
 गम्य (for अभि). —^c) Da अनियुक्तो (for अभि).
 Ks Dn1. ns Ds. s. s प्रमत्तश्च; V1 प्रमत्तश्च (for प्रम-
 त्तश्च). —^d) Da प्रजया; T2 प्राग्भयाद् (for प्राग्-
 याद्). B1 Da [जा]चरेत् (hypermetric) (for
 चरेत्).

200 V1 reads 200^a-201^b on marg. —^a) Ks.
 s V1 Bo. s Dns Ds. s. s संनिधिः; Dr G1 विहितः;
 T1 G1 (inf. lin.) विहितः; G1 सविधिः; G1 संहितः
 (for संविधिः). —^b) Da वा (for च). —^c) D1
 भवाद् (for भयाद्). Śi K1. s. s प्रवर्तते (for उत्पद्यते).
 M1 om. बुद्धि. —^d) Śi K1. s. s D1 अभिमता; Da
 प्रयत्नाय (for अप्रमत्ता). Ks. s V1 B1. s Da Dn1. ns
 Ds. s. s [अ]भि (Dns वि)योगतः; Dr T1 G1. s M1 हि
 योगजा (for [अ]भियो').

201 V1 reads 201^a on marg. —^a) Dr. s S
 (Gs. s absent) जायते (for विद्यते). —^b) K1 [अ]-
 प्यागते; Da [अ]पि गते; T2 [अ]नुगतो. —^c) T2
 G1 अहितस्य (for अभीतस्य). Ks Da Dn1. ns Ds-s.
 s. s च; B1 lacuna (for तु). Śi K1. s विस्मृतात्;
 Ks. s V1 B1. s Dn1. ns Ds. s. s विस्मृतात्; Bo. s-s
 (marg. as in text) Da संस् (Bo 'र')मात्; Da
 विस्मृतात्; D1 विस्मृतात् (for विस्मृतात्). —^d) Dr
 अभिसंजायते भयं.

202 Ks om. 202-203. —^a) B1 अभीहर्. K1
 V1 B (except B1) Ds चाक्षर्यं. Ks Dn1. ns Ds-s.
 s. s अभीहर्ति यो निव्यं; D1 नाभीहर्ति चाक्षर्यो (sic).
 —^b) Das मित्रो (for मन्त्रो). D1 मन्त्रे देवाः कथंचन

अविज्ञानाद्धि विज्ञाते गच्छेदास्पददर्शिषु ॥ २०२
 तस्मादमीतवद्धीतो विश्वस्तवदविश्वसन् ।
 कार्याणां गुरुतां बुद्ध्या नानुत् किंचिदाचरेत् ॥ २०३
 एवमेतन्मया प्रोक्तमितिहासं युधिष्ठिर ।
 श्रुत्वा त्वं सुहृदां मध्ये यथावत्समुपाचर ॥ २०४
 उपलभ्य मतिं चाध्यामरिमित्रान्तरं तथा ।
 संधिविग्रहकालं च मोक्षोपायं तथापदि ॥ २०५

(sic). —^a) K1 D1 अभि (Da om. अभि)ज्ञानाद्धि;
 D1 अवज्ञानाद्धि; M1 अविज्ञानाद्धि. Ks B1 Dn1. ns
 Ds. s. s. s T2 G1 विज्ञातो; B1 विज्ञातः; Dr. s T1 G1
 विज्ञाने; G1 विज्ञानो (for विज्ञाते). V1 Bo. s. s. s
 Da अविज्ञानाद्विज्ञातो (B1 'ते'). —^d) D1. s. s. s
 आपद् (for आस्पद्). Dr. s S (Gs. s absent) दर्शनं
 (M1. s 'नः') (for 'दर्शिषु').

203 Ks om. 203 (cf. v. l. 202). B1 damaged.
 —^a) D1 अभीतिवद्. —^b) B1. s Da T2 G1 अवि-
 (B1 'भि')वसेत्. Ks Dns Ds. s. s विश्वस्ते (Ks Dns
 'तो') बहु विश्वसन्. — For the sequence in Ds, cf.
 v. l. 197. —^c) Bo. s. s गुरुतां (for गुरुतां). Ks
 B1 Dn1. ns Ds. s. s प्राप्य; G1 बद्धा (for बुद्ध्या).
 —^d) V1 B1. s Da नाहितं; D1 नाहितः; Dr S
 (Gs. s absent) नाहतः; Ds नान्यतः (for नानुत्तं).

204 For the sequence in Ds, cf. v. l. 197.
 —^a) Śi K1. s. s D1 एतं (for एतत्). —^b) Ks
 (sup. lin. as in text) T G1. s पुरातनं (for युधिष्ठिर).
 —^c) D1 बुद्ध्यातो. Ks V1 B1. s Da [ए]तत्; Bo.
 s. s तत्; M1 [अ]हं; M1 तं (for त्वं). Ks सुहृदो;
 M1 सुहृद्. —^d) Ks B1 समुपाचरेत् (B1 'रन्'); Dr
 T1 G1 M समुदाचर; T2 G1 त्वं समाचर (for समुपाचर).

205 B1 om. 205^a. —^a) G2 चाप्राप्त. —^b)
 D1 जरिमित्राभिरां; G1 मित्रांतरश्च. Bo. s. s D1 जरि-
 मित्रार्थनिबद्धा. —^c) Ks -कालश्च; Ks Dn1. ns Ds. s. s
 -काले; Dr. s S (Gs. s absent) -कालौ (for -कालं).
 —^d) Ks Dn1. ns Ds. s. s मोक्षोपायत्. D1 om.
 from ह्यो up to विवसेत् (in 206^d). K1 तथा यदि;
 Ks Dn1. ns Ds. s. s तथैव च; Das सदापदि; Das
 सदा यदि (for तथापदि).

206 D1 om. 206 (cf. v. l. 205). B1 damaged.
 —^a) Ks कुरुवा (for कुरुते). —^b) D1 om from

C. 12. 5125
 B. 12. 136. 215
 K. 12. 136. 214

C. 12. 5125
B. 12. 136. 215
K. 12. 136. 215

शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा संधिं बलीयसा ।
समागमं चरेद्युक्त्या कृतार्थो न च विश्वसेत् ॥ २०६
अविरुद्धां त्रिवर्गेण नीतिमेतां युधिष्ठिर ।
अभ्युत्तिष्ठ श्रुतादस्माद्भयस्त्वं रञ्जयन्प्रजाः ॥ २०७
ब्राह्मणैश्चापि ते सार्धं यात्रा भवतु पाण्डव ।
ब्राह्मणा हि परं श्रेयो दिवि चेह च भारत ॥ २०८
एते धर्मस्य वेत्तारः कृतज्ञाः सततं प्रभो ।

पूजिताः शुभकर्मणः पूर्वजित्या नराधिप ॥ २०९
राज्यं श्रेयः परं राजन्यशः कीर्तिं च लप्स्यसे ।
कुलस्य संततिं चैव यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ २१०
द्वयोः रिमं भारत संधिविग्रहं
सुभाषितं बुद्धिविशेषकारितम् ।
तथान्वेक्ष्य क्षितिपेन सर्वदा
निषेवितव्यं नृप शत्रुमण्डले ॥ २११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

संधिं up to युधिष्ठिर (in 207^b). Ds संज्यं. —^a) K1. s V1 Bo. 1. s. s Dn1. ns D2. s. 9 T2 G1 M2 समा-
गमे; Dr T1 G2. s M1. s 'हितं'; Ms. s 'हितं (for 'गमं').
B1 स्वस्था; Dr S (G2. s absent) बुद्ध्या; Ds बुद्ध्या
(for युक्त्या). B2 Da ततस्तु समवेक्षेत. —^a) B1
कृतार्थः. Dr S (G2. s absent) च न (by transp.).

207 Ds om. 207^{ab} (cf. v. l. 206). —^a) K1
अविरुद्धा; T2 'रुच्यं'; G1 M2 'रुद्धां'. —^b) D1
नीतिमतौ (for 'मेतां'). Ks. s V1 B1. s Da Dn1. ns
D2. s. s महीपते (for युधिष्ठिर). —^c) Ks Ba Da
अभ्युत्तिष्ठेच्च; Dns 'सिद्धे'; D1 यद्युत्तिष्ठ; D2 अभितिष्ठ;
Ds अवितिष्ठ; M अनुत्तिष्ठ (for अभ्युत्तिष्ठ). D2. s
श्रुताद्; Ds स्वं तां (for श्रुताद्). D2. 7. 9 T G1. 2. s
तस्माद् (for अस्माद्). —^d) D1 भूयास्; Ds पुनः;
M2 भूतः (for भूयस्). Ks. s Dn1. ns D2. s. s संर-
क्षयन्; V1 Bo. s. s D2. s. 9 T2 G1. s M1-s संरंजयन्;
B1. s Da Dr T1 G2 M2 संरंजय (for स्वं रंजयन्).

208 ^a) D2. 7 S (G2. s absent) चैव (for चापि).
Ds तैः. Ds साध्वी (for सार्धं). —^b) Ks ब्राह्मणादि;
Ks. s V1 B1. s Da Dn1. ns D1-s. s ब्राह्मणा वै; Ds
ब्राह्मणो हि; Dr S (G2. s absent) 'णादि'. Dns परि-
श्रेयो; G1 परश्रेय (for परं श्रेयो). —^c) K1 देहे; Ds
वेद (for चेह). Dr S (G2. s absent) इह लोके परत्र च.

209 ^a) Ds धर्मैश्च; Ms वै धर्मैः (for धर्मैस्).
—^b) K1 कृतज्ञः. Ks नृपः; V1 B1. s Da नृप;
Dr T G1. 2. s M2 विभो (for प्रभो). D2 पूजयेत्ताजरा-
धिप; Ds कृतप्रज्ञाः सुपूजिताः; M1-s कृतज्ञाः पाप-
नाशनाः. —^c) D2. 9 सदैव (for पूजिताः). All MSS.

(except S1 K1. 2. s D1; Dns Ds G2. s absent) शुभ-
कर्तारः. —^a) S1 पूर्वजित्; K1 पूर्वजितो; Ks. s D1
पूर्वमेव; Ks. s Da Dn1. ns D2. s पूजयेत्ताजः; V1 B1. s
D2. 7. s पूजयेत्ताजः; Bo. s. s T G1. 2. s M1-s पूजयेत्ताजः;
Ds पूजयेत्तं (for 'पूर्वजित्या'). Ks Ds नराधिपः (D2
'प'); Dr T1 G1. 2. s M1-s जनाधिप (for नराधिप).
D2 सदैवं शुभवाचकः; M2 पूजयेतात्मनाधिप.

210 ^a) M2. s राज्ञां (for राज्यं). B2 राज्यमर्थं परं
चापि. —^b) Ks Dns Ds कीर्तिश्च; M2 कीर्तिर् (for
कीर्ति). Dns च लप्स्यसे; D2 च लप्स्यसे; M बलं
धनं (for च लप्स्यसे). Dr T G1. 2. s यशश्च महदाप्स्यसे
(T2 'सि'). —^c) Dr T1 G2 M1-s कुलं च (for
कुलस्य). Ks संततिं; M2 सत्कृतिं (for संततिं). —^d)
S1 Ks D1 यथा न्याय्यं. D2 यथाश्रुतं (for 'क्रमम्').
Dr S (G2. s absent) करिष्ये (T1 G2 M2 'व्य')ति सुपू-
जिताः.

211 ^a) Dr S (G2. s absent) श्रुतं च ते (for द्वयो-
रिमं). Ds तयोर् (for द्वयोर्). B2 इदं (for इमं).
B1 भवेत् (for भारत). M2 विग्रह. —^b) D2 G1
विभाषि (G2 'सि')तं; Dr. 9 T G2 M विभाषितं; G2
विभाषितुं (for सुभाषितं). B1 मुवि; B2 भूवि; Ds
चैव (for बुद्धि). Dn1 कारकं; G2 कारितुं (for
कारितम्). —^c) K1 तथा च वीक्ष्य; Ks. s D (Dns
Ds absent) तथा (D1 Dn1. ns D2. 9 तथा) त्ववेक्ष्य;
V1 B2-3 तथान्वेक्ष्य (for तथान्वेक्ष्य). T2 G1 तथा-
न्वेक्ष्येति (T2 'क्षेत्') नृपेण. S1 K1 सर्वदा (for सर्वदा).
—^d) Ks V1 B Da Dns D2. 7 S (G2. s absent) शत्रु-
मंडलं; Ds 'मंडलं' (for 'मण्डले').

१३७

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तो मन्त्रो महाबाहो न विश्वासोऽस्ति शत्रुषु ।
 कथं हि राजा वर्तेत यदि सर्वत्र नाशसेत् ॥ १
 विश्वासाद्धि परं राज्ञो राजन्मुत्पद्यते भयम् ।
 कथं वै नाशसत्राज्ञा शत्रूञ्जयति पार्थिव ॥ २
 एतन्मे संशयं छिन्धि मनो मे संप्रमुद्यति ।
 अविश्वासकथामेतामुपश्रुत्य पितामह ॥ ३

भीष्म उवाच ।

शृणु कौन्तेय यो वृत्तो ब्रह्मदत्तनिवेशने ।
 पूज्या सह संवादो ब्रह्मदत्तस्य पार्थिव ॥ ४
 काम्पिल्ये ब्रह्मदत्तस्य अन्तःपुरनिवासिनी ।
 पूजनी नाम शकुनी दीर्घकालं सहोषिता ॥ ५
 रूतज्ञा सर्वभूतानां यथा वै जीवजीवकः ।
 सर्वज्ञा सर्वधर्मज्ञा तिर्यग्योनिगतापि सा ॥ ६

C. 12. 5138
B. 12. 137. 6
K. 12. 130. 6

Colophon. — Sub-parvan: Śi K Daś Dm. na
 Da-5. 8 आपद्धर्मः; V1 Bz Dv Ts G1. 5 M राजधर्मः;
 Bo. 5. 8 राजधर्मे आपद्धर्मः; Bz Daz राजधर्मे आपद्धर्मेषु;
 Bz आपद्धर्मः. — Adhy. name: Śi K V1 B Da Dm. na
 Da-5. 1 Gz M1-8 मार्जारमूष (Ka. 5 V1 B Da Dm. Da-5. 1
 Gz M2. 8 'वि') कर्मवादः; Ds मूषकर्मवादः; M2 मूषिक-
 मार्जारसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or
 both): Bz 138; Bz 137; Daz Dm 8; Dv G1. 5
 M 140; Da 6; T1 Gz 141; Ts 139. — Śloka
 no.: Daz 216; Dm 220; Dm 215; Ds 226.

137

With this adhy., cf. Harivamśa I. 20. 80 ff.,
 and the Kuntan jāta (No. 343).

1 *) M2 उक्त्वा. D1 Gz महाराज (for 'बाहो').
 — *) Ka. 5 V1 Bz. 5. 8 Da Dm. na Ds. 5. 8 transp.
 न and विश्वासो. — Ds repeats 1st after 3. — *)
 Bz राजा हि (by transp.); Ds राज्ये हि. — *) Ds
 नाशसन्.

2 Ks om. 2nd; Ds om. 2nd. — *) Bz द्वे
 (for हि). Bo. 5. 8 महद् (for परं). Ka. 5 V1 B
 Da Dm. na Da-5. 1. 8 T G1. 5. 8 M राजाज्ञाज्ञा; Ds
 राज्ञो महद् (for राज्ञो राजन्). Ks उत्पाद्यते. ☞ Cv:
 विश्वासाद्धि परं राजज्ञिति पाठे विगतः श्वावः आवासः
 तस्मात् । ☞ — Bz om. 2'-3'. — *) Ks. 5 Bz. 5
 Dm. na Ds. 8 हि; Ds च (for द्वे). Śi K1. 5. 4 D1
 नाशसेत्; Ds [अ]विश्वसन् (for नाश). Daz राजन्.
 — *) Ks V1 Bo Ds Ts G1 M1. 2. 8 शत्रु. K1. 5. 5
 Bz Da Dm. na Ds-5. 1-8 T1 Gz M1-8 पार्थिवः.

93

3 Bz om. 3 (cf. v. 1. 2). — *) Śi K1. 5 D1
 M1. 5 पूर्व; Ds एवं (for एतन्). K1 छिन्धि. — *)
 Ka. 5 V1 Bz Da Dm. na Ds. 5. 8 सति (for मनो).
 K1 संप्रमुद्यति; Bz 'युज्यते'; Daz Dv T1 Gz. 5 M
 'मुद्यते' (for 'मुद्यति'). — *) Bo. 5. 8 अविश्वासी; Dv
 T1 G1. 5. 8 M1-8 'वासे' (for 'वास'). D1 'कथम्'.
 — *) Dv T G1. 5. 8 M उ (Dv T1 Gz न) पाशिल्य
 (for उपश्रुत्य). M2 पितामहः; M3 कथामह (sic).
 — After 3, Ds repeats 1st.

4 Ds om. the ref. — *) G1 शृणु. K1. 5. 5 V1
 Bz. 5 Da Dm. na Ds. 5. 8 बहुत्वं (for यो वृत्तो). Bz
 Dm शृणुन्व राजम्यो वृत्तो (Dm 'न्यवृत्तं'). — *) Ds
 om. (hapl.) from निवेशने up to दत्त (in 4th). — *)
 K1. 5. 5 D1 पूज्या (for पूज्या). Ka. 5. 5 V1 B
 (except Bo) Da Dm. na D1. 5. 5. 8 संवादं (D1 'हे')
 (for 'दो'). — *) Ks. 5. 5 V1 Bz. 5 Da Dm. na Ds.
 5. 8 श्रूयते (Bz Dm 'ते'); Dv S (Gz. 5 absent)
 धीमतः (for पार्थिव).

5 *) V1 Ds कपिल्ये; Dm कपिल्ये; D1 कापिल्यो
 (sic); Dv कापील्ये; T1 G1. 5. 5 M कांषिल्ये (for
 काम्पिल्ये). — *) Śi K V1 B Da Dm. na D1-5. 5. 8
 एवं (Ks हं) तःपुरः (D1 'हे') (for अन्तःपुरः). Ds. 5. 8
 निवासिनी (Ds 'नं') (for 'सिनी'). — *) Ks D1
 पूजनी (for पूजनी). Ks. 5 Bz Dm. na Ds. 5. 5. 8 S
 (Gz. 5 absent) शकुनिर् (for 'नी'). Da शकुनी पूजनी
 नाम. — *) K1. 5 दीर्घकालः (for 'कालं'). Bo सहो-
 षिता; S (Gz. 5 absent) मुखो' (for सहो').

6 *) Bz damaged. Ks श्रुतज्ञा; Dm Ts ज'
 (for ह'). Bo Da. 9 Ts सत्त्वानां (for 'श्रुतानां').
 — *) Dv Gz तथा (for तथा). G1. 5 जीविकः; M2

[737]

C. 12. 5139
B. 12. 139. 7
K. 12. 139. 7

अभिप्रजाता सा तत्र पुत्रमेकं सुवर्चसम् ।
समकालं च राज्ञोऽपि देव्याः पुत्रो व्यजायत ॥ ७
समुद्रतीरं गत्वा सा त्वाजहार फलद्रयम् ।
पुष्ट्यर्थं च स्वपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव ह ॥ ८
फलमेकं सुतायादाद्राजपुत्राय चापरम् ।
अमृतास्वादसदृशं बलतेजोविवर्धनम् ।
तत्रागच्छत्परां वृद्धिं राजपुत्रः फलाशनात् ॥ ९

-जीवतः (for 'कः'). ॥ Cn : जीवजीवकः शाकुनिकः । स हि अयं पक्षी अस्यां दिशि लाभमस्यामलाभं दिशतीति वर्णयति । ॥ —^a) K1 सर्वज्ञाः । B2 Da धर्म- (for सर्व-). Ks.s V1 B1 Da Dn1.ns D2.s.s.s -सर्वज्ञा; K4 -शर्मज्ञा (for -धर्मज्ञा). —^d) K5 B4 Da Dn1.ns D1-s.s -योनिं (for -योनि-). Da -गता च सा; G1 -कृतापि सः; M2 -गता अपि (for -गतापि सा).

7 ^a) K1 अपि प्रजाता; D4 अनिजातु तु (sic); D5 अभिजाता च (for 'प्रजाता'). —^b) Bo.s.s पुत्रं चैव (for पुत्रमेकं). —^c) D5 -कालं तु; M2 -कालज्ञ- (for -कालं च). Da राज्ञापि; D5 वै राज्ञो. —^d) K5 Bo.s.s Dn1.ns D2.s.s.s T G2.s M1.s.s देव्यां (for देव्याः). S1 K2.s [S]व्यजायत; D5 व्यजायते (for 'यत'). —After 7, Ks.s V1 B Da Dn1.ns D2.s.s.s ins. :

319* तयोर्थे कृपणा सा खेचरी पूजनी सदा ।

8 ^a) K5 B1 Da Dn1.ns D2-s.s transp. गत्वा and सा. —^b) K2.s B4 Dn1.ns D2-s.s आजहार; V1 B1.s Da ह्याज; Dr S (G2.s absent) जहाराय (for स्वाजहार). —Ks om. 8^{ad}. —^c) V1 B1.s Dr T1 G2.s M स्वस्य; D4 स्वस्य (for च स्व-). D5 T2 G1 पुष्ट्यर्थं राजपुत्रस्य. —^d) D5 T2 G1 स्वस्य; M2 राज्ञः (for राज-). K1 D1.T T1 G2.s चैव हि; V1 B2 Da चोभयोः (for चैव ह).

9 ^b) D1 M2 राजपुत्रस्य; T1 G2 M2 राज्ञः (M2 'ज्ञा' पुत्राय. —^c) B1.s Da अमृतास्वाद- (B2 'व-'); D5 अमृतं स्वादु; D5 अमृतास्वाद- (for 'स्वाद-'). —^d) K2.s B2.s Da Dn1.ns D2.s.s.s T-9 -तेजोनि- (for -तेजोवि-). D4 तेजोबलविवर्धनं. —After 9^{ad}, Ks.s V1 B Da Dn1.ns D2.s.s.s ins. :

320* आदायादाय सैवाश्रु तयोः प्रादरपुनः पुनः ।

—^a) K1 B4 Dn1.ns D2.s.s.s ततः (for तत्र). M2 गच्छन्. K1 बुद्धिः; D4 T-9 S (G2.s absent) बुद्धिं

धात्र्या हस्तगतश्चापि तेनाक्रीडत पक्षिणा ।
शून्ये तु समुपादाय पक्षिणं समजातकम् ।
हत्वा ततः स राजेन्द्र धात्र्या हस्तमुपागमत् ॥ १०
अथ सा शकुनी राजन्नागमत्फलहारिका ।
अपश्यन्निहतं पुत्रं तेन बालेन भूतले ॥ ११
वाष्पपूर्णमुखी दीना दृष्ट्वा सा तु हतं सुतम् ।
पूजनी दुःखसंतप्ता रुदती वाक्यमब्रवीत् ॥ १२

(M2 प्रीतिं) (for बुद्धिं). —^c) K2 D1 राजपुत्राः. D1 फलाशनं. —After 9, Ks.s V1 B Da Dn1.ns D2.s.s.s ins. :

321* ततः स धात्र्या कक्षेण उद्धमानो नृपागमजः ।

वदशं तं पक्षिसुतं बास्यादागम्य बालकः ।

[(L. 1) Bo तत्र (for ततः). Das धात्र्या. Das कक्षेण; Dns D2 कक्षेण; D5 कक्षेण. Dn1 उद्धमानो. — (L. 2) V1 B -शिशुं (for -पुत्रं). B1 damaged from बालकः up to हस्त (in 10^a). Ks V1 B Da D2 तं नामागमं (K2 'गृह-'; B2 Da 'मार्ज'न बालकः (for the post. half).]

10 B1 damaged up to हस्त. —^a) S1 K1.s.s D1 राज्ञो (for धात्र्या). Ks V1 Bo.1.s.s Da Dns ततो धात्र्या प्रदत्ते (Ks 'मुक्ते'न; Ks B2 Dn1 D2.s.s.s ततो बास्यादागम्य यत्नेन. —^b) D5 T2 G1 M क्रीड (M1 'क'ति. —^c) K5 शून्यं. K2.s.s Dn1.ns D2.s.s च तस्य; Dr M2 कृतम् (for तु तस्य). Bo.s.s शून्ये तु समुपादाय. —^d) D1 समजातकं. —^e) D1 हत्वा (for ततः). Dr S (G2.s absent) तं (for स). —^f) S1 K1.s.s धात्री- (for धात्र्या). D5 सार्धम् (for हस्तम्). K2.s.s Dn1.ns D2.s.s उपागतः; M2 अयागमत् (for उपा').

11 ^a) K2.s.s Dn1.ns D2.s.s.s पूजनी (for शाकुनी). Ks राजा (for राजन्). —^b) Ks V1 Bo.1.s Da आगम्य (for 'मन्'). K1 हारिहा; K2.s B2 Dn1.ns D2.s.s.s हारिणी (for 'का'). D1 T G1.s.s M आगमत्तत्र (Dr T1 G2.s 'चात' भागिनी. —^d) T1 G1.s भूपते (for भूतले).

12 ^a) B2 T2 G1 मुख्या (for -मुखी). G1 दीर्घा. —^b) K1 सा तु हतः; Ks Dn1.ns D2.s.s तं रुदती; Da D5 तु निहतः; Dr S (G2.s absent) सा (T2 G1 M2 तं) पतितः; D5 सा स्वसुतं (for सा तु हतं). D5

क्षत्रिये संगतं नास्ति न प्रीतिर्न च सौहृदम् ।
कारणे संभजन्तीह कृतार्थाः संत्यजन्ति च ॥ १३
क्षत्रियेषु न विश्वासः कार्यः सर्वोपघातिषु ।
अपकृत्यापि सततं सान्त्वयन्ति निरर्थकम् ॥ १४
अहमस्य करोम्यद्य सदृशीं वैरयातनाम् ।
कृतघ्नस्य नृशंसस्य भृशं विश्वासघातिनः ॥ १५
सहसंजातवृद्धस्य तथैव सहभोजिनः ।

शरणागतस्य च वधस्त्रिविधं ह्यस्य किल्बिषम् ॥ १६
इत्युक्त्वा चरणाभ्यां तु नेत्रे नृपसुतस्य सा ।
भिच्चा स्वस्था तत इदं पूजनी वाक्यमब्रवीत् ॥ १७
इच्छयैव कृतं पापं सद्य एवोपसर्पति ।
कृतप्रतिक्रियं तेषां न नश्यति शुभाशुभम् ॥ १८
पापं कर्म कृतं किञ्चिन्न तस्मिन्यदि विद्यते ।
निपात्यतेऽस्य पुत्रेषु न चेत्पौत्रेषु नमृषु ॥ १९

C. 12. 5154
B. 12. 139. 22
K. 12. 139. 22

इतं (for सुतम्). Ds सुतं ह्यया तु सा इतं. —^a) S1 K1 D1 पूतनी (for पूजनी). —^d) Ks Ds T G1, s रुदती; D1 रुदती.

13 Ds1 om. 13^a-14^a. —^a) Bs T G1, s M1, s संगतिर; G1 'ति (for 'तं). Ds जया (for नाम्नि). —^a) Ks, s V1 B1, s Ds Dn1, ns D1, s कारणा (for 'जे). Ks, s V1 B Ds Dn1, ns D1, s, s S (Gs, s absent) साय (Ms साय) येत्येते (for संभजन्तीह). Ds [प]ति (for [ह]ह). —^d) Ds, s घातयन्ति (for संत्यजन्ति). Ks वा (for च).

14 Ds1 om. 14^a (cf. v. l. 13). Ds om. 14. —^a) Ks, s V1 B1, s Ds Dn1, ns D1, s, s S (Gs, s absent) कार्यः सर्वोपकारि (Ds T1 G1, s M 'राधि)पु. —^a) K1 T1 G1 अपकृत्या (for 'कृत्य). G1 हि (for [ज]पि). —^d) V1 जातिवर्धति.

15 ^a) Bs, s Ds अहमस्य; Ds स्वयमस्य; Ds S (Gs, s absent) ह्य (Gs Ms 'द')मस्य (for अहमस्य). V1 Bs, s Ds T1 G1, s Ms, s [ज]स्य (for [ज]य). Ds करोम्यस्याहमस्य. —^b) Da Ds T1 G1 सदृशी; Ds सदृशे; Ds सदृशीर. Da Dns G1 आतनं (for 'नाम्). —^c) M1, s [ज]नृशंसस्य (for नृशंस). —^d) Ds S (Gs, s absent) भिद्यं (for भृशं). Ks निवास; Ds विश्वासः (for विश्वासः). Dn1 विश्वासपरिघातिनः.

16 Ds om. 16^a. —^a) G1 damaged. Ds सम- (for सत्). S (G1 damaged; Gs, s absent) आतस्य (for संज्ञात). —^a) Hypermetric. B1 lacuna; Ds प्र- (for च). D1 वृषम् (for वधस्य). Ds S (Gs, s absent) वरपयस्य वधश्चैव (Ts G1 Ms, 'शैव; G1 'शैव; M1, s 'शैति). —^d) B1 वस्य; Ds T G1, s, s तस्य (for ह्यस्य). Ks, s Dn1, ns Ds, s, s M त्रिविधं होव (Ds, s वस्य; M तस्य) घातकं; V1 Bs Da 'धं वस्य कर्मस्य.

17 Ds reads 17 after 18^a. —^a) K1 तच्छ्रुत्वा (for ह्युक्त्वा). B1 ते (for तु). —^b) Ds T1 G1, s च; Ts Ms, s वा; M1 सः (for सा). —^c) K1 भिच्चा (for भिस्वा). Ds D1 स्वस्थि (D1 'स्था)तम् (for स्वस्था तत). Ds1 भिस्वा सस्य तत मात्रं (sic); Ds S (Gs, s absent) ह्य (Ts G1 कृ)त्वा चैवाव (Ms 'हु)-रस्येदं. —^d) S1 K1 D1 पूतनी; G1 पूजनी.

18 ^a) K1 इच्छयैव; Ks, s V1 B D (Dns Ds absent) T G1, s Ms Cv 'येह (D1 'वैव; Ds 'येव); M1, s 'तेह (for 'वैव). —^b) M1 सद्य (for सद्य). Ks, s Dn1, ns Ds, s, s तं च (for द्य). Bs, s, s (marg. as in text) Ds [ज]पसज्जति; Cv 'सर्पति (as in text). —^c) K1, s, s Ds कृतं; V1 कृते (for कृत). V1 Ds S (Gs, s absent) -कृतं (for -क्रियं). Ds om. प्रतिक्रियं. Ks, s B Da Dn1, ns Ds, s, s कृतं (Bs, s, s Ds1 Ds, s, s कृते; B1 कृत) प्रतिकृतं ये (Bs, s हो)वां. — After 18^a, Ds reads 17. —^d) Ds तम् (for न). D1 M1, s नश्यति.

19 ^a) V1 B1, s, s Cv पापकर्म; Da पापपुण्य-; Dn1 पापं पुण्यं. M1, s तेषां (for किञ्चिन्). —^b) Ks, s V1 Bs, s, s Dn1, ns Ds, s, s, s S (Gs, s absent) यदि तस्मिन् (by transp.); Bs Da विततं तं न; Ds यस्मिन्-स्तस्मिन्. Ks V1 B1, s Da Dn1, ns Ds, s, s, s इत्यते (for विद्यते). —^c) Ks Dns Ds, s, s, s नृपते तस्य; Bs, s Ds निपात्य (Da 'स्ते') तस्य; Bs 'त्येते नृ-; Da Dn1 नियति (Dn1 'ति') तस्य (for निपात्यतेऽस्य). —^d) Ds पुत्रेषु (for पौ). Ks, s V1 B Da Dn1, ns Ds, s, s, s S (Gs, s absent) पौत्रेष्वपि च नमृषु (Ts G1 जनादिषु). — After 19, Ks, s V1 B Da Dn1, ns Ds, s, s, s ins.:

322^a ब्रह्मदत्तः सुतं दृष्ट्वा पूजन्त्या हतलोचनम् ।

कृते प्रतिकृतं मत्वा पूजनीमिदमब्रवीत् ।

[(L. 2) V1 Bo वाक्यम् (for इदम्).]

C. 12. 5156
B. 12. 139. 24
K. 12. 139. 24

ब्रह्मदत्त उवाच ।

अस्ति वै कृतमस्माभिरस्ति प्रतिकृतं त्वया ।

उभयं तत्समीभूतं वस पूजनि मा गमः ॥ २०

पूजन्मुवाच ।

सकृत्कृतापराधस्य तत्रैव परिलम्बतः ।

न तद्वधाः प्रशंसन्ति श्रेयस्तत्रापसर्पणम् ॥ २१

सान्त्वे प्रयुक्ते नृपते कृतवैरे न विश्वसेत् ।

क्षिप्रं प्रवध्यते मूढो न हि वैरं प्रशाम्यति ॥ २२

अन्योन्यं कृतवैराणां पुत्रपौत्रं निगच्छति ।

20 *) D₁ T₁ G₅ ते; G₁ damaged (for वै).
—^b) K₈ अस्मि (for अस्ति). V₄ प्रतिकृतस्य (for
'कृत'). B₈ मया (for त्वया). —^c) K₈ तं (for तत्).
D₁ T₁ G₅ समं (for समी). —^d) Ś₁ K₂ & D₁ पूतनि;
K₈ पूजनी. K₈ गतः; D₄ ० गम (for गमः).

21 Ś₁ K₁ & D₁ पूतनी (for पूजनी). — D₈ om.
21^a. —^a) D₈ मत्तः; M₁ असकृत् (hypermetric)
(for सकृत्). —^b) K₁ परिवत्सलः; G₁ 'लंबनं; M₂ &
'लंबितः. —^c) K₈ दुस्सा; D₁ दुषः (for दुषाः).
—^d) D₈ श्रेयस्तत्रापसर्पणं (sic).

22 *) B₄ G₁ damaged. K₈ B₈ D₁ ns D₂ s. s. s
सततं; V₁ B₁ 2. s (marg.) D₄ विकृते; D₁ S (G₁
damaged; G₈ & absent) विवृते (for नृपते). —^b)
Ś₁ K₁ कृतवैरेण; D₄ D₁ S (G₈ & absent) वैरे (D₄
कृते) चैव (for कृतवैरे न). — D₈ om. (hapl.) 22^a-25^b.
—^c) K₂ s. s. V₁ B D₁ ns D₂ s. s. s स (D₈
D₂ s. s. सं) वध्यते; D₄ स व'; D₁ T G₂ s M स
हन्यते; G₁ संमन्यते (for प्रवध्यते). D₄ पापो (for
मूढो). —^d) B₁ वैरः; D₂ वणः. D₁ प्रसंशति;
G₂ प्रशाम्यते.

23 D₈ om. 23 (cf. v. l. 22). —^a) K₈ V₁ B
(except B₁) D₄ D₁ ns D₂ s. s. s S (G₈ & absent)
अन्योन्य (for 'न्य'). —^b) K₈ s. V₁ B D₁
D₂ ns D₂ s. s. s T₁ G₂ s नियच्छति; D₁ नि*च्छ-
ति; M₁ s न गच्छति (for निग'). M₂ पुत्रपौत्राणि
गच्छति. — D₈ om. (hapl.) 23^a. Ś₁ reads 23^a
on marg. —^c) D₈ पौत्र (for पौत्रे). K₈ निविष्टे;
B₈ s प्रनष्टे; G₁ विनिष्टे (for विनष्टे). V₁ B₈ s
Da D₈ च (for तु). K₂ s B₈ D₁ ns D₂ s. s. पुत्रपौत्र-
विनाशे (D₁ 'र्ष') च. ☞ C₇: पुत्रे पौत्रे विनिर्माय
कृतस्य प्रतिकृतं विनिर्माय । ☞ — V₁ reads 23^a on

पुत्रपौत्रे विनष्टे तु परलोकं निगच्छति ॥ २३

सर्वेषां कृतवैराणामविश्वासः सुखावहः ।

एकान्ततो न विश्वासः कार्यो विश्वासघातकः ॥ २४

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।

कामं विश्वासयेदन्यान्परेषां तु न विश्वसेत् ॥ २५

माता पिता बान्धवानां वरिष्ठौ

भार्या जरा बीजमात्रं तु पुत्रः ।

भ्राता शत्रुः क्लिन्नपाणिर्वयस्य

आत्मा श्लोकः सुखदुःखस्य वेत्ता ॥ २६

marg. G₁ damaged. —^a) D₈ परं लोकं; M पर-
लोके (for 'लोकं'). K₂ s V₁ B D₄ D₁ ns D₂ s. s. s. s
T₁ G₂ s नियच्छति; M₄ [s] नृगच्छति (for निग').

24 D₈ om. 24 (cf. v. l. 22). —^a) M₂ स तेषां
(for सर्वेषां). —^b) K₂ s V₁ B₁ s D₄ D₁ ns D₂
s. s. s सुखोदयः (for सुखावहः). —^c) D₁ कार्ये. M₂
विश्वस्ते (for विश्वास-). K₂ s V₁ B D₄ D₁ ns D₂
s. s. s -घातकैः; D₄ s T₁ G₂ s -घातके (for 'क').

25 = (var.) Ādi, App. I (No. 81), lines 125-
126: 5. 38. 9: 12. 136, 138; 138. 43; Pañcatan-
tra 2. 43; 4. 14. D₈ om. 25^a (cf. v. l. 22). —^a)
B₄ damaged. M₂ विश्वसेन्न अविश्वस्ते. —^b) K₁ D₈
नापि; K₂ s. s. V₁ B D₄ D₁ ns D₂ s. s. T₁ G₂
नापि (for अपि न). — After 25^a, Ś₁ K D₁ ns
D₂ s. s. s ins. (= [var.] 136. 136^a):

323* विश्वासाद्वयमुत्पन्नमपि मूलं निहन्तति ।

[Ś₁ K₄ विश्वासाद् (for विश्वासाद्). Ś₁ K₂ & मूला-
न्यपि; D₈ मूलादपि (for अपि मूलं).]

— D₁ om. (hapl.) 25^a. —^a) G₁ damaged. K₄
विश्वसयेद्. —^d) K₁ न तु (by transp.); K₂ s
Bo D₁ ns D₂-s. s. s च न; D₄ न सु. — After 25,
Ś₁ K₁ s. s. D₁ (om. 25^a). s. s. ins.:

324* अविश्वासात्परं हन्ति विश्वासाद्वध्यते परैः ।

[K₄ विश्वासो. K₄ D₁ वध्यते; D₄ वध्यते (for
वध्यते).]

26 *) D₈ om. from माता up to क्लिन्न (in 26^a).
Ś₁ K₂ s. transp. माता and पिता. —^a) K₈ D₈
राजा; D₁ S (G₈ & absent) क्षेत्रं (for जरा). B₁
-मात्रस्य (for -मात्रं). K₁ V₁ B D₄ G₁ पुत्राः; M₁ s

अन्योन्यकृतवैराणां न संधिरुपपद्यते ।

स च हेतुरतिक्रान्तो यदर्थमहमावसम् ॥ २७

पूजितस्यार्थमानाभ्यां जन्तोः पूर्वापकारिणः ।

चेतो भवत्यविश्वस्तं पूर्वं त्रासयते बलात् ॥ २८

पूर्वं संमानना यत्र पश्चाच्चैव विमानना ।

जह्यात्तं सत्त्ववान्वासं संमानितविमानितः ॥ २९

उषितास्मि तवागारे दीर्घकालमर्हिसिता ।

तदिदं वैरमुत्पन्नं सुखमास्त्व ब्रजाम्यहम् ॥ ३०

ब्रह्मदत्त उवाच ।

यत्कृते प्रतिकुर्याद्वै न स तत्रापराध्नुयात् ।

अनृणस्तेन भवति वस पूजनि मा गमः ॥ ३१

पूजन्युवाच ।

न कृतस्य न कर्तुश्च सख्यं संधीयते पुनः ।

हृदयं तत्र जानाति कर्तुश्चैव कृतस्य च ॥ ३२

ब्रह्मदत्त उवाच ।

कृतस्य चैव कर्तुश्च सख्यं संधीयते पुनः ।

C. 12. 5170
B. 12. 139. 37
K. 12. 139. 37

पुत्रं (for पुत्रः). —^a) G₁ बध्म्य (for वयस्य). —^d) K₅ Dn₁ ns D₂-4. 7. 8 (G₂, 4 absent) ओक्ता (for वेत्ता).

27 —^a) K₅ B₂ Dn₁ D₂ M₂ अन्योन्यं (for 'न्य-'). —^b) D₁ पुनः संधिर्न विद्यते. — D₁ om. 27^a-29^b. —^c) B₂ damaged. S₁ K₁ न च; D₂ तस्य; M₂ स हि (for स च). S₁ K₁, 2 अपक्रान्तो; B₂ damaged; M₂ इति क्रान्तो (for अतिक्रान्तो).

28 Cf. 43. D₁ om. 28 (cf. v. l. 27). —^a) G₂ पूजिताश्च (for 'तस्य'). S₁ K₁, 4 [आ]ममानाभ्यां; D₂ [अ]नु; C_v [अ]र्थं (as in text). —^b) D₁ T₁ G₂, 5 M स्थातु; T₂ सार्धं; G₁ स=; C_v अन्ते (for जन्तोः). —^c) K₂, 5 V₁ B₁ Dn₁ ns D₂, 5 सनो; D₁ T₁ G₁, 2, 5 M हृदयं (for चेतो). V₁ भवन् (for भवति). K₂ विश्वस्तं; D₂ [अ]विश्वस्तः. C_v हृदय एव विश्वस्तं. —^d) K₂, 5 V₁ B₁ D₁ (D₁ om.; Dn₂ D₂ absent) S (G₂, 4 absent) C_v कर्म (T₂ नरम्) (for पूर्व). K₁ त्रासयते; D₂ त्रासयत; D₂ एवाश्रयात् (for त्रासयते). K₂ D₂ Dn₁ D₂, 5, 7, 8 T₁ G₂ बलात् (for 'न'). C_v: अर्थमानाभ्याम्, अर्थो मया आनीतफलादिदानम् । मानस्य पुत्रे बहुमानः । ताभ्यां पूजितस्य । अन्ते अवमाने । पूर्वापकारिणः प्रथमं मम पुत्रवधकारिणस्य हृदयं यद्यपि विश्वस्त तथापि कर्म, तत्र पुत्रनवनीत्यादिकर्म, बलात् त्रासयते इति योजना । C

29 D₁ om. 29^a (cf. v. l. 27). Dn₂ om. 29-30. —^a) B₁ पूर्व. K₁ M₁, 5 वात्र (for यत्र). —^b) D₂ वैच. K₁ विमानिता; D₂, 5 'नता; M₂ 'नना. —^c) K₂ V₁ Dn₁ D₁ तन्; T₂ G₁ स (for तं). D₁ T₁ G₂, 5 बुद्धिमाद्; D₂ सर्वथा (for सत्त्वमाद्). K₂, 5 Dn₁ D₂, 5 स्वानं (for वानं). K₁ जह्यात्तश्चैव संवासं. —^d) G₁ damaged. B₂, 5 D₂ मानितश्च; D₁

संमानितः (for संमा). V₁ B₁, 2, 5 m विमानितं; D₂ [अ]विमानितं (for विमानितः). K₂, 5 Dn₁ D₂, 5, 8 शत्रोः संमानितोपि सन्.

30 With 30, cf. Jātaka 343, Gāthā 1. Dn₂ om. 30 (cf. v. l. 29). —^a) K₂, 5 Dn₁ D₂, 5, 8 सम (D₂, 8 'मा')षिता; D₂ G₁ M₂ अहिंसा (M₂ 'का'); D₂ (marg.) अनिदिता (for अहिंसा). —^d) B₂ damaged. T₂ G₁ स्वरम् (for सुखम्). K₁ आधु; K₂, 5 V₁ B₁ (B₂ damaged) D₂ D₂, 2, 5, 8 आधु; M₂ आस्य; M₂ आस (for आस्य).

31 With 31, cf. Jātaka 343, Gāthā 2. —^a) All MSS. (except S₁ K₁, 4 Dn₂; B₂ damaged; Dn₂ D₂ G₂, 4 absent) यः (for यत्). B₂ हि (for है). —^b) G₁ damaged. M₂ om. स. K₂ B₁ Da [अ]पराध्यते (D₂ 'ति'); K₂ D₂ 'बवान्; D₁ T₁ G₂, 5 M 'च्युते (for 'च्युयात्). —^d) S₁ K₁, 2, 4 D₁ पूजनि; K₂ पूजनिर्. K₁ M₂ गम.

32 With 32, cf. Jātaka 343, Gāthā 3. B₁ om. (hapl.) 32 and 33 (with ref.). K₁ om. the ref. S₁ K₁ (before corr.), 4 पूजनी (for पूजनी). —^a) B₂ स कृतस्य; D₂ D₁ न कृतस्य; M₂ न तु तस्य; C_v न कृतस्य (as in text). K₂, 5 B₂, 4 Dn₁ ns D₂, 5, 8 तु; K₂ B₂, 5 D₂ च (for the second न). K₁ एनकृतस्य कर्तुश्च. —^b) K₁ सुखं (for सख्यं). — After 32^a, M₂ reads 34^a for the first time, repeating it in its proper place. K₁ om. (hapl.) 32^a-33^d. V₁ reads 32^a-33^d on marg. —^c) D₁ तत्र; D₁ न च; T₁ G₂ तस्य; G₂ न वि; M₂ स्वेव (for तत्र). —^d) B₂ D₂ वा (for च).

33 With 33, cf. Jātaka 343, Gāthā 4. K₁ B₁ om. 33 (cf. v. l. 32). V₁ reads 33^a on

C. 12. 5170
B. 12. 139. 37
K. 12. 139. 37

वैरस्योपशमो दृष्टः पापं नोपाश्रुते पुनः ॥ ३३

पूजन्युवाच ।

नास्ति वैरमुपक्रान्तं सान्त्वितोऽसीति नाश्वसेत् ।

विश्वासाद्बध्यते बालस्तस्माच्छ्रेयो ह्यदर्शनम् ॥ ३४

तरसा ये न शक्यन्ते शस्त्रैः सुनिश्चितैरपि ।

साम्ना ते विनिगृह्यन्ते गजा इव करेणुभिः ॥ ३५

ब्रह्मदत्त उवाच ।

संवासाज्जायते स्नेहो जीवितान्तकरेष्वपि ।

margin. — °) Ks Ds [ए]व च; Da चेह; D1 चैवं;
D4 वैव; Cv नैव (for चैव). Bo. 2-5 Ds सख्यं (for
कर्तुं). — °) Bo 2-5 Ds कर्तुं; Dn1. ns D2. 2. 2
कार्यं; D1 सुखं (for सख्यं). — °) G1 पापश्च; M1-2
फलं. Ks नोपाश्रुतं; Da नो प्राप्तते; T2 G1 M1 चैवामु-
(M1 'श्रु')ते; M1-2 चोपाश्रुते (for नोपा'). Ks om. पुनः.

34 D1 reads 34^{ab} and repeats 34^{ab}, T1 G1. 2
M repeat, while T2 G1 read, 34 with ref. after
47^{ab}. Ś1 K1. 4 D1 पूतनी (for पूजनी). — °) Cv
चैवम् (for वैरम्). Ks. 5 V1 B Da Dn1. ns D2-2. 2. 2
Cv अतिक्रान्तं (for उप'). D1 T G1. 2. 2 M (all
[except D1 T2 G1] second time) नास्ति वैरस्य विश्वासः.
— °) V1 Bo. 1. 4. 5 शास्त्रितो; D4. 0 T2 G2 M1. 2
(last three second time) सांख्यिता. V1 D4 दिश्वसेत्;
T2 M2 (second time) वै नृप. — °) Ś1 K4 Dns D1
बाध्यते; Da. 2. 1 T1 (last two both times). 2 G2
(second time). 2 (both times) M1 (second time). 2
(both times). 2 (second time). 2 (both times)
वध्यते (for व'). Ks. 5 Dns B1. 2 D2. 2. 2. 1 (first
time). 2 T1 G5 (both first time) लोके; V1 B2
Dn1 D1 (second time) T2 G1 M (the last five
both times) लोकश्च; T1 G2. 2 (all second time)
तस्मात् (for बाह्यस्). G2 (first time) स्याद्बध्यते वैरि-
लोकश्च. — °) G1 तस्माज्ज्ञेयो; G2 (second time)
परं श्रेयं (for तस्माज्ज्ञेयो). Ks Dn1. ns D2. 2. 2
[5] प्यदर्शनं; B1 ह्यदर्शनं (for 'शनम्'). T1 G5 (both
second time) श्रेयो ह्यदर्शनं परं.

35 = (var. 343*). T2 om. 35-36. G1 reads
35 after 62. — °) D2 यं (for ये). Da गृह्यते;
D5 शक्यंति. G1 भिक्षाश्लिष्टा न शक्यंते. °) B1 G1
शास्त्रैः (for शस्त्रैः). M2 सं- (for सु-). — °) D1
साम्ना स; M2 सामांति (for साम्ना ते). Ks. 5 V1 B

अन्योन्यस्य च विश्वासः श्वपचेन शुनो यथा ॥ ३६

अन्योन्यकृतवैराणां संवासान्मृदुतां गतम् ।

नैव तिष्ठति तद्वैरं पुष्करस्थमिवोदकम् ॥ ३७

पूजन्युवाच ।

वैरं पञ्चसमुत्थानं तच्च बुध्यन्ति पण्डिताः ।

स्त्रीकृतं वास्तुजं वागजं सप्तपत्नापराधजम् ॥ ३८

तत्र दाता निहन्तव्यः क्षत्रियेण विशेषतः ।

प्रकाशं वाप्रकाशं वा बुद्ध्या देशबलादिकम् ॥ ३९

Da Dn1. ns D1-2. 2. 7-8 M1. 2 [5]पि; D4 न (for
वि-). — °) K1 एव (for इव).

36 T2 G1 om. 36 (for T2, cf. v. 1. 35). — °)
D5 विश्वासाज्च; M1. 2 संवादाज्च (for 'साज्च'). — °)
Bo. 5 D5 तु; B1 lacuna (for च). Ś1 D1 वि-
श्वासः; V1 संवासः (for विश्वासः). — °) D1 T1 G2
M श्वानश्वपचयोरिव.

37 Before 37, D1 M ins. पूजनी. — °) M2
संन्यासान्; M2 सांवा' (for संवा'). D5 अमृतां (for
मृदुतां). M1 गतः. B1 संवासान्मृदु वागर्तः; Da
'साम्ना गतागतं. — °) D4. 7. 0 T1 G2. 2 M2-2 नाव-; G1
lacuna (for नैव). T1 G5 मद्- (for तद्). K1 जेहं
(for वैरं). °) Cv (reading नावतिष्ठति): अव अव-
स्माच्छंसतिष्ठतीति न । °)

38 Ks Da. 1 S (Gs. 4 absent) om. the ref. Ś1
K1. 4 D1 पूतनी (K1 'ना') (for पूजनी). — °) K1
पंचसमुत्थानां; Cv 'थानं (as in text). — °) Ś1
K1. 2. 4 B3-5 Dns D1. 2. 1. 0 T1 G2. 2 बुध्यंते तच्च (D1
T1 G2. 2 तत्र) पण्डिताः. — °) D1 स्त्रीकृत- (for स्त्री-
कृतं). D5 वास्तुजं; M1. 2. 4 वस्तुजं. °) Cv (reading
अकृतं): अकृतं गोव्याघ्रयोरिव स्वभावकृतम् । °) — °)
Ś1 D5 सप्तपत्नापराधजं; K1 सप्तपत्ना; K2 B1 Da Da
सा (Da स) पत्नमप'; K4 D1 M2 स (M2 स्व) सप्तपत्नापरा-
धजं (D1 'जनं; M2 'धजे); D5 स सप्तपत्नाप' (sic);
D1 T G1. 2. 2 M1. 2. 4 Cv स्वसप्तपत्नापराधजं (D1 'नं).

39 °) Ks D5 आदावेव; D1 T1 G2. 2 तत्र सर्वं;
D5 तत्र कर्ता (for तत्र दाता). K1. 5 Dns Dn1. ns
D1-2. 2 G1. 2 न हंतव्यः (G2 'व्यं'); D1 T1 G5 निर्हं-
तव्यं. — °) B4 damaged. D5 च (for वा). B1
om. (hapl.) [अ]प्रकाशं वा. Dn1. ns D2. 2. 2 च (for
वा). — °) D1 बुद्ध्या. K1 दोष- (for दोष-).
Ks. 5 V1 B D (Dns Da absent) S (Gs. 4 absent)

कृतवैरे न विश्वासः कार्यस्त्वह सुहृदपि ।

छन्नं संतिष्ठते वैरं गूढोऽग्निरिव दारुषु ॥ ४०

न वित्तेन न पारुष्यैर्न सान्त्वेन न च श्रुतैः ।

वैराग्निः शाम्यते राजभौर्वाग्निरिव सागरे ॥ ४१

न हि वैराग्निरुद्धतः कर्म वाप्यपराधजम् ।

शाम्यत्यदग्ध्वा नृपते विना ह्येकतरक्षयात् ॥ ४२

सत्कृतस्यार्थमानाम्भ्यां स्यात्तु पूर्वापकारिणः ।

नैव शान्तिर्न विश्वासः कर्म त्रासयते बलात् ॥ ४३

दोषबलाबलं.

40 Before 40, Dr T G₂ s ins. पूजनी. —^a) Ś₁ K₂ D₂ D₃ D₄ वैरेण; Dr S (G₂ s absent) पापे न; Cv पापस्य (for वैरे न). —^b) B₂ D₂ D₃ खेदः; T₂ त्वह (for त्विह). K₂ D₂ s कथंचन; B₂ सुहृदस्त्वपि (for 'द्यपि'). —^c) K₂ V₁ B₂ D₂ s, T₂ S (G₂ s absent) प्रचछन्नं; D₁ छिन्नं सं. (for छन्नं सं.). —^d) K₂ D₂ s om. (hapl.) from दारुषु up to रिब (in 41^d).

41 K₂ D₂ s om. up to रिब (cf. v. l. 40). —^a) G₁ damaged. B₂ च वृत्तेर; D₂ च वित्तेन (for वित्तेन न). Dr S (G₁ damaged; G₂ s absent) पौरुषयात् (for पारुष्यैर). D₂ पौरुष्यैर्न च वित्तेन. —^b) B₁ s, 2 s शान्तेन. D₂ श्रितैः (for श्रुतैः). B₂ D₂ D₃ D₄ Dr s, T₁ G₁ न च सान्त्वेन (D₂ 'रुतैर्न' वा शु (B₂ श्रितैः. —^c) D₂ D₃ D₄ कोपाग्निः; G₂ वैराग्यः (for 'ग्निः'). —^d) D₂ D₃ D₄ तोयाग्निः (for और्वा). Dr T₁ G₁ s, 2 M₁ निमग्नोऽग्निरिवाग्ने; M₂ s नैर्मग्नश्च महार्णवे.

42 ^a) T₂ G₁ नापि (for न हि). K₂ s उपपन्नः; M₂ उन्मूर्त. —^b) B₂ damaged. B₂ s, 2 s कृतं (for कर्म). K₂ s D₂ D₃ s, 2 s T₂ च (for वा). K₂ अपराधजः. V₁ B₁ s Da कर्म वाया (V₁ B₁ 'रज' पराधजः (Da 'ज'). —^c) B₂ [अ]जगत्पथा; D₂ s [अ]दग्ध्वा. K₂ V₁ B₁ s Da D₂ s, 2 S (G₂ s absent) अदग्ध्वा शाम्यते वृणां. —^d) K₁ लोकत्र न; K₂ लोकचरः (for लोकतरः).

43 Cf. 28. —^a) D₁ सत्कृतस्य. B₁ D₂ s [अ]न्व. (D₂ s 'नु'मानाम्भ्यां (for [अ]र्थ). —^b) K₂ D₂ पञ्चात्; K₂ D₂ D₃ D₄ s अनु; Dr S (G₂ s absent) तत्र; D₂ राज्ञोः (for स्वात्तु). G₂ सर्वापकारिणः. —^c) V₁ B₁ s Da D₂ D₃ न वै; D₂ damaged (for वैव). D₁ शान्तिं. D₂ विश्वासात्.

नैवापकारे कस्मिंश्चिदहं त्वयि तथा भवान्

विश्वासादुपिता पूर्वं नेदानीं विश्वासाम्यहम् ४४

ब्रह्मदत्त उवाच ।

कालेन क्रियते कार्यं तथैव विविधाः क्रियाः ।

कालेनैव प्रवर्तन्ते कः कस्येहापराध्यति ॥ ४५

तुल्यं चोमे प्रवर्तते मरणं जन्म चैव ह ।

कार्यते चैव कालेन तन्निमित्तं हि जीवति ॥ ४६

बध्यन्ते युगपत्केचिदेकैकस्य न चापरे ।

K₂ D₂ D₃ s, 2 नादेयो मित्रविश्वासः. —^a) V₁ B₂ Da D₂ s, 1 T₁ G₁ [5] बलात्. G₁ s कर्मणा जायते बलात्.

44 ^a) K₁ V₁ Da D₂ नैवोपकार्ये; K₂ s, 2 B₁ D₂ D₃ D₄ s नैवापकार्ये; B₂ s, 2 न चोपकार्ये; D₂ नोपकार्येपि; D₂ न वापि कार्ये; M Cv नैवोपकारे (for नैवा). —^b) K₂ D₂ s, 1 यथा (for तथा). —^c) K₂ V₁ B₁ Da D₂ D₃ D₄ s उपितास्मि गृहेहं ते; Dr T₁ G₁ s उपितौ वाशि (Dr वाशि; G₂ वापि) चकितौ (T₁ G₁ 'त'); T₂ उपितायावचरितं; G₁ 'ता वाशि चकितं; M 'ता यावचकितं (M₂ 'ता).

45 ^a) D₁ कार्ये; D₂ सर्वं (for कार्य). —^b) B₂ s, 2 कालेन (for तथैव). D₂ s, 1 (m as in text) प्रजाः (for क्रियाः). —^c) K₂ s D₂ D₃ D₄ s G₁ [प]ते; K₂ V₁ B₁ (B₂ damaged) Da D₂ s T₂ [ह]ह (for [प]ह). —^d) Dr T₁ G₁ s, 2 कस्येति (for 'ह'). K₁ s V₁ B₁ s Da T₂ M₂ s, 2 [अ]पराध्यते.

46 ^a) T₂ G₁ s, 2 तुल्ये (for तुल्यं). D₂ G₂ बोधे. K₂ D₂ D₃ s G₁ प्रवर्तते; V₁ B₁ s Da T₂ M₁ s 'ते' तां (for 'तेते'). —^b) K₁ transp. जन्म and चैव. D₂ s, 1 T₁ G₁ s M₂ हि; T₂ च; G₁ lacuna (for ह). —^c) K₂ B₂ s, 2 D₂ M₂ s कार्यते; V₁ B₂ T₂ T₁ G₁ s कार्यते (for कार्यते). D₂ नैक (for चैव). Ś₁ K₁ s D₁ बालेन (for कालेन). —^d) K₂ s V₁ B₁ Da D₂ D₃ D₄ s न; D₂ s (also) D₂ s, 1 S (G₂ s absent) च (for हि). Ś₁ K₁ s D₂ जीवति (for जीवति).

47 ^a) D₂ बाध्यते; T₁ G₁ M₂ s बाध्यते. —^b) D₁ s, 2 एकैकस्येन (for 'स्य न'). Da केचिदेकैकस्यो न च; Dr S (G₂ s absent) एकैकं च प (T₂ G₁ M चापरे तथा. — After 47^{ab}, Dr reads 34^{ab} and repeats 34^{ab}, T₁ G₂ s M repeat, while T₂ G₁ read

12. 8481
12. 139. 81
12. 139. 81

C. 12. 5164
B. 12. 139. 51
K. 12. 139. 51

कालो दहति भूतानि संप्राप्याग्निरिवेन्धनम् ॥ ४७
नाहं प्रमाणं नैव त्वमन्योन्यकरणे शुभे ।
कालो नित्यमुपाधत्ते सुखं दुःखं च देहिनाम् ॥ ४८
एवं वसेह सखेहा यथाकालमर्हिसिता ।
यत्कृतं तच्च मे क्षान्तं त्वं चैव क्षम पूजनि ॥ ४९
पूजन्युवाच ।
यदि कालः प्रमाणं ते न वैरं कस्यचिद्भवेत् ।
कस्मात्त्वपचितिं यान्ति बान्धवा बान्धवे हते ॥ ५०

34 (with ref.). Before 47^{ad}, D₁ S (G_{3.4} absent) ins. ब्रह्मदत्त उवाच. —^a) D₁ काले. —^d) D₁ T₁ G_{1.2.5} M संप्राप्तो (for 'प्य'). K₁ इह (for ह्व).

48 ^a) D₂ वैवश्म (sic); D₂ (marg.) वैरस्य; G₁ देवत्वम् (for नैव त्वम्). —^b) K_{2.3.5} B₁₋₄ D_{1.1.18} D_{2.3.5.7.8} S (G_{3.4} absent) अन्योन्यं (for 'न्य-'). K_{1.2} B₀ D₂ कारणे; K_{2.5} B₃ D_{1.1.18} D_{2.3.5.7.8} S (G_{3.4} absent) कारणं (M₁ 'णा' (for 'करणे)). —^c) D₁ काले. G₁ दत्तम् (for नित्यम्). K_{1.5} V₁ B₁₋₃ D (D_{2.3} D₂ absent) S (G_{3.4} absent) उपादत्ते (for 'वत्ते'). K₂ कालो दत्ते महाभारते. —^d) T₂ G₁ दुःखा दुःखं; M₂ सुखदुःखं. D₁ देहिनि.

49 ^a) D₁ सुखं (for एवं). V₁ वसैव. K₁ सखेहा; D_{2.3} D₂ मत्स्नेहा; D₂ lacuna (for सस्नेहा). —^b) K_{2.3.5} B_{2.4} D₁ D_{1-5.8.9} M कामम् (for 'कालम्'). G₁ अर्हिसितं; M₂ 'सया —^c) M₂ त्वत् (for यत्). K_{2.5} B_{2.4} D_{2.3} D_{1.1.18} D_{2.3} तनु मे; D_{2.1} तव मे; D₁ S (G_{3.4} absent) ते (M₂ तु) मया; D₂ तं तु मे (for तच्च मे). D₁ ज्ञातं (for क्षान्तं). K₁ यत्कृतं तच्च मोक्षांतं. —^d) K₂₋₅ B₃ D_{1.1.18} D_{2.3.8} च वै; D_{2.2} चर; D₁ वैव; D₂ अपि (for चैव). Ś₁ K_{1.4} पूतनि; D₁ पूतशे; T₂ G₂ M₂ पूजनी (M₂ 'नि'). D₅ क्षमस्व च सुपूजनि.

50 Ś₁ K₁ D₁ पूतनी. —^a) Ś₁ K₂ कालो यदि (by transp.); K₁ काले यदि; G₁ यदि काले. —^b) D₂ चिरं (for वैरं). —^c) B₀ G₂ तस्माद् (for कस्माद्). K₂ V₁ B_{1.2} D₂ D₁ T₁ G_{2.5} व्यपचितिं (B₂ 'तं'); B₀ D₂ उप; D_{2.3} स्वपचितं; D_{1.9} T₂ G₁ अ(D₂ आ)पचितिं; M ह्यप (for त्वप). D₁ om. यान्ति. —^d) G₁ बांधवा (for 'वे'). K_{2.5} B₃ D_{2.3} D_{1.1.18} D_{2.3.8} बांधवा बांधवैर्हते.

कस्माद्देवासुराः पूर्वमन्योन्यमभिजघ्निरे ।
यदि कालेन निर्याणं सुखदुःखे भवामवौ ॥ ५१
भिषजो भेषजं कर्तुं कस्मादिच्छन्ति रोगिणे ।
यदि कालेन पच्यन्ते भेषजैः किं प्रयोजनम् ॥ ५२
प्रलापः क्रियते कस्मात्सुमहाश्चोकमूर्छितैः ।
यदि कालः प्रमाणं ते कस्माद्भर्मोऽस्ति कर्तृषु ॥ ५३
तव पुत्रो ममापत्यं हतवान्हिसितो मया ।
अनन्तरं त्वया चाहं बन्धनीया महीपते ॥ ५४

51 D₁ om. 51^a-52^b. —^a) M₂ तस्माद् (for क). D₁ S (G_{3.4} absent) सर्वे (for पूर्वम्). —^b) M₂ ह्यन्योन्यम्. —^c) D₂ कार्येण (for कालेन). K₁ निर्याणं; D₂ निपुणं. —^d) B₁ damaged. K₂ B_{2.5} D_{1.1.18} D_{2.3.8} M₂ सुखं दुःखं (M₁ 'खे'); M₂ सुखदुःखौ (for 'दुःखे').

52 D₁ om. 52^a (cf. v. l. 51). —^a) K₂ भेषजो; D₁ भिषजे. Ś₁ K (except K₂) B_{2.3} D_{2.3} भेषजं; B₂ damaged (for भेषजं). —^b) M₂ तस्माद् (for क). K₂ B₃ D_{1.1.18} D_{2-4.8.9} G₁ रोगिणः (for 'जे'). —^c) D₂ om. (hapl.) 52^a-53^b. —^c) K_{1.2} D₁ पच्यन्ते; D₁ युज्यन्त (for पच्यन्ते). —^d) D_{1.4} भि(D₁ मै)पजैः.

53 D₂ om. 53^a (cf. v. l. 52). —^a) D₂ प्रालापः. All MSS. (except Ś₁ K_{1.2.4} B₂ D₂ M₂; D₂ om.; D_{2.3} D₂ G_{3.4} absent) transp. क्रियते and सुमहान्. M₂ तस्माद् (for क). D₁ om. (hapl.) from मूर्छितैः up to कालः (in 53^a). D₂ मूर्छितः; D₂ कश्चित्; M₂ मूर्छितैः. —^c) D₂ G₁ M₂ कालः (for कालः). K₂ च (for ते). —^d) B_{0.4.5} पापानि; M₂ धर्मैस्त्रि. D₂ कस्यचित् (for कर्तृषु).

54 D₂ reads 54 on marg. —^b) K_{2.5} V₁ B₂ D₂ D_{1.1.18} D_{2.3.8} स हतो (for हिसितो). M_{1.2} पुनः (for मया). —^c) K_{2.5} V₁ B₁₋₄ D₂ D_{1.1.18} D_{2.3} [अ]हं च (by transp.); D₂ lacuna; D₁ बाहं. —^d) B₁ damaged. D_{1.7} S (G_{3.4} absent) बाधि-तया (for बन्धनीया). D₂ महामते (for महीपते). K_{2.5} B₃ D_{1.1.18} D_{2.3.8} हंतव्या हि नराधिप; V₁ B_{1.2} D₂ निहंतव्या नराधिप.

55 ^a) K₂ अय; K₂ V₁ B₂ D₂ D_{1.1.18} D_{2.3.8} T₂ G₁ यथा (for तथा). K₁ D₂ प्रकृतैर्बन्धं (for ग्रहं).

अहं हि पुत्रशोकेन कृतपापा तवात्मजे ।
 तथा त्वया प्रहर्तव्यं मयि तत्त्वं च मे शृणु ॥ ५५
 भक्षार्थं क्रीडनार्थं वा नरा वाञ्छन्ति पक्षिणः ।
 वृतीयो नास्ति संयोगो वधबन्धादृते क्षमः ॥ ५६
 वधबन्धभयादेके मोक्षतन्त्रमुपागताः ।
 मरणोत्पातजं दुःखमाहुर्धर्मविदो जनाः ॥ ५७
 सर्वस्य दयिताः प्राणाः सर्वस्य दयिताः सुताः ।
 दुःखादुद्विजते सर्वः सर्वस्य सुखमीप्सितम् ॥ ५८

—^a) Ks. s. s. V1 B1. s. Dni. ns D2. s. s. तथा (for मयि). D1 तत्त्वं (for तत्त्वं च). Ks वधः; Ds हि मे (for च मे). Bo. s. s. Ds तथा त्वं मे वधः शृणु; Da तथा त्वं च शृणु मे.

56 ^a) V1 B1 D1 भक्षार्थं; D2 पक्षार्थं. K1. s. Dni. ns D2. s. s. च (for वा). —^b) Ks V1 Bo. s. s. Ds पक्षिणं (for "णः"). B1. s. Da Ds M पक्षीनिच्छन्ति मानवाः (Da पक्षिणः); T1 G1. s. s. नर इच्छन्ति (G2 "च्छन्ति") ति पक्षिणः. —^c) B1 क्षमाः; M2 क्षमः. Ds वधा इच्छन्ति (sic).

57 ^a) T2 अथ (for वधः). Ks. s. s. V1 B Da Dni. ns D1. s. s. एते (for एके). —^b) Da लोभ्यं (for मोक्ष). T1 G1. s. तत्त्वम् (for तन्त्रम्). Ks. s. V1 B1. s. Da Dni. ns D2. s. s. T1 G1. s. उपाश्रिताः (for "गताः"). G2 मोक्षं त्वं मुपाश्रिताः. —^c) S1 D1 मरणोत्पातजं दुःखम्; Ks V1 Bo. s. s. D1 D1 S (Gs. s. absent) जायते (Da जातिः; D1 T1 G1. s. s. जनी; T2 जाते) मरणजं दुःखम्. —^d) Da om. (hapl.) from आहु up to दुःखं (in 59^a). K1 Ba Dni. ns D2. s. s. प्राहुर (for आहुर). K1. s. s. V1 B Da Dni. ns D2. s. s. वेदविदो (for धर्मं). D1 S (Gs. s. absent) इत्याहुर्विदुषो जनाः.

58 Da om. 53 (cf. v. 1. 57). —^a) G1 दयितः (for दयिताः). —^b) T2 उद्विजते (for उद्विजते). V1 D1 T G1. s. s. M2 सर्वं. —^c) D1 सर्वः सुखमीप्सितम्.

59 Da om. up to दुःखं (in 59^a) (cf. v. 1. 57). —^a) Da om. (hapl.) 59^a-60^b. M1 ब्रह्मर्षं. —^b) Bo. s. s. सर्वं (for अर्थं). T2 G1 विपर्वयं. —^c) S1 Ks. s. D1 दुःखो हि; K1 V1 Da Ds दुःखम्; Da Ds दुःखस्य (for दुःखं च). —^d) T2

दुःखं जरा ब्रह्मदत्त दुःखमर्थविपर्ययः ।
 दुःखं चानिष्टसंवासो दुःखमिष्टवियोगजम् ॥ ५९
 वैरबन्धकृतं दुःखं हिंसाजं स्त्रीकृतं तथा ।
 दुःखं सुखेन सततं जनाद्विपरिवर्तते ॥ ६०
 न दुःखं परदुःखे वै केचिदाहुरबुद्धयः ।
 यो दुःखं नाभिजानाति स जल्पति महाजने ॥ ६१
 यस्तु शोचति दुःखातः स कथं वक्तुमुत्सहेत् ।
 रसज्ञः सर्वदुःखस्य यथात्मनि तथा परे ॥ ६२

(12. 5199
 12. 139. 62
 12. 139. 62

अर्थं (for इष्टं). Ks V1 Bo. s. s. Da Dni. ns D1. s. s. वियोजनं (for "गजम्").

60 Da om. 60^a (cf. v. 1. 59). —^a) Ks. s. V1 B1. s. Da Dni. ns D2. s. s. वधः (for वैर). —^b) Bo. s. s. सहजं (for हिंसाजं). Ks. s. V1 B1. s. Da Dni. ns D2. s. s. S (Gs. s. absent) स्त्रीकृतं सहजं तथा (Ks D2. s. s. यथा; G2 तदा); Ds वैरं हि सहजं तथा. —^c) Ds सुखं (for दुःखं). Ks Dni. ns D2. s. s. सुखेन; Da. s. s. S (Gs. s. absent) दुःखेन (for सुखेन). T2 G1 सहजं (for सततं). —^d) Bo. s. s. Dni. ns D2. s. s. जनाद्वि-; Ks Ds जनार्थं (for जनाद्वि-). Ks V1 B1. s. Ds निवर्तते (Ks "वर्त"; Ds "वर्त" जनाधिप; D1 S (Gs. s. absent) विवर्तते नराधिप.

61 Ba damaged for 61^a. —^a) V1 B1. s. s. D1. s. T1 G1. s. s. दुःखं वै; Da दुःखेषु (for दुःखे वै). Ks Bo. s. s. न दुःखं परमं दुःखं; Ds न दुःखं न सुखं चापि; T2 M न (M1. s. सु) दुःखं परमम् (T2 "ले" ति). —^b) M2 ये दुःखं नाभिजानन्ति. —^c) S1 K1. s. s. D1. s. s. T2 G1. s. M1. s. s. न (for स).

62 D1 S (Gs. s. absent) transp. 62^a and 62^d. —^a) Ks वः सु; B1 वधः (for वस्तु). Ds जल्पति (for शोचति). D1 दुःखातः. Da दुःखातः सत्कथं वस्तुम्. —^b) K1. s. Da Dns D1. s. s. T2 Gs वस्तुम् (for वक्तुम्). Ks उत्सहे. Ds उत्सहेत् कथंचन. —After 62^a, D1 T Gs. s. M ins. ([var.] 35):

343^a मित्राः क्रिष्टा न शक्यन्ते शक्यैः सुनिश्चितैरपि ।
 साक्षात् तेषां निगूढान्ते राजा ह्य केषुभिः ।

[(L. 1) T2 क्रिष्टा (for क्रिष्टा). —(L. 2) T2 M2 विनि-; M1. s. हि नि-; M2 [s] नि न (for sपि नि-).]
 —T2 G1 M2 read 62^d twice. —^b) T2 (second

C. 12. 8200
B. 12. 139. 67
K. 12. 139. 68

यत्कृतं ते मया राजंस्त्वया च मम यत्कृतम् ।

न तद्वर्षशतैः शक्यं व्यपोहितुमरिंदम ॥ ६३

आवयोः कृतमन्योन्यं तत्र संधिर्न विद्यते ।

स्मृत्वा स्मृत्वा हि ते पुत्रं नवं वैरं भविष्यति ॥ ६४

वैरमन्तिकमासज्य यः प्रीतिं कर्तुमिच्छति ।

मृन्मयस्येव भयस्य तस्य संधिर्न विद्यते ॥ ६५

निश्चितश्चाश्वासश्चैरविश्वासः सुखोदयः ।

उशनाश्चाथ गाथे द्वे प्रह्लादायाब्रवीत्पुरा ॥ ६६

time) M₂ रसज्ञा. D₇ G₁ (first time). 2. 5 तस्य; T₁. 2 (both times) G₁ (second time) M (M₄ first time) स्वस्य (for सर्व). Da भूतस्य; D₉ दुःखानां. — After 62, G₁ reads 35.

63 ^a) M₁. 8 महाराजंश्च. — ^b) T₂ G₁ तथा (for त्वया). T₂ G₁ तत् (for यत्). — ^c) K₃ च (for तत्). — ^d) D₇ S (except M₂; G₃. 4 absent) अपोहितुम् (for व्यपो). D₄ G₁ अरिंदमः.

64 ^a) T₂ G₁ आवाभ्यां (for आवयोः). M₂ अन्योन्ये. — ^b) K₂. 5 B₁ D₁. 13 D₂. 3. 5. 8 पुनः; D₇ S (G₃. 4 absent) तस्य; D₉ अत्र (for तत्र). — D₈ G₂ om. (hapl.) 64^a-65^a. — ^c) D₁ हि तं; D₄ हतं; D₉ हतं (for हि ते). — ^d) K₄ Da न वै; B₁ नवः; D₄ न च; M₂ न वा (for नवं).

65 D₃ G₂ om. 65 (cf. v. l. 64). — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 5 अंतकम्; T₂ G₁ अत्यंतम् (for अन्तिकम्). K₂. 5 V₁ B₀-2 Da D₁. 13 D₂-4. 7. 9 T₁ G₃ आसाद्य (for आसज्य). D₅ वैरमांजलिकासहं. — ^b) B₃ अच्छति; B₄. 5 अहति (for इच्छति). — ^c) D₄ मृन्मयस्य; T₂ G₁ मृन्मयस्य. G₃ [ए]व (for [इ]व). M₂ चंद्रस्य (for भद्रस्य). D₉ m एकमांजलस्य भद्रस्य. — ^d) K₂. 3. 5 B (except B₀) D₁. 13 D₂. 3. 5 यथा (for तस्य).

66 ^a) D₄ निश्चयश्च (for निश्चितश्च). D₁ चाय (for चार्थ). K₂. 5 V₁ B₁. 2 Da D₁. 13 D₂. 3. 7. 8 S (G₃. 4 absent) निश्चयश्चा (K₂. 5 D₁. 13 D₂. 3. 8 G₃ यः स्वा; T₂ G₁ यज्ञा; M₂ यं चा) यंशास्त्रेषु; D₅ निश्चितार्थतत्त्वज्ञैरु; D₉ तत्त्वार्थतत्त्वज्ञैरु. — ^b) B₀. 3. 4 D₅. 7 S (G₃. 4 absent) न विश्वासः (for अवि). G₁ सुखोदयं. K₂. 5 D₁. 13 D₂. 3. 8 विश्वासश्चासुखोदयः. — ^c) K (except K₄) B₀. 3-5 D₁. 13 D₂-6. 3. 9 चैव;

ये वैरिणः श्रद्धयते सत्ये सत्येतरेऽपि वा ।

ते श्रद्धावन्ना वध्यन्ते मधु शुष्कतृणैर्यथा ॥ ६७

न हि वैराणि शाम्यन्ति कुलेष्वा दशमाद्युगात् ।

आख्यातारश्च विद्यन्ते कुले चेद्विद्यते पुमान् ॥ ६८

उपगुह्य हि वैराणि सान्त्वयन्ति नराधिपाः ।

अथैनं प्रतिपिपेन्ति पूर्णं घटमिवाश्मनि ॥ ६९

सदा न विश्वसेद्राजन्पापं कृत्वेह कस्यचित् ।

अपकृत्य परेषां हि विश्वासाहुःखमश्नुते ॥ ७०

V₁ B₁. 2 Da द्वे तु; D₇ T₁ G₁. 2. 5 M स्वयं; T₂ चाह (for चाय). V₁ B₁. 2 Da वै (for द्वे). — ^d) Some MSS. प्रह्लादाय. Da तदा (for पुरा).

67 ^a) B₁ damaged. Ś₁ K₁. 4 D₁ वैरिणः; K₂ D₉ M₁. 8 'णि (for 'णः). B₁. 2 श्रद्धयति; M₄ 'भते. ⌘ Cn: वैरिणः, वाक्ये इति शेषः । ⌘ — ^b) D₅ om. सत्ये. D₄ सत्येतरे परेपरे. — ^c) D₉ तैः (for ते). K₄ वध्यन्ते (for वध्यन्ते). K₂. 5 V₁ B₁. 2 Da D₁. 13 D₂. 3. 7. 8 S (G₃. 4 absent) वध्यं (T₁ पच्यं) ते श्रद्धावन्नास्तु (B₁. 2 Da 'नास्ते; D₇ T (G₁. 2. 5 M₁-8 'ना हि; M₄ 'नाश्च). — ^d) B₁ शुष्कैश्च (for शुष्कैः). D₇ S (G₃. 4 absent) इव (for यथा). ⌘ Cv: दशमाद्युगाद्विशितं पुरस्चितं मधु श्रद्धावन्नाः शुष्कतृणैश्च नृपैः प्रपाते यथा पतन्ति तद्वदेतदित्यर्थः । ⌘

68 = (var.) 5. 70. 62. G₂ om. 68. — ^a) B₁. 2 Da शाम्यन्ते. — ^b) K₂. 5 D₁. 13 D₂. 3. 5. 8 कुले दुःखगतानि च; Da कुलेष्वा दशमाद्युगात्. — ^c) B₂ व्याख्यातारश्च; D₁ आख्यातारस्य. — ^d) K₂ B₄. 5 D₁. 13 D₂. 3. 8 वै प्रियते; V₁ B₁. 2. 5 Da चंद्रियते; D₄ वै विद्यते; D₇ T (G₁. 5 चेज्जायते; M वै जायते (for चेद्विद्यते). D₅ सुतान् (for पुमान्).

69 D₅ om. 69. — ^a) K₂ D₁. 9 उपगुह्य; K₄. 5 V₁ B Da D₁. 13 D₂-4. 8 उपगुह्य; D₇ S (G₃. 4 absent) उपा (D₇ T₁ G₃ अपा; G₁ उप) कृत्य (for उपगुह्य). K₂ V₁ B₁. 2. 4 Da D₁. 13 D₂. 3. 8 तु (for हि). — ^b) K₂ D₁ नराधिपः; B₃ 'धिपः. — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 [ए]कं; B₁. 2 [ए]तं (for [ए]तं). B₀. 3-5 D₇ T G₂. 5 M 'हिंसति; G₁ lacuna (for 'विधन्ति). — ^d) B₃ D₁. 9 कुंम् (for घटम्). M₁. 8 [आ]श्मनि (for [अ]श्मनि).

70 ^a) K₂ V₁ B (B₁ damaged) Da D₁. 13

नेत्राभ्यां सरुजाभ्यां यः प्रतिवातमुदीक्षते ।

आहारं कुरुते नित्यं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ७६

76 Ds om. 76^{ab} (cf. v. l. 75). V1 reads 76
on marg. — ") K2: V1 B Ds Dn1. n3 D2-4. 8. 9

C. 12. 5214
C. 12. 139. 61
K. 12. 139. 61

पथ्यं भुक्त्वा नरो लोभाद्योऽन्यदश्नाति भोजनम्
परिणाममविज्ञाय तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ ७७
दैवं पुरुषकारश्च स्थितावन्योन्यसंश्रयात् ।
उदात्तानां कर्म तन्त्रं दैवं क्लीबा उपासते ॥ ७८
कर्म चात्महितं कार्यं तीक्ष्णं वा यदि वा मृदु ।
ग्रस्यतेऽकर्मशीलस्तु सदानर्थैरकिंचनः ॥ ७९
तस्मात्संश्रयितोऽप्यर्थे कार्यं एव पराक्रमः ।
सर्वस्वमपि संत्यज्य कार्यमात्महितं नरैः ॥ ८०

T Gs. 5 M यस्तु; Ks यश्च; Dr Gs वस्तु (for यश्च).
Da. 9 त्यक्तं; T2 तिक्त. Ds कलायं. —^b) K1. 4
Da. 9 [अ]प्यास्वादु; K2. 5 V1 B Da Dn1. ns D2. 2. 8
स्वादु वा; Dr S (Gs. 4 absent) ह्यास्वा (M2 'पा')य
(for [अ]प्यास्वाद-). K1 -विपुलं; K2. 4. 5 V1 B D
(Ds om.; Dns Ds absent) S (Gs. 4 absent) मधुरं
(for -विपुलं). M2 कृतं (for हितम्). —^c) Ds
आहाराः; Ds आकारं.

77 V1 reads 77 on marg. —^a) Ks Ds त्यक्त्वा;
Ks V1 Bo Da Dn1 D2. 4. 8 M1. 2. 4 भुक्त्वा; Ds
कृत्वा; M2 मत्वा (for भुक्त्वा). K1 परो लोभाद्; Ks
V1 B1. 2 Da Dn1. ns D2. 2. 8 तु यो मोहाद्; Dr T G1.
2. 5 M1-8 नरो योम्यो (Gs M1-8 'न्यल'); M4 नरोन्योन्यं
(for नरो लोभाद्). —^b) Ks Dn1. ns D2. 2. 8 दुष्टम्;
V1 B1. 2 Da अन्यद्; Dr S (Gs. 4 absent) लोभाद्
(for योऽन्यद्). —^c) G1. 2 परिमाणम्; M1 परीणा-
मम्. —^d) D1 उद्वयं (sic) (for तदन्तं).

78 ^a) Dr T2 M2 पुरुषकारं. —^b) D1 -संश्रयाद्;
Gs -संश्रयः. —^c) K1. 5 V1 B2 Da Dn1. ns D2. 2. 8
उदात्तानां; K2 D1 तदात्ता (D1 'वृत्ता')नै; Ks D1
उदात्तानां; K4 तदात्तानां; Bo. 1. 3-5 Ds उत्तमानां (for
उदात्तानां). Ks Dn1. ns D2. 2. 8 तु सत्कर्म; V1 B1. 2
Da कर्म तत्र; Bo. 2-5 तत्र कर्म (for कर्म तत्र). Dr
S (Gs. 4 absent) उदात्तं कर्म वै तत्र. —^d) V1 Da
कृत्वा; B4 क्रीडा; D1 क्रीड; Cv किं वा (for क्रीडा).

79 ^a) B1 चात्र; D4 वारम्; T2 चार्यं (for वारम्).
— 79^{ad} damaged in B4. —^c) Ks गम्यते; Da
प्रसते; Gs गृह्यते (for प्रस्यते). M4 शीलं. B2 च
(for तु). —^d) Dns सदानाथैर.

80 ^a) Bo. 5 तत्र; B2 ततः (for तस्माद्). Ks
[अ]र्थ. K1 V1 B1. 2 Da Dr S (Gs. 4 absent) तस्मा-

विद्या शौर्यं च दाक्ष्यं च बलं धैर्यं च पञ्चकम् ।
मित्राणि सहजान्याहुर्वर्तयन्तीह यैर्बुधाः ॥ ८१
निवेशनं च कुप्यं च क्षेत्रं भार्या सुहृज्जनः ।
एतान्युपचितान्याहुः सर्वत्र लभते पुमान् ॥ ८२
सर्वत्र रमते प्राज्ञः सर्वत्र च विरोचते ।
न विभीषयते कंचिद्भीषितो न विभेति च ॥ ८३
नित्यं बुद्धिमतो ह्यर्थः स्वल्पकोऽपि विवर्धते ।
दाक्ष्येण कुरुते कर्म संयमात्प्रतिष्ठति ॥ ८४

रसंश (Gs तस्मात्साध) यितव्येयै (B1. 2 Da 'व्यायै'); Ks
Dn1. ns D2. 2. 8 तस्मात्सर्वं व्यपोहार्थ; Ds ततः प्रशमिते-
प्यर्थे. —^d) Da2 आत्महितैर.

81 ^a) Ks V1 विद्या. T1 G1. 2. 5 M शौर्यं; T2
धैर्यं (for शौर्यं). D2 दक्ष्यं (for दाक्ष्यं). Ds ते (for
the second च). —^b) B4 चैश्वर्यं; Dns धर्म्यं च;
Dr S (Gs. 4 absent) शौर्यं च (for धैर्यं च). —^c) Ds
om. (hapl.) 81^d-82^e. —^d) K1 वर्धयति; T2 विजं
(for वर्तं). K2. 8 D2 ते; Ks Dn1. ns D2. 2 तैर;
B1 Da ये (for यैर). D1 बुधाः.

82 Ds om. 82^{ab} (cf. v. l. 81). —^a) Ds न (for
the first च). Gs कूप्यं. ☞ Cv: कुप्यमन्यद्वनं भवेदिति
वचनाद्व्यहमेव्यतिरिक्तगोष्पाद्यादि धनं कुप्यम् । ☞ —^b)
Da क्षेत्रभार्या; Dr T1 G1. 2. 5 भार्या क्षेत्रं; T2 M भार्या
क्षेत्रं (by transp.). K4. 5 V1 B1 Da D1 सुहृज्जनाः;
Bo. 2-5 'तस्म'; Dr T1 G1. 2. 5 M2 'उज्जनं' (for 'उज्जनः').
—^c) B2 damaged from चित्ता up to रमते (in 83^a).
K1. 2. 5 V1 B1. 2. 5 Dn1. ns D2. 2. 7-9 T1 Gs Cn उप-
हितानि; B4 प्रिय***; Da1 अपहितानि; Da2 अप-
गतानि; D3 प्रियहितानि (for उपचितानि). Ds आशु
(for आहुः). Bo. 5 पृतान्प्रियहितान्प्राज्ञः. —^d) Ds om.
(hapl.) 82^d-83^e.

83 B2 damaged up to रमते. Ds om. 83^a (cf.
v. l. 82). —^a) K1 प्राज्ञ. —^b) K2. 5 Dn1. ns
D2-5. 8 विराजते (for विरोचते). —^c) Da Da. 5.
7. 8 (Gs. 4 absent) च (for वि-). Ks V1 B2 Da
Da. 7. 9 T1 G1. 2. 5 किंचिद्; Ks Bo. 1 Dn1. ns D2. 2.
5. 8 कश्चिद् (for कंचिद्). —^d) D1 भीषतो; Dr
भीषते (for भीषितो). G1 विभेद (for 'ति').

84 ^a) Ds बुद्धिमतो; M1 हतो. Ks V1 B1. 2 Da
Dn1. ns D2. 2. 8 [5]पि (for हि). —^b) Ks स्वर्गको;

गृहस्नेहावबद्धानां नराणामल्पमेधमाम् ।
कुस्त्री खादति मांसानि माधमा सेगवामिव ॥ ८५
गृहं क्षेत्राणि मित्राणि स्वदेश इति चापरे ।
इत्येवमवसीदन्ति नरा बुद्धिर्विपर्यये ॥ ८६
उत्पतेत्सरुजादेशाद्यधिदुर्मिक्षपीडितान् ।
अन्यत्र वस्तुं गच्छेद्वा वसेद्वा नित्यमानितः ॥ ८७
तस्मादन्यत्र यास्यामि वस्तुं नाहमिहोत्सहे ।
कृतमेतदनाहार्यं तव पुत्रेण पार्थिव ॥ ८८

D1 स्वगतो (for स्वल्पको). D2 धात्रि (sic) (for उपि वि-). D2.9 विवर्धत (D2 'तै:'). —^a) B1-4 Da Dna D1.2.2.9 दाक्षेण (D1 'न'). K1.1 V1 Bo.4 Da.2 M2 कुर्वतः; K2 B2 Da Dna.1.2.2.2 [अ] कुर्वतः; Dr T G1.2.2 M1.2.2 कुर्वतो (T2 'ता') (for कुर्वते). —^d) B2 संशयान्; D2 संपमान् (for 'मान्'). K1.1 V1 B1.2 Da D2 प्रतिविद्यतः.

85 ^a) T2 शृणु (for गृह). D1 स्नेहाव; Da स्नेहा च (for स्नेहाव). Da बद्धानां (for बद्धानां). —^b) D1 मित्राणां (sic); T2 सेतसां (for सेतसाम्). —^c) D2 धात्रि. — With 85^d, cf. 6, 114, 60 and note. B2 damaged for 85^d 86^a. —^d) K1 D1 माधो मा; K2 Dna.1.2 माधमां (for माधमा). K1 सोषवान्; K2 Dna D2 सो (Dna सौ) गवाम्; K2.2 Dna D2.2.2 सेगवा (for सेगवाम्).

86 B2 damaged for 86^a. —^a) B1.2 Dna D2 गृह; B2 गृही (for गृह). —^b) S1 K1.2.2 D1.2 स्वदेश; M2 'दाम्' (for 'देश'). D1 om. from चापरे up to नित्य (in 87^d). —^d) D2 मतिः (for बुद्धिः).

87 D1 om. up to नित्य (cf. v. 1. 86). V1 reads 87-91 on marg. —^a) B1 उत्पत्तवान् (for उत्पत्तेत्). V1 B1-2 Dna सहजान्; T2 सकृदाद् (for 'जाद्'). D2 उत्पद्यते रुजा व्याधिर्; Dr T1 G1.2.2 उत्पद्याद्य विमानाच्च. —^b) Dr T1 G1.2.2 देशाद् (for व्याधि). Dna M2.2 पीडितान्; T2 पीडनान्. D2 दुर्मिक्षाच्च पीडितान्. —^c) K2 Da.2 रोषेत (for गच्छेद्वा). Dr S (Ga.4 absent) अव्यक्त वसति (T2 M1-2 'सितुं' गच्छेद्. —^d) S1 K1.2.2 D1 अव्यक्तः (D1 'ता') (for मानितः).

88 V1 reads 88 on marg. —^a) S1 K2 Da गच्छामि (for यास्यामि). —^b) D2 नार्थम् (for ना हम्). —^c) K2 एव (for एतद्). K2 तदाकार्यः; K2

कुमार्यां च कुपुत्रं च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुसंबन्धं कुदेशं च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ८९
कुमित्रे नास्ति विश्वासः कुमार्याणां कुतो रतिः ।
कुराज्ये निर्धृतिर्नास्ति कुदेशे न प्रजीव्यते ॥ ९०
कुमित्रे संगतं नास्ति नित्यमस्थिरसौहृदे ।
अवमानः कुसंबन्धे भवत्यर्थविपर्यये ॥ ९१
सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यत्र निर्धृतिः ।
तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीव्यते ॥ ९२

V1 Dna.1.2 Da.2.2 अनार्यं मे (for अनाराह्यं). —^a) K2 Dna.1.2 D1-2.2 पुत्रे च (for पुत्रेण). D1 पार्थिवः.

89 V1 reads 89 on marg. —^a) S1 K1.4 V1 B1.2 D1.2.2 कु (B2 स) मित्रे (for कुपुत्रं). —^b) V1 B1.2 Da कुसंबन्धं (for कुराजानं). —^c) V1 B1.2 Da कुराजानं (for कुसंबन्धं). Dr T1 G1.2.2 कुदेशं च कुसंबन्धं.

90 V1 reads 90 on marg. —^a) K1-2.2 V1 Da Dna.1.2 D2.2.2.2 T1 G2 कुपुत्रे (for कुमित्रे). —^b) K2 Da सुखं (for रतिः). —^c) V1 Bo.2 कुराजिः; T2 'हे'; M1.2.2 'जे' (for 'जे'). Dr T1 G1.2.2 कुराजनि धृतिर्नास्ति. —^d) K1 Dr S (Ga.4 absent) प्रजीवति; K2.2 V1 B Da Dna.1.2 D2.2.2.2 [अ]स्ति जीविका; K2 lacuna; D2 च जीव्यते (for प्रजी). — After 90, S1 K2.2 D1 read 93.

91 V1 reads 91 on marg. —^a) S1 (sup. lin.) कुपुत्रे (for कुमित्रे). K1.2.2 V1 B Da Dna.1.2 D2.2.2 संगतिर्; D1 संबतं (for संगतं). Dr S (Ga.4 absent) कुपुत्रे सौहृदं नास्ति. —^b) K2 सौहृदं. —^c) K1 B2 अवमानं; V1 Bo.4.2 D1.2 M1 अपमानः (for अव). —^d) K1 अर्थः; D2 अर्थो (for अर्थः).

92 ^a) K2 Da G1 स; Dna स्व (for सा). G1 Ms वाः. D2 वक्ति (for ब्रूते). —^b) G1 सुपुत्रो; M2 सपुत्रे. T2 स पुत्रो यस्तु सुवतः. —^c) D1 वज्र (for वज्र). —^d) K2 Bo Dr S (Ga.4 absent) जीवति (for जीव्यते).

93 S1 K2.2 D1 read 93 after 90. —^a) V1 वज्र (for वज्र). —^b) D2 न (for स). Dr सप्तकः (for 'न'). —^c) K2 B2.2 Dna.1.2 D2.2.2 भीरेव; V1 Bo.2.2 Da D2 स वैव; D2 सदैव; D2 भीरी च; Dr स

C. 12. 5229
B. 12. 139. 96
K. 12. 139. 97

G. 12. 5230
B. 12. 139. 97
K. 12. 139. 98

यत्र नास्ति बलात्कारः स राजा तीव्रशासनः ।

न चैव ह्यभिसंबन्धो दरिद्रं यो बुभूषति ॥ ९३

भार्या देशोऽथ मित्राणि पुत्रसंबन्धिवान्धवाः ।

एतत्सर्वं गुणवति धर्मनेत्रे महीपतौ ॥ ९४

अधर्मज्ञस्य विलयं प्रजा गच्छन्त्यनिग्रहात् ।

राजा मूलं त्रिवर्गस्य अप्रमत्तोऽनुपालयन् ॥ ९५

बलिषद्भागमुद्धृत्य बलिं तमुपयोजयेत् ।

न रक्षति प्रजाः सम्यग्यः स पार्थिवतस्करः ॥ ९६

दत्त्वाभयं यः स्वयमेव राजा

न तत्प्रमाणं कुरुते यथावत् ।

स सर्वलोकादुपलभ्य पाप-

मधर्मबुद्धिर्निरयं प्रयाति ॥ ९७

दत्त्वाभयं यः स राजा प्रमाणं कुरुते सदा ।

स सर्वसुखकृज्ज्ञेयः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ९८

पिता माता गुरुर्गोप्ता वह्निर्वैश्रवणो यमः ।

सप्त राज्ञो गुणानेतान्मनुराह प्रजापतिः ॥ ९९

पिता हि राजा राष्ट्रस्य प्रजानां योऽनुकम्पकः ।

तस्मिन्मिथ्याप्रणीते हि तिर्यग्गच्छति मानवः ॥ १००

भूयान् (for न चैव). K1 D1 ह्यति-; K5 V1 Bo. 3-5 Dn1. n3 D2-5. 8. 9 नास्ति; B1 Da [अ]नभि-; D1 अपि (for ह्यभि-). K1 D1 -संबन्धं. B1 स वैवस्ति का युद्धे (sio); S (Gs. 4 absent) स च यौनाभि (T2 यो नाभि; M1. 8 यौनाभि-; M4 यौनो हि)संबन्धो. —^d) D1 S (Gs. 4 absent) यं ज (M1. 3 यज)नोपि (for दरिद्रं यो). K5 Dn1. n3 D2. 8. 8 बुभूषते; D1 विभूषति (for बुभू). ॐ Cn: बुभूषति पालयितुमिच्छति । ॐ

94 " K4 देशो च; B8 देशार्थ-; B4 Da देशोर्थ-; D1 ह्यशेष- (for देशोऽथ). —^b) Da -मानवाः (for -बान्धवाः). —^c) K2. 8. 5 B4 Dn1. n3 D2-4. 7-9 S (Gs. 4 absent) एते सर्वे; Da D5 एतरसर्वे (for 'र्वे'). —^d) Bo. 1. 8-5 धर्मनिले; D5 'निष्ठे (for 'नेत्रे).

95 " D2. 7. 8 S (Gs. 4 absent) विषये (D2. 8 'यं') (for विलये). D4 अधर्मस्य प्रणयने. —^b) D4 लयं (for प्रजा). K5 V1 Bo-3 Da D6. 9 गच्छति; D1 S (except T2; Gs. 4 absent) नश्यति (for गच्छन्ति). K4. 5 B4. 5 Dn1 D2. 7 S (Gs. 4 absent) नि (M2. 3 वि)ग्रहात्; D4 अकारणे; D5 अविग्रहात् (for अवि). —^c) D1 राजमूले. —^d) Ś1 K (except K5) V1 B1. 2. 4 Dn1. n3 D2. 8. 5. 8 स्वप्रमत्तो; Bo. 3 ह्यप्र-; D4 योप्र- (for अग्र-). K4. 5 B2 Dn1. n3 D2-4. 8 [5]तु (D4 'भि')पालयेत् (for 'यन्').

96 " D4. 5 बलिः; D7 बली; M2 बंधु- (for बलि-). —^b) K1 बलं; D1 S (except M2; Gs. 4 absent) फलं (for बलिं). K5 Da Dn1. n3 D2. 8. 8 समुप-; D1 S (Gs. 4 absent) तमुप- (for तमुप-). K5 D1. 9 M1. 8 -योजयन् (for 'येत्'). K5 B1. 2 बलि-समुपयोजयेत् (B1 'यन्'; V1 Bo. 8-5 D5 बलिभागुप-

योजयेत् (V1 'यन्'). —^a) V1 रक्षयति; D1 रक्षंति. —^d) Da1 यश्च; D1 T G1. 5 स च (for यः स). Da पापश्च (for पार्थिव-). Dn5 -तत्त्वतः (for -तस्कर-). D5 यः स कुतिसत्पार्थिवः.

97 B1 om. (hapl.) 97. —^b) K5 B2 Dn1. n3 D2. 8. 7. 8 S (Gs. 4 absent) [5]र्थलोभात्; V1 Da च (V1 [5]त्र)लोभात्; D5 [5]व्यथावत् (for यथा'). —^c) K1 सर्वलोकात्; G2 धर्मलोभात्. —^d) K5 B2 Dn1. n3 D2-3. 5. 8. 9 सो (D1 स)धर्म- (for अधर्म-). Ś1 K1 D1 -बुद्धि- (for -बुद्धि-).

98 " K1 यः स; K4. 5 V1 B1. 2 D (Dn2 D5 absent) S (Gs. 4 absent) स्वयं; Bo. 3-5 सा यो (for यः स). —^b) D1 प्रसादं (for प्रमाणं). K2. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 8. 8 यदि; D1 तदा; T1 G1. 5 यदा; M च यः (for सदा). —^c) K1 corrupt; V1 B1. 2 Da -सु (B2 -दुः)स्वभाज् (for 'कृन्'). K1 ज्ञेयाः; B1 क्षेमः; B4. 5 D5 प्राज्ञः (for ज्ञेयः). D1 S (Gs. 4 absent) स सर्वं (T2 G1. 2 M2 'र्वे') सुखमाप्नोति. —^d) K5 पालयेत्. D2. 8 प्रजा धर्मे प्रपालयन्.

99 " K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2-4. 8. 9 माता पिता (by transp.); D1 T1 G1. 2. 5 पिता भ्राता. D1 S (Gs. 4 absent) शास्त्रा (for गोप्ता). —^b) B1 वैश्रवणोपमः. —^c) K5 V1 B Da D2. 1. 9 S (Gs. 4 absent) राज-; D4 राज्ञां (for राज्ञो). —^d) K1 (marg.) विभुर (for मयुर).

100 " M2 [अ]सि (for हि). T2 राज- (for राजा). D1 S (Gs. 4 absent) लोकस्य (for राष्ट्रस्य). —^b) K4. 5 Da Dn1. n3 D2. 8. 5. 8 M2 कंषनः; D1 -केलकः (sio); D1 T1 G1. 2. 5 -कंषिता (for -कम्पकः). —^c) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 8. 8 M -विनीतो;

संभावयति मातेव दीनमभ्यवपद्यते ।

दहत्यग्निरिवानिष्टान्मयन्भवते यमः ॥ १०१

इष्टेषु विमुञ्जत्यर्थान्कुवेर इव कामदः ।

गुरुधर्मोपदेशेन गोप्ता च परिपालनात् ॥ १०२

यस्तु रञ्जयते राजा पौरजानपदान्गुणैः ।

न तस्य भ्रश्यते राज्यं गुणधर्मानुपालनात् ॥ १०३

स्वयं समुपजानन्हि पौरजानपदक्रियाः ।

स सुखं मोदते भूप इहलोके परत्र च ॥ १०४

D₁ प्रणीते; D₂ प्रणीतो; D₃ T₁ G₁ s [ज]पनीते; D₄ प्रवृत्ते (for प्रणीते). T₂ तस्मिन्मिथ्याविनीतेति; G₂ न तस्मिन्मिथ्यापनीते हि. —^a) D₁ S (G₂ s absent) भवति (for गच्छति).

101 ^a) D₂ संपालयति (for संभाव^a). —^b) K₂ s D₁ s D₂ s s अयमुप; V₁ B D₂ D₃ T₂ अयमुप; D₄ अत्यव (for अयव). —^c) T₂ M₂ [ज]रि (M₂ 'दि') दान्; M₁ s [ज]रिदं (for [ज]निष्टान्). —^d) K₂ D₂ यमनात् (for 'यन्'). K₂ s B₂ D₁ s D₂ s s असतो; V₁ B₂ s तरते; D₂ कुरुते (for भवते). D₁ एवं संभवते यमः; D₁ S (G₂ s absent) दमयत्यहिनांमदा (T₂ M₁ s 'तांमदा; M₂ 'ताम्यया').

102 ^a) K₁ s s B₁ s D₂ D₁ s D₂ s s विमुञ्जन्; K₂ D₂ विभजति; D₂ विजयति (for विमुञ्जति). K₂ अर्थः. D₁ इष्टेषु विमुञ्जेष्वप्यात्. —^b) D₂ गुरु (for गुरु). K₁ गुरुधर्मोपदेशेन; M₂ गुरुधर्मोपदेशेषु. —^c) M शास्ता (for गोप्ता). K₂ D₁ s D₂ s s G₁ पालयन्; D₁ 'येत्' (for 'पालनात्').

103 ^a) S₁ reads 103 on marg. —^b) D₁ वः अ (for यस्तु). G₁ राजा. —^c) D₂ सदा (for पौर). K₁ M₂ गणैः (for गुणैः). —^d) T₂ तत्र (for तस्य). S₁ K₁ D₁ पश्यते; K₂ s s B₂ s D₂ D₁ s D₂ s s भ्रमते; K₂ नश्यते; V₁ प्रस्यते; B₂ s s D₂ s अत्यते; T₂ भज्यते; G₁ दह्यते (for भ्रम्यते). —^e) K₂ s s B₂ D₁ s D₂ s s स्वयं (for गुण). V₁ धर्मार्य (for 'धर्मानु').

104 ^a) B₁ यस्मात्; D₂ भवं (for स्वयं). B₂ D₂ स्वमुप (for समुप). B₁ D₂ जानति; D₂ जानीहि; D₂ सदा हि; D₂ जानन्वे (for जानन्हि). D₁ S (G₂ s absent) वः (M₂ स) सम्भवप्रतिगुह्यति. —^b) K₁ s s B₂ s D₁ s D₂ s s पौरजानपदाधर्मे; V₁

नित्योद्विष्टाः प्रजा यस्य करभारप्रपीडिताः ।

अनर्थैर्विप्रलुप्यन्ते स गच्छति पराभवम् ॥ १०५

प्रजा यस्य विवर्धन्ते सरसीव महोत्पलम् ।

स सर्वयज्ञफलभाप्राजा लोके महीयते ॥ १०६

बलिना विग्रहो राजन्न कथंचित्प्रशस्यते ।

बलिना विगृहीतस्य कुतो राज्यं कुतः सुखम् ॥ १०७

भीष्म उवाच ।

सैवमुक्त्वा शकुनिका ब्रह्मदत्तं नराधिपम् ।

C. 12. 5245
B. 12. 139. 112
K. 12. 139. 113

D₂ 'पदान्धने; B₂ 'पदाधने; B₂ 'पदं धने; D₂ D₁ S (G₂ s absent) 'पदं जनं; D₂ 'पदान्गुणैः. —^a) D₂ संमुखं (for स सुखं). K₁ s B₂ s s D₂ s D₂ s प्रेक्षते; K₂ V₁ B₂ D₂ D₁ s S (G₂ s absent) पश्यते; B₁ प्राप्यते; D₁ D₂ s s प्रेक्ष्यते; D₂ प्राप्ते (for मोदते). K₂ s V₁ B₂ s D₂ D₁ s D₂ s s S (G₂ s absent) राजा; K₂ B₂ s s D₂ s s भूय; D₂ [s]त्यर्थं (for भूप).

105 ^a) G₁ करहार (for 'भार'). B₂ निपीडिताः (for 'प्रपी'). —^b) D₂ हि (for वि). D₁ लुप्यन्ते. V₁ B₂ s D₁ T₂ G₁ s M₂ विप्रलुप्य (V₁ 'लुप्यन्'; B₁ 'लप्यन्'; D₁ T₂ G₁ 'लुप्यन्'त्यनर्थेहि; D₂ विप्रलुप्य-त्यनर्थेषु; T₁ G₂ प्रविलुप्यत्यनर्थेहि; M₁ s s विप्रलुप्य-नर्थेहि. —^c) D₂ संगच्छति (for स ग).

106 ^a) B₂ s तास्तु (for प्रजा). K₁ विवर्धते; D₂ प्रवर्धत; G₁ s च वर्धते (for विव). —^b) K₂ s B₂ s s D₁ s D₂ s s s स सर्वयज्ञफलभाप्राजा; D₁ S (G₂ s absent) स राजा सर्व (M₂ स्वयं) सुखदः. —^c) K₂ s B₂ s D₁ s D₂ s s T₁ G₂ s M स्वयं; B₂ s D₂ T₂ सर्व; D₂ s ब्रह्म (for राजा). T₂ (sup. lin. as in text) महीयते.

107 ^a) D₂ [ज]निष्टो (for विग्रहो). —^b) K₂ s V₁ B₂ s D₁ s D₂ s s S (G₂ s absent) कदाचित् (for कथं). D₁ न कर्षोद्यस्यते (corrupt). —^c) K₁ हि; M₂ s [ज]पि (for वि). K₂ s D₁ s D₂ s s बलिना विग्रहो यस्य. —^d) D₂ om. कुतो राज्यं. T₁ G₁ s s रतिः (for सुखम्).

108 ^a) S₁ K₁ s D₁ s s S (G₂ s absent) om. the ref. —^b) D₁ सर्वे (sio); G₂ एवम् (for सैवम्). B₂ डक्. —^c) B₂ damaged; B₂ नराधिप. —^d) K₂ s V₁ B₂ s D (D₂ s absent) S (G₂ s absent)

G. 12. 5245
S. 12. 139. 112
K. 12. 139. 113

राजानं समनुज्ञाप्य जगामाथेप्सितां दिशम् ॥ १०८
एतच्चे ब्रह्मदत्तस्य पूजन्या सह भाषितम् ।

मयोक्तं भरतश्रेष्ठ किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १०९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

युधिष्ठिर उवाच ।

युगक्षयात्परिक्षीणे धर्मे लोके च भारत ।

दस्युभिः पीड्यमाने च कथं स्थेयं पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि नीतिमापत्सु भारत ।

उत्सृज्यापि घृणां काले यथा वर्तेत भूमिपः ॥ २

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

भरद्वाजस्य संवादं राज्ञः शत्रुंतपस्य च ॥ ३

राजा शत्रुंतपो नाम सौवीराणां महारथः ।

कणिष्कमुपसंगम्य पप्रच्छार्थविनिश्चयम् ॥ ४

अलब्धस्य कथं लिप्सा लब्धं केन विवर्धते ।

वर्धितं पालयेत्केन पालितं प्रणयेत्कथम् ॥ ५

[अ]भि (for [अ]थ). B₂ गल्ले; G₁ दिशः (for दिशम्).

109 ^b) Ś₁ K_{1.4} D₀ पूतन्या; D₀₁ D_{2.8} पूजन्या;
G₂ पूजिन्या. — ^a) K_{2.8} V₁ B_{1.2.4} Da D_{01.13} D_{2.8}
s. 8 वृपति (for भरत). — ^d) K₁ इच्छति; V₁
D_{1.4} M₂ अहंसि.

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś₁ K Bo. s. 8 Da₁
D_{01.13} D_{1.8} s. 8 आपद्धर्म; V₁ B_{1.4} Da₁ (also). a₂
D₁ T G_{1.2.5} M₁₋₈ राजधर्म. — *Adhy. name*: Ś₁ K
B D_{01.13} D_{2.8} s. 8 ब्रह्मदत्तपूज (Ś₁ K_{1.4} 'त')नीसंवाद;
V₁ पूजनीसंवाद; Da पूजनीब्रह्मसंवाद; D₁ प*नी-
संवाद. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
K₁ 140; B₁ 129; B₂ 135; B₄ 138; Da₁ 8;
D₀₁ 9; D₂ 7; T₁ G₁ 142; G_{1.2} M_{1.2.4} 141;
M₂ damaged. — *Śloka no.*: Da₁ 112; D₀₁ 113.

138

❧ The "Kāṇḍika-nīti" given in this adhy.
is embodied in the vulgate text of the Ādiparvan
(B. 140). See Ādiparvan, Appendix I (No. 81).

1 ^b) B₄ damaged. V₁ B₁ Da₁ D_{2.8} धर्म; Bo
सर्व- (for धर्मे). — D₀ om. (hapl.) 1^a-2^b. — ^c)
B₁ Da D₁ पीड्यमानेन (for 'माने च'). — ^d) K₂
पितामहः.

2 D₀ om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — ^a) K_{2.8} V₁ B_{1.2}
Da D_{01.13} D_{2.8} s. 8 अत्र ते; M₂ अंतरे (for हन्त ते).
K_{2.8} V₁ B_{1.2} Da D_{01.13} D_{2.8} s. 7. 8 T G_{1.2.5} M₄
वर्तयिष्यामि (for कथं). — ^c) Ś₁ K_{1.2} D₁ [अ]प- (for
[अ]पि). D₂ नृणां; D₀ नृणां (for घृणां). D₁ कालो;
D₂ T₂ लोके (for काले). V₁ दस्युभिः पीड्यमाने च
(= 1^a). — ^d) D₁ T G_{1.2.5} तथा (for यथा). Bo.
s. 8 पार्थिवः; D₄ भूपतिः; D₂ M₂ भूमिप.

3 Before 3, D₀ ins. भीष्म उवाच on marg.
— ^a) D_{1.8} संवादो (D₁ 'दे'). K₂ V₁ B (except B₄)
Da D_{01.13} D_{2.8} s. 7. 8 T₁ G_{1.2.5} M₁₋₈ भारद्वाजस्य
संवाद; T₂ M₁ कणिकस्य च सं. — ^d) K₂ D_{01.13}
D_{2.8} s. 8 T₂ (G_{1.2} शत्रुंजयस्य (for 'तपस्य').

4 D₂ om. 4^{ab}. — ^a) K_{2.8} s. 8 D_{01.13} D_{2.8} s. 8
शत्रुंजयो (for 'तपो'). — ^b) K₂ B₄ D_{01.13} D_{2.8} s. 8
सौवीरेषु (for 'राणां'). Da₂ महारथः; D₄ 'बलः.
— ^c) K₁ कलिकम्; K₂ D_{2.8} कणिकम्; V₁ काक-
कम्; B₁ Da कणिकं; D₁ कणिकम्; M₂ कणीकम्
(for कणिष्कम्). V₁ उपसंसृत्य; B₁ सूपसंसृत्य; Da
समुपसृत्य; M₁₋₈ उपसंसृष्ट (for 'संगम्य'). K₂ B₂
D_{01.13} D_{2.8} s. 8 भारद्वाजमुपागम्य; Bo. s. 8 उपसंगम्य
कणिकं. ❧ Cv (reading कलिकम्): कलिकं विषयम्। ❧
— ^d) Da D_{01.13} [अ]थ (for [अ]र्थः). K₂ विनिश्चयः.

5 B₁ G₁ om. (hapl.) 5^a-6^b. — ^a) D₂ अलिप्त-

तस्मै विनिश्चयार्थं स परिपृष्टार्थनिश्चयः ।

उवाच ब्राह्मणो वाक्यमिदं हेतुमदुत्तरम् ॥ ६

नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।

अच्छिद्रश्छिद्रदर्शी च परेषां विवरानुगः ॥ ७

नित्यमुद्यतदण्डस्य भृशमुद्विजते जनः ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्ररोधयेत् ॥ ८

एवमेव प्रशंसन्ति पण्डितास्तत्त्वदर्शिनः ।

तस्माच्चतुष्टये तस्मिन्प्रधानो दण्ड उच्यते ॥ ९

छिन्नमूले ह्यधिष्ठाने सर्वे तज्जीविनो हताः ।

कथं हि शाखास्तिष्ठेयुश्छिन्नमूले वनस्पतौ ॥ १०

मूलमेवादितश्छिन्धात्परपक्षस्य पण्डितः ।

ततः सहायान्पक्षं च सर्वमेवानुसारयेत् ॥ ११

सुमन्त्रितं सुबिक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।

आपदां पदकालेषु कुर्वीत न विचारयेत् ॥ १२

वाग्मात्रेण विनीतः स्याद्दुदयेन यथा शुरः ।

श्लक्ष्णपूर्वामिभाषी च कामक्रोधौ विवर्जयेत् ॥ १३

स्य (for अलक्ष्यस्य). —^b) Bo कथं (for लक्ष्यं). K₁. 2. 4 Bo. 2-3 D₁. 4 M₂. 4 विवर्जयेत् (for 'वर्जते'). —^c) K₁. 5 V₁ Bo. 2-3 Da Dn₁. ns D₂. 2. 3. 8 (G₁ om.; G₂. 4 absent) पास्यते; B₂ (marg. as in text) पाकितं (for पाकयेत्). T₂ येन (for केन). —^d) D₁ प्रकयेत् (for प्रजं).

6 B₁ G₁ om. 6^{ab} (of. v. 1. 5). —^a) K₁ सुः; Bo. 2-3 D₂ च (for स). K₂. 3 V₁ B₂ Da Dn₁. ns D₂. 2. 3. 8 (G₁ om.; G₂. 4 absent) तस्मै वि (Da 'स्मिन्वि') निश्चिता (Dn₂ 'क्षया') र्थाय. —^b) K₁. 5 V₁ B₂. 3 Da Dn₁. ns D₂. 2. 3. 1-2 S (G₁ om.; G₂. 4 absent) परिपृष्टोर्धं (Da₁ 'पृष्टाव'; Da₂ Dn₂ 'पृष्टोच'; Da 'शिष्टार्थं') निश्चयः; D₂ 'शिष्टाय' संशयः. —^c) Da B₂ ब्राह्मणो; D₁ S (G₂. 4 absent) मतिमान् (for ब्राह्मणो). —^d) K₂. 2. 3 Bo. 2. 3 Dn₁. ns D₂. 2. 3. 8 M₂ उत्तमं; B₁ damaged; M₁. 3 अक्षयं (for उत्तरम्).

7 = (var.) Ādi App. I (No. 81), lines 12-12; of. Manu. 7. 102. —^a) M₂ 'दृढं'. —^b) S₁ K₂ निवृत्तः; K₁ D₁ निवृत्तः; K₂ Da D₂. 3 विवृतः; T₂ उद्यतः (for विवृतः). Da₁ G₂ 'वीर्यं'. —^c) K₁ अण्डितः; D₂ 'वर्णीयः'; T₂ 'वर्णी' स्वात् (for 'वर्णी' च). —^d) D₂ विचरानुगः.

8 = (var.) *ibid.*, lines 14-15; of. Manu. 7. 103. —^a) K₂ Dn₁. ns D₂. 2. 3 नरः (for जनः). —^b) N (except S₁ K₁. 2. 3; Dn₂ D₂ absent) T (G₁. 5 M प्रसा (D₁ 'बौ') बवेत्; G₂ प्रभाव' (for प्ररोध').

9 ^a) K₂ बलम्; V₁ Bo. 2. 3 Da बलम्; D₂ दृढम् (for एवम्). K₂ एव; K₂ Dn₁. ns D₂. 3 दृढं (for एव). —^b) D₁ T₁ G₁. 2. 3 युवा ये (for पण्डितास्). —^c) V₁ यस्यात् (for त'). D₂ च

तिष्ठते (for चतुष्टये). —^d) D₁ प्रधाने.

10 = (var.) *ibid.*, lines 34-35. —^a) K₂. 3. 6 B₁. 2 Da Dn₁. ns D₂. 2. 3. 8 तु (for हि). D₁ छिन्नमूले हि विद्वानो (sic). —^b) D₁ सर्वतो (for सर्वे तज्). K₂ Dn₁. ns D₂. 2. 3 सर्वेषां जीवनं हतं; B₂ damaged.

11 = (var.) *ibid.*, lines 32-33. —^a) Da₁ मूले. K₁ नैव; D₁ एव (for एव). D₂ छिन्वा (for छिन्धात्). —^b) D₁ S (G₂. 4 absent) जरि- (for पर). K₁ पंडिताः; D₂ बलतः. —^c) K₁ पक्षे; V₁ B₂ Da पक्षोद् (for पक्षं). —^d) K₂. 3 Bo. 2-3 Dn₁. ns D₂. 2. 3 मूलम्; V₁ नित्यम् (for सर्वम्). K₂. 3 Da Dn₁. ns D₂. 2. 3. 8 साधयेत्; D₁ S (G₂. 4 absent) 'ज्ञात' (for 'सार').

12 = (var.) *ibid.*, lines 21-22; (var.) Hitopadeśa, III. 136. Dn₂ om. (hapl.) 12; G₁ om. (hapl.) 12-13. —^a) Da₁ सुमन्त्रितं. K₂ सुबिक्रान्ते; D₂ च दत्तं. —^b) K₂ T₂ सुविद्धं; D₁ सुयुद्धे; D₂ सुपदं (for सुयुद्धं). D₂ सुपलायनं; T₂ सुबला न्वितं. —^c) K₂ V₁ Bo. 2. 3-4 Dn₁. ns D₂. 2. 3. 8 आप- हास्पदः; B₂ Da 'आपदि'; D₁ S (G₁ om.; G₂. 4 absent) 'दागम' (for 'दां पद'). K₂. 3. 5 V₁ B₂ Da 'काले तु; D₂ 'कार्ये' तु (for 'कालेषु').

13 = (var.) *ibid.*, lines 133-134. G₁ om. 13 (of. v. 1. 12). —^a) T₂ विनीतस्य (for 'तः स्याद्'). —^b) B₂ damaged. G₂ क्षुरोपमः; M₂ यथा जरः. —^c) D₂ श्लक्ष्णं; T₂ G₂ M₂. 4 श्लक्ष्णः (for श्लक्ष्ण'). D₂ स्यात् (for च). —^d) V₁ B₁. 2 Dn₁. ns D₂. 2. 3 M₂. 4 च (for वि).

14 ^a) D₂ न यत्र; D₂ संपन्न- (for संपन्न-). Bo. 2-3 Dn₁. ns D₂. 2. 3 Cal. ed. संश्रिते; Da₂ संश्रितं; D₁

G. 12. 5260
B. 12. 140. 14
K. 12. 140. 14

सपत्नसहिते कार्ये कृत्वा संधिं न विश्वसेत् ।
अपक्रामेत्ततः क्षिप्रं कृतकार्यो विचक्षणः ॥ १४
शत्रुं च मित्ररूपेण सान्त्वेनैवामिसान्त्वयेत् ।
नित्यशत्रोद्विजेत्तस्मात्सर्पाद्वैश्मगतादिव ॥ १५
यस्य बुद्धिं परिभवेत्तमतीतेन सान्त्वयेत् ।
अनागतेन दुष्प्रज्ञं प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम् ॥ १६
अञ्जलिं शपथं सान्त्वं प्रणम्य शिरसा वदेत् ।
अश्रुप्रपातनं चैव कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ १७
वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालविपर्ययः

T G₁. 2. 5 सहितो (for 'ते'). D₁ S (G₂. 4 absent)
राज्ये (for कार्ये). —^b) D₁ चितयेत् (for विश्वसेत्).
—^c) D₁ D₁ G₁ अपक्रामेत्; M₂ अपक्रामेत्. K₂. 2. 5
V₁ B₁. 2 D (except D₅. 7; D₂. 2 absent) क्षिप्रं
(for क्षिप्रं). —^d) D₁ कृतकार्ये.

15 ^a) K₂ D₂ मृदुपूर्वेण (for मित्ररूपेण). D₁ S
(G₂. 4 absent) शत्रुं मि (D₁ T₁ G₁ 'बुद्धिं' च पूर्वेण.
—^b) V₁ शांत्वेन. D₁ S (G₂. 4 absent) [अ]नु (for
[अ]भि). V₁ शांत्वयेत्; D₁. 9 संचयेत् (for 'सान्त्व').
— With 15^{ad}, cf. 3. 29. 21^{ad}. D₁ om. (hapl.)
15^c-16^b. V₁ reads 15^c-16^b on marg. —^c) D₁
निश्चसंश्च; D₂ नित्यमेव; M₁-8 अनिश्चं च (for नित्य-
शत्रु). M₁ [उ]द्विजेत्. D₂ नित्यं शत्रोद्विजेत्. —^d)
K₂. 5 D₁. ns D₂. 2. 8 गृहसर्पयुतादिव.

16 = (var.) *ibid.*, lines 149-150. D₁ om.
16^{ab} (cf. v. 1. 15). V₁ reads 16^{ab} on marg. —^a)
K₂. 5 D₁. ns D₂-4. 8 यथा (for यस्य). K₂. 5 V₁
B₁. 2 D₁ D₂ बुद्धिः (for बुद्धिं). B₁ damaged;
D₂ पराभवत्. —^b) K₂ तमानीतेन; B₁ damaged;
D₂ तथैतं च. V₁ शांत्वयेत्. —^c) D₂ अनागमेन.
K₂ B₂ दुष्प्रज्ञं; T₂ दुर्बुद्धिं. —^d) Ś₁ (by corr.;
sup. lin. as in text) K₁. 4 D₁ पारित्यं; D₂ पंडितः.

17 ^a) V₁ शांतं; D₂ शांतं. D₁ T G₁. 2. 5 अञ्जलिः
शपथः (G₁ 'थं' शांतं. —^b) D₁ S (G₂. 4 absent)
शि (T₂ सि) रसा पादवन्दनं. —^c) K₂ D₁. ns D₂. 2. 5
प्रमार्जनं; D₁ प्रतापनं; D₂ यातापनं (sic); G₁
प्रपतनश्च (for प्रपातनं). D₂ नैव (for चैव). —^d)
D₂ हृच्छतां.

18 = (var.) *ibid.*, lines 43-44; cf. Kām.
Nītisāra 10. 39f. —^a) Ś₁ (before corr.) D₂

अथैनमागते काले भिन्धाद्वटमिवाश्मनि ॥ १८
मुहूर्तमपि राजेन्द्र तिन्दुकालातवज्ज्वलेत् ।
न तुषाग्निरिवानर्चिर्धूमायेत नरश्चिरम् ॥ १९
नानर्थकेनार्थवत्त्वं कृतमेन समाचरेत् ।
अर्थे तु शक्यते भोक्तुं कृतकार्योऽवमन्यते ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ॥ २०
कोकिलस्य वराहस्य मेरोः शून्यस्य वैश्मनः ।
व्याडस्य भक्तिचित्रस्य यच्छ्रेष्ठं तत्समाचरेत् ॥ २१
उत्थायोत्थाय गच्छेच्च नित्ययुक्तो रिपोर्गृहान् ।

स्कंदेन. D₁ वहेत् मित्रं स्कन्धेन. —^a) K₁-2. 5 V₁ B
D₂. 2 D₁. ns D₂-2. 8 कास्य पर्ययः. D₂ याज्ञवल्क्यस्य
पर्ययः (sic); D₁ S (G₂. 4 absent) यावदर्थस्य कंभनं
(M^a नात्). —^b) B₁. 2-5 D₂ तथैव च (for अथैनम्).
K₂. 5 V₁ B₁. 2 D₁ D₂. 2. 8 प्राप्त (B₂ 'तं') कालं
तु (D₁ च) विशाय; K₂ D₁. 9 ततः प्रत्यागते काले.

19 With 19, of. 5. 131. 13. D₁ om. 19^{ad}. —^a)
B₁ M₁ इव (for अपि). —^b) K₂ ज्वलन् (for
ज्वलेत्). K₁ D₂ तंसु (D₂ तिन्दु) काष्ठवदुज्ज्वलेत्; K₂. 6
तिन्दुकागारवज्ज्वलं; V₁ 'काला इव ज्व'; D₂ 'कालानक-
वज्ज्वलन्' (sic); D₂ 'कामिरिव ज्वलेत्'; D₁ कालांत इव
ज्वलेत्. —^c) D₁ S (G₂. 4 absent) मा (for न).
Ś₁ K₁. 4 [अ]नशिर (for [अ]नशिरं). —^d) K₂ V₁
B₁. 2 D₁. ns D₂. 2. 8 चिरं नरः (by transp.); D₁
चिरं मृतः.

20 ^a) B₁ D₂ नानर्थकेन; D₂ नानार्थं (for नानर्थं).
K₁. 2 [अ]र्थैश्च; K₂ D₁ D₂. 9 [अ]र्थैश्च; K₄ [अ]-
नर्थैश्च; D₂ [अ]र्थैश्च (for 'वर्थ'). K₂ D₁. ns D₂.
2. 8 Cn ना (D₂. 2. 8 Cnp मा) नार्थिकोर्थसंबन्धं; D₁ S
(G₂. 4 absent) नाम (M₁ 'ना'; M₂-4 'पा') यैकं कार्यसंबन्धं
(G₂ 'बलं'). —^b) K₂. 5 V₁ B D₁. ns D₂. 2. 8.
2. 9 अर्थो तु; K₄ D₂ अर्थो न; D₁ S (G₂. 4 absent)
कार्यायी (for अर्थे तु). —^c) D₂ कृतं (for कृत).
K₂. 4 विमन्यते. —^d) G₂ तस्मात्कार्याणि सर्वाणि. —^e)
D₂ सविशेषाणि (for साव) '.

21 ^a) K₂ वैश्मनि. K₂ D₁. 9 मेरोः शून्यपृष्ठस्य च;
D₂ संवादं मेरुवैश्मनः. —^b) B₁ damaged. K₂. 5 D₁
D₂. 4. 5. 9 व्याडस्य; K₂ D₁. ns D₂. 2. 8 नटस्य; B₂
व्याडस्य; D₁ S (G₂. 4 absent) व्याडस्य (for व्याडस्य).
K₁. 2. 4. 5 D₁. ns D₁-2. 5. 8 M₁ भक्तिमित्रस्य; D₂

कुशलं चापि पृच्छेत यद्यप्यकुशलं भवेत् ॥ २२
 नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थाच्च क्लीबा न च मानिनः ।
 न च लोकरवाद्गीता न च शश्वत्प्रतीक्षिणः ॥ २३
 नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
 गूढेत्कर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ २४
 बकवच्चिन्तयेदर्थान्सहवच्च पराकमेत् ।
 शुकवच्चालुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ २५
 पानमश्नास्तथा नार्यो भृगया गीतवादितम् ।

एतानि युक्त्या सेवेत प्रसङ्गो ह्यत्र दोषवान् ॥ २६
 कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम् ।
 अन्धः स्यादन्धवेलायां बाधिर्यमपि संश्रयेत् ॥ २७
 देशं कालं समासाद्य विक्रमेत विचक्षणः ।
 देशकालाभ्यतीतो हि विक्रमो निष्फलो भवेत् ॥ २८
 कालाकालौ संप्रधार्य बलाबलमथात्मनः ।
 परस्परबलं ज्ञात्वा तथात्मानं नियोजयेत् ॥ २९
 दण्डेनोपनतं शत्रुं यो राजा न नियच्छति ।

C. 12. 5276
 B. 12. 140. 30
 K. 12. 140. 30

*चित्तस्य; D₁ भक्तमित्रस्य; T₁ G₁ 2. 2. 1 भक्तचित्तस्य (for for भक्तिचित्तस्य). — * K₂ D₂ 2. 2. 2 हृष्टः; K₂ D₂ D₂ 1. 2. 2 D₂ 2. 2. 2 S (G₂ 2. 2. 2 absent) श्रेयस्य (for श्रेष्ठं).

22 *) K₁ D₁ उक्ता (D₁ 'त्वा' बोधायां; D₂ उपज्ञा-
 योद्वाय. K₂ 2. 2. 2 D₂ 1. 2. 2 D₂ 2. 2. 2 T₂ M गच्छेत्
 (for 'च'). — M₁ 2. 2. 2 om. (hapl.) 22^a. — *) B₁
 प्रहान्; D₁ प्रह; T₁ G₁ 2. 2. 2 M₁ गृहं. — *) K₁ 2. 2. 2
 V₁ B D₂ 1. 2. 2 D₂ 2. 2. 2 वास्य; D₁ T₁ G₁ 2. 2. 2
 M₁ तस्य (for चापि). V₁ B D₂ D₂ 2. 2. 2 पृच्छेत् (for 'त').

23 *) B₀ D₂ लालसाः. — *) K₂ T₂ G₁ क्लीबा;
 K₂ D₂ नास्यवा; V₁ B₂ D₂ 2. 2. 2 न जडा; D₂ 2. 2. 2
 (for न क्लीबा). K₂ 2. 2. 2 V₁ B D₂ 1. 2. 2 D₂ 2. 2. 2
 नाभिः; D₂ D₂ S (G₂ 2. 2. 2 absent) नाभिः (for न च).
 G₁ मानिनं. — *) D₁ लोके. B₁ D₂ 2. 2. 2 वधात्रीना;
 D₁ वराद्रीना; D₂ 2. 2. 2 वराभूता; T₂ 2. 2. 2 वराद्रीतो; M₂
 2. 2. 2 वराभूता; M₂ 2. 2. 2 वराभूता. — *) K₂ D₂ 1. 2. 2 D₂
 2. 2. 2 न वै (for न च). V₁ D₂ 2. 2. 2 प्रतीक्षणः; D₂ 2. 2. 2
 D₁ T₁ G₁ 2. 2. 2 M₁ 2. 2. 2 परीक्षिणः; T₂ 2. 2. 2 परीक्षिणः;
 G₁ 2. 2. 2 परीक्षिणः; M₂ 2. 2. 2 परीक्षिणः (for प्रतीक्षिणः).

24 = (var.) Ad₁ App. I (No. 81), lines
 16-17; Manu. 7. 105. — *) K₂ 2. 2. 2 B₀ 2. 2. 2 D₂ 1. 2. 2
 D₂ 2. 2. 2 नास्य; D₁ 2. 2. 2 तस्य (for नास्य). K₂ B₂ D₂ 1. 2. 2
 D₂ 2. 2. 2 शिषुर (for परो). — *) K₁ छिद्रं विद्यात्
 (by transp.); K₂ छिद्याच्छिद्रं; D₂ 2. 2. 2 विद्याच्छिद्रं;
 D₁ 2. 2. 2 विद्याच्छिद्रं. K₂ B₂ D₂ D₂ T₂ G₂ 2. 2. 2 च (for तु). — *)
 B₁ D₁ 2. 2. 2 G₁ गृहेत्; D₁ 2. 2. 2 गृहेत् (for गृहं). — *) D₂
 2. 2. 2 वक्तुं (for रक्षेत्). D₂ 2. 2. 2 रक्षेत् परमात्मनः.

25 *) K₁ 2. 2. 2 D₁ 2. 2. 2 वक्तुं; M₂ 2. 2. 2 वक्तुं; M₂ 2. 2. 2
 (for वक्तुं). — *) M₂ 2. 2. 2 पराकमे. — *) K₂ D₂ 1. 2. 2
 G₂ 2. 2. 2 वाच्यतुषेत्; B₀ D₂ 2. 2. 2 वाच्युं; D₁ 2. 2. 2 वाच्यतुषेत् (sic);
 D₂ 2. 2. 2 वाच्यतुषेत्; D₂ 2. 2. 2 वाच्यतुषेत् (for 'तुषेत्').

— *) K₁ 2. 2. 2 D₁ 2. 2. 2 सिद्धवच्च; K₂ 2. 2. 2 V₁ B (except B₂)
 D₂ 2. 2. 2 D₂ 2. 2. 2 G₂ 2. 2. 2 वारं; D₂ 2. 2. 2 इयेत् (for शशं). K₂ D₂
 2. 2. 2 विनिश्चयेत्; D₁ 2. 2. 2 प्येत्; D₂ 2. 2. 2 (sup. lin.) 2. 2. 2 क्षिपेत् (for
 2. 2. 2 प्येत्).

26 *) M₂ 2. 2. 2 वक्षस्य; M₂ 2. 2. 2 वक्षस्य. — *) D₂ 2. 2. 2 गीति-
 (for गीत). K₁ 2. 2. 2 वादनं; K₂ 2. 2. 2 वादिताः; D₂ 2. 2. 2
 वादिनं; D₂ 2. 2. 2 वादिता (for वादितम्). D₂ 2. 2. 2 मृगाया
 गतिरादितः (sic). — *) B₁ 2. 2. 2 स्वानि; D₂ 2. 2. 2 युक्ता
 (for युक्त्या). — *) B₁ 2. 2. 2 पराणां तत्र; D₂ 2. 2. 2 प्रसंगोत्र
 हि (for प्रसङ्गो ह्यत्र). ☞ C₂ 2. 2. 2 प्रसङ्गः प्रकृतः सङ्गः
 अत्यासक्तिः । ☞

27 = (var.) *ibid.*, lines 26, 25. — *) K₂
 D₂ 2. 2. 2 पारं; D₁ T₁ G₁ 2. 2. 2 पारं (for चारं). — B₁
 lacuna for 27^a. — *) S₁ K₂ D₁ 2. 2. 2 शयेत्. — *) T₂
 G₂ 2. 2. 2 वेलायां (for वेलायां). B₁ 2. 2. 2 मनुष्यादन्धवेलायां.
 — *) S₁ K₂ 2. 2. 2 D₁ 2. 2. 2 बाधिर्यम्; D₂ 2. 2. 2 बाधिर्यं (for 'वैयं').
 B₂ D₂ 2. 2. 2 चापि; G₁ 2. 2. 2 अथ (for अपि). B₀ 2. 2. 2 D₂ 2. 2. 2
 वाच्यवेत् (for संश्रं).

28 *) K₂ 2. 2. 2 V₁ B (except B₂) D (D₂ 2. 2. 2
 absent) S (G₂ 2. 2. 2 absent) देशः (for देशं). K₂ V₁
 B₁ 2. 2. 2 D₂ D₂ 1. 2. 2 D₂ 2. 2. 2 2. 2. 2 कालौ (for कालं). — *)
 D₂ 2. 2. 2 विक्रमेत्. — D₂ 2. 2. 2 om. (hapl.) 28^a. — *) K₁
 2. 2. 2 देशकालाभ्यतीतो हि; K₂ 2. 2. 2 'कालः प्रती'; K₂ V₁ B₀ 2. 2. 2
 D₂ 1. 2. 2 D₂ 2. 2. 2 2. 2. 2 T G₁ 2. 2. 2 M₁ 2. 2. 2 'कालव्यती'; D₂
 2. 2. 2 काल (D₂ 'का' कालव्यती'; D₁ 2. 2. 2 देशकल्पवच्च; M₁
 2. 2. 2 'कालव्यतीतो. — *) K₂ D₂ 2. 2. 2 सफलो; D₁ S (G₂ 2. 2. 2
 absent) 2. 2. 2 विफलो (for निष्फलो).

29 *) D₂ 2. 2. 2 बलाबलम्. — *) K₂ 2. 2. 2 B₀ 2. 2. 2 D₂ 1. 2. 2
 D₂ 2. 2. 2 2. 2. 2 परस्परं; V₁ B₁ 2. 2. 2 D₁ S (G₂ 2. 2. 2 absent)
 'स च (for 'स्पर-'. — *) K₂ 2. 2. 2 D₂ 1. 2. 2 D₂ 2. 2. 2 2. 2. 2
 G₁ 2. 2. 2 तत्र (for तदा).

C. 12. 5276
S. 12. 140 30
K. 12. 140 30

स मृत्युमुपगृह्णास्ते गर्भमश्वतरी यथा ॥ ३०

सुपुष्पितः स्यादफलः फलवानस्यादुरारुहः ।

आमः स्यात्पक्वसंकाशो न च शीर्येत कस्यचित् ॥ ३१

आशां कालवर्ती कुर्यात्तां च विघ्नेन योजयेत् ।

विघ्नं निमित्ततो ब्रूयान्निमित्तं चापि हेतुतः ॥ ३२

भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् ।

आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥ ३३

न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।

संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥ ३४

अनागतं विजानीयाद्यच्छेद्भयमुपस्थितम् ।

पुमर्षुद्विद्विषयात्किंचिदभिवृत्तं निशामयेत् ॥ ३५

प्रत्युपस्थितकालस्य सुखस्य परिवर्जनम् ।

अनागतसुखाशा च नैष बुद्धिमतां नयः ॥ ३६

योऽरिणा सह संधाय सुखं स्वपिति विश्वसन् ।

स वृक्षाग्रप्रसुप्तो वा पतितः प्रतिबुध्यते ॥ ३७

कर्मणा येन तेनेह मृदुना दारुणेन वा ।

30 = (var.) *Ādi App. I* (No. 81), lines 167-168. —^a) B₁ दृढं न (for दण्डेन). —^b) M₁ स मयो मोहं (sic); M₂ यो मोहाश्च (for यो राजा न). D₉ यो राजा नातुतापयेत्. —^c) K₂ s. s. Dn₁ ns D₂ s. s. s. s. गृह्णाति; K₄ V₁ Bo. 2-4 गृह्णास्ते; B₁ s. Da गृह्णास्ते; D₄ गच्छेत; D₇ T G₂ s. M₁ s. 4 गृह्णेत; G₁ गृह्णेत; M₂ गृह्णेत (for गृह्णास्ते). —^d) T₂ मृत्युम् (for गर्भम्). K₁ अश्वतरे. B₁ G₁ तथा (for यथा). ☞ Ca n: अश्वतरी गर्भभाजा अश्वा उदरभेदेनैव प्रसूत इति प्रसिद्धम् । ☞

31 = (var.) *ibid.*, lines 139-140. —^a) D₁ s. स (for सु). Da₁ अफलं; D₉ फलवान्.) Bo. 4. s. फलितः (for फलवान्). B₁ दुरारुहः; Da₂ D₄ 'सहः; M₂ दुरोरुहः. —^b) Da₂ आमं (for आमः). B₂ पक्व (for पक्व). —^c) Bo. 3 संशीर्येत; D₁ च शीर्येत (sic); D₄ विशीर्येत; D₉ च क्षीर्येत (for च शीर्येत). B₂ 4 कर्हिचित् (for कस्य). — After 31, T₂ ins. (of *ibid.*, the added line after line 177):

344* आदातव्यं न दातव्यं प्रियं ब्रूयान्निरर्थकम् ।

[Cnp आश्रमेष प्रदापयेत् (for the post. half).]

32 = (var.) *ibid.*, lines 178-179. —^a) G₁ आशा. D₄ कालवर्ती; D₉ फलवर्ती. —^b) Da D₇ S (G₂ s. absent) कालं (for तां च). —^c) D₉ दैवतः; D₇ S (except T₂; G₂ s. absent) हेतुमत् (for हेतुतः).

33 = (var.) *ibid.*, lines 165-166. —^a) G₁ संविधातव्यं. K₁ अयं *स्त्वविधातव्यं; Da₁ भीतवश्यं वधातव्यं (sic). —^b) K₂ D₄ अयं यावन्न पश्यति. — K₂ D₄ om. (hapl.) 33^a-34^b. —^c) B₂ अनागतं (for आगतं तु). —^d) K₁ प्रहर्तव्यम्; M₂ निहंतं (for प्रहर्तं). Dn₂ प्रभीतवत्; D₉ अशंकितः.

34 = (var.) *ibid.*, lines 147-148; *Hitopadesa*

1. 6. K₂ D₄ om. 34^{ab} (of v. 1. 33). —^a) D₇ T G₁ s. s. साहसम् (for संशयम्). Dn₂ D₂ s. s. समारुह्य; D₉ तमा' (for अना'). — V₁ reads 34^{ab} on marg. —^b) D₉ ततो (for नरो). —^c) B₁ s. Da D₂ संशयं तु समारुह्य (B₁ 'साध'). —^d) D₄ यदि जीवितुमर्हति.

35 = (var.) *ibid.*, lines 169-170. —^b) D₇ T₁ G₁ s. s. त्यजेत्; T₂ विच्छेत् (for च'). K₂ उपस्थितः; V₁ B₂ Da G₁ s. 2 उपागतं. Cv यज्ञस्य समुपागतं —^c) M₁-s न तु (for पुनर्). Da. 7 S (G₂ s. absent) बुद्धि- (for बुद्धि). K₂ s. V₁ B Da Dn₁ ns D₂-s. s. अयात् (for क्षयात्). B₁ lacuna; M₁-s कश्चिद्. —^d) K₂ B₂ Da Dn₁ D₄ 4 अभिवृत्तं; K₂ s. Dn₂ D₂ s. s. G₁ अभिवृत्ति; V₁ B₂ s. 4 D₇ T G₂ अतिवृत्ति Bo-2 D₉ M₁-s अविवृत्तं; G₂ इति वृत्ति; M₂ अति-क्रांतं (for अभिवृत्तं). M₂ न चिंतयेत् (for निशामयेत्).

36 B₂ partly damaged. —^b) K₁ G₁ lacuna; M₂ [अ]सुखस्य (for सु'). Da G₁ परिवर्तनं (for 'वर्जनम्'). —^c) K₂ G₁ अनागतं (for 'गत'). G₁ सुखाया (for 'शा'). —^d) K₁ s. 2 V₁ B₁ s. 4 Dn₁ ns D₁-s. s. 3 नैव (for नैव). Da₁ वयः; D₄ नयाः.

37 = (var.) *ibid.*, lines 151-152. —^b) S₁ निश्चयं; S₁ (*sup. lin.*) K₂ s. 4 D₁-s. 3 निश्चयः; Da₂ विश्वसत्; Dn₁ ns D₉ निश्चसन् (for विश्वसन्). K₂ Da. 7 S (G₂ s. absent) विश्वस्तः (M₂ 'ज्ञा') स्वपते (K₂ 'पिहि'; D₄ 'पिति') सुखं. —^c) K₂ V₁ Bo. 2-4 Dn₁ ns D₂ s. 7. 8 T₁ G₁ s. 2 Cv वृक्षाग्रे; D₁ M₂ वृक्षाम्रात् (for 'ग्र'). B₂ संसुप्तो (for 'ग्र'). B₂ om. वा. K₂ D₂ s. 9 स सुप्त (K₂ सुखम्) इव वृक्षाम्रात् (D₉ 'मे'); V₁ स वृक्षाग्रे वसन्सुप्तः; B₁ 'ज्ञाप्रवसन्सुप्तः; Da 'ज्ञाग्रेषु संसुप्तः. —^d) D₇ G₁ s. 2 पतितः प्रत्यबुध्यत.

38 = (var.) *ibid.*, lines 145-146. M₂ om.

उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३८
 ये सप्तनाः सप्तनानां सर्वास्तानपवत्सयेत् ।
 आत्मनश्चापि बोद्धव्याश्चाराः प्रणिहिताः परैः ॥ ३९
 चारः सुविहितः कार्य आत्मनोऽथ परस्य च ।
 पाषण्डांस्तापसादींश्च परराष्ट्रं प्रवेशयेत् ॥ ४०
 उद्यानेषु विहारेषु प्रपास्वावसयेषु च ।
 पानागारेषु वेशेषु तीर्थेषु च समासु च ॥ ४१

धर्माभिचारिणः पापाश्चारां लोकस्य कण्टकाः ।
 समागच्छन्ति तान्बुद्ध्या नियच्छेच्छमयेदपि ॥ ४२
 न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नापि विश्वसेत् ।
 विश्वस्तं भयमन्वेति नापरीक्ष्य च विश्वसेत् ॥ ४३
 विश्वासयित्वा तु परं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
 अथास्य प्रहरेत्काले किञ्चिद्विचलिते पदे ॥ ४४
 अशङ्कधमपि शङ्केत नित्यं शङ्केत शङ्कितात् ।

C 12. 3291
 B. 12. 140. 45
 K. 12. 140. 45

38-49. —^a) Da धर्मेण (for कर्मणा). Ks Da. 1 T1
 G1. 2. 5 M1. 2. 5 केनेह; Ks Dn1 D2. 2. 5 तेनैव (for
 तेनेह). Dns कर्मणा तेन येनैव; T2 तत्कर्मणा येन केन.
 —^b) Ds बुद्धिना (for बुद्ध्या). T2 येन केन (for दाह-
 जेन). Ks B2 Dn1. ns D2. 2. 2. 5 च (for वा).
 —^c) Ks उद्धरेद् (for उद्धरेद्). —^d) Ks समर्थः;
 M1. 2. 2 समर्थो. V1 B1 Da नारमानमवसादयेत्.

39 Ms om. 39 (cf. v. 1. 38). —^a) B2 dam-
 aged. Da सपात्रीनां (sic) (for सप्तनानां). —^b) Da
 G1 सर्वासु. K1 अपवर्तयेत् (sic); Ks अपि तान्बुद्ध्या
 (sic); Ks D2. 2. 2. 5 उपसर्गयेत्; V1 B Da Dn1. ns
 उपसेव (Da1 'सेव'); D1 अनुवत्सयेत्; D2 अपि
 सर्वासु; D2 उपसर्गित; D2 8 (Ms om.; Gs. s absent)
 अनुवर्त (for अपवर्त). —^c) Da2 Ms आत्मानश्च. Da
 बाद्धव्याश्च. —^d) V1 B (except B1) Da चारः. Ks
 Da Dn1 Ds विनिहिताः; V1 B1. 2 Dns D2. 2. 5 विनि-
 हिताः; D2 T1 G1. 2. 5 M1. 2. 5 सुप्रणिहिताः (for प्रणि).
 T2 चाराः सुप्रणिहितैश्चरैः.

40 = (var.) *ibid.*, lines 127-128. Ms om. 40
 (cf. v. 1. 38). —^a) Ks-4 V1 B Da Ds सुविदितः;
 Ks Dn1. ns D2. 2. 5 त्वविदितः; D1 सुविदितः; M1. 2
 सुविदितः (for 'दितः'). —^b) T2 द्वे (for स्व).
 Ks आत्मनोऽथ परस्परं; D2. 2. 2 'नोप्यपरस्य च. —^c)
 Da D2. 2. 5 पार्श्वसु; T2 Ms पार्श्व (for पाषण्डांश्च).
 Ks Da पार्श्विनो निवादाश्च; Ms 'इतापसंश्लेष'. —^d)
 Ks Das Dn1. ns D2. 2. 5 T2 Ms परराष्ट्रे (for 'राष्ट्र').
 — For 40^{ad}, D1 T1 G1. 2. 5 subst.:

345* पाषण्डाच्चैरविज्ञातैर्विहितैश्चरैः वक्तं नयेत् ।

[D1 T1 Gs अपि (for अवि-).]

41 = (var.) *ibid.*, lines 129-130; cf. 12. 69.
 11-12. Ms om. 41 (cf. v. 1. 38). D1 T1 G1. 2. 5
 om. 41-43. —^a) Ks प्रपासु; Ds वसेषु (for प्रपासु),
 —^b) B1 K1. 2. 5 D1 T2 वेशेषु; Ks वेशवासु; V1

B1. 2 Da तीर्थेषु; Ds वदयासु (for वेशेषु). Ks B2.
 2-5 Dn1. ns D2. 2. 5 पानागारे प्रवेशेषु. —^d) V1 B1. 2
 Da प्रवेशेषु (for तीर्थेषु च). Ds lacuna; M1. 2 सर-
 सु च; M2 सरिसु च (for समासु च).

42 D1 T1 G1. 2. 5 Ms om. 42 (cf. v. 1. 41, 38).
 —^a) Ks Da. 5 T2 M1. 2. 5 वसति- (for 'मि'). —^b)
 Ks. 5 V1 B Da Dn1. ns D2. 2. 2. 5 चौरा; M1. 2. 5
 चौरा (for चारा). D1 कंडकाः (sic). —^c) Ks
 Dns Da समागच्छेत् (for 'वृत्तान्ति'). K1 D1. 2 बुद्ध्या;
 Da बुद्ध्या (for बुद्ध्या). —^d) Ks. 5 Dn1. ns D2. 2. 5
 क्षमयित च; Ks Da समयेन च; V1 B Ds M1. 2. 5
 क्षमयेत् च (Ds वा) (for 'द्वि'). T2 नियच्छेत्समये
 परात्.

43 = (var.) *ibid.*, lines 125-126: 5. 38. 9:
 12. 137. 25; Harivamśa I. 20. 28; Pañcatantra
 2. 43; 4. 14. D1 T1 G1. 2. 5 Ms om. 43 (cf. v. 1.
 41, 38). —^a) K1-2. 5 V1 B Da Dn1. ns T2 चाति;
 Ds M1. 2 [5] पि न; Ms न च (for नापि). — T2
 om. (hapl.) 43^{ad}. —^b) Ks. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. ns
 D2. 2. 5 Ms विश्वासत्; M1. 2 विश्वासात् (for 'स्तं').
 Ks. 5 V1 B1. 2 Dn1. ns D2. 2. 2. 5 अन्वेति; Da अन्वे-
 ति; Ms आप्नोति (for अन्वेति). —^d) Ks Da नाप-
 रीक्ष्यं. M1. 2. 5 तत्परीक्ष्य न विश्वसेत्.

44 = (var.) *ibid.*, lines 115-116. Ms om.
 44 (cf. v. 1. 38). —^a) B2 [अ]पि; Da च (for
 तु). Ks [अ]परं; T2 परात् (for परं). —^b) B1
 वसत्यूतेन हेतुना. —^c) Ks Da अथ वा; Dn1 वयास्य
 (for अ). —^d) Ks Da. 1 T1 G1. 2. 5 M1. 2. 5 प्रचलि-
 (Ks Da 'क'ते (for विच'). G1 पदे (for पदे).

45 = (var.) *ibid.*, lines 123-124. Ms om. 45
 (cf. v. 1. 38). —^a) Da Dns D1. 5 अज्ञानमपि; Ds
 Ms अज्ञं (Ms 'ज्ञ') अवेनापि. K1 Da1 Dns ज्ञानवैत. G1
 ज्ञानान्यमविज्ञानवैत. —^b) Ks Da. 5 शक्तिं (D2 'न');

C. 12. 5192
B. 12. 140. 45
K. 12. 140. 45

भयं हि शङ्किताज्जातं समूलमपि कृन्तति ॥ ४५
अवधानेन मौनेन काषायेण जटाजिनैः ।
विश्वासयित्वा द्वेष्टारमवलुम्पेद्यथा वृकः ॥ ४६
पुत्रो वा यदि वा भ्राता पिता वा यदि वा सुहृत् ।
अर्थस्य विभ्रं कुर्वाणा हन्तव्या भूतिवर्धनाः ॥ ४७
गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य दण्डो भवति शासनम् ॥ ४८
प्रत्युत्थानामिवादाभ्यां संप्रदानेन कस्यचित् ।
प्रतिपुष्कलघाती स्यात्तीक्ष्णतुण्ड इव द्विजः ॥ ४९

Ks Bz D1.7 T G2.5 'तान्; B1 'ता: (for 'तात्').
—^a) Ks V1 B Da Dn1 D2.3.5.7-9 T1 G1.2.5
अशङ्किताज् (for 'शङ्कि'). —^d) Ks अनि; V1 परि
(for अपि). Ks Ds मूलान्यपि निरुन्तति.

46 Ms om. 46 (of. v. l. 38). —^b) Ks Da Ds
काषायेन; Ks Dn1 Ds काषायेण; Dns D1.2.4 कषा-
येन. —^c) Bo.4.5 D1 हतारम् (for द्वेष्टारम्). —^d)
K1 D1 अवलुम्पद्; Ks 'लुप्याद्.

47 = (var.) *ibid.*, lines 104-105. Ms om. 47
(of. v. l. 38). —^a) Ds पिता वा यदि वा पुत्रो.
—^b) Ds भ्राता (for पिता). —^c) Ds अर्थेषु (for
अर्थस्य). Ds.9 कुर्वाणो. Ks Da अर्थविभ्रं हि कुर्वाणा;
D1 'स्य हि विकुर्वाणा. —^d) D1 वर्तव्या; D1 G1
क्षंतव्या; T1 Gs कृतव्या; T3 कृतव्या; M1.2.4 कर्त-
व्या (for हन्तव्या). Ks.5 V1 B Da Dn1.2 D2.3.7-9
T G1.2.5 भूतिमिच्छता; M4 भूमिवर्धना: (for भूति').

48 = (var.) *ibid.*, lines 109-110: 5. 178. 24:
12. 57. 7; Rām. 2. 21. 23; Pañcatantra I. 306.
Ms om. 48 (of. v. l. 38). —^a) K (except K1)
Dn1 D2.7 T G1.2.5 उत्पथं (for 'थ'). —^d) D1 T
G1.5 Ms कार्यं (for दण्डो). B1 परिस्थानो विधीयते.

49 = (var.) *ibid.*, lines 121-122. Ms om. 49
(of. v. l. 38). —^a) Ks.5 V1 B1.2 Da Dn1.2
D2.4.8.9 अभ्युत्थानामिवादाभ्यां. —^b) Ks.5 V1 B1.2
Da Dn1.2 D2.3.7.8 S (Ms om.; Gs.4 absent)
केनचित् (for कस्य'). —^c) Ks.5 B1 Da Dn1.2
D2.4.8.9 प्रतिपुष्पकलघाती; D1 T1 Gs प्रतिपूज (D1
'पूज्य) विघाती स्यात्; T2 'पूज्य निघाती स्यात्; G1.2
प्रपूजयविघाती स्यात्. ☞ Ca: प्रतिपुष्कलघाती सस्य

नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् ।
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति परमां श्रियम् ॥ ५०
नास्ति जात्या रिपुर्नाम मित्रं नाम न विद्यते ।
सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ ५१
अमित्रं नैव मुञ्चेत भुवन्तं करुणान्यपि ।
दुःखं तत्र न कुर्वीत हन्यात्पूर्वापकारिणम् ॥ ५२
संग्रहानुग्रहे यत्नः सदा कार्योऽनघयता ।
निग्रहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ॥ ५३
प्रहरिष्यन्निग्र्यं ब्रूयात्प्रहृत्यापि प्रियोत्तरम् ।

घाती । —^d) S1 K1 D1 G1 -दुष्ट (for -तुण्ड).

50 = (var.) *ibid.*, lines 155-156. —^a) T2 न-
च्छित्त्वा; M4 निच्छित्त्वा. —^b) Ds न कृत्वा. — After
50^a, Ds ins.:

346* नाविचार्य चिरं काले नरो भद्राणि पश्यति ।

— Ds.5 om. (hapl.) 50^a-52^d. —^a) Bz damaged.
Da Dns -घाती च (for -घातीव). —^d) K1.2.5 V1
B Da Dn1.2 D2.4.8.9 T3 M महती (for परमां).

51 With 51, of. 12. 136. 13. Ds.5 om. 51
(of. v. l. 50). —^b) G1 पुत्रं (for मित्रं). Ks
Dn1.2 D2 चापि (for नाम). Bz.4 Ds न मित्रं नाम
विद्यते. —^c) Bz damaged. Ds2 सामर्थ्यं (for 'र्थ-').
D1 ज्ञायते (for जायन्ते). Bo.2.5 Ds सामर्थ्ययोगाज्जा-
(D6 'स्था')य; M1-8 उपकारापकाराभ्यां.

52 = (var.) *ibid.*, lines 45-46. Ds.5 om. 52
(of. v. l. 50). —^a) V1 B1.2 न वि- (for नैव).
Da समित्रं न विमुञ्चीत; D1 S (Gs.4 absent) न
प्र(Gs वि)मुञ्चेत दारुणम्. —^b) Ks V1 Bo-2 Da
Dn1.2 D2.7 T Gs (Gs.4 absent) यदेतं (for भुवन्तं).
Bo.2.5 Ds.5 करुणामपि; D1 S (Gs.4 absent) 'जं
(G1 'जं') बहु (for 'जान्यपि). —^c) Ks.5 V1 B1 Da
Dn1.2 D2 T Gs M कर्तव्यं; D1 G1.2 हन्तव्यं (for
कुर्वीत). —^d) Ds हत्वा (for हन्यात्).

53 = (var.) *ibid.*, lines 161-162. —^a)
D1 T1 Gs संग्रहाज्जातः; T2 संग्रहाज्जातः; G1.2 संग्रहाज्जातः;
M1.2 निग्रहाज्जातः; M2 संग्रहाज्जातः (for 'हाज्जातः). — Ds
om. (hapl.) 53^a. —^b) Da Ds [s]जुषयता; D1 T1
G1.2.5 विजानता (for अनसूयता). T2 सदा कार्यमसूयता.

अपि चास्य शिरस्त्रिच्छा रुधाच्छोचेदथापि वा ॥ ५४
 निमन्त्रयेत् सान्त्वेन संमानेन तितिक्षया ।
 आशाकारणमित्येतत्कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ५५
 न शुष्कवैरं कुर्वीत न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ।
 अपार्थक्यमनायुष्यं गोविषाणस्य भक्षणम् ।
 दन्ताश्च परिघृष्यन्ते रसश्चापि न लभ्यते ॥ ५६

— M₁-s om. (hapl.) 53rd. — ^{4d}) K₁ s. s. D₁ निर्युद्धश्च; D₂ T₂ विप्रं (for निप्रं). Dr T G₁ s. s. M₂ transp. सत्वेन and कर्तव्यो. D₁ कर्तव्यं. Dr T G₁ s. s. M₂ हितम् (for भूतिम्).

54 = (var.) *ibid.*, lines 113-114: 12. 103. 34. D₂ repeats 54th after 55. — ^a) D₂s प्रहृष्टः प्यत्. — ^b) K₂ B₂ D₂ D₁ ns D₂ s. s. प्रहृष्टैव; V₁ B₂ s. s. D₂ प्रहृष्टायि; B₁ प्रहृष्टैव; D₁ प्रहृष्टायि; G₁ प्रहृष्टायि; M₂ प्रहृष्टश्च; M₂ 'त्य च (for 'त्यापि). M₂ प्रहृष्टपि भारत. — ^c) K₂ V₁ B₁ s. D₂ D₁ ns D₂ s. s. जतिनापि; B₂ s. अपि चास्य; D₂ अपि नापि; D₂ अपि चापि (for अपि चास्य). D₂ शिराष् (sic); M₂ lacuna. — ^d) K₂ दृष्टाच्च; B₁ दृष्टोच्च; D₂ दृष्टाच्च (for दृष्टाच्च). D₂ दृष्टोच्च (for शोचेत्). K₂ यथापि (for अ). K₂ शोचेत् च मुद्देत् च (corrupt); K₂ V₁ B₁ s. D₂ D₁ ns D₂-s. 1-2 S (G₂ s. absent) शोचेत् च ददेत् च.

55 ^a) K₂ D₁ D₂ न मन्त्रयीत्; K₂ V₁ B₂ D₂ D₂ s. s. s. निमन्त्रयीत्; D₂ मन्त्रयेत् च. V₁ B₂ शान्त्वेन. T₂ मुनिमन्त्रेण शान्त्वेन. — ^b) D₂ s. सम्मानेन; M₂ सर्वानेन (for संमानेन). D₂ तितिक्षया; G₁ तितिक्षया. — ^c) = (var.) *ibid.*, line 136. D₂ आशां (for आशा). K₂ B₂ s. D₂ s. S (except G₁ M₂; G₂ s. absent) करणम् (for का). K₂ s. D₁ ns D₂ s. s. लोकाराधनमिच्छेत्. — After 55, D₂ repeats 54th.

56 ^a) K₂ शुष्कवैरं (for 'वैरं). — ^b) K₂ s. s. V₁ B₁ s. s. D₂ D₁ ns D₂ s. s. transp. न and बाहुभ्यां. — ^c) K₂ D₂ s. अस्वार्थक्यम्; K₂ V₁ B₁ s. D₂ D₁ ns D₂ s. s. s. S (G₂ s. absent) अनं (for अपा). — ^d) D₁ कृष्णं (for अ). — ^e) K₁ s. परिघृष्यते; K₂ s. D₁ ns D₂ s. s. 'सृष्यते; D₂ 'पिष्यते; Dr T₁ G₁ s. s. M₁-s 'सृष्यते; T₂ 'सृष्यति; M₂ 'दर्यते (for 'सृष्यन्ते). — ^f) D₂ विद्यते (for कृष्यते).

57 = (var.) *ibid.*, lines 139-140. — ^a) S₁

त्रिवर्गे त्रिविधा पीडानुबन्धास्त्रय एव च ।
 अनुबन्धवधौ ज्ञात्वा पीडां हि परिवर्जयेत् ॥ ५७
 ऋणशेषोऽभिशेषश्च शत्रुशेषस्तथैव च ।
 पुनः पुनर्विवर्धेत स्वल्पोऽप्यनिवारितः ॥ ५८
 वर्धमानपृष्ठं तिष्ठत्परिभूताश्च शत्रवः ।
 आवहन्त्यनयं तीव्रं व्याधयश्चाप्युपेक्षिताः ॥ ५९

C. 12. 5308
 B. 12. 140. 59
 K. 12. 140. 59

K₁ D₁ त्रिवर्गं; K₂ s. s. D₁ ns D₂ s. s. 'र्गस् (for 'र्ग). Cn: त्रिविधा पीडा । धर्मेणार्थस्य पीडा, अर्थेन धर्मस्य, कामेन तथोरिति । Cv: जनार्जनम्, अर्जितस्य अरक्षणम्, रक्षितस्यान्ते विनाशनम् इति त्रिविधा पीडा । C: — ^b) Dr S (except T₂; G₂ s. absent) शत्रुशेषस् (M 'षस्). K₂ V₁ B₁ s. D₂ D₁ ns D₂ s. s. s. S (G₂ s. absent) तथैव (for त्रय एव). Cn: अनुबन्धाः फलानि । धर्मस्वार्थोऽर्थस्य कामः कामस्येन्द्रियप्रीतिरिति श्रुताः । धर्मस्य विशुद्धिरर्थस्य यतः कामस्य जीवनमात्रमिति प्राज्ञाः । C: — M₂ om. 57th-58th. — ^c) K₂ s. B₂ D₁ ns D₂-s. s. s. T₁ G₂ अनुबन्धं तथा ज्ञात्वा; K₂ V₁ B₂-s. s. D₂ D₂ 'बन्धानयो ज्ञात्वा; Dr T₂ G₂ s. s. M₁ s. s. 'बन्धां (Dr G₁ 'च; T₂ 'धा; G₂ 'धं) स्या पीडा. — ^d) K₁ s. V₁ B₁-s. D₂ D₂ वि; K₂ D₂ D₁ ns D₂ s. s. च; B₂ lacuna; D₂ तु (for हि). Dr S (M₂ om.; G₂ s. absent) ज्ञात्वा विद्वान्बर्धं नयेत्.

58 = (var.) Pañcatantra 3. 178. M₂ om. 58th (cf. v. 1. 57). — ^a) K₂ ऋणशेषम्. K₁ s. s. V₁ B₂ D (except D₁; D₂ D₂ absent) S (M₂ om.; G₂ s. absent) ऋणशेषम् (T₂ G₂ 'वं चा) शिशोर्षं च (hypermetrio). — ^b) All MSS. (except S₁ K₂ s. D₁; M₂ om.; D₂ D₂ G₂ s. absent) शत्रुशेषं (for 'शेषस्). — ^c) K₂ s. B₂ s. s. s. D₁ ns D₁-s. s. s. T₁ G₁ s. s. M₂ प्रवर्धते (D₁ 'त); V₁ B₂ D₂ विवर्धते; D₂ प्रवर्धते; T₂ प्रवर्धते (for वि). — ^d) Submetrio. K₂ s. हि (for सपि). K₁ स्वल्पमप्यनिवारितं; K₂ s. V₁ B₂ D₂ D₁ ns D₂-s. 1-2 S (G₂ s. absent) तस्माच्छेषं न कार (K₂ D₁ ns D₂-s. s. s. चार; T₂ M₁ s. शेष; M₂ संश) येत्; D₁ स्वल्पोपि दानि न चारयेत् (corrupt).

59 Da om. 59th-60th. — ^a) S₁ D₁ वर्धमानम्. K₁ s. s. s. V₁ B₂ s. s. D₁ ns D₂-s. s. s. तिष्ठेत्; B₁ तिष्ठत् (for 'त्). Dr T₁ G₁ s. s. M₁ s. ऋणशेषा विवर्धते (M₁ s. 'ति); T₂ जनशेषाश्च वर्धते; M₂ s. जनशेषं (M₂ 'वा) विवर्धति. — ^c) K₁ [अ]नयेत्; D₂ अयं; M₂ [अ]नकस् (for 'वं). K₂ s. (sup. lin. as in text) s.

C. 12. 5307
B. 12. 140. 60
K. 12. 140. 60

नासम्यक्कृतकारी स्यादप्रमत्तः सदा भवेत् ।
कण्टकोऽपि हि दुश्छिन्नो विकारं कुरुते चिरम् ॥ ६०
वधेन च मनुष्याणां मार्गाणां दूषणेन च ।
आकराणां विनाशैश्च परराष्ट्रं विनाशयेत् ॥ ६१
गृध्रदृष्टिर्बकालीनः श्वचेष्टः सिंहविक्रमः ।
अनुदिग्धः काकशङ्की भुजंगचरितं चरेत् ॥ ६२
श्रेणिमुखोपजापेषु बल्लभानुनयेषु च ।
अमात्यान्परिरक्षेत भेदसंघातयोरपि ॥ ६३

Dn1. ns D2. s. s जनयति भवेत् तीव्रः B1 damaged;
D2 corrupt. —^d) D4 चोप- (for चापि). T2
व्याधयोपेक्षिता इव.

60 = (var.) Ādi App. I (No. 81), lines 18-19.
Da om. 60^{ab} (cf. v. 1. 59). —^a) K4 D1 न सम्यक्;
D4 नासत्यः; D5 नासाध्य- (for 'सम्यक्'). D7 T G5
कृतकारी; G1 [अ]त्यर्थ- (for कृत). —^b) D4 [अ]भ-
वन्ति (for भवेत्). —^c) K1 V1 Bo-s. s Da D4 r
T1 G1. 2. s M1. 2. s ह्यपि (G1 'वि-') (for सपि हि).
D5 सुच्छिन्नो. T2 M2 कंटको हि दुराच्छिन्नो. —^d)
Bo. s-1 चिरात् (for चिरम्).

61 ^b) K1 Da1 हर्षणेन (for दूषणेन). G2 मा-
रगाणां चापि दूषणं. —^c) K2. 4 G1 M2 आकराणां; K5
V1 B Da Dn1. ns D2. s. s. r. s T G5 अगा(B2 Dn1
आगा)राणां (for आक').

62 ^a) K1 बकालीना; D4 बकाकीरम्; D5. 9 वृका-
लीनः; M2 बकाभीनः (for 'लीनः'). G1 गृध्रदृष्टिवली-
नश्च (sic). —^b) B2 damaged. D4 श्वचेष्टः; D5
सुचेष्टः; G1 निश्चेष्टः (for श्वचेष्टः). —^d) G1 M2 -चरि-
तम् (for -चरितं). ☞ Cv: भुजंगचरितम्, अकसात्प-
रकृते दुर्गादौ प्रवेशनम् । ☞ — After 62, Ka. s V1 B
Da Dn1. ns D2. s. s. s ins. :

347* शूरमञ्जलिपातेन भीरुं भेदेन भेदयेत् ।

लुब्धमर्थप्रदानेन समं तुल्येन विग्रहः ।

[(L. 1) V1 पातयेत् (for भेद). — (L. 2) Bo. s-1
तुल्येषु (for 'न'). K5 समानेनैव विग्रहः (for the post.
half).]

63 ^a) K1. s. s B1. s Dn1. ns D2-s. 7-9 S (G2. s
absent) श्रेणी- (G1 श्रोणी-) (for श्रेणि). Bo. s. s
D4. s -जापेन; B4 -जानेन; Dn1 -जायेषु; Dns Cn
-तायेषु; D2. s. s -जालेषु (for -जायेषु). —^b) S1 K1

मृदुरित्यवमन्यन्ते तीक्ष्ण इत्युद्विजन्ति च ।
तीक्ष्णकाले च तीक्ष्णः स्यान्मृदुकाले मृदुर्भवेत् ॥ ६४
मृदुना समृद्धं हन्ति मृदुना हन्ति दारुणम् ।
नासाध्यं मृदुना किञ्चित्स्मात्तीक्ष्णतरं मृदु ॥ ६५
काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
स साधयति कृत्यानि शत्रूंश्चैवाधितिष्ठति ॥ ६६
पण्डितेन विरुद्धः सन्दूरेऽस्मीति न विश्वसेत् ।
दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याम्यां हिंसति हिंसितः ॥ ६७

D1. s. 9 G2 बलवान्; T2 दुर्लभान्; G1 बलवान्- (for
बलमान्). B2 Da D2 -नयेन (for -नयेषु). —^c)
M2 अमात्यात्परिरक्षेत. —^d) D2 भेदः (for भेद').
B1 -संहतयोः; D2 -संघात' (for -संघात').

64 With 64, cf. 12. 54. 21, 40; 103. 33; 104.
33. D2 om. (hapl.) 64. —^a) D2 मृदुर- (for मृदु-).
Ka V1 B1 Dn1. ns D2. s. r. s S (G2. 4 absent) -जा-
नन्ति (for -मन्यन्ते). K5 मृदुवरपरिजानन्ति. —^b) K4
D4 तं (for च). —^c) K5 D2 तु (for च). K5
Dn1. ns D2. s. s भवेत्तीक्ष्णो (for च तीक्ष्णः स्यात्).
—^d) Da1 भवन्; D1 तथा (for भवेत्).

65 = (var.) 3. 29. 30. —^a) K5 V1 B Da
Dn1. ns D2. s. s. s [प]व; D4 च; D7 S (G2. 4 ab-
sent) हि (for सु-). K5 Dn1. ns D2. s. s छिन्धि (for
हन्ति). —^b) D1 मृदु च (for मृदुना). ☞ Cv:
मृदुना आश्रितेन मृदुं क्षीरं हन्ति । मृदुना खड्गधाराभिततो-
येन दारुणं गजमसकं हन्ति । ☞ —^c) K1 V1 B2 Da. 9
मृदुनः; K5 'नं (for 'ना). —^d) K2. s. s V1 B Da
Dn1. ns D2-s. 7-9 T1 G1. 2. s तस्मात्तीक्ष्णतरो मृदुः.

66 = (var.) 3. 29. 23. —^a) D1 कीर्णे (for
काले). K5 D4 मृदुः काले भवति यः. —^b) G1 दारु-
णः. —^c) K2. s Dn1. ns D2. s. s प्र- (for स).
—^d) K2. s V1 B2 Da Dn1. ns D2. s. s शत्रुं चापि;
K4 B2 D2 शत्रुं चैव; B1 स तस्यापि (for शत्रुं चैव).
M2 [अ]स्तिष्ठति.

67 ^a) D7 S (G2. 4 absent) तु (for सन्). —^b)
K2. s V1 B D (except D1. s; Dns D2 absent) S
(G2. 4 absent) दूरस्थोऽस्मीति नामधेयम्. —^c)
K1. s D2 M1-s दीर्घौ. K5 D4. s G1 M2 बुद्धिमती
(D2 'ते; M2 'ता'). —^d) D2 ताम्यां. T2 M2
हिंसति. Bo हिंसकः.

न तत्तरेद्यस्य न पारमुत्तरे-

अ तद्वरेद्यत्पुनराहरेत्परः ।

न तत्सनेद्यस्य न मूलमुत्सने-

अ तं हन्याद्यस्य शिरो न पातयेत् ॥ ६८

इतीदमुक्तं वृजिनाभिसंहितं

न चैतदेवं पुरुषः समाचरेत् ।

परप्रयुक्तं तु कथं निशामये-

दतो मयोक्तं भवतो हितार्थिना ॥ ६९

यथावदुक्तं वचनं हितं तदा

निशम्य विप्रेण सुवीरराष्ट्रियः ।

तथाकरोद्वाक्यमदीनचेतनः

श्रियं च दीप्तां बुभुजे सवान्धवः ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

१३९

युधिष्ठिर उवाच ।

हीने परमके धर्मे सर्वलोकातिलङ्घिनि ।

अधर्मे धर्मतां नीते धर्मे चाधर्मतां गते ॥ १

मर्यादासु प्रभिन्नासु क्षुभिते धर्मनिश्चये ।

C. 12, 5220
B. 12, 141, 2
K. 12, 141, 2

68 *) B₁ s तं; M₂ तं (for तत्). B₁ मने-
द्यस्य; G₁ s हरेत्तस्य (G₁ 'द्यस्य'). D₂ om. (hapl.)
from स्य up to च (in 68^b). D₂ M₂ उत्तरन्; G₂
उद्वरेन्. — ^b) D₂ आहरेत्; T₂ बाहरेन् (for आह*).
B₁ न तद्वरेद्यत्पुनराहरेत्परः. — ^c) D₂ तं (for तत्).
M₂ हनेद् (for ख*). G₁ om. (hapl.) from the se-
cond न up to द्यस्य (in 68^d). K₂ s s V₁ B D (ex-
cept D₁; D₂ s D₂ absent) T₁ G₂ s M उद्वरेन् (K₂
D₂ 'रन्') (for उद्वरेन्). — ^d) K₂ D₂ s हन्याद्य तं
(by transp.); B₁ D₁ T₁ G₂ s न तं हरेद्; T₂ M
न तं हनेद्. K₂ s पातयेत्; T₂ स्नात* (for पात*).

69 *) K₂ B₂ D₂ s संश्रितं; T₂ संश्रुतं (for
संहितं). K₁ इतीव मुक्तं वृजिनाभिसंहितं; C₂ as in
text. — ^b) K₂ D₂ वैतद् (for वै*). B₁ सदाचरेत्
(for समा*). — ^c) D₂ पर; D₂ परं (for पर*).
K₂ B₂ D₂ D₂ s s प्रयुक्तेन; B₁ 'कं न;
D₁ T₁ G₁ s s M₁ 'कस्तु (for 'कं तु). K₂ D₂ s परं;
B₂ D₂ lacuna; M₂ कथा (sic) (for कथं). K₂ s
B₁ s D (except D₁; D₂ s D₂ absent) S (G₂ s
absent) वि (M₂ हि) भावयेद्; B₂ विभीष* (for नि-
शाम*). V₁ परप्रयुक्तस्य विभावयेदतो; B₂ s m. s. s
पर (B₂ s 'रं) प्रयुक्तं तु निशामयेदतो. — ^d) V₁ B₂ D₂
यतो (for यतो). M₂ ययोक्तं (for ययोक्तं). S₁ K₁
D₁ भवते; G₂ भवता (for 'तो). D₂ s ययार्थिनः
(for हितार्थिना).

70 Before 70, D₁ T₁ G₁ s s ins. लीप्यः. M₂

om. 70*. — ^a) K₁ तथावद्. K₂ D₂ s शुभं हितं;
K₂ V₁ B₂ D₂ D₂ s s M₂ s s हितार्थिना;
T₁ G₂ हितं तथा (for हितं तदा). — ^b) K₁ D₂ नि-
शाम्य. B₁ सुवीर; D₂ D₂ सुखी स (for सुवीर*).
K₂ s V₁ B D₂ s s s S (G₂ s absent)
राष्ट्रपः (for 'राष्ट्रिय*). — ^c) B₂ तु (for च). D₂
दीर्घा (for दीप्ता). B₂ D₂ स पार्थिव; D₁ सवान्धव*.

Colophon. — Sub-parvan: S₁ K V₁ B D₂ D₂ s
ns D₁ s s s आपद्धर्म; B₂ (also) S (G₂ s absent)
राजधर्म. — Adhy. name: S₁ K₂ s s कणिकानु-
सिष्टि; K₂ कणिकपष्टि; K₂ D₂ s s D₂ s s कणि-
कोपदेश; V₁ कालकेयष्टि; B₂ कालिकपष्टि; B₁ s
कणिकपष्टि; B₂ s कालकपष्टि; B₂ कालकभाषितं; D₂
कणिककृष्टि; D₁ कणिकानुसिष्टि; D₂ कणिकपष्टि; D₂
कणिकोपदेश; M₁ s कणिकशत्रुतपसंवादः. — Adhy.
no. (figures, words or both): B₁ 130; B₂ s T₂
141; B₂ 139; D₂ 10; D₂ 8; T₁ G₂ 143;
G₁ s M 142. — Sloka no.: D₂ D₂ 70; D₂
71; D₂ 69.

139

1 *) D₂ परमिके. — ^b) D₂ (by corr. sec. m. as
in text) सर्वे (for सर्व*). K₂ V₁ B D₂ D₂ s s
D₂ s s s लोकाभि; D₂ लोकेति; D₁ T₁ G₁ s M
लोका (T₁ G₁ 'क) वि; G₂ लोकाव (for लोकाति*).
K₂ s D₂ s s D₂ s s s S (G₂ s absent) लंघि (G₂

C. 12. 5320
B. 12. 141. 2
K. 12. 141. 2

राजभिः पीडिते लोके चौरैर्वीपि विशां पते ॥ २
सर्वाश्रमेषु मूढेषु कर्मघ्नपहतेषु च ।
कामान्मोहाच्च लोभाच्च भयं पश्यत्सु भारत ॥ ३
अविश्वस्तेषु सर्वेषु नित्यभीतेषु पार्थिव ।
निकृत्वा हन्यमानेषु वञ्चयत्सु परस्परम् ॥ ४
संप्रदीप्तिषु देशेषु ब्राह्मण्ये चाभिपीडिते ।
अवर्पति च पर्जन्ये मिथो भेदे समुत्थिते ॥ ५
सर्वसिन्दस्युसाद्भूते पृथिव्यामुपजीवने ।
केन खिद्वाहणो जीवेज्जन्ये काल आगते ॥ ६

*बि)ते; B Da Ds संहिते (for लङ्घिनि). ^a)
M2 वा (for च).

2 Ds om. 2^{ab}. — ^a) Ks Dn1. ns D2. 2. 8 विज-
ष्टासु; V1 B1. 2 Da प्रनष्टासु (for प्रभिष्टासु). — ^b)
Ś1 (by corr.) D4 धुधिते. S (Gs. 4 absent) लोक-
(for धर्म-). — ^d) Ś1 K1-4 V1 B Da D1. 4. 5
चौरैर; Ks Dn1. ns D2. 2. 8 परैर (for चौरैर). Ds. 1
Ds अपि; D7 T1 G2. 5 M चापि (for वापि).

3 ^a) K2. 3 B4 Dn1 Ds. 5 सर्वाश्रयेषु (for 'श्रमेषु).
— ^b) Bo. 3. 5 Ds कलुषोप; Da कर्मरूप- (for 'सुप-).
D7 T1 G2. 5 गतेषु (for 'हतेषु). — ^c) Da कामा
(for कामान्). K1 मोहाश्च लोभाश्च; K2. 5 V1 B
Da Dn1. ns D2. 2. 5. 7-9 T1 G1. 2. 5 M लोभाच्च मोहाच्च
(by transp.); T2 लोभाश्च मोहाश्च.

4 ^b) Ś1 K2. 5 V1 B3-5 D (except D1. 6; Dn2
Ds absent) T G2. 5 M नित्यं (for नित्य-). Bo. 3-5
D2. 7 T1 G2. 5 भूतेषु (for 'भीतेषु). Da पार्थिवाः
(Da1 'वा); D1. 7 T G1. 2. 5 भारत; M सर्वतः (for
पार्थिव). — ^c) D4 अकृत्वा; D7 S (Gs. 4 absent)
नित्यं च (for निकृत्वा).

5 ^a) D7 T1 G1. 2. 5 M प्रदीप्तेषु च; T2 अप्रदीप्तेषु
(for संप्र-). Ds lacuna; D7 G2 सर्वेषु (for देशेषु).
— ^b) K2. 4. 5 V1 B Da Dns D2. 2. 5. 8 ब्राह्मण्ये. Ks
V1 Da Ds T1 Gs M1. 8 चापि; Ks Bo. 1. 5 Dns D2.
2. 5. 8 चाति-; Dn1 वाति-; T2 G1 वापि (for चाभि-).
— ^c) K4 पर्जन्ये (sic) (for पर्जन्ये). Ks V1 Bo. 3-5
D6 अप्रवर्पति पर्जन्ये. — ^d) K4 मिथो; Ds मिथो
(for मिथो). — After 5, Ds reads for the first
time 14^a-16^d, repeating it in its proper place.

अतित्यक्षुः पुत्रपौत्राननुक्रोशान्नराधिप ।
कथमापत्सु वर्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ७
कथं च राजा वर्तेत लोके कलुषतां गते ।
कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेत परंतप ॥ ८
भीष्म उवाच ।
राजमूला महाराज योगक्षेमसुवृष्टयः ।
प्रजासु व्याधयश्चैव मरणं च भयानि च ॥ ९
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्च भरतर्षभ ।
राजमूलानि सर्वाणि मम नास्त्यत्र संशयः ॥ १०

6 Ds om. 6^a-8^a. — ^a) B1 Ds M4 -चिद् (for
स्त्रिद्). — ^d) B1 Dns जघन्य- (for जघन्ये).

7 Ds om. 7 (cf. v. 1. 6). — ^a) Ś1 K2. 4. 5
Bo-2. 4. 5 (marg. as in text) Da Dn1. ns D1-2. 5 G1
Ca अतिति (Ś1 'ति)क्षुः; D4 असंयजन्; T2 अवत्यक्षुः;
M4 अमि (for अति-). M1. 8 पौत्रम् (for 'पौत्रान्').
Ś1 K2. 4 D1 om. from नराधिप up to ब्रूहि (in 7^d).
— ^b) Das Dns नराधिपः. — ^c) K1 Bo. 3-6 Da. 5. 7. 9
S (Gs. 4 absent) आपदि (for आपत्सु). — Dns D2.
2. 5 om. (hapl.) 7^d-8^a.

8 Ds om. 8^{ab} (cf. v. 1. 6); Dns D2. 2. 5 om 8^a
(cf. v. 1. 7); Ś1 K2. 4 D1 om. 8. — ^a) Ks हि
(for च). Ds कथं नु राजतो वर्तेत्. — ^b) B5 धर्मे
(for लोके). — ^c) K1 T2 कथमर्थश्च धर्मे (T2 'र्थश्च
धर्माश्च. — ^d) Ds हीयेच्च (for 'त). Ks Ds नरा-
धिप; M2 परंतपः (for 'तप). Ds किंचिद्भीयेत्परंतप.

9 ^a) Ks Dn1. ns D2. 2. 8 महाबाहो (for 'राज).
— ^b) K1. 8 Das D7. 9 S (except M2; Gs. 4 absent)
योगक्षेमाः (Das 'मः) (for 'क्षेम-). Ds समुद्रयः (for
'सुवृष्टयः). — ^c) T2 G1 प्रजाश्च; G2 प्रजास्युर (for
प्रजासु).

10 ^a) T2 G1. 2 कृत- (for कर्त). All MSS. (ex-
cept Ś1 K2. 2. 4; Dn2 Ds G2. 4 absent) द्वापरं (for
'रक्ष). — ^b) T2 G1 मनुजर्षभ (for भरत). D1
कलिर्भरतसप्तम. — ^c) Ks V1 B1. 2 Da Dn1. ns
D2-4. 7. 8 S (Gs. 4 absent) राजमूला इति म (Dn1. ns
D2 ग)तिर.

11 Ds om. 11. — ^a) Da D4 T2 G1 अभ्यागते
(for त्वभ्या). Das राजा (for काले). — ^b) Ds

तस्मिंस्त्वभ्यागते काले प्रजानां दोषकारके ।
 विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्यं तदा भवेत् ॥ ११
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 विश्वामित्रस्य संवादं चण्डालस्य च पक्षणे ॥ १२
 त्रेताद्वापरयोः संधौ पुरा देवविधिक्रमात् ।
 अनावृष्टिरभूदोरा राजन्द्वादशवार्षिकी ॥ १३
 प्रजानामभिवृद्धानां युगान्ते पर्युपस्थिते ।
 त्रेतानिर्मोक्षिसमये द्वापरप्रतिपादने ॥ १४
 न वर्षसहस्राक्षः प्रतिलोमोऽभवद्गुरुः ।

जगाम दक्षिणं मार्गं सोमो व्यावृत्तलक्षणः ॥ १५
 नावश्यायोऽपि राज्यन्ते कुत एवाभ्रराजयः ।
 नद्यः संक्षिप्ततोयौघाः क्वचिदन्तर्गताभवन् ॥ १६
 सरांसि सरितश्चैव कृपाः प्रस्रवणानि च ।
 हतत्विष्टान्यलक्ष्यन्त निसर्गाद्वैकारितात् ॥ १७
 उपशुष्कजलस्याया विनिवृत्तसभाप्रपा ।
 निवृत्तयज्ञस्वाध्याया निर्वपट्टारमङ्गला ॥ १८
 उत्सन्नकृषिगोरक्ष्या निवृत्तविषणापणा ।
 निवृत्तपूगसमया संप्रनष्टमहोत्सवा ॥ १९

(12. 537
 12. 141. 19
 12. 141. 19

दुःखः (for दोषः). S₁ K₁. 1. 4 Bo. 2. 2 D₁ कारिते
 (for कारके). — ^a) B₁ विज्ञानं; G₂ विज्ञाय (for
 विज्ञानः). T₂ G₁ आश्रित्य (for आस्थाप). — ^d) D₁
 वर्तिः; D₂ वापितव्यं (for जीवि). K₂ V₁ B₁ 3
 Da Dn₁. ns D₁-s 3 M₂ भवेत्तदा (by transp.); D₂
 T₂ G₁ M₂ यथा (D₂ 'दा' भवेत्; M₁. 3 विवरमना.

12 ^a) Some MSS. चाण्डाल (T₂ G₁ 'ळ')स्य (for
 चण्डा). Some MSS. पक्षणे.

13 ^a) V₁ Da Dn₁. ns D₂. s. 3 तदा; B₁ damaged;
 T₂ G₁ राजः (for पुरा). B₂ damaged; Dn₁. ns
 D₂. 4 G₂ देव (for देव). D₁ S (G₂. 4 absent) अति-
 क्रमात् (for विधि). — ^d) K₁ पुरा; K₂. 1 V₁ B
 D (except D₁; Dn₂ D₂ absent) S (G₂. 4 absent)
 लोके (for राजन्).

14 ^a) D₂ प्राज्ञानाम् (for प्रजा). S₁ K₂. 4. 1 V₁
 B D (except D₂. 1; Dn₁ D₂ absent) अतिः; M₂
 अपि (for अति). — ^a) K₂. 1 Dn₁. ns D₁-4. s. 3 T₂
 G₁ समुपस्थिते; V₁ B₁. 3 Da D₂ प्रसुप; G₂ पर्यव
 (for पर्युप). — For the repetition in D₂, cf. v. l. 5.
 — ^a) K₂-s Da Dn₁. ns D₂-4. s. 3 (both times)
 विमोक्षः (for निमोक्ष). D₁ S (G₂. 4 absent) त्रेताया
 (G₂ M₂. 3 'यो') मोक्षसमये.

15 For the repetition in D₂, cf. v. l. 5. — ^a)
 B₁ सहस्राक्षं; G₁ 'साक्ष' (for 'साक्षः'). — ^a) K₁
 प्रतिकोमा; K₂ 'लोमो; K₃ 'लेमे (sic); D₂ 'सोमो
 (for 'लोमो). S₁ (sup. lin. sec. m.) K₁ D₁. 3 अयुः
 K₂ D₁ युवः; K₃ भवः (for युव). — ^a) B₂ मार्गः.
 — ^d) K₂ D₁ दक्षिण (for व्यावृत्त). D₁ S (G₂. 4
 absent) 'मङ्गलः' (for 'कृष्णः').

16 For the repetition in D₂, cf. v. l. 5. — ^a)
 K₂ Dn₁. ns D₂ (inf. lin.; sec. m. as in text). 3
 (second time) तत्राभूत् (for राज्यन्ते). K₂ D₂ नाव-
 श्यायोऽपिहाराः (sic). — ^a) K₁ V₁ Bo. 5 M₂ [अ]त्र
 (for [अ]त्र). K₂ Dn₁. ns D₂. s. 3 (both times). 3
 जालयः (for राजयः). — ^a) D₁. 4 नद्याः. D₂ G₂ 'तो-
 योघाः' (for 'तोयोघाः'). — ^d) K₂ B₁ Dn₁. ns D₂. s. 3
 M₁ किंचिद् (for कं). B₂ अंतं (for अन्तरं). S₁
 K₁. 1. 4 Bo. 5-5 D₁. 5. 3 तदा; K₂ Dn₁. ns D₂. s. 3
 ततः; D₁ भवेत् (for [अ]भवत्).

17 ^a) D₂ कृप (for कृपा). Bo D₂ D₂. 3 प्रस्रवणानि.
 — ^a) K₂ हत्वा त्विद्वानि; K₄ D₁ हतत्वि (D₁ 'द्वि')-
 कानि; D₂ हत्तद्विद्वानि; T₂ G₁ गतोद्विद्वानि (for हतत्वि-
 द्वानि). K₂ V₁ B₂. 3 D₂. 3 [अ]लक्ष्यत; D₂ लक्ष्यते;
 D₁ T₁ G₂. 3 [अ]लक्ष्यत; M₁-3 [अ]लक्ष्यत (for [अ]लक्ष्यत).
 K₁ हतकिंलक्ष्यलक्ष्यति (sic); K₂ Dn₂ D₂. s. 3 हतत्विषो
 न लक्ष्यते. — ^a) K₂ D₁. 3 देवः; D₁ S (G₂. 4 absent)
 पूर्व (for देव). K₁ m. 2 -कारितं (for 'तात्').

18 ^a) D₂ ततः; D₁ S (G₂. 4 absent) भूमिः (for
 उप-). S₁ K₁. 4 D₁. 1-स्याना; K₂ V₁ Da Dn₂ D₂
 (by curr.). 1. 1. 2 च्छाया (for स्यायां). ☞ Cn: जल-
 स्वायाः क्षुद्रजलाशयाः । ☞ — ^a) D₂. 3 विनिवृत्ता (for
 'वृत्त'). K₁ 'समः; G₁ सहा (sic); D₂ 'समा' (for
 'समा'). D₂ 'प्रजा; D₂ 'प्रभा; G₂ M₂ 'प्रभा
 (for 'प्रपा). — ^a) D₂ 'यज्ञः. B₂ D₂ 'स्वाध्यायो;
 D₁ स्वाध्या वा (for स्वाध्याया). — ^a) K₁ निर्वर्षकारः;
 D₁ निर्वर्षकारः; G₁ निर्विष्टारः; M₂ निवृष' (for
 निर्वर्ष).

19 ^a) K₂ V₁ Bo. 5 Dn₁. ns D₂-4. 3 उच्छिन्नः;
 B₂-4 Da D₂. 3 उच्छिन्न (for उत्सन्न). K₂ 'कृष्ण' (for

G. 12. 538
B. 12. 141. 20
K. 12. 141. 20

अस्थिकङ्कालसंकीर्णा हाहाभूतजनाकुला ।

शून्यभूयिष्ठनगरा दग्धग्रामनिवेशना ॥ २०

क्वचिचौरैः क्वचिच्छस्त्रैः क्वचिद्राजमिरातुरैः

परस्परभयाच्चैव शून्यभूयिष्ठनिर्जना ॥ २१

गतदैवतसंकल्पा वृद्धबालविनाकृता ।

गोजाविमहिषैर्हीना परस्परहराहरा ॥ २२

कृचि-). K (except K₁) B₁. 5 D (except Da; Dn₂ D₅ absent) T G₁. 2. 5 M₂ -गोरक्षा; B₂ -गौरक्ष्या (for 'गो'). —^a) D₁ निर्वृत्त- (for 'वृत्त-'). K₁ -मूल-; K₂. 5 Dn₁. n₃ D₂. 8. 8 -यूप-; B₁ Da D₁ -युग-; G₁ -वृत्- (for 'पृग-'). K₂ B₁ -संमाना; K₂ Dn₁. n₃ D₂. 8. 8 -संभारा; V₁ -संलापा; B₂ Da -संपन्ना (for 'समया'). —^d) K₂ V₁ B₁. 2 Da Dn₁. n₃ D₂. 8. 8 वि- (for 'स्व-'). Ś₁ K₁. 4 D₁. 9 T₂ G₁. 2 -प्रणष्ट- (for 'नष्ट-'). B₂ Da -महोरगा (for 'रसवा').

20 ^a) K₂ -चांशाल- (sic); K₂ V₁ B₂-3 Dn₁. n₃ D₂. 8. 8 -संचय-; B₂. 5 D₅ -संकुल-; S (G₂. 4 absent) -कंकाल- (for 'कङ्काल-'). —^b) B₁ om. 20^b-23^a. —^b) K₂. 5 Dn₁. n₃ D₁-3. 8 महा- (for 'हाहा-'). K₂ D₁. 9 S (G₂. 4 absent) -नराकुला; K₂ V₁ B (B₁ om.) Dn₁. n₃ D₂. 8. 8. 8 -रवा-; Da -चरा-; D₁ -समा- (for 'जना-'). —^c) M₁ शून्या (for 'शून्य-'). K₂ -नगराद्.

21 B₁ om. 21 (cf. v. 1. 20). —^a) K₂ B₁ Da₂ Dn₁ D₃ चौरैः; K₂ V₁ B₂. 3. 8 Da₁ D₁. 4. 8 चौरैः; M₂ चौरैः (for 'चौरैः'). D₁ S (G₂. 4 absent) शूरैः (for 'शौरैः'). —^b) M₁. 3. 4 जातुरा. —^c) V₁ -वधाच-; T₂ -भयाश्च-; M₁. 3 -भया (for 'भयाच-'). —^d) Da₂ M₂ -निर्जना; D₅ -निर्जने; T₂ G₁ -निर्गमा (G₁ 'मः') (for 'जैना').

22 B₁ om. 22 (cf. v. 1. 20). —^a) B₂. 5 हत-; T₂ G₁ पूर्व (for 'गत-'). G₁. 2 -देवत- (for 'दैवत-'). K₂. 5 V₁ B (B₁ om.) Da Dn₁. n₃ D₂. 8. 8. 8 -संस्था- ना; D₁ S (G₂. 4 absent) -संयोगा (T₂ G₁ 'गाद्') (for 'संकल्पा'). D₂ तदैवं गतं कस्या (corrupt). —^b) D₁ वृद्धा (for 'वृद्ध-'). K₂ Dn₁. n₃ D₂. 8. 8 लोक-; Da -बाला (Da₁ 'लः') (for 'बाल-'). K₂ B₂ Da Dn₁. n₃ D₂. 8. 8 -निराकृता; B₂. 5 (marg. as in text) -निषे- विता (for 'विनाकृता'). —^c) Ś₁ K₁ D₁ M₂ गजावि-; Da₂ गोजीवि- (for 'गोजावि-'). K₂ Dn₁. n₃ D₁-4. 8. 9 -महिषी-; Da -सहि (Da₂ 'है') तैर् (for 'महि- षैर्'). B₂. 4 हीना (for 'हीना'). —^d) K₁ D₁. 4 -हरा-

हतविप्रा हतारक्षा प्रनष्टौषधिसंचया ।

श्यावभूतनरप्राया बभूव वसुधा तदा ॥ २३

तस्मिन्प्रतिभये काले क्षीणे धर्मे युधिष्ठिर ।

बभ्रमुः क्षुधिता मर्त्याः खादन्तः स परस्परम् ॥ २४

ऋषयो नियमांस्त्यक्त्वा परित्यक्ताग्निदैवताः ।

आश्रमान्संपरित्यज्य पर्यधावभितस्ततः ॥ २५

हता; K₂ -हरापरा; K₂ Da Dn₁. n₃ D₂. 8. 8. 7. 8 T₁ G₂. 5 -पराहता; B₂. 5 -हराहरा-; B₁ -हराह-; T₂ G₁ -हताहता (for 'हराहरा').

23 B₁ om. 23^a (cf. v. 1. 20). —^a) K₁ B₁ Da om. हत. Ś₁ K₁-3 V₁ B₂-5 Da D₁. 4. 5. 9 G₁ M -विप्र- (for 'विप्रा-'). Ś₁ K₁. 2. 4 D₁ -च (K₁ -ह) रारक्षा; K₂ D₅ -हतारक्ष्या; V₁ B₂ Da -हताकीर्णा (for 'हता- रक्षा'). B₂ हतरक्षहताविप्रा. ☞ Cn: हता आरक्षा रक्षा- कर्तारो यस्याम् । ☞ —^b) Ś₁ K₂ Da₁ D₁. 9 प्रणष्टौ- षधि-; K₁ प्रक्षाष्टौ (sic); Da₂ प्रसादौ; D₁ S (G₂. 4 absent) प्रन (T₂ G₁. 2 'ण') ष्टोस्त्व- (for 'ष्टौषधि-'). D₂ reads from संचया up to धर्मे (in 24^b) twice. —^c) Ś₁ (sup. lin.) सर्वभूत- (for 'श्याव-'). B₂ (marg.) -रवप्राया; Da₂ -प्रप्राया (for 'नरप्राया'). Ś₁ K₁. 2. 4 D₁ व्यावर्तत नव (K₁ 'व') प्राया; K₂ B₂. 3. 8 Dn₁. n₃ D₂. 8. 8. 8 Cn सर्व (Da₂ Cap 'र्वा') भूतनर (K₂ B₂ D₂ 'रव-'; B₂ D₂ 'वर-'; B₁ Dn₁ D₂ Cn 'तर-'; D₂ 'वध') प्राया; V₁ B₁. 2. 5 D₁. 9 T₁ G₁. 2. 5 Ca. np शा (D₂ Ca. np शा) वभूतनर (B₂ 'रव') प्राया. ☞ Ca: शावः कृष्ण- वर्णः । ☞ —^d) K₁ *सुधा; K₂ च सुधा (for 'वसुधा').

24 ^a) K₂ D₁. 4 अस्मिन्; D₂ तत्र (for 'तस्मिन्-'). D₂ -हते (for 'अये-'). Da चौरैः (for 'काले'). —^b) K₂ D₂. 7 T₁ G₂ M₁ क्षीण-; K₂ B₂ Dn₁. n₃ D₂. 8 अते (for 'क्षीणे'). —^c) D₁. 5 T₁ G₂ बभ्रुः (for 'बभ्रमुः'). K₂ D₂ बुक्षिता; D₂ दुर्विता (sic) (for 'क्षुधिता'). D₁ T₁ G₁. 5 M पुंसः (for 'मर्त्याः'). —^d) K₁ (before corr. as in text) खादन्तश्च; K₂. 5 V₁ B₁. 3 Da Dn₁. n₃ D₂. 4. 1-9 S (G₂. 4 absent) खादमाना; B₂. 8-8 'यंतः (for 'न्तः सः').

25 V₁ reads 25-29 on marg. —^b) K₂. 3. 6 V₁ B Da Dn₁. n₃ D₂. 8. 8 M₂ परित्यज्याग्नि-; M₁. 8 'त्य- काधि- (for 'त्यकाग्नि-'). All MSS. (except Ś₁ M₁. 8; Dn₂ D₂ G₂. 4 absent) -देवताः (for 'दैवताः'). —^c) B₂. 8-8 D₂ आश्रमं (for 'मात्र-') —^d) Da परिधा-

विश्वमित्रोऽथ भगवान्महर्षिरनिकेतनः ।

क्षुधा परिगतो धीमान्समन्तात्पर्यधावत ॥ २६

स कदाचित्परिपतञ्चपचानां निवेशनम् ।

हिंसाणां प्राणिहन्तृणामाससाद वने क्वचित् ॥ २७

विभिन्नकलशाकीर्णं श्वचर्मच्छादनायुतम् ।

वराहखरभग्रास्थिकपालघटसंकुलम् ॥ २८

मृतचेलपरिस्तीर्णं निर्माल्यकृतभूषणम् ।

सर्पनिर्मोकमालाभिः कृतचिह्नकुटीमठम् ॥ २९

उलूकपक्षध्वजिभिर्देवतायतनैर्भूतम् ।

लोहघण्टापरिष्कारं श्वयूथपरिवारितम् ॥ ३०

तत्प्रविश्य क्षुधाविधो गाधेः पुत्रो महानृषिः ।

आहारान्वेषणे युक्तः परं यत्नं समास्थितः ॥ ३१

न च क्वचिद्विन्दत्स भिक्षमाणोऽपि कौशिकः ।

मांसमभं मूलफलमन्यद्वा तत्र किञ्चन ॥ ३२

C. 12. 9392
B. 12. 141. 34
K. 12. 141. 34

वन्; Ds Ts G1 संप्र* (for पर्व*).

26 V1 reads 26 on marg. — ") D1 T1 G2.5 [s]वि (for 5य). — ") D2s क्षुधा (for क्षुधा). T2 भीमान् (for धी*). — After 26, Ks V1 B Da Dn1. ns D2. s. s. s ins.:

348* त्यक्त्वा दारांश्च पुत्रांश्च कस्मिंश्चिज्जनसंसदि ।

भक्ष्यामक्षयमो भूत्वा निमिरनिकेतनः ।

[(L. 1) Ks Dns Da. s. s. s कस्मिंश्चि (for 'क्षिद्'). — (L. 2) B1 om. भक्ष्या. V1 B (except B1) भक्ष्याभक्ष्याभक्ष्यो.]

27 V1 reads 27 on marg. Ds om. 27^a. — ") S1 D1 पर्वपतञ्च. — ") S1 स्वपचानां; K1.5 स्वपचानां (for अप*). D1 T G1. s. s M2 निकेतनं (for 'निक्षेपम्'). — K1 om. 27^a-28^a. — ") B2 Da D1 प्राणि; M2 प्राणि (for प्राणि). Ks Ds हन्त्रीणाम्; Ks Da Dn1 Ds. s. s T1 G1. s. s M2.5 जातानाम्; B1.5 Dns D1 घाती (Dns 'ति')नाम्; D1 हत्यानाम्; T2 भूतानाम्; M2 जातानाम् (for हन्तृणाम्). Ks corrupt. V1 B2. s. s Ds हिंसाणामवलसानाम्. — ") Ks D1.4 वने.

28 K1 om. 28 (cf. v. l. 27). V1 reads 28 on marg. — ") V1 B2. s. s Da Ds कलशां B2 'सा; D2s 'स'स्तोत्रं; B2 'साकीर्णं; B2 damaged (for 'साकीर्णं'). — ") B4 partly damaged. Ks.5 V1 B Da Dn1. ns D1. s. s चर्मपट्टे (Ks 'चर्मपट्टे; B2.5 'चर्मपट्टा; Ds 'चर्मपट्ट'द्वानुत्तं; D1 S (Gs. s absent) शर्मासेन च (T2 M वि) भूविर्त. — ") G1 वाराहि (for वराह). Da Ds खर; T2 करि; G1 कर (for खर). Ds. s अग्रास्थि; T2 G1 भिक्षास्थि (T2 'स्थि) (for भग्रास्थि). — ") T2 G1 च (G1 च)द-चट). S1 Ks.5 D1 संयुतं (S1 D1 'तं) (for 'कुलम्).

29 V1 reads 29 on marg. — ") K Da Dn1. ns D2. s. s. s -चेल- (for -चेल-). — ") K1 -क्षत-; G2 -क्षत- (for -कृत-). Cv निर्मलं (gloss: नितरां मलं यस्मिन्) कृत्तिभूषणं. — ") K1 M1 -चिह्नं; T2 -हिज-; M2 -विह- (for -चिह्न-). K1 कुजि (for -कुटी-). Ks D1.5 T1 G1. s. s -युत्तं (Gs 'कं); T2 -युत्तं (for -मठम्). — After 29, Ks V1 (marg.) B Da Dn1. ns D2. s. s. s ins.:

319* कुक्कुटाराधबहुलं गर्दभध्वनिनादितम् ।

तद्योषितिः शरैर्वाक्यैः कलहतिः परस्परम् ।

[(L. 1) Da कुकुटाराध- (for कुक्कुटार- रक्षप्रानां (for the prior half). B2 Da रामभ- (for गर्दभ-). Da श्वनि- (for श्वनि). — (L. 2) Ks Dn1. ns D2. s. s उद्योषितिः (for तद्योषितिः). D2s शरं (for शरैर्).]

30 ") Ks B1.5 Da Dn1 D2. s. s. s M2 पक्षि- (for पक्ष-). Dns D2.5 -ध्वनिमिर; M2 -ध्व*मिर (for -ध्वजि). — ") M2 लोक- (for लोह-). T2 कोभ-; G1 कंटा- (for -घण्टा-). Ks.5 Da Dn1 Da. s. s. s -परिष्कारं (Ks Da. s 'रै'); T2 'व्काय- (sic) (for 'व्कारं'). — ") S1 K1 श्वयूथ- (S1 'यूट-; Ks श्वयूथ-; Da श्व (D2s स्व)युत्तैः; Ds. s श्वयूथैः; M2 श्वयूथ- (for श्व*).

31 ") Ds प्रविह-; — ") Ks V1 B1 Da Da. s. s S (Gs. s absent) गाधि (M2 'धी-; M2.5 'धि)पुत्रो; Ks B1 Dn1. ns D2. s. s विश्वमित्रो (for गाधेः पुत्रो). — ") D2s आहारान्वेषणे. D1 T2 G1 यत्नः (for युक्तः).

32 ") V1 Da किञ्चिद् (for कं). B1 अविदं स; B2 असौ विद्वद्; M2 अविदेत (for अविन्दत्स). Ks Ds न कश्चिदाससादाय. — ") Ks Ds भिक्षमाणो; Ds प्रेक्ष (for भिक्ष). M2 [s]व (for सवि). — Ks.5 Ds om. (bapl.) 32^a-33^b; S1 reads it on marg.; while

G. 12. 5353
B. 12. 141. 35
K. 12. 141. 35

अहो कृच्छ्रं मया प्राप्तमिति निश्चिन्त्य कौशिकः ।
पपात भूमौ दौर्बल्यात्तस्मिंश्चण्डालपक्षणे ॥ ३३
चिन्तयामास स मुनिः किं नु मे सुकृतं भवेत् ।
कथं वृथा न मृत्युः स्यादिति पार्थिवसत्तम ॥ ३४
स ददर्श श्रमांसस्य कुतन्तीं विततां मुनिः ।
चण्डालस्य गृहे राजन्सद्यः शस्त्रहतस्य च ॥ ३५
स चिन्तयामास तदा स्तेयं कार्यमितो मया ।

G₁ reads it twice. — ^a) Dn₁ M₁ अह- (for अहं).
K₅ B₁. 2. 4 Dn₁. ns D₂. 3. 5. 7. 8 T₁ G₁ (both times).
2. 5 फलं मूलम् (for मूलफलम्). T₂ मांसं न मूलं न
फलम्. — ^a) T₂ वात्र न (for वा तत्र).

33 K₂-4 D₁ om. 33^{ab}, Ś₁ reads it on marg.
while G₁ reads it twice (of. v. l. 32). — ^a) T₂
महत् (for मया). — ^a) V₁ B₂ Da भुवि (for
भूमौ). — ^a) Some MSS. चाण्डाल- (for चण्डाल-).
K₂-5 Dn₂ D₂. 4. 8. 9 -पक्षणे; M₂ -वर्तने (for -पक्षणे).

34 ^a) K₂. 5 V₁ B (except B₂. 4) D (except
D₁. 5; Dn₂ D₂ absent) S (except T₂; G₂. 4 absent)
स चिन्तयामास मुनिः (D₂. 8. 8 तदा). — ^a) Dn₁ D₂
किं नु; T₁ G₁ कर्तुरं; M₂ किं न (for किं नु). B₂
कृतं (for भवेत्). — ^a) G₁ प्रथा (sic); M₂ वृथा
(for वृथा). D₄ नु (for न). D₂ कथं मे न वृथा
मृत्युः. — ^a) K₂. 4 Da₂ D₂ -सत्तमः.

35 ^a) K₂ D₄. 9 ददर्श स (by transp.). — ^b)
K₂. 4. 5 V₁ B Da Dn₁. ns D₂-6. 7. 8 T₁ G₂. 5 M₁ 3. 4
Cn कुतन्तीं; K₂ D₂ 'तन्त्री; T₂ G₁ M₂ 'तन्त्रि (for
'तन्तीं). D₁ T₁ G₂. 5 पतितां; T₂ G₁ M₂ वितां;
M₁. 3. 4 विवृ (for वित). ✽ Cn: कुतन्त्रीं दण्डि-
काम् । C_v (reading कुतन्त्रिकर्तुः): मांसोद्धृतस्य दार्वा-
विकृतकुतन्त्रमेव कुतन्त्रिकं, तस्य तर्ति समूहम् । ✽ — ^a)
Some MSS. चाण्डालस्य. — ^a) M₂ शत्रु- (for शत्र-).
K₁ ह; K₂. 5 V₁ B (except B₂) D (except Da
D₁; Dn₂ D₂ absent) S (G₂. 4 absent) वै (for च).

36 ^a) K₁ प्र- (for स). B₂ D₂. 3. 8 ततः (for
तदा). — ^b) K₂. 5 V₁ B₂ Da Dn₁. ns D₂-4. 8. 9
स्तेयं; B₁ स्तेनं (for स्तेयं). D₂ इदं (for इतो).
K₂ यथा (for मया). — ^a) V₁ B₁ नेह (for न
हि). D₄ तावद् (for [ह]दानीम्). K₂ Dn₁. ns D₂.
3. 8 मे (for इत्यो).

37 ^a) K₂ D₂ कर्म; K₂ V₁ B₁. 2 Da Dn₁ ns

न हीदानीमुपायोऽन्यो विद्यते प्राणधारणे ॥ ३६
आपत्सु विहितं स्तेयं विशिष्टसमहीनतः ।
परं परं भवेत्पूर्वमस्तेयमिति निश्चयः ॥ ३७
हीनादादेयमादौ स्यात्समानात्तदनन्तरम् ।
असंभवादाददीत विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥ ३८
सोऽहमन्तावसानानां हरमाणः परिग्रहात् ।
न स्तेयदोषं पश्यामि हरिष्यामेतदामिपम् ॥ ३९

D₂. 3. 8. 9 स्तेयं (for स्तेयं). — ^b) K₂ V₁ Da विशिष्टं
(for 'ष्ट-). K₂ Dn₁. ns D₂. 3. 8 विशिष्टं च मही-
यतः; B₁ 'ष्टं समहीनतः; C_v विशिष्टस्य निहीनतः.
— ^a) Ś₁ K₁-4 D₁ T₂ G₁ M परस्परं (for परं परं).
K₂ V₁ B Da Dn₁. ns D₂. 3. 5. 8 विप्रेण प्राणरक्षार्थम्;
D₁ T₁ G₂. 5 परस्यासंभवे पूर्वम्. — ^a) K₂ B₂. 2. 5 D₄.
5. 7. 9 T₁ G₂. 5 M₁. 8. 4 आस्थेयम्; K₂ V₁ B₁. 2. 4 Da
Dn₁. ns D₂. 3. 8 कर्तव्यम्; M₂ आस्थेयम् (for अस्ते).
M₂ अपि (for इति). D₂ G₂ (also as in text) मे
मतिः (for निश्चयः).

38 ^a) K₁ हीमम् (for हीनाद्). D₁ नादेयम्;
M₂ आने (for आदे). Ś₁ K₁. 2. 4 D₁ आहुः स्यात्;
D₁ T₁ G₂. 5 M आदद्यात् (for आदौ स्यात्). G₁
हीनादौ स्वयमादद्यात्. — ^b) D₁ S (G₂. 4 absent)
समादा (for समानाद्). — ^a) K₂. 5 V₁ B₁. 2. 4 D
(except Da₂ D₁; Dn₂ D₂ absent) S (G₂. 4 absent)
असंभवे (for 'सवाद्). K₂ B₁. 2 D₄. 7 T G₁. 2. 5 M₁-8
त्वाददीतः; K₂ D₂. 3. 8. 9 M₂ चाद्; V₁ B₂ Da₂
Dn₁. ns D₂ वाद् (for आद्). B₂ अन्तावसानाद्दीत
(submetrio). — ^a) M₂. 4 अति- (for अपि). V₁
D₂ धार्मिकः.

39 ^a) K₁ अन्तावसानानां; K₂. 2. 5 V₁ B₂. 2. 5 Dn₁
D₂-4. 8. 9 अन्तावसाया (V₁ B₂ Dn₁ 'यी'नां; B₁ Da₁
T₂ G₁ M अन्तावसायीनां; B₂. 4 D₁. 5 अन्ता (D₁. 5
'ता')वसन्तानां; Ca as in text. ✽ Ca: अन्तावसाना-
नाम्, अन्त्यावसायिनाम् । C_v (reading अन्त्येत्यवसायि-
नाम्): अन्तस्य प्रणयः, इति प्राप्तिः । तस्यामवस्थायामित्यर्थः । ✽
— ^b) K₂. 5 B₂ Dn₁. ns D₂. 3. 8 हराभ्येनां; Da
हीयमानः (for हरमाणः). K₂. 3. 5 V₁ B₁ Dn₁. ns
D₂-3. 8 प्रतिग्रहात् (B₁ 'न्'); B₂. 3. 5 D₂ T₂ M₂-4
परिग्रहात् (for 'ग्रहात्). — ^a) K₂. 3. 5 V₁ B₁. 2 Da
Dn₁. ns D₂-4. 8. 9 स्तेय- (for स्तेयं). D₂ om. from
यदोषं up to तस्मिन्दे (in 40°). — ^a) K₂. 5 Dn₁.
ns D₂. 3. 8 अजायनीं; V₁ B₂. 1. 4. 5 T₂ G₁ M₁. 8. 4

एतां बुद्धिं समास्थाय विश्वामित्रो महासुनिः ।
तस्मिन्देशे प्रसुप्त्वा पतितो यत्र भारत ॥ ४०
स विगाढां निशां दृष्ट्वा सुप्ते चण्डालपक्वणे ।
शनैरुत्थाय भगवान्प्रविवेश कुटीमठम् ॥ ४१
स सुप्त एव चण्डालः श्लेष्मापिहितलोचनः ।
परिभ्रमस्सरो रुक्म उवाचाप्रियदर्शनः ॥ ४२
कः कुतन्तीं घट्टयति सुप्ते चण्डालपक्वणे ।
जागर्मि नावसुप्तोऽस्मि हतोऽसीति च दारुणः ॥ ४३

तदामिषः.

40 Ds om. up to तस्मिन्देशे (cf. v. 1. 39). —^a) Da Dr S (Gs. s absent) महातपः (for 'सुनिः'). —^a) Ks V1 B1 s s Dn1. ns Ds. s. s. s T1 G1. s M स सुप्त्वाप; Da समुत्था (Das 'रुक्म' य; G1 पुसुत्वाप. —^a) Ks Dn1. ns Ds. s. s अपचो (for पतितो).

41 ^a) Ks Da सुविगाढा; Da परिगाढा (for स वि). Ms विगाढा तां निशां दृष्ट्वा. —^a) Ś1 Ks. s D1 सुतश्च (for सुते). Some MSS. चाण्डालः ('छ') (for चण्डालः). Ks. s Dns Ds. s. s. s पक्वणे; Ms पक्वणे (for पक्वणे). —^a) Ks Da. s कुटी (Ks 'दी' रकं; Ks Bo. s Das Dn1. ns Ds. s. s 'मठः' (Das 'तं'); B1 'मय'; Ds 'मय'; Dr T Gs. s 'मुक्क'; G1 'मुह' (for 'मठम्').

42 ^a) Ś1 K1. s B1 D1. s. s. s प्रसु (Ds 'पु' स (for स सुप्त). Ś1 Ks. s. s V1 B1. s Dn1. ns Ds. s. s Ms हव; Dr T Gs. s चापि (for एव). Some MSS. चाण्डालः ('छ'). —^a) Ms श्लेष्मापिहितः; Ms. s श्लेष्मापि (Ms 'वि' (for श्लेष्मापि). —^a) Bo. s. s Ds परिपूर्णः; Ms 'हीणः' (for 'मिषः'). Bo. s. s स्सरो; B1 damaged (for 'स्सरो'). Ds [s] ज्वल (for रुक्म). —^a) Ks V1 B1. s Da Dn1. ns Ds. s. s. s S (Gs. s absent) प्रोवाच (for उवाच). Ks B1 G1. s Ms प्रियदर्शनः.

43 Before 43, N (except D1; Dns Ds absent) M ins. अपच उवाच. —^a) Ks. s. s V1 B D (except D1; Dns Ds absent) T1 Gs. s M1. s. s कुतन्ती; Ks 'तंतं'; T1 'तन्ती'; G1 'तन्त्रि'; Ms 'तन्त्री' (for 'तन्ती'). K1. s. s B1. s. s Da Dn1. ns Ds. s. s. s T Gs. s M1. s. s घट्टयति (for घट्ट). —^a) Some MSS. चाण्डालः ('छ') (for चण्डालः). Some MSS. पक्वणे (for पक्वणे). —^a) Ś1 Ks. s D1 जागर्मि; Ks. s Dn1. ns Ds. s. s जागर्मि.

विश्वामित्रोऽहमित्येव सहसा तमुवाच सः ।
सहसाभ्यागतभयः सोद्वेगस्तेन कर्मणा ॥ ४४
चण्डालस्तद्वचः श्रुत्वा महर्षेर्भावितात्मनः ।
शयनादुपसंभ्रान्त इयेपोत्पतितुं ततः ॥ ४५
स विसृज्याश्रु नेत्राभ्यां बहुमानात्कृताञ्जलिः ।
उवाच कौशिकं रात्रौ ब्रह्मन्किं ते चिकीर्षितम् ॥ ४६
विश्वामित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिसान्त्वयन् ।
क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ४७

C. 12. 5368
B. 12. 141. 50
K. 12. 141. 50

V1 Bo. s. s Da Ds नैव; B1 न च (for नाव-). —^a) Ś1 Ks D1 [s] स्मि (for सति). Ś1 K1. s. s D1. s मु (for च). B (except B1) Ds दारुणः; Ms दारुणा.

44 ^a) Ks V1 B Da Dn1. ns Ds. s. s. s ततो भीतः; Ds [s] हमस्मीति (for ऽहमित्येव). Ms एष (for एव). —^a) K1 सहस्र; Da सहसा (sio) (for सहसा). All MSS. (except Ś1 K1. s D1. s; Dns Ds Gs. s absent) ह (for सः). — Before 44th, Ś1 K1 ins. भीष्म उवाच. —^a) K1. s. s [अ]भ्यागतः; Dr [अ]भ्यागतः; G1. s 'गतो'; G1 (by corr.) 'तो' (for 'गत-'). Dr G1. s भूयः; M1. s भयं (for भयः). Ks V1 B Da Dn1. ns Ds. s. s. s श्लेष्मापि (Ks Dn1. ns Ds. s. s तत्र) बीडाकुलमुखः. —^a) T1 सोयोगस (for 'द्वेगस'). — After 44, K1 V1 B Da Dn1. ns Ds. s. s. s ins.;

350^a विश्वामित्रोऽहमावुष्मन्नागतोऽहं बुभुक्षितः ।
मा चधीर्मम सहदेवयदि सम्यक्प्रपश्यसि ।

[(L. 1) V1 B Da Ds गयेः (Da 'पि-') पुत्रो (for आगतोऽहं). Das बुभुक्षितः. — (L. 2) V1 B Da Ds मा मा (Da मा) वधीः अपच रवं (B1 Da 'वाच'); Ds मा वधीरवं अपच (submetric) (for the prior half). Bo प्रपश्यसि; Da. s. s प्रपश्यसि (for प्रपश्यसि).]

45 ^a) Some MSS. चाण्डालः ('छ') स (for चण्डालः). Dr T1 Gs. s तु (for तद्). —^a) Ks पतितुं; D1 G1 (by corr. as in text). s [उ]त्पतितुं; Da. s [जा]प- तितुं (for [उ]त्प'). D1. s तदा (for ततः). Ks Dn1. ns Ds. s. s उच्चयौ प्रति (Dns मानि-) तं ततः.

46 ^a) B1 Ds. s विसृज्य (for 'सृज्य'). Ś1 K1. s D1 [अ]श्रु (Ks 'सु') (for [अ]श्रु). Da निगुह्याश्रुणि नेत्राभ्यां. —^a) T1 G1 तु (for ते).

47 ^a) Ds भवतो (for क्षुधितो). Dr T1 Gs. s

C. 12. 5370
B. 12. 141. 52
K. 12. 141. 55

अवसीदन्ति मे प्राणाः स्मृतिर्मे नश्यति क्षुधा ।
स्वधर्मं बुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ४८
अटन्मैक्षं न विन्दामि यदा युष्माकमालये ।
तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ४९
तृपितः कलुषं पाता नास्ति हीरश्वनार्थिनः ।

दूषयत्यत्र हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ५०

(for सह गत-). Ś1 K2.4 D1 परिश्रां (D1 'शां') तो
(for गतप्राणो). K2 D4 T2 G1 M क्षुधितोतगत-
—^a) D2 च (for श्व-). T1 G1 'जाघनि'; G2 'जघनी'.

48 D2.8 M2.4 om. (hapl.) 48-49. K2 Dn1. ns
D2.8 read 48 after 50. D4 repeats 48^a after 50;
G1 after 351*. —^a) K4 G1 (first time) अवसीदन्ति.
— After 48^a, K2 D4 G1 ins.:

351* तृपितः परमस्यहम् ।

— After the above, K2 reads 50^a and D4 50,
while G1 repeats 48^a. K2 om. 48^a. —^b) K2
B1.8 Dn1. ns D2 क्षुतिर् (for स्मृतिर्). D2.9 नश्य-
(D2 'स्य'ते (for 'इयति'). G2 क्षुधं (for क्षुधा).
— After 48^a, K2 V1 B Da Dn1. ns D2.5 ins.:

352* दुर्बलो नष्टसंज्ञश्च भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितः ।

[Dn1. ns भक्ष्याभक्ष- (for भक्ष्याभक्ष्य-).]

—^a) K2 B Da Dn1. ns D2.4.5.7.9 T G1.5 M1.8
सोधर्मः; G2 सो** (for स्वधर्मः). K4 बुद्धिमानोपि;
D2 बुध्यमानापि. —^d) T2 श्वजघनी; G1 'जाघनि'.

49 D2.8 M2.4 om. 49 (cf. v. l. 48); D2.9 om.
(hapl.) 49; G1 om. (hapl.) 49-50. —^a) Bo. 2.5
अन्यं; D1 T1 G2.5 M1.8 यदा; T2 यथा (for
अटन्). K2.4 B2.5 भक्ष्यं; K2 V1 Bo. 2.4 Dn1. ns
D1.2 मैक्षं (for मैक्षं). B (except B1) पश्यामि (for
विन्दामि). K2 D4 अटन्न विंदामि यदा. —^b) K2
D4.7 T G2.5 M1.8 युष्माकमह (K2 D4 'ह' मालये.
— B4 om. 49^a. —^c) K1 पाते (for पापे). —^d)
T1 श्वजाघनि.

50 G1 om. 50 (cf. v. l. 49). D4 reads 50 after
351*. K2 om. 50^b. —^a) K2 V1 Dn1 D2.8.8
क्षुधितः; T2 तृपितः (for तृपितः). D1 कलुषं; T1
G2 कलुषः; T2 कलुषी (for कलुषं). K2 B1 Dn1. ns
D2.8.8 यतो; V1 Bo. 2.5 D2 जातो; B2.4 D2
याता; D1 T1 पातान्; T2 पापो; M2 पार्श्वः; M2

अग्निर्मुखं पुरोधश्च देवानां शुचिपाद्विभुः ।

यथा स सर्वभूतग्रहा तथा मां विद्धि धर्मतः ॥ ५१

तमुवाच स चण्डालो महर्षे शृणु मे वचः ।

श्रुत्वा तथा समातिष्ठ यथा धर्मान् हीयसे ॥ ५२

मृगाणामधमं श्वानं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

तस्याप्यधम उद्देशः शरीरस्योरुजाघनी ॥ ५३

पाका (sic) (for पाता). D4 कालुष्यं गतवानस्मि; D1
G2 तृपितः कलुषपातान्. — D2 reads 50^b on marg.
—^b) D2 शीरः; D1 (marg. as in text) T1 G2.5
मीर (for हीर). — K2 reads 50^a after 351*. —^c)
K2 B Dn1. ns D2.8.8 च मां (for धर्मं). D1 T
G2.5 M नाशयति (for दूषं). D2 [अ]क्षं; M2
[अ]स्य (for [अ]त्र). V1 Da क्षुधा मे धर्षयत्यसि.
—^d) T1 श्वजाघनि. — After 50, K2 Dn1. ns D2.9
read 48, while D4 repeats 48^a.

51^a) K2 D4 मुखः; D1 मुखे. K2 D4 वै; B2
Da तु (for च). —^b) M2 देवाश्च (for देवानां). K1
शुचिस्त्वद्धि नः (sic); K2 B1 Dn1. ns D1.2 'पद्भिः';
K4 'पद्भिः'; K2 M2 'या (M2 'वा') द्विभुः; D1 T G1
2.5 M2 'वाग्निभुः; D2 शुचि चास्य तत् (for शुचिपाद्वि-
भुः). —^c) K2 D4.7 S (G2.4 absent) यथा (T2 G1
'दा') च; K2 B2.4 Dn1. ns D2.8.8 यथावत्; B1 स
यथा (by transp.); D2 यथा तत्. —^d) G2 सर्वतः
(for धर्मतः).

52^a) D4 [अ]य (for स). Some MSS. चाण्डालो
(को). —^c) K2 Dn1. ns D2.8.8 तर्बं; Bo. 2.5
D2 मम; B4 damaged; D2 तिष्ठ (for तथा). K2
Bo. 2.5 Dn1. ns D2.8.8.8 तथातिष्ठ; D1 समानुतिष्ठ
(hypermetrio); D2 समाचारे; T2 समं तिष्ठ (for
समातिष्ठ). —^d) Da यदा (for यथा). K2 महीयसे;
D2 T2 M2 न हीयते (for 'यसे). K2 V1 B4 Da
Dn1. ns D2.8.8 यथा धर्मो न हीयते. — After 52,
K2 B4 Dn1. ns D2.8.8 T2 ins.:

353* धर्मं तवापि विप्रर्षे शृणु यत्ने ब्रवीम्यहम् ।

53^a) Bo. 2.5 Dn1. ns D2 शृगालाद् (for मृगा-
णाम्). — B2 om. 53^a-55^a. —^c) K2.4 D1 तथा
(for तस्य). K2 [अ]यन; Da [अ]धर्म; D1 धर्मं
(for [अ]धर्म). D2 (sup. lin. as in text) उद्देशः.
—^d) D2 शरीरस्य; T2 अधमश्च (for शरीरस्य). K2
B1.2 D2 Dn1 D2.8.8.8 T2 M श्वः; V1 Bo. 2.5 Dn1
[उ]त; Da1 स्वः; D1 T1 G1.2.5 तु (for [उ]त).

नेदं सम्यग्व्यवसितं महर्षे कर्म वैकृतम् ।
 चण्डालस्वस्य हरणमभक्ष्यस्य विशेषतः ॥ ५४
 साध्वन्यमनुपश्य त्वमुपायं प्राणधारणे ।
 न मांसलोभात्तपसो नाशस्ते स्थान्महामुने ॥ ५५
 जानतोऽविहितो मार्गो न कार्यो धर्मसंकरः ।
 मा स्म धर्मं परित्याक्षीस्त्वं हि धर्मविदुत्तमः ॥ ५६
 विश्वामित्रस्तनो राजन्निपुक्तो भरतर्षभ ।
 क्षुधार्तः प्रत्युवाचेदं पुनरेव महामुनिः ॥ ५७
 निराहारस्य मुमहान्मम कालोऽभिप्रावतः ।

न विद्यतेऽभ्युपायश्च कश्चिन्मे प्राणधारणे ॥ ५८
 येन तेन विशेषेण कर्मणा येन केनचित् ।
 अभ्युजीवेत्सीदमानः समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ५९
 ऐन्द्रो धर्मः क्षत्रियाणां ब्राह्मणानामथाग्निकः ।
 ब्रह्मवह्निर्मम बलं भक्ष्यामि समयं क्षुधा ॥ ६०
 यथा यथा वै जीवेद्दि तत्कर्तव्यमपीडया ।
 जीवितं मरणाच्छ्रेयो जीवन्धर्ममवाप्नुयात् ॥ ६१
 सोऽहं जीवितमाकाङ्क्षन्ममक्षस्यापि भक्षणम् ।
 व्यवस्ये बुद्धिपूर्वं वै तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ६२

C. 12. 5:64
 B. 12. 141. 65
 K. 12. 141. 66

Da Da जाघनी; G1 जाघनि. Ks D1 शरीराज्जाघनी स्मृता.

54 Bs om. 54 (cf. v. 1. 53). — ^a) Ks Ds. 8 व्यवहितं (for 'सितं'). — ^b) Ś1 Ks D1 G1 महर्षेः. Ks Dn1. ns Ds. 8. 8 धर्मः (for कर्म). Ks V1 B (Bs om.) Da Dn1. ns Ds. 8. 8 गहितं; Dr S (Gs. 4 absent) वैदिकं (for वैकृतम्). — ^c) Some MSS. चण्डालः (क)स्वस्य. — ^d) K1. 2 Bo Das Dns Ds. 4. 1 G1 M1. 2 जमक्षस्य; T1 भक्ष्यस्य च (for जमक्ष्यस्य).

55 Bs om. 55 (cf. v. 1. 53). — ^a) B1 partly damaged. Ds साधो (for साधु). K1 (sup. lin.) अनुपश्यस्य; Bo. 2 उपपश्य (for अनु). — ^c) Dr S (Gs. 4 absent) च. (for न).

56 ^a) V1 B Dr S (Gs. 4 absent) जानता. Ks. 1 Da Dn1. ns Dr. 1. 8. 8 जानता विहितं धर्मं (Ks Ds कर्म; Da मार्ग). — ^b) Bo धनः; T1 वर्णः (for धर्म). Bo. 2 संकरः. — ^c) V1 T1 G1 स्वः; B1 [जा]क्षु; Ba सु; Ds च (for क्ष). Ks Das [ज]धर्म. G1 परित्यजि (for 'त्याक्षीन्'). — ^d) Ks V1 B1. 2 Da Dn1. ns Ds. 8. 8 एवं हि धर्मभूतो यरः.

57 ^a) Das Ms भरतर्षभः.

58 ^a) Ds om. from मम up to सम (in 59^a). V1 महा. (for मम). Bo. 2. 4 Ms. 4 विश्वाव (Ms. 4 'वि')तः; B1 हि जा; Da [स]वि जा; D1 [स]भिमा; Dr T1 Gs. 4 व्याघावतः; M1 [स]विधावितः (for 'वावतः'). — ^c) V1 B (except Bs) Dr Ts Gs. 4 M हि; Dn1 [स]वि (for अवि). Ms [स]न्वः (for च). — ^d) Dr T1 Gs. 4 मन् (for मे).

59 Ds om. up to सम (cf. v. 1. 58). — ^a) Dr

T1 Gs. 4 M तेन (for येन). Ks. 5 V1 B Da Dn1. ns Ds. 2. 2 येन; Ds Ts G1 केन (for तेन). Das om. from विशेषेण up to वेत् (in 59^a). — ^b) D1 कर्मणा. — ^c) Dr S (Gs. 4 absent) उज्जिहीर्षन्; Ds अभ्युजीवीयत् (hypermetric) (for अभ्युजीवेत्). Ks Das Dn1 Ds साधमानः; Ds सीध; Ds सो (before corr. से)ध; G1 सुदमनः (for सीदमानः). Dns अभ्यजीवितव्यमानः (corrupt).

60 ^a) D1 इन्द्रो (for ऐन्द्रो). Bs (also as in text) Da द्विजातीनां क्षत्रियाणाम् (for क्षत्रियाणां ब्राह्मणानाम्). Ka Ds [जा]ग्निकः (for [जा]ग्निकः). — ^c) Ds damaged. K1 चक्षुर (for चक्षि). T1 ब्राह्मणोऽहं चक्षुरिव. — ^d) Ś1 Ks D1 भक्षामि; Ds भक्ष्यामि (for भक्ष्यामि). Ks Ds. 4 समयन् (for समयं). Ks Ds क्षुधा (for क्षुधा). Ks Dn1. ns Ds भक्षामि शमयन्क्षुधा; V1 B Da Ds भक्ष्याम्येनां शजाघनी; Dr. 8 S (Gs. 4 absent) भो (Ds भ)क्ष्यामि शमयन्क्षुधं (Dr Ts Gs. 2 'जा; Ms 'चा).

61 ^a) Ks. 5 V1 Bo. 2-5 Dn1. ns Ds. 8. 5. 7-8 S (Gs. 4 absent) यथैव; B1 Ds यथैव; B2 यथेह (for यथा वै). Ks V1 B1. 2 Da Ds. 7 S (Gs. 4 absent) जीवेत्; Bo. 2-5 Ds जीवेद् (for 'दि'). — ^b) V1 B1. 2 Da कर्तव्यं तद् (by transp.). Ks Ds. 7 S (Gs. 4 absent) जलीकया; Ks V1 B1. 2 Dn1. ns Ds. 8. 8 जहेकया; Da जहेतुना (for जरीकया). — ^d) Bo. 2 धर्मान्.

62 ^a) Ś1 Bo. 2-5 Das Ds. 7 T Gs Ms जमक्ष्यस्य (for 'क्षस्य'). Bo. 4. 5 च (for [ज]पि). — ^c) Ś1 K1 व्यवसे. Ts G1 हि (for है).

63 ^a) Bom. ed. बलवन्तं करिष्यामि. — ^b) K1

C. 12. 5385

D. 12. 141. 87

K. 12. 141. 87

जीवन्धर्मं चरिष्यामि प्रणोत्स्याम्यशुभानि च ।

तपोभिर्विद्यया चैव ज्योतीषीव महत्तमः ॥ ६३

श्वपच उवाच ।

नैतत्खादन्प्राप्स्यसे प्राणमन्यं

नायुर्दीर्घं नामृतस्येव तृप्तिम् ।

मिक्षामन्यां भिक्ष मा ते मनोऽस्तु

श्वभक्षणे श्वा ह्यभक्षो द्विजानाम् ॥ ६४

विश्वामित्र उवाच ।

न दुर्मिक्षे सुलभं मांसमन्य-

च्छुपाक नाश्रं न च मेऽस्ति वित्तम् ।

B1-s Dn1 Ds T2 G1 प्राणोत्स्यामि; D1-s प्रणोत्स्या (Da 'ह्या')मि; Ds प्रमोक्ष्यामि (for प्राणोत्स्यामि). K2-s B Dn1.ns D2-s.8 तु (for च). —^a) D7 T G2-s ज्योतिषा (for ज्योतीषि). K1 D1 M तपः (for तमः). G1 ज्योतीषि महदुत्तमः.

64 Bo om. (hapl.) 64-65. —^a) B1 नैतत्सुखान्; D7 T1 G2-s नैतत् त्वदन् (for 'तत्खादन्'). V1 B (Bo om.) Da Ds.7 S (Gs.4 absent) प्राणमन्य; Ds दीर्घमायुर् (for प्राणमन्यं). K2-s Dn1.ns D2-s.8 नैतत्खादन्प्राप्स्यसे (K2-s Ds 'वे' दीर्घमायुर्. —^b) K2-s Dn1.ns D2-s.8 नैव (Ds नोत्) प्राणान् (for नायुर्दीर्घं). K4-s B1-s Dn1.ns D2-s.8 T1 G2-s तृप्तिः; Ds वृष्टि (for तृप्तिम्). —^c) B2 अन्त्यां (for अन्त्यां). Ds भिक्ष; T2 M1-s वीक्ष (for भिक्ष). D7 मनोऽस्तु; T1 G2-s M रुचि (M 'चा')स्तु (for मनोऽस्तु). —^d) M2 तु (for हि). K2-s V1 B2-s D1-s.8.7.8 T1 G1-s M1-s.4 [अ]भक्ष्यो; Da [अ]भोज्या (for अभक्षो). D1-s श्वभक्षणं चाप्यभक्ष्यं द्विजानां.

65 Bo om. 65 (cf. v. l. 64). V1 reads 65-66 on marg. —^a) T2 G1 अथ (for अन्यच्च). —^b) K1 राणां (sic); K5 Dn1.ns D2-s.8 G1 M मन्ये; V1 Da नान्यं; B (Bo om.) Ds.7 T2 G2 ना (D7 चा)न्यन् (for नाश्रं). V1 B (Bo om.) Da Ds M1-s मम (for न च). V1 B1-s Da Ds चास्ति; B2 M1-s नास्ति; G2 M4 (sup. lin. as in text) वेषि (for मेऽस्ति). —^c) K1 D1 अगतिं; G1 अगमं (for अगतिर). K1.2.4 D1 निषा (K1 'शा')द; D7 G1.2 निषाचर; T2 M1-s निषा च; M4 निषायां (for निषाशः). —^d) K1.2.4 D1 अस्मिन् (for च). B1

क्षुधार्ताश्चाहमगतिर्निराशः

श्वमांसे चास्मिन्पइसान्साधु मन्ये ॥ ६५

श्वपच उवाच ।

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रस्य वै द्विज ।

यदि शङ्खं प्रमाणं ते मामभक्ष्ये मानसं कृथाः ॥ ६६

विश्वामित्र उवाच ।

अगस्त्येनासुरो जग्धो वातापिः क्षुधितेन वै ।

अहमापद्रुतः क्षुब्धो भक्षयिष्ये श्वजाघनीम् ॥ ६७

श्वपच उवाच ।

भिक्षामन्यामाहरेति न चैतत्कर्तुमर्हसि ।

यत्र मां (for पदूसां). V1 B2 Da Ds पश्ये; B1-s-pश्य (for मन्ये). D7 S (Gs.4 absent) श्वजाघनीं (G1 'नि') पदूसां साधु मन्ये. —After 65, D7 reads for the first time, while T1 Gs read (marg. sec. m.) 69^{ab}.

66 With 66^{ab}, cf. Rām. 4. 17. 39^{ab}; Gaṇṭama Dharma S. 17. 27. 31; Āpastamba Dharma S. 1. 5. 17. 35; Vasiṣṭha Dharma S. 14. 39-40; Manu. 5. 17-18; Yājñavalkya 1. 177; Viṣṇu Dharma S. 51. 6; Mārkaṇḍeya P. 35. 2-4; Mahāśūtasomajātaka (No. 537), Gāthā 58. V1 reads 66 on marg. T1 G2-s repeat 66-67 after 71. Bo om. the ref. —^a) Ds भिक्षा (for भक्ष्या). —^b) Da भक्षदत्तस्य; Ds ब्रह्मक्षत्रेषु (for 'क्षत्रस्य'). K5 Dn1.ns D2-s.8 वै विशः; V1 B Da Ds कौशिक (Da 'कः'); G2 चैव हि (for वै द्विज). —After 66^{ab}, D7 ins. on marg. (sec. m.):

354* शस्यकः श्वाविधो गोधाः शशः कूर्मश्च पञ्चमः ।

[Cf. Manu. 5. 18^{ab}.]

—^c) K5 Dn1.ns D2-s.8 यथा (for यदि). Ds हि (for ते). —^d) K1-s B1 Da.9 मामभक्षे (for 'भक्ष्ये'). D7 S (Gs.4 absent) वै मनः (for मानसं).

67 For the incident, cf. 3. 103. For the repetition in T1 G2-s, cf. v. l. 66. —^a) Ds अगस्त्येन. K1 M2 दग्धो; T1 G2-s भुक्तो (for जग्धो). —^b) T2 G1 च (for वै). —^c) K1 (by corr.) क्षुधा; K5 B2 Dn1 D2-s.8 क्षुब्धो; B2 damaged; Ds क्षुद्धान् (for क्षुब्धो). —^d) T1 श्वजाघनी; T2 'जाघनी'; G1 स्वजाघनी.

न नूनं कार्यमेतद् हर कामं श्रजाघनीम् ॥ ६८

विश्वामित्र उवाच ।

शिष्टा वै कारणं धर्मे तद्भुत्तमनुवर्तये ।

परां मेध्याशनादेतां भक्ष्यां मन्ये श्रजाघनीम् ॥ ६९

श्वपच उवाच ।

असता यत्समाचीर्णं न स धर्मः सनातनः ।

नाभुत्तमनुकार्यं वै मा छलेनानृतं कृथाः ॥ ७०

विश्वामित्र उवाच ।

न पातकं नावमतमृषिः सन्कर्तुमर्हति ।

समौ च श्वमृगौ मन्ये तस्माद्भक्ष्या श्रजाघनी ॥ ७१

श्वपच उवाच ।

यद्वाङ्मणार्थे कृतमर्थितेन

तेनर्पिणा तच्च भक्ष्याधिकारम् ।

स वै धर्मो यत्र न पापमस्ति

सर्वरुपायैर्हि स रक्षितव्यः ॥ ७२

विश्वामित्र उवाच ।

मित्रं च मे ब्राह्मणश्चायमात्मा

प्रियश्च मे पूज्यतमश्च लोके ।

12. 139B
12. 141. 77
12. 141. 77

68 S₁ K₁. 2. 4 D₁ om. (hapl.) 68-69. After the ref., B₁ reads 69^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. T₁ G₁ om. (hapl.) 68. —^a) K₁ भिक्ष्याम्. D₁ (D₂ also as in text) क्षिप्या भिक्ष्या च कारस्म्येन; D₁ भिक्ष्यामन्यांशवे इति (sic); D₂ भिक्ष्यां मेध्यामाहरेति. —^b) V₁ B₁. 2 D₁ D₂ T₂ G₁. 2 M₁ च तत् (for चैतत्). V₁ D₂ G₂ इच्छसि (for अहं). K₁ D₁. ns D₂. 2. 1. 8 न च कर्तुमिहाहंसि. —^c) D₂ T₂ G₁ M नूनं न (T₂ G₁ तु) (by transp.); G₂ कृतं न. T₂ G₁ [अ]कार्यम् (for कार्यम्). B₁-s D₂ एतद्धि; D₂ एतैत (D₁ 'न'द् (for एतद्). D₁ न कार्यमेतद् कर्म. —^d) K₁ कर्म कामं; D₁ वर कामं; G₂ हरतेमां (for हर कामं). T₂ श्रजाघनीं; G₁ 'घर्णि.

69 S₁ K₁. 2. 4 D₁. 8 om. (D₂ hapl.) 69 (cf. v. l. 68); B₁ reads 69^{ab} (for the first time) after the ref. in 68. D₁ reads (for the first time) 69^{ab}, while T₁ G₁ read the same after 65. —^a) B₁ (both times) नष्टा (for शिष्टा). D₁ कारणे. —^b) B₁ (both times) D₁ अनुवर्तये; D₁ (first time) T₁ G₁ 'वर्तय; M₂ 'वृत्तये (for 'वर्तये). —^c) T₁ परा (for परां). K₁ D₂ T₂ G₁ M मेध्याशनान् (for 'शनान्). K₁ D₂. 8 हीमां; K₁ D₁. ns एतां (for एतां). B₂ परा मे व्यसनयेतां; G₂. 8 परां (G₂ 'रा) मेध्याशनयेतां. —^d) B₂ भक्ष्याभ्येतो; D₂ भक्ष्याभ्येतो; D₂. 8 भिक्षां मन्ये (for भक्ष्यां मन्ये). T₂ श्रजाघनीं; G₁ 'घर्णि.

70 —^a) B₁ damaged. K₂ B₂. 5 D₂ D₂ असतां. K₁ असतां समाधीर्णं (sic); D₁ S (G₂. 4 absent) असन्नियः समाधीर्णो. —^b) B₁. 4 D₂ च (for स). —^c) B₂. 8 मा (for न). B₁ वृत्तम् (for [अ]वृत्तम्). K₂. 8 D₁. ns D₂. 4. 8 ना (D₁ न; D₂ न).

कार्यमिह कार्यं वै; D₁ S (G₂. 4 absent) अका (G₂ 'ना)र्यमिह कार्यं वा. —^d) K₁. 2. 5 V₁ B₂. 2 D₁ D₁. ns D₂-s. 7. 9 S (G₂. 4 absent) [अ]शुभं (for [अ]नृतं). D₁ कृथाः. B₁ मा छले मानृतं कृथाः; D₁ मा छले वृत्तं कृथाः (submetric).

71 D₁ om. 71. D₂ om. the ref. —^a) S (G₂. 4 absent) न (T₂ ना) पापकं (for न पातकं). K₂ D₂ नावमुत्तम्; M₂ 'तनम् (for 'मतम्). —^b) K₁ ऋये; D₂ ऋये (for ऋषिः). K₂ V₁ D₁ D₂ G₁ M₂ सक्तुम्; B₂ D₂ कर्तुं तद् (for सन्कर्तुम्). K₂ D₂. 8 अहंसि. —^c) B₁ स; T₂ स्व. (for श्व). G₂ मृगं (for 'मृगौ). —^d) K₂. 8 B₂. 3-5 D₂ D₁. ns D₂. 8. 8. 9 भोक्ष्ये; V₁ B₂ D₂ भक्ष्ये; B₁ D₂ भक्षे; G₁ भक्ष्या; M₁. 8 भक्ष्यां (for भक्ष्या). K₂-s V₁ B₂ D₂ D₁. ns D₂-s. 8. 9 भ्रजाघनीं; T₁ G₁ 'जाघनि; G₂ 'जाघनी (for 'जाघनी). — For the repetition of 66-67 in T₁ G₂. 2, cf. v. l. 66.

72 D₁ om. the ref. —^a) T₁ G₁ तु समर्थितेन (for कृतम्). K₂ चद्वाङ्मणार्थकृतार्थं तेन (corrupt). —^b) B₁ om. (hapl.) तेन. K₂ D₂ महर्षिणा; D₂ हितैषिणा; M₂ तेनैषिणा (for तेनर्षिणा). K₁ तदरक्ष्याधिकारं; K₂. 8. 8 D₁. ns D₂-s. 8. 9 तदवस्थाधिकारं (K₂ 'ई); V₁ B₂ तदर (B₁ 'वे)क्षाधिकारं; D₂ मम रक्षा (D₂ 'क्ष्या)धिकारं; D₁ तच्च भक्ष्याधिकारणं; D₁ T₁ G₂. 8 M₁. 8. 8 तदभक्ष्यं न कामात्; T₂ G₁ भक्षितो वै न कामात् (for तच्च भक्ष्याधिकारम्). M₂ *क्षीणास्तदरक्ष्या न कामं. —^c) D₁ T₁ G₂ M₁. 8. 8 ह्यत्र (for यत्र). M₂ तु (for न). M₂ स वै न धर्मो न च पापमस्ति. —^d) K₂. 8 D₁. ns D₂-s. 7-9 T₂ G₁. 8 गुरवो हि रक्ष्याः (K₂ 'क्षाः); V₁ B₂. 8 D₂ M₂ गुरवो-भि (B₁ 'ति)रक्ष्याः (B₁ 'क्षाः) (for हि स रक्षितव्यः).

G. 12. 5395
B. 12. 141. 77
K. 12. 141. 77

तं भर्तुकामोऽहमिमां हरिष्ये
नृशंसानामीदृशानां न बिभ्ये ॥ ७३
श्वपच उवाच ।
कामं नरा जीवितं संत्यजन्ति
न चाभक्ष्यैः प्रतिकुर्वन्ति तत्र ।
सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्तीह विद्व-
न्प्रियस्व कामं सहितः क्षुधा वै ॥ ७४

73 ^a) T₂ तद्वयं (for मित्रं च). D₈ om. च.
V₁ om. मे. Ks. 5 B₃-5 Dn₁. n₃ D₂-4. 8 ब्राह्मणस्य
(for 'णश्च'). D₇ मित्रं च मैत्रं च स सर्वमात्मा. — ^b) B₄
पुण्यतमश्च (for पूज्य'). T₂ G₁ हि (for च). V₁ B₁. 2
Da नित्यं (for लोके). — ^c) D₂ न भर्तुकामो; D₈ तं
कर्तुं; D₇ S (G₃. 4 absent) तद्वोक्तुं (for तं भर्तुं).
D₈ अहं; M₂ इह (for इमां). K₁. 8. 5 V₁ B Da
Dn₁. n₃ D₂. 3. 5. 7-9 T₁ G₁. 2. 5 M₁. 2. 4 जिहीर्षे; D₄
जिहीर्षुः; T₂ जिगीवे; M₂ [अ]जिहीर्षे (for हरिष्ये).
— ^d) D₉ ईदृशां नैव (for 'शानां न). T₁ G₁. 2. 5 M
हि (for न). B₁ बिषते (sic) (for बिभ्ये). Dn₈
D₈. 8 नृशंसानामीदृशानां न बिभ्ये.

74 G₁ श्वपाक (for श्वपच). — ^a) V₁ B₁ संत्यजन्ते.
— ^b) B₄ partly damaged. D₁ वा (for च). All
MSS. (except Ś₁ K₁. 2. 4 D₁; Dn₂ D₈ G₃. 4 absent)
[अ]भक्ष्ये (Dn₃ D₃. 4 'क्षे' (for [अ]भक्ष्यैः). G₁
repeats from प्रति up to विद्वन् (in 74^c) after नि-
संशयं (in 75^b). Ks Dn₁. n₃ D₂. 3. 8 क्वचित् (for
प्रति). All MSS. (except Ś₁ K₁. 2. 4 D₁; Dn₂
D₈ G₃. 4 absent) बुद्धि (for तत्र). — ^c) V₁ B₁. 2
Da D₄. 7 S (G₃. 4 absent) सर्वाश्च (for सर्वान्). D₄. 9
आमुचन्ति (for प्राप्नु). D₇ T G₁. 2. 5 [ह]ति (for [ह]ह).
K₁ M₂ विद्वान्; D₇ T₁ G₃ विद्धि; T₂ G₁. 2 बुद्धि
(sic) (for विद्वन्). — ^d) K₄ द्वियस्व; B₁ भक्ष; B₁
D₉ प्रियं; Da प्रियं; D₁. 5 प्रियश्च; M₂. 4 स्वयं स्व-
(for प्रियस्व). D₈ कामः (for कामं). K₁. 2. 5 V₁
B Da Dn₁. n₃ D₂-3. 8. 9 क्षुधै (K₁ 'धे)व (for क्षुधा
वै). D₇ T G₁. 2. 5 M₁. 8 स्वर्गं गत्वा सहितारः (M₁. 8
संसंहति) क्षुधं ये (M₁ ते).

75 ^a) B₃ Dn₁ D₈. 3. 8 सवशः; D₇ G₂ संशयं (for
संशयः). D₈ भावो; D₈ चेह (for भावे). — ^b)
Ks V₁ B₂-5 Da Dn₁. n₃ D₂. 3. 5. 7. 8 S (G₃. 4 absent)
निःसंशयः (for 'शयं) After निःसं, D₂ ins.:

विश्वामित्र उवाच ।
स्थाने तावत्संशयः प्रेत्यभावे
निःसंशयं कर्मणां वा विनाशः ।
अहं पुनर्^aवर्त इत्याशयात्मा
मूलं रक्षन्भक्षयिष्याम्यभक्ष्यम् ॥ ७५
बुद्ध्यात्मके व्यस्तमस्तीति तुष्टो
मोहादेकत्वं यथा चर्म चक्षुः ।

355* **मूलतुल्यस्तिपुण्यं (sic)
मोहात्मके यत्र यथा स्वभक्षे ।

For the repetition in G₁, cf. v. l. 74. D₂. 9
कर्मणा. K₂. 5 B₁-5 Da Dn₁. n₃ D₂. 3. 8 वै विनाशः;
D₇. 9 S (G₃. 4 absent) चा (D₈ वा)पि नाशः (for वा
वि). — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 V₁ B D₁ G₁. 2 M₂ व्रत (G₁
वृत्त) नित्या (Bo 'मित्या'; B₂ 'नित्यः') शयात्मा; K₃. 5
Da Dn₁. n₃ D₂. 3. 5. 7-9 T₁ G₃ व्र (D₇ भू) तनित्यः
(D₇ T₁ G₃ 'त्या') शयात्मा; D₄ व्रतनित्येभमात्मा (sic);
T₂ व्रतनित्यो यतात्मा (for 'वर्त इत्याशयात्मा). — ^d)
K₁ भक्ष; K₃ Dn₁. n₃ D₂. 3. 8 रक्ष्यं (Dn₃ 'क्षं') (for
रक्षन्). D₄ न भक्षयिष्यामि. K₄ D₃. 4 अभक्षं (for
'क्ष्यम्'). V₁ Bo. 1. 3-5 Da D₈ स वै क्षेप्ये (B₁ सर्वं
क्षेप्यामि) पापमिदं (V₁ 'यं; Da 'मं) लघीयः; T₂ G₁
M₂ अवेक्षते (T₂ अन्वेक्षिष्ये; G₁ अन्वेपिष्ये) मां हि
भूयो गरीयान्.

76 ^a) D₈ बुद्ध्या ममैव (for बुद्ध्यात्मके). All
MSS. (except Ś₁ K₂ D₁; Dn₂ D₈ G₃. 4 absent)
व्यक्त (D₁ 'क्ति'म् (for 'स्तम्). Da अपि प्रतुष्टो (for
अस्तीति तुष्टो). K₁. 2 D₉ तुष्टा; K₃ Dn₁. n₃ D₂. 3. 8
पुण्यं; B₂. 4 D₇ तुष्टे; D₄ रष्टे; M₁. 8 तुष्टिर् (for तुष्टो).
— ^b) K₁ B₄ D₈ मोहादेव त्वं; K₃ D₇. 9 S (G₃. 4 ab-
sent) त्मके (M₂ 'ने' त्वं; K₄ 'देकत्वेन'; B₁ मे देव-
त्वं; Da देहादेक (D₂ 'रमक' त्वं (for मोहा'). V₁ Bo.
2-5 Da D₈ न यथा (for यथा). K₁ शर्म; K₃ V₁
B D₈ शब्दः; K₄ D₉ वृत्तः; Dn₃ शकः; D₂ शक्तः;
D₇ S (G₃. 4 absent) शिष्टः (for चर्म). B₄ D₈ चक्षः
(for चक्षुः). K₃ Dn₁. n₃ D₂. 3. 8 मोहात्मके यत्र यथा
भक्ष्ये (Dn₁ D₈ 'भक्षे; Dn₃ 'पक्षे); D₄ मोहात्मके
नास्तिकरष्टं कर्षयित्. — After 76^a, K₃ D₈ ins.:

356* यथा चक्षुः शब्दतरव न बुध्य-
द्वयं पश्येच्चक्षुरेवं तथैव ।

[(L. 1) D₄ तथा (for यथा).]

यद्यप्येनःसंशयादाचरामि

नाहं भविष्यामि यथा त्वमेव ॥ ७६

श्वपच उवाच ।

पतनीयमिदं दुःखमिति मे वर्तते मतिः ।

दुष्कृती ब्राह्मणं सन्तं यस्त्वामहमुपालभे ॥ ७७

विश्वामित्र उवाच ।

पिबन्त्येवोदकं गावो मण्डूकेषु रुवत्स्वपि ।

न तेऽधिकारो धर्मेऽस्ति मा भूरात्मप्रशंसकः ॥ ७८

श्वपच उवाच ।

सुहृद्वत्पानुशासि त्वा कृपा हि त्वयि मे द्विज ।

तदेवं श्रेय आधत्स्व मा लोभाच्छ्रानमादिथाः ॥ ७९

विश्वामित्र उवाच ।

सुहन्मे त्वं सुखेऽप्युधेदापदो मां समुद्रर ।

जानेऽहं धर्मतोऽऽत्मानं श्रानीमुत्सृज जाघनीम् ॥ ८०

श्वपच उवाच ।

नैवोत्सहे भवते दातुमेतां

C. 12. 5403
B. 12. 141. 85
K. 12. 141. 85

— °) B₂ यदा (for यदि). K₅ V₁ B_{1.2} D₁ D₁.
na D_{2-4.7.8} S (Ga. 1 absent) [ए]नत्; B_{1.2-3} D₁
[ए]दे (for [ए]नत्). K₅ B₁ D₁. na D_{2.3.8} संश-
यासमा चरामि. D₅ G₁ संशयम् (for "याद्"). D₁ S
(Ga. 1 absent) आहरामि (for आच). — °) D₅
om. from हं up to मतिः (in 77°). D₁ भविष्यसि.
K₁ D_{5.9} एवं; D₁ S (Ga. 1 absent) आस्य (for
एव).

77 D₅ om. 77^{ab} (cf. v. 1. 76). — °) S₁ (sup.
lin.) K₅ V₁ B_{1.2.3.4.5} Da D₁ D₁. S T₁ G_{1.2} M
यापनीयम्; K₁ यत्; K₅ D₁ D₁. S गोव; B₁ जाय;
B₃ पाय; D₁ यात; D₅ पापीयस्त्वम्; T₂ यावन्ती-
यम् (sic); G₁ यावन्तीयम् (for पत). — °) K₅
D_{2.3} निश्चया; D₅ ज्ञायते; D₁. na D₅ निश्चिता (for
वर्तते). — °) D₅ निष्कृतिः; D₁. na D₅ दुष्कृतो;
D₁ T₁ G₁ 'दुर्कृतिः; D₅ 'दुर्कृतं; T₂ G_{1.2} M_{1.2} 'दुर्कृतिर
(for 'दुर्कृती). D₁ D₅ (by corr. as in text)
[5] ब्राह्मणः; D₁ ब्राह्मणः. K₅ D₁ D₅ सत्वं; D₅
सुतं; D₁ S स तं (for सत्वं). — °) B_{1.2-3} यस्त्वा-
मेवम्; M₁₋₂ यत्स्वामहम् (for यस्त्वामहम्). K₁ उता-
कृत (sic) (for उपालभे). B₁ यस्त्वाहं समुपालभे.

78 D₅ reads 78 twice. — °) B_{1.2-3} D₅ विच-
रति (for पिबन्त्येव). — °) K₁ D₅ मंडूकेषु; D₁ S
मांद् (for मण्डू). K₁ भवत्सु; D₁ M रुद्; D₅
तुष; D₅ रुवति (for रुवत्सु). B₃ D₅ च (for [अ]-
पि). — °) B₁ damaged. D₁ om. (hapl.) from ते
up to नाम् (in 84°). K₁ G₁ चर्वो. B_{1.2-3} न ते
धर्मेधिकारोऽस्ति. — °) M₁₋₂ भूद् (for भूर).

79 D₁ om. 79 (cf. v. 1. 78). — °) B_{1.2} भूतो;
Da G₁ भूता (sic) (for भूत्वा). K₅ S V₁ B Da
D₁. na D_{2-3.4.5} [अ]नुशासते; D₁ S (Ga. 1 absent)

[अ]नु (T₁ G₁ नु; G₁ नि) शोचे (for 'शासि). K₁ S
V₁ B D (D₁ om.; D₁ D₅ absent) T G₁ स्वां (for
त्वा). — °) K₁ [अ]ति (for हि). D₅ वृथा हि त्वं
भवे द्विज. — °) K₅ V₁ B_{1.2} Da D_{1.7.9} T₁ G_{1.2.5}
M तदिदं; K₅ D₁. na D_{2.3.5} T₂ यदिदं; D₅ यदि
त्वं (for तदेवं). K₁ आयस्त्व; Da M₅ 'दस्त्व (for
'धस्त्व). — °) K₅ B₁₋₃ D₅ लोभात्मा (Da 'श्मां) (by
transp.). K₁ corrupt; K₅ D₅ मातिसंक्रियाः; K₅
m. S V₁ B Da D₁. na D_{2.3.4.5} पात (D₁ 'प'कं कृ-
(K₅ m त)या; D₅ श्रांगमादिथाः (for श्रान). D₁ S
(Ga. 1 absent) मा लोमे चेत आदथाः (D₁ 'धीः).

80 D₁ om. 80 (cf. v. 1. 78). D₅ om. (hapl.)
80-81. — °) K₅ D_{4.7.9} S (Ga. 1 absent) सुहृत्वं
(M₂ 'स्वे) चेदित्यसि त्वम् (D₁ मे). — °) D₅ (marg.
acc. m. as in text) अपापो (for आपदो). D₁ समु-
द्ररः (for 'दर). — °) D₁ धर्मम् (for धर्मतो). K₅
B_{1.2-3} D₅ मार्गो (for ऽऽत्मानं). — °) K₁ मौनीम्
(corrupt); K₅ S V₁ B Da D₁. na D_{2-4.8} मौनीम्;
D₅ भोज्याम् (for श्रानीम्). K₅ V₁ B Da उत्सृज्य.
D₁ S (Ga. 1 absent) उत्सृजेमां श्रजाघनीं (G₁ 'जिं).

81 D₁ S om. 81 (cf. v. 1. 78, 80). — °) K₁
नेहो (before corr. 'वो)रसहे (for नैवो). K₅ S V₁
B_{1-2.3} D (D₁ S om.; D₁ D₅ absent) T₁ G_{1.2}
M₂ भवतो; B_{1.2} G₁ भगवतो (G₁ 'ते) (for भवते).
K₅ D₁ S D_{2.3} T₁ G_{1.2} एतो; V₁ B₁ एव; B₃ T₂
G₁ M एतद्; Da एतं (for एतो). — °) K₁ Da
D₅ नोपेक्षितं (for 'क्षितं). K₁ द्विषमाणे; V₁ B_{1.2}
S₁ द्विषमाणं; B₃ lacuna; G₁ द्विष; M₂ द्विषमाणः
(for द्विषमाणं). K₁ अपचं (sic); D₅ अगचं (for
स्वसचम्). — °) K₁ B_{1.2} G₁ M₂ स्वाच; D₅ आवां;
D₁ स्वावां; D₅ स्वावां (for स्वाच). K₅ S Da स्वसके-
वाच (D₁ 'वु); K₅ D₁. na D_{2.3.4.5} पापलोकाच-

C. 12. 3403
B. 12. 141. 85
K. 12. 141. 85

नोपेक्षितं हियमाणं स्वमन्त्रम् ।
उभौ स्यावः स्वमलेनावलिप्तौ
दाताहं च त्वं च विप्र प्रतीच्छन् ॥ ८१
विश्वामित्र उवाच ।
अद्याहमेतद्वृजिनं कर्म कृत्वा
जीवंश्चरिष्यामि महापवित्रम् ।
प्रपूतात्मा धर्ममेवाभिपत्स्ये
यदेतयोर्गुरु तद्वै ब्रवीहि ॥ ८२
श्वपच उवाच ।
आत्मैव साक्षी किल लोककृत्ये

त्वमेव जानासि यदत्र दुष्टम् ।
यो ह्याद्रियेद्भक्ष्यमिति श्रमांसं
मन्ये न तस्यास्ति विवर्जनीयम् ॥ ८३
विश्वामित्र उवाच ।
उपादाने खादने वास्य दोषः
कार्यो न्यायैर्नित्यमत्रापवादः ।
यस्मिन्न हिंसा नानृते वाक्यलेशो
भक्ष्यक्रिया तत्र न तद्वरीयः ॥ ८४
श्वपच उवाच ।
यद्येष हेतुस्तव खादनस्य

(D₉ 'नु-'); V₁ B_{1.2} D_a D_r S (G_{3.4} absent) श्रम-
(V₁ B_{1.2} D_a स्वमः; G₁ श्रजलेनानु-; B₀ समले-
नाव-; B₀ शमलोकाव- (for स्वमलेनाव-). —^a) All
MSS. (except S₁ K_{1.2}; D_{1.5} om; D_{2.6} D₆ G_{3.4}
absent) चाहं (by transp.). K_{3.5} V₁ B₁₋₄ D_a
D_{n1.13} D_{2.3.8} ब्रा (B₁ ब्र) ब्रह्मणस्त्वं (for त्वं च विप्र).
K₃ प्रतीक्ष्य; K₅ 'क्षः; B₃ 'क्ष्यः; B₁ D_{2.3.8}
'क्ष (for 'च्छन्).

82 D₁ om. 82 (cf. v. l. 78). —^a) B₃ अहम् (for
अद्याहम्). S₁ K_{2.4} T₂ एतं; G₁ [अ]हं ते (for एतद्).
G₂ om. कर्म. —^b) V₁ B D₆ तरिष्यामि; D_{a1} भरि
(for चरि). K₃ D_{1.9} M₂ महव (for महा).
—^c) K_{3.5} D_{n1.13} D_{2.3.8.9} स पूतात्मा; D_r T₁
G_{2.5} M संपूजितात्मा; G₁ स जीवि (for प्रपू). K₃
[अ]भिपत्स्ये; B₁ 'यात्ये; M₁₋₃ [अ]नुपत्स्ये (for [अ]-
भि). B_{0.3-5} D₅ प्रयुक्तमात्मानं (B₃ D₅ 'हार) मिवा-
भिपत्स्ये. —^d) D₁ तदेनयोर् (for यदेतं). K₃ D₄
वै (K₃ वा) गुरु तद् (by transp.); D_{2.6} गुरु तद्वद्;
D_r S (G_{3.4} absent) वै गुरु नस्तद्. B_{1.2} D_a नो;
B₁ D₆ lacuna (for वै). K₁ B₀ ब्रवीमि.

83 D₁ om. 83 (cf. v. l. 78). D_r om. 83-85.
—^a) K₃ B₁ आत्मेव; B_{0.3.5} D₅ 'त्मा च (for 'स्मैव).
K₅ D_{n1.13} D_{2.3.8} कुल- (for किल). K_{1.2.5}
V₁ B D_a D_{n1.13} D_{2.3.8.9} S (G_{3.4} absent)
धर्म- (G₂ 'र्मस्) (for लोक-). K₃ B_{0.3-5} 'वृद्ध; B₁
2.5 m D_a T G_{1.5} M 'चर्ये; D₅ 'वृद्धे; G₂ आहुस्
(for -कृत्ये). D₄ आत्मेव साक्षी प्रेक्ष्य पापेषु नित्यं. —^b)
K₃ B_{1.2} D_a D_{n1.13} D_{2.3.8.9} S (G_{3.4} absent)
दुष्कृतं (for दुष्टम्). —^c) K₃ D_{4.9} ह्याददे; K₅ V₁

B D_a D_{n1.13} D_{2.3.8.9} 'त्रिषाद्; T G_{1.5} M_{2.4} ह्यर्थ-
येद्; G₂ M_{1.3} [s] 'यर्थयेद् (M₃ 'यन्) (for ह्यात्रि).
D_a भक्षमिति; D₅ 'क्ष्यमिर्द; G₁ 'क्ष्यामीति (for 'क्ष्य-
मिति). —^d) B₀ तत्र (for तस्य). D_{2.6} T₂ विसर्जनीयं.

84 D₁ om. up to नानृ (cf. v. l. 78). D_r om.
84 (cf. v. l. 83). —^a) D₁ उपादानं (for 'दाने).
D₁ पादने; G₂ बाधने (for खादने). K_{1.3.4} D_{1.9}
वास्य दोषः; K_{2.5} V₁ B_{1.2} D_a D_{n1.13} D_{2.3.8} चा-
स्ति दोषः; B₄ D₅ S (G_{3.4} absent) वाक्यदोषः (B₁
'वाः) (for वास्य दोषः). B_{0.3.5} दोषाः. —^b) S₁
कार्यो न्यायैर्द; K₁ छायो न्यायैर्द; K₃ D_{n1} D_{1.9} कार्या-
(D_{n1} 'या)त्यये; K_{4.5} B_{0.3-5} D_{2.3.8} T G_{1.2.5}
M_{1.2} कार्ये (B_{3.5} 'र्या)न्याये (M₁ 'र्ये); V₁ कार्येव्यये;
D_a 'र्येत्ताये; D₅ 'र्योपाये; M_{2.4} कार्यो न्याय्ये (for
कार्यो न्यायैर्द). K₁ D₂ नित्यमत्रापवादः; D_{1.9} 'मेवाप'
(for 'मत्राप'). —^c) K_{3.5} B₁ D_{n1.13} D_{2.3.8.9}
यस्मिन्; D_a यत्र (for यस्मिन्न). D₅ लेषा (sic) (for
हिंसा). K₃ D₄ न कृतो; K₅ B_{1.3.4} D_{a1} D_{n1.13}
D_{2.3.8.9} नानृते; V₁ B_{0.2} D₅ T₂ M 'नृतो; B₃
'नृत; D_{2.6} 'नृते; G₁ ननृतो (for नानृते). K_{2.5}
V₁ B (except B₂) D_{n1.13} D_{2.3.8.9} G₂ वाक्य-;
D_{a2} नाव- (for वाक्य-). K₃ D₄ 'लेषाद्; T₂ 'लेषो;
G₁ 'लेषो (for 'लेषो). —^d) D_{a1} M भक्ष (for
मक्ष्य-). K₅ V₁ B D_a D_{n1.13} D_{2.3.8.9} T G_{1.2.5}
M_{2.4} यत्र (for तत्र). T₂ G₁ तु (for न). K₃ D_{1.9}
भक्षं नृपाक्ष तु (D_a 'मनु) तद्वरीयः.

85 D_r om. 85 (cf. v. l. 83). —^a) K₃ D_{2.3.8}
यद्येष; D_{2.6} 'यस्य; D₁ 'ल्येव; D₂ 'देव (for 'द्येव).
T₂ धर्मस्; G₁ lacuna (for हेतुस्). K₃ D₄ कार-

न ते वेदः कारणं नान्यधर्मः ।
 तस्मादभक्ष्ये भक्षणाद्वा द्विजेन्द्र
 दोषं न पश्यामि यथेदमात्स्य ॥ ८५
 विश्वामित्र उवाच ।
 न पातकं भक्षणमस्य दृष्टं
 सुरां पीत्वा पततीतीह शब्दः ।
 अन्योन्यकर्माणि तथा तथैव
 न लेशमात्रेण कृत्यं हिनस्ति ॥ ८६
 श्वपच उवाच ।
 अस्यानतो हीनतः कुत्सिताद्वा

ते विद्वांसं बाधते साधुवृत्तम् ।
 स्थानं पुनर्यो लभते निषङ्गा-
 चेनापि दण्डः सहितव्य एव ॥ ८७
 भीष्म उवाच ।
 एवमुक्त्वा निवृत्ते मातङ्गः कौशिकं तदा ।
 विश्वामित्रो जहारैव कृतबुद्धिः श्वजाघनीम् ॥ ८८
 ततो जग्राह पञ्चाङ्गीं जीवितार्थी महामुनिः ।
 सदारस्तामुपाकृत्य वने यातो महामुनिः ॥ ८९
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रववर्पाथ वासवः ।
 संजीवयन्प्रजाः सर्वा जनयामासु चौषधीः ॥ ९०

C 12. 5415
 B 12. 141. 97
 K 12. 141. 92

नेत्यः; Ks V1 B1.2 Da T G2.5 स्वादने स्यान्; Bo Dn1 D2.2.2.2 G1 M 'नेत्य' (for 'नस्य'). K1 यद्येष होतन्व बोदस्य (sic). --^a) V1 B Da Ds न तत् (Da सं) प्रपद्ये; T1 G2.5 ततो न (G2 om. न) वेदः; M1.2 न ते (M2 यो) पवादः; M2.4 न ते वादः (for न ते वेदः). Ks Bs Dns D2.2.2.2 करणे (for कारणं). K1.5 V1 Bo.2-5 Da Dn1 D2.2.2.2 नार्थः; B1 Dns नापि; T1 G2.5 नात्र; T2 G1 नास्य (for नास्य). B1 Dns [न] धर्मः; G1 धर्मो. Ka Da न कारणं चार्थधर्मः प्रदिष्टः. --^a) Ka Da भक्षणे (for 'गाद'). Da त्रिजेन्द्र (for द्विजेन्द्र). Ks V1 B Da Dn1.2 D2.2.2.2 T2 G1 M1.2 तस्मादभक्ष्ये (Dns D2.2.2.2 'क्षे'; D2 'क्त') भक्षणे वा (Bo.4.2 Ds 'माले'; D1 'णाद्वा' द्विजेन्द्र; T1 G2.5 तस्मादभक्ष्याभक्षणे यद्भिः; M2 कस्मादभक्ष्ये न भक्ष्यते द्वि'. --^a) Dns T1 G2.5 दोषान्; Ds धर्म (for दोषं). V1 B1.2 Da M1.2 यथा स्वम्; T G1.2.2 M2.4 यद् (T2 G1 यथा) धर्म (for यथेदम्). S1 K (except Ks) Bo.2-5 Dn1.2 D2.2.2.2 अत्र; G1 अर्थः; M2 जात्यः (for जात्य).

86 B1 om. the ref. --^a) Ks.5 Dn1.2 Ds-2.2.2 नैवातिपापं (Da 'मात्रं; Ds 'तापं' (for न पातकं). Ks V1 Dn1.2 D2.2.2.2 भक्ष (Dns 'इय' माणस्य (for 'णमस्य'). B1 Dns D2.2.2.2 दुष्टं (for दष्टं). --^a) All MSS. (except S1 K2.5 D1; Dns Ds G2.5 absent) सुरां तु पीत्वा (V1 Ds च पीत्वा; D1 तु भुक्त्वा) पततीति (K1 Da 'ह' शब्दः (Da 'वदा:'). --^a) Ds काकानि (for 'कर्माणि'). All MSS. (except S1 K2.5 D1 G2; Dns Ds G2.5 absent) यथा (for तथा). B4 तथैव; D4 तथैव (for तथैव). --^a) Ks.5 Bs.5

Dn1.2 D2-2.2.2.2 पापः; D1 T1 G2 M लेप- (for लेप). D1 मायस्य (for मात्रेण). All MSS. (except S1 D1; Dns Ds G2.5 absent) कृतं (for कृत्यं).

87 D1 om. the ref. --^a) D1 च (for वा). --^b) Ks भीतं; Ks B1.2 Da Dn1.2 D2.2.2.2.2 T G1.2 M तद् (for सं). Bs.5 G2 भीतं (G2 तद्) विद्वान्संबद्ध (G2 'बाध'ते साधुवृत्तं. --^a) Ks Da Dn1.2 Ds (marg. as in text) स्थानं; B2 Ds स्थाने (for स्थानं). D4 वा (for यो). V1 B1.2 Da लभते यो (B2 'तस्यो') (by transp.); M2 यो भवते. K (except K2) V1 B D (Dns Ds absent) T1 G2.5 [s]मि (Da वाभि)पंगान्; T2 G1 [s]नुपं; M विभं (M2 'हं'गान् (for निषङ्गात् as in S1 K2 only). --^a) Ds तेनैव; G2 तेनाभि (for 'पि'). T2 G1 येनातिदण्डः सहितः स एव.

88 --^a) V1 B1 Da निवृत्ते तु (for निवृत्ते). --^b) V1 D2 मातंगे (for मातङ्गः). K1 कौशिकत्; V1 B1.2 Da Ds कौशिकत्. Ks B2 Dn1.2 D2.2.2 तथा (for तदा). --^a) G2 तु (for श्व). Ds जाघनी; T1 G1 जाघनि.

89 --^a) S1 Dns पंचांगो (Dns 'गां'); Ks Dn1 D2.2.2.2 T1 G2.5 स (D1 T1 G2.5 च) कर्म; B2 Da विधिबन्ध; D1 G1 पंचांगी (for पञ्चाङ्गी). --^b) Ks Ds जीविताय; B2 Da विश्वामित्रो; D1 T G1.2.2 M2.4 जीवितार्थं (for 'तार्थी'). --^a) K1 सदानस्य (for 'रस'). S1 (sup. lin. as in text) K (except Ks) V1 B Dns D1-2.2.2.2 उपाहृत्य (for 'कृत्य'). D1 S (G2.5 absent) सदारस्तस्य चाह (D1 'ह'स्य. --^a) D1 वने (for वने). S1 (sec. m.) ततो; Ks आता (for

G. 12. 5416
B. 12. 141. 98
K 12. 141. 100

विश्वामित्रोऽपि भगवांस्तपसा दग्धकिल्बिषः ।
कालेन महता सिद्धिमवाप परमाद्भुताम् ॥ ९१
एवं विद्वानदीनात्मा व्यसनस्यो जिर्जाविषुः ।
सर्वोपायैरुपायज्ञो दीनमात्मानमुद्धरेत् ॥ ९२

एतां बुद्धिं समास्थाय जीवितव्यं सदा भवेत् ।
जीवन्पुण्यमवाप्नोति नरो भद्राणि पश्यति ॥ ९३
तस्मात्कौन्तेय विदुषा धर्माधर्मविनिश्चये ।
बुद्धिमास्थाय लोकेऽस्मिन्वर्तितव्यं यतात्मना ॥ ९४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

यातो). Ks. s V1 B^oDa Dn1. ns Ds-s. 1-9 S (Gs. s absent) वने (T2 पदे) भोक्तुमिषेय सः. — After 89, Ks-s V1 B Da Dn1. ns Ds. s. s. s ins.:

357* तथास्य बुद्धिर्भवद्विधिनाहं श्रजावनीम् ।
भक्षयामि यथाकामं पूर्वं संतप्य देवताः ।
ततोऽस्मिन्पुनसंहत्य ब्राह्मेण विधिना मुनिः ।
पुनर्ब्राह्मेणेन विधिना चरं श्रपयत स्वयम् ।
ततः समारभत्कर्म दैवं पिथं च भारत । [5]
आहूय देवानिन्द्रादीन्भागं भागं विधिक्रमात् ।

[(L. 1) Ks यथा; Ks Bs Da Ds अध (for तथा). Ds reads the portion from हं श्रजा up to विधिना (in line 3) twice. — (L. 2) Ks B1 तथा- (for यथा-). Ks -भागं (for -कामं). — (L. 3) Da अध (for ततो). B2 उप*रकृत्य (for 'संहत्य'). Ks माणेन (sic); Ks Bs. s. s m Da मा(B2 म)क्षणो (for ब्राह्मेणे). — (L. 4) Da2 चारु (for चरं). Ks श्रपयतः; Ks श्रपयत (sic) (for अय*). Ds चरं वा श्रपयेत्कथं (for the post. half). — (L. 5) B1 समारभेत् (for 'रभत्'). — (L. 6) Ks Ds. s आहूयत् (for 'हूय'). Ks भागं विधिक्रमाददात्; B2 भागं भागमकल्पयत् (for the post. half).]

90 ^b) Ks Dn1. ns Ds. s. s स (for [अ]य). — ^a) D1 G1 स जीवयन्. — ^d) Ds1 G1 चोपधिः; T2 चोपधीः.

91 ^a) Ks V1 Da Ds. s T2 G1 [स]य; Bo lacuna (for सयि). — ^b) Ks Ds -कल्मषः (Ks 'खः') (for -किल्बिषः). — ^c) Ks महती; Ms तपता (for महता). — ^d) T1 Gs. s ह्येष; Gs (inf. lin., sec. m.) ह्याय

(for अवाप). K1 पुनसाद्भुतं (sic); Ks Dns Ds. s T2 G1 परमाद्भुतं; V1 B1. 2 Da स मुनिस्तदा (for परमाद्भुताम्). — After 91, Ks V1 B Da Dn1. ns Ds. s. s. s ins.:

358* स संहत्य च तत्कर्म अनास्थाद्य च तद्विः ।
तोपयामास देवांश्च पितृंश्च द्विजसत्तमः ।

[(L. 1) V1 उपाहृत्य; B2 (marg. as above) उप* (for स सं). Ds. s. s अनामाय (for 'स्नाय').]

92 ^a) B2 Da सर्वोपायविधानज्ञो. — ^d) K1 भीतम् (for दीनम्).

93 ^a) Ks Ds समाधाय (for 'स्याय'). — ^b) Ks Ds तदा भवेत्; V1 B1. 2 Da भवेत्तदा (for सदा भवेत्). — ^d) All MSS. (except S1 K2. 4 D1; Dn2 Ds Gs. s absent) पुरुषो भद्र (T2 धर्म) मन्त्र (D2. s M1. s. 4 'स्तु'; D4 'स्तु' ति).

94 ^a) Da वदुषा (for विदुषा). M2 तस्मात्सर्वमपि कौन्तेय. — ^d) Ks. s V1 Bo. 1. 8-9 Da Dn1 Ds-s. 1-9 S (Gs. s absent) कृतारमना; B2 D1 यथा; Dns कृतारमना (hypermetrie) (for यथा).

Colophon. — Sub-parvan: S1 K B1 Da Dn1 D1-s आपद्धर्म; V1 B2 D1 S (Gs. s absent) राजधर्म; Bo. s-s Ds आपत्सु; Dns आपत्ति. — Adhy. name: N (Dn2 Ds absent) G1 M1-s विश्वामित्रश्रपच (D1 G1 'पाक' संवाद; G2 मांसभक्षणं. — Adhy. no. (figures, words or both): B2 T2 142; Bs. 4 140; Ds1 10; Dn1 11; T1 Gs 144; G1. 2 M 143. — Śloka no.: Da 101; Dn1 102; Ds 99.

१४०

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं धोरमुद्दिष्टमश्रद्धेयमिवानृतम् ।

अस्ति सिद्धस्युमर्यादा यामहं परिवर्जये ॥ १

संश्रुह्यामि विपीदामि धर्मो मे शिथिलीकृतः ।

उद्यमं नाधिगच्छामि कुतश्चित्परिचिन्तयन् ॥ २

भीष्म उवाच ।

नैतच्छ्रुद्वागमादेव तव धर्मानुशासनम् ।

प्रज्ञासमवतारोऽयं कविभिः संभृतं मधु ॥ ३

बह्व्यः प्रतिविधातव्याः प्रज्ञा राज्ञा ततस्ततः ।

नैकशाखेन धर्मेण यात्रैषा संप्रवर्तते ॥ ४

बुद्धिसंजननं राज्ञां धर्ममाचरतां सदा ।

जयो भवति कौरव्य तदा तद्विद्धि मे वचः ॥ ५

बुद्धिश्रेष्ठा हि राजानो जयन्ति विजयैषिणः ।

धर्मः प्रतिविधातव्यो बुद्ध्या राज्ञा ततस्ततः ॥ ६

नैकशाखेन धर्मेण राज्ञां धर्मो विधीयते ।

दुर्बलस्य कुतः प्रज्ञा पुरस्तादनुदाहृता ॥ ७

C 12. 5427
F 12. 142. 7
I 12. 142. 7

140

1 Ds विश्वामित्र (for युधिष्ठिर). —^a) Da उद्दिष्टम् (for 'दृष्टम्'). Ks. s Dn1. ns Ds. s. s यदि धोरं समुद्दिष्टम्. —^b) B2 (marg.) यत्रैषा संप्रवर्तते. ☞ Ca: अश्रद्धेयमिवानृतम् अनृतमिवाश्रद्धेयम् । ☞ —^c) Ds यद् (for सिद्ध). K1 अस्य; Da वस्तु (for दस्तु). —^d) K1 यामर्त्य (sic) (for 'हं'). Dr S (Gs. s absent) यामर्त्य परिवर्जयेत्.

2 ^a) Bo M2. s स मुह्यामि; T2 समु (for संमु). G1. s विषादामि. —^b) Ds [s]पि; Dr S (Gs. s absent) [s]पि (for मे). M1. s कृतं; M2 कृता (for कृतः). —^c) V1 उत्थानं; Da1 उत्थम्यं; Ds. s. s उत्थोगं (for उत्थमं). V1 नाभिगच्छामि. —^d) Ds. s कदाचित् (for कुतश्चित्). T2 G1 वर्जयन्; M2 चित्तयेत् (for 'यन्'). Ks Dn1. ns कदाचित्परिसारयन्; Ds कुतस्वेतदचित्तयन्.

3 B2. s lacuna; Dr T1 Gs. s om. the ref. —^a) S1 K1. s D1 सम्यक्; Da1 एते; Da2 एतत्; T2 एते (for नैतत्). Ks. s. s V1 B Dn1. ns Ds. s. s. s Cn भुक्त्वा B1 बुद्ध्यागमाद् (for बुद्ध्या). Ds एवं. —^b) Ks भवेद् (for तव). M2 कर्मानु (for धर्मानु). — Before 3^a, Dr T1 Gs ins. भीष्म उवाच. —^c) Ks Ds प्रज्ञा (for प्रज्ञा). Ks. s V1 B Dn1. ns Ds. s. s Cn समवहारो; Ks Da Dr S (Gs. s absent) Cv 'मिहारो (for 'वतारो). D1 यः (for सः). K1 प्रज्ञार्थ समवायोः. ☞ Cn: समवहारो निष्ठा । ☞ —^d) Bo. s—Ds विद्वद्भिः (for कविभिः). V1 Bo Ds संभृतं; Da1 संभृतं; Da2 संघृतं; D1 संभृतं; Gs संभृतं

(for संभृतं).

4 ^a) Ks Da1 सदा; Dr T1 Gs. s बहु; Cv बाह्याः (for बह्व्यः). ☞ Cv: बाह्याः प्राकृताः प्रजाः प्रतिविधातव्याः इदं कुर्वन्ति शिक्षितव्याः । ☞ —^b) Da आज्ञा (for प्रज्ञा). D1. s lacuna; Ds राज्ञस्. —^c) Dr S (Gs. s absent) बहु- (for नैक-). Ds शाखेन. — Ds G1 om. (hapl.) 4^a-7^a. —^d) S1 K2. s. s V1 B2. s Dn1. ns Ds. s. s T1 Gs यत्रैषा; Bo. 1. s Ds यत्रैषा; D1 यत्रैषा (for यात्रैषा). Dr T Gs. s M संप्रसिध्यते (Dr T2 'ति) (for 'वर्तते). Ks Ds राज्ञो धर्मोऽभिधीयते.

5 Ds G1 om. 5 (cf. v. l. 4) B1 om. 5^a-7^b. M2 repeats 5-6 after 14^{ab}. —^{ab}) Ks Dn1. ns Ds. s. s बुद्धिसंजननो धर्म आचारश्च सदा सदा. —^c) Ks जाया; Ks Dn1 Ds. s. s ज्ञेयो; Dr T Gs. s क्षयो (for जयो). —^d) Ks B2. s Dn1. ns Ds. s. s सदा (for तदा). Ks Ds. s [ए]तद् (for तद्). B2 (marg.) तदा तद्विद्विरेव च; Dr T Gs. s सदा तद्विद्विरेव च; M (M2 both times) सदा सद्बुद्धिरेव च.

6 For the repetition of 6 in M2, cf. v. l. 5. B1 Ds G1 om. 6 (cf. v. l. 5, 4). —^b) Ks B2. s Dn1. ns Ds. s. s. s चरन्ति; Gs भवन्ति (for जयन्ति). Ds विषयैषिणः. —^c) M2 (both times) धर्म. Da धर्म प्रति विधातव्यं. ☞ Cn: प्रतिविधातव्यमधिकिसनीयः । ☞ —^d) Ds बुद्धिः; M2 (both times) बुद्ध्या. D1 राज्ञस्.

7 B1 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5); Bo. s. s Ds G1 om. 7^a (for Ds G1, cf. v. l. 4). —^a) Ks Ds. s. s नैकशाखेन. —^b) Ks B1 Dn1. ns Ds. s. s. s राज्ञो (for

C. 12. 5428
B. 12. 142. 8
K. 12. 142. 8

अद्वैधज्ञः पथि द्वैधे संशयं प्राप्तुमर्हति ।
बुद्धिद्वैधं वेदितव्यं पुरस्तादेव भारत ॥ ८
पार्श्वतःकरणं प्रज्ञा विपूची त्वापगा इव ।
जनस्तूचारितं धर्मं विजानात्यन्यथान्यथा ॥ ९
सम्यग्विज्ञानिनः केचिन्मिथ्याविज्ञानिनोऽपरे ।
तद्वै यथातथं बुद्ध्या ज्ञानमाददते सताम् ॥ १०

राज्ञः). G₁ यत्राधर्मो विधीयते. — °) D₅ कृत- (for कुतः). D₇ T₁ G_{2.5} अबलस्य ततः प्रज्ञा. — °) K₈ G₁ अनुदाहृतः; K₈ B (except B₁) D_{2.5.8} पाहता (for 'दाहता').

8 °) K₁ अद्वैधज्ञः; K₈ D₄ अद्वै (D₄ 'द्वि') धकः; D_{2.5} अपेधन्यः (sic); G₁ M₄ अद्वैय (M₄ 'ध') ज्ञा (for 'घज्ञः'). T₂ G_{1.2} प्रति (for पथि). D₁ द्वैधैः; G₂ द्वैधैः. ॥ Cv: ज्ञानिनः अज्ञानिनश्च प्रतिद्वैधं द्वैविध्यं यस्य तस्मिन्धर्मो ॥ — °) K₈ अर्हति. B₂ D₄ संशयं प्राप्तुते महत्. — °) D₁ बुद्धिद्वैधैः; M₄ 'द्वैतं' (for 'द्वैधं'). D₇ S (G_{2.5} absent) विधातव्यं (for वेदि').

9 °) Ś₁ K_{1.4} V₁ B₁ D₄ D_{2.5.8} T₂ G_{1.2} कारणं; B_{0.4.5} -करण- (for -करणं). K_{2.3.5} B₁ D_{2.1.15} D_{2-4.8} प्राज्ञो; V₁ D₇ S (G_{2.5} absent) राज्ञो; B_{0.4.5} -प्रज्ञः; D₁ राज्ञा; D₅ प्राहुर; D₆ प्राज्ञे (for प्रज्ञा). — °) Ś₁ K_{1.4} M₄ विपू (K₁ 'धू') चि तु; K₈ विष्टभिस्तु; V₁ B_{0.3.15} विप्रविद्धा; B₁ रिपुविद्धा; B_{2-4.5.15} विप्रविद्धा; D₄ विप्रवेद्; D₁ विपूयितु (sic); D₄ ब्रष्टिभिस्तु (sic); D₅ विप्रविष्टा; D₇ T₁ G_{1.2.5} विपूयस्तु; D₆ ब्रष्टिभिस्तु (for विपूची तु). V₁ B_{2.15} मृगा (for [अ]पमा). K_{2.5} D_{2.1.15} D_{2.3.8} C_n विष्टंभित्वा प्रकारयेत्. — °) K₅ यतस्; V₁ B_{0.8-5} बुद्धस्; D₅ बुद्धेस्; D₇ S (G_{2.5} absent) जनास् (for जनस्). K_{2.4.5} B_{1.2.5} D_{2.1.15} D_{2.3.8.9} T₁ G₅ तच्चरितं; K₈ V₁ तु चरितं; B₀ D₄ तु चरितं; B₂ तच्चा; B₃ तच्चयावितं; D₇ सूचरितं (for तच्चा). — °) D₇ S (G_{2.5} absent) विजानंति (for 'नाति'). Ś₁ K_{1.4} D₁ तदा; B₁ यथा; D₆ तथा (for the second [अ]-न्यथा). K₅ विज्ञातव्यं यथान्यथा.

10 °) K₈ D₄ मिथ्या- (for सम्यग्-). K₈ D_{2.1.15} D_{2.3.8} अमिथ्याज्ञानिनः केचिन्. — °) K₈ B_{0.4} D_{2.1.15} D_{2.3.8} T₂ परे (for स्परे). — °) V₁ G₁ यद्वै (for तद्वै). B₁ D_{2.1.15} D_{2.3.8} M₂ यथायथं (for 'तथं'). Ś₁ K₁ बुद्ध्या. — °) M₁₋₃ आदीयतां; M₂ आददतां

परिमुष्णन्ति शास्त्राणि धर्मस्य परिपन्थिनः ।
वैषम्यमर्थविद्यानां नैरर्थ्यात्ख्यापयन्ति ते ॥ ११
आजिजीविषवो विद्यां यशस्कामाः समन्ततः ।
ते सर्वे नरपापिष्ठा धर्मस्य परिपन्थिनः ॥ १२
अपक्वमतयो मन्दा न जानन्ति यथातथम् ।
सदा ह्यशास्त्रकुशलाः सर्वत्रापरिनिष्ठिताः ॥ १३

(for 'दते'). G₂ सभा (for सताम्). — After 10, the sequence in T₂ G₁ is: 11^{ab}, 13^{ab}, 12^{bd}, 11^{ad}, 12^a, 13^d.

11 For the sequence in T₂ G₁, cf. v. l. 10. — °) Ś₁ -मुष्णति; K₈ D₄ -पुष्णति; D₄ -पुष्यति (for -मुष्णन्ति). G₁ शास्त्राणि. — D₇ M₂ om. (hapl.) 11^b-14^a. D₆ T₁ G₅ om. (hapl.) 11^c-12^b. — °) Ś₁ वैशेष्यम्; D₁ वैशस्यम् (for वैषम्यम्). K₁ अर्थ्य-; D₄ M₄ अर्थ; T₂ G_{1.2} Cv अपि; M_{1.8} इह (for अर्थ-). ॥ Cv: वैषम्यं कस्यचिद्विभागस्य तत्रावेदकत्वम् । ॥ — °) K₁ निरक्ष्याः; K_{2.5} V₁ B₁ D₄ D_{2.1.15} D_{2-5.8} T₂ G_{1.2} M (M₂ om.) निरर्थाः (for नैरर्थ्यान्). K_{2.4} तापयन्ति; B₂ क्षाप-; D₅ स्थाप- (for ख्याप-). Ś₁ K_{1.4} V₁ B₁ D₄ D_{1.5} च (for ते).

12 For the sequence in T₂ G₁, cf. v. l. 10. D₇ M₂ om. 12; D₆ T₁ G₅ om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). — °) Ś₁ K_{1.2.4} D₁ निर्य- (for विद्यां). K₈ B₀ D_{2.3} D₄ आजिजीविषवो (B₀ 'तो'; D₆ 'ते') विद्यां; T₂ आशी-विषमयो विद्यां. — °) K₈ D_{2.1.15} D_{2.3.8} यशस्कामौ; B_{0.3} धर्मकामाः; D₅ यशस्कामः (for यशस्कामाः). D₆ स पंडितः (for समन्ततः). — °) K₅ V₁ B_{1.2} D₄ D_{2.1.15} D_{2.3.8} नृप-; T₂ G₁ गुरु- (for नर-).

13 For the sequence in T₂ G₁, cf. v. l. 10. D₇ M₂ om. 13 (cf. v. l. 11). Ś₁ K_{2.5} V₁ B₁ D₁ repeat 13^{ab} after 14^{ab}. — °) B₂ (second time) अपक्व-मंदयो; B₃ (second time) lacuna (for 'मतयो'). Ś₁ K_{2.3} V₁ B_{2.4} (all second time) जिह्वा (for मन्दा). — °) B₃ (second time) तिष्ठति (for जानन्ति). — °) K_{2.4.5} V₁ D_{2.1.15} D_{2.3.8} यथा; D₄ तदा (for सदा). T₁ G_{2.5} प्रगृह्य; T₂ सदास्य (for सदा ह्य-). — °) K₄ D_{2.1} D_{2.3.8} [अ]वृत्तिः (for [अ]-परि). T₂ निष्ठितां. D_{2.3} सर्वत्रापरिनिष्ठिताः; G₁ सर्वत्र परिनिष्ठितः.

14 D₇ M₂ om. 14^a (cf. v. l. 11). — °) K₈ D₄

परिमुष्णन्ति शास्त्राणि शास्त्रदोषानुदर्शिनः ।
 विज्ञानमथ विद्यानां न सम्यगिति वर्तते ॥ १४
 निन्दया परविद्यानां स्वां विद्यां ख्यापयन्ति ये ।
 वागस्त्रा वाक्छुरीमत्त्वा दुग्धविद्याफला इव ।
 तान्विद्यावर्णिजो विद्धि राक्षसानिव भारत ॥ १५
 व्याजेन कृत्स्नो विदितो धर्मस्ते परिहास्यते ।
 न धर्मवचनं वाचा न बुद्ध्या चेति नः श्रुतम् ॥ १६

परिमुष्णन्ति (for 'मुष्णन्ति'). K₁ शास्त्राणि (sic). —^b) B₁ damaged. K₂ शास्त्र (for शास्त्र). D₅ दोषार्थ-
 (for 'दोषानु-'). K₁ दर्शिनः (sic); B₀ सारिणः; B₁
 D₄ दशितः (for 'नः'). — After 14^{ab}, Ś₁ K₂ s V₁
 B D₁ repeat 13^{ab}; while M₂ repeats 5-6. —^c)
 K₁ s B₂-5 D₂ s D₄ अर्थ- (B₁ D₄ 'र्थ') (for अर्थ).
 K₂ s s D₁ ns D₂ s s विज्ञातमर्थं विद्यानां. ☞ Cv:
 विज्ञानं विपरीतज्ञानम् । ☞ — B₁ D₁ om. (hapl.)
 14^d-15^a. —^d) K₁ corrupt; M₂ स सम्यग्. T₂
 G₁ मे मतिः (for वर्तते).

15 B₁ D₁ om. 15^a (cf. v. 1. 14). Ś₁ reads
 15^{ab} on marg. —^a) K₁ पत्र (sic); D₄ M₂
 परि- (for पर). K₂ विज्ञानमथ विद्यानां (=14^c); T₂
 G₁ निवर्तनैरवि. —^b) K₂-5 V₁ B₁-5 D (except D₁;
 D₁ s absent) 8 (G₂ s absent) स्व; B₀ सु-
 (for स्वां). K₂ D₅ विद्या; G₁ विद्या. K₁ ख्यात-
 यति (for ख्यापयन्ति). K₂ D₄ s T₁ G₂ s M ते; K₂
 V₁ B₁ s D₄ D₁ ns D₂ s s च; B₀ s वै (for ये).
 —^c) K₂ s वाक्छुरीमास्व (sic); K₂ V₁ B₀ s-5 D₄
 D₁ ns D₂ s s वाक्छुरीमत्त्वा (V₁ B₂ s 'त्वा'); B₁
 वाक्छुरीमत्त्वा; D₇ T G₂ s M वाग्विनीताश्च (for
 वाक्छुरीमत्त्वा). K₁ D₅ पावस्त्रा (D₅ वागस्त्र) वाक्छुरी-
 सत्त्वा; K₂ D₄ वागस्त्रतो गनीशस्त्र- (sic); D₁ 'स्त्रवा-
 न्कलासत्त्वा; D₅ 'स्त्रस्य वेत्यनीशत्त्वा; G₁ 'स्तु वाग्विनी-
 तास्मा. ☞ Cv: (reading वागास्त्रियासुनीताश्च): अस्ति
 स्वर्गाख्यं परलोकमिति मन्वाना आस्तिकास्तेषां भाव आस्ति-
 क्यम् । वाचः स्वर्गकामो यजेतेत्याविवाक्यस्य यदास्तिव्यं तेना-
 नुनीतास्ते । ☞ —^d) Ś₁ K₁ शुद्ध; B₀ तेषु; B₁
 चकथ; B₂ ब्रह्म; B₃ s इस्व; D₁ ns दुग्धं (for दुग्ध-).
 D₄ अपि (for इव). D₅ इत्यविद्याफला इव. —^e)
 K₂ तद् (for तान्). —^f) G₁ राक्षसा (for 'सान्').
 D₅ (marg.) विद्धि (for इव).

16 ^a) K₂ s D₁ ns D₂ s s सन्निर; D₄ कृष्णाद्
 (for कृत्स्नो). K₂ s s D₁ ns D₂-4. 7. 8 T₁ G₁ 2. 5

इति बार्हस्पतं ज्ञानं प्रोवाच मधवा स्वयम् ।
 न त्वेव वचनं किंचिदनिमित्तादिहोच्यते ॥ १७
 स्वविनीतेन शास्त्रेण व्यवस्यन्ति तथापरे ।
 लोकयात्रामिहैके तु धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ १८
 समुद्दिष्टं सतां धर्मं स्वयमूहेन पण्डितः ।
 अमर्षाच्छास्त्रसंमोहादविज्ञानाच्च भारत ॥ १९
 शास्त्रं प्राज्ञस्य वदतः समूहे यात्यदर्शनम् ।

विहितो; B₁ 2 D₄ D₅ विजितो; M [s]मिहितो (for
 विदितो). —^b) D₅ तान्; M ते: (for ते). K₂ 3. 5
 V₁ B₀-2 D₄ D₁ ns D₂-4. 7. 8 T₁ G₂ s M₁ 3. 4 परि-
 हास्यति (for 'हास्यते'). — 16^{cd} is damaged in B₄.
 —^d) B₀ 3. 5 D₄ वेति; M₂ [ह]ति च (for चेति).
 G₂ M₁ 3. 4 न (for नः). K₂ s D₁ ns D₂ s s नैव
 बुद्धेति नः श्रुतं; B₂ D₄ बुद्ध्या चेति हि (D₄ चेति न) नः
 श्रुतं; D₅ बुद्ध्या वेति न च श्रुतं.

17 ^a) B₀ s शास्त्रं (for ज्ञानं). K₂ s D₁ s M₂ s
 बार्हस्पत्यमिति ज्ञानं; D₇ T G₁ 2. 5 M₁ s इति बार्हस्पत्य-
 विज्ञानं (hypermetric). —^b) Ś₁ K₁-8 V₁ B₁ D₁ 7. 9
 T₁ G₂ s M₁-8 मधवान्; T₂ G₁ भगवान् (for मधवा).
 —^c) K₂ s V₁ D₁ s न त्वेवं; D₄ न तस्वे; D₁ ns G₁
 तस्वेव (for न त्वेव). —^d) D₁ 7. 9 S (G₂ s absent)
 अनिमित्तम् (for 'त्ताद्').

18 M₂ om. 18-19. —^a) K₂ 4. 5 V₁ B D₄
 D₁ ns D₁-3. 5. 8. 9 T₂ सु (B₂ T₂ ज)विनीतेन; D₇
 T₁ G₁ 2. 5 M₁ s s स्वभि (for स्ववि). ☞ Cv:
 स्वविनीतेन गुरुमुखं विना स्वेनैवाभ्यसेन । ☞ —^b) T₂
 G₁ [ज]य वा (for तथा). K₁ s V₁ B D₄ D₁ ns
 D₂-5. 8. 9 M₁ न श्यवसंस्त (B₁ D₄ D₅ s 'स्त')यापरे;
 D₇ T₁ G₂ s M₂ s अभ्यवसंति चा (M₂ s 'त्यथा')परे.
 — K₂ om. 18^c-19^b. —^c) T G₁ M₁ s अथ (for
 इह). D₄ तु (for तु). —^d) D₄ D₁ प्राहुर
 (for जां).

19 M₂ om. 19; K₂ om. 19^{ab} (cf. v. 1. 18).
 —^a) D₇ S (M₂ om.; G₂ s absent) स्वर्क (for
 सतां). D₅ धर्मे. —^b) K₂ V₁ B D (except D₁;
 D₁ ns D₂ absent) 8 (M₂ om.; G₂ s absent) ऊ-
 हेत; Cv मुच्येन्न (for ऊहेत). — 19^{cd} damaged in
 B₄. —^c) K₂ D₅ अनर्थाच्च; K₂ अमर्षा (for 'वर्षा').
 G₂ संमोषाद्. —^d) K₂ अविज्ञावाच (for 'नाच').
 D₇ S (M₂ om.; G₂ s absent) अनिमित्तादि (M₁ s s

C. 12. 5440
 B. 12. 142 20
 K. 12. 142. 20

G. 12. 5441
B. 12. 142 21
K. 12. 142. 21

आगतागमया बुद्ध्या वचनेन प्रशस्यते ॥ २०

अज्ञानाज्ञानहेतुत्वाद्वचनं साधु मन्यते ।

अनपाहतमेवेदं नेदं शास्त्रमपार्थक्यम् ॥ २१

दैतेयानुशानाः प्राह संशयच्छेदने पुरा ।

ज्ञानमव्यपदेश्यं हि यथा नास्ति तथैव तत् ॥ २२

तेन त्वं छिन्नमूलेन कं तोषयितुमर्हसि ।

*त्तमि)होच्यते (= 17^d).

20 ^a) B₂ D₅ प्रज्ञास्य; D₁ प्रज्ञस्य. — ^b) D₇ समूहो;
Cn समूहे (as in text). ^c) S₁ तानि; D₇ T₂ G₅ यातु;
G₁ यदि (for याति). ^d) S₁ K₁ अदर्शने. K₂ D₁
समूहेदव्यदर्शने; K₃ D₄ "हे च (D₄ वा) नदर्शनं; D₂
"हे सत्यं"; C₇ समूहे यत्प्रदर्शनं. — ^e) K₃ D₄ आग-
तागमबुद्ध्या; D₇ S (G₃ absent) *आगतया बुद्ध्या.
* Cn: आगतागमया बुद्ध्या श्रुत्युपगृहीतेन तर्केण । *
— ^d) K₃ चेतना च; B₀ 2-5 न चान्येन; D₁ वचनं
न; D₄ वेतनाव- (for वचनेन).

21 ^a) K₃ D₇ S (G₃ absent) अज्ञान (G₁ 2
नं)ज्ञान; K₄ B₁ 2 Da D₅ *नाज्ञान- (for *नाज्ञान).
— ^b) D₄ मन्यते. — ^c) K₁ 2. 4. 5 B Da Dn₁ ns D₂ 3
अनपाहतमेवेदं; K₃ D₄ अनुपादेयं; D₇ S (G₃ ab-
sent) अनुपाग (G₁ M "ह"तमे); D₉ सत्यमेतदुपोवाह.
— ^d) K₁ वेदं; K₅ वेद-; Dn₁ हति (for नेदं).
K₃ D₄ 9 G₂ अनर्थकं (for अपार्थक्यम्). D₅ शास्त्र-
द्वयामपार्थक्यं; T₂ G₁ M *मेवमपार्थक्यं (T₂ G₁ *व परा-
र्थक्यं; M₃ *वमार्थक्यं).

22 ^a) K₃ दैतेयान्; D₅ दैतेयम्. K₁ वशया
(sic); K₄ 5 V₁ B (except B₁) Da Dn₁ ns D₂ 3.
5. 8. 9 T G₅ M₄ उशाना. — ^b) K₃ D₄ -च्छेदनाय वै;
K₅ B₁ 2 Da Dn₁ ns D₂ 3. 8. 9 *नं पुरा (for *ने पुरा).
M₂ परं (for पुरा). — 22^{ed} is damaged in B₁.
— ^c) K₂ 4 ज्ञातम् (for ज्ञानम्). ^d) S₁ K₂ 4 B₂ Da₁
D₁ अव्य (K₂ 4 *भ्यपदेशं; K₃ D₄ G₁ अत्युपदेश्यं (D₄
"शं"); K₅ Dn₁ ns D₂ 3. 5. 8 T₂ M₃ अव्यपदे (Dn₁
"दि"श्यं (for अव्यप). D₉ अज्ञानमव्युपदेश्यं च (hyper-
metrio). * Cn: अपदिश्यं दिशोर्मध्ये स्थितं, कोटि-
द्वयपरिधि । * — ^d) B₂ Da तच्चेन् (for यथा).

23 K₃ D₄ om. 23. — ^a) S₁ K₂ 4 D₁ तेन तच्च
(S₁ तं); K₅ Dn₁ ns D₂ 3. 8 तं तथा; S (G₃ 4
absent) C₇ तेन सं- (for तेन त्वं). D₇ संधि न (for
त्वं छिन्न). — ^b) K₅ Dn₁ D₂ 3 संनोदयितुम्; D₈

अतथ्यविहितं यो वा नेदं वाक्यमुपाश्रुयात् ॥ २३

उग्रायैव हि शृष्टोऽसि कर्मणे न त्ववेक्षसे ।

अङ्गेमामन्ववेक्षस्व राजनीतिं बुभूषितुम् ।

यया प्रमुच्यते त्वन्यो यदर्थं च प्रमोदते ॥ २४

अजोऽश्वः क्षत्रमित्येतत्सदृशं ब्रह्मणा कृतम् ।

तस्मादभीक्ष्णभूतानां यात्रा काचित्प्रसिध्यति ॥ २५

संरोदं (for कं तोष). B₁ 2 Dn₃ सं-; D₇ T₁ G₂ 5
कस्; T₂ G₁ M₃ 4 कांस; M₁ 2 तांस (for कं). K₅
B₀ 2-5 Dn₃ D₂ 3. 5. 7-9 T G₁ 2. 5 M हृच्छसि (G₁ 2
"ति) (for अर्हसि). — ^c) K₅ B₂ Dn₁ ns D₂ 3. 9
Cn अनव्य (K₅ *भ्य)वहितं; V₁ B₁ 2. 4 D₃ 5 अन्यव्यव-;
B₀ 5 अन्यव्यवसितं; D₄ अथ व्यवहितं; D₇ S (G₃ 4
absent) पुनर्व्यवसितं (T₂ G₁ "सितुं; M "हितं). V₁
B₂ 4 Da यावन्; B₁ यो वाङ् (for यो वा). * Cn:
अनव्यवहितम् अयुक्तम् । व्यवहितपदं नशब्देन समस्तं चेत्
नव्यवहितशब्दः संतिकृष्टवचनसदभावोऽनव्यवहितमिति योगोऽ-
त्र ज्ञेयः । * — ^d) B₁ न यो (for नेदं). K₅ Dn₁.
ns D₂ 3. 7. 9 उपाश्रुते (for *श्रुयात्).

24 ^a) G₂ अग्रे च (for उग्राय). D₁ [इ]ह; M₃
तु (for हि). T₂ हि (for सति). — ^b) D₄ 7 T G₁.
2. 5 कर्मणा (for *णे). K₁ 5 V₁ B Da Dn₁ ns D₂ 3.
5. 7. 8 T G₁ 2. 5 M त्वमीक्ष (Da₁ *क्ष्य)से; K₂ 4 D₁
तु वीं; K₃ D₄ 9 त्वमीक्षसे (D₉ *क्षः) (for त्ववेक्षसे).
— ^c) K₃ D₄ आगमान्; K₅ V₁ B Da Dn₁ ns D₂.
3. 5. 8 T₂ Cn अंग माम्; D₇ T₁ G₁ 2. 5 अग्रे माम् (for
अङ्गेमाम्). ^d) S₁ अनुवेक्षस्व; K₁ D₉ अन्ववेक्षस्व; K₂ 4
D₁ अनुवीक्षस्व; K₃ D₄ 7 T₁ G₁ 2. 3 (before corr.)
अनवेक्षस्व (for अन्व). — ^e) K₃ D₄ राजन्यायान्;
K₅ V₁ B Da Dn₁ ns D₂ 3. 5. 8. 9 M₂ Cn राजन्याय-;
D₇ T₁ G₂ 5 राजन्योयं; T₂ G₁ *न्यो मां; M₁ 2. 4 *न्यो
यां (for *नीतिं). K₅ V₁ B D (except D₁; Dn₃
D₉ absent) S (G₃ 4 absent) Cn बुभूषते (B₁ "से")
(for बुभूषितुम्). — ^f) S₁ K₂ 4 D₁ त्वया; K₁ 4
B₃ 4 Dn₁ ns D₂ 4. 8. 9 T₂ Cn यया; D₉ तथा (for
यया). V₁ B₂ D₄ प्रमा (D₄ *मु)घति; Da प्रमाद-
(Da₂ *य)ति; Cn प्रमुच्यते (as in text). D₇ T
G₁ 2. 5 त्वयौ (for त्वन्यो). B₁ यया प्रमाघ भिन्नोऽन्यो.
— ^g) D₇ यदर्थो. K₅ Dn₁ ns D₂ 3. 8 न; D₇ [5]यं
(for च). K₃ D₄ 9 प्रमोच्यते; Cn *वृते (as in
text).

25 ^a) K₁ Da₁ अजोऽश्वः; B₄ प्रजायं. B₄ is da-
maged partly from क्षत्र up to तस्माद् (in 25°). Dn₃

यस्त्ववध्यवधे दोषः स वध्यस्यावधे स्मृतः ।
एवैव खलु मर्यादा यामयं परिवर्जयेत् ॥ २६
तस्मात्तीक्ष्णः प्रजा राजा स्वधर्मे स्थापयेदुत ।
अन्योन्यं भक्षयन्तो हि प्रचरेयुर्वृका इव ॥ २७
यस्य दस्युगणा राष्ट्रे ध्वाङ्गा मत्स्याञ्जलादिव ।
विहरन्ति परस्मानि स वै क्षत्रियपांसनः ॥ २८
कुलीनान्सचिवान्कृत्वा वेदविद्यासमन्वितान् ।
प्रशाधि पृथिवीं राजन्प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ २९

क्षत्रियम् (for क्षत्रम्). Ks Ds एतच्च (for इत्येतत्).
—^b) Ks कृतः. —^c) Śi Ks. 4 Ds न तीक्ष्णः; Ks
नभीक्ष्णः; Ks Dn. ns Ds. 4. 8. 9 अभीक्ष्णः; V1 B
Da Ds न तीक्ष्णः; Ds T Gs. 2. 5 M1. 2. 4 न तैक्ष्णयाद्;
Ms न तैक्ष्णयो (for अभीक्ष्णः). —^d) Gs यत्र (for
यात्रा). Da1 काश्चित्. Ks Ds. 9 प्रशस्यते; Bz Da
प्रतिष्ठिता; M प्रसिध्यते (for 'ति).

26 ^a) Ds यत् (for यस्य). Ks तु वध्यः; Ks
स्ववध्यः; Gs स वध्यः. Gs 'दोषान् (for दोषः). — Gs
om. (hapl.) 26^b-28^a. —^b) Da1 स्मृताः. —^c)
Ks. 5 Dn. ns सा चैव (for एवैव). Ds om. मर्यादा.
Ks Ds एवमेव तु मर्यादाः; Bz एतस्यैव खलु मही; Ds
S (Gs om.; Gs. 4 absent) एषा ह्येव तु (Ms स्वैवहः;
Ms स्वैव सः; Ms ह्येव स्वः; Ms ह्येव ह्य) मर्यादा.
—^d) Ks Ds न राजा; Bz द्यां यः (for यामयं).

27 Gs om. 27 (cf. v. l. 26). —^a) Ks. 4 Ds
तीक्ष्णाः; Bz तीक्ष्णे. Ks Ds. 9 सदा (for प्रजा). T
Gs राजन् (for राजा). —^b) Ds S (Gs om.; Gs. 4
absent) स्थापयति (for 'वेद'). Ks Ds. 9 प्रजाः; Ks
Dn. ns Ds. 4. 8. 9 ततः; V1 B Da अतः (for उत).
—^c) Ds अन्यथा (for अन्योन्यं). V1 Bz भक्षयन्तो.

28 Gs om. 28^{ab} (cf. v. l. 26). —^a) Ds ये स
(for यस्य). Ms दस्युगणा. — Bz is damaged for
28^a. —^b) Dns वृक्षाः. Śi Ks. 4 Da Ds Ms
मत्स्याः; Ks Ds मत्स्यः (for मत्स्यान्). Ks Ds जला
(sic); Ms जलैर् (for जलाद्). —^c) Ks Ds. 8
विचरन्ति (for विहृ). Ds परास्मानि (for परस्मानि).
—^d) Ks Ds. 9 सर्वे (for स वै). Ks 'पांसुकाः; Ks
Da 'पांस (Ks 'सु)कः; Ds 'पांसुकाः (for 'पांसनः).

29 ^a) Ds क्षत्वा (for कृत्वा). —^b) Ms वेद-
विद्या (for 'विद्या). —^c) Ts स शाधि (for प्रशाधि).

विहीनजमकर्माणं यः प्रगृह्णाति भूमिपः ।
उभयस्याविशेषज्ञस्तदै क्षत्रं नपुंसकम् ॥ ३०
नैवोग्रं नैव चानुग्रं धर्मेणेह प्रशस्यते ।
उभयं न व्यतिक्रमेदुगो भूत्वा मृदुर्भव ॥ ३१
कष्टः क्षत्रियधर्मोऽयं सौहृदं त्वयि यत्स्थितम् ।
उग्रे कर्मणि मृष्टोऽसि तस्माद्राज्यं प्रशाधि वै ॥ ३२
अशिष्टनिग्रहो नित्यं शिष्टस्य परिपालनम् ।
इति शक्रोऽब्रवीद्दीमानापत्सु भरतर्षभ ॥ ३३

— After 29, Ks Ds ins. :

359* वेदवेदाङ्गतरवशो जपहोमपरायणः ।

माशीर्वादश्चरो नित्यमेव राजा पुरोहितः ।

[(L. 2) Ks om. पुरो. Ks राजां (for राजा). Ds
पुरा हितः (for पुरोहितः).]

30 ^a) Ks. 4 V1 B Da Ds. 4. 5. 7. 9 S (Gs. 4 ab-
sent) वि (Bo. 5 नि)हीनजम (Ks 'व-; Ks. 4 Ds 'प-)
कर्माणः; Ks Dn. ns Ds. 8. 8 विहीनं कर्मणा न्यार्यं;
text as in Śi only. —^c) Bz [अ]विशेषज्ञः. Ks Dn.
ns Ds. 8. 8 उपायस्याविशेषज्ञः. —^d) Ms स (for तद्).
Bz क्षेत्रं; M क्षेत्र- (for क्षेत्रं).

31 Cf. 12. 56. 21, 40; 103. 33; 104. 33.
—^a) Ks [उ]ग्रिणः; Ds [उ]ग्रं च (for [उ]ग्रं न). Ds
न (for च). Śi Ks. 4 Ds नैवोग्रिणैव चैवग्रं. — Bz is
damaged for 31^a. —^b) Ks. 4 Ms धर्मेणे (Ms 'नै)व;
Ds कर्म नैव; M1. 8 कर्मणेह (for धर्मे). —^c) Ms
प्रतिक्रामेद्. —^d) Bz न्याय्यो (for उग्रो). Ds कृत्वा
(for भूत्वा).

32 ^a) Ms कष्टं (for 'हृः). Ms वै (for सर्वं).
—^b) Śi Ks. 2. 4 Ds सौहृदत्वं च; Da1 सुहृदं त्वयि.
Ks Ds transp. त्वयि and यत्. Ks V1 Bz. 3 Da
Dn. ns Ds. 8. 8 Ms मे; Bo. 5 Ds Ms च; Bz. 4 Ds
तु (for यत्). Ms. 4 स्थिरं (for स्थितम्). —^c) Ks
अग्रे; Ks Bz. 3 Dns Ds. 4. 8 उग्र- (for उग्रे). Ts
हि (for उत्ति). —^d) Ms. 4 तथा (for तस्माद्). Ds
राजन्; Ts Gs राष्ट्रं (for राज्यं). Ks Da गौ; Ms. 4
तत् (for वै). — After 32, Ds S (Gs. 4 absent)
ins. :

380* अरुहः कस्यचिद्वाजमेवमेव समाचर ।

[Ts Gs अशिष्टः; Gs अरिष्टः (for अरुहः). Ts Gs
राष्ट्रं (for राज्यं). Ts Gs एवं; M एतत् (for एव).]

C. 12. 5/54
B. 12. 142. 34
K. 12. 142. 34

12. 5455
B. 12. 142. 35
C. 12. 142. 35

युधिष्ठिर उवाच ।

अस्ति स्विहस्युमर्यादा यामन्यो नातिलङ्घयेत् ।

पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३४

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणानेव सेवेत विद्यावृद्धांस्तपस्विनः ।

श्रुतचारित्रवृत्ताढ्यान्पवित्रं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३५

या देवतासु वृत्तिस्ते सास्तु विप्रेषु सर्वदा ।

कुद्वैर्हि विप्रैः कर्माणि कृतानि बहुधा नृप ॥ ३६

तेषां प्रीत्या यशो मुख्यमप्रीत्या तु विपर्ययः ।

प्रीत्या ह्यमृतवद्विप्राः कुद्राश्चैव यथा विपम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

शरणं पालयानस्य यो धर्मस्तं वदस्व मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

महान्धर्मो महाराज शरणागतपालने ।

अर्हः प्रष्टुं भवांश्चैव प्रश्नं भरतसत्तम ॥ २

33 ^a) M₂ अरिष्ट- (for अशिष्ट-). D₇ T₁ G₂, 5 निग्रहं (for 'हो'). — ^b) K₃ Bo. 5 D₄ सिष्टानां (for शिष्टस्य). K₁ परिपालयन्. — ^c) K₅ V₁ B₁, 2 Da Dn₁, n₈ D₂, 3, 8 एवं (for इति). K₄, 5 B (except B₅) Dn₁, n₈ D₂, 3, 8 T₂ शुक्रो (for शक्रो). K₃ धर्मम्; D₄, 9 धर्मान् (for धीमान्). — ^d) B₁ अन्यायं स्वं (for आपत्सु). M आपत्सु परमं मतं.

34 B₄ is damaged for 34^{ab}. — ^a) K₂, 5 Dn₁, n₈ D₂, 3, 8 चेदिह; V₁ Bo-3, 5 Da D₅ स्विदिह (for स्विहस्यु-). K₁ D₅ मर्यादां. D₇ S (G₃, 4 absent) वृत्ति चे (G₁ M₁, 2, 4 'त्तिश्चैव महाबाहो'. — ^b) M₂ यौ (for याम्). K₃ अहं; D₄ अयं; D₇ T₁ G₂, 5 आभ्यां; T₂ अन्यां; G₁ M अन्यान् (for अन्यो). K₂, 5 V₁ Bo. 2, 3, 5 Da Dn₁, n₈ D₂, 3, 8 M नाभि- (for नाति-). D₅ अन्योन्यामतिलङ्घयेत्. — ^c) K₁ M₁, 3, 4 त्वा; M₂ वा (for त्वां). K₃ D₄ सदा (for सतां). — ^d) T₂ G₁ तन्मे वकुमिहार्हसि.

35 ^b) D₄ विद्यां वृद्धिः; D₇ T₁ G₅ विद्यावृत्तांस; T₂ G₁ वेदविद्यांस (for विद्यावृद्धांस). K₃ तपस्विनां; D₇ S (G₃, 4 absent) तपोधना (M₂ 'धिपा'न्; D₅ तथैव च (for तपस्विनः). — ^c) K₃ श्रुतं (for श्रुत-).

36 ^a) D₇ T G₁, 2, 5 M₁, 3 शुश्रूषा तु महाराज (G₃ 'जा; M₁ 'जन्); M₂, 4 शुश्रूषा तु त (M₂ 'वास्तु स)-दा पार्थ. — ^b) K₁ D₄ M₂ सा तु; V₁ B₁, 2 Da सा ते; D₇ T G₁, 2, 5 सात्वं (for सास्तु). K₃, 5

V₁ B₁, 2 Da Dn₁, n₈ D₂-4, 7, 8 S (G₃, 4 absent) नित्यदा (for सर्वदा). — ^c) D₁ क्षुद्रैर्हि; D₅ रुष्टैर्हि; T₂ G₁ M₂ कूराणि (for कुद्वैर्हि). K₃ D₄ कुद्वो (D₄ 'द्वैर) विप्रैर्हि कर्माणि. — ^d) K₃ नृपः.

37 ^a) D₄ माध्यम्; T₂ G₁ नित्यम् (for मुख्यम्). K₅ Dn₁, n₈ D₂, 3, 8 प्रीत्या यशो भवेन्मुख्यम्. — ^b) All MSS. (except Ś₁ K₂, 4 D₁; Dn₃ D₅ G₃, 4 absent) अप्रीत्या (G₁ प्रीत्या च) परमं भयं. — ^c) V₁ D₄, 9 G₂ प्रीता; Da प्रीतास् (for प्रीत्या). Da तु (for हि). Bo. 3, 5 प्रीताश्चैवामृतं विप्राः. — ^d) D₁ क्षुद्राश्च (for कुद्राश्च). K₅ V₁ B₁, 2 Da₁ Dn₁, n₈ D₂, 3, 8 विषं यथा (by transp.); Bo. 3, 5 Da₁ परं विषं; D₇ S (G₃, 4 absent) यथोरगाः. D₅ प्रादुष्टाः परमं विषं.

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K Bo. 1, 5 Da Dn₁, n₈ D₁-5, 9 आपद्धर्मः; V₁ D₇ S (G₃, 4 absent) राजधर्मः; B₂-4 राजधर्मेष्वापद्धर्मेषु. — Adhy. name: M₂ विप्रस्तुतिः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₅ 142; B₁ 132; B₃, 4 141; Da₁ 11; Dn₁, n₈ 12; D₅ 10; T₁ G₅ 145; T₂ G₁, 2 M 143. — Śloka no.: Da Dn₁, n₈ D₅ 38.

141

The Kapota-lubdhaka story (12. 141, 10—145. 18) is briefly summarised in the Pañcatantra (Kosegarten) III. 140—190. Cf. Ram. 6. 18. 24—25.

नृगप्रभृतयो राजन्नाजानः शरणागतान् ।

परिपाल्य महाराज संसिद्धिं परमां गताः ॥ ३

श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।

पूजितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं कपोतेन पुरा शत्रुः शरणमागतः ।

स्वमांसैर्भोजितः कां च गतिं लेभे स भारत ॥ ५

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्कथां दिव्यां सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

नृपतेर्मुचुकुन्दस्य कथितां भार्गवेण ह ॥ ६

इममर्थं पुरा पार्थ मुचुकुन्दो नराधिपः ।

भार्गवं परिप्रच्छ प्रणतो भरतर्षभ ॥ ७

तस्मै शुश्रूषमाणाय भार्गवोऽकथयत्कथाम् ।

इयं यथा कपोतेन सिद्धिः प्राप्ता नराधिप ॥ ८

धर्मनिश्चयसंयुक्तां कामार्थसहितां कथाम् ।

शृणुष्वावहितो राजन्गदतो मे महाभुज ॥ ९

कश्चित्क्षुद्रसमाचारः पृथिव्यां कालसंमतः ।

चचार पृथिवीं पापो घोरः शकुनिलुब्धकः ॥ १०

c. 12. 5468
E. 12. 145. 10
K. 12. 145. 10

1 Da om. the ref. Ds om. from the ref. up to महा (in 2^a). — ^a) B₁ महाप्रज. T₂ पितामह मनुप्रज. — ^b) K₂ Das Da विशारदः. — ^c) K₂ शरणो; V₁ Bo-2.4 Da Ds शरण्यं. K₂ Da₁ Dn₁.ns D₂.s पात्यमानस्य. Dr S (Gs.4 absent) शरणगतं पालयतो (G₁ 'ते' (hypermetric). — ^d) K₂.4 को (for यो). B₁.2 Da Ds M₂ तद् (for तं). K₂.4 V₁ B₁-3 D (except D₁.s; Ds om.; Dn₂ Ds absent) S (Gs.4 absent) अवीष्टि (for चन्द्र). —

2 Ds om. up to महा (cf. v. 1. 1). — ^a) D₂.4 D₁.s T₂ G₁ महाधर्मो. Ds reads from राज up to भारत (in 5^a) after कथा (in 6^a). — ^c) G₁ M₂ अहं (for अहं). Ka Da एवं (Da 'व'); B₁.2 Da₁ Dr T G₁.2.s M₁.s चैनं; Das चेतं; M₂ चैवं. — ^d) K₂ Dns सत्तमः.

3 For the sequence in Ds, cf. v. 1. 2. — ^a) K₂ Dn₁.ns D₂.s.s.s शिबिः; Ds शिवः (for नृगः). — ^b) Dr T₁ G₁.s शरणं गताम्. — ^c) All MSS. (except S₁ K₁.4 Bo.2.s D₁; Dn₂ Ds Gs.4 absent) महामानः (for 'राज'). — ^d) V₁ B₁.2 Da सिद्धिं परमिकां गताः.

4 — (var.) Rām. 6. 18. 24. Before 4, Da ins. युधिष्ठिर उवाच. For the sequence in Ds, cf. v. 1. 2. — ^a) K₂.4 [s]ति; K₂ B₁ Dn₁.ns D₂.s.s.s T₁ G₁ च (for हि). — ^b) Da शक्रः (for शत्रुः). Da शरणागताम्. — ^c) Ds om. (hapl.) 4^a.5^b. — ^d) S₁ K₂ T₂ यथा श्वायं; G₂ यथास्वैश्व. — ^e) Bo. 3-5 स्वैर्मांसैश्च. Da.7 T₂ G₁ स्वमांसैः (Ds स्वैर्मांसैः) जायि (T₂ 'श्वै' तर्जितः; G₂ मांसैर्मन्त्रितः).

5 Ds om. 5^{ab} (cf. v. 1. 4). For the sequence in

Ds, cf. v. 1. 2. — ^a) Ds om. पुरा. — ^b) Da शक्रः (for शत्रुः). — ^c) K₂ Dn₁.ns D₁-3.s स्वमांसं (for 'मांसं'). M₂ पूजितः (for भोजितः). Dr कांश्च (for कां च). — ^d) K₁ लभतः; Ds लेभे च (for लेभे स).

6 For the sequence in Ds, cf. v. 1. 2. Ds reads the ref. on marg. — ^a) D₁.7 S (Gs.4 absent) एतां (for दिव्यां). — ^b) K₁ Bo Da₁ Da.7 प्रणाशनीं; Das प्रणाशनं; S (Gs.4 absent) प्रमोचनीं (T₁ G₁ 'चिनी'). — ^c) B₁ T₂ कथिता; B₂ Dns D₂.s.s कथितं (for कथितां). K₂ V₁ Bo-2.4 Da Dn₁.ns D₂.s.s G₂ वै; T₂ या (for ह). D₁ गीतो भार्गवदीणया.

7 ^b) Da₁ नराधिपः; Das 'धिपाः. — ^c) Dr T₁ G₂ पर्यपृच्छच. — ^d) All MSS. (except S₁ K₂.4 Bo.2.s D₁.s; Dn₂ Ds Gs.4 absent) पुरुषर्षभ (Da 'भः') (for भरतः).

8 ^a) K₂ शुश्रूषमाणाय; G₂ शुश्रूषं (for शुश्रूषं). — ^b) G₁ भार्गवे. D₁ om. कथय. Ds कथं. — ^c) Da om. (hapl.) 8^a-9^b. — ^d) K₂.s V₁ B Da Dn₁.ns D₂.s.s.s.s इमां (for इयं). K₂ Dns D₁.s.s कथां; D₁.7 T₂ G₁.2.s M₁ कथा (for यथा). — ^e) Das Dr T₂ सिद्धिः. Das नराधिपः; D₁.s S (Gs.4 absent) जनाधिप (M₂.4 'प').

9 D₁ om. 9^{ab} (cf. v. 1. 8). Before 9, S₁ K V₁ B Da Dn₁.ns D₁-3.s.s.s M₁ ins. मुनिहवाच; Dr T₁ G₂.s उवाचा. — ^a) G₁ संयुक्तः. — ^b) K₂ सहिता. Da₁ सुमं; Das सुमां (for कथाम्). — ^c) K₁ D₁.4 गदतो (for गदतो). K₁ [s]ति (for मे). K₂ Das M₂ महाभुजः.

C. 12, 5469
B. 12, 143 11
K. 12, 143 11

काकोल इव कृष्णाङ्गो रुक्मः पापसमाहितः ।

यवमध्यः कृशग्रीवो ह्रस्वपादो महाहनुः ॥ ११

नैव तस्य सुहृत्कश्चिन्न संबन्धी न बान्धवः ।

स हि तैः संपरित्यक्तस्तेन घोरेण कर्मणा ॥ १२

स वै क्षारकमादाय द्विजान्हत्वा वने सदा ।

चकार विक्रयं तेषां पतंगानां नराधिप ॥ १३

एवं तु वर्तमानस्य तस्य वृत्तिं दुरात्मनः ।

10 = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 140. —^a) Dn1 कश्चित्. —^b) Ks प्रथिव्याः. K1.5 V1 Bo. 2-5 Ds. 2.5.8 कालसंमि (Ds 'मि')तः; Ks B1 Da Dn1 Dr. 9 S (Gs. 4 absent) 'संनिभः; Dns कुल-संमितः. Ds कालवयः पतत्रिणां. — D2 om. (hapl.) 10^a-11^b. —^c) B1 प्रथिव्याः. Dr S (Gs. 4 absent) पृथिवीपाल (for पृथिवी पापो). Ks.5 V1 B1.2 Da Dn1. ns Ds. 8 विचचार महारण्ये. —^d) T2 शकुन्.

11 D2 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10.). —^a) Ś1 K1.1 D1 काकोड (K1 'नु' (sic); D1 'ट' इति; T1 Gs काकोल इव. —^b) Bo. 2.5 पापे (for पाप). Ks V1 B1.2.4 Da Dn1. ns Ds. 2.5 रक्ताक्षः काल (Ks कोप) संमितः (B1 'मतः; Da Dn1 'निभः; Ds 'जितः). —^c) Ks जवमध्यः; T2 G1 यवमध्यः; M1 'मध्य. Bo. 5 कृशतनुः; T2 कृशग्रीवो. Ks Dn1. ns Ds. 2.5.8 दीर्घजंघो ह्रस्वपादो; Ds2 यवसंमध्यः कृशग्रीवो (hyper-metric). —^d) Ks Dn1. ns Ds. 2.8 महावक्त्रो; Bo. 5 Ds ह्रस्वग्रीवो (for 'पादो).

12 = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 141. —^a) G1 न वै (for नैव). Ds वैवस्वतः (for नैव तस्य). Ds नैतस्य सुकृतः कश्चिन्. —^b) M1.5 बांधवाः; Dns संबन्धी न च बांधवः. —^c) Ds1 स-हितः; Dr S (Gs. 4 absent) बांधवैः (for स हि तैः). Da. 1 T1 Gs स परित्यक्तम्. —^d) Ks V1 B1.2 Da Dn1. ns Ds. 2.5.8 S (Gs. 4 absent) रौद्रेण (for घोरेण). — After 12, Ks. 5 V1 B Da Dn1. ns Ds. 2.5.8 ins:

361^a नरः पापसमाचारस्यकव्यो दूरतो बुधैः ।

आत्मानं सोऽभिपश्यते सोऽप्यस्य स्यात्कथं हितः ।

ये नृपंसा दुरात्मानः प्राणिप्राणहरा नराः ।

उद्वेजनीया भूतानां व्याका इव भवन्ति ते ।

[(L. 3) Ds2 नृपंसा.]

अगमत्सुमहान्कालो न चाधर्ममबुध्यत ॥ १४

तस्य भार्यासहायस्य रममाणस्य शाश्वतम् ।

दैवयोगविमूढस्य नान्या वृत्तिररोचत ॥ १५

ततः कदाचित्तस्याथ वनस्थस्य समुद्रतः ।

पातयन्निव वृक्षांस्तान्सुमहान्वातसंभ्रमः ॥ १६

मेघसंकुलमाकाशं विद्युन्मण्डलमण्डितम् ।

संलभं सुमुहूर्तेन नौस्थानेनेव सागरः ॥ १७

13 Cf. Pañcatantra (Kosegarten) III. 143. —^a) K1 G1 क्षुरकम्; B1 Ds (marg.) जालकम्. —^b) V1 B1.2 Da T2 G1 M पक्षीन्; Ds पक्षान् (for द्वि-जान्). Ks बद्धा (for ह्रस्वा). T2 G1 M महाव (M1 'मु')ने (for वने सदा). Dr T1 Gs. 5 वने ह्रस्वा च पक्षिणः. —^c) Ks चचार. K1 संक्षयः; Da1 Gs M1 विक्रियं; Dns विक्रियाः; Ds विजयं; M2 विषयं (for विक्रयं). Ds पण्ये (for तेषां). —^d) Ks नराधिपः; Ks V1 B1.2 D (except D1. 9; Dn2 Ds absent) T1 Gs जनाधिप (Da2 'पः).

14 ^a) Ds वृत्तमानस्य. —^b) G1 कस्य (for तस्य). Ks तथावुरया; Ds तथा वुरया (for तस्य वृत्ति). Ds Gs वृत्तः; Dr G1 वृत्तिर; M2 वृत्ति (for वृत्ति). K1 om. (hapl.) from दुरात्मनः up to वृत्ति (in 15^d). —^c) B1 Da T2 अगच्छतः; Ds अगमं (for अगमत्). G1 सुमहान्कालो. —^d) Dr S (Gs. 4 absent) नैव (T2 G1 M 'व' धर्मम् (for न चाधर्मम्). G1 अबुध्यते. Ds न च धर्मोऽनुबुध्यते.

15 K1 om. up to वृत्ति (cf. v. l. 14). —^a) V1 B1.2 Da द्वितीयस्य (for सहायस्य). —^b) Ks. 4 रममाणस्य. Da1 शाश्वते; Ds शाश्वती. —^c) B1 दैवयोगः; Ds M2. 4 'योगाद्; Dr T1 Gs 'योगे; Gs दैवयोगः (for दैवयोगः). Bo. 5 विरुद्धस्य. —^d) B1 अरोचते; Ds अरोचतः.

16 ^a) Dns Ds. 2.8 स कदाचित् तस्याथ; Ds तत-स्य वनस्थस्य. —^b) Ks Da Dn1. ns Ds. 2.8 समं-ततः; V1 B1.2 Ds M समुद्रतः; Bo. 5 समुद्रतः (for समुद्रतः). Ds कदाचिन्नासकृदमः. —^c) Ks पतयन्. Da Ds. 5 T2 G1 वृक्षाग्रान्.) Ds अचस्ताद् (for सुमहान्).

17 ^a) Ś1 K1.2 D1 संकुलसंकाशं. —^b) Bo. 5 विहितं; B1.4 Ds भूयितं (for मण्डितम्). —^c) Ks T1 G1. 5 सचक्षुः; D1 सचिह्नः; Ds सुचक्षुः; M1 सज्जनं

वारिधारासमूहैश्च संप्रहृष्टः शतक्रतुः ।
क्षणेन पूरयामास सलिलेन वसुंधराम् ॥ १८
ततो धाराकुले लोके संभ्रमन्नष्टचेतनः ।
शीतार्तस्तद्वनं सर्वमाकुलेनान्तरात्मना ॥ १९
नैव निम्नं स्थलं वापि सोऽविन्दत विहंगहा ।
पूरितो हि जलौघेन मार्गस्तस्य वनस्य वै ॥ २०

(for संछन्नं). Ks B1.5 Da2 D4.5.7 T G1.2.5 तु
(Ks B1 च; B2 D5 स्म; T2 G1 हि) सुहृतेन; B2
स्वसुहृतेन Ks Dn1.n8 D2.2.8 संछन्नस्तु (D2 'स्य')
सुहृतेन. ^d) Ks (sup. lin.) V1 नौसंधेने (V1 'नै')व;
K4 नौस्थानेनैव; Ks B4.5 Dn1.n8 D2.2.8 नौसायैरिव;
Bo-8 Da D4.7 S (G2.4 absent) नौसायैने (D4.7 'नै')व
(for नौस्थाने). Ks सागर; D5 G2 सागर.

18 ^a) Ks Dn1.n8 D2.2.8 समूहेन; V1 D4.7 T
G2.5 सहस्रैश्च. — ^b) K1 संप्रहृष्टः; K2-4 V1 B2 D5
G1 M 'हृष्टः; Ks Bo-4 Dn1.n8 D2.2.8 'विष्टः; Da
'वृष्टः; D4 'वर्षुः (for 'हृष्टः). — ^d) Dn1 G1
वसुंधरा.

19 ^a) D1 ततो (for ततो). G2 धाराकुले. Ks
V1 B1-8 Da Dn1.n8 D2.2.8 काले (for लोके). — ^b)
Ks Bo-8 Da D2.2.8 M सोभ्रमन्; D1 T1 G2.5 सोभ-
वन् (for संभ्रमन्). Ks संभ्रमस्तु तदाभवत्; T2 G1
संभ्रमाविष्टचेतनः. — Ks om. 19^{ad}. — ^c) D2 शीता-
र्तस्य; G1 शीतार्तस्य. K1 वरं (for वनं). Da1 सर्वं.
— ^d) Bo.5 D5 संकुलेन (for आकु). Da2 [अ]तरा-
त्मना.

20 ^a) K2.4 D1 नैव; Ks उच्चैर् (for नैव). M2
निम्न. Dn8 चापि. — ^b) Ks विहंगहा; Da1 गह;
M1 गमाः (for 'गहा). — ^c) K4 पूरितो ह; B1
पूरितेन; T1 G2.5 'ते हि (for 'तो हि). — ^d) Ks
V1 B1-4 Da Dn1.n8 D2.2.8 तस्य मार्गो (B1 'मै') (by
transp.); D1 T1 G2.5 मार्गे तस्य. D4 जनस्य (for
वनस्य). Ks V1 B (except Bo) Da Dn1.n8 D2.
2.8 तु; D5 हि (for वै).

21 ^a) G1 पक्षिणे. Ks V1 B1.2 Da Dn1.n8 D2.
2.7.8 S (G2.4 absent) वर्षवेगेन (for वात'). — ^b)
D1 T1 G2.5 क्षास्त्रा (for हता). B2 नीलास्य (for
लीनास्य). Ks V1 B तथा (Ks 'दा') तद्वन् (Bo.2-5
'हं'); Da D4 तथाभवन्; D1 S (G2.4 absent) तु
पादपान् (G1 'त्'); D2 तथा तन् (for तदाभवन्).

पक्षिणो वातवेगेन हता लीनास्तदाभवन् ।
मृगाः सिंहा वराहाश्च स्थलान्याश्रित्य तस्थिरे ॥ २१
महता वातवर्षेण त्रासितास्ते वनौकसः ।
भयार्ताश्च क्षुधार्ताश्च बभ्रमुः सहिता वने ॥ २२
स तु शीतहतैर्गात्रैर्जगामैव न तस्थिवान् ।
सोऽपश्यद्वनपण्डेषु मेघनीलं वनस्पतिम् ॥ २३

C 12. 5485
B. 12. 143. 27
K. 12. 143. 27

— ^a) K4 M1 मृगाः सिंह; Ks Da Dn1.n8 D2.2.8
मृगसिंह. K1 वराहश्च; M2 'हांश्च (for 'हांश्च).
— ^d) Ks B2-5 Da Dn1.n8 D2.2.8 स्थलमाश्रित्य;
D5 स्थलान्याश्रित्य. Ks V1 B1 Da Dn1.n8 D2.2.8
शेरते (for तस्थिरे). D1 S (G2.4 absent) ये चान्ये
तत्र पक्षिणः (D1 T1 G2.5 तत्र वर्तिनः; M2 वनवासिनः).

22 ^a) K1 वातघर्मेण; T2 वात वर्षेण; M2 **वर्षेण.
— ^b) K1 त्रासितास्य (for त्रासि). M1.8 विचेतसः
(for वनौकसः). M2 त्रासितास्यचेतसः. — ^d) D4
बभ्रमुः सुमहावने.

23 ^a) Ks शीतहतो; D5 शीताहतैर्; G2 शीतश-
तैर् (for शीतहतैर्). M2 सहशीकरकैर्वनैर्. — ^b)
Ks V1 B Da Dn1.n8 D2.2.5.8 न जगाम (for जगा-
मैव). — After 23^{ab}, Ks V1 (marg.) B2.4 Dn1.n8
D2.2.8 ins. :

362* ददर्श पतितां भूमौ कपोतीं शीतविकलाम् ।
दृष्ट्वातोऽपि हि पापात्मा स तां पञ्जरकेऽक्षिपत् ।
स्वयं दुःखाभिभूतोऽपि दुःखमेवाकरोत्परे ।
पापात्मा पापकारित्वात्पापमेव चकार सः ।

[(L. 1) V1 B2.4 सोपश्यत् (for ददर्श). Ks शोक-
विकलां. — (L. 2) Dn8 दृष्ट्वातोऽपि (for दृष्ट्वातोऽपि). V1
B2.4 पञ्जमतोऽपि दृष्ट्वात्मा (B2 पापात्मा) (for the prior half).
D2.8 पञ्जरके. — (L. 3) B4 भूतः सन् (for भूतोऽपि).
V1 B2.4 दुःखं यः (B4 च) कुरुते परे (for the post.
half). — (L. 4) V1 B2.4 न स दुःखा (B4 पापा-
दिमुच्यते (for the post. half).]

Dn8 om. 23^{ad}. V1 reads 23^{ad} on marg. — ^a)
K1 D1 T1 G2.5 M1.2.4 वनवर्षेक्षिन्; Ks Bo.2-5
D2.8 'वं (Bo D2 'वं'दे स; Ks D4 'वं'दस्य; K4
'वं'दे स; Ks Dn1 D2.2 'वं'देतु; B1.2.5 (marg.) Da
D2 तद्वं (Da1 'वं'देतु; D4 वनवर्षेक्षः; T2 G1 M2
वनमध्योक्षिन् (for वनवर्षेक्षः). — ^d) Bo नीलमेघं;
Da1 मेघलीनं; Da2 'लीनां (for 'नीलं). — After

C. 12. 5488
B. 12. 143. 30
K. 12. 143. 29

ताराढ्यं कुमुदाकारमाकाशं निर्मलं च ह ।
मेघैर्मुक्तं नभो दृष्ट्वा लुब्धकः शीतविह्वलः ॥ २४
दिशोऽवलोकयामास वेलां चैव दुरात्मवान् ।
दूरे ग्रामनिवेशश्च तस्माद्देशादिति प्रभो ।
कृतबुद्धिर्वने तस्मिन्वस्तुं तां रजनीं तदा ॥ २५

सोऽञ्जलिं प्रयतः कृत्वा वाक्यमाह वनस्पतिम् ।
शरणं यामि यान्यस्मिन्दैवतानीह भारत ॥ २६
स शिलायां शिरः कृत्वा पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।
दुःखेन महताविष्टस्ततः सुष्वाप पक्षिहा ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१

23, Ks V1 B Da Dn1, ns (after 362*) D2, s. 5. 8
ins. :

363* सेव्यमानं विहंगौघैश्छायावासफलार्थिभिः ।
धात्रा परोपकाराय स साधुरिव निर्मितः ।
अथाभयक्षणेनैव वियद्विमलतारकम् ।
महत्सर इवोत्कुलं कुसुदच्छुरितोदकम् ।

[Dns om. lines 1-2. — (L. 2) V1 B Da स (V1 B2, 4 स; Bo. 1. 5 सु-) साधुमिव निर्मित (for the post. half). — (L. 3) Ks D2, s. 8 अथोभवत्. — (L. 4) Ds क्षुरितोदकं (for च्छुरि).]

24 * D7 S (Gs. 4 absent) कुसुमाकार (M2 'मो-
स्कर') ताराढ्यम्. — ^b M2 निर्जलं (for निर्मलं). Ks-5
Dn1, ns D2-4. 8 बहु; M1-8 तथा (for च ह). — M2
om. 24^{ad}. — ^c K1, s. 5 V1 B Dn1, ns D2-5. 8. 9
घनैर् (for मेघैर्). Ks दृष्ट्वा (for मुक्तं). K4 नरो
(for नभो). Ks D4 मुक्तं (for दृष्ट्वा).

25 * K (except K4) V1 B Da Dn1 D2, s. 7-9
T G2, 5 विलोकयामास (for अवलोक). — ^b V1 B1, 2. 4
D2, 7 T1 G2 M1, 4 वेलां च स; Bo. s. 5 Da T2 G1, 2 वेलां
च सु; D2 वनोत्तं स; M2 वेलाक्षस- (sio); M3 वेला-
श्च स (for वेलां चैव). D4 दुरात्मनो. Ks, 5 Dn1, ns
D2-4. 8 विगाढां (Ks 'ढं' प्रेक्ष्य (D4 'क्ष) शर्वरीं (Ks 'री').
— ^c Ks Dn1, ns D2, s. 8 दूरतो मे (for दूरे ग्राम-).
D7 निवासश्च. T2 G1 दूरे ग्रामाज्निवासं च. — ^d
Ks, 5 B2 Dn1, ns D2, s. 8 अस्माद् (for तस्माद्). D7
S (Gs. 4 absent) स्थानाद् (for देशाद्). Ks D4 अरि-
दम् (Ks 'म;'); B1 Ds इतः प्रभो (for इति प्रभो).

— ^a B1 हतः (for कृत-). Ks V1 B1, 2 Da Dn1.
ns D2, s. 8 दुमे; D1 वने (for वने). — ^e G1 स
तु (for वस्तु). Ks Dn1, ns D2, s. 8 ततः; B1 तथा
(for तदा).

26 * K1 सौंजलि; K2, 8 B2 Dn1, ns D2-4. 8
सौंजलि-; K4 Ds सौंजलि-; Ds सांजलि (for सोऽ-
ञ्जलि). Ks Dn1, ns D2, s. 8 प्रणति; V1 B Da Ds.
7. 9 S (Gs. 4 absent) प्रणतः (M2 'तं') (for प्रयतः).
— ^b Ks वनस्पतिः. — ^c G1 यानि (for यामि). M2
चान्यस्मिन्. — ^d K2-4 D1 G2 M1, 4 देवतानीह; Bo.
s-5 Ds, 9 T2 G1 देवतानीति. Ks D4 कानिचित् (for
भारत). Ks V1 B1, 2 Da Dn1, ns D2, s. 8 दै (Dns
दे) वतानि वनस्पतौ; M2 देवतानीतराणि च.

27 * Da1 Dns M2 सलिलायां (for स शिलायां).
— ^b K1 पत्रानि (for पर्णानि). T2 G1 M2 पर्णाना-
सीर्य भूतले. — ^c G1 तत्र (for ततः). B1 पक्षिहा;
B3 पक्षिता.

Colophon om. in T2 G1; Dns Ds Gs. 4 absent.
— Sub-parvan. : Ś1 K1-4 B1, 2. 4 Da Dn1, ns D2-5. 8
आपद्धर्म; V1 Bo. s. 5 D7 T1 G2, 5 M राजधर्म.
— Adhy. name : Ś1 K1, 2. 4 D1, 9 M1-8 कपोतोपा-
ख्यानं; Ks, 5 V1 B Da Dn1, ns D2-5 कपोतलुब्धक-
संवादः. — Adhy. no. (figures, words or both) :
B1 Ds 143; B3, 4 142; Da1 12; Dn1 13;
Ds 11; T1 Gs 146; G2 M 145. — Śloka no. :
Dns 35; Ds 92.

१४२

भीष्म उवाच ।

अथ वृक्षस्य शाखायां विहंगः ससुहृज्जनः ।
दीर्घकालोषितो राजंस्तत्र चित्रतनूरुहः ॥ १
तस्य काल्यं गता भार्या चरितुं नाभ्यवर्तत ।
प्राप्तां च रजनीं दृष्ट्वा स पक्षी पर्यतप्यत ॥ २
वातवर्षं महच्चासीन्न चागच्छति मे प्रिया ।

किं नु तत्कारणं येन साद्यापि न निवर्तते ॥ ३
अपि स्वस्ति भवेत्तस्याः प्रियाया मम कानने ।
तथा विरहितं हीदं शून्यमद्य गृहं मम ॥ ४
यदि सा रक्तनेत्रान्ता चित्राङ्गी मधुरस्वरा ।
अद्य नाभ्येति मे कान्ता न कार्यं जीवितेन मे ॥ ५
पतिधर्मरता साध्वी प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।

C. 12. 5502
B. 12. 144. 10
K. 12. 144. 10

142

1 Ds damaged. — ^a) Da: वृक्षस्य (for वृक्षस्य).
Ds छायायां (for शाखायां). — ^b) K1.s विहंगः;
Da1 Ds. 9 T Gs विहंगः; G1 विभागः (for विहंगः).
D1 Gs विहंगमसुहृज्जनः. — ^c) D1 om. from पितो
up to काल्यं (in 2^a). — ^d) K1 तनूरुहः; Bo. 4.s
तदा; T1 G1 Ms ततश्च (for तत्र). Gs तनूरुहः.
Ds सुविचित्रतनूरुहः.

2 D1 om. up to काल्यं (of. v. l. 1). Ds damaged.
— ^a) K1 Cv कालं; Ks V1 Bo-2.s Da Dn1 Ds.s
काल्यं; Ks B1 Dns Da.s काल्यः; Bs नख्यं; Ms
काल्य- (for काल्यं). ☞ Cv: कालं बहुकालम् । ☞ — ^b)
Ks Da विहङ्गः; M1 चलितुं (for चरितुं). S1 K1. 2.s
D1. 5.s न न्यवर्तत (for नाभ्यवर्तत). — ^c) Ds प्राप्ता. G1
रजनीं. — ^d) G1 परितप्यत.

3 Before 3, Ks ins. कपोत उवाच. 3^{ab} = (var.)
Pañcatantra (Kosegarten) III. 150^{ab}. — ^a) Da1
वातवर्षे; Dns शतवर्षे; D1 वातवर्ष (for वातवर्ष).
— ^b) V1 [चागच्छति; G1 चागच्छतु; Ms चागच्छति
(for चागच्छति). — ^c) Ks Dns Ds किं नु; B1 किं
ते; Da क नु (for किं नु). — ^d) Ds सोद्यापि.

4 ^a) Ms अस्याः (for तस्याः). — 4^{ad} = (var.)
Pañcatantra (Kosegarten) III. 150^{ad}. — ^a) Ms
हीनं (for हीदं). — ^d) Da शून्यमेतद्; T1 G1 सर्वं
शून्यं (for शून्यमद्य). Da: गृहे मतः (for गृहं मम).
— After 4, Ks. 5 V1 B Da Dn1. ns Ds-5.s ins.:

364* पुत्रपौत्रवधूभृत्यैराकीर्णमपि सर्वतः ।

भार्याहीनं गृहस्थस्य शून्यमेव गृहं भवेत् ।

न गृहं गृहमिलाहुर्यदिणी गृहमुच्यते ।

गृहं तु गृहिणीहीनमरण्यसदृशं मतम् ।

[Ks Da om. lines 1-2. — (L. 1) V1 -पौत्रादिभिर्
(for -पौत्रवधू-). Ds आक्षीर्णम् (for आक्षी-). — (L.
2) Bs एवे (for एव). — Lines 3-4 = (var.) Pañca-
tantra (Kosegarten) III. 152. — (L. 3) Ds
** मिलाहुर. Ds गृहिणी. — (L. 4) Ks न स्याद्; Bo.
3.s -शून्यम् (for -हीनम्). Da गृहेषु गृहिणी न स्याद् (for
the prior half). Da1 मतः; Ds भवेद् (for मतम्).
Ks Da वनस्य सदृशं गृहं (for the post. half).]

5 ^a) Ks -नेत्रातः; Bo. 3.s Da. 5 -नेत्रा तु (for
-नेत्रान्ता). — V1 reads 5^{ab} on marg. — ^b) K1.
2.s B1-8 -स्वना (for -स्वरा). — ^c) Ks Da सद्यो;
V1 यदि (for अद्य). K1 नाद्येति; Ks B1 Dn1. ns
Ds. 5.s नायाति (for नाभ्येति). Da भार्या (for
कान्ता). G1 अद्य नातिक्रमेः कान्ता. — After 5, Ks. 5
V1 B Da Dn1. ns Ds-5.s ins.:

365* न भुङ्क्ते मय्यभुक्ते या नास्नाते स्नाति सुमेध ।

नातिष्ठत्युपतिष्ठेत शेते च शयिते मयि ।

हृष्टे भवति सा हृष्टा दुःखिते मयि दुःखिता ।

प्रोषिते दीनवदना कुपे च प्रियवादिनी ।

[(L. 1) Ks Bo. 3.s Ds. 5 मय्यभुक्ते; Da1 न मे भुङ्क्ते
(for मय्यभुक्ते). V1 B Ds सा; Ds तु (for या).
Ks सा नारी पतिदेवता (for the post. half). — Ks
om. lines 2-4. — (L. 2) Bo. 3.s Ds. 5 न तिष्ठति
(for नाति). V1 Bo. 1.s Da1 न शेते (for शेते च).
— (L. 3) Ks Da हृष्टे मयि संहृ (Ks 'हृ' ह्यात्मा (for the
prior half). — (L. 4) V1 B चाप्रति- (for च प्रिय-).]

6 ^a) K1.s Dr. 5 S (Gs. 5 absent) -वर्मेवतां (for
'रता). Ks V1 B Da Ds-5.s पतिव्रता पतिप्राणा;
Ks Dn1. ns पतिव्रता पतिगतिः. — ^b) G1 कामेभ्योपि
(for प्राणे). Ks. 5 V1 B Da Dn1. ns Ds-5.s पति-

C. 12. 5503
B. 12. 144. 11
K. 12. 144. 11

सा हि श्रान्तं धुधार्ते च जानीते मां तपस्विनी ॥ ६
अनुरक्ता हिता चैव स्निग्धा चैव पतिव्रता ।
यस्य वै तादृशी भार्या धन्यः स मनुजो भुवि ॥ ७
भार्या हि परमो नाथः पुरुषस्येह पथ्यते ।
असहायस्य लोकेऽसिँल्लोकयात्रासहायिनी ॥ ८

(Ks Ds भर्तुः; V1 B Da पत्युः) प्रियहिते रता (Da1 'तः'). — After 6^{ab}, Ks. s V1 B Da Dn1. ns D2-5. s read 7^{ad}. Ks Ds repeat 6^a-7^d after 369*. — ^a) Da1 स हि (for सा हि). Ds धुधार्तेश्च (for 'तं').

7 ^a) Ks V1 B Da Dn1. ns D2. s. s. s स्थिरा (for हिता). — ^b) Ks Dn1. ns D2. s. s भक्ता स्निग्धा; Ds पतिप्राणा; T2 G1 धर्मिष्ठा च (for स्निग्धा चैव). Ks V1 B Da Dn1. ns D2. s. s. s यशस्विनी (for पतिव्रता). — Ks. s V1 B Da Dn1. ns D2-5. s read 7^{ad} after 6^{ab}. 7^{ad} = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 151^{ad}. — ^c) Ś1 (sup. lin. as in text) Ks तस्य (for यस्य). Ks. s V1 Bo. 2-5 Da2 Dn1. ns D2-5. s स्याद्; B1 वा; Da1 सा (for चै). Ks V1 Ds ईदृशी (for ता). — ^d) Bo Ds. s स धन्यः (by transp.); B1 नान्यः स. Ks. s V1 B Dn1. ns D2. 4. s. s पुरुषो (for मनुजो). Ks Bo Ds. s भवेत् (for भुवि). — After 7, Ks. s V1 B Da Dn1. ns D2-5. s ins.:

366* वृक्षमूलेऽपि दयिता यस्य तिष्ठति तद्बृहम् ।
प्रासादोऽपि तथा हीनः कान्तार इति निश्चितम् ।
धर्मार्थकामकालेषु भार्या पुंसः सहायिनी ।
विदेशगमने चास्य सैव विश्वासकारिका ।

[Dns om. lines 1-2. — (L. 1) Ds मूलेऽपि. Da1 वसिता (for दयिता). Ks B2. s. s Da D2. s यत्र (for यस्य). Ks Ds तं (for तद्). — (L. 2) Ks Ds कान्ता-रमिव सोच्यते; V1 B Da कान्ताराद (Da 'दि')तिरिच्यते (for the post. half). — Lines 3 = (var.) Mārkaṇḍeya P. 19. 70^{ab}. — (L. 3) Da1 धर्मार्थे (for धर्मार्थ-). Ks Ds धर्मकामार्थकार्येषु (for the prior half). Ks Ds सहायिनी. — (L. 4) Ks Bo. s Ds चैव (for चास्य). Ks -कारणी (for -कारिका).]

After the above, Ks Ds ins. 368* and 369* followed by the repetition of 6^a-7^d. After this repetition, Ks Ds ins.:

367* यस्य भार्या सदा रक्ता तथा छन्दानुवर्तिनी ।
विभवेऽपि हि संतोषस्तस्य स्वर्ग इहैव हि ।

तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च ।
नास्ति भार्यासमं किञ्चिन्नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ ९
नास्ति भार्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गतिः ।
नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसाधनः ॥ १०
एवं विलपतस्तस्य द्विजस्यार्तस्य तत्र वै ।

सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या पतिव्रता ।
सा भार्या या प्रियं ब्रूते सा भार्या या मनोरमा ।
यस्य भार्या गुणज्ञा च भर्तारमनुगामिनी । [5]
या चातीव हि संदृष्टा सा श्रीः साक्षाच्च वै धनम् ।

8 ^a) G1 पुरुषो (for परमो). Ks Bs Dn1 D2. s. s द्वयैः (for नाथः). — ^b) K1. s M1 पुरुषस्येव (for 'ह'). Ds T2 पद्यते; D7 पश्यते; Gs पश्यतः (for पथ्यते). — ^d) T2 -विधायिनी; M1 -सहायिनी (for -सहायिनी).

9 ^a) D1 S (Gs. s absent) अथ (for तथा). T1 G2. s मोहाभि- (for रोगाभि-). — 9^{ad} = (var.) 3. 58. 28^{ad}. — ^c) Ds नार्या (for भार्या-). D7 S (Gs. s absent) मित्रं (for किञ्चिन्). — ^d) G1 न हि स्यात्तस्य भेषजं.

10 Ks Ds om. 10^{ab}. — ^b) M1 भार्यासमो (for 'समा'). — ^d) Ks Ds धर्मसाधकः; Ks Dn1. ns D2. s. s 'संग्रहे; V1 B Da Ds. s M1. s. s 'साधने; D7 T1 G2. s 'शासने; T2 G1 'साधनं (for 'साधनः'). — Ks V1 B Da Dn1. ns D2. s. s. s ins. after 10: Ks Ds, after 366* (= Pañca. [Kosegarten] IV. 54):

368* यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ।

[(L. 1) V1 B Da Ds माता (for भार्या). Ks Ds सत्रता; V1 Bo-2. s भार्या च; Bs. s Da भार्या या (for साध्वी च). V1 Bo-2. s [अ]प्रियवादिनी.]

Ks Ds cont.:

369* अहो मम विना वह्निं दृष्ट्वाते गात्रसंचयम् ।

पतिव्रतधरा साध्वी प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।

— After the above Ks Ds repeat 6^a-7^d. After this repetition, Ks Ds ins. 367*. On the other hand, after 368*, Ks Da (Da, after 12^{ab}) Dn1. ns D2. s. s ins. an addl. colophon [Sub-parvan: Ks Da Dn1. ns D2. s आपद्धर्म. — Adhy. name: Ks Da Dn1. ns D2. s भार्याप्रशंसा. — Adhy. no. (figures, words or both): Da1 13; Dn1 14; Ds 12. — Śloka no.: Da Dn1 Ds 17.]

गृहीता शकुनमेन भार्या शुश्राव भारतीम् ॥ ११
न सा स्त्रीत्यभिभाषा स्याद्यस्या भर्ता न तुष्यति ।
अग्निसाक्षिकमप्येतद्भर्ता हि शरणं स्त्रियः ॥ १२
इति संचिन्त्य दुःखार्ता भर्तारं दुःखितं तदा ।
कपोती लुब्धकेनाथ यत्ता वचनमब्रवीत् ॥ १३

हन्त वक्ष्यामि ते श्रेयः श्रुत्वा च कुरु तत्तथा ।
शरणागतसंत्राता भव कान्त विशेषतः ॥ १४
एष शाकुनिकः शेते तव वासं समाश्रितः ।
शीतार्तश्च क्षुधार्तश्च पूजामसौ प्रयोजय ॥ १५
यो हि कश्चिद्विजं हन्याद्वां वा लोकस्य मातरम्

C. 12. 1517
B. 12. 145. 8
K. 12. 144. 25

11 B₄ damaged. Before 11, K₅ V₁ B₄ D₄ D₁. ns D₂. s. s. ins. भीष्म उवाच. — ^a) M₂ विल्लिपस (for विलपत्स). — ^b) D₇ S (G₃. 4 absent) वै तदा; D₉ तस्य वै (for तत्र वै). K₅ V₁ B (B₄ damaged) D₄ D₁. ns D₂. s. s. s. श्रुत्वा तु (V₁ Bo. 1. s. s. D₄ 'त्वाति'; D₉ 'त्वा सा) करुणं वचः. — ^c) K₁. s. s. Bo. s-s D₂ D₁. ns D₂-s. 7-9 S (G₃. 4 absent) शाकुनिमेन (G₁ 'निस्तेन' (for 'ननेन'). — ^d) K₅. s. V₁ B D₄ D₁. ns D₂. s. s. कपोती वाक्यमब्रवीत्. — After 11, K₄. s. V₁ B D₄ D₁. ns D₂. s. s. s. ins.:

370* कपोत्युवाच ।

अहोऽस्तीव सुभाग्याहं यस्या मे दयितः पतिः ।
असतो वा सतो वापि गुणानेवं प्रभाषते ।

[(L. 1) D₄ सभाग्याहं. K₄ V₁ B D₄ D₅ देवं (for दयितः). — (L. 2) D₅ आत्मनो वा मनो वापि (for the prior half). D₅ एष (for एषं).]

12 Before 12, Ś₁ D₇ S (except T₂; G₃. 4 absent) ins. कपोत्युवाच. 12 = (var.) Hitopadeśa I. 157. 12^{ab} = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 154^{ab}. — ^a) K₅ D₄ नामा (for न सा). K₅ D₁. ns D₂. s. s. स्त्री ह्यभि (K₅ 'नि') संतव्या; V₁ Bo. s. D₅ स्त्री ह्य (B₅ D₅ स्त्रीत्यभिभाषा स्याद् (V₁ स्याद्) (for स्त्रीत्यभिभाषा स्याद्). D₄ तस्य स्त्री प्रतिभाषा स्याद्; D₇ S (G₃. 4 absent) सा हि (G₁ नास्ति; M न सा) स्त्रीत्यवगंतव्या. — ^b) K₁. s. s. Bo. s. D₁. ns D₂. s. s. यस्यां; K₅ वास्या; G₁ यथा (for यस्या). D₇ T G₃. s. तु (for न). M₁. s. s. तुष्यते (for 'ति). — After 12^{ab}, K₅ D₂ D₅ D₂. s. s. ins. (= Pañcatantra [Kosegarten] III. 154^{cd}):

371* तुष्टे भर्तरि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ।

while D₄ ins. an addl. colophon (cf. v. l. 10). — Before 12^{cd}, D₄ ins. भीष्म उवाच. D₅ om. 12^{cd}. — ^c) D₄ अग्निसाक्षिकम् (for अग्निसाक्षिकम्). K₅ B₄ D₁ D₂. s. s. ह्येव; V₁ M₁. s. एवेतद्; Bo.

1. 2. s. D₅ T₂ ह्येतद्; B₂ D₄ ह्येवं (for अप्येतद्). G₁ अग्निसाक्षिकरो मे तद्. — ^d) D₇ S (G₃. 4 absent) परं (for स्त्रियः). K₅ V₁ B D₄ D₁ D₂. s. s. s. भर्ता वै दैवतं परं. — After 12, K₅ V₁ B D₄ D₁ D₂. s. s. ins. (= Pañcatantra [Kosegarten] III. 155):

372* दावाग्निनेव निर्देग्धा सपुष्पस्तवका लता ।

अस्मीभवतु सा नारी यस्या भर्ता न तुष्यति ।

[(L. 2) K₅ D₁ भवति (for 'तु). D₄ D₁ यस्यां (for यस्या).]

13 ^a) D₄ संचिन्त्य (for संचिन्त्य). — ^b) D₁ दुःखिता (for 'तं). D₅ सदा (for तदा); — ^c) Ś₁ लुब्धकेनाथा; K₅ D₁. ns D₂. s. s. 'नापि (for 'नाथ). T₂ G₁ गृहीता शकुनिमेन. — ^d) D₇ T₁ G₂. s. हता (for यत्ता). K₅ V₁ B₁. s. D₁. ns D₂. s. s. s. T₂ G₁ गृहीता (T₂ G₁ कपोती) वाक्यमब्रवीत्; Bo. s. s. बद्धा (B₅ बद्धा) वाक्यमब्रवीत्.

14 ^b) K₅ B₂. 4 D₁. ns D₂. s. 7. 8 T₁ G₂. s. तु (for च). D₅ कुरु वचस् (for च कुरु तत्). K₅ ते तथा; G₂ तत्तत् (for तत्तथा). — ^c) K₁ T₂ -संत्राणं; K₄ -संत्राणा; G₁ M₂ -संत्राणा (for -संत्राता). — ^d) K₁ एकतेन; T₂ गृहस्थस्य; M₂ भव तात (for भव कान्त).

15 = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 158. — ^b) B₅ M₂ तवावासं; D₅ तव वाक्यं; D₁ तव वा *; D₄ वनवासं; G₂ तव वाचं (for तव वासं). D₂ समाश्रिता (for समाश्रितः). — ^c) K₄ D₄ क्षुधार्तस्य (for 'श्च). B₂ शीतार्तश्च क्षुधार्तश्च. — ^d) V₁ B₁. s. D₄ अस्य; Bo. s. s. असिन् (for असौ). K₅ V₁ B₁. s. D₄ D₁. ns D₂. s. s. T₂ G₁ समाचर (D₂ 'र') (for प्रयोजय).

16 With 16, cf. 12. 145. 18. — ^a) K₅ हत्वा (for हन्याद्). — ^b) V₁ reads from गां up to तेषां (in 16^d) on marg. K₅ हन्याद्; V₁ B₁. s. 4 D₄ D₁. ns D₂. s. s. s. गां च; G₂ गदा (for गां वा). D₅ वा लोक (for लोकस्य). — ^c) Hypermetric. D₄

C. 12. 5518
B. 12. 145. 9
K. 12. 144. 25

शरणागतं च यो हन्यात्तुल्यं तेषां च पातकम् ॥ १६
यास्माकं विहिता वृत्तिः कपोती जातिधर्मतः ।
सान्याय्यात्मवता नित्यं त्वद्विधेनाभिवर्तितुम् ॥ १७
यस्तु धर्मं यथाशक्ति गृहस्थो ह्यनुवर्तते ।
स प्रेत्य लभते लोकानक्षयानिति शुश्रुम् ॥ १८
स त्वं संतानवानद्य पुत्रवानपि च द्विज ।

शरणागतं. Ks Bo. s-5 Ds. 9 तु; Ds नु; Ds S
(except T2; Gs. 4 absent) द्वि (for च). —^a) V1
transp. तुल्यं and तेषां.

17 ^a) Ks. 5 V1 Dn1 D2. s. 8 T2 G1 अस्माकं; B1
Da Dn8 D1. 4 यस्माकं (sic) (for यास्माकं). —^b) Da1
Dn1. n8 Ds. 9 G2 M2. 4 कपोती; Ds कपोत- (for का-
पोती). Ks V1 Dn1. n8 D2. s. 8 जातिधर्मतः; B1
जातिधर्मतः; Ds T1 G2. 5 धर्मतः पुरा (for जातिधर्मतः).
—^c) Ds स (for सा). K1. 8 B2 Ds न्यायात्मवता;
B1 Ds T1 G1. 2. 5 न्याय्या भवता; D1 न्याय्यात्मवता;
Ds न्याय्या सेवता; M4 न्याय्यात्मवता (for न्याय्या-
त्मवता). —^d) Da तद्वि मे न; Ds तद्विधेन; G1
तद्वि तेन (for त्वद्विधेन). Ks. 5 V1 B Da Dn1 D2. s.
1-8 S (Gs. 4 absent) [अनुवर्तितुं (V1 Bo T2 G1 'तं');
Dn8 [अ]तिव' (for [अ]भिव').

18 ^a) B1 Ts यथा शक्तिर; Da2 यथाशक्ति (for
'शक्ति'). ^b) K1 [s]प्यनुवर्तते; Ds नातु' (for ह्यनु).
Da न च कर्तुं प्रवर्तते; G2 गृहस्थोऽस्य निवर्तते. —^c)
Ds लोको (for लोकान्). —^d) Da अक्षयानिति; D1
G2 अक्षयानिति; Ds न क्षयानिति (for अक्षयानिति).
K1. 8 Ds. 1. 9 T G1. 2. 5 M1. 8 शुश्रुम्; V1 B1. 2 Da
M2 मे मतिः (for शुश्रुम्).

19 ^a) M2 सत्त्वं (for स त्वं). Ks संपत्तिवान्; V1
B1. 2 Da1 संततिमान्; Da2 संनतिमान्; Ds वसंत-
वान् (sic) (for संतानवान्). —^b) Ks B8 Dn1. n8
D2. s. 6. 7. 8 T1 Gs पुत्रवानपि; T2 M2. 4 दीर्घायुरपि
(for पुत्रवानपि). Bo यद् (for च). Da1 D1 द्विजः
(for द्विज). —^c) Ds. 9 त्वत्स्वदेहे; Ds T1 G1. 2. 5
M2. 4 त्वं (M2. 4 न) स्वदेह- (for त्वत्स्वदेहे). K1 परि-
त्यक्त्वा; Da1 दयां त्यक्त्वा; M2-4 दयां कृत्वा (for दयां
त्यक्त्वा). —^d) B3. 4 G1 प्रतिगृह्य; T2 संप्र' (for
परि'). S1 K2. 4 V1 B1. 2. 5 Da Dn1. n8 D1-8. 8 च;
Ks वा; Ds ते (for वै). M2. 4 धर्मार्थौ परिपालय.
—^e) Ks प्रयुंक्ष; Da1 Dn8 Ds. 1. 9 G1 प्रयुंक्ष; Da2
प्रयुंक्ष; Ds प्रयुंक्ष (for प्रयुंक्ष्व). G2 [अ]स्मै (for

तत्स्वदेहे दयां त्यक्त्वा धर्मार्थौ परिगृह्य वै ।
पूजामसौ प्रयुङ्क्ष त्वं प्रीयेतास्य मनो यथा ॥ १९
इति सा शकुनी वाक्यं क्षारकस्था तपस्विनी ।
अतिदुःखान्विता प्रोच्य भर्तारं समुदैक्षत ॥ २०
स पत्न्या वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम् ।
हर्षेण महता युक्तो बाष्पव्याकुललोचनः ॥ २१

त्वं). —^f) Dn3 G1 प्रीयेतास्य; M1 प्रीयेत्तस्य; M2. 4
प्रीयेदस्य; M3 प्रीयेत्तस्य (for प्रीयेतास्य). Ds मनोरथं
(for मनो यथा). — After 19, Ks V1 B Da Dn1.
n8 D2. s. 5. 8 ins. :

373* मरुते मा च संतापं कुर्वीथास्व विहंगम ।

शरीरयात्राकृत्यर्थमन्यान्दारातुपैष्यसि ।

[(L. 1) Ks Dn1. n8 D2. s. 8 शरीरे (for मरुते).
— (L. 2) B1 कृत्यान्वा; B2 कृत्यार्थम्; Da1 कृत्यार्थम्
(for कृत्यार्थम्). Da1 उपैक्षत; Da2 उपैष्यति; Dn1.
n8 D2. s. 5. 8 उपैष्यसि (for उपैष्यसि). B1 देहापैर्वातुपै-
ष्यसि; B2 अन्यार्थं वै गमिष्यसि (for the post. half).]

20 ^a) K1 मा (for सा). K1 B1. 8 Ds T2 G1
M2. 4 शकुनिर; Ks शकुनी (sic) (for शकुनी). —^b)
Ks V1 B (B1 marg.; orig. as in text) Da Dn1. n8
D2. s. 5. 8 पंजरस्था; Ds अक्षरस्था; T1 G2. 5 M आ-
क्षरस्था; T2 आक्षरस्था; G1 अक्षरस्था (for क्षारकस्था).
—^c) G1 दुःखान्विता. Ks Dn1. n8 D2. s. 6. 7. 8
M1-8 प्रोक्त्वा; Bo. 1. 8. 4 Ds M4 प्रोक्ता; B8 Ds
प्राह; T2 सा तु (for प्रोच्य). —^d) Ks समुदैक्षत;
Bo. s. 5 दीक्ष्य च; B1 दीक्ष्यते; Da1 दक्षत; Ds
G1 दीक्षत; Ds दीक्ष्यत (for दीक्षत). — After 20,
Ks V1 B Da Dn1. n8 D2-5. 7. 8 S (Gs. 4 absent)
ins. an addl. colophon [Sub-parvan; Ka. 5 Bo.
2-5 Da D2-5 आपद्धर्म; V1 B1 Ds S (Gs. 4 absent)
राजधर्म. — Adhy. name: Ks. 5 V1 Bo-2. 5 Da1
D2-4 कपोतलुब्धकसंवादः; B4 Ds लुब्धककपोतसंवादः;
Da2 लुब्धकसंवादः; M1. 8 कपोतोपाख्यानं; M2 शरणागत-
रक्षणविधिः. — Adhy. no. (figures, words or both):
B1 134; B8. 4 143; Da1 13; Ds 12; T1 Gs
147; T2 144; G1 145; G2 M 146. — Sloka
no.: Da1 11; Da2 Dn1 Ds 14; Dn8 12.]

21 Before 21, MSS. ins. भीष्म उवाच. 21^{ab}
= (var.) Pāṇastantra (Kosegarten) III. 163^{ab}.
—^a) V1 B Da Ds स तस्या; M2 सा पत्न्या (for स

तं वै शाकुनिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 पूजयामास यत्नेन स पक्षी पक्षिजीविनम् ॥ २२
 उवाच च स्वागतं ते ब्रूहि किं करवाण्यहम् ।
 संतापश्च न कर्तव्यः स्वगृहे वर्तते भवान् ॥ २३
 तद्वीतु भवान्क्षिप्रं किं करोमि किमिच्छसि ।
 प्रणयेन ब्रवीमि त्वां त्वं हि नः शरणागतः ॥ २४
 शरणागतस्य कर्तव्यमातिथ्यमिह यत्नतः ।
 पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषतः ॥ २५

पत्न्या). D₁ om. वचनं. — ^b) D₂ धर्मयुक्तः. G₁ समन्वितः. — ^c) D₂ हर्षेन. V₁ B₂ D₁ G₂ [आ]. विष्टो (for युक्तो). — ^d) K₅ D₁ D₂ D₃ वाक्यं; D₂ वाक्य (for वाक्प). D₁ लोचनं (for 'नः').

22 ^a) G₂ स (for तं). D₁ शाकुनिकं; G₂ शाकुनिकम् (for शाकुनिकं). — ^b) D₁ यत्नेन; D₁ S (G₂ s absent) युक्तेन (for यत्नेन). K₅ D₁ n₂ D₂ s. s स पक्षी पूजयामास. — ^d) K₅ D₁ n₂ D₂ s यत्नात्; D₁ सपत्नि (for स पक्षी). V₁ B D₁ D₂ n₂ D₁ s. s. 7. 9 T₁ G₁ s M पक्षिजीवने (M₃ 'नः'); D₂ परिजीविनं (for पक्षिजीविनम्).

23 With 23, of. Pāṇicatantra (Kosegarten) III. 164. — ^a) K₁ स (for च). K₅ B₂ s D₁ n₂ D₂ s. s. 7-9 S (G₂ s absent) उवाच स्वागतं ते च (B₂ D₁ s. 7 T G₁ s. 5 M हेतुः). — ^b) K₅ V₁ B D₁ D₂ n₂ D₂ s. s. 7. 8 S (G₂ s absent) ते (for [ब्र]ह्म). — ^c) D₁ T₁ G₁ s गतव्यः (for कर्तव्यः). — ^d) D₁ स्वगृहं (for 'हे').

24 ^a) T₁ G₂ ब्रवीतु च (for तद्वीतु). V₁ क्षिप्रं ब्रूहि भद्रं ते (submetric); D₁ G₂ ब्रवीतु भगवान्क्षिप्रं. — ^b) G₁ ब्रवीहि (for 'मि'). G₁ M त्वा (for त्वा). — ^d) D₂ D₃ त्वा (for त्वं). B₁ D₁ T₁ G₂ s शरणं गतः; D₂ शरणागतं (for 'णागतः'). T₂ G₁ त्वं नः शरणागतः. — After 24, K₅ s V₁ B D₁ D₂ n₂ D₂ s. s ins. (= [var.] Hitopadesa I. 44):

374* अरावप्युचिदं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ।

छेत्तुमप्यागते छायां नोपसंहरेते हुमः ।

[L. 1) B₁ अचिरं (for उचितं). V₁ B₂ s. s अरेरप्यचिरं कार्यम् (for the prior half). B₂ s. s पशुपः (for आगते). — (L. 2) K₅ छेत्तुः पार्श्वगतां छायां (for the prior half). V₁ B₂ s. s D₂ तः (for हुमः).]

पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी ।
 तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः ॥ २६
 तद्ब्रूहि त्वं सुविसृज्यो यत्त्वं वाचा वदिष्यसि ।
 तत्करिष्याम्यहं सर्वं मा त्वं शोके मनः कृथाः ॥ २७
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनेर्लुब्धकोऽब्रवीत् ।
 बाधते खलु मा शीतं हिमत्राणं विधीयताम् ॥ २८
 एवमुक्तस्ततः पक्षी पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।
 यथाशुष्काणि यत्नेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ ॥ २९

G. 12. 5533
B. 12. 146. 10
K. 12. 145. 10

25 ^a) Hypermetric. D₁ om. शरणागतः. — ^b) D₂ हति (for इह). D₄ यः कृतः (for यत्नतः). B₂ D₁ आतिथ्यं हि प्रयत्नतः; M₂ आतिथ्यमपि यत्नतः. — ^c) D₁ T₂ पंचयज्ञे; D₁ 'यज्ञं' (for 'यज्ञ'). B प्रवर्त्तेन; D₂ प्रवृत्ते (for प्रवृत्तेन).

26 ^a) K₁ B₂ s D₁ पंचयज्ञं तु; B₁ T₂ G₁ 'यज्ञांश्च' (for 'यज्ञांस्तु'). — ^b) K₅ B₁ D₁ D₂ n₂ D₂ s. s M₁ गृहाश्रमे (for 'मी'). — ^c) B₂ D₁ D₂ s M₂ transp. न and च.

27 Bo damaged. — ^a) K₅ s V₁ B₂ s D₁ D₂ n₂ D₂ s. s मां; D₂ सा (for त्वं). K₅ s V₁ B D₁ D₂ n₂ D₂ s. s सुविश्रब्धो (Bo 'आश्रयो'); D₂ सुविश्रब्धो; M₂ हि विश्रब्धो (for सुविश्रब्धो). — ^b) B₂ s ब्रूहि यत्त्वं; D₂ वाचा यत्त्वं (by transp.). D₁ वदिष्यसि (for वदि). — ^c) B₂ तात (for सर्व). — ^d) M₂ मत्वा (for मा त्वं). D₁ लोके; D₂ शोके (for शोके). D₄ कृथा; D₁ 'चा' (for 'था').

28 = (var.) Pāṇicatantra (Kosegarten) III. 165. — ^a) D₁ तस्य (for तस्य). — ^b) V₁ B₁ s. s D₁ D₂ शाकुनिकं (for 'नेर'). D₂ लुब्धको. — D₂ om. 28^{ed}. — ^c) K₅ s B₂ s. s D₁ s. s मां; K₅ V₁ B₂ D₁ D₂ s. s मे (for मा). D₂ शीतं वै (for मा शीतं). — ^d) K₁ हितत्राणं; K₅ D₂ s तस्य त्राणं; K₅ D₁ D₂ s. s संत्राणं हि; B₂ s सम त्राणं; B₁ हितमत्र; M₁ हि मित्राणां (for हिमत्राणं).

29 ^a) K₅ उक्ते (for उक्तस्य). D₂ om. पक्षी. — ^b) V₁ B₁ s T₁ G₂ s M पर्णान्याहस्य; T₂ 'नाहस्य'; G₁ 'नाहस्य' (for 'न्यासीर्य'). — ^c) K₅ s B₂ s D₂ M₂ यथाशुष्काणि; B₂ s D₂ तथा शुष्काणि. D₁ n₂ D₁ s. s यथाशुष्काणि हि पर्णेन. — ^d) D₂ ज्वलनार्थं (for 'र्थ'). B₂ s. s ततो (for द्रुतं).

C. 12. 5524
B. 12. 146. 11
K. 12. 145. 11

स गत्वाङ्गारकर्मान्तं गृहीत्वाग्निमथागमत् ।
ततः शुष्केषु पर्णेषु पावकं सोऽभ्यदीदिपत् ॥ ३०
सुसंदीप्तं महत्कृत्वा तमाह शरणागतम् ।
प्रतापय सुविस्रब्धं स्वगात्राप्यकुतोभयः ॥ ३१
स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गात्राप्यतापयत् ।
अग्निप्रत्यागतप्राणस्ततः प्राह विहंगमम् ॥ ३२
दत्तमाहारमिच्छामि त्वया क्षुद्राधते हि माम् ।
तद्वचः स प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहंगमः ॥ ३३

30 *) Dn1 गत्वाङ्गारः. B1 कर्मार्थः; D1 कादांतं (sic) (for कर्मन्तं). D1 T1 G2.5 स गत्वा त्वरकर्म तद्; G1 स गत्वां *रकर्मालौ. ☞ Cn: अङ्गारकर्मान्तं कर्मार् गृहसमीपम् । C7: अङ्गारं करोतीत्यङ्गारकर्मा कारुः । तस्यान्तं समीपम् । ☞ —^b) B3 D5 [अ]ग्नीन् (for [अ]ग्निम्). K1 अथागतः (for 'गमत्'); D1 गृहीत्वाङ्गारमागमत्. —^a) V1 B1 Da काष्ठेषु; D2 lacuna (for पर्णेषु). —^d) K1 सोल्यदीदियत्; K3.5 V1 B Dn1. ns D2-5. 7-9 S (G3.4 absent) सोभ्य (K5 Dn1. ns D2. 3.8 सोभ्य; D5 सोल्य; D7 T G1. 2.5 M2 स ह्य; D9 स व्य) दीपयत्; Da1 सोपदीपयत्; Da2 सो *दीपयत् (for सोऽभ्यदीदिपत्).

31 D5 om. (hapl.) 31^a-32^b. —^a) K3. 8.5 V1 Bo-2 Da Dn1. ns D2-4. 8 स संदीप्तं (Da2 'सो'); B3. 5 स तं दीप्तं (for सुसंदीप्तं). D7 S (G3.4 absent) स (G1 सु) दीप्तं सुमहत्कृत्वा. —^b) T2 तमहं (for तमाह). Da1 शरणं गतः; G1 शरणाग्निः; M2 शरणं गतं (for 'गागतम्'). — 31^d = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 167^{ab}. —^c) K1 D5. 5 T2 M सुविश्रब्धः; K2. 8.5 V1 Bo. 5 Dn1. ns D2. 4. 8 सुविश्रब्धः (V1 'व्य'); B1-4 Da स्वविश्र (B4 'स्त्र') व्यः; G1 तु विश्रब्धः (for सुविश्रब्ध). —^d) V1 B1. 2 Da त्वं; D3 स (for स्व). K3 Da1 गात्रानि (for 'णि'). Da1 कुतोभयः (for [अ]कुं).

32 D5 om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). —^b) Dn5 लुब्ध (for लुब्धो). D5 G1 [अ]पातयत् (for [अ]ताप). D3 लुब्धकोऽगानतापयत्. —^c) K5 Dn1 G1 अग्निः; G2 सोऽग्निः (for अग्निः). Dn5 गत्यागत (for 'प्रत्या'). —^d) T2 स तं (for ततः). K5 M2 विहंगमः; D4 'गद्वा' (for 'गमम्'). — After 32, K5 Dn1. ns D5. 8. 8 ins. :

375* हर्षेण महताविष्टो वाक्यं व्याकुललोचनः ।

न मेऽस्ति विभवो येन नाशयामि तव क्षुधाम् ।
उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं वनौकसः ॥ ३४
संचयो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव कानने ।
इत्युक्त्वा स तदा तत्र विवर्णवदनोऽभवत् ॥ ३५
कथं नु खलु कर्तव्यमिति चिन्तापरः सदा ।
बभूव भरतश्रेष्ठ गर्हयन्वृत्तिमात्मनः ॥ ३६
मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु स पक्षी पक्षिघातकम् ।
उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्तं प्रतिपालय ॥ ३७

तथेयं शकुनिं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।

[(L. 2) D5. 8 तथेयां (for 'मं').]

33 *) K4 यत्तम्; Da कर्तुम् (for दत्तम्). K1 आहारः; D2 आहारम् (sic) (for आहारम्). K1 मे स्वाभिन् (for इच्छामि). —^b) B3 (also as in text) T2 G1 श्रुतं; D5 च मां (for हि माम्). —^c) All MSS. (except S1 K2 D1; Dn2 D5 G3.4 absent) transp. तद्वचः and स. D7 T G2.5 M1-8 परिश्रुत्य (for प्रति).

34 34^{ab} = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 167^{ad}. —^a) V1 चास्ति (for मेऽस्ति). K1 वित्तं वै (for विभवो). —^b) K1. 8.5 V1 Bo. 2-5 Da Dn1. ns D2-5. 7-9 S (G3.4 absent) नाशयेयं (for 'यामि'). K5 V1 B1. 2 Da Dn1. ns D2. 8. 8 transp. तव and क्षुधाम्. S (G3.4 absent) क्षुधं (for क्षुधाम्). —^c) D5 [अ]ग्निः (for हि). —^d) Dn1. ns नित्यं (for नित्यं).

35 *) V1 यः (for च). —^b) D5 om. (hapl.) from मिव up to कर्तुं (in 36^a). K3 D4 अपि; T2 इह (for इव). K3. 5 B3 Dn1 D2-4. 8 भोजने; Dn3 भोजनं (for कानने). —^c) B1 इत्युक्तः; Da इत्युक्ता (for 'त्त्वा'). Dn1. ns तं (for स). —^d) K1 [स]भवं; T2 भवेत् (for सभवत्).

36 D5 om. up to कर्तुं (cf. v. l. 35). —^a) D4 M3 न (for नु). —^b) K3. 5 V1 B Da Dn1. ns D2-5. 7-9 T G2. 5 M1-8 तदा; G1 M4 तथा (for सदा). —^d) M2 वृत्तम् (for वृत्तिम्).

37 *) K1 मुहूर्तलुब्धः. Da1 संज्ञास् (for 'संज्ञस्'). Bo. 8. 5 D5 च; G2 स (for तु). K3 Da. 9 क्षुधातं लुब्धकं ज्ञात्वा. —^b) K3 Da. 9 M द्विजघातकं; K5

इत्युक्त्वा शुष्कपर्णैः स संप्रज्वालय हुताशनम् ।
हर्षेण महता युक्तः कपोतः पुनरब्रवीत् ॥ ३८
देवानां च सुनीनां च पित्राणां च महात्मनाम् ।
श्रुतपूर्वो मया धर्मो महानतिथिपूजने ॥ ३९
कुरुष्वानुग्रहं मेऽद्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
निश्चिता खलु मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने ॥ ४०
ततः सत्यप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्निव ।

तमर्थं त्रिः परिक्रम्य प्रविवेश महीपते ॥ ४१
अयिमध्यं प्रविष्टं तं लुब्धो दृष्ट्वा पक्षिणम् ।
चिन्तयामास मनसा किमिदं नु कृतं मया ॥ ४२
अहो मम नृशंसस्य गर्हितस्य स्वकर्मणा ।
अधर्मः सुमहान्धोरो भविष्यति न संशयः ॥ ४३
एवं बहुविधं भूरि विललाप स लुब्धकः ।
गर्हयन्स्वानि कर्माणि द्विजं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ ४४

C 12. 5549
B. 12. 146. 26
K. 12. 145. 26

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

V1 Bo-2.5 Da2 Ds.3 T2 G1 पक्षिघातिनं; B2 Dn1
'घातनं; Da1 **घातिनि; Dns पक्षिपालनं; D2
**घातिनं; Ds पक्षिनिघातिनं (hypermetrio); G2
'विघातकं (hypermetrio) (for 'घातकम्). —^a) K1
त्वा (for स्वां). D1 S (Gs.4 absent) तर्पयिष्यामि
(for 'त्ये स्वां). —^a) Bo Da Dn1 T G2.5 M1.2
परिपालय (Da2 'यं) (for प्रति').

38 ^a) Ks.5 Dn1. ns D2-4.5.9 तु; Da1 च; D1
S (Gs.4 absent) तं (for स). —^b) Ks Dn1. ns
D2.3.8 समुज्ज्वालय (for संप्र). — 38^{ad} is damaged
in B4. —^c) Ks Bo Dn1. ns D2.3.8 [अ]विष्टः (for
युक्तः). —^d) Ks Bo Dn1. ns D2.3.8 स पक्षी वाक्य-
मब्रवीत्; B1.2 पुनः पुनरथाब्रवीत्.

39 ^a) Bo.2-5 Ds.7 S (Gs.4 absent) पित्राणां
(for सुनीनां). Ks Da.9 देवतानामृषीणां च; Ks
V1 B1.2 Da Dn1. ns D2.3.8 ऋषीणां देवतानां च.
—^b) Bo सुनीनां च; D1.9 तथा चैव; D1 S (Gs.4
absent) ऋषीणां च (for पित्राणां च). Ds सुनीनां भावि-
तात्मनां. —^c) Ks.5.8 Da Dn1. ns D2.3.8 T1 Gs
M4 श्रुतः पूर्व (K2.4 T1 Gs M1 'वो') (for श्रुतपूर्वो).
—^d) Da पूजनं (for 'ने).

40 Ds om. (hapl.) 40. —^a) Ks गुरुषु (for
कुरुष्व). Ks.5 Dn1. ns D2-4.5.9 सौम्य (for मेऽद्य).
—^b) K1 ब्रवीदि मे (for 'मि ते). M स त्वं (M2
सत्यं) संपृष्ट भक्षय. —^c) Da निश्चिता; G1 निश्चितः
(for निश्चिता). K1 चेयं (for खलु). —^d) B1
अतिये; Ds.8 अतियि; Ds अ*वि; T2 G1 अतियिन्;

M2 अतियिः (for अतियिः). G1 परिपूजने (for 'प्रति').

41 ^a) Ś1 D1 सप्रत्यभिज्ञो; Ks.4.5 Da Dn1. ns
D2.3.8 कृतप्रतिज्ञो; B2 सत्यं प्रतिज्ञो; Ds सत्यप्रतिज्ञो
(for सत्यप्रतिज्ञो). Bo.2.5 D1 S (Gs.4 absent)
[5]सौ (for वै). — 41^{ad} = (var.) Pañcatantra
(Kosegarten) III. 172^{ad}. —^c) Ds अग्निः (for
'ग्नि'). —^d) V1 B1.2 संविवेश (for प्रवि'). K1.8
Da.9 हुताशनं; Ks V1 B Da Dn1. ns D2.3.5.7.8 S
(Gs.4 absent) महामतिः (for महीपते).

42 ^a) K (except K1) V1 B Da Dn1. ns D2-5.8
G1.2 अग्निमध्ये (B2-5 Ds G1.2 'अ-') (for 'अयं'). B2
प्रतिष्टं (for प्रविष्टं). Ks Bo.4 Dn1. ns D1-3.5.8 तु
(for तं). —^b) B2-5 Ds transp. लुब्धो and दृष्ट्वाय.
Bo.1 Ds लुब्धो (for लुब्धो). Ks Da.9 दृष्ट्वा च;
Bo Dn1. ns D1 दृष्ट्वा तु; B2 Da D2.3 दृष्ट्वा स; Ds
दृष्ट्वा स (for दृष्ट्वाय). —^d) Ks V1 B1.2 Da Dn1.
ns D2.3.8 वै; Bo.2.5 G1 तु (for नु). Ks V1
B1.2 Da2 Dn1. ns D2.3.8 T2 G1.2 मया कृतं (by
transp.); Da1 महाकृतं.

43 Da1 reads 43^{ab} twice. —^a) Ds हतो (for
अहो). Ds नृशंसस्य. —^b) G2 [अ]नुक्रमेण (for
स्वकं). —^c) M2 लोके (for घोरो). — After 43,
T2 G1 read 12. 143. 4^a-5^b for the first time,
repeating the same in its proper place.

44 The portion from एवं up to लुब्धको (in 12.
145. 12^b) is lost in Bo on missing folios. ^b)
Da2 लुब्धकं (for 'क').

१४३

भीष्म उवाच ।

ततस्तं लुब्धकः पश्यन्कृपयाभिपरिभुतः ।
 कपोतमग्नौ पतितं वाक्यं पुनरुवाच ह ॥ १
 किमीदृशं नृशंसेन मया कृतमबुद्धिना ।
 भविष्यति हि मे नित्यं पातकं हृदि जीवतः ॥ २
 स विनिन्दन्नात्मानं पुनः पुनरुवाच ह ।
 विद्मामस्तु सुदुर्बुद्धिं सदा निकृतिनिश्चयम् ।

Colophon om. in Ks Ds. 7. 9 T1 G2. 5; B0 missing; Dn2 Ds Gs. 4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 5 B2-4 Da D2. 8. 5 आपद्धर्मः; V1 T2 G1 M राजधर्मः. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 4 D1 लुब्धककपोतीयं; Ks V1 B (B0 missing) Ds. 8 M2 कपोतलुब्धकसंवादः; Ds पक्षिलुब्धकसंवादः; G1 कपोतचरितं; M1. 2 कपोतोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 135; B2 T2 145; B3. 4 144; Da1 14; Ds 13; G1 146; M 147. — *Śloka no.*: Da1 24½; Dn1 Ds 26; Dns 20.

143

Bo is missing for adhy. 143 (cf. v. l. 12. 142. 44).

1 Ks Ds. 9 om. the ref. — ^a) Ks. 5 Da Dn1. ns D2. 4. 9 ततः स; T2 G1 अथ तं; G2 ततस्तु (for तत्तत्). M2. 4 लुब्धकं. — ^b) Ks Bs Dn1. ns D2. 8. 8 क्षुधया (for कृपया). K1 [अ]ति (for [अ]भि). Ds परिभुतं (for तः). — ^c) Ks Dn1. ns D2 अग्निः; Ds. 8 अग्नि (for अग्नौ). — ^d) Ks Ds. 9 इदं वाक्यम् (for वाक्यं पुनर्).

2 Dn1 Ds. 5. 7. 8 T1 G2. 5 om. (hapl.) 2^a-3^b. B2 damaged. — ^a) K1 नृशंसत्वं; D4 नृशनुशंसेन (sic) (for नृशंसेन). — ^b) K1 कृतं ते क्षम बुद्धिना. — ^c) Ks Dns कृतजीविनः; Da1 D4 हृदि जीवितः (D4 वता); Ds2 ह्रीरुद्विजितः (sic); D2 कृतजीविनः; T2 G1 M भुवि जीवतः (G1 वितः; M1 वित्ता) (for हृदि जीवतः).

3 Dn1 Ds. 5. 7. 8 T1 G2. 5 om. 3^a (cf. v. l. 2). — ^a) B1. 2 स विनिन्द; Bs. 5 अभिनन्दन्; Da स विनिन्द; Ds स विनिन्दन्; G1 M1. 8 सुविनिन्दन् (for स विनिन्दन्). K2. 8. 5 B1-8. 5 Da Dns D2. 4. 9 तथा-

शुभं कर्म परित्यज्य योऽहं शकुनिलुब्धकः ॥ ३
 नृशंसस्य ममाद्यायं प्रत्यादेशो न संशयः ।
 दत्तः स्वमांसं ददता कपोतेन महात्मना ॥ ४
 सोऽहं त्यक्ष्ये प्रियान्प्राणान्पुत्रदारं विसृज्य च ।
 उपदिष्टो हि मे धर्मः कपोतेनातिधर्मिणा ॥ ५
 अद्य प्रभृति देहं स्वं सर्वभोगैर्विवर्जितम् ।
 यथा स्वरूपं जलं ग्रीष्मे शोषयिष्याम्यहं तथा ॥ ६

स्मानं; T2 G1 M1. 8. 4 स्वमां; M2 समां (for अथां). — ^a) K1 धिक्च मेस्तु; D4 निदामि स्वं (for धिक्चामस्तु). Ks Dn1. ns D2. 8. 8 अविश्वासः सुदुर्बुद्धिः. — ^d) B2-5 Ds निदितः; Da1 D7 T1 G2. 5 निकृतः; Ds निष्कृतिः; T2 G1 दुष्कृत (for निकृति). Ks Dn1. ns D2. 8. 8 निश्चयः. — ^e) G1 M4 शुभकर्म (for शुभं कर्म). — ^f) Ds om. (hapl.) from योऽहं up to विसृज्य (in 5^b). Ks V1 Dn1. ns Ds. 5. 8 सोहं (for योऽहं). T2 बुद्धकः (for लुब्धकः).

4 4, 6, 7 = (var.) Pāṇicatantṛa (Kosegarten) III. 176-178. Ds om. 4 (cf. v. l. 3). — ^a) K1 महाद्यायं; D4 न मेद्यायं; T2 G1 नृशंसस्य; M2 ममाद्यायः (for ममाद्यायं). — ^b) D1 प्रतिदेशो; Ds प्रत्यादेशो (for प्रत्यादेशो). Ds संमतः (for संशयः). — T2 G1 read 4^a-5^b for the first time after 12. 142. 43. — ^c) Ks B1 D7 S (except M2. 4; T2 G1 [both both times]; Gs. 4 absent) दत्तं (for दत्तः). K1 समांसं; Ks तु मांसं; B1 सुमांसं (for स्वं). Ks Bs. 4 Dn1. ns Ds. 7. 8 T1. 2 (both times) G1 (both times). 2. 5 M1 ददता (for ददता). — ^d) M2 न संशयः (for महात्मना).

5 Ds om. up to विसृज्य (cf. v. l. 3). Ds om. 5. B2. 4 damaged. — ^a) D4 त्यक्ष्ये; Ds त्यक्ता (for त्यक्ष्ये). — ^b) Ks D4. 2 T2 G1 (last two second time) M4 पुत्रद्वारान्; Ks V1 Bs. 5 Dn1. ns T2 G1 (last two first time). 2 M1. 8 पुत्रान्द्वारान्; Da विषयाश्च (for पुत्रदारं). Ks D4. 9 विसृज्य; Ks V1 Da Dn1. ns तथैव (for विसृज्य). Ś1 K1 Bs ह (for च). — ^c) G1 उपदिष्टो (for दिष्टो). — ^d) Ks V1 B1. 2 Da Dn1. ns महात्मना; B2-5 Ds. 8 [अ]तिकर्मणा; Ds स्वकर्मणा; G1 च धर्मिणा; G2 [अ]त्र धर्मिणा (for [अ]तिधर्मिणा).

6 ^a) V1 B2 Da स्वं देहं (by transp.); B1 मे

क्षुत्पिपासातपसहः कृशो धमनिसंततः ।
 उपवासैर्बहुविधैश्चरिष्ये पारलौकिकम् ॥ ७
 अहो देहप्रदानेन दर्शितातिथिपूजना ।
 तस्माद्धर्मं चरिष्यामि धर्मो हि परमा गतिः ।
 दृष्टो हि धर्मो धर्मिष्ठैर्यादृशो विहगोत्तमे ॥ ८

एवमुक्त्वा विनिश्चित्य रौद्रकर्मा स लुब्धकः ।
 महाप्रस्थानमाश्रित्य प्रययौ संशितव्रतः ॥ ९
 ततो यष्टिं शलाकाश्च क्षारकं पञ्जरं तथा ।
 तांश्च बद्धान्कपोतान्सं प्रमुच्योत्ससर्ज ह ॥ १०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३

१४४

भीष्म उवाच ।

ततो गते शाकुनिके कपोती प्राह दुःखिता ।

संस्पृत्य भर्तारमथो रुदती शोकमूर्छिता ॥ १

नाहं ते विप्रियं कान्त कदाचिदपि संसरे ।

C. 12. 3562
B. 12. 146. 2
K. 12. 147. 2

देहः; Ds देहं नी. — ^a) Ks (marg.; orig. as in text). s Da Dn1 ns Ds. s. s स्वल्पं सरो; B1 Dr Ts Gs Ms स्वल्पजलं; Ds रविर्जलं (for स्वल्पं जलं). Dr T Gs. s. s ग्रीष्मः; Ds ग्रीष्मं (for ग्रीष्मे). — ^d) Ms नाक्षयिष्यामि (for शोषं). Gs तदा (for तथा).

7 ^a) Ds च विविधैश्च (for बहुविधैः). — ^d) T1 Gs करिष्ये (for च). B1 पर; T2 पौर- (for पार).

8 ^a) Ś1 Dns Ds प्रदानेन; B1 प्रणाप्तेन (for प्रदानेन). — ^b) K1 चार्थिता (for दर्शिता). Ks पूजता; Ks पूजनः; V1 पूजनात्; B1 पूजनी; Bs Ds पूजनं (for पूजना). Ts G1 दर्शितो (G1 'शोना')-विधिभोजनः. — ^c) Ts परमो गतिः. — K1 damaged in 8th. — ^e) Ks. s. s V1 B1. s. s Da Dn1 ns Ds. s. s transp. हि and धर्मो. K (K1 damaged) Dn1 ns Ds. s. s S (Gs. s. s absent) धर्मिष्ठे (T1 Gs 'ष्टो') (for 'ष्टे'). — ^f) Bs. s Ds विहगोत्तमान् (for 'तमे'). S (Gs. s. s absent) यादृशोऽहो (G1 'शोऽहो'; Ms 'हो हि') विहगमे (G1 'मः'; Ms 'मौ').

9 ^a) B1 एवमुक्त्वा; Ds एवं बहु (for एवमुक्त्वा). Ks Da. s. s ततो राजन् (for विनिश्चित्य). — ^b) Ds कूर्कर्मा (for रौद्र). Ms सुलुब्धकः (for स लुब्धकः). Ms रौद्रकर्माणि लुब्धकः. — ^c) Ds रंधानम् (for प्रस्थानम्). — ^d) Ds गमिष्ये (for प्रययौ). Ś1 Ks. s. s D1 संयतव्रतः; Ks B1 Dn1 ns Ds. s. s संशितः; Ms. s संशितः (for संशित).

10 10th = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 179th. — ^a) B1 Das Dns बहिः; Ds. s बहिः

(for यष्टिं). Ks. s V1 B1. s. s Da Dn1 Ds. s. s. s Gs. s. s Ms. s. s शलाकां; Dns T2 Ms शलाकं; Ds शलाका; Dr T1 Gs शलाकांश्च (for शलाकाश्च). — ^b) Ks क्षारकं; Ms क्षारकान् (for क्षारकं). Dr T Gs. s Ms. s पंजरानि च (for पञ्जरं तथा). M1. s क्षारं पंजरकाणि च. — ^c) Ks B (Bo missing) Da Dn1 ns Ds. s. s. s. s S (Gs. s. s absent) तां च (B1 तथा; Da1 तां स; Dns तं च) बद्धां (Da1 'द्ध') कपोतीं स (T1 Gs. s 'तीं च; G1 'तिं स'). — ^d) Ks Bs Da. s प्रतिमुच्य; G1 संप्रमुच्य (for 'मुच्य'). V1 विससर्ज (hypermetric); B1. s ससर्ज (for [ड]ससर्ज). Gs च (for ह). Ks Da Dn1 ns Ds. s. s प्रमुच्य विससर्ज ह.

Colophon missing in Bo; om. in Ds; Dns Ds Gs. s. s absent. — Sub-parvan: Ś1 K Da Dn1 ns Ds. s. s आपद्धर्मः; V1 B1 Dr S (Gs. s. s absent) राजधर्मः. — Adhy. name: Ś1 Ks. s. s D1 लुब्धककपोतीयः; Ks. s V1 B1. s Dns Ds. s. s कपोतलुब्धकसंवादः; Bs लुब्धककपोतसंवादः; M1. s कपोतोपाख्यानः; Ms कपोतीये शाकुनिकमहाप्रस्थानं. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 136; Bs Ds T2 146; B1 145; Da1 15; Dn1 ns 17; T1 Gs M 148; Gs. s 147. — Śloka no.: Da Dns 11; Dn1 9; Ds 8; Ds 44.

144

Bo is missing for adhy. 144 (cf. v. l. 12. 142. 44).

1 ^a) Ds गते (for गते). Da Dns Ds. s शाकुनिके (for शा). — ^b) Da कपोती (for क). — ^c)

G. 12. 5562
B. 12. 148. 2
K. 12. 147. 2

सर्वा वै विधवा नारी बहुपुत्रापि खेचर ।
शोच्या भवति बन्धूनां पतिहीना मनस्विनी ॥ २
लालिताहं त्वया नित्यं बहुमानाच्च सान्विता ।
वचनैर्मधुरैः स्निग्धैरसकृत्सुमनोहरैः ॥ ३
कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निक्षरेषु च ।
द्रुमाग्रेषु च रम्येषु रमिताहं त्वया प्रिय ॥ ४
आकाशगमने चैव सुखिताहं त्वया सुखम् ।

K1.8 D4.9 अर्तारम (D9 om. स)थ; K5 V1 B (Bo missing) Da Dn1. ns D2. 3.8 साथ (K5 B4 Dn8 D2.8 सा च) अर्तारं (for अर्तारमयो). —^d K5 Dn1 D2.5.7 G1.8 रुदंती; B1 कपोती (for रुदती). K2 V1 B1.2 Dn1. ns D2-5.7-9 S (G3.4 absent) शोकक-
र्षिता (B1 D4.8 'र्षिता; D5 'र्षितां); K5 वाक्यम-
ब्रवीत् (for शोकमूर्छिता).

2 K5 om. 2. —^a K5 D4.9 न हि (for नाहं).
D5 नाहं च तेप्रियं कांतं. —^b K5 सस्परैः; G1 सं-
स्पर (for संस्परैः). —^c Dn1. ns D2.8.7.8 S (G3.4
absent) [अ]पि (for वै). D1 T G1.2.5 M2 दुःखिता;
M1.3.4 सुखिता (for विधवा). —^d V1 बहुपुत्रा च
(for बहुपुत्रापि). K1 वै न च; V1 खेचरी; B4 Dn1.
ns D2.8.8 शोचते; D2 खेचर; D5 खेचरे; D1 S
(G3.4 absent) वै सदा; D5 खेचर (for खेचर). —^e
Dn8 भार्यानां (for बन्धूनां). —^f K1.8 V1 B1-5
D5 पतिहीना (for पति). K1.8 V1 B1-5 Da Dn1. ns
D2-5.7-9 S (G3.4 absent) तपस्विनी (for मन).

3 ^a Ś1 K1.2.4 D1 ताडिता; Da मानिता; G1.2.5
M लालिता (for लालिता). T2 G1 हि (for [अ]हं).
M2 नित्या (for नित्यं). —^b K1 बहुमानेन; D5
'नार्यः; M2 'नाश्र (for 'नाश्र). K5 B1.2 Dn1.
ns D2.8.8 पूजिता; V1 भारत; B5 शांतिता (for
सान्विता). —^c Da D2 विविधैर्मधुरैर्वाक्यैरु; Dn8
वचनैर्मधुरस्निग्धैरु. —^d K5 असंकुष्ट; B4 G1 अस-
कृत्सु (sic); Dn1. ns असंकुष्ट; D5 असंकुत (for अस-
कृत्सु). B2 Da स्नेहलालसैः; M2.4 सुमनोहरैः (for
सुमनोहरैः).

4 ^a Dn8 चैलानां (for शै). —^b K1 निर्ज-
रेषु; M2 नरकेषु (for निक्षरेषु). M2 om. च. —^c
K1 दुर्मातेषु (submetrio); Da दुर्माश्रमेषु (for दुर्मा-
ग्रेषु च). —^d Ś1 K1.4 D1 वसिता; T2 चरिता; G1
चरता (for रमिता). B1 om. (hapl.) from प्रिय up to

विहृतास्ति त्वया कान्त तन्मे नाद्यास्ति किंचन ॥ ५
मितं ददाति हि पिता मितं माता मितं सुतः ।
अमितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ ६
नास्ति भर्तृसमो नाथो न च भर्तृसमं सुखम् ।
विसृज्य धनसर्वस्वं भर्ता वै शरणं स्त्रियाः ॥ ७
न कार्यमिह मे नाथ जीवितेन त्वया विना ।
पतिहीनापि का नारी सती जीवितुमुत्सहेत् ॥ ८

त्वया (in 5^b). K5 V1 B4 Dn1. ns D2.3.8 सह; B2
Da वने; T2 G1 द्विज; G2 प्रिया (for प्रिय).

5 B1 om. up to त्वया (cf v. 1. 4). —^a K4
चैवं; D5 चापि (for चैव). —^b K5 V1 B2-4 Da
D1.7.9 S (G3.4 absent) सहिता; K5 उपिता; K5
Dn1. ns D2.3.8 विहृता; B5 हसिता; D5 शयिता (for
सुखिता). D1 T1 G2.5 गता (for सुखम्). —^c 5^{ad} is
damaged in B4. —^d K4 विहृतास्ति; K5 V1
B1.2 Da Dn1. ns D2.3.8 रमामि स्म; B5 विहृतास्ति;
D4 विहृतास्मि; D1 S (G3.4 absent) रमि (G1 'म) तास्मि
(for विहृतास्मि). K1.8.5 V1 B1.2.4 Da Dn1. ns
D2-4.7-9 T G1.2.5 M1-3 पुरा; M4 [अ]पुना (for
त्वया). M2 कांता. —^e K (except K4) V1 B2-5
Da Dn1. ns D2-5.7-9 T G1.5 M1.3.4 नास्थाय; B1.2
G2 'स्यत्र; M2 'स्याद्य (for 'द्यास्ति). D1 मे प्रिय;
T1 G2.5 वै प्रिय (G2 प्रियं) (for किंचन).

6 = (var.) Rām. 2. 29. 30; Pañcatantra 3.
156; Matsya Purāṇa 2. 10. 18. —^b M4 मित्रं
(for मितं). K1.8.5 V1 B1-4 Dn1. ns D2-5.7-9 T1
G2.5 M आता (for माता). —^c K5 V1 B
(Bo missing) Dn1. ns D2-5.7-9 T1 G1.5 हि; Da
च; M प्र (for तु). —^d D5 तु (for न).

7 ^b K5 V1 B (Bo missing) Da Dn1. ns D2.8.
5.7.8 S (G3.4 absent) नास्ति (for न च). D5 भर्तुः
(for भर्तृ). B2-5 Da D5 'समः सखा (for 'समं सुखम्).
—^c M2.4 बंधू (for धन). D5 विसृज्य सर्वं स्वं
भर्ता; D7 विसृज्य हि धनं सर्वं. —^d D1 S (G3.4
absent) हि (for वै). B1 शरणः (for 'र्ण). K1 Da
D2.4.7.9 S (except G2; G3.4 absent) स्त्रियाः.

8 ^a K4 'नार्कयम्; D7 T1 G2.5 किं कार्यम् (for न
कार्यम्). V1 इति (for इह). T2 नो (for मे).
—^b V1 B1.2 transp. त्वया and विना. —^c K1
V1 B1.3 Da D4.9 M2 हि; K5 B2.4 Dn1. ns D2.8.

एवं विलप्य बहुधा करुणं सा सुदुःखिता ।
पतिव्रता संप्रदीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ॥ ९
ततश्चित्राम्बरधरं भर्तारं सान्त्वपश्यत ।
विमानस्थं सुकृतिभिः पूज्यमानं महात्मभिः ॥ १०

चित्रमाल्याम्बरधरं सर्वाभरणभूषितम् ।
विमानशतकोटीभिरावृतं पुण्यकीर्तिभिः ॥ ११
ततः स्वर्गगतः पक्षी भार्यया सह संगतः ।
कर्मणा पूजितस्तेन रेमे तत्र स भार्यया ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

भीष्म उवाच ।

विमानस्थौ तु तौ राजल्लब्धको वै ददर्श ह ।

दृष्ट्वा तौ दंपती दुःखादचिन्तयत सद्गतिम् ॥ १
कीदृशेनेह तपसा गच्छेयं परमां गतिम् ।

C. 12. 557B
B. 12. 149. 2
K. 12. 149. 2

s. r. s T G₁. 2. s तु; K₂ च (for [अ]पि). B₂ D₁ या (for का). —^a) B₁ सतां; D₂ D₁ M₂ सति; G₁ स तु (for सती). K₁ जीवितम्; B₁ D₂ G₁ जीवतुम् (for जीवितुम्). D₂ उत्सहन्; D₂ उत्सहे (for 'हेन्').

9 = (var.) Pāṇicatānta (Kosegarten) III. 183. —^b) K₁ समदुःखिता; B₂-s D₂ दुःखिता तदा; D₂ D₁ T₁ G₂ साधु दुःखिता (D₂ 'ता'); D₂ सा सुदुःखिता.

10 = M₁ तत्र (for ततश्च). All MSS. (except Ś₁ K₁. 2. s D₁; D₂ D₂ G₂. s absent) चित्रांगदः (for चित्राम्बरः). — K₂. 4 D₁ om. (hapl.) 10^b-11^a. Ś₁ reads 10^b-11^a on marg. —^b) V₁ B₂ साध्वपश्यत; B₂. 4 D₂ सा त्वपश्यत; D₂ D₁. 2 T₁ G₂. s M सान्त्वपश्यत (for सान्त्वपश्यत). G₁ सात्वयिस्त्वान्वपश्यत. — D₂ om. (hapl.) 10^b-11^a. —^a) D₂ कृतारमभिः (for महा). — After 10, G₁ repeats 10^a.

11 K₂. 4 D₁ om. 11^a; D₂ om. 11^a (cf. v. l. 10); Ś₁ reads 11^a on marg. —^b) D₂ (D₂ also as in text) चित्राभरणः (for सर्वा). D₂ सर्वाभरणवीभूषितां (corrupt). —^c) G₁ M₁. s विमानं (for विमान-). B₁ D₂ G₁ कोटीभिर (for कोटीभिर). —^d) K₂. 4. s B₁. 2 D₂ D₁. ns D₂. s. s. s T₂ G₁ कर्मभिः; V₁ कर्मणः (for कीर्तिभिः). — After 11, B₂ ins.:

376* कपोतोऽपि च तौ दृष्ट्वा कपोती च सुरुषिणीम् ।

दृष्ट्वेण महता युक्तः परिष्वज्येदमब्रवीत् ।

अहो मामनुगच्छन्त्या कृतं साधु शुभं त्वया ।

क्षणमात्रेण दुःखेन सुखं तेन समाजितम् ।

विजः कोट्यर्धकोटी च यानि क्षोभानि मानवे । [5]

तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं वाप्नुगच्छति ।

व्याकम्प्राही यथा व्याकं बिकानुद्धरते बकात् ।

तद्वन्नर्तारमुद्धृत्य तेनैव सह मोदते ।

[Lines 3, 5-6 = (var.) Pāṇicatānta (Kosegarten) III. 185^a, 186.]

12 = K₂. s V₁ B (Bo missing) D₂ D₁ D₂. s. s. r. s T₁ G₁. 2. s (marg.) M₁. 4 स्वर्ग गतः; D₂ स्वर्गगतं (for स्वर्गगतः). D₂ सोय (for पक्षी). —^b) M₂ संगतं (for 'तः'). K₂. s V₁ B₁. 2 D₂ D₁. ns D₂. s. s विमानवरमास्थितः. —^c) Ś₁ K₁. 2. s D₁ सहितसः; M₂ पूजितास (for पूजितस्). K₁. s. s V₁ B (Bo missing) D₂ D₁. ns D₂-s. s. s तत्र (for तेन). —^d) K₂ V₁ B₁ D₂ रेमे च सह; K₂ B₁-s D₁. ns D₂. s. s रेमे स सह; D₂ स रेमे तत्र; D₂. s रेमे सह स; D₁ S (G₂. s absent) स रेमे सह (for रेमे तत्र स).

Colophon om. in D₂; Bo missing; D₂ D₂ G₂. s absent. — Sub-parvan: Ś₁ K D₂ D₁. ns D₁-s आपद्धर्मः; V₁ B₂ S (G₂. s absent) राजधर्मः; B₂ आपद्धर्मः. — Adhy. name: Ś₁ K₁-4 D₁. 4 लुब्धककपोतीयं; K₂ V₁ B₁-s D₂ D₂ D₂. s. s कपोतलुब्धकसंवादः; D₁ कपोत्या हुताशनप्रवेशः; G₁ कपोतचरितं; M₁. s कपोतोपाख्यानं; M₂ कपोतीयस्वर्गप्राप्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 137; B₂ T₂ 147; B₂. 4 146; D₂ 16; D₁ 18; T₁ G₂ M 149. — Sloka no.: D₂ D₂ 12¹; D₁ 13; D₂ 10¹.

145

Bo is missing up to लुब्धको (in 12^b) (cf. v. l. 12. 142. 44).

1 = D₁ om. तौ राजल्लब्धः. D₂ दृष्ट्वा (for राजल्लब्धः). — 1^b is damaged in B₂. —^b) K₂ V₁ B₁. s

G. 12. 5575
B. 12. 149. 2
K. 12. 148. 2

इति बुद्ध्या विनिश्चित्य गमनायोपचक्रमे ॥ २
महाप्रस्थानमाश्रित्य लुब्धकः पक्षिजीवनः ।
निश्चेष्टो मारुताहारो निर्ममः स्वर्गकाङ्क्षया ॥ ३
ततोऽपश्यत्सुविस्तीर्णं हृद्यं पद्मविभूषितम् ।
नानाद्विजगणाकीर्णं सरः शीतजलं शुभम् ।
पिपासार्तोऽपि तद्दृष्ट्वा तृप्तः स्यान्नात्र संशयः ॥ ४
उपवासकृशोऽत्यर्थं स तु पार्थिव लुब्धकः ।

Dn1. n3 D2. 3. 8 खे; Da [s]य (for वै). —^a) B3 D5 M2 वै; D7 T1 G1. 2. 5 स (for तौ). K2. 5 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 8 राजन् (for दुःखाद्). —^d) K3 B4 Dn1. n3 D5 व्यचिंतयत; K5 स व्यचिंतयत; D4 अभिचिंतय (for अचिंतयत). K2. 3. 5 V1 B1. 2 Dn1. n3 D2. 8 तौ गतिं; B3. 4 D5 संगतिं; Da तावुभौ; D4. 7. 9 T1 G1. 2. 5 तद्वति; M4 सद्रतिः (for सद्रतिम्).

2 Bo missing (cf. v. l. 1). D1 om. (hapl.) 2^{ab}. —^a) K2 ईदशेनेह; K5 V1 B1. 2 Da1 Dn1. n3 D2. 8. 8 ईदशेनेव; Da2 दशमेनेव (for कीदशेनेह). V1 सहसा (for तपसा). —^b) D4 गच्छेहं (for 'यं).

3 Bo missing (cf. v. l. 1). —^a) D5 -पयानम् (for 'प्रस्था'). —^b) D7 T G2. 5 उत्तमं; G1 लुब्धकं (for लुब्धकः). K5 V1 B1 Da Dn1. n3 D2. 8 पक्षिजीवकः; D4 'जीवनाः; D5 परिजीविनः; G1. 2 पक्षिजीविनः (G2 'नं) (for 'जीविनः). —^c) Dn3 विस्तेष्टो (for निश्चेष्टो). K1. 2. 4 D1 मरुताहारो; K2. 5 Dn1. n3 D2. 8. 8 मरुदा; B8 मरुदा (for मारुता). —^d) K1 निर्दमः; K3 D4. 9 निर्गतः; D5 निर्गमः (for निर्ममः). Da काम्यया (for काङ्क्षया).

4 Bo missing (cf. v. l. 1). B4 damaged. —^a) V1 B1 Da [s]पश्यत; D7 T1 G2. 5 M पश्यति (for स्पश्यत्सु). —^b) K3 G1 पद्म (for पद्म). K5 V1 B1 Dn1. n3 D2. 8. 8 पद्माभिभूषितं; Da पद्माभिसंश्रितं (for पद्मविभूषितम्). —^c) Ś1 (sup. lin.) -जंतुसमाकीर्णं; K2. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 8. 8 -पक्षिगणा (for 'द्विज'). —^d) B2 सरस्वत् (hypermetrio) (for सरः). Da तच्छीतलं (for शीतजलं). K5 V1 B1 Dn1. n3 D2. 8. 8 शिवं (for शुभम्). —^e) D9 om. 4^{cf}. V1 reads it on marg. —^f) K4 पिपासांतोपि; V1 B1. 8. 5 Da 'सारो हि (for 'सारोऽपि). K1. 4 B1 Da D4. 7 T2 G1 तं; M2 तान् (for तद्). —^g) G2 M1 हसः (for वृत्तः).

उपसर्पत संहृष्टः श्वापदाभ्युषितं वनम् ॥ ५
महान्तं निश्चयं कृत्वा लुब्धकः प्रविवेश ह ।
प्रविशन्नेव च वनं निगृहीतः स कण्टकैः ॥ ६
स कण्टकविभ्रमाङ्गो लोहितार्द्राकृतच्छविः ।
बभ्राम तस्मिन्विजने नानामृगसमाकुले ॥ ७
ततो द्रुमाणां महतां पवनेन वने तदा ।
उदतिष्ठत संघर्षात्सुमहान्हव्यवाहनः ॥ ८

5 Bo missing (cf. v. l. 1). —^a) D7 उपवासी. Ś1 K2. 4 V1 D1 -कृशो निश्चयः; K1 -कृशोऽत्यर्थः; D5 -कृतातिश्चयं (for -कृशोऽत्यर्थं). —^b) M1-8 तदपास्य स लुब्धकः. —^c) K2 D4. 9 उपासर्पत्सु; K5 V1 B2-8 Da Dn1. n3 D2. 8. 5. 8 अनवेक्ष्यैव (Da 'क्ष्यैव); D1 उपसर्पत्सु; D7 T2 G2 उपसृत्य तु; T1 G5 उपसृत्य तु; G1 उपसृत्य तु; M1-8 उपासर्पत (for उपसर्पत). V1 तं यातः; B2 तयातः; B3. 5 D7 T1 G2. 5 तद्दृष्टः; B4 D5 तं दृष्टः; Da तस्मात्तुः (for संहृष्टः). —^d) K1 श्वापदाप्यमित्रं; B1 तापसाभ्युषितं; D5 श्वापदाभ्युषितं (for श्वापदाभ्युषितं).

6 Bo missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 पक्ष्वातं; B4 महार्यं (for महान्तं). T2 निश्चयं (for निश्चयः). —^b) 6^{cd} is damaged in B4. —^c) K1 D1 स वने; K5 B3 Dn1. n3 D2. 8. 8 G2 M2 स वनं (for च वनं). —^d) B2 G2 च (for स).

7 Bo missing (cf. v. l. 1). —^a) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 8. 8 कंटकैः (for कण्टकः). K2. 8. 5 V1 B1. 2. 4 Da2 Dn1. n3 D2. 8. 7. 8 S (G2. 4 absent) -विभिन्नाङ्गो; B3. 5 Da1 -वितुन्नाङ्गो (for -विभ्रमाङ्गो). K1 स कंटकविकृताङ्गो; D5 स च कंटकविकृताङ्गो. —^b) K1. 2. 4 लोहिताङ्गी; K3 D4. 9 'तार्द्राः; B1. 2 Da D7 T1 G2. 5 M 'तार्द्रा (for 'तार्द्राः). G1 M8 -कृतच्छवि (for 'विः). —^c) T2 M1 विपिने (for विजने). —^d) B2 Da नानापक्षि (for 'मृग'). D7 S (G2. 4 absent) नानाद्रुमल (T1 om. ल) ताकुले.

8 Bo missing (cf. v. l. 1). —^a) Da द्रुमानां. K2. 4. 5 B2 Dn1. n3 D2. 8 महता; B3 महती; D7 T1 G2. 5 पततां (for महतां). —^b) M2 वचनेन (for पव). T2 G1 transp. वने and तदा. —^c) T2 उपतिष्ठत (for उद्). V1 B1. 5 Da D5 संघर्षात् (for संघं). Dn3 उदतिष्ठत संघर्षात्.

9 Bo missing (cf. v. l. 1). —^a) K5 V1 B1-4

तद्वनं वृक्षसंकीर्णं लताविटपसंकुलम् ।
 ददाह पावकः क्रुद्धो युगान्ताग्निसमप्रभः ॥ ९
 सज्वालैः पवनोद्धूतैर्विस्फुलिङ्गैः समन्वितः ।
 ददाह तद्वनं घोरं मृगपक्षिसमाकुलम् ॥ १०
 ततः स देहमोक्षार्थं संप्रहृष्टेन चेतसा ।
 अभ्यधावत संबृद्धं पावकं लुब्धकस्तदा ॥ ११
 ततस्तेनाग्निना दग्धो लुब्धको नष्टकिल्बिषः ।
 जगाम परमां सिद्धिं तदा भरतसत्तम ॥ १२
 ततः स्वर्गस्थमात्मानं सोऽपश्यद्विगतज्वरः ।

यक्षगन्धर्वसिद्धानां मध्ये आजन्तमिन्द्रवत् ॥ १३
 एवं खलु कपोतश्च कपोती च पतिव्रता ।
 लुब्धकेन सह स्वर्गं गताः पुण्येन कर्मणा ॥ १४
 यापि चैवंविधा नारी भर्तारमनुवर्तते ।
 विराजते हि सा क्षिप्रं कपोतीव दिवि स्थिता ॥ १५
 एवमेतत्पुरा वृत्तं लुब्धकस्य महात्मनः ।
 कपोतस्य च धर्मिष्ठा गतिः पुण्येन कर्मणा ॥ १६
 यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चेदं परिकीर्तयेत् ।
 नाशुभं विद्यते तस्य मनसापि प्रमाद्यतः ॥ १७

C. 12. 5591
B. 12. 149. 17
K. 12. 146. 18

Da Dn1. ns D2. s. s. संपूर्ण (for संकीर्ण). —^b) G1
-विटपि (for 'प'). Dns संबृत्त (for संकुलम्). —Do
om. (hapl.) 9-10^d. —^a) D1 क्रुद्धो (for क्रुद्धो).

10 Bo missing (cf. v. l. 1). Do om. 10 (cf.
v. l. 9). —^a) V1 B1. s Da D4 T2 G1 M1. s उज्वालैः
स; B1. s प्रज्वालैः; M2 उज्वालाभिः; M4 बाळाभिः (for
सज्वालैः). Ks Dns D2. s पवनोद्धूतैर् (for 'द्धूतैर्').
—^b) S (G1. s absent) विस्फुलिङ्गैः (for विस्फु).
All MSS (except S1 K1. s; Bo missing; Ds om.;
Dns Ds G1. s absent) समन्ततः (M2 च सर्वतः) (for
समन्वितः). —^a) D1 ददाह (for ददाह). B1. s सर्व
(for घोरं).

11 Bo missing (cf. v. l. 1). —^a) T1 G1. s
तदा स्वदेह (for ततः स देह). Ks Dns Dns D2. s
मोक्षार्थी; B1 मोक्षार्थः; Da1 मोक्षार्थि (for मोक्षार्थ).
—^b) S1 संप्रणष्टेन (for 'हृष्टेन'). —^a) B2 तमधावत
(for अभ्यधावत). Ks V1 B (Bo missing) Dn1.
ns D2. s G1 M वर्धत; Ds वर्धत; Ds वर्धत; T2
G1 वर्तते (for संबृद्ध). Ds अभ्यधावतदूर्ध्वं त. —^a)
B1 Das G1 तथा (for तदा).

12 Bo missing up to लुब्धको (cf. v. l. 1).
13^a is damaged in B1. —^b) Ks B1 नष्टचेतनः; Ks
B2 Da Dn1. ns D2. s. s. 'कलमयः; B1 lacuna; D1 S
(G1. s absent) दग्धकिल्बिषः (for नष्ट). —^a) V1
B1. s Da1 तपसा (for परमां). Dns बुद्धि (for सिद्धि).
D1 S (G1. s absent) आसन्नस्य परां सिद्धिं. —^a)
Ks. s V1 B1. s. s Dn1. ns D2. s. s ततो (for तदा).
Da भरतसत्तमः.

13 ^a) T2 G1 स स्वर्गयम् (G1 'गम्') (for स्वर्गस्वयम्).
Bo. s. s Ds स्वर्गस्थितमयात्मानम्. —^b) Ks V1 B D

(except D1. s; Dns De absent) अपश्यद् (for सोऽप).
Dns विगतः (for 'त-'). Bo. s. s Ds G1 M1. s उवरं
(for उवरः). —^a) M4 om. from आजन्तम् up to
धर्मो (in 18^b). Ds अभिवत् (for इन्द्रवत्).

14 M1 om. 14 (cf. v. l. 13). —^a) Ds om.
(hapl.) कपोतश्च. D1 स (for च). —^b) Dns
कपोतो (for 'ती'). —^a) T2 G1 गता (for सह).
—^a) S1 K1. s D1 M1. s गतौ; K1 B2 Da. s गता;
T2 G1 ततः (for गताः).

15 M1 om. 15 (cf. v. l. 13). S1 reads (sec. m.)
15-16 on marg. —^a) Bo. s. s Ds या हि; B1 या
वै; D1 अपि; D1 T G1. s M1-3 यान्या; G1 धन्या
(for यापि). Ks V1 चैवव्रता; B1 पतिव्रता; M1
चैव विधा (for चैवंविधा). B2 Da यापि वैधव्यसंयुक्ता.
—^b) Da अन्वपद्यत; D1 अनुगच्छति (for 'वर्तते').
B2 नारी भर्तारमन्वगात्. —^a) K1 Ds विराजते च;
Ks V1 B1. s Da विरोचते हि; D1 विराजतीव; T1
G1. s M1-3 जरीह; T2 G2 जति च (T2 ह) (for
'जते हि'). —^a) B1 दिवं गता; Da1 दिवस्थिता (for
दिवि स्थिता).

16 M1 om. 16 (cf. v. l. 13). S1 reads (sec. m.)
16 on marg. —^a) Ds एव (for एतत्). —^b)
S1 K2 D1 [अ]वपजन्मनः; K4 [अ]वपसेधसः (for महा-
त्मनः). —^a) Dns कपोतस्यैव (for 'स्य च'). G1 om.
च. Ds धर्मिष्ठ; Ds 'द्वा' (for 'द्वा'). —^a) D1
गतः (for गतिः).

17 M1 om. 17 (cf. v. l. 13). —^a) B1 यक्षेर्षं
(for यक्षेर्षं). —^b) B1 यक्षेर्षं (for यक्षेर्षं). —^a)
K1 प्रसाद्यतः; Ks Dn1 D2. s. s प्रसाद्यतः; B1 प्रपद्यते;

C. 12. 5591
B. 12. 149. 18
K. 12. 146. 19

युधिष्ठिर महानेष्ट धर्मो धर्मभृतां वर ।
गोप्तेष्वपि भवेदस्मिन्निष्कृतिः पापकर्मणः ।

निष्कृतिर्न भवेत्तस्मिन्यो हन्याच्छरणागतम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

युधिष्ठिर उवाच ।

अबुद्धिपूर्वं यः पापं कुर्याद्भरतसत्तम ।
मुच्यते स कथं तस्मादेनसत्तद्वदस्व मे ॥ १

Da प्रपद्यतः; Dns प्रसाद्यतः; Ds प्रसाद्यते (for प्रसा-
द्यतः). Dr S (Ms om.; Gs. 4 absent) मानवस्य न
संशयः.

18 With 18, cf. 12. 142. 16. Ms om. up to
धर्मो (cf. v. l. 13). — ^a Dr T1 Gs M2 उक्तश्चैव;
T2 G1.2 M1.3 उक्तश्चैव (for युधिष्ठिर). Dr महानेव;
T2 G1 'भाग (for 'नेव). — ^b Da Dns वरः (for
वर). — ^c V1 B1.2 Da गोप्तेष्व; Dns गोप्तेषु; T1
Gs गोप्ते च (for गोप्तेषु). Ks V1 B2 भवेदेव; B1
भवेदेवं; Da भवेदेव; Dr S (Gs. 4 absent) भवेदस्मिन्
(for भवेदस्मिन्). — ^d Ds कर्मणा; Dr कर्मणां
(for कर्मणः). — ^e Ks. 5 V1 B1.2 Dns Dn1. ns
D2. s. 8 न निष्कृतिर् (by transp.); Ds न निष्कृतिर्.
Ks V1 B Da Dn1. ns D2. s. 7. 8 तस्य (for तस्मिन्).
— After 18, N (except Dr; Dns Ds absent) M
ins. :

377* इतिहासमिमं पुत्रं श्रुत्वा पापविनाशनम् ।
न दुर्गतिस्रवामोति स्वर्गलोके च गच्छति ।

[(L. 1) Ds इदं (for इमं). Ks Bo. s. 8 Ds पुण्यं
श्रुत्वा; Ks V1 B1.2 Da Dn1. ns D2. s. 8 श्रुत्वा पुण्यं
(for पुत्रं श्रुत्वा). Ks V1 B Da Dn1. ns D2. s. 8. 5
M2. 4 पापप्रणाशनं; M1. 3 सर्वप्रणा (for पापविना).
— After line 1, M ins. :

378* आर्ता गृहगतताः पूज्यास्तथैव शरणागतताः ।

[Ms पाज्यास् (for पूज्यास्).]

— M om. line 2. — (L. 2) Ds स (for च). Ds
स्वर्गलोकं चापि गच्छति (for the post. half).]

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्णयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रोतः शौनको विप्रो यदाह जनमेजयम् ॥ २

Colophon. — *Sub-parvan* : Ś1 K B1 Da D1-5. 9
आपद्धर्मः; V1 B2 Dr S (Gs. 4 absent) राजधर्मः;
Bc. s-8 आपद्सु. — *Adhy. name* : Ś1 K1. 2. 4 लुब्धक-
कपोतीयं; Ks कपोतीयं; Ks V1 B Da Ds कपोत-
लुब्धकसंवादः; D2. 3 कपोतलुब्धकः; D4 कपोताख्यानं;
M1. 3 कपोतोपाख्यानं; Ms लुब्धकस्वर्गप्राप्तिः. — *Adhy.*
no. (figures, words or both) : B1 138; B2 T2 148;
B3 147; Dn1 16 (in figures, wrongly, 17); Ds
14; T1 Gs 150; G1. 2 149. — *Śloka no.* : Da
Dn1 20; Dns 22. — After the colophon, Ms
ins. लुब्धककपोतीयं समाप्तं; Ms कपोतोपाख्यानं समाप्तं.

146

For the story, cf. Harivamśa I. 30. 6-14.

1 B1 Ds damaged. — ^a Ks Dn1 D2. s. 8 यत्
(for यः). — ^b Da सत्तमः. — ^c K1 मुच्येत
(for मुच्यते). — ^d Ks T2 G1 एतत्सर्वं; Ks B1
Dn1. ns D2. s. 8 एतत्सर्वं (for एतत्सर्वम्). Ks. 5 Bo. 1. 5
Dn1. ns D2-4. 7 S (Gs. 4 absent) ब्रवीहि (for वदस्व).
V1 B2 Da एतत्संप्रब्रवीहि मे.

2 ^a K1 B2-8 Ds वर्तयिष्येऽहम्; Ks. 5 V1 B1. 2
Da Dn1. ns D2. s. 7. 8 S (Gs. 4 absent) वर्तयिष्यामि;
Ds कीर्तयिष्यामि (for वर्णयिष्येऽहम्). — ^b Ks V1
B1. 2 Da Dn1. ns D2. s. 7. 8 S (Gs. 4 absent) पुराण-
मृषिसंस्तुतं (T2 Gs 'संस्तुतं; Ms 'सरकृतं). — ^c Ks
यदा हि (for यदाह). Dns जनमेजयः; Ds 'जय (for
'जयम्).

आसीद्राजा महावीर्यः पारिक्षिजनमेजयः ।
 अबुद्धिपूर्वं ब्रह्महत्या तमागच्छन्महीपतिम् ॥ ३
 तं ब्राह्मणाः सर्व एव तत्यजुः सपुरोहिताः ।
 जगाम स वनं राजा दहमानो दिवानिशम् ॥ ४
 स प्रजामिः परित्यक्तश्चकार कुशलं महत् ।
 अतिवेलं तपस्तेपे दहमानः स मन्युना ॥ ५
 तत्रेतिहासं वक्ष्यामि धर्मस्यासोपबृंहणम् ।
 दहमानः पापकृत्या जगाम जनमेजयः ॥ ६

3 Das om. (hapl.) 3rd. — *) T₂ G₁ महाराज (for 'वीर्यः'). — *) K₁ D₁ G₁ M_{1.8} पारिक्षिजः; K₈ पारिक्षिजः; K₄ D₁ परिक्षिजः; D₈ पक्षीद्रो; T₂ पारिक्षिजः; G₂ परिक्षिज (for पारिक्षिज). K₁ D₈ जनमेजय. — 3rd is damaged in B₁. — *) Hypermetrie. Ś₁ K₁ D_{1.4.8} बुद्धिपूर्वं; K₈ B_{1.8} Da Dn_{1.8} न₈ अबुद्धिपूर्वम्; D₁ S (G_{1.4} absent) अबुद्धिजा (M₂ 'जा') (for अबुद्धिपूर्वं). K₈ V₁ B (B₁ damaged) Da Dn_{1.8} n₈ D_{2.8.8.8} अगच्छन्; M₂ ब्रह्महत्या; M₄ ब्रह्मवध्या (for ब्रह्महत्या). — *) K₈ समगच्छन्; K₈ V₁ B (B₁ damaged) Da Dn_{1.8} n₈ D_{2.8.8.8} ब्रह्महत्या (Dn₁ D₈ 'त्या'); T₂ G₁ M₂-4 तमगच्छन् (for तमागच्छन्). K₈ V₁ B (B₁ damaged) Da Dn₈ D₈ महीपतिः; D₈ महामतिः (for महीपतिम्).

4 *) K₈ ते (for तं). K₈ B₁ Dn_{1.8} n₈ D_{2.8.8.8} T₁ G_{1.2.8} ब्राह्मणाः सर्व एवैनं (K₈ B₁ Dn_{1.8} n₈ D_{2.8.8.8} एवैते). — *) K₈ V₁ B_{1.2} Da Dn_{1.8} n₈ D_{2.8.8.8} S (G_{1.4} absent) transp. जगाम and स. Bo. 2.4 D₈ च (for स). — *) D₁ तप्यमानो (for दह).

5 *) K₈ V₁ B₁ Da Dn_{1.8} n₈ D_{2.8.8} transp. स and प्रजामिः. B_{1.8} प्रजामिः संपरित्यक्तश्च. — *) K₈ अतिवेलं; D₂ 'वेगः'; D₈ 'वेसं' (for 'वेलं'). — *) T₁ G₁ M_{2.8} स्व (for स). — After 5, K_{8.8} V₁ B Da Dn_{1.8} n₈ D_{2.8.8.8} ins. :

379* ब्रह्महत्यापनोदार्थमपृच्छब्राह्मणान्बहुन् ।

पर्यटन्पृथिवीं कुरुक्षेत्रे देशे देशे नराधिपः ।

[(L. 1) V₁ B Da D₈ -हत्यापनोदार्थ (for 'नोदार्थम्'). — (L. 2) Da सर्व (for कुरुक्षेत्र). D₈ om. the second देशे. K₈ नराधिपः; Bo. 2.8 D₈ 'धिप' (for 'धिपः').]

6 *) T₂ अस्वः; G₁ तस्यः; G₂ अत्र (for तत्र). K₈ D₈ तत्र ते संप्रवक्ष्यामि. — *) Ś₁ D₁ [अ] (for

वरिष्यमाण इन्द्रोतं शौनकं संशितव्रतम् ।
 समासाद्योपजग्राह पादयोः परिपीडयन् ॥ ७
 ततो भीतो महाप्राज्ञो जगर्हं सुभृशं तदा ।
 कर्तो पापस्य महतो भ्रूणहा किमिहागतः ॥ ८
 किं तवास्मासु कर्तव्यं मा मा स्पाक्षीः कथंचन ।
 गच्छ गच्छ न ते स्थानं प्रीणात्यस्मानिह ध्रुवम् ॥ ९
 रुधिरस्येव ते गन्धः शवस्येव च दर्शनम् ।
 अशिवः शिवसंकाशो मृतो जीवन्निवाटसि ॥ १०

C. 12. 5604
 B. 12. 150. 11
 K. 12. 149. 11

[अ]स्व). G_{1.2} [अ]स्योपबृंहणं (G₁ 'ब्रह्मणं' (for 'बृंहणम्'). — Da₁ reads 6th twice. — *) D₄ पापकृत्योः; D₈ 'कृत्यां'; M₂ 'कृत्यान्' (for 'कृत्या'). ☞ Cn: पापकृत्या पापक्रियया । ☞ — *) K₁ D₈ जनमेजय (for 'जयः').

7 *) Ś₁ वरिष्यमाणः; K₁ करिष्यमाणः; K₈-5 V₁ B Da Dn_{1.8} n₈ D₂-2.8.8 'चरिष्य'; D₁ G₂ परिक्षिजः; T G₂ परिक्षिजः; M 'वरिष्य' (hypermetrie) (for वरिष्य). K₁ Da G₁ इन्द्रोतः (for 'तं'). — *) Ś₁ संशितव्रतं; K_{8.8} Bo. 1 Da Dn₈ D_{2.8.8} शंसि (Da₂ 'शि'तः; D_{4.8} संसित' (for संशितव्रतम्). — *) V₁ एव (for उप). — *) G₂ पादौ स (for पादयोः). B₁ परिपीडनं; M₂ 'पीडितं' (for 'पीडयन्').

8 *) V₁ B_{1.8} Da स तं मुनिर्; D₁ ततो भीमं; T₂ G₁ ततो नृप (for ततो भीतो). Ś₁ K₁ B₂ D_{2.8.8} महाप्राज्ञो; G₁ 'प्राज्ञ' (for 'प्राज्ञो'). K₈ Dn_{1.8} n₈ D_{2.8.8} ऋषिर्बृहन् नृप (D₂ 'बृहन्तं' तत्र; Bo. 8-8 ततोपि सु. (B₁ 'पि स' महाप्राज्ञो. — *) Da D_{2.8.8} जगृहे (for जगर्हं).

9 *) K_{1.8} V₁ B_{1.8} Dn_{1.8} n₈ D₂-4.8 स्वयाः; T₂ तपो (for तव). — *) K_{2.8} V₁ B Da Dn₈ D₈ मा मां; D_{2.8.8.8} मां मा (for मा मा). D₄ मा मास्वक्षीः; T₂ G₁ M₂ मासद्राक्षीः (for मा मा स्पाक्षीः). Dn₈ Da G₂ प्राक्षीः; D₂ स्पाक्षिः; D₁ T₁ G₁ M_{1.8} द्राक्षीः (for स्पाक्षीः). — *) D₄ मत् स्वेतत् (for न ते स्थानं). D₈ मे (for ते). — *) K_{1.2.4} इति ध्रुवं; K_{2.8} V₁ B Da Dn_{1.8} n₈ D_{2.8.8.8} S (G_{1.4} absent) इति ध्रुवम् (for इह ध्रुवम्). D₄ नास्माकमिति संवृत्तः.

10 *) G₂ रुधिरस्यैव. — *) K_{8.8} शवस्यैव; K₈ D_{4.8} शवस्यैव; G₂ शवस्यैव (for शवस्यैव). — *) D₁ अशवः; D₈ अशवः (for अश्विः). Ś₁ शवसंकाशो;

C. 72. 5608
B. 12. 150. 12
K. 12. 149. 12

अन्तर्मृत्युरशुद्धात्मा पापमेवानुचिन्तयन् ।
प्रबुध्यसे प्रस्वपिषि वर्तसे चरसे सुखी ॥ ११
मोघं ते जीवितं राजन्परिक्षिप्तं च जीवसि ।
पापायेव च मृष्टोऽसि कर्मणे ह यवीयसे ॥ १२
बहु कल्याणमिच्छन्त ईहन्ते पितरः सुतान् ।
तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ॥ १३
पितृवंशमिमं पश्य त्वत्कृते मरकं गतम् ।

Ks श्रावसं; Ds *वसं; Ds श्रावसं (for शिवसं).
—^a) Ks मृतोमृतवन्; Bs जीवन्मृत (for मृतो जीवन्). Ks हवेच्छसि; Ds हवाटवी; Ms हवाहसि (for हवाटसि).

11 ^a) Ks Dn1. ns D2. s. 8 अश्वस्युर; Ds अंत-
र्बुद्धिर (for अन्तर्मृत्युर). Ds अदीनात्मा; M असिद्धात्मा
(for अशुद्धात्मा). —^b) Ds पारम् (for पापम्). Ds
[आ]चरितयन् (sic); Ds स्वचितयन् (for [अ]नुचिन्त-
यन्). —^c) Bs अबुध्यसे; Ds प्रबुध्यसे; Dn1 प्रबुध्य
से; Ds प्रबुध्यस्व (for 'से'). Ks प्रस्वपिसि; Ms
'पिषि (for 'पिषि). —^d) Da वर्तसे; Ds Gs वर्तस्व
(for वर्तसे). Ks V1 B Da Dn1. ns D2-s. 8 परमे
सुखे (for चरसे सुखी). Ks Ds न च त्वं वर्तसे सुखे;
G1 Ms. 2 वर्तस्यु (Ms 'त्यु) परमे सुखं.

12 ^a) Ks (marg.) धिग्बिह; Ds सोयं (for मोघं).
—^b) Ms. 8 परिक्षिप्तश्च (for 'क्षिप्तं'). Ks B1 जीवसे
(for 'सि). —^c) Ks-5 V1 B D (except D1;
Dns Ds absent) एव हि (Ks च) (for इव च).
—^d) V1 B2 Da कर्मणे च; B1 'ने तु; B4 Ds 'ने
हि; Gs कर्मणैव (for कर्मणे ह).

13 = (var.) 12. 7. 13. —^a) Ks. 5 Bo Dn1. ns
D2. s. 8 हच्छति; Ds ईप्सत; Ds G1 Ms. 4 हच्छतम्
(for हच्छन्त). —^b) Ks हृहते; Dn1 Ds. 8 ईहते;
Ds त्वीहते (for ईहन्ते). Ks तु तान्; Ks सदा; V1
B1. 2 Da प्रजा: (for सुतान्). —^c) K (except K1)
B2. 4 Da Dn1. ns D2-s. 8 Ms दैवतेज्याभिर; Ds
जीवते (for देवतेज्याभिर). —^d) Ks वेददान; B4
Ds वंदितेन; Ds T1 G1. 2. 5 श्रमनेन (for वन्दनेन).

14 ^b) Da नरके; Ds T1 G2. 5 Ms निघनं; T2
G1 Ms. 8. 4 निरयं (for नरकं). Gs कृतं (for गतम्).
—^c) Ks अनर्था; Ds निर्वध्य: (for निरर्था:). Ds
एव (for सर्व). Ks पितृणाम्; Ds वैद्याणाम् (cor-
rupt); Ds एतेषाम् (for एवेषाम्). —^d) Ds आशा-

निरर्था: सर्व एवेषामाशाबन्धास्त्वदाश्रया: ॥ १४
याम्पूजयन्तो विन्दन्ति स्वर्गमाधुर्यशः सुखम् ।
तेषु ते सततं द्वेषो ब्राह्मणेषु निरर्थकः ॥ १५
इमं लोकं विमुच्य त्वमवाङ्मूर्धा पतिष्यसि ।
अशाश्वतीः शाश्वतीश्च समाः पापेन कर्मणा ॥ १६
अद्यमानो जन्तुगृध्रैः शितिकण्ठैरयोमुखैः ।
ततोऽपि पुनरावृत्तः पापयोनिं गमिष्यसि ॥ १७

रंभास; Ds 'रंभास; Ds 'रंभास (for 'रंभास).
B1 Ds तदाश्रया:; Da त्वयाश्रया: (for त्वदा').

15 ^a) V1 विदंते. —^b) Ks स्वयं; Ks V1 B1. 2
Da Dn1. ns D2. s. 8 प्रजा:; Bs Ds S (except T1;
Gs. 4 absent) श्रियं (for सुखम्). —^c) Ks. 8 V1
B1. 2. 4 Da Dn1. ns D2. s. 8 त्वं (for ते). Ds T1
सततं; Gs सतत- (for सततं). Ks द्वेषो; Ks V1
B1. 2 Ds Dn1. ns D2. s. 8 द्वेषा; Ds हृद्वा; T2 G1
दोषो (for द्वेषो). —^d) Ks Ms निरर्थकं.

16 ^a) Dns इमां (for इमं). Ms विमुच्य (for वि-
मुच्य). —^b) Ks कर्पूरा (for 'कर्पूरा). Ds पतिष्यसि
(for 'सि). —^c) Ds Gs अशाश्वती:; M 'श्वत: (for
'श्वती:). Ks Ds शाश्वतीश्च (Ds also 'स्व' समा राजन्;
B1 Ds अशाश्वतीश्च ***; G1 अशाश्वतिशाश्वतिश्च (sic).
—^d) Ks Dn1. ns Ds समा; Ks पापा; Ds पाप:
(for समा:). Ds मर्मणा (for कर्मणा).

17 G1 om. from 17^a up to the end of this adhy.
17^{ab} is damaged in B1. T2 reads 17 on marg.
—^a) K1. 8. 5 V1 B1. 8. 5 Ds Dn1. ns D2. s. 8 अर्ध-
मानो; Ks अभ्य; Ks अर्ध; Ds अर्ध (for अर्ध).
Ks भृशं गृध्रैः; Ks Bo. 8. 5 Dn1. ns D2. s. 8 यत्र गृध्रैः;
V1 B2 Da बलाद्गृध्रैः; B1 बलाद्गृध्रैः; Ds महागृध्रैः (for
जन्तुगृध्रैः). Ds अद्यमानो ध्वांसगृध्रैः (sic); Ds अद्यमा-
नोद्यस्तु गृध्रैः; Ds S (G1 om.; Gs. 4 absent) खाद्यमानो
जंतुघातैः. —^b) Ds शितिकण्ठैः. Gs अधोमुखैः (for
अयो). —^c) Ks V1 B1. 2 Da Dn1. ns D2. s. 8 च;
Bo. 8. 5 Ds. 5 वै (for इपि). Ds S (G1 om.; Gs. 4
absent) ततोऽपि नरकात्ता (T2 'ताप; Ms 'तत्र').
—^d) V1 B1 M पापं (for पाप).

18 G1 om. 18 (cf. v. 1. 17). —^a) Ks Dn1 D2.
s. 8 य हृदं; Gs यदैवं (for यदित्). —^b) Ks. 8
V1 B2 Da Dn1. ns D2-s. 7. 8 S (G1 om.; Gs. 4
absent) कुतः पर: (by transp.); Ks पर: कश्चित्; B1

यदिदं मन्यसे राजन्नायमस्ति परः कुतः ।

प्रतिस्सारयितारस्त्वां यमदूता यमक्षये ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षड्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच तं मुनिं जनमेजयः ।

गर्ह्य भवान्गर्हयति निन्द्यं निन्दति मा भवान् ॥ १

धिकार्यं मा धिक्कुरुते तस्मात्त्वाहं प्रसादये ।

सर्वं हीदं स्वकृतं मे ज्वलाम्यग्नाविवाहितः ॥ २

स्वकर्माण्यभिसंधाय नाभिनन्दति मे मनः ।

प्राप्तं नूनं मया धोरं भयं वैवस्वतादपि ॥ ३

तत्तु शल्यमनिर्हृत्य कथं शक्यामि जीवितुम् ।

कुतः परः — °) Ks 'मारयितारस्' (for 'स्सार'). K1 Ms. 4 त्वा; Ds त्वं (for त्वां).

Colophon om. ॥ G1; Dns Ds Gs. 4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K B1 Da Dn1. ns D1-4. 9 आपद्धर्म; V1 B1 D1 T1 G2. 5 M राजधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2-5 V1 B Da Dn1. ns D2. 2. 5 M1 इन्द्रोत्पत्तिरक्षितीयं (V1 Bo 'पारिक्षित्यं; Ds 'परिक्षितीयं; M1 'पारिक्षितीयं); Ds कपोताख्यानं; Ms इन्द्रोत्पत्तिरक्षितीयं पञ्चात्तापपरीक्षणं; Ms इन्द्रोत्पत्तिरक्षिति. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 149; B2. 4 148; Da1 18; Dn1 20; Ds 15; T1 Gs M1. 2. 4 151; Gs Ms 150. — Śloka no.: Da Dn1 Ds 19; Dns 20.

147

1 G1. 2 om. the ref. — °) Da उक्तं. — °) K1 Ds. 9 जनमेजय. — °) D1 T1 G2. 5 विगर्ह्यं (Gs 'गर्ह्यं) मां (for गर्ह्यं भवान्). Ds भगवान् (hyper-metric); M1. 3 मा त्वं; M2 हि मां; M3 हि मा (for भवान्). Ks Dn1. ns D2. 2. 8 गर्हयते; Ds (also as in text) 'यसे; Ds 'यंति; M1. 3 'यसि (for 'यति). — °) M2 निन्द्यं (for निन्द्यं). M1. 3. 4 मा निन्दते (for निन्दति मा). K1. 2. 4 V1 B Da Ds मां (Ks सा) भवान्; K2. 5 Dn1. ns D2-4. 2 मां पुनः; M2 मानवः (for मा भवान्). Ds निन्दं निन्दति मानवान्.

2 °) K1 Ds धिक्कार्यं; Bo. 5 किं कार्यं (for धि-

कार्यं). K1. 2. 4. 5 V1 B Da1 Dn1. ns D2-5. 2. 9 G2. 5 Ms मां (for मा). B1 T2 G1. 2 M धिक्कुरुते. — °) Ds तस्माहं त्वा (sic); G1 तस्मात्तां यं (sic) (for तस्मात्त्वाहं). — °) K2 Bo-2. 4 Da Ds सुकृतं; Ks V1 B2. 5 Dn1. ns D2. 2. 8 दुःकृतं; G2 सस्कृतं (for स्वकृतं). — °) Ds. 7 T1 G2 उव (Ds ज) कति (for ज्वलामि). Ds. 7 T1 G2. 5 [आ]हितं.

3 °) Ś1 K2. 2 B1-2. 5 D1. 2-5. 9 T2 G1. 5 स्वकर्मणि; Ks Ds 'मेणा; Ds 'मेणो; Dr 'मां हि (for 'मणि). — °) Ś1 K1. 2. 4 Ds मां; D1 मा (for मे). Ds भवान् (for मनः). — °) Ks Dn1. ns D2. 2. 8 प्राप्य; B1 damaged; Ds प्राप्यं (for प्राप्तं). Ks V1 B (B1 damaged) Da Dn1. ns D2-5. 2. 8 Gs M1. 2. 4 transp. नूनं and धोरं. K1. 2. 5 V1 B (B1 damaged) D (except D1; Dns Ds absent) S (Gs. 4 absent) भयं (for मया). — °) K1. 2. 5 V1 B (B1 damaged) Da Dn1. ns D2-5. 2. 9 मया; D1 S (Gs. 4 absent) मम (for भयं). D1 चैव स्वतादु; M2 चैव स्वकादु (for वैवस्वतादु). V1 Bo. 2 अवि; B2 इति (for अवि).

4 °) Dr दुष्यम् (for शक्यम्). — °) B1. 4 शक्यामि. K1. 4 Ds जीवितं. — °) K1 V1 B1 Ds M1. 3 सर्वमन्युं; K2. 4 सर्वमन्युन्; Ks सर्वमन्युद; Ks Bo. 2-5 Da Dn1. ns D2-5. 7. 8 T G1. 2. 5 M2. 4 सर्वमन्युं. Gs विवय. Dr T1 Gs [अ]ज; G2 तं (for त्वम्). — °) Ks जामि; Ds जति (for जमि). Da1 Ds मतिमान्; Dn1 जतिमान्; Dr T1 Gs M1. 3 समाभिः; Gs समाहि; M2. 4 समापि (for जमि मा). K1 सा;

C. 12. 5616
B. 12. 151. 4
K. 12. 150. 4

C. 12. 5616
B. 12. 151. 4
K. 12. 150. 4

सर्वमन्युन्विनीय त्वमभि मा वद शौनक ॥ ४
महानसं ब्राह्मणानां भविष्याम्यर्थवान्पुनः ।
अस्तु शेषं कुलस्यास्य मा पराभूदिदं कुलम् ॥ ५
न हि नो ब्रह्मशप्तानां शेषो भवितुमर्हति ।
श्रुतीरलभमानानां संविदं वेदनिश्चयात् ॥ ६
निर्विद्यमानः सुभृशं भूयो वक्ष्यामि सांप्रतम् ।
भूयश्चैवाभिनङ्गन्ति निर्वर्मा निर्जपा इव ॥ ७

Ks-s V1 B Da3 Dns Ds.8 मां (for मा). Bs T1
Gs शौनकः; D1 कौशिकः; M2 शोभनं (for शौनक).
D2 अभिमानं च शौनक.

5 °) Ks.5 Bo.8 Dn1.ns D2-4.8 महानसं; V1
B2.5 (marg.) Da1 Ds महान(Bs 'ना'यं; Da2 'मयं';
Dr T1 G2.5 M गता गति (M2 'तं'); T2 G1 गतो गति
(for महानसं). —^b) G1 M2 भविष्यति. K1 अगै-
वान् (sic); Ks V1 B Da Ds अय वा (for अर्थ-
वान्). Ks Dn1.ns D2-4.8 भूयो वक्ष्या(D4 वृच्छा)मि
सांप्रतं. —^c) Da2 शोकं (sic); Ds [अ]शेषं (for
शेषं).

6 V1 reads 6-11 on marg. —^a) Ks.3.5 Dn1.
ns D2.3.5.8 M4 ब्रह्मशप्तानां; B1 'सप्तानां (for 'श-
प्तानां). Bo.3-5 Ds न हि ब्राह्मण(Bo.3 'स'प्तानां.
—^b) Dn1.ns Dr S (Gs.4 absent) शेषं (for शेषो).
—^c) Ks.5 V1 B (B4 damaged) Da1 Dn1.ns D2.3.
5.7.8 S (Gs.4 absent) स्तुती(G1 'ति'र; Da2 श्रुतिर
(for श्रुतीर). —^d) Dr G2 संवेदं. K1 Da.9 T2
निश्चयान्; Ks Dn1.ns D2.8 -निश्चितान्; B2 -निश्चि-
यात् (sic); Ds -निश्चयां; G1 -निश्चयं.

7 Ks om. 7^{ab}. V1 reads 7 on marg. —^a) Ks
निर्विद्यमानः; B2 निर्विद्यमानः; M निर्वि(M4 'व'दमा-
नस् (for निर्विद्यमानः). Ks V1 B1.2 Da Dn1.ns D2.
3.8 T2 G1 M स्वात्मानं (for सुभृशं). D4 स विनिव्यास-
नात्मानं; Dr T1 G2.5 त्रिद्विमानः स्वमात्मानं. —^b) Ks
वक्ष्यामि. Ks मां सतं (sic); Dn1.ns शाश्वतं (for
सांप्रतम्). —^c) M चेक्ष (for चैव). Ks-4 B1
Da3 D1.4.9 M1.2.5 [अ]भिरक्षति; Ks Dn1.ns Ds
(before corr.).8 रक्षंतु; V1 Bo.3.5 Da1 रक्षयति;
B2.4 D2 वक्षयति; Ds (marg. by corr.).8 वक्षयति;
Dr T2 G1 मज्जति; T1 G2.5 मज्जन्ति; Ms गच्छन्ति
(for नङ्गन्ति as in S1 K1 alone). —^d) Ks
निर्वर्मान्; Ks V1 Bo.3-5 Dn1.ns D2.3.5.8 निर्व-

अर्वाकच प्रतितिष्ठन्ति पुलिन्दशबरा इव ।

न ह्ययज्ञा अमुं लोकं प्राप्नुवन्ति कथंचन ॥ ८

अविज्ञायैव मे प्रज्ञां बालस्येव सुपण्डितः ।

ब्रह्मन्पितेव पुत्रेभ्यः प्रति मां वाञ्छ शौनक ॥ ९

शौनक उवाच ।

किमाश्चर्यं यतः प्राज्ञो बहु कुर्याद्धि सांप्रतम् ।

इति वै पण्डितो भूत्वा भूतानां नोपतप्यति ॥ १०

नान् (V1 Bo 'ना'); B1.2 Da निर्द्वान् (B1 'द्व';
Da 'द्व-'); Ds M2 निर्वर्मान्; M1 निर्वर्मेन् (for
निर्वर्मा). Ks B1.2 निर्वैया; Ks Bo.2 (marg.).3-5
Da Dn1.ns Ds (before corr.).5 'ना; Dr T G1.2.5
'ला; Ds 'रा; Ds अजपा; M1.2.4 निर्वैया (for 'पा).

8 Ks Dn1.ns D1-8 transp. 8^{ab} and 8^{cd}. V1
reads 8 on marg. —^a) K1 V1 B Da Ds.7 S (Gs.4
absent) अर्वाकच; Ks Dn1.ns D2.8 आपातान्; Da
अवके; Ds damaged (for अर्वाकच). Dr G1 प्रतिव-
क्षयति; T Gs प्रपत्तिव्यति; Gs प्रतिवक्षति; M प्र-
पत्त्यामः (for प्रतिविष्टति). —^b) D4 -राबला (for
'रा). —^c) G1 कथं वनं; Gs कदाचन (for कथं).

9 V1 reads 9 on marg. —^a) K1 Ds अजज्ञा-
यैव; M अभिज्ञायै(M1 'जे'व (for अवि'). Dns G1
प्राज्ञा; Ms प्राज्ञाः (for प्रज्ञां). —^b) Dr T1 G2.5
[ए]व (for [ह]व). Ks.5 Dn1.ns D2.3.8 G1 स पण्डितः;
Ks सुपण्डिता; Ds तु पण्डिता; Ds damaged. —^c)
Ds om. (hapl.) from ब्रह्म up to पण्डितो (in
10°). Ks V1 B1.2 Da Dn1.ns D2.8 पुत्रस्य (for
पुत्रेभ्यः). —^d) Ks.5 Bo-2 Da Dn1.ns Ds.4.7.8 S
(Gs.4 absent) प्रीतिमान् (for प्रति मां). Ks.5 V1
Da Dn1.ns Ds.4.8 M भव; B2 मान्य; Ds वाक्ष;
Dr T1 G2.5 वह; T2 G1 हर (for वाञ्छ). Ks Bs
G1 M2 शौनकः (Bs 'कं'); B4 शौनक; Ds कौशिक
(for शौनक).

10 Ks om. from the ref. up to मारुह (in 11°).
D2 om. up to पण्डितो (cf. v. 1.9). V1 reads 10
on marg. G1 M1.2 om. the ref. —^a) Ks V1
Bo.2-5 Ds.4.9 यदप्राज्ञो; Da1 M1 यतः प्रज्ञो; Ds.7
वद प्राज्ञो; T G1.5 Ms यदप्रज्ञो; Gs वद प्रज्ञे; Ms
यदा प्रज्ञो (for यतः प्राज्ञो). —^b) Dns Ds ब्रह्म
कुर्याद्; T2 G1 यदकु (for बहु कु). Ks V1 B
Da Dn1.ns Ds-5.7.8 S (Gs.4 absent) असांप्रतं (for

प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यः शोचते जनान् ।

जगतीत्यानिवादिस्थः प्रज्ञया प्रतिपश्यति ॥ ११

न चोपलभते तत्र न च कार्याणि पश्यति ।

निर्विण्णात्मा परोक्षो वा धिक्कृतः सर्वसाधुषु ॥ १२

विदित्वोभयतो वीर्यं माहात्म्यं वेद आगमे ।

हि सा'). — ^a) D₁ भूतान्यं. Ks V₁ Bo. 2-5 Dns
नोत् कुप्यति (V₁ Dns 'ते; B₂ 'से); B₁ Da₁ नोप-
कुप्यसे (Da₁ 'ते); Da₂ नो कुपते (sic); Dn₁ D₂ 3.8
नानुकुप्यते; D₃ ते प्रकुप्यते; D₅ नेति कुप्यति; D₇ S
(G₂.4 absent) को नु (Ms.4 न) तप्यते (for नोप-
प्यति).

11 = (var.) 12. 17. 19; cf. 3. 198. 93²⁰⁴;
Yogasūtrabhāṣya on 1. 47; Ahirbudhnyasamhitā
15. 71⁶²-72⁶³; Mahāvagga 1. 5. 7; Dhammapada
28; Milinda (Treukner) 387. Ks om. up to
मारुह्य (cf. v. l. 10). Ds om. (†hapl.) 11⁶⁴. V₁
reads 11 on marg. — ^a) D₂ प्राज्ञा. Da₁ G₁.2
M₁ -प्रसादम्; D₁ -प्रसोदम् (for -प्रसादम्). — ^b)
D₇ M अशोच्यम्; D₅ अशोकः; T₂ G₁ माशौच्यम् (for
अशोच्यः). K₁ G₁ शौचतो; Bo.4 शोचसे; B₁ D₇
T G₂.5 M शोचतो; Dns शोच्यसे. — ^c) G₁ M₁
जगतिस्थान्. B₁ [ज]त्रिस्थः (for [ज]त्रिस्थः). K₁ जग-
तीत्यानिवादिस्थः (sic); Da₁ 'तीत्यानिवादिस्थः; D₅
'तीत्योय वादिस्थः. — ^d) D₂ प्रज्ञया. Ks B₂-5
Dn₁.ns D₂.2.3.8 प्रतिपश्यति; B₁ 'इयसि; D₂ 'यते;
D₇ T G₁.2.5 परिपश्यति (for प्रति').

12 ^a) B₂ damaged. Ks Bo.8 Dn₁.ns D₂.2.8
[ड]पलभ्य (Bo.8 'प)ते; M [ड]पालभते. Ks B₁ Dn₁.
ns D₂.2.8 तेन; T₂ G₁ कश्चिन्; M₂ तात (for तत्र).
— ^b) B₂ damaged. Ks चाकार्याणि; Ks V₁ B₁.2
Da Dn₁.ns D₂.2.7.8 S (G₂.4 absent) चाक्ष'; D₂
वा का' (for च का'). K₁ lacuna; Ks B₂.5 (marg.)
Da Dn₁.ns D₂.2.8 कुर्वते; D₂ पश्यसि (for 'ति).
— ^c) Ks V₁ B Da₁ D₅ निर्विण्णो (V₁ B₂ Da₁ 'ण्ण) वा;
Da₂ निर्विण्णवास (sic); D₂ बुद्धमानो; D₇ S (G₂.4
absent) विषण्णात्मा (for निर्विण्णात्मा). Ś₁ K₁.2.4 D₁
परोक्षो; V₁ B₂ Da D₇.2 T₁ G₂.5 'क्ष'; D₂.5 'क्षे;
T₂ G₁ 'क्षाद् (for 'क्षो). — ^d) V₁ B₁ Da धिक्कृतं;
Dns धिक्कृतः (sic) (for धिक्कृतः). Ks.2.5 V₁ B₁
Dns D₂.2.8 पूर्वसाधुषु; B₂ सर्व सा' (for सर्वसा').

13 ^a) Ks.5 V₁ B Da Dn₁.ns D₂.2.3.8 G₂

कुरुष्वेह महाशान्तिं ब्रह्मा शरणमस्तु ते ॥ १३

तद्वै पारत्रिकं चारु ब्राह्मणानामकुप्यताम् ।

अथ चेत्तप्यसे पापैर्धर्मं चेदनुपश्यसि ॥ १४

जनमेजय उवाच ।

अनुत्पये च पापेन न चाधर्मं चराम्यहम्

C. 12. 5627
B. 12. 151. 15
K. 12. 150. 15

विदितं (D₅ 'तो); D₅ त्रिनष्टं (for विदित्वा). Ks.5
V₁ B Da Dn₁.ns D₂.2.3.5.7.8 T₁ G₂.5 भवतो; D₅
ते महा- (for [ड]भयतो). D₂ वीर्यं. — ^b) D₇ S
(G₂.4 absent) चै (G₁ नै)व (for वेद्). Ś₁ K₁ D₁
वागमे; Ks वागमे; V₁ B Da D₂.7 S (G₂.4 absent)
वागमे; D₅ वागमे (for वागमे). D₅ माहात्म्यं चेदमंग
ते. — ^c) G₂ [प]व (for [ह]व). K₁ D₁.9 मया शान्तिं;
Ks.4.5 V₁ B₁.2 Da Dn₁.ns D₂.2.8 यथा शान्तिं; Ks
D₂ यथा शान्तिं (for महाशान्तिं). Bo.8-5 D₅ कुरुष्वो-
पशमं शान्तिं. — ^d) V₁ ब्राह्मं; B₁ Da₁ ब्रह्मम्; D₂
ब्राह्मं (for ब्रह्मा). M शरणं ब्रह्म त्वेत्तु भोः.

14 ^a) D₇ T G₁.2.5 चारित्रिकं; M पवित्रकं (for
पारत्रिकं). Ks V₁ B Da Dn₁.ns D₂.2.3.5.7.8 T G₁.5
तात; D₁ चारं; D₂ G₂ नाम (for चारु). — ^b) Ś₁
D₁ अकुप्यता; K₁ अकुपिता; B₁ अपश्यता; Da अकु-
प्यते; D₅ अकोपता; T₁ G₂ अतप्यतां (for अकुप्य-
ताम्). — ^c) Ks V₁ B₁.2 Da Dn₁.ns D₂.2.8 वा
(for चेत्). K₁ तस्य मे; Ks वाप्यसे; Bo.2.5 D₅
तप्यतां; D₂ 'ते; D₂ मन्त्यसे; T₂ M₂ तप्यसे; G₁
तस्य ते (for तप्यसे). Ks B₂.4 Dns D₅ पापे; D₂.8
धर्मं; D₂.7 T₁ G₁.2.5 पापं; T₂ M पापाद् (Ms 'व').
— ^d) D₂.8 एवं; M₂ धर्मम् (for धर्मं). Ks.5 V₁
B₁.2 Da Dn₁.ns D₂.2.8 एव (for चेद्). Ks.5 V₁
B₁.2 Da Dn₁.ns D₂.2.8 G₂ (by corr.) अनुपश्य वै
(G₂ 'इयत्).

15 ^a) Bo.2.5 अनुत्पये हि; B₂ 'प्येत; Dns
'प्येव; D₂ 'प्यामि; D₅ 'प्येह (for 'प्ये च). B₁
पापमेवं (for पापेन). — ^b) D₅ धर्मं; G₂ [ज]धर्म्यं
(for [ज]धर्मं). Ks Dn₁.ns D₂.2.8 न च धर्मं विलो-
पये; V₁ B₂ Da न च धर्माचलाम्यहं; B₁ न धर्ममवै-
चाम्यहं. — ^c) Ś₁ (before corr. as in text) D₅
कुभूर्वः; B₁ 'त्वं; D₁ 'वां; D₂ M₂.4 'बुद्; D₇ T₁
G₂.5 'वेद्; T₂ 'वन्; G₁ 'वाद् (for 'वुं). M₂
भजमानांश्च. — ^d) Ks D₅ प्रीतिमान्वाञ्छ; Ks Dn₁.ns
D₂-4 M प्रीतिमान्भव; V₁ प्रीतिमान्नेव; Bo.2-5 D₅
प्रति मां वाञ्छ; B₁ प्रीतिमान्वाच; B₂ प्रीत्या मां वेव्य;
Da प्रीत्यामावेव (sic); D₇ प्रीतिमाह च; D₅ प्रीतिमानव;

C. 12. 5627
B. 12. 151. 15
K. 12. 150. 15

बुभूषुं भजमानं च प्रतिवाञ्छामि शौनक ॥ १५

शौनक उवाच ।

छित्त्वा स्त्रभं च मानं च प्रीतिमिच्छामि ते नृप ।

सर्वभूतहिते तिष्ठ धर्मं चैव प्रतिस्मर ॥ १६

न भयान्न च कार्पण्यान्न लोभाच्चासुपाह्वये ।

तां मे देवा गिरं सत्यां शृण्वन्तु ब्राह्मणैः सह ॥ १७

सोऽहं न केनचिच्चार्यी त्वां च धर्ममुपाह्वये ।

क्रोशतां सर्वभूतानामहो धिगिति कुर्वताम् ॥ १८

वक्ष्यन्ति मामधर्मज्ञा वक्ष्यन्त्यसुहृदो जनाः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

T₁ G₂. 5 प्रीतिमान्वापि; T₂ G₁ प्रीतिमावह (for प्रति-
वाञ्छामि). D₄ कौशिक; T₁ G₅ M₂. 4 शौनकः (M₄
'कं').

16 T₂ G₁ om. the ref. — ^a Bo. 1 D₇ S (G₃. 4
absent) हित्वा (for छित्त्वा). K₄. 5 V₁ Bo. 2-4 D_a
Dn₁. n₈ D₂. 3. 5. 8 T₂ दंभं; B₁ D₇ T₁ G₁. 2. 5 M₁. 3. 4
डंभं; M₂ मानं (for स्त्रभं). M₃ डंभं (for मानं).
— ^b T₂ G₁ [S]नव (for नृप). — ^c K₅ B₄ Dn₁
D₂. 3. 8 सर्वभूतहितं. T₂ तिष्ठन्. — ^d Bo. D_a M₂
प्रतिस्मरन् (D_a 'रः'). D₇ G₂ धर्मं चैव प्रतिस्मरन्.

17 Before 17, T₂ ins शौनकः. — ^b Bo न च
(for च). D₉ [अ]लोभात्. D₈ उपह्वये. D₈ न
लोभात्समुपाह्वये. — K₂. 4 D₁ om. (hapl.). 17^a-18^b;
V₁ reads the same on marg. — ^c D₂. 3 तां च;
T₂ G₁ मम; G₂ त्वां मे (for तां मे). K₈ देवी; K₅
Dn₁. n₈ D₂. 8 M₁ देवी; D₃. 4 देवी; D₇ देवां (for
देवा). K₁ सभ्यां (for सत्यां). — ^d S₁ शृण्वन्ति;
K₅ Dn₁. n₈ D₂. 3. 8 शृणु त्वं (for शृण्वन्तु). S₁ K₁
ब्राह्मणाः; Bo. 3. 5 D₅ ब्रह्मणा (for ब्राह्मणैः).

18 K₂. 4 D₁ om. 18^{ab} (cf. v. 1. 17); S₁ V₁ read
the same on marg. — ^a M₂ om. सोऽहं. T₂ G₁ न
कश्चित् (for सोऽहं न). D₈ केन विद्यार्थी (for केनचि-
त्कार्यी). K₁ चार्थे; B₁ त्वर्थी; D_a दुःखी; D₇
चासी (for चार्थी). — ^b D₉ न (for त्वां). K₂. 5
V₁ B (B₂ damaged) D_a Dn₁. n₈ D₂. 3. 7. 8 S (G₃. 4
absent) धर्माद् (B₁ 'नृ'); D₄ नित्यम्; D₉ [अ]धर्माद्
(for धर्मम्). B₄ उपह्वये. — ^c D₈ क्रोशती. — ^d

वाचस्ताः सुहृदः श्रुत्वा संज्वरिष्यन्ति मे भृशम् ॥ १९

केचिदेव महाप्राज्ञाः परिज्ञास्यन्ति कार्यताम् ।

जानीहि मे कृतं तात ब्राह्मणान्प्रति भारत ॥ २०

यथा ते मत्कृते क्षेमं लभेरंस्तत्तथा कुरु ।

प्रतिजानीहि चाद्रोहं ब्राह्मणानां नराधिप ॥ २१

जनमेजय उवाच ।

नैव वाचा न मनसा न पुनर्जातु कर्मणा ।

द्रोधासि ब्राह्मणान्विप्र चरणावेव ते स्पृशे ॥ २२

K₅ V₁ B D_a Dn₁. n₈ D₂. 3. 5. 7. 8 S (G₃. 4 absent)
हा हा (for अहो). D₈ G₁ M₂ अति- (for इति). K₅
V₁ B₁. 2 D_a Dn₁. n₈ D₂. 3. 8 जल्पतां (for कुर्वताम्).

19 ^a Dn₈ वक्षेति. K₅ Dn₁. n₈ D₂. 3. 8 अधर्मज्ञं;
D₄ 'ज्ञो. — ^b Dn₁ त्यक्ष्यति (for व'). K₈-5 V₁
B D_a Dn₁. n₈ D₂-5. 8 सुहृदो (Dn₈ 'दा'); G₁ [अ]-
सुहृदा. — ^c K₁. 8. 5 V₁ B D_a Dn₁. n₈ D₂. 3. 7-8 S
(G₃. 4 absent) ता (K₈ तां) वाचः (by transp.); D₅
तां वाचं. D₄ इति वाचस्तदा श्रुत्वा. — ^d D₈. 8 संज्व-
रिष्यन्ति; D₇ M₂ संचरि'; G₁ संजनि'; G₂ संत्वरि'
(for संज्वरि'). D₇ T₁ G₂. 5 ते (for मे).

20 ^a M₈ एवं. K₂. 4 Bo. 1. 5 D_a1 D₉ महाप्राज्ञाः;
D₅ 'भागः. — ^b K₄. 5 V₁ B Dn₁. n₈ D₂. 3. 7. 8 T₁
G₁. 2. 5 प्रतिज्ञास्यन्ति (for परि'). K₅ Dn₁. n₈ D₂-4. 8
तत्त्वतः (for कार्यताम्). D₅ प्रतिभाष्यति कार्यतां (sic).
— ^c Dn₁ मत्कृतं (for मे कृतं). — ^d V₁ B₁. 2 D_a
T₂ G₁ M परितो वदे (D_a2 वदे; T₂ वधे; G₁ M
वदे); D₇ T₁ G₂. 5 परितोषयेत् (for प्रति भारत).

21 ^a D₉ यच्च; T₁ यदा (for यथा). D₄ त्वै (for
ते). B₄ मत्कृते; D₄ तत्कृते; D₇ S (G₃. 4 absent)
सत्कृताः (D₇ G₅ 'तः') (for मत्कृते). — ^b V₁ Bo. 3
तु; B₄ ते; D_a च; D₇ T₁ G₂. 5 त्वं (for तत्).
K₅ Dn₁. n₈ D₂. 3. 8 लभंते ते तथा कुरु; D₉ ते लभेरं-
स्तथा कुरु. — ^c D₅ नद्रोहं; D₇ चाद्रोहो; D₉ मा
द्रोहं; G₁ चाद्रोहं (sic); M₂ चाद्रोहं. — ^d D₄. 1
T G₁. 2. 5 M₁. 3. 4 जनाधिप; M₂ नराधिपः (for 'प').

१४८

शौनक उवाच ।

तस्मात्तेऽहं प्रवक्ष्यामि धर्ममावृत्तचेतसे ।
 श्रीमान्महाबलस्तुष्टो यस्त्वं धर्ममवेक्षसे ।
 पुरस्तादारुणो भूत्वा सुचित्रतरमेव तत् ॥ १
 अनुगृह्णन्ति भूतानि स्वेन वृत्तेन पार्थिव ।
 कृत्स्ने नूनं सदसती इति लोको व्यवसति ।

यत्र त्वं तादृशो भूत्वा धर्ममद्यानुपश्यसि ॥ २
 हित्वा सुरचिरं भक्ष्यं भोगांश्च तप आस्थितः ।
 इत्येतदपि भूतानामद्भुतं जनमेजय ॥ ३
 यो दुर्बलो भवेद्वाता कृपणो वा तपोधनः ।
 अनाश्रयं तदित्याहुर्नातिदूरे हि वर्तते ॥ ४
 एतदेव हि कार्पण्यं समग्रमसमीक्षितम् ।

C. 12. 8640
 B. 12. 152. 6
 K. 12. 151. 6

22 ") Bo. 8-5 Ds न च; Da न वै (for नैव).
 —^b) Ks V1 B1 Dn1. ns Ds. 8. 8 पुनर्जातु न कर्मणा.
 B4 damaged from कर्मणा up to वेव ते (in 23^d).
 —^c) Ds द्रोहो मे; Ds दोग्धास्मि; G1 दग्धोस्मि (for
 द्रोघास्मि). Da1 विप्रा. —^d) Bo. 8. 5 चरणे (Bs 'णा').
 Ks V1 B2 Da Ds. 9 T2 G1. 2 M एष; Ks Dn1. ns
 Ds. 8. 8 अपि; Bo. 8 चैव; B1 अथ; Bs (marg.)
 चैष (for एव). B1 स्पृशन्. Ds चरणं तव संस्पृशे.

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K B2 Da Dn1.
 ns D1-2. 9 आपद्धर्म; D1 S (Gs. 4 absent) राजधर्म.
 — Adhy. name: Ks Ds. 8 पारिक्षितीय; V1 B Da
 Dn1. ns Ds इन्द्रोत्पारिक्षिती (Ds 'की')य; M1. 3 अधर्म-
 नित्यविजयप्रतिज्ञा; M2 नित्यवज्रनप्रतिज्ञा. — Adhy. no.
 (figures, words or both): B1 140; B2. 4 146;
 B3 T2 149; Da1 19; Dn1. ns 21; Ds 16; T1
 Gs M 152; G1 150; G2 151. — Śloka no.: Da1
 Dn1. ns 22; Da3 41; Ds 23; Ds 15.

148

1 Ks om. 1. Before the ref., M2 ins. जनमेजयः.
 —^a) B1 एष (for तस्मात्). T1 G1. 2 M सं (for
 संह). —^b) Ks आवृत्तचेतसि; V1 Bo. 8. 4 Da3 Da
 आवृत्तचेतसे; Dn1. ns Ds. 8. 8 आहत; D1 S (Gs. 4
 absent) आवृत्तचेतसः. —^c) M2 महाकुलम् (for 'बलम्').
 —^d) K1 यस्त्वा; Ks G1 M2 यस्व; Ks Bo. 8-5
 Dn1. ns Ds. 8. 8. 8 स्वयं; M1. 2. 4 यस्वं (for यस्त्वं).
 K1 उपेक्षसे; V1 प्रवक्ष्यासि; Da अवेक्ष (Da3 'क्ष')सि;
 G1 उपेक्षते (for अवेक्षसे). B1 [s]पशुधर्मं प्रवक्ष्यासि.
 —^e) Ds पुरस्ताद्; Gs पुनस्ताद्; M2 पुनस्ताद् (for
 पुर). Ś1 K1. 2. 4 D1 दक्षिणोभूत्वा; Ds दारुणे भूत्वा
 (for दारुणो भूत्वा). —^f) K1 सुचिततरम्; D1 सुमि-

त्रतरम्; Ds. 8. 8 पवित्रतरम्; T2 G1 सुचित्रकरम् (for
 'तरम्').

2 2^{ab} is damaged in B4. —^a) Ks Dns Ds. 8 G1
 अनुगृह्णाति; D1 'हृति' (for 'हृन्ति'). —^b) Ks V1 Bo.
 1. 3. 5 Da3 Dns Ds. 5 T1 G2. 5 M पार्थिवाः; Ks Da1
 Dn1 Ds. 2. 8 'व'. —^c) Ks V1 B1. 2. 4 Dn1. ns
 Ds. 8 कृत्स्नं; Bs कृत्स्ना; Ds कृष्णं; T2 कृत्स्न्ये (for
 कृत्स्ने). Bo लोके (for नूनं). Ks B4 Dn1. ns Ds. 8
 (marg. as in text). 8 स दहति; Da3 D1 T1 सद्-
 सति; D1 सदासीत; T2 समासेति; G1 सदासीति (for
 सदसती). —^d) Ks कोन्यो (for लोको). —^e)
 M2 तत्र (for यत्र). —^f) K1 धर्ममस्य; V1 Bo.
 8. 5 Dn1 'मेव; D1 'मद्धा; Ds 'मेधा; T2 G1 'मन्यत्
 (for 'मद्य'). Da1 [अ]नुपृच्छसि; Ds न पश्यसि; Ds
 [अ]नुपश्यति; T2 G1 तु पश्यसि (for [अ]नुप').

3 ") Ds कृत्वा (for हित्वा). Ks. 3 B2-4 Da2
 Dn1. ns Ds. 8. 5. 8 तु सुचिरं; Ks B1 *सुचिरं; Da1
 सुसुं (for सुरं). Bs भक्षी (for भक्ष्यं). Da हित्वा
 सह रुपा दर्प; D1 T G1. 2. 5 M1-8 दर्प हित्वा पुनश्चापि;
 M2 दर्प हित्वापि***. —^b) Ks Dn1. ns Ds. 8. 8
 भोज्यांश्च (for भोगांश्च). D1 सुस्थितः (for आस्थितः).
 —^c) Ś1 Ks. 2. 5 Bs. 4 Dn1. ns D1-3. 8 अभि- (for
 अपि). —^d) Ds अहं सं (for अद्भुतं). Ks. 4 जन-
 मेजयः.

4 ") D1. 9 यद् (for यो). Ks Bs. 4 Dn1. ns
 Ds. 8. 5. 8 [s]दुर्लभो; D1 दुर्लभो (for दुर्बलो). Da
 राजा; Gs दातः (for दाता). —^b) B4 damaged
 from योधनः up to दूरे हि (in 4^d). —^c) Ds om. 4^{ad}.
 —^d) T2 G1 तम् (for तद्). Ś1 K1. 2. 4 D1 [अ]-
 तिवृत्तिः; Ks Dn1. ns Ds. 8. 8 'वृत्तेण; Da M2 [अ]-
 तिवृत्ते स (M2 न) (for 'वृत्ते हि).

C. 12. 5640
B. 12. 152. 6
K. 12. 151. 6

तस्मात्समीक्ष्यैव स्याद्भवेत्तस्मिन्स्ततो गुणः ॥ ५
यज्ञो दानं दया वेदाः सत्यं च पृथिवीपते ।
पञ्चैतानि पवित्राणि षष्ठं सुचरितं तपः ॥ ६
तदेव राज्ञां परमं पवित्रं जनमेजय ।
तेन सम्यग्गृहीतेन श्रेयांसं धर्ममाप्स्यसि ॥ ७
पुण्यदेशाभिगमनं पवित्रं परमं स्मृतम् ।

5 °) Ś1 K1 Bo. 3. 5 D1. 5. 9 तत एव (D9 °व);
D1 S (Gs. 4 absent) तप एव (G2 °वा); Cnp एत-
देकं (for एतदेव). Da कार्पण्ये; M1. 8 °ण्यात्. D4
एवं भवति कार्पण्यं. — °) V1 B1. 2 अनपे (B2 °वेक्षितं;
Da अन्वे; T2 सुसमी (for असमीक्षितम्). M2
समग्रसमीक्षितं. — °) K5 Dn1. ns D2. 3 (before
corr.). 8 यष्टेत्; V1 B Dr S (Gs. 4 absent) तच् (M2
तं) चेत्; Da1 तच्चेत् (sic); Da2 D5 न चेत्; D4
यद्वै (for तस्मात्). K1. 2. 4 समीक्ष्यै (K1 °येव); K3
T2 °इय चैव; °Bo °क्ष्यापि च; D5 °क्ष्यार्थेवत् (for
°क्ष्यैव). — °) D4. 7. 9 S (Gs. 4 absent) तपो (for
ततो). M3 गुरुः (for गुणः).

6 °) Bo. 3-5 क्रिया; T2 G1 M तपो (for दया).
D5 यज्ञादीन्पुण्यद्वेदान्. — °) V1 पृथिवीपते; D5
°पु च (for °पते). — °) Da2 पंचैव तानि (hyper-
metric); D4 पंचेव तु (for पञ्चैतानि). — °) Dns
तथ्यं; D2. 8 तसं (for षष्ठं).

7 °) D1 राज्यं; D5 राज्ञा (for राज्ञां). B1 परं
(submetric) (for परमं). — °) B4 damaged from
वित्रं up to गृहीतेन (in 7'). K3 Da1 M2 जनमेजयः.
— °) G1 केन (for तेन). — °) G2 धर्म्यम् (for धर्मम्).
D6 श्रेयान्धर्ममवाप्स्यसि.

8 °) D5 पुण्ये (for पुण्य-). — °) K1 परम-
B1 शुभं; D1 मतं (for स्मृतम्). — °) K4. 5 V1
B Da Dn1. ns D2. 3. 5. 8 T2 G1 अत्रापि; D5 (marg.)
अत्रैव (for अपि हि). K5 B1. 2 Dn1. ns D2-5. 3. 9 T2
G1 M2 [ह]सां (for [ह]मा). — °) K3. 5 B1. 2 Dn1.
ns D2-5. 3. 9 M2 गाथां गीतां; T2 गीतां गाथां; G1
गीता गाथा (by transp.).

9 °) K3. 5 Dn1. ns D2. 3. 8 आयुर्जीवितमात्मनः.
— °) K1 एकातैतः; K5 T2 एकस्ततः; D2. 3. 7. 9 T1
G1. 2. 5 M एकं ततः (M °तः) (for एकान्ततः). — °) D
D5 तं (for तत्). V1 Bo. 1. 3-5 D5 सत्यं च (for
संन्यस्य). G1 तत्समस्य पुनश्चेत्.

अपि ह्युदाहरन्तीमा गाथा गीता ययातिना ॥ ८
यो मर्त्यः प्रतिपद्येत आयुर्जीवित वा पुनः ।
यज्ञमेकान्ततः कृत्वा तत्संन्यस्य तपश्चरेत् ॥ ९
पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं सरस्वत्यां पृथूदकम् ।
यत्रावगाह्य पीत्वा वा नैवं श्रोमरणं तपेत् ॥ १०
महासरः पुष्कराणि प्रभासोत्तरमानसे ।

10 °) B4 damaged from हुः up to स्वत्यां (in
10^b). — After 10^a, K3. 5 V1 B (B4 damaged)
Da Dn1. ns D2-5. 3 ins.:

380*

कुरुक्षेत्रासरस्वतीम् ।

सरस्वत्याश्च तीर्थानि.

— °) K3. 5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1. ns D2-
5. 3 तीर्थेभ्यश्च (for सरस्वत्यां). Dr T1 G1. 2. 5 पृथूदके
(for °कम्). — °) D2 Da तत्र; B5 Dr T1 G2. 5
अत्र (for यत्र). Dr T1 G2. 5 स्थित्वा (for पीत्वा).
K3. 5 Bo. 1. 3. 5 Da Dn1. ns D2-4. 7. 8 S (Gs. 4 absent)
च; D1 वै (for वा). — °) K1. 2. 5 Dn1. ns D2-4.
7-9 S (Gs. 4 absent) नैवं; V1 B Da नैव (for नैवं).
B1 स्वां मरणं; D5 स्वो मं. Bo. 1 Dn1 D1. 5 भवेत्
(for तपेत्). K3 तपश्चातपश्चरेत्.

11 K3 V1 Bo. 3-5 Da Dn1. ns D2-5. 7. 9 T G1. 2. 5
M2. 4 repeat 11^a (with v. l.) after 24. — °) Da
(first time) महत्सरः; Da1 (second time) महा-
सुरः (for °सरः). Da2 (first time) पुष्कराक्ष (for
°णि). B1. 2 (both times). 3 (first time) प्रभासोत्तर-
Dr T G1. 2. 5 (all second time) मानसं (for मानसे).
D2 (first time) प्रभासं मानसं चैव पुष्कराणि महत्सरः;
Dr T1 G2. 5 (all first time) प्रभासोत्तरमासाथ मानसं
पुष्करं सरः; M1. 2 (both times). 3. 4 (both times)
प्रभासोत्तरमानसं (M4 [second time] °सः) पुष्कराणि महा-
सरः (M4 [first time] °रसः). — D8 om. 11^a-24'.
— °) D1 कर्णिदं; Dr T1 G2. 5 कंकालं; G1 कालदं;
M1 कलोदं (for कालोदं). Ś1 K1. 2 D1 देव; K4
चेतुः; Dr S (Gs. 4 absent) चापि; D5 (sup. lin.)
चैव (for स्वेव). K3. 5 V1 B Da Dn1. ns D2-5
कालोदकं च (Bo. 3-5 Da D5 चेदु; D4 वा) गंतासि.
D5 damaged from गन्ता up to पुनः (in 11^a). B1
दंढासि; D4 नत्वा वै (for गन्तासि). — °) D5 (be-
fore corr.) लुब्धायुरः; T1 G1 लुब्धवा. K3-5 V1 B
Da Dn1. ns D2. 3. 7. 9 T G1. 2. 5 M1-3 जीविते; D5
°तं; M4 जीवसे (for °ते).

कालोदं त्वेव गन्तासि लब्धायुर्जीविते पुनः ॥ ११
सरस्वतीद्वयैः सेवमानोऽनुसंचरे ।
स्वाध्यायशीलः स्थानेषु सर्वेषु समुपस्पृशे ॥ १२
त्यागधर्मं पवित्राणां संन्यासं परमब्रवीत् ।
अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथाः सत्यवता कृताः ॥ १३
यथा कुमारः सत्यो वै न पुण्यो न च पापकृत् ।

12 Ds om. 12 (cf. v. l. 11). —^a) Ks. s. s
Dn1. ns Ds-4 Ms 'द्वयद्वयोः'. —^b) Ds सेवमाना. K1
G1 [s]नुसंचरे; Ks Bz Ds T1 G2. s Ms [s]नुसंच-
रेत्; V1 B1 Da2 [s]नुसंचरे (B1 'रन्'; Da2 'र');
Bo. 4. s Ds [s]थ संचरेत्; D1. s M1. s. 4 न संचरेत्
(D1 'रे'); D1 [s]नुसंचरेत् (for 'संचरे:'). Ks Dn1.
ns Ds. s संगमो मानसः स (Dns प र; Bs संगमो
मानसं चरेत्. — 12^a is damaged in Bs. —^c) Ks
स्वाध्यायः. Ks V1 Bo. s Da. s -शील (for -शीलः).
D1 T G1. 2. s M1. s. 4 पतेषु (for स्थानेषु). Ms
स्वाध्यायशीलवांस्तेषु. —^d) Ds damaged from सर्वेषु
up to परम (in 13^b). K1. s Bo. s D1 समुपस्पृशेत्;
Ks. s. s V1 B1-8 Da Dn1. ns Ds-4. 7 T G1. 2. s M1-8
[प]समुपस्पृशेत् (Ks. s Ds 'शे:'); Ds corrupt; Ms
[अ]प उपस्पृशेत्.

13 Ds om. 13 (cf. v. l. 11). Ds damaged up to
परम. —^a) K1 Ts त्यागं धर्मं; Ks. s Bo-8 Da Dn1
Ds. s Cn त्याग (Dn1 'न') धर्मः; V1 Bz. s Ds 'धर्मः';
Ds 'धर्मात्'; M1 त्यागो धर्मः. Ś1 K1 परित्राणं; Da1
पवित्राणि; D1 परित्राः; Ds पवित्रं च; Cn पवित्राणां
(as in text). —^b) Ks Dn1. ns Ds-4 Cn समु-
ब्रवीत्; Da समुत् (for परम). —^c) K1. s Bs. s
Ds M अपि हि (for अत्रापि). Ks Ds Ms [ह]मां (for
[ह]मा). —^d) B1 Da1 गाथाः; Ds गाथाः; D1 G1
गाथाः (for गाथाः). Ds सत्यवताः. Ds कृताः.

14 Ds om. 14 (cf. v. l. 11). —^a) Ks सत्या;
Bo. s Da सद्यो; G1 सद्यो (for सत्यो). — K1 om.
(hapl.) 14^b-16^a. —^b) Ks. s V1 B1. s Da Dn1. ns
Ds. s. 7 S (Gs. s absent) नैव पुण्यो न (Ds. 7 Gs 'प्ये
न; G1 'ण्यो नु) (for न पुण्यो न च). D1 S (Gs. s
absent) पाव (M1. s 'प') कः (for पापकृत्). —^c)
Bo. s. s च (for हि). —^d) T G1. 2. s M1. s. 4 तस्मिन्;
Ms तस्मात् (for अस्मिन्).

15 K1 Ds om. 15 (cf. v. l. 14, 11). —^a) Ds
प्रकृतिर (for प्रकृति). —^b) Gs सर्व (for सर्व). V1

न ह्यस्ति सर्वभूतेषु दुःखमसिन्कृतः सुखम् ॥ १४
एवं प्रकृतिभूतानां सर्वसंसर्गायिनाम् ।
त्यजतां जीवितं प्रायो विवृते पुण्यपातके ॥ १५
यच्चेव राज्ञो ज्यायो वै कार्याणां तद्वदामि ते ।
बलेन संविभागैश्च जय स्वर्गं पुनीष्व च ॥ १६
यस्यैवं बलमोजश्च स धर्मस्य प्रभुर्नरः ।

-यामिनां; B1. s (marg. as in text) पापिनां; Da1
-यजिनां; Dns -यानिनां; D1 -यानिनां (for -यानिनाम्).
Cn : प्रकृतिर्ब्रह्म तद्वतानां ब्रह्मस्वरूपाणां सर्वाणि यानि
संसर्गरूपाणि पापानि यान्ति तद्वताम्, आविष्कृतसङ्गमाद्ब्रह्म-
खादिभाजामित्यर्थः । Cv : एवं सर्वदुःखकरत्वेन प्रकृतिः
स्वभावो येषां तेषां भूतानां प्राणिनाम् । —^a) Ś1 K2. s
D1 M1 जीवित (M1 'तां'). Ks. s V1 B1. 2 Da Dn1.
ns Ds-4 Cn श्रेयो (for प्रायो). —^b) Ks विवृते;
Ks B1. s. 4 Dn1. ns Ds. 2. 8 Cn निवृत्ते; Bz Da1
निवृत्ते; D1 विसृते; D1 Gs विवृते; T1 G1 विसृजेत्
(for विवृते). Ks. s V1 B Da Dn1. ns Ds. s. 5 S
(Gs. s absent) पुण्यपातके; D1 परमं हि तत् (for पुण्य-
पातके). Ds विकृतो नेह कर्मणा.

16 Ds om. 16 (cf. v. l. 11). K1 om. 16^a (cf.
v. l. 14). —^a) Bo. s यद्येव; Ds यद्यैव; Gs यद्येव;
Ms स खेव (for यद्येव). V1 B1. 2 Da D1. 7 T G1. s
M1-8 राज्ञां; Bs Gs राज्ञा. Ks V1 B1. 2 Da Dn1.
ns Ds. 2. 7 T G1. 2. s M1-8 ज्यायिष्ठं; Bs योज्या वै;
Ds भूयिष्ठं; Ms ज्यायिष्ठं (for ज्यायो वै). —^b) Ś1
D1 कर्मणां (for कार्याणां). Ks Bo-2 Da Dn1. ns
Ds. s. 7 S (Gs. s absent) ब्रवीमि (Dns 'वि'); Ds
वदस्व (for वदामि). Dns Ds मे (for ते). —^c)
Ds संविभागश्च; Ms संविभागेन. Cn : संविभागे-
दानैः । —^d) K1 पुनीष्वय; Ks Ds मनीषितं;
Ks Da Dn1. ns Ds. s जनेष्वर; V1 Bo. s G1 पुनीषु च
(sio); Ds सलीलया; Gs पुरीष्वपि (for पुनीष्व च).

17 Ds om. 17 (cf. v. l. 11). —^a) Ks V1 B1. s
Da Ds. 7 T G1. 2 M यस्य वै; Ks यद्येव; Ks Bo.
s. s Dn1. ns Ds-8. s Gs यस्यैव (for 'यं'). —^b) Dn1
देवस्य (for धर्मस्य). D1 वरः; Ds न वा (for नरः).
—^c) Ś1 Ks. s. 4 Dn1. ns Ds-8 ब्राह्मणार्थ (for 'गार्वा').
Ks तं; Ks Dn1. ns Ds-4 हि; V1 B1. s Da Ms च;
Bs lacuna; T1 G1 वा (for त्वं). Ds त्वं ब्राह्मणार्थ
पर्येषाः. —^d) Ks V1 B1. s Da Dn1. ns Ds-4 त्वं
पाहि; Bo. s-8 पर्येषाः; Ds कृत्वा च (for पर्येहि).

C. 12. 5652
B. 12. 152. 16
K. 12. 151. 18

C. 12. 5653
B. 12. 152. 19
K. 12. 151. 19

ब्राह्मणानां सुखार्थं त्वं पर्येहि पृथिवीमिमाम् ॥ १७
यथैवैनान्पुराक्षैप्सीस्तथैवैनान्प्रसादय ।
अपि धिक्क्रियमाणोऽपि त्यज्यमानोऽप्यनेकधा ॥ १८
आत्मनो दर्शनं विद्वन्नाहन्तासीति मा क्रुधः ।
घटमानः स्वकार्येषु कुरु नैःश्रेयसं परम् ॥ १९
हिमाग्निघोरसदृशो राजा भवति कश्चन ।

Ks V1 B1. 2 Da Dn1. ns D2. 3 वसुधां नृप (B1 'पः')
(for पृथिवीमिमाम्).

18 Ds om. 18 (cf. v. l. 11). —^a) Ds यथैनं
(for 'व'). K1 [ए]नान्; K2. 3 तान्; K3. 5 Da Dn1.
ns D2. 3 T2 G1 M [ए]नान्; Ds च; G2 [ए]नान् (for
[ए]नान्). K2-4 V1 B (B4 damaged) Da Dn1. ns
D1-1. 7. 9 T G2. 5 M पु (B8 D4 M4 प) राक्षेप्सीस्;
Ks पुराक्षेप्सी; G1 पराक्षेपि (for पुराक्षेप्सीस्). —^b)
K1 [ए]नान्; K2-5 Da Dn1. ns D2-4 T2 G1 M [ए]
नान्; Ds [ए]नं (for [ए]नान्). —^c) K1 Ds
विक्रियमाणो; Ks Dn1. ns D2. 3 विक्रमं; Da विक्रयं;
Ds वै हियं (for धिक्क्रियं). Bo. 3 हि; B2 तैव
(for सपि). —^d) K B2. 3 Dn1. ns D2. 3 T2 त्यज-
मानो; D4 ताव्यं; Ds T1 G1. 2. 5 M तर्ज्यमानो (Ds
'जो') (for त्यज्यं). D1 G1 अनेकधा.

19 Ds om. 19 (cf. v. l. 11). —^a) G1 आत्मा नो.
K1 दर्शने; Ks (sup. lin.). 5 V1 B1. 2 Da Dn1. ns
D2. 3 'नाद'; B8 'नो'; D1 [ss]दर्शवद् (for दर्शनं).
K1. 8 Bo. 3-5 D4. 5. 7 T G1. 5 Ms. 4 विद्वान्; Ks
(sup. lin.). 5 Da Dn1. ns D2. 3 विप्रान्; B1 विप्र;
Ds तद्वन् (for विद्वन्). —^b) Ks (sup. lin.). 5 Da
Dn1. ns D2. 3 न हन्ता; V1 Bo. 2-5 D4. 5. 7 T G1 M
नाहर्ता (for नाहन्ता). Ks (sup. lin.). 5 Dn1. ns D2. 3
मार्गय; Da मा कुप; D4 ता क्रुधो (sic); G1 न क्रुधः
(for मा क्रुधः). —^c) T1 G1. 2. 5 घटमानः. D1 सुकार्येषु.
—^d) D1 T1 G2. 5 कुर्वन् (for कुरु). S1 K1 D1. 9 T1
G2. 5 नैश्रेयसं; Ks V1 B1. 8. 5. Da Dns D4. 5 T2
M1. 2 निःश्रे; Ks विश्रे; Bo. 3 Dn1 D2. 3 G1 Ms. 4
निश्रे. K4 शकुनैः श्रेयसां परं.

20 Ds om. 20 (cf. v. l. 11). —^a) S1 K1. 5
Dns D1 हिताग्निः; K4 हिवाग्निः (for हिमाग्निः). V1
Bo. 2. 5 Da Dns D4. 7 S (Gs. 4 absent) Cv घोषसदृशो;
Da. 5 'कर्म'; Cn 'घोर' (as in text). Cn: घोरः
यमः। Cv: घोषवद् गोपालवत्सर्वोपकर्ता । Cn: —^c) Ks

लाङ्गलाशनिकल्पो वा भवत्यन्यः परंतप ॥ २०
न निःशेषेण मन्तव्यमचिक्लिप्सेन वा पुनः ।
न जातु नाहमसीति प्रसक्तव्यमसाधुषु ॥ २१
विकर्मणा तप्यमानः पादात्पापस्य मुच्यते ।
नैतत्कार्यं पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ।
चरिष्ये धर्ममेवेति तृतीयात्परिमुच्यते ॥ २२

मंगलाशनि (sic); M1 लांगूला (for लाङ्गला). G1
कल्पे. Bo. 3. 5 वै; G1 च (for वा). Cn: लाङ्गल-
वहुष्टमूलोन्मूलनपरः (Cv: पराकर्षणशीलः), अशनिवदाक-
सिकपातः । Cn: —^d) Ks. 5 Dn1. ns D2. 3 भवेदन्यः;
B4 damaged; Ds भवत्यंतः; G1 M2 'त्यघः' (for
'त्यन्यः'). Ks B8 D4. 7. 9 T1 Gs Ms. 4 परंतपः;
D4 कदाचन (for परंतप).

21 Ds om. 21 (cf. v. l. 11). D4 reads 21^{ab}
twice. —^a) Ks B3. 4 Da Dn1. ns D2. 3 Cn. 7
विशेषेण; M1 निःशेषं न (for निःशेषेण). Ks. 5 V1 B
(except B4) Da Dn1. ns D2. 3. 5 Cn नंतव्यं; D4
हंतव्यम् (for मन्तव्यम्). Cn: न विशेषेण गन्तव्य-
मित्यत्र, विशेषेण स्वशाक्तेर्विशेषेण, स्वशाकिमुलङ्घयेत्यर्थः । Cn:
—^b) Ks D4. 1 Dn1. ns D2. 3 विच्छिन्नेन; V1 B D4. 7
T G1. 2. 3 M1. 3. 4 अचिक्लिप्से (G1 'ह्ये') न; Ds न
चिक्लिप्सेन. D4 (corrupt); M2 आत्मशेषं च पंडिताः.
—^c) D4 om. (hapl.) from न जातु up to नैत (in
22^a). —^d) Ks Ds प्रवक्तव्यम्; Ks Dn1. ns D2. 3
सुप्रसक्तम्; Ds प्रसक्तव्यम् (for प्रसं). V1 असा-
धुभिः.

22 Ds om. 22 (cf. v. l. 11). D4 om. up to
नैत (cf. v. l. 21). —^a) B2 दीप्यमानः (for तप्य-
मानः). Cn: विकर्मणा सकृत्कृतास्पापपश्चात्तापमात्रेण
मुच्यते । Cn: —^b) K4. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. ns D2.
3. 7 T1 G1. 5 M1. 3 पापात् (for पादात्). K4 प्रायः
स; Ks V1 B1. 2 Da Dn1. ns D2. 3 विपरिः; D1
T2 G1 पापस्तु; M1. 3 पादास्तु; M2 पापः स; M4
हि परि (for पापस्य). Bo. 3-5 Ds पापास्मा यः स (Ds
प्र-) मुच्यते. —^c) M1. 3 न तत् (for नैतत्). D1. 9
T1 G1. 2. 5 M कुर्यां (Gs M2 'यात्') (for कार्यं).
Bo Ds अपि (for हति). —^d) Da परिपच्यते; M2
संप्रमुच्यते (for परि). —^e) Dns D1 om. (hapl.) 22^{ab};
T2 reads it twice. —^f) D4. 5 वरिष्ये (for च).
—^g) S1 द्वितीयात् (for तृ). K1 परमुच्यते; B2 D4
विप्रः; D4. 5 हि प्रः; D4 परिमुच्यति; M अपि मुच्यते

कल्याणमनुमन्तव्यं पुरुषेण बुभूषता ।
 ये सुगन्धीनि सेवन्ते तथागन्धा भवन्ति ते ।
 ये दुर्गन्धीनि सेवन्ते तथागन्धा भवन्ति ते ॥ २३
 तपश्चर्यापरः सद्यः पापाद्धि परिमुच्यते ।
 संवत्सरमुपास्याग्निमभिस्तः प्रमुच्यते ।
 त्रीणि वर्षाण्युपास्याग्निं भ्रूणहा विप्रमुच्यते ॥ २४

(for परिमु^०). — After 22, Ks. s V1 B Da Dn1 D2-s ins.:

381* शुचिस्तीर्थान्यनुचरंश्चतुर्थापरिमुच्यते ।

[Bo. s. s शुचि-. Ks Dn1 D2. s बहुत्वान्; B3 Ds चतुर्थो (Ds 'र्थो') (for 'र्थो').]

23 Ds om. 23 (cf. v. l. 11). — " Ks. s V1 B Da Dn1. ns D2-s. s T2 G1 M अनुकृतव्यं; D7 T1 G2. s एव कृतव्यं (for अनुमन्तव्यं). — " V1 B1. s Da Ds विजानता (Da1 'ते') (for बुभूषता). — K4 B3 Da1 Dn1. ns D1. s. s T2 om. (hapl.) 23^{er}. — " K2 सुगन्धीनि; V1 Bo. 1. 4. s Da3 दुर्गन्धानि. Da3 सेवेत (for सेवन्ते).

24 Ds om. 24 (cf. v. l. 11). — " Da1 तपश्चर्यात्. T2 G1. s M2. 4 परं (for परः). V1 B1. s Ds सद्यः; D7 S (Ga. 4 absent) सद्यं (for सद्यः). — " S1 K2-s V1 B1. s Da Dn1. ns D1-s. s. 7. s T2 G1 M1 वि; Bo. s-s स (for हि). T2 G1. s परिवर्तते; M परिवर्तयेत् (for 'मुच्यते'). — G1 om. (hapl.) 24^a-24^r. — " D4 M4 अभिशस्तः (M4 'स्तं'). Da प्रशस्यते (for प्रमुच्यते). — B5 Dns om. (hapl.) 24^r. D1 om. (hapl.) 24^a-25^r. — " Ks D4 प्रविमुच्यते; G2 [अ]पि प्रं (for विप्रं). — Ks V1 Bo. s-s Da Dn1. ns D2-s. 7. s T G1. 2. s M2. 4 repeat (with v. l. 1) 11^{ab} after 24 (B5 Dns after 24^a; G1 after 24^{ab}); and all these with B1 ins. thereafter: Ds ins. after 11^{ab}:

382* अध्येत्य योजनशतं भ्रूणहा विप्रमुच्यते ।

[Ks V1 Bo. s. s. s D4. s. 7 (by corr.) G1 M4 शताद्; B1 Ds M2 शता; T G2. s शतान् (for शतं). B1-s Da D4. s ब्रह्महा (for भ्रूणहा). T2 G1. s [अ]पि वि (G2 'पि प्र) मुच्यते (for विप्रं).]

25 D1 M1. s. 4 (the last three hapl.) om. 25 (for D1, cf. v. l. 24). — " Ks यावतः (for यावतः).

यावतः प्राणिनो हन्यात्तजातीयान्स्वभावतः ।
 प्रमीयमाणानुन्मोच्य भ्रूणहा विप्रमुच्यते ॥ २५
 अपि वाप्सु निमज्जेत त्रिजैपन्नघमर्षणम् ।
 यथाश्वमेधावभुथस्तथा तन्मनुरब्रवीत् ॥ २६
 क्षिप्रं प्रणुदते पापं सत्कारं लभते तथा ।
 अपि चैनं प्रसीदन्ति भूतानि जडमूकवत् ॥ २७

C. 12. 566
 B. 12. 152. 31
 K. 12. 151. 31

D4 प्रीणिता (for प्राणिनो). — " Ks तावद् (for तज्). — Ks om. from जातीयान् up to ब्रवीत् (in 26^a). D4 G2 तज्जानीयान् (G2 'त'). K1 सुभावतः; Ks V1 B Da1 D4. s. 7. s T G1. s M2 स तावतः; Dn1. ns D2. s तु तावतः (for स्वभा). — " Ks. s Bo. 2. 4 Da Dn1. ns D2-s. s. s T2 G1 M2 प्रमी (Bo प्रमी; Da प्रमी) यमानान् (for प्रमीयमाणान्). S1 K2. 4. s उन्मुच्य; Da1 उन्मुच्ये. B1 प्रीयमाणानुचर्माद्य. — " K1 भ्रूणहा; Ks V1 Bo-2 Da Dn1. ns D2-s. s प्राणिहा; K4 प्राणहा (for भ्रूणहा). G1 [अ]पि (for वि).

26 With 26, cf. Manu. 11. 259-260. Ks om. 26 (cf. v. l. 25). 26^{ab} is damaged in B4. — " K (Ks om.) V1 B (B4 damaged) Da Dn1. ns Ds. s. s. s. s T2 G1. s चाप्सु (for वाप्सु). D4 निमज्जित्वा (for 'जेत). M4 अपि वर्षमुमज्जेत (sic). — " Ks. s Ds. s M1. s त्रिजैपद्; Dn1. ns D2. s जपं (Dns 'प') क्षिप्रं; Ds त्रिजैपं वा. — " D4 स्नात्वा; Ds अथ (for यथा). K1. s V1 Bo. 2-s Da D4. s. 7 S (Ga. 4 absent) -[अ]वभृथं; Ks Dn1. ns Ds 'तस्; Ds -[अ]प्रभृथस् (for -[अ]वभृथस्). B1 यथाश्वमेधतं धीरपथं. — " K1 om. तथा. D7 T G1. 2. s एतत्; M एवं (for तथा). D4 तत्पुण्यं (for तथा तन्). Ds तं (for तन्). K1 सनुर (for मनुर).

27 " K1 प्रमोक्षते (sic); B3. 4 D1 प्रनुदते; T1 प्रणुदते (for प्रणु). Ks Dn1. ns D2. s. s तत्क्षिप्रं (Dns 'स्तं') रु (Ks तु; Dn1. ns तु) दते पापं. — " D4 M1-s संस्कारं (D4 'र') (for सत्कारं). Ks फलं; Da यथा; D7 T1 Gs [स]थ वा (for तथा). — " Ds अग्नि (for अपि). M2 चास्य (for चैनं). — " B1 पूजानि (for भूतानि). D7 (before corr. as in text) जडमूकवत्; T1 G1. 2. s M जलमूक (for जडमूक).

28 " Ks D7. s S (Ga. 4 absent) सुरा सुराः (for सुरासुराः). — " Ks [स]जुयुजतः; Bo. s. s D7 T1 G1. 2. s [स]न्व (D7 G1. 2. s त्व) जुयुजतः; B4 [स]जुयुजयन्;

G. 12. 5667
B. 17. 152. 32
K. 12. 151. 32

बृहस्पतिं देवगुरुं सुरासुराः

समेत्य सर्वे नृपतेऽन्वयुञ्जन् ।

धर्मे फलं वेत्थ कृते महर्षे

तथेतरस्मिन्नरके पापलोके ॥ २८

उमे तु यस्य सुकृते भवेतां

किं स्वित्तयोस्तत्र जयोत्तरं स्यात् ।

आचक्ष्व नः कर्मफलं महर्षे

कथं पापं नुदते पुण्यशीलः ॥ २९

बृहस्पतिरुवाच ।

कृत्वा पापं पूर्वमबुद्धिपूर्वं

पुण्यानि यः कुरुते बुद्धिपूर्वम् ।

स तत्पापं नुदते पुण्यशीलो

वासो यथा मलिनं क्षारयुक्त्या ॥ ३०

पापं कृत्वा न मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।

चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्धधानोऽनसूयकः ॥ ३१

छिद्राणि वसनस्येव साधुना विवृणोति यः ।

D₄. 9 [s]न्ययुञ्जन्; M₁ [s]न्वयुञ्जन् (for सन्वयुञ्जन्). K₁ समेत्य सर्वे नृपतीन्ययुञ्जान् (sic); K₅ D₁. 1. 18 D₂. 3. 8 सर्वे समेत्याभ्यनुयुज्य राजन्; V₁ B₁. 2 समेत्य सर्वेभ्यन्व- (B₁ 'न्यन्व'; B₂ 'त्यनु')युञ्जत राजन्; D₁ 'वेभ्यनुयुञ्जतु राजन्' (sic); D₂ 'वेभ्यनुयुञ्जतु राजन्' (sic); D₅ 'वे खल्वपृच्छन्तु राजन्'. — ^a) B₄ damaged from धर्मे up to नरके पा (in 28^a). K₃. 5 V₁ B₃ D₄ D₁ D₂. 3. 8 धर्म; B₅. 5 D₃ धर्म्य (for धर्मे). K₅ om. from वेत्थ up to क्ष्व नः (in 29^a). K₅ D₂. 8 चेत्सफलं; V₁ B₁. 2 वेत्थ परं; B₅. 5 वेत्थ कृतं; D₄ D₁. 18 D₅ वेत्थ फलं; D₁ वर्तकृते (sic); D₄ वेत्थ तं; D₇ S (G₄. 4 absent) हेतुकृते (T₂ M. 'तं'); D₈ वेत्सि फलं; D₉ नो महर्षे (for वेत्थ कृते). B₂. 4 both damaged; D₉ द्रवीहि (for महर्षे). — ^a) K₄. 5 B₅ (marg.) D₁. 18 D₂. 3. 8 तथैव तस्मिन्; V₁ तथेतवे- स्मिन् (sic); B₅. 5 समेत्य तस्मिन्; B₁ D₄ तथैवा- स्मिन्; B₂. 4 damaged; D₅ तथेतरान् (for तथेत- स्मिन्). D₁ नरलोके (for नरके). K₅ V₁ B₂ D₁. 18 D₂. 3. 8 पारलोक्ये (D₃ 'के'); B₃ 4 D₇. 9 T₂ G₁ पापलोक्ये; D₄ M पार (M 'प')लौक्यं (for पापलोके).

29 K₅ om. up to क्ष्व नः (cf. v. l. 28). — ^a) B₃ लभे तु; D₃ उपेतु (for उमे तु). K₅ च; D₄ तुल्ये (for तु). B₅. 4 यस्मिन् (for यस्य). K₅ D₁. 18 D₂. 3. 8 सदसो (for सुकृते). D₅ भवेत्तं; G₂ lacuna (for भवेतां). — ^b) B₅. 3 D₅ किं स्वित्तपसु; B₁ D₇ T₁ G₁. 2. 5 किं ते (G₁ तु) द्वयोस्; T₂ M किं न्वे (M₁. 8 किं त्वे)तयोस् (for किं स्वित्तयोस्). K₅ D₁. 18 D₂. 3. 8 जयोथ न; D₅ जयो- त्तरः; M विजयोत्त (M₁ 'यात्त')रं (for जयोत्तरं). S₁ K₁. 2. 4 D₁. 9 किं तत्र वा विजयी (K₁ विनयो; K₁ [sup. lin.] D₉ विजयो) नेतरः स्यात्; D₄ किं तयोस्तत्र विजयो तु कस्य. — ^c) D₇ S (G₄. 4 absent) तत् (for नः). K₅ V₁ B₁. 2 D₄ D₁. 18 D₂. 3. 8 पुण्यफलं; D₄

सकलं तन् (for कर्मफलं). — ^a) V₁ B₅. 2. 5 D₄ कथं तु (B₅. 5 स; D₄ न) पापं; T₂ कथं पापान्. V₁ reads on marg. from नुदते up to बुद्धिपूर्वं (in 30^a) with ref. K₅ V₁ D₁ D₂. 3. 5. 8 M₂ धर्मेशीलः (D₅ 'ल'); B₁ पापं; D₃ D₉ कर्म (for पुण्य).

30 V₁ reads 30^a on marg. — ^a) M₁. 3 पूर्व पापम् (by transp.); M₂ corrupt. D₉ बुद्धिम् (for पूर्वम्). B₅. 4. 5 अबुद्धिरूपं (for 'पूर्व'). T₁ G₂. 5 सकृत्कृत्वा पापमबुद्धिपूर्वं. — D₉ om. (hapl.) 30^b. — ^b) K₄. 5 V₁ B D (except D₁; D₉ om.; D₃ D₅ absent) T G₁. 2. 5 M₁. 3. 4 चेत्; M₂ चैव (for यः). B₄ damaged from कुरुते up to पुण्य (in 30^a). G₂ पापबुद्धि (for बुद्धिपूर्वम्). — ^c) T₂ न (for स). D₁ परं (for पापं). K₅ D₁. 18 D₂. 3. 5. 8 क (D₅ च)मशीलो; G₁ पुण्यशीले (for 'लो'). — ^d) K₁. 4 D₂ क्षारयुक्ता (D₂ 'क्ता'); K₅ D₁. 18 D₁ 'युक्तं'; D₅ 'योगात्'.

31 = (var.) 3. 198. 51. — ^a) D₅ कृत्वा; M₂ पापः (for पापं). D₄ हि कृत्वा (for कृत्वा न). V₁ B₅. 2. 5 D₄ D₇ T₂ G₁. 2 M₁. 3. 4 हि (for न). K₅ D₉ [अ]नुतप्येत; K₅ B₄ D₁. 18 D₂. 3. 5. 8 T₁ G₅ M₂ [अ]भिमन्येत (for न मन्येत). — ^b) K₅ om. (hapl.) from मसीति up to कल्याणम् (in 32^a). — ^c) K₄ विकर्षेद्; D₉ चिकीर्षेद्. D₁. 18 D₂. 3. 8 तच्चि (D₁ स चि)कीर्षति कल्याणं. — ^d) K₁ श्रद्धधाना. D₂ [s]न- सूचकः; D₇ S (G₄. 4 absent) जितेंद्रियः (for सन- सूयकः).

32 = (var.) 3. 198. 52^a. K₅ om. up to कल्याणम् (cf. v. l. 31). — ^a) V₁ B₂ D₄ D₁. 18 D₂. 3. 8 विवृतानि; D₅ तु मनसि (for वसनस्य). D₂. 1 T₁ G₅ [ह]ह; G₂ [प]व (for [ह]व). — ^b) K₄ V₁ B (except B₂) D₄ D₁. 18 D₂. 3. 5. 7. 8 T G₂. 5 M₂

यः पापं पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ॥ ३२

यथादित्यः पुनरुद्यंस्तमः सर्वं व्यपोहति ।

कल्याणमाचरन्नेवं सर्वं पापं व्यपोहति ॥ ३३

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा स राजानमिन्द्रोतो जनमेजयम् ।

याजयामास विधिवद्वाजिमेधेन शौनकः ॥ ३४

ततः स राजा व्यपनीतकल्मषः

श्रिया युतः प्रज्वलिताग्निरूपया ।

विवेश राज्यं स्वममित्रकर्शनो

दिवं यथा पूर्णवपुर्निशाकरः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८

१४९

भीष्म उवाच ।

शृणु पार्थ यथावृत्तमितिहासं पुरातनम् ।

गृध्रजम्बुकसंवादं यो वृत्तो वैदिशे पुरा ॥ १

दुःखिताः केचिदादाय बालमप्राप्तयौवनम् ।

C. 12. 567B
B. 12. 153. 4
K. 12. 152. 4

साधूनां. V1 B1. 2. 4. 5 Da Dn1 D2. 3. 8 चावृणोति;
Dns चावृ; D4 वितनोति; D5. 7 T G2. 5 M1. 2. 4
Cv संवृणोति; G1 M2 संप्र (for विवृ). K1. 3 B1-4
Da D5. 7. 9 T G1. 2. 5 सः; D4 याः (for यः). —^c)
M स (for यः). Ś1 परुषं; K2. 4 D1-3. 7 पुरुषं
(for पुरुषः). —^d) B4 damaged from णमभि up
to स्तमः (in 33^b). D6 अभिपत्यते; M1. 3 उपपद्यते
(for अभि).

33 = (var.) 3. 198. 53. B4 damaged up to
स्तमः. —^a) D1 तथा (for यथा). K5 V1 B (B4
damaged) Da Dn1. ns D2. 3. 5. 8 प्रातरुद्यंस्; M2 पुन-
रुद्यंस् (for 'रुद्यंस्'). D7 T1 G2. 5 आदित्यः पुनरुद्यन्वा.
—^b) B3 तमपः (for तमः). K5 D2. 3. 8 पूर्व (for
सर्व). D6 अपोहति (for व्य). Dns तमसः संव्य-
पोहति. — K5 D1 om. (hapl.) 33^{ad}. —^c) D5 T2
G1 M1. 3 एव (for पूर्व). —^d) V1 B2 Dns D5. 9
T2 G1 M1. 4 सर्व (for सर्व). K1 V1 B2. 3-5 D1. 5. 9
M1. 3. 4 अपोहति (for व्यपो).

34 Ś1 K1. 3. 4 D1. 4. 5. 7. 9 S (G2. 4 absent) om.
the ref. —^a) K5 B2. 4 Dn1. ns D2. 3. 7. 8 S (G2. 4
absent) तु (for स). —^b) K5 इंद्रो न; Dns
इंद्रोऽज्ञो. —^c) D5 योजयामास (for याज). K5
विधिना (for 'वद्'). —^d) V1 B1. 2 Da वाजपेयेन
(for वाजिमेधेन). B2 Da1 D4. 5 शौनक (Da1 'क').

35 ^a) T2 व्यपनीतयः; G1 corrupt (for व्यपनीत).
K5 कल्मषः; T2 G1 कल्मषं (for 'व'). —^b) K5
V1 B1. 2 Da श्रिया युतः (Da2 युपः); K5 Dn1 D2. 3. 8
श्रेयोयुतः; Dns श्रेयःकृतः; D4 श्रिया युतः (for श्रिया

युतः). K1 प्रज्वलिताग्निरूपः K5 Dn1. ns D2. 3. 8
'मिरूपवान्' (Dn1 'वत्'); B2. 5 D4 (also as in text)
'मिरूपया'; B4 damaged; D7 S (G2. 4 absent)
प्रज्वलितोत्तरूपया. —^a) B4 damaged from विवेश
up to दिवं यथा पू (in 35^d). D4 शशास; M2 वि*शे
(for विवेश). Ś1 K1. 2. 4 B1. 5 Dns D1. 2. 5 -कर्णेनो;
K5 -कर्शना (for -कर्शनो). —^d) K5 V1 B1. 2 Da
Dn1. ns D2-4. 8 यथा दिवं (by transp.).

Colophon. — Sub-parvan : Ś1 K B1. 4 Da Dns
D1-5. 9 आपद्धर्मः; V1 B2 D7 S (G2. 4 absent) राज-
धर्म. — Adhy. name : Ś1 K V1 B Da Dn1. ns Da.
3. 5. 9 M1. 3 इंद्रोतपारिक्षितीयं; D1 इंद्रोतपारिक्षितीयं
(sic); D4 इंद्रोतशौनकपरीक्षणीयं; M2 राजप्राप्तिः.
— Adhy. no. (figures, words or both): B1 149;
B2 G1 151; B2 T2 150; B4 143; Da1 20;
Dn1 22; D5 17; T1 G5 M1. 2. 4 153; G2 152;
M3 154. — Śloka no.: Da Dn1 39; Dns 37;
D5 24; D6 51.

149

Before the ref., K4. 5 V1 B Da Dn1. ns D2-4. 8
ins.:

383*

युधिष्ठिर उवाच ।

कश्चित्पितामहेनासीद्भुतं वा दृष्टमेव वा ।

कश्चिन्मर्त्यो मृतो राजन्पुनरुज्जीवितो भवेत् ।

[(L. 1) K4 कश्चिद्; V1 B2 किं सिद्; B1 Da
किंश्चिद् (for कश्चिद्). D4 भुते. D5 च (for the first

C. 12. 567B
B. 12. 153. 4
K. 12. 152. 4

कुलसर्वस्वभूतं वै रुदन्तः शोकविह्वलाः ॥ २
बालं मृतं गृहीत्वाथ श्मशानाभिमुखाः स्थिताः ।
अङ्गेनाङ्गं च संक्रम्य रुरुदुर्भूतले तदा ॥ ३
तेषां रुदितशब्देन गृध्रोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।

वा). Dn1. ns च (for the second वा). — (L. 2)
K4 B1-3 Dn1 D4 कश्चिन् (for कश्चिन्). Dns उज्जीवतो.
K5 V1 Bo. 3 D3. 4 [S]भवत् (for भवेत्).]

On the other hand, K5 D5 ins. before the ref. :

384* युधिष्ठिर उवाच ।

यदेव श्रूयते राज्ञश्चभियोगमनुज्झताम् ।
कदाप्यघटमानोऽपि घटेतार्यो महानपि ।
तदेतं संशयं छिन्धि महान्तं ह्यपि मे स्थितम् ।
ऋते पितामहाद्रीप्माच्छेत्ता नैवास्य विद्यते ।

[D5 damaged from व श्रूयते (in line 1) up to
घटे (in line 2).]

1 ^a B4 damaged from पार्थ up to जम्बु (in
1^a). D5 यथावद्धि (for वृत्तम्). — G2 om. (hapl.)
1^a-2^b. — ^c V1 B1. 2 Da गोमायुः; G1 जंबुक
(for जम्बुक). K3 Bo D4. 5. 9 संवादो. — ^d K1
(before corr. as in text) M2. 4 यद्वृत्तं (M4 'तो');
K5 D5 यदभूत् (for यो वृत्तो). K5. 5 Bo. 3. 4. 5
(marg. as in text) Dns D2. 3. 1. 3. 9 नैमिषे; Cv
वैदेशे; Ca वैदिशे (as in text). Dn1 D1. 4. 7 T1 G5
M पुरे (for पुरा). — After 1, K4. 5 V1 B Da
Dn1. ns D2-5. 8 ins. :

385* कस्यचिद्वाङ्मणस्यासीदुःखलब्धः सुतो मृतः ।

बाल एव विशालाक्षो बालग्रहनिपीडितः ।

[(L. 2) V1 Bo. 1. 4 Dn1 D4 विशालाक्ष (D4 'ल्यो).
K4 B5 Dns बालग्रहः; B1 ब्यालग्राही (for बालग्रह).
K5 निपीडितः.]

2 G2 om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — ^{ab} V1 B1. 2
Da दुःखिता बांधवास्तस्य तमादाय कुमारकं. — ^c Da
कुलं (for कुल). K3 भूतिं (for भूतं). — M2 om.
2^a-3^a. — ^d B4 damaged from विह्वलाः up to
भिमुखाः (in 3^b). K3 विह्वलः; V1 B2 Da लालसाः;
B1 lacuna; D7 S (M2 om.; G5. 4 absent) कश्चितः
(for विह्वलाः).

3 M2 om. 3^a (cf. v. l. 2). B4 damaged up to
भिमुखाः. — ^a Dn1 वृत्तं (for मृतं). D7 S (M2

एकात्मकमिमं लोके त्यक्त्वा गच्छत माचिरम् ॥ ४
इह पुंसां सहस्राणि स्त्रीसहस्राणि चैव हि ।
समानीतानि कालेन किं ते वै जात्वबान्धवाः ॥ ५
संपश्यत जगत्सर्वं सुखदुःखैरधिष्ठितम् ।

om; (G5. 4 absent) प्रगृह्य (for गृहीत्वा). V1 Bo.
1. 3. 5 D4. 5 [आ]शुः; B2 Da Dns तु (for [अ]थ).
— ^b B1 G1 श्मशानाभिमुखः (G1 'ले'); D4. 9 श्मशाना-
भिमुखाः. — ^c V1 B Da D5 अंगेन (for अङ्गेन).
K3 [अ]का; K5 Dn1. ns D2. 3. 8 [ए]व; V1 B Da
D5 [अ]नं; D5 [अ]काच् (for [अ]ङ्कं). K2-4 Dns
D3. 4. 9 च संक्रम्य (D4 'म्यं'); B1-5 Da D5 च संगम्य;
D7 S (G5. 4 absent) समा (G1 परा)क्रम्य (for च
सं). — ^d K5 Dn1. ns D2-4. 8 रुरुदुर्भूतशुःस्थिताः.
— After 3, K5 V1 B Da Dn1. ns D2-5. 8 ins. :

386* शोचन्तस्तस्य पूर्वोक्तान्भाषितांश्चासकृत्पुनः ।

तं बालं भूतले क्षिप्य प्रतिगन्तुं न शक्नुवन् । "

[(L. 2) V1 B1. 2 Dn1 D4. 5 न शक्नुवन् (Dn1 'वः');
Bo. 3. 4. 5 (marg. as in text) अशक्नुवन्.]

4 D4 repeats 4^{ad} after 5. — ^a S1 (orig.;
sup. lin. as in text) K2. 4. 5 Dn1. ns D1-3. 8 G1
एकात्मजम्; K1 एकात्मकम् (sic); B1 'धिकम्; D4
(first time) बालमेकम्; T2 M2 एकात्मकम् (for एका).
V1 B Da D5 G1 इदं (for इमं). B4 damaged
from लोके up to सहस्राणि (in 5^a). D5 मन्ये; M1.
3. 4 बालं (for लोके). D7 T1 G2. 5 प्रेतात्मकमिमं (D7
'दं) काले. ✽ Ca : एकात्मकमेकस्वरूपमिदं परमं मरणं
सर्वसाधारणमित्यर्थः । ✽ — ^d Dn1 D5 गच्छत; Dn2
जीवत (for गच्छत). — After 4, D4 reads 6^{ab} for
the first time, repeating it in its proper place.

5 B4 damaged up to सहस्राणि. — ^a K3 इति
(for इह). — ^b D4 वै च (for चैव). K1. 3. 5 V1
B Da Dn1. ns D2. 3. 8 M इ (for हि). T2 सर्व-
प्राणिभयंकरे. — ^d Dn1 किं तु (for किं ते). V1 Bo-2.
3. 5 Da D5. 7 T G1. 2. 5 बांधवाः (for [अ]बान्धवाः).
K5 Dn1. ns D2. 3. 8 हित्वा वै यात (Dn1. ns याति) बां-
धवाः; D4 किं तं बंधुविवर्जितोः (sic); Cv ते यूयं यात
बांधवाः. — After 5, D4 repeats 4^{ad}.

6 D4 reads 6^{ab} for the first time after 4.
— ^b K3 च वेष्टितं (for अधिष्ठितम्). — ^c G1 संयोगे.
G2 विप्रयोगाश्च. — ^d D7 T1 G2. 5 [ए]व लक्ष्यते (for
[उ]पलभ्यते).

संयोगो विप्रयोगश्च पर्यायेणोपलभ्यते ॥ ६
 गृहीत्वा ये च गच्छन्ति येऽनुयान्ति च तान्मृतान् ।
 तेऽप्यायुषः प्रमाणेन स्वेन गच्छन्ति जन्तवः ॥ ७
 अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुले ।
 कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे ॥ ८
 न पुनर्जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः ।
 प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥ ९

7 °) Bo-3.5 Da [S]नुतुष्टांत; B1 T G2.5 [S]नु
 गच्छन्ति; D5 M तु ग°; D7 G1 न ग° (for च ग°).
 — °) Dns D1 न यांति; D8 तु यांति (for अनु-
 यान्ति). D1 om. च. D4 तथा (for च तान्). Cv
 गुणात् (for मृतान्). D7 S (Gs.4 absent) अनुयांति
 च ये मृतान्. — °) D5 तथा (for तेऽपि). B1 damaged
 from व्यायुषः up to स्वेन (in 7^d). Bo.5 (marg. as
 in text) D5 प्रमाणेन; T2 G1 [S]प्रमाणेन. — °) D5
 Bo.5-5 D5 मानवाः (for जन्तवः).

8 °) V1 B1.2.5 (marg.) Da स्थातुं (for स्थित्वा).
 Da हि (for ऽस्मिन्). — °) S1 Da1 D1 बहुले
 (for बहुले). Ks Bo.5-5 Dns ns D2-5.8 रौद्रे
 (for घोरे). ☞ Cv (reading कृकालबहुले): कृकं
 शिरश्चूडामालक्षयतीति कृकालः कृकलासः । ☞ — °) S1
 K4 D1 सर्वप्राण- (for 'प्राणि'). B1 -भयंकरं.

9 °) D5 जीविताः; D7 T G2.5 M1 जीवते; G1
 M2-4 जीविते. V1 B1.2 Da न मर्या जीव (V1 Da1
 'वि'ते कश्चित्. — °) T2 G1 कालहेतुम्; Ca 'धर्मम्'
 (as in text). — °) D4 द्वेष्यः (for द्वेष्यः).

10 °) Bo.4.5 D5 तत (for खलु). K1 D1 मर्त्यं;
 M1.8 कर्तव्यं (for मर्त्यं). — °) K1 मर्त्यलोके (sic);
 D7 S (Gs.4 absent) जीव (for मर्यं). G1 प्रसूयत;
 G2 'तितः; Ca 'यता (as in text). K1 जीवलोकेन
 सूयता; D1 मर्त्यलोकेषु सूयता. — °) B1 damaged
 from कृत्वात् up to जीवयि (in 10^d). T1 कृतांत.
 Bo.5 -विहितो; B1.2 Da D4 -विहितो (for -विहिते).
 Ks मार्गः; B1.2 Da D4 मार्गः (for मार्गे). — °) K5
 Dns ns D2-4.8 मृतं को (by transp.). D5 (be-
 fore corr.) M1 जीवयिष्यत (M1 'ते').

11 °) Ks कर्मानु (for कर्मान्त-). Ks V1 Bo.
 5-5 Dns ns D2-4.8.9 -विरते (V1 'तो' (for -विहिते).
 Ks मार्गे (for लोके). B1.2 Da दक्षांतावन (B1 'वर-)

सर्वेण खलु मर्त्यं मर्त्यलोके प्रसूयता ।
 कृतान्तविहिते मार्गे को मृतं जीवयिष्यति ॥ १०
 कर्मान्तविहिते लोके चास्तं गच्छति भास्करे ।
 गम्यतां स्वमधिष्ठानं सुतस्त्रेहं विमुञ्च्य वै ॥ ११
 ततो गृध्रवचः श्रुत्वा विक्रोशन्तस्तदा नृप ।
 बान्धवास्तेऽभ्यगच्छन्त पुत्रमुत्सृज्य भूतले ॥ १२
 विनिश्चित्याथ च ततः संत्यजन्तः स्वमात्मजम् ।

C. 12. 5680
 B. 12. 153. 16
 K. 12. 152. 16

ते कालः; D7 S (Gs.4 absent) द (M2 दे) द्वातोपचितो
 यावद् (T2 M2 'रते काले; G1 'चिते काले; M1.8.4
 'रते बाले); Cv दिक्षातोपरते काले. — °) K5 Dns ns
 Da.5.5.7.8-T1 G2.5 अस्तं; V1 B1.2 Da D4 द्यस्तं;
 T2 G1 [S]द्यास्तं (for चास्तं). Ks B5 Da2 Dns ns
 D7.8 T1 G2.5 भास्करः. — °) K5 D5 गच्छध्वं (for
 गम्यतां). — °) T1 G1 सुतस्त्रेहो विमुञ्च्यतः.

12 °) K5 B4 Dns ns D2-4.8.9 प्रा (D4.9 ब्या-)
 क्रोशन्तस् (for वि'). D4 [आ]र्तवत् (for नृप). V1
 Bo-5.5 Da D5 विशोका इव ते तदा (D5 तेभवन्).
 — B1 Da om. 12^a-13^a. — °) D5 बांधवम्. Bo.
 2.8.5 च; T2 G1 तु (for ते). D5 द्यगच्छन्तः; D5
 न्यवर्तत; D7 S (Gs.4 absent) [S]भ्यवावन्त (for
 अभ्यगच्छन्त). — °) B2 भूतम् (for पुत्रम्). — After
 12, D5 ins.:

387* निश्चितार्थाश्च ते सर्वे गमनं प्रति भारत ।

13 B1.2 Da Dns om. 13^a (for B1 Da, of. v. 1.
 12). — °) D4 [अ]र्धवत् (for [अ]य च). D5 स
 (for च). K1-5.5 V1 Bo.5-5 Dns ns D2.5.5.7-9 T
 G2.5 M तदा; D4 तत्र; G1 तथा (for ततः).
 — K5 V1 B Da Dns ns D2-5.8 ins. after 13^a (B1
 Da after 12^{ab}; B2 Dns after 12):

388* विक्रोशन्तस्ततस्ततः ।

मृतमित्येव गच्छन्तो निराशास्तस्य दर्शने ।

निवर्तने कृतवियः ।

[B1 Da om. line 1. B2 Dns om. lines 1-2.
 — (L. 1) D5 व्यक्रोशन्तस्. B1 damaged from ततः
 up to दर्शने (in line 2). — (L. 2) V1 मृत (for
 मृतम्). K5 एष; Da D4 अव- (for एष). Da1
 -गच्छन्ति. K5 जीविते (for दर्शने). — (L. 3) Da निवर्तते.
 K5 Dns ns D2.5.5.8 निश्चितार्था (Dns D5 'ध')श्च ते सर्वे
 (= prior half of 387*).]

C. 12. 5691
B. 12. 153. 17
K. 12. 152. 17

निराशा जीविते तस्य मार्गमारुह्य धिष्ठिताः ॥ १३

*ध्वाङ्गाभ्रसमवर्णस्तु विलानिःसृत्य जम्बुकः ।

गच्छमानान्स्म तानाह निर्धृणाः खलु मानवाः ॥ १४

आदित्योऽयं स्थितो मृदाः स्नेहं कुरुत मा भयम् ।

बहुरूपो मुहूर्तश्च जीवेतापि कदाचन ॥ १५

यूयं भूमौ विनिक्षिप्य पुत्रस्नेहविनाकृताः

श्मशाने पुत्रमुत्सृज्य कस्माद्गच्छथ निर्धृणाः ॥ १६

— °) Bo. 2 Da संत्यज्य तु; Ds G1 'जंत (for 'जन्तः). V1 Bo-2 Da Ds. 2 तम् (for स्वम्). — °) Da G2 निराश- (G2 'शं). Da1 जीवते. — °) V1 Bo. 2-5 Da D7 S (Gs. 4 absent) विष्ठिताः; D4 तिष्ठत; D5 युधिष्ठिताः (sic) (for धिष्ठिताः).

14 °) Ś1 K1. 2 D1 ध्वाङ्गाभ्र- (for *ध्वाङ्गाभ्र-). K2 D1 -समव (D1 'वा) लम् (for 'वर्णम्). K3 V1 B1. 2 Da Ds. 5 ततो ध्वाङ्गस (Ks 'सु) वर्णस्तु; K4. 5 Bo. 2-5 Dn1. n2 Ds. 2. 7-8 S (Gs. 4 absent) ध्वाङ्गरुक्ष- (K4. 5 Dn1. n2 Ds. 2. 8 'पक्ष-; D5 'रूप) सव. ❧ Ca : ध्वाङ्गाभ्रसमवर्णः कृष्णवर्णः । Cv : (reading ध्वाङ्गरुक्ष- विवर्णस्तु); ध्वाङ्गः तत्स्वरेण रुक्षे वने विवर्णः विविधवर्णः । ❧ — °) D7 बलान्; G2 जलान् (for बिलान्). Ś1 K2. 4 D1 निर्गल्य (for निःसृत्य). — °) K1 B1. 4. 5 D1. 5. 9 T2 G1 स; D7 T1 G2. 5 तु (for स्म). — °) K1 (before corr. as in text) निर्धृणः. K1 मानवः; K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n2 Ds-4. 7. 8 T1 G2. 5 M मानुषाः (for मानवाः).

15 °) Ks आदित्यः सं- (for 'त्योऽयं). Da मृदाव (for मृदाः). — °) B4 damaged from त मा up to दान्न (in 15^d). Ds चास्मजे (for मा भयम्). — °) T1 G2. 5 बहुरूपान् (G2 'पा). D7 T1 G2. 5 मुहूर्ताव्. — °) K1 (before corr.) 2. 4 D4 जीवेतापि; K1 (by corr.) जीव; K2. 5 Dn1. n2 जीवत्यपि; V1 B1. 2 Da D1. 7 S (Gs. 4 absent) जीवेदपि; D2. 2. 8 जीवेत्सोपि; D4 'त वै; D5 जीवतां च (for जीवेतापि). D7 T1 G2. 5 M कथंचन (for कदां).

16 °) V1 B Da Ds. 7 S (Gs. 4 absent) दर्भान् (for यूयं). — After 16^a, Ds reads 30°-32° for the first time, repeating the same in its proper place. Ds om. 16°-18°. — °) D1 om. (hapl.) from विना up to स्नेहं (in 18^a). Bo. 2-5 Ds निराकृताः (for -विना). K4 om. कृताः. — °) D1. 9

न वोऽस्त्यस्मिन्सुते स्नेहो बाले मधुरभाषिणि ।

यस्य भाषितमात्रेण प्रसादमुपगच्छथ ॥ १७

न पश्यथ सुतस्नेहं यादृशः पशुपक्षिणाम् ।

न येषां धारयित्वा तान्कश्चिदस्ति फलागमः ॥ १८

चतुष्पात्पक्षिकीटानां प्राणिनां स्नेहसङ्गिनाम् ।

परलोकगतिस्थानां मुनियज्ञक्रिया इव ॥ १९

तेषां पुत्राभिरामाणामिह लोके परत्र च

स्मशाने. K5 Dn1. n2 Ds. 3 सुतम् (for पुत्रम्). — °) K1. 2. 5 V1 B1. 2. 4 Dn1 Ds-5. 7 T G1. 5 M1. 4 गच्छत; K4 Da2 Dn8 गच्छति; M2 व्रजत (for गच्छथ). Bo. 2. 5 क नमिष्यथ निर्धृणाः.

17 D1. 8 om. 17 (cf. v. l. 16). — °) Ks तस्यै (for स्त्यस्मिन्). K1. 2. 4 V1 Bo. 1. 5 Da1 Ds M2 सुत- (for सुते). G1 स्नेहे. — °) Ks Da1 भाषिणः. D7 T1 G2. 5 मधुरभाषिणि (T1 Gs 'णी) प्रिये. — °) V1 तस्य (for यस्य). T2 भाषण; Cv राषित (for भाषित). — °) Ds प्रहासम्; D5 प्रमोदम् (for प्रसादम्). Ds om. from उपगच्छथ up to प्राणिनां (in 19^b). K1 V1 Bo Da उपगच्छत (V1 'सि; Da 'ति); K5 B1. 2. 4 Dn1. n2 Ds. 9 अभिगच्छत (Ks 'ते; B1. 2. 4 'य).

18 D1 om. 18^a (cf. v. l. 16). Ds om. 18 (cf. v. l. 17). Ds om. 18^{ab} (cf. v. l. 16). — °) Ks Dn1. n2 Ds. 4. 9 ते (for न). K1. 4. 5 B1 Dn1. n2 Ds पश्यत; V1 Bo-3. 5 Da Ds. 5. 7 S (Gs. 4 absent) 'ध्वं (for 'य). K2. 2. 5 Dn1. n2 Ds. 9 M सुतस्नेहो (K2. 5 'हा). — °) K2. 4 V1 B Da Ds. 5 T2 G2 यादृशं (K2. 4 'शाः). B1. 2 Da D4 T2 G1. 2 मृग-पक्षिणां (for पशु). B4 damaged from पक्षिणां up to दस्ति क (in 18^d). — °) K5 V1 Dn1. n2 Ds. 7. 8 G2 न तेषां; T2 G1 न मे सं; M नैषां (Ms 'पा) सै- (for न येषां). K1 तं; D7 S (Gs. 4 absent) तु (for तान्). — °) Bo समागतः; M2 फलागमं (for 'मः).

19 Ds om. up to प्राणिनां (cf. v. l. 17). — °) K1 जाडीनां (for कीटानां). — °) T2 G1 तथा वै (for प्राणिनां). Da2 -सङ्गिनां (for -सङ्गिनाम्). Ds प्राणिस्नेहप्रसङ्गिनां. — °) B1 T1 Gs -गतिस्थानं; Ds -गतस्थानां. — °) B4 मुनियज्ञः; Ds अनियोगः (for मुनियज्ञः). K5 Dn1. n2 Ds. 2. 8 क्रियां (for क्रिया).

20 °) D4 पुत्राभिरामाणां (for 'रामाणाम्). — °) D4

न गुणो दृश्यते कश्चित्प्रजाः संधारयन्ति च ॥ २०
 अपश्यतां प्रियान्पुत्रान्नेषां शोकोऽनुतिष्ठति ।
 न च पुष्पन्ति संबद्धास्ते मातापितरौ कचित् ॥ २१
 मानुषाणां कुतः स्नेहो येषां शोको भविष्यति ।
 इमं कुलकरं पुत्रं कथं त्यक्त्वा गमिष्यथ ॥ २२
 चिरं मुञ्चत बाष्पं च चिरं स्नेहेन पश्यत ।
 एवंविधानि हीष्टानि दुस्त्यजानि विशेषतः ॥ २३
 क्षीणस्याथामियुक्तस्य श्मशानामिमुखस्य च ।
 बान्धवा यत्र तिष्ठन्ति तत्रान्यो नावतिष्ठते ॥ २४

सर्वस्य दयिताः प्राणाः सर्वः स्नेहं च विन्दति ।
 तिर्यग्योनिष्वपि सतां स्नेहं पश्यत यादृशम् ॥ २५
 त्यक्त्वा कथं गच्छथेमं पद्मलोलायताक्षकम् ।
 यथा नवोद्गाहकृतं स्नानमाल्यविभूषितम् ॥ २६
 भीष्म उवाच ।

जम्बुकस्य वचः श्रुत्वा कृपणं परिदेवतः ।
 न्यवर्तन्त तदा सर्वे श्रवार्थं ते स्म मानुषाः ॥ २७
 गुप्त्र उवाच ।

अहो धिक्सुनृशंसेन जम्बुकेनाल्पमेधसा ।

C. 12. 5706
B. 12. 153. 32
K. 12. 152. 32

इहलोको. — ^a) Da किंचित् (for कश्चित्). — ^d)
 Gs प्रजाः (for प्रजाः).

21 ^a) Bs damaged; Ds नपश्यतां; T2 G2 अ-
 (Gs न) पश्यताम्. Bo. 4 Ds च तात् (for प्रियान्).
 — ^b) Bs damaged from जेषां up to ते मा (in 21^a).
 Ka. 5 Dn1. ns D2-4. 8 तेषां; V1 Bo-3. 5 Da Ds. 7 T
 Gs. 5 M येषां; G1 एषां (for तेषां). Gs शेषो (for
 शोको). Ka-5 V1 B (Bs damaged) D (except
 D1. 9; Dn2 Ds absent) S (Gs. 4 absent) न (for
 5नु). — ^c) Ds T1 Gs. 5 न ते पोषण (T1 'वंति) संभृ-
 ता; T2 G1 M न ते पोषन्ति (T2 'त्य' सद्गुर्या (T2
 'ता'). — ^d) Bo. 3. 5 Ds मातरं पितरं कश्चित्; Ds S
 (Gs. 4 absent) मातापितर एव हि.

22 ^a) Śi K1. 3 D1 T2 G1 मा (K1 T2 G1 म-
 नुष्याणां). Ds गतः; T2 कुतः (for कुतः). — ^b) Śi
 (sup. lin. as in text) Ka. 4 D1. 8 स्नेहो (for शोको).
 Ka V1 B Da D2-3. 7. 8 S (Gs. 4 absent) न विद्यते
 (for भविष्यति). — Bs om. 22^a. — ^d) Ks Dn1. ns
 D2. 3. 8 त्यक्त्वा क नु; M4 कथं हित्वा (for कथं त्यक्त्वा).

23 ^a) Ds बाष्पाणि (for बाष्पं च). V1 Bo. 3-5
 Da Ds विरमुत्सृज्य बाष्पाणि (Da1 पुष्पाणि); B1 चिरं
 सृजंतो पुष्पाणि; Cv विरभूतं च बाळं च. — ^b) Ds
 चित् (for चिरं). V1 B Da. 8 स्नेहं न; Da1 स्नेहो न
 (for स्नेहेन). Ka Ds पश्य तं; V1 B Da Ds पश्यथ
 (for 'त'). — ^c) B1 Ds दृष्टानि; B2 चे; T2 G1 M
 शि (for ही). — ^d) Da Ds दुस्त्यजानि (for दुस्त्य).

24 ^a) Bs damaged from युक्तस्य up to तिष्ठन्ति
 (in 24^a). Da Dn1. ns Ds. 8 जयै; G1 अन्न (for
 अथ). Śi अभियुक्तस्य; V1 B1. 3 Dn1 Ds विमुक्तस्य;

Bo. 3. 5 अभिपन्नस्य; Da विमुक्तस्य; D1 हि मुक्तस्य;
 Ds विपन्नस्य; S (Gs. 4 absent) अभिशस्तस्य (for 'यु-
 क्तस्य). — ^b) Ds स्मशानानि. G2 वा (for च).
 — ^d) Da [अ]रूपो (for [अ]न्यो). Śi (sup. lin) Da. 9
 M [अ]वतिष्ठति; Śi (inf. lin.) K1. 4 D1 'मन्यते;
 Ka. 5 Bs. 4 Dn1. ns Ds. 3. 8 [अ]पितिष्ठते (Ks Dn1. ns
 'ति) (for [अ]व').

25 ^a) Da1 [अ]दयिताः (sic). — ^b) Śi सर्वाः;
 K1. 3 Bo-3 Da Dns D1. 7 Gs सर्वै; Ds G1 सर्वै;
 T1 सर्वै. — ^c) Ds S (Gs. 4 absent) समं (for सतां).
 V1 B1. 2 Da Ds तिर्यग्योनावपि सतां. — ^d) Dns
 Ms पश्यति. Ks Da3 यादृशः.

26 ^a) Ks om. from येमं up to श्रवार्थं (in 27^a).
 Ks Ds नु गच्छथेमं; Ds T1 Gs M2. 8 गच्छथेमं (for
 गच्छथेमं). Dns त्यक्त्वा क गच्छथेमं (sic). — ^b) Ks
 Dn1. ns D2-3. 8 लोलायताक्षिकं; V1 Bo-3. 5 Da
 Ds. 7 S (Gs. 4 absent) 'तेक्षणं (for 'ताक्षकम्).
 — ^c) Ks यथो (for यथा). — ^d) Ks स्नानं; Ds
 Gs स्नानं (for स्नान). Ds शौचस्नानवि.

27 Ks om. up to श्रवार्थं (cf. v. l. 26). Da alone
 has the ref. — ^a) Bs damaged from जम्बुक up
 to तदा (in 27^a). Dn1 जम्बुकस्य. — ^b) Ds परि-
 देविताः; T2 पर्यदेवतः; M1 परिवेदनः; Ms 'देविनः
 (for 'देवतः). — ^c) K1 Ms न्यवर्ततः; B1 Da ते
 न्यवर्तस्य (for न्यवर्तन्त). V1 B1 Da Ds S (Gs. 4 ab-
 sent) ततः (for तदा). — ^d) K1 Bs Da श्रवार्थं;
 B1 सर्वार्थाः; D1 श्रवार्थः; Ds S (Gs. 4 absent)
 श्रवार्थं (for श्रवार्थं). Ds om. ते. Bs-5 Ds च; Ds
 S (Gs. 4 absent) हि (for क). Ks शौचवर्तय मानुषं;
 Ds श्रवार्थं ये समागताः.

C. 12. 5706
B. 12. 153. 32
K. 12. 152. 32

शुद्धेणोक्ता हीनसत्त्वा मानुषाः किं निर्वर्तय ॥ २८

पञ्चभूतपरित्यक्तं शून्यं काष्ठत्वमागतम् ।

कस्माच्छोच्यते निश्चेष्टमात्मानं किं न शोचय ॥ २९

तपः कुरुत वै तीव्रं मुख्यध्वं येन किल्बिषात् ।

तपसा लभ्यते सर्वं विलापः किं करिष्यति ॥ ३०

अनिष्टानि च भाग्यानि जानीत सह मूर्तिभिः ।

येन गच्छति लोकोऽयं दत्त्वा शोकमनन्तकम् ॥ ३१

28 " D₄ वीतसत्त्वेन; M₁ स्म नृवंसेन (for सुवृ'). K₅ Dn₁. ns D₂. s. s अहो वत नृवंसेन. — ^b V₁ D₄ जंबुकेन. K₅ [अ]ल्पमेघसः; K₅ 'भाषितं; V₁ B₁. 2 G₁ 'चेतसा (for 'मेघसा). — K₅ om. 28^a-29^a. — ^c M₄ [उ]क्त्वा. T₂ G₁ अल्पसत्त्वा (for हीन'). — ^d G₁ मनुष्याः (for मानुषाः).

29 Ś₁ K₁. 2. 4. 5 D₁ om. (all [except K₅] hapl.) 29 (for K₅, of. v. l. 28). — ^a D₄ पंचेन्द्रिय- (for पञ्चभूत). — ^b D₄ शून्य; D₄ मृतं; D₇ S (G₅. 4 absent) शुष्कं (G₁ M 'ष्क') (for शून्यं). D₄ शून्यकाष्ठसमागतं. — ^c V₁ D₅ G₁ तस्माच्च (for क'). D₇ शोचत. K₅ निश्चेष्टाम्; Dn₁. ns D₂. s. s तिष्ठन्तम् (for निश्चेष्टम्). — ^d D₄ आत्माय (for 'न'). B₁ damaged from नं किं up to तीव्रं (in 30^a). M₂ नु (for न).

30 B₁ damaged up to तीव्रं. — ^a M₂ ततः (for तपः). D₄ कुरुत; D₇ T₁ G₂. 5 'ध्वं (for 'त'). V₁ B₁. 2 D₄ तीव्रं वै; D₄ वै क्षिप्रं; D₇ S (G₅. 4 absent) तीव्रं वै (by transp.). — ^b Dn₅ मुख्यध्वं; D₅ मुख्यध्वं (for मुख्यध्वं). — D₈ reads 30^a-32^b for the first time after 16^a. — ^c D₅ विलोपः (for विलापः).

31 " D₇ T₁ G₂. 5 M C₇ स्वनिष्ठानि (for अनिष्टानि). Dn₅ [ह]व; D₄ [ह]ह (for च). Ś₁ K₁. 2. 4 D₁ भोग्यानि; G₅ (before corr.) यो; C₇ भोग्यानि (for भाग्यानि). T₂ G₁ तपसा चैव भाग्यानि. — ^b K₂. 4. 5 V₁ Bo. 2-5 D₄ Dn₁. ns D₂. s. s जावानि; K₅ जानतः; B₁ lacuna; D₇ (before corr. as in text) जानीथ (for 'त'). K₅ V₁ B Dn₁. ns D₂. s. s. 9 सह मूर्तिना; D₄ D₅ सह मृत्युना; D₇ S (G₅. 4 absent) स्वं (D₇ स्व) स्वमात्मना (M₂ 'न:); C₈ सह मूर्तिभिः (as in text). — ^c G₅ M₁. 3 गच्छति. K₅. 5 V₁ B D (except D₁; Dn₅ D₅ absent) S (G₅. 4 absent)

धनं गात्र सुवर्णं च मणिरत्नमथापि च ।

अपत्यं च तपोमूलं तपोयोगाच्च लभ्यते ॥ ३२

यथाकृता च भूतेषु प्राप्यते सुखदुःखता ।

गृहीत्वा जायते जन्तुर्दुःखानि च सुखानि च ॥ ३३

न कर्मणा पितुः पुत्रः पिता वा पुत्रकर्मणा ।

मार्गेणान्येन गच्छन्ति त्यक्त्वा सुकृतदुष्कृते ॥ ३४

धर्मं चरत यत्नेन तथाधर्माभिवर्तत ।

बालो (for लोको). — ^a D₇ G₅ (before corr.) त्यक्त्वा; T₂ G₁ हिता; M₂ दुःखः (for दृष्टा). Bo दुःखम् (for शोकम्). B₁ अनंतरं; D₇. 9 T₁ G₂. 5 अनुत्तरं (D₅ 'मं') (for अनन्तकम्).

32 " K₅ Dn₁. ns D₁-3. 7. 8 T₁ G₂. 5 गावः (for गात्र). D₇ (before corr. as in text) सुवर्णाश्च. C₇ जेनुं गां (gloss: विद्यां) च सुवर्णं च. — ^b Ś₁ (in/ lin.) मणिरत्नम्; K₄ 'रयम्; V₁ B₁ D₄ 'मुक्ताम् (for 'रत्नम्). Bo. 2-5 D₅ तथापि; D₇ (before corr. as in text) धनानि (for अयापि). K₅. 4 B₁ D₁. 2. 4 T₂ G₁. 2 वा (for च). — ^c D₄ अन्यथापि; G₁ अपत्यं च (for अपत्यं च). — ^d Bo. 5 हि (for च). K₁ लभ्यति (for 'ते).

33 " K₁. 4 D₁ यथा (K₄ अथ) कृताश्च; K₅ तथा; C₇ यथा कृत्वा (for यथाकृता). D₅ भूतैस्तु (for भूतेषु). — ^b K₅ सुखदुःखता; K₅ V₁ B D₄ Dn₁. ns D₁-3. 7. 8 T₁ G₁. 2 सुखदुःखिता (for 'खता).

34 " D₄ कर्मणापि; D₄ न कर्मणि च (hyper-metric); D₅ कर्मणा च (for न कर्मणा). — ^a G₂ मार्गे न (for मार्गेण). B₁. 2 D₄ D₅ [अ]नेन; Dn₅ [अ]न्ये नि (for [अ]न्येन). — ^b K₄ त्यक्त्वा; K₅ Dn₁. ns D₂. s. 7. 8 S (G₅. 4 absent) बद्धा; V₁ Bo. 2-5 D₅ बुद्धा; B₁ बुधा; D₄ बद्धा; D₄ बुद्धा; D₄ विद्याः (for त्यक्त्वा). K₂-5 Dn₁. ns D₂-4. 7. 8 S (G₅. 4 absent) दुष्कृतैः; V₁ B D₄ D₅ 'तं.

35 " K₅ धर्मे (for धर्म). K₄ M₁. 3 चरति. — ^b B₁ यथाधर्मान् (for तथा). K₅ B₅ D₄ निवर्तते; K₄ 'त; D₄ G₁ 'य; T₂ G₂ 'य. K₅ Dn₁. ns D₄. 2. 8 Cn न चाधर्मे मनः कृयाः. ❀ Cn: कृया इति वचनव्यत्ययश्छान्दसः । ❀ — ^c Ś₁ K₄ D₁ वर्तितव्यं; K₁ वर्तयं च; B₁. 2 D₄ वर्तमाना; D₅ निवर्तयं (for वर्तयं च). — ^d G₂ देवतेषु. D₄ द्विजातिषु (for द्विजेषु च).

वर्तध्वं च यथाकालं दैवतेषु द्विजेषु च ॥ ३५
 शोकं त्यजत दैन्यं च सुतस्नेहाभिर्वर्तत ।
 त्यज्यतामयमाकाशे ततः शीघ्रं निर्वर्तत ॥ ३६
 यत्करोति शुभं कर्म तथाधर्मं सुदारुणम् ।
 तत्कर्तैव समश्नाति बान्धवानां किमत्र हि ॥ ३७
 इह त्यक्त्वा न तिष्ठन्ति बान्धवा बान्धवं प्रियम् ।
 स्नेहमुत्सृज्य गच्छन्ति बाष्पपूर्णाविलेक्षणाः ॥ ३८
 प्राज्ञो वा यदि वा मूर्खः सधनो निर्धनोऽपि वा ।
 सर्वैः कालवशं याति शुभाशुभसमन्वितः ॥ ३९

36 ") K₄ वन्यं च; B₁ मा दैन्यं (for दैन्यं च).
 V₁ Bo. 2. 3. 5 Da D₄. 5 शुभं भजत मा दैन्यं. — ^b)
 K₈ निर्वर्तते; D₄ 'तैतां'; D₅ 'तैय'. Dr S (Gs. 4
 absent) सुतस्नेहं विमुच्यत. — D₅ om. (hapl.) 36^{ad}.
 — ^c) Ś₁ K₁ D₄ G₁. 2. 5 M₁-3 त्यज्यताम् (for त्यज्य-
 ताम्). — ^d) K₈ D₅ शोकं; M₂ शीलं (for शीघ्रं).
 K₈ D₅ नियच्छत (for निर्वर्तत).

37 ") D₁ M₂ यः (for यत्). — ^b) K₂. 4. 5
 Dn₁. ns D₁-4. 8. 9 T₂ G₁. 2 तथा कर्म; V₁ B Da D₅
 यच्च कुर्यात् (for तथाधर्मं). — ^c) K₅ कर्तैव; D₄ M₂
 कर्तैव (for कर्तैव). V₁ B₂ Da समाप्नोति (for सम-
 श्नाति). — ^d) K₁-3. 5 Bo. 2. 4 Dn₁. ns D₂. 2. 3. 9 ह;
 V₁ B₁. 2. 5 Da Dr S (Gs. 4 absent) वै (for हि).

38 ") Dr S (Gs. 4 absent) [अ]वतिष्ठते (for न
 तिष्ठन्ति). — ^b) B₄ D₅. 5. 7 (before corr. as in text)
 बांधवः; T₁ 'वान् (for 'वं). — ^c) B₄ damaged
 from न्ति up to मूर्खः (in 39^a). — ^d) V₁ Dr T₂
 G₁ बाष्पपूर्णाकुलेक्षणाः; B₁ 'र्णाकुलेक्षणाः.

39 39^a is damaged in B₄. — ^a) D₄. 5. 9 मूर्खः
 (for मूर्खः). — ^b) Ś₁ K₂. 4 D₁ तथा (for अपि वा).
 — V₁ reads 39^a-40^a on marg. — ^c) K₈ सर्वैः;
 V₁ B Da D₄. 5 सर्वैः (for सर्वैः). K₈ कालं; M₂ काले
 (for कालः). K₈ V₁ Bo-2. 5 Da D₄ याति (for
 याति). — ^d) B₁ Da Dr S (Gs. 4 absent) सुखदुःख-
 (for शुभाशुभः). V₁ B Da D₄. 5 समन्वितः.

40 V₁ reads 40 on marg. — ^b) B₁ शोचत;
 Da 'थाः. — ^c) K₁ (by oorr.) पिता (for प्रभुः).
 — ^d) M₂ सर्वैः (for धर्मैः). Bo. 2. 5 D₅ प्रिय-
 दर्शनः; Da₁ समदर्शनं; T₁ 'हंतः (for 'हंतः).

किं करिष्यथ शोचित्वा मृतं किमनुशोचथ ।
 सर्वस्य हि प्रभुः कालो धर्मतः समदर्शनः ॥ ४०
 यौवनस्थांश्च बालांश्च वृद्धान्गर्भगतानपि ।
 सर्वानाविशते मृत्युरेवंभूतमिदं जगत् ॥ ४१
 जम्बुक उवाच ।

अहो मन्दीकृतः स्नेहो गृध्रेणोहालपमेधसा ।
 पुत्रस्नेहाभिभूतानां युष्माकं शोचतां भृशम् ॥ ४२
 समैः सम्यक्प्रयुक्तैश्च वचनैः प्रश्रयोत्तरैः ।
 यद्गच्छथ जलस्थायं स्नेहमुत्सृज्य दुस्त्यजम् ॥ ४३

C. 12. 571
 12. 153. 47
 12. 152. 47

41 ") T₂ वृद्धांश्च (for बालांश्च). — ^b) T₂ बा-
 लान् (for वृद्धान्). — 41^{ad} is damaged in B₄. — ^c)
 K₁ स तान् (for सर्वान्). Ś₁ K₁ Dr आमुष्य (K₁ 'श'ते;
 K₂ आनमृते (sic) (for आविशते). Bo. 8 जंतून् (for
 मृत्युर). K₂ सर्वासामिशते मृत्युर; V₁ B₁. 2. 5 (marg.)
 Da सर्वैः क(B₂ कालयते मृत्युर. — ^d) D₅ वैरभूतम्;
 Ca एवंभूतम् (as in text).

42 Da जम्बुक. — ^b) D₁ वृध्रेण (for गृध्रेण). B₄
 Da₂ तु (for [ह]ह). K₁. 3. 5 V₁ B Da Dn₁. ns
 D₂-4. 7-9 S' (Gs. 4 absent) [अ]ल्प (Da₁ तुल्यः; M₂
 [आ]त्म) बुद्धिना (for [अ]ल्पमेधसा). D₅ गृध्रेणास्वल्प-
 बुद्धिना. — ^c) T₂ G₁ सुतः (for पुत्रः). — ^d) V₁
 B₁. 2 Da भवतां (for युष्माकं).

43 ^b) K₁ वचनैः (for वचनैः). K₂ प्रश्रयोत्तरैः;
 K₅ Dn₁. ns D₂. 3. 8 प्रत्ययः; V₁ B₁. 2 Da Dr S (Gs. 4
 absent) हेतुदर्शनैः (B₁ 'शिकैः; B₂ Da 'शिकैः) (for
 प्रश्रयोत्तरैः). — After 43^{ab}, Dr S (Gs. 4 absent)
 ins. :

389* सर्वमेतत्प्रपद्याद्गु कुरुषो मा विचारय ।

[Dr T₁ G₂. 5 सस्वम् (for सर्वम्). T₂ G₁ कुरुष्वं;
 M₂ 'त (for 'तां). M₂ [ह]ह (for मा). T₂ G₁ M₁. 9
 विचारणा; M₂ 'यन्; M₂ 'तः (for 'य).]

— ^c) Ś₁ K₄ V₁ D₁ तद् (for यद्). K₁-3 V₁ B₄
 Dr. 9 T₁ G₂. 5 M₂ गच्छतः; K₅ Dn₁. ns D₂. 3. 8 'ति
 (for 'थ). Ś₁ K₁ (by oorr.). 2. 4 V₁ Dn₁ (orig.)
 D₁. 7 T₁ G₂. 5 M₁. 2. 4 जलस्थानं; K₁ (before oorr.)
 जलस्थायं; K₅ Dn₁ (also as in text). ns (marg.)
 D₂. 3. 8 जनस्थायं; Bo. 2. 5 जनस्थायं; B₂ जनाः स्थानं;
 D₄. 5. 9 जलच्छायं; T₂ G₂ जले स्थानं (G₁ का)नं; M₂
 जलस्थानं (for 'स्थायं). — ^d) B₄ यस्ततः (for दुस्त्यजम्).

C. 12. 5722
B. 12. 153. 46
K. 12. 152. 46

अहो पुत्रविद्योगेन मृतशून्योपसेवनात् ।
क्रोशतां वै भृशं दुःखं विवत्सानां गवामिव ॥ ४४
अद्य शोकं विजानामि मानुषाणां महीतले ।
स्नेहं हि करुणं दृष्ट्वा ममाप्यश्रूण्यागमन् ॥ ४५
यत्नो हि सततं कार्यः कृतो दैवेन सिध्यति ।
दैवं पुरुषकारश्च कृतान्तेनोपपद्यते ॥ ४६
अनिर्वेदः सदा कार्यो निर्वेदाद्धि कृतः सुखम् ।
प्रयत्नात्प्राप्यते हर्षः कस्माद्दृष्ट्य निर्दयाः ॥ ४७
आत्ममांसोपवृत्तं च शरीरार्थमर्थी तनुम् ।

Bs damaged from स्तब्धम् up to सेवनात् (in 44^b).

44 B₁ damaged up to सेवनात्. —^b) B₁ T₂ G₁ मृतं (for मृत-). —^c) T₂ G₁ क्रोशतां (for क्रोशतां). K₂ 4. 5 B₄ Dn₁. ns D₂-5. 8 सु; V₁ B₁. 2 Da D₇ S (G₂. 4 absent) वो (for वै). S₁ K₁-4 V₁ Bo-3. 5 Da D₁. 4. 5. 8 दुःखाद् (for दुःखं). —^d) B₁ विशंसानां; D₅ विवृक्तानां; M₂ विवासानां (for विवत्सानां). Dns गवानि च (for गवामिव).

45 ^a) K₂ अप; D₅ अथ (for अद्य). —^b) S₁ Da D₁ मनुष्याणां. —^c) V₁ B Da D₅ M₁. 8 खेदाद्. K₂. 5 B₃ Dn₁. ns D₂. 8. 8 T₂ G₂ M₂ कारणं; M₁. 8 तरुणं (for कं). K₂. 5 Dn₁ D₂. 8. 8 कृत्वा; Dns हत्वा (for दृष्ट्वा). —^d) D₇ T₁ G₂ मामपि (for ममापि). K₂. 5 V₁ B₁-5 Da Dn₁. ns D₂. 8. 8 अथापतन्; Bo Da. 5 अपातयत् (Bo 'नृ'); D₇ M₂. 8 अथागमत् (for 'मन्'). K₃ D₅ ममाप्यश्च (D₅ त)थागमत्.

46 K₃ om. (hapl.) 46^b-47^a. —^b) K₅ V₁ B₁. 2. 4. 5 Da Dn₁. ns D₂. 8. 7. 8 S (G₂. 4 absent) ततो (for कृतो). G₁. 5 देवेन. V₁ B₂ Da D₇ S (G₂. 4 absent) युज्यते; B₁ मुच्यते (for सिध्यति). —^c) Dn₁ देवं. Bo. 5 D₅ पुरुषकारेण; T₂ G₁ 'रं च (for 'रश्च). B₄ damaged from रश्च up to सदा का (in 47^a). —^d) K₂. 4 D₁ [उ]पलभ्यते (for 'पद्यते).

47 K₃ om. 47^a (cf. v. l. 46). B₄ damaged up to सदा का. —^b) B₁ गतः (for कृतः). —^c) M₃ अर्थ. —^d) K₂ तस्माद्; Bo कथं; D₅ कामाद् (for कस्माद्). V₁ B₂. 4 Dn₁ D₂. 2. 7 M₂ गच्छत (for 'य). Da निर्भयाः; Dn₁. ns निर्दैयं (for 'यः).

48 ^a) S₁ K₁. 8 T₁ G₂. 5 -मांसोपवृत्तां; B₁ Da₁

पितृणां वंशकर्तारं वने त्यक्त्वा क यास्यथ ॥ ४८
अथ वास्तं गते सूर्ये संध्याकाल उपस्थिते ।
ततो नेष्यथ वा पुत्रमिहस्या वा भविष्यथ ॥ ४९

गृध्र उवाच ।

अद्य वर्षसहस्रं मे साग्रं जातस्य मानुषाः ।
न च पश्यामि जीवन्तं मृतं स्त्रीपुंनपुंसकम् ॥ ५०
मृता गर्भेषु जायन्ते म्रियन्ते जातमात्रकाः ।
विक्रमन्तो म्रियन्ते च यौवनस्थास्तथापरे ॥ ५१
अनित्यानीह भाष्यानि चतुष्पात्पक्षिणामपि ।

D₅ 'वृत्तश्च; D₂ 'कृतं (for 'वृत्तं). D₇ T₂ G₁ M आत्ममांसोपमं वृत्तं (M₁-8 'इं); D₅ आत्ममांसोपवृत्तां च. —D₂ reads 48^{ba} twice. —^b) K₁. 8 शरीराव. (K₃ 'इ'मर्थी तनुं. —^d) Da₂ यास्यथ.

49 ^a) T₁ G₂. 5 M₂ च (for वा). D₂ अथास्तं च गते सूर्ये. —^b) B₄ damaged from उप up to स्था वा (in 49^d). K₂ D₁ G₂ M क्षुपस्थिते; B₂ damaged; D₇ T₁ G₂ [5]स्युप; D₅ उपा (for उप). —^c) Bo नेष्यति (for 'य). G₂ om. पुत्र. V₁ B₁. 2 Da D₅ नयिष्यथ ततः पुत्रम्. —^d) K₃ D₅ इहस्थो; M₂ 'स्थं (for 'स्था). D₅ भविष्यति (for 'य). —After 49, T₂ ins. an addl. colophon [Sub-parvan : राजवर्ग. —Adhy. no. : 151.]

—After the colophon, T₂ ins. :

390*

श्रीभीष्मः ।

जम्बुकस्य वचः श्रुत्वा गृध्रो राजन्यद्वधीत् ।

तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि स्वमिदंैकमनाः शृणु ।

50 ^b) Bo जातं हि (for जातस्य). K₁ M₂ मानुषः. —^c) S₁ K₁. 2. 4 D₁ transp. च and पश्यामि. B₁ जीवन्ती. —^d) S₁ K₁. 2. 4 D₁ मृता (for मृतं).

51 ^a) D₅ च भुवि (for गर्भेषु). —^b) K₃ V₁ B Da Dn₁. ns D₂-5. 8 T₂ G₁ जातमात्रा म्रियंति (Da₂ 'ते) च; D₇ T₁ G₂. 5 M जाय (D₇ 'त)माया म्रियंति च. —^c) K₃ Dn₁. ns D₂. 8. 8 चं (D₅ च)क्रमंतो; D₇ T₁ G₂. 5 विक्रा (for विक्र). Bo. 5 D₅ वा (for च). —^d) Da₁ यौवनावस्थास् (hypermetric). Dns ततोपरे; D₅ तवापरे; M₂ म्रियंति च (for तथापरे).

52 ^a) B₁. 2 Da₂ D₅ हि; Da₁ इ; D₇ S (G₂. 4 absent) च (for [इह]). B₄ damaged from रवापि

जङ्गमाजङ्गमानां चाप्यायुरग्रेष्वतिष्ठते ॥ ५२
 इष्टदारवियुक्ताश्च पुत्रशोकान्वितास्तथा ।
 दह्यमानाः स शोकेन गृहं गच्छन्ति नित्यदा ॥ ५३
 अनिष्टानां सहस्राणि तथेष्टानां शतानि च ।
 उत्सृज्येह प्रयाता वै बान्धवा भृशदुःखिताः ॥ ५४
 त्यज्यतामेष निस्तेजाः शून्यः काष्ठत्वमागतः ।
 अन्यदेहविषक्तो हि शावं काष्ठमुपासते ॥ ५५

up to मपि (in 52^b). — °) Bo. 1. s. 5 Ds. 5. 8 वा (for च). Ks B₁ Dn₁. ns Ds. 3. 8 जंगमानां नगानां वा. — °) T₁ G₂. 5 हि; T₂ G₁ lacuna (for [अ-पि]). B₂ प्रतिष्ठते; Da D₁. 5 [s]वतिष्ठति (for 'ते'). D₁ ह्यायुरन्नावतिष्ठते; M वायुरग्रेण तिष्ठति.

53 °) B₂ वियुक्ताश्च; Dns G₁ (before corr.) -नियु° (for -वियु°). — °) Da₂ तदा (for तथा). M₂ पुत्रशोकसमन्विताः. — °) V₁ B₁. 2 Da D₄ T₂ G₁. 2 तु (for स). — °) D₂. 8 गृहे; D₁ (before corr. as in text) T₁ G₂. 5 M गृहान् (for गृहं). Ks Dn₁. ns D₂. 8. 8 नित्यशः; M₁. 8 मानवाः (for नित्यदा).

54 °) Bo. 5 D₂ अनिष्टानि; D₁ T₁ G₂ अरिष्टानां (for अनि°). — °) Dn₁ यथेष्टानां (for तथे°). — °) D₄ [ए]व (for [ह]ह).

55 °) B₂ damaged from त्यज्य up to शून्यः (in 55^b). S₁ K₂ Da D₂. 7. 9 T₁ G₂. 5 M₁ त्यज्यताम्; B₂ D₄ दह्यताम् (for त्यज्यताम्). S₁ (sup. lin.; inf. lin. as in text) K₂. 4 D₁ निश्चेष्टः; D₂ निस्तेजाः; T₂ G₁ निश्चेताः (for निस्तेजाः). — °) Da T₁ G₂. 5 शून्यः; D₂ शून्ये. D₂ आगताः. — °) Da₂ G₂ अन्यदेश- (for 'देह'). Ks Dn₁. ns D₂. 4. 8. 9 T₂ G₁. 2 M₁. 2. 4 -विषक्तः; V₁ B₁ -विसक्तः; Da -वियुक्तः; D₂ -विषक्तौ (for -विषक्तो). V₁ Da वै; M₁. 8 वा; M₂ [s]वं (for हि). K₁ अन्यदेव हि शक्ता हि. — °) K₁ दारवं; Ks D₂ शवं; D₁ T₁ G₂ शिखुं; T₂ G₁ M शवं; G₂ शिखु. (for दारवं). Da कष्टम् (for काष्ठम्). S₁ K₁-4 B₂. 4 Da₁ D₁. 8 उपासतः; B₁ D₁ S (G₂. 4 absent) 'सयः; Da₂ 'सतः (for 'सते). Ks Dn₁. ns D₂-4. 8 शारवं (D₄ शवे) काष्ठत्वमागतं.

56 V₁ reads 56^{ab} on marg. — °) Ks. 5 Dn₁. ns D₂-4. 8 त्यक्तः; D₂ क्रीतः; T G₁ भ्रातं; M₁. 2. 4 क्रीतः; M₂ क्रीतं (for भ्रान्त-). D₁ T₁ G₂ देहस्य (for -जीवस्य). Ks B₂ Dn₁. ns D₂. 8 वैवात्यः; V₁

भ्रान्तजीवस्य वै वाष्पं कस्माद्वित्वा न गच्छथ ।
 निरर्थको ह्ययं स्नेहो निरर्थश्च परिग्रहः ॥ ५६
 न चक्षुर्मर्या न कर्णाभ्यां संश्रुणोति समीक्षते ।
 तस्मादेनं समुत्सृज्य स्वगृहान्गच्छताशु वै ॥ ५७
 मोक्षधर्माश्रितैर्वीक्यैर्हेतुमद्भिरनिष्ठुरैः ।
 मयोक्ता गच्छत क्षिप्रं स्वं स्वमेव निवेशनम् ॥ ५८
 प्रज्ञाविज्ञानयुक्तेन बुद्धिसंज्ञाप्रदायिना ।

c. 12. 5757
 B. 12. 153. 63
 K. 12. 152. 62

Da वैवात्यः; Bo. 5 वैवात्यं (sic); D₂ lacuna; M₁ वै वाष्पः (for 'वप'). G₂ भ्रातादेवात्य वै वाष्पं. — °) K₁. 5 B₁ Dns D₂ गच्छतः; Da₂ 'यः; G₂ (also as in text) 'तः (for 'य'). D₂ विदः कस्मात् गच्छथ. — °) D₁ निरर्थकं. Ks अहं (for अयं). T₂ शोकोः; G₁ लोको (for स्नेहो). Da₂ निरर्थकालयं स्नेहो (sic). — °) Ks V₁ B₁. 2 Da Dn₁. ns D₂-4. 7. 8 S (G₂. 4 absent) निष्फलश्च (M₂ 'लं') (for निरर्थश्च). Ks Dn₁. ns D₂-4. 7-8 S (G₂. 4 absent) परिश्रमः; B₂ Da प्रतिग्रहः (for परिग्रहः).

57 °) M यच्च (for the first न). M₄ स (for the second न). S₁ K₂. 4 D₁ न कर्णाभ्यां न चक्षुर्मर्या (by transp.); Ks Dn₁. ns D₂. 3. 8 चक्षुर्मर्या न च कर्णाभ्यां. — °) B₁ D₂. 7 T G₂. 5 न श्रुणोति; Da₁ संश्रु° (for संश्रु°). K₁. 5 B₂ Da₂ D₂. 8 समीक्षते; Ks 'क्षते; B₁ D₄. 7 T₁ G₂. 5 M न पश्यति (for समीक्षते). — °) K₂. 5 V₁ B₁-3 Da Dn₁. ns D₂. 8. 8 M₂ कस्माद् (for तं). T₂ एवं (for पुनं). B₂ damaged from समु up to वै (in 57^d). T₂ G₁ परित्यज्य (for समुत्सृज्य). — °) Ks V₁ B₁. 2 Da Dn₁. ns D₂-4. 8 न गृहान्; Bo. 2. 5 D₂ स्वगृहं (D₂ 'हाद्') (for 'हान्'). B₂ गच्छथ (for 'त'). Da [अ]श्रुवि (for [आ]श्रु वै).

58 °) T₂ मोक्षे. K₁ (by corr.) -धर्मश्रुतैर्; Dns -धर्माश्रुतैर् (sic); M₂ 'अयैर् (for 'श्रितैर्'). — °) Ks Dn₁. ns D₂. 8. 8 सु (Dn₁ स) निष्ठुरैः (for अनिष्ठुरैः). — °) B₂. 5 D₁ M₄ गच्छथ (for 'त').

59 K₂ om. 59. — °) D₂ ज्ञान- (for प्रज्ञा-). D₁ T₁ G₂ संज्ञान- (for -विज्ञान-). — °) T₁ बुद्धिः; G₂ बुद्धि- (for बुद्धि-). D₂ प्रदायिनां. — °) B₁ श्रावितं. Ks Dn₁. ns D₂. 8. 8 नृवं; V₁ B₁. 2 Da D₁ S (G₂. 4 absent) मुच्यं (for कथं). — °) Da₂ मातृव्याः; T₂ G₁ मज्जुव्याः. S₁ K₁-8 Bo. 2-5 D₁. 4. 5. 9

C. 12. 5737
B. 12. 153. 63
K. 12. 152. 63

वचनं श्राविता रुक्मं मानुषाः संनिवर्तत ॥ ५९

जम्बुक उवाच ।

इयं कनकवर्णां भूषणैः समलंकृतम् ।

गृध्राकयात्कथं पुत्रं त्यजध्वं पितृपिण्डदम् ॥ ६०

न स्नेहस्य विरोधोऽस्ति विलापरुदितस्य वै ।

मृतस्यास्य परित्यागात्तापो वो भविता ध्रुवम् ॥ ६१

श्रूयते जम्बुके शूद्रे हते ब्राह्मणदारकः ।

संनिवर्तिताः; Ks Dn1. ns Ds संन्यवर्तत; Da1 संन्य-
वर्तते; Da2 संन्यवर्तताः; T G2. s संनिवर्तय; G1 संनि-
वर्तय (for 'त'). — Ks Da Dn1. ns D2. s. s ins.
after 59: Ds, after the first occurrence of 61st:

391* शोको द्विगुणां याति इष्टा स्मृत्वा च चेष्टितम् ।

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा संनिवृत्तास्तु मानुषाः ।

अपश्यत्तं तदा सुप्तं द्रुतमागत्य जम्बुकः ।

[(L. 1) Ds शोकाद् (for शोको). Da2 याते (for
याति). — (L. 3) Da अपश्यदै; Ds 'इयं'; Ds 'इयं'
तं. Ds ते वै (for सुप्तं). Ds जंबुकं पुनरेव ह (for the
post. half).]

— After 391*, Ds reads for the first time (with
v. l.) 61st. On the other hand, T2 ins. after 59:

392* गृध्रस्य वचनं श्रुत्वा जम्बुको वाक्यमब्रवीत् ।

60 T2 om. the ref. Da1 जंबुक उ'. — ") B1
वर्णांगं; B2 Da1 Ds 'कंठांगं'; B3 damaged; Da2
corrupt; D4 वर्णांग- (for वर्णांगं). — ") Ś1 K1.
2. 4 V1 B2 Da D1 त्यक्षध्वं; T2 G1 M2. 4 त्यक्षध्वं;
M1. 8 त्यक्षध्वे (for त्यक्षध्वं). K2 दंढदं; Ks D4
G1 पिंडजं (Ds G1 'नं'); K4 पिंडिदं (sic) (for
पिण्डदम्).

61 ") Ks Ds. s. s Dn1. ns च विच्छेदो (Dns 'दे');
D4 [अ]पराधोस्ति (for विरो'). — ") T2 G1 प्रलाप-
(for वि'). K1-s V1 B1. 2 Da D4. 1. 9 S (Gs. 4 ab-
sent) वा; Ks Bo. s-s Dn1. ns Ds. s. s. s च (for
वै). — Ds om. 61st-62nd. Ds reads 61st for the
first time after 391*. — ") K1 मृतस्यापि; Bo
'स्य च (for 'स्यास्य). K1 [अ]परित्यागात्. — ") K1
Gv तपो; K4 तापं (for तापो). K2. 5 Bo Dn1. ns
D2. s. 7. 8 वै; Ks. 4 Gs वा (for वो). D4 (first
time) तापो वै न भविष्यति.

62 For the incident, cf. Rām. 7. 76. Ds om.

जीवितो धर्ममासाद्य रामात्सत्यपराक्रमात् ॥ ६२

तथा श्वेतस्य राजर्षेर्बालो दिष्टान्तमागतः ।

श्वोऽभूते धर्मनित्येन मृतः संजीवितः पुनः ॥ ६३

तथा कश्चिद्भवेत्सिद्धो मुनिर्वा देवतापि वा ।

कृपणानामनुक्रोशं कुर्याद्वो रुदतामिह ॥ ६४

भीष्म उवाच ।

इत्युक्ताः संन्यवर्तन्त शोकार्ताः पुत्रवत्सलाः ।

62nd (cf. v. l. 61). — ") M4 श्रूयतां. K1. 4. 5 B1. 5
Dns D2. 9 T2 G1 M जंबुके; Ca जम्बुके (as in text).
— ") M2 हतो. Da दार (Da1 'रु)के (for दारकः).
— ") B2 Da आस्थाय (for आसाद्य). — ") K1
नामात् (for रामात्). B1 रामात्सत्यविक्रमात् (sub-
metric); T2 G1 द्वाशरण्ये पुरा.

63 For the incident, cf. 12. 31. 39-41. — ")
G2 तस्य (for तथा). D7 T1 G2. 5 M2-s श्वेतस्य;
M1 श्वेतस्य. — ") Ds इष्टांत; Ca दिष्टान्तम् (as in
text). — ") K1 श्वो * * ; Ks. 5 Dn1. ns D2. 4.
s. 9 G1 श्वेतस्य; D7 T G2. 5 मुनिना; M श्वेतस्य (for
श्वोऽभूते). Ks Dn1. ns D2. s. 8 धर्मनित्येन; Da कर्म-
नित्येन; D4 धर्मयुक्तेन (for 'नित्येन'). — ") T2 G1
पुरा (for पुनः). M4 मृतसंजीवितं पुनः.

64 ") Ks कथं; Ds T1 Gs यथा (for तथा).
Ds लभेत् (for भवेत्). D4 सिद्धा (for सिद्धो). Ds
तथा कस्मिन्भवेच्छुद्धो. — ") B1. 2 Da D7 T1 G2. 5 M
ऋषिर् (for मुनिर्). B2 चेद् (for the first वा).
Dns च (for the second वा). — ") K4 क्षपणानाम्;
Ca कृपणानाम् (as in text). G1 क्रोशः. — ") B1
स; G1 वा (for वो). B2 Da अपि; T2 G1 बहु
(for इह).

65 MSS. om. the ref. — ") Ś1 D1 Ms इत्युक्त्वा;
K1 M4 'क्तः; T2 G1 न च ते (for इत्युक्ताः). Ks
V1 B1. 2 Da Dn1. ns D2-4. 7. 8 T1 G2. 5 ते न्यवर्तत;
Ds संनिव'. — ") B1. 2 Da लाळसाः; D7 बत्सल
(for 'लाः). — ") Ś1 K1. 2. 4 B2 D1 समादाय (for
'दाय). — ") B2 damaged from विकारम् up to क्लृप्तः
(in 66th). V1 B2 Da बालकस्यारुदम्बुः; B1 बालस्य
रुदुर्भुशं. — After 65, Ks Da Dn1. ns D2-4. 8 Ms
ins.:

393* तेषां रुदितशब्देन गृध्रोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।

अङ्गे शिरः समाधाय रुद्रुर्वहुविस्तरम् ॥ ६५

गृध्र उवाच ।

अश्रुपातपरिक्लिन्नः पाणिस्पर्शनपीडितः ।

धर्मराजप्रयोगाच्च दीर्घा निद्रां प्रवेशितः ॥ ६६

तपसापि हि संयुक्तो न काले नोपहन्यते ।

सर्वस्नेहावसानं तदिदं तत्प्रेतपत्तनम् ॥ ६७

बालवृद्धसहस्राणि सदा संत्यज्य बान्धवाः ।

दिनानि चैव रात्रिश्च दुःखं तिष्ठन्ति भूतले ॥ ६८

अलं निर्वन्धमागम्य शोकस्य परिवारणम् ।

अप्रत्ययं कुतो ह्यस्य पुनरद्येह जीवितम् ॥ ६९

नैष जम्बुकवाक्येन पुनः प्राप्स्यति जीवितम् ।

मृतस्योत्सृष्टदेहस्य पुनर्देहो न विद्यते ॥ ७०

न वै मूर्तिप्रदानेन न जम्बुकशतैरपि ।

शक्यो जीवयितुं ह्येष बालो वर्षशतैरपि ॥ ७१

अपि रुद्रः कुमारो वा ब्रह्मा वा विष्णुरेव वा ।

वरमसौ प्रयच्छेद्युस्ततो जीवेदयं शिशुः ॥ ७२

C. 12. 8763
B. 12. 113. 77
K. 12. 152. 77

66 B₁ damaged up to क्लिन्नः. — ^a) Ś1 K₂. 4 D₁ अश्रुपातः; D₂ अश्रुपातः; D₃ पार- (for 'पात-'). D₄ परिक्लिन्नः; D₅ 'क्लिष्टाः; D₆ M₂ परिक्लिन्नः; D₇ 'क्लिष्टाः (for 'क्लिष्टाः'). — ^b) K₅ B₃ D₂ D₁. n₈ D₂-2. 7. 8 T G₂. 5 M पाणिस्पर्शनपीडितः; V₁ B₀-2. 4. 5 D₁ D₅ 'निपीडितः; G₁ 'दर्शनपीडनात्. — G₁ om. (hapl.) 66^{ad}. — ^c) V₁ प्रयुक्ताच्च; B₀. 4. 5 -नियोगाच्च (for 'प्र-'). — ^d) K₂-5 B₁-5 T G₂. 5 M₂. 4 दीर्घ- (for दीर्घा). K₄ निद्रा- (for निद्रां).

67 ^a) B तमसापि; D₁ तपस्यापि; M₂ कुपयापि (for तपसापि). D₅ च (for हि). K₅ B₂ D₁. n₈ D₄ M₂ संयुक्ता (M₂ 'क्तं'). — ^b) K₅ V₁ B D₂. 5 M₁. 8 नाकाले. K₅ D₁. n₈ D₂-4. 8 धनवंतो महा-धियः; D₇ T G₁. 2. 5 M₂ जनः (G₁ 'नं' कालेन हन्यते. — ^c) Ś1 सर्वः; K₁ D₁ सर्वे (for सर्व-). K₅ B₁ D₅ तु; B₂ D₂ D₅ laouna (for तद्). K₄. 5 D₁. n₈ D₂-4. 8 सर्वे मृत्युव (D₄ 'त्योर्व') यां याति; D₇ S (G₂. 4 absent) सर्वे (M₁-8 'दा') स्नेहावस (T₂ G₁. 3 'सि-क्तानां'. — ^d) K₁ इदं तु; K₅-5 B₁. 2 D₂ D₁. n₈ D₂-4. 8. 9 तदिदं (by transp.). V₁ B₄. 5 C₂ इदं प्रेतस्य पत्त (B₁ 'इ') नं; B₀. 3 इदं स्नेहस्य पत्तनं; D₅ तदिदं जेहपत्तनं; D₇ T G₁. 2. 5 इदं हि जेहवर्तनं; M₁. 8. 4 इदं जेहावपत्तनं; M₂ इदं जेहावपत्तनं.

68 ^b) D₇ T₁ G₂. 5 तथा (for सदा). V₁ B₁. 2 D₂ ल्यक्त्वा वै बान्धवाः सदा. — ^c) B₄ damaged from नानि up to अलं (in 69^a). V₁ B₁. 2 D₂ दिवसांश्च (for दिनानि). V₁ B₁ D₂ D₅ रात्रिश्च; D₅ रात्रि च. D₇ S (G₂. 4 absent) दिवसानि च रात्रिश्च. — ^d) Ś1 K₂. 4 D₁ सदा; K₁. 5 D₅ T₂ G₁ M दुःखात् (for दुःखं).

69 B₄ damaged up to अलं. — ^a) B₁ अत

(sio); G₂ अलं (for अलं). K₁ D₂ D₁ निर्वन्धम्; B₁ निर्विघ्नम्; D₁ निर्वन्धम्; G₂ निर्वन्धम् (for निर्वन्धम्). K₅ आसाद्य; B₂ D₁ आगत्य; D₇ T₁ G₂. 5 आलब्ध; M₂ आगत्य (for आगत्य). — ^b) K₅ B₁ D₁. n₈ D₂-4. 8 परिभारणे (B₄ 'जे') (for 'वारणम्'). — ^c) B₁. 2. 4 कुतः; D₂ गतं (for कुतो). D₂ ह्यस्य; D₄ यस्य (for ह्यस्य). V₁ B₀. 3. 5 D₅ M अप्रत्ययकृतं ह्यस्य (M 'द्य'); C₇ संप्रत्ययकृतोऽप्यस्य. — ^d) K₁ पुनरुद्येति; V₁ B₁. 2 M₁. 8. 4 'रत्येह; D₂ D₅ 'रत्येह; T₂ 'रत्येति; G₁ 'रत्येति; G₂ 'रत्येह (for 'रत्येह).

70 K₂ om. 70-71. K₅. 5 V₁ B₀-5 D₂ D₁. n₈ D₂. 3. 4. 8 G₁ om. (hapl.) 70^{ab}. — ^a) M₂ नैव (for नैष). — ^b) K₁ पुनः (for पुनः). D₇ प्राप्स्यति (sio). — K₄ D₁ om. 70^a-71^d. — ^c) K₅ भूतस्य (for भूतं). K₁ [उ]त्सृज्य; K₅ B₁ [उ]त्सृष्ट- (for [उ]त्सृष्ट-). — ^d) Ś1 जीवो (for देहो).

71 K₂. 4 D₁ om. 71 (of. v. 1. 70). — ^a) K₅ V₁ B₁. 2 D₂ D₁. n₈ D₂. 3. 4. 8 T₂ नैव (for न वै). B₁ मुक्तिः; M₂ मूर्तिः (for मूर्ति-). — ^b) K₅ M₂ न जम्बुक; K₅ B₀. 3-5 D₁. n₈ D₂. 3. 4. 8 जम्बुकस्य; D₇ T G₁. 2. 5 जम्बुकानां (for न जम्बुक-). — ^c) B₄ damaged from शक्यो up to अपि (in 72^a). K₁. 2. 4 D₁. n₈ D₅ शक्यं (for शक्यो). D₇ T₂ G₁ M₂. 4 न सं (D₇ T₂ स) जीव (M₂ 'वि') यितुं बालः; T₁ G₂. 5 बालस्य जीवः शक्योऽयम्; M₁. 3 संजीव्य बालः शक्योऽयम्. — ^d) D₇ T₂ G₁ M₂. 4 शक्यो; T₁ G₂. 5 अयः; M₁. 3 अपि (for बालो).

72 B₄ damaged up to अपि. — ^a) K₂. 5 V₁ B₀. 3. 4. 5 D₂ D₁. n₈ D₂-5. 1-3 S (G₂. 4 absent) अपि (for अपि). D₂ कुमारौ. D₇ T₁ G₂ [स]पि (for वा). — ^b) K₅. 5 D₂ D₁. n₈ D₂. 3. 4 M₁ च (for

C. 12. 5783
B. 12. 153. 77
K. 12. 152. 78

न च बाष्पविमोक्षेण न चाश्वासकृतेन वै ।
न दीर्घरुदितेनेह पुनर्जीवो भविष्यति ॥ ७३
अहं च क्रोष्टुकश्चैव यूयं चैवास्य बान्धवाः ।
धर्माधर्मौ गृहीत्वेह सर्वे वर्तमानहेऽध्वनि ॥ ७४
अप्रियं परुषं चापि परद्रोहं परस्त्रियम् ।
अधर्ममनृतं चैव दूरात्प्राज्ञो निवर्तयेत् ॥ ७५
सत्यं धर्मं शुभं न्याय्यं प्राणिनां महतीं दयाम् ।
अजिह्वत्वमशाख्यं च यत्नतः परिमार्गत ॥ ७६
मातरं पितरं चैव बान्धवान्सुहृदस्तथा ।

the second वा). — ^a) V1 B1.2 Da प्रयच्छेरंस्; D1 T G1.2.5 प्रयच्छति; M °च्छेत (for °च्छेयुस्). — ^d) K1.8 V1 B Da Ds.7.9 T G1.2.5 अयं पुनः; M असंशयं (for अयं शिशुः).

73 ^a) Ks B2 Dns Ds नैष; Ks V1 Bo.1.8-5 Da Dn1 D2-5.7.8 T1 G1.2.5 M नैव (for न च). Ds चाशु- (for बाष्प-). Ks Ds विमोक्षेण. — ^b) K1.8.5 Dn1 D2-4.8 न वाश्वास-; V1 नैव आस-; D1 T1 G2.5 M न च (Ms चो) आस-; Ds वनाग्न्यास- (corrupt) (for न चाश्वास-). Bo.2.4 Dns -हा (Bs -स) तेन; Ds -गतेन (for -कृतेन). Ks Bo.3.8 Dn1.8 Ds.8 च; Ds वा (for वै). — ^c) M1 दीर्घेण (for न दीर्घ-). Ks Dn1.8 D2.8.8.9 [अ]यं; Ds [व] (for [ह]ह). — ^d) Ks Dn1.8 D2.8.7.8 S (Gs.4 absent) पुनर्जीवं (T1 Gs Ms °वन्) गतिश्चति.

74 ^a) K1 क्रोष्टुकश्च; K2 क्रोष्टुं; K4 क्रुष्टुं; B1 क्रौंच-; Da1 क्रोष्टुकं च; Da2 क्रोष्टुकं च; D1 क्रोष्टुकश्च; Ds क्रोष्टुकश्च; Ds क्रोष्टुवश्च (for °कश्च). — ^b) S1 चैवाद्य; K1 दैवाद्य; Ks.4 D1 चैवान्य-; Ks.5 Dn1.8 D2-4.8 ये (D1 वै) चास्य; Ds ये वास्य (for चैवास्य). B4 damaged from स्य बान्ध up to सर्वे (in 74^d). — ^c) Da1 धर्माधर्मौ; D1 **धर्मै; Ds धर्माधर्मै. V1 M1.8 गृहीत्वेह; B1.2 Da D4.7 T G1.2.5 °त्वेह (for °त्वेह). — ^d) ☞ Ca: अध्वनि मृत्युपथे । ☞ — After 74, V1 B1.4 Da Ds ins.:

394* यदि जीवेदयं भूयो यावदेवं करोम्यहम् ।

75 ^a) K1.4 B1.8 Da D1.2.4.7 G1.2 (before corr.) Ms पुरुषं (for प). Ks D2-5.7 वा (for च). — ^b) Ks Ds परद्रोहं (for °द्रोहं). B1 Dns परस्त्रिय-; B4 °श्रियं (for °स्त्रियम्). — ^c) K1 नैव; D1 T1

जीवतो ये न पश्यन्ति तेषां धर्मविपर्ययः ॥ ७७
यो न पश्यति चक्षुर्भ्यां नेङ्गते च कथंचन ।
तस्य निष्ठावसानान्ते रुदन्तः किं करिष्यथ ॥ ७८
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तास्तं सुतं त्यक्त्वा भूमौ शोकपरिप्लुताः ।
दह्यमानाः सुतस्नेहात्प्रययुर्बान्धवा गृहान् ॥ ७९
जम्बुक उवाच ।
दारुणो मर्त्यलोकोऽयं सर्वप्राणिघिनाशनः ।
इष्टबन्धुवियोगश्च तथैवाल्यं च जीवितम् ॥ ८०

G2.5 चापि (for चैव). — ^d) V1 B1.2 Da transp. दूरात् and प्राज्ञो. Ks V1 B1-8 Da Dn1.8 D2-5.7.8 S (Gs.4 absent) विवर्तयेत् (for निवर्त-).

76 ^a) K1.8.5 V1 B Da1 Dn1.8 D2-5.7-9 S (Gs.4 absent) धर्मं सत्यं (by transp.); Da2 अधर्मं सत्यं (hypermetrio). K2.4 शुभ-; Ks Bo.4 Dn1.8 D2-4.8 शुभं (for शुभं). Da1 नायं; Da2 नाप्यं; Ms न्याय्यं (for न्याय्यं). — ^b) K1.8.5 V1 B Da Dn1.8 D2-5.7-9 S (Gs.4 absent) महतीं (B1 °ती) प्राणिनां दयाम् (B1 °या). — ^c) Bo D2.8 असाख्यं च; B1 अशाख्यं; Ds असाध्यत्वं (for अशाख्यं च). V1 B2 D1 S (Gs.4 absent) अजिह्व- (B2 °जै) ह्यमशाख्यं च. — ^d) B4 damaged. K1-4 B1.8 Da D1-9 G1 M2 परिमार्गतः (K1 °तं); Ds °जैत (for °गैत). V1 प्रयत्नपरिमार्गतः.

77 ^a) K2.4 D1 पितरं मातरं (by transp.). Ks Dn1.8 D2.8.8 वापि (for चैव). — ^b) K2.4 D1 बांधवाः. Da तदा (for तथा). — ^c) Da1 जीवितो; D4.7 T1 Gs जीवतो (for जीवतो). — ^d) Ds मति- (for धर्म-).

78 ^a) D1.8 T2 G1 Ms ये (for यो). D1 नो (sic) (for न). D1.8 T2 G1 पश्यन्ति. — ^b) Da न गते; G1 तेन ते (for नेङ्गते). Ba.4 Dns Ds M1.8 न; T2 G1 [5]पि (for च). — ^c) K1 Da D4 निष्ठा-वसा (Da °मा) नांता (Da °ते); K2.4 D1 [अ]निष्ठावसानांते. — ^d) B4 Dns Ds.8 रुदन्तः (for रुदन्तः). Dns करिष्यति.

79 MSS. om. the ref. — ^a) Ks B1.4 Da Dn1.8 D2-4.8 M2.4 ते (for तं). Da1 मृत्युः; Ds मृतं (for सुतं). — ^b) Ds शोकप्रप्लुतमानसाः. — ^c) Gs

बह्वलीकमसत्यं च प्रतिवादाप्रियंवदम् ।
 इमं प्रेक्ष्य पुनर्भावं दुःखशोकाभिर्वर्धनम् ॥ ८१
 न मे मानुषलोकोऽयं मुहूर्तमपि रोचते ।
 अहो धिग्गृध्रवाक्येन संनिवर्तय मानुषाः ॥ ८२
 प्रदीप्ताः पुत्रशोकेन यथैवानुद्रयस्तथा ।
 कथं गच्छथ सस्नेहाः सुतस्नेहं विसृज्य च ।
 श्रुत्वा गृध्रस्य वचनं पापस्वेहाकृतात्मनः ॥ ८३

ऋषात् (for स्नेहात्). - ^d V1 B1.2 Da D4 बां
 धवाः प्रययुर् (by transp.) K5 B4 Dn1. n8 Da. 3. 8
 गृहं (for गृहान्).

80 Da जंबुक. — ^b S1 सर्वप्राणः; D5 सर्व एव
 (for सर्वप्राणिः). K2. 4 D1 T2 विनाशकः (for 'शनः').
 — ^c K4 इष्टबंधः; M2 'बुद्धि' (for 'बन्धु'). S1
 K1. 4 D1. 8 विनाशश्च (for वियोगश्च). V1 B1. 2 Da
 बंधुभिर्विप्रयोगश्च. — ^d K4. 5 B2. 4 Dn1. n8 D5. 8
 [इ]ह (for [ए]व).

81 ^a S1 D1 बहुलीकम्; K1 बहुलोकम्; Dn3
 विह्वलीकम् (for बहुलीकम्). Dn8 Da. 7. 8 S (Ga. 4
 absent) वा (for च). — ^b S1 D1 प्रतिवाचाप्रियं (D1
 'यै'वदं; K1-4 [अ]प्यतिवाचा (K1 'कथा'; K2 'वादो')
 प्रियं (K2 'यो')वदं; K5 Dn1. n8 Da-2. 3. 8 G1 M4 [अ]
 प्यति (Da. 8 'प')वादाप्रियंवदं (D5 'यं वचः'); V1 B2
 अभि (B2 'ति')वादाप्रिः; B1 Da अतिवाद (B1 'दं')प्रिः;
 D1 T G2. 5 [अ]प्यतिवादाप्रि (T2 'बाधाप्रि')यं; M2
 अतिवादाप्रि. — ^c K4 इमे; B1-2. 8 Dn8 D5 (G1
 इदं (for इमं). D4 श्रुत्वा; D1 S (Ga. 4 absent)
 प्राप्य (for प्रेक्ष्य). B1. 5 [अ]पुनर्भावं; D5 पुनर्वादं
 (for 'भावं'). — ^d Da पुत्र (for दुःख-). K5
 Da. 3. 8 शोकातिवर्धनं; V1 B Da Dn1. n8 D5. 7 T
 (G1. 2. 5 M 'शोकवि'; D5 'शंकाभि' (for 'शोकाभि').
 G2 (also) दुःखशोकसमन्वितं.

82 ^a Da नै (for धिग्). — After 82^a, the
 sequence in K5 Dn1. n8 Da. 3. 8 is: 83^{ab}, 83^c, 83^d,
 83^e. Da repeats 82^d after repeating 83^c placed
 after 83^d. — ^d K2. 4 V1 B1. 4 D1. 5 (G2 M2 संनि-
 वर्तय; Da (both times) संन्यवर्तय; D5 न संवर्तय.
 K5 damaged.

83 For the sequence in K5 Dn1. n8 Da. 3. 8, cf.
 v. l. 82. B1 om. 83^a. — ^a B1 प्रदिष्टा; M2 प्रदीप्ताः
 (for 'साः'). V1 B4. 2 Da बुद्धियोगेन (for पुत्रशोकेन).

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
 सुखदुःखान्विते लोके नेहास्येकमनन्तकम् ॥ ८४
 इमं क्षितितले न्यस्य बालं रूपसमन्वितम् ।
 कुलशोकाकरं मूढाः पुत्रं त्यक्त्वा क यास्यथ ॥ ८५
 रूपयौवनसंपन्नं द्योतमानमिव श्रिया ।
 जीवन्तमेनं पश्यामि मनसा नात्र संशयः ॥ ८६
 विनाशश्चाप्यनर्होऽस्य सुखं प्राप्स्यथ मानुषाः ।

C. 12. 5768
 B. 12. 153. 91
 K. 12. 152. 92

— ^b B1 तथा (for यथा). Bo. 3. 5 D5 च (for [ए]व).
 — ^c K V1 B1. 4 Dn1. n8 Da-2. 3. 8 T G1. 5 M2 गच्छत;
 G2 गच्छति (for गच्छथ). K2-5 V1 B Da Dn1. n8
 Da-2. 3. 8 S (Ga. 1 absent) निस्नेहाः (for सस्नेहाः).
 — ^d K4 सुतस्नेहे. B1 विसृज्येत्; Dn3 विसृज्य च;
 D5 विसृज्य ह (for विसृज्य च). K2-4 B4 D1. 4 ह;
 V1 Bo. 2. 3. 6 Dn1 D1 T1 G1. 2. 5 M वै; T2 ते (for
 च). — After 83^{cd}, Da repeats 83^c followed by
 the repetition of 82^d. — ^e K1 गृध्रसुवचनं.

84 84^{ab} = 3. 247. 45^{ab}; 12. 26. 23^{cd}; 168. 18^{ef};
 Jātaka (423), Gāthā 2^{ab}. — ^a D1 सुखस्यानन्तरे.
 — ^c T1 G5 एवं (for सुख-). K5 V1 B2 Da Dn1.
 n8 Da-2. 3. 8 M4 दुःखावृत्ते; B1 T2 G1 M1. 8 'वृत्तो'; D5
 'नित्यो' (for 'नित्ये'). T2 M1. 8 लोको. M2 सुखं
 तथा द्वेहावृत्तो लोको (hypermetric). — ^d V1 B Da
 D5 नास्ति दुःखम्; D2 नेहास्येवम्; D4 corrupt; D1
 T (G1. 2. 5 M4 नास्ति सौख्यम्; M1-8 नास्ति किंचिद् (for
 नेहास्येकम्). K5 V1 Bo-2. 3 Da Dn1. n8 Da. 3. 8
 G2 अनन्तरं (for अनन्तकम्).

85 B1 D5 om. 85^{ab}. — ^a K5 Dn1. n8 Da. 2. 7. 8
 S (Ga. 4 absent) त्यक्त्वा (for न्यस्य). — M2 om.
 (hapl.) 85^{bc}. — ^b V1 Bo-2. 3. 4 Da सुतं (for
 बालं). K1 रूपः; K2 रूपः; G1 कृष्ण (for रूप-).
 V1 Bo-2. 3. 4 Da Da गुणान्वितं; Dn3 समाश्रितं (for
 समन्वितम्). — ^c K1. 5 V1 Bo. 2-3 Da Dn1 Da-2.
 3. 8 शोभाकरं; B1 लोभाकरं (sic); D1 T G2. 5 M4
 शोकाकरं; G1 शोकाकरं; M1. 8 वंशकरं (for शोकाकरं).
 D1 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 त्यक्त्वा (for मूढाः). — ^d
 D1 S (Ga. 4 absent) मूढाः पुत्रं (for पुत्रं त्यक्त्वा).
 B1 तु या मृता (sic) (for क यास्यथ).

86 ^a D5 om. (hapl.) from रूप up to त्यथ
 (in 87^b). — ^c K5 B1 Dn1 एवं; K5 एवं V1
 B2. 3 Da D1 T G1. 5 M इव; G2 इति (for एवं).

C. 12. 5769
B. 12. 153. 92
K. 12. 152. 92

पुत्रशोकादिदधानां मृतमप्यद्य वः क्षमम् ॥ ८७

दुःखसंभावनां कृत्वा धारयित्वा स्वयं सुखम् ।

त्यक्त्वा गमिष्यथ काद्य समुत्सृज्याल्पबुद्धिबत् ॥ ८८

भीष्म उवाच ।

तथा धर्मविरोधेन प्रियमिध्यामिध्यायिना ।

श्मशानवासिना नित्यं रात्रिं मृगयता तदा ॥ ८९

ततो मध्यस्थतां नीता वचनैरमृतोपमैः ।

जम्बुकेन स्वकार्यार्थं बान्धवास्तस्य धिष्ठिताः ॥ ९०

गृध्र उवाच ।

अयं प्रेतसमाकीर्णो यक्षराक्षससेवितः ।

दारुणः काननोद्देशः कौशिकैरभिनादितः ॥ ९१

भीमः सुघोरश्च तथा नीलमेघसमप्रभः ।

अस्मिञ्शवं परित्यज्य प्रेतकार्याण्युपासत ॥ ९२

भानुर्यावन्न यात्यस्तं यावच्च विमला दिशः ।

तावदेनं परित्यज्य प्रेतकार्याण्युपासत ॥ ९३

नदन्ति परुषं श्येनाः शिवाः क्रोशन्ति दारुणाः ।

87 Ds om. up to पश्य (cf. v. 1. 86). —^a) Ks च; Ds [s]थ (for सथ). Ks विनासश्चापि न[ना]होस्य; Ks Dn1, ns D2-4. 7 T G1, 2. 5 M विना-
शे (Ks Dn1 D7 T2 M2 'शो'नास्य न हि (T2 G1 हि न)
वै; V1 B1, 2 Da विनाशादस्य न हि वै; Ds वेनाशं
चाप्यनहोस्य (sic). —^b) B1 दुःखं (for सुखं). K1
मानुषः; V1 B1, 2 Da D7 T G1, 2. 5 M बालिशः (for
मानुषः). —^c) T1 Gs अत्र (for पुत्र-). Ks Bo.
8-5 Dns D2, 3. 5. 8 पुत्रशोकाभि (Bo. 8. 5 'भि'तसानां.
—^d) B1 damaged. Da2 मृतम्; G2 मर्तुम्; M1
मृतम् (for मृतम्). D7 T2 अत्र (for अथ). K2 वा
क्षमं; Ds वक्षसि (for वः क्षमम्). Ks Dn1, ns D2.
8. 5. 8 मृतानामद्य वः क्षमं (Ds 'मः'); Bo. 3. 5 (marg.
as in text) भविष्यत्यद्य वः क्षमं; D4 मृतमद्य क्षमं हि
वः; G1 मृतमप्यत्र च क्षमं. ☞ Ca: मृतं मरणं वो
युष्मकं क्षमं योग्यम् । ☞

88 ^a) K2, 3. 5 Dn1, ns D2-4. 3. 8 सुखं (for दुःखं).
Ks B1 Dn1, ns D2, 3. 8 संभावने. G1 दुःखहां भावनां
कृत्वा. —^b) K2, 5 V1 Bo. 3-5 Dn1, ns D2, 3. 5. 7. 8 T
G2, 5 M सुखं (Bs marg. दुःखं) स्वयं (by transp.);
B1, 2 Da D4, 9 सुतं स्वयं; G1 सुखं स्वयं. —^c) Ds
हस्यकृत्वा (hypermetric) (for त्यक्त्वा). K1 वाद्य;
B1 प्रेष्ठं; D7 T G1, 2. 5 M कथं (for काद्य). —^d)
Ks D1 [अ]थ (for [अ]ल्प-). K1, 2. 4 बुद्धिवान्; Ds
बुद्धिमान्; D7 T G1, 2. 5 M बुद्धयः (for बुद्धिबत्).

89 Ks om. from the ref. up to ततो (in 90^a).
—^a) Da बुद्धिविरोधेन; T2 G1 M4 धर्मं (M4 'मां')वि-
रुद्धेन. —^b) G1 प्रियं. S1 K2, 4 D1 भाषिणा (for
ध्यायिना). —^c) V1 D4, 9 श्मशान-; Da2 श्मशाने
(for 'न-). S1 K1 गामिना (for वासिना). D4
रात्रिनित्यं; M4 नित्यं रात्री. D4 गमयता (for मृग-
यता). Dn1, ns नृप (for तदा).

90 Ks om. ततो (cf. v. 1. 89). —^a) M1, 4 तेन;
M2 ते च (for ततो). Ks मध्यस्थतां. —^c) Da
जम्बुकेन (for जम्बु). K1 स्वकीयार्थं (for स्वकार्यार्थं).
—^d) D7 T G1, 2. 5 M तत्र (for तस्य). V1 Bo. 3
Da विष्ठिताः; B1 वर्जिताः; Ds विष्ठितः; D4 धि-
कृताः; D7 T2 G2, 5 वारिताः; T1 कारिताः; G1 M
वारिताः (for विष्ठिताः).

91 ^a) M2 समाकीर्णं. — D7 T G1, 2. 5 M transp.
91^{ad} and 92^{ab}. —^c) G1 कारुणोद्देशः (for काननो').
—^d) Bs कौशिकेन (for 'कैर'). Ks अभितादितः;
Da1 अभितादितः (sic); Ds अतिनादितः; Ds अपि
ना' (for अभिना'). Ca cites कौशिकैरभिनादितः (as
in text).

92 For the transp. in D7 T G1, 2. 5 M, cf. v. 1.
91. —^a) M2 सुघोरं. M2 कथा (for तथा). —^b)
Da सम (Da1 'मः')द्युतिः; M4 समप्रभाः. —^c) V1
Da शावम्; Bo. 3. 5 हृदं; B1 शवम्; B2 सुतम्; G1
अस्यच् (for अस्मिन्). S1 Ks D1 शिवं; Ks [अ]-
शीवं (sic); Ks (sup. lin.) Ds चैनं; V1 B1, 2
Da अस्मिन्; Bo. 3-5 स्थानं; D4 वैतं; Ds स्थाने;
M2 जवं (for शवं). —^d) B4 damaged from प्युपा
up to विमला (in 93^b). B1, 2 Da उपास्य च; Ds
उपासतः; M2 'सथ (for 'सत).

93 B4 damaged up to विमला. G1 om. (hapl.)
93. —^a) Bo. 3. 5 Dns Ds न यावद् (by transp.).
Ks Dn1 D2, 3. 8 प्रयाति (for न याति). —^b) D7 T1
[अ]विमला. —^c) Bo Da एवं (for एनं). —^d) V1
B1, 2 Da द्रुतं गच्छत वै गृहान्.

94 ^a) Da1 निंदति; Da2 D7 नंदति; D4 नर्धति
(for नदन्ति). Ks D1 G1 पुरुषं; Da परुषाः (for
परुषं). —^b) Ks B1 Dn1 D2-4. 7. 8 T1 G2, 5 M दारुणं.

मृगेन्द्राः प्रतिनन्दन्ति रविरस्तं च गच्छति ॥ ९४

चिताधूमेन नीलेन संरज्यन्ते च पादपाः ।

श्मशाने च निराहाराः प्रतिनन्दन्ति देहिनः ॥ ९५

सर्वे विक्रान्तवीर्याश्च अस्मिन्देशे सुदारुणाः ।

युष्मान्प्रधर्षयिष्यन्ति विकृता मांसभोजनाः ॥ ९६

दूराच्चायं वनोद्देशो भयमत्र भविष्यति ।

त्यज्यतां काष्ठभूतोऽयं मृष्यतां जम्बुकं वचः ॥ ९७

यदि जम्बुकवाक्यानि निष्फलान्यनृतानि च ।

श्रोष्यथ भ्रष्टविज्ञानास्ततः सर्वे विनङ्क्यथ ॥ ९८

—^o) V₁ Bo. 2. 8. 8 Da₁ D₄. 5 T₂ G₁ प्रतिनन्दति; D₇ 'नन्दते'; D₉ परिनन्दति; T₁ G₂. 5 M प्रतिनन्दते (for 'नन्दन्ति').

95 ^a) Da₃ चित्राधूमेन; D₅ चिता (for चिता). —^b) K₅ संराज्यन्ते; Da 'रक्षते'; D₅ 'रक्षते' (for 'ज्यन्ते'). —^c) K₅. 5 V₁ B₁-4 Da Dn₁. ns D₂-5. 9 प्रतिनन्दति; Bo. 5 'कुर्वन्ति'; D₇ T G₁. 2. 5 M 'बु' (M₁. 8 'यु')ष्यति (for 'नन्दन्ति'). K₅ Dn₁. ns D₂. 5. 8 देवताः (for देहिनः).

96 ^a) K₅ सर्वे (for सर्वे). K₅ T G₁. 8 देहाश्च; B₅ D₇ G₂ वीराश्च (for वीर्याश्च). K₅ Dn₁. ns D₂-4. 8 सर्वे विकृतदेहाश्च (D₁ 'च'). —^b) Ś₁ K Dn₁. ns D₁-1 8. 9 [अ]प्यस्मिन् (for अस्मिन्). K₁ Da₁ सुदारुणः; K₅. 5 Bo. 2-5 Dn₁. ns D₂. 5. 5. 7-9 T G₁. 2. 5 M 'जे'. — B₅ reads 96^{cd} on marg. —^c) K₁ D₇ प्रधर्षयिष्यन्ति; D₅ प्रधर्षयिष्येति; M₅ अघरयिष्यन्ति. D₅ युष्मानपि धर्षयति. —^d) K₅ D₄ विकृता; D₅ 'तान्' (for 'ता'). K₅ B₁. 2 Da Dn₁. ns D₂-4. 7. 8 T₁ G₂ 5 M मांसभोजिनः.

97 ^a) K₁. 2. 4 D₇. 9 T₁ G₂. 5 दूरश्चायं; K₅ V₁ B Da Dn₁. ns D₂. 5. 8 कूरश्चायं; D₅ दूरे चायं (for दूराचायं). M₁. 8 वनोद्देशाद्. —^b) K₅ B₅ Dn₁. ns D₂. 5. 8 अद्य (for अत्र). Da₃ भविष्यथ; D₅ करिष्यति (for भवि). —^c) K₁-3 Dn₁ D₄. 3 G₁ M₂ त्यजतां. —^d) K₁ मृष्यतां; D₇ T₁ G₂. 5 मृष्यतां; T₂ G₁ मृष्यतां; M₂ मृषतां (for मृष्यतां). K₅. 5 D₁. 5. 8 G₁ जम्बुकं. Da₃ om. (hapl.) from वचः up to जम्बुक (in 98^a).

98 Da₃ om. up to जम्बुक (cf. v. l. 97). —^a) Da₁ जम्बुक; M₅ lacuna (for जम्बुक). —^b) Dn₅

जम्बुक उवाच ।

स्थीयतां नेह भेतव्यं यावत्तपति भास्करः ।

तावदस्मिन्सुतस्नेहादनिर्वेदेन वर्तत ॥ ९९

स्वैरं रुदत विस्त्रब्धाः स्वैरं स्नेहेन पश्यत ।

स्थीयतां यावदादित्यः किं वः क्रव्यादभाषितैः ॥ १००

यदि गृध्रस्य वाक्यानि तीव्राणि रभसानि च ।

गृहीत मोहितात्मानः सुतो वो न भविष्यति ॥ १०१

भीष्म उवाच ।

गृध्रोऽनस्तमिते त्वाह गतेऽस्तमिते जम्बुकः ।

C 12. 5784
F 12. 153. 106
I 12. 152. 106

T₂ G₁ अमृतानि; D₄ अहितानि (for अमृत). Bo. 2-5 D₅ [अ]पि (for च). —^o) K₁ शोच्यथ (for श्रोच्यथ). B₂ Da प्रतिभाष्यन्ति वो (Da वा) मोहात्; D₄ प्रेक्षध्वं पर्यवज्ञानात्. —^d) Da₁ विनिष्यथ; Da₂ विनक्ष्यथा; D₇ T G₁. 2. 5 M नशिष्यथ (for विनक्ष्यथ).

99 ^a) D₇ T₁ G₂. 5 श्रूयतां (for स्त्री). D₇ T G₁. 2. 5 M वो न (for नेह). Dn₅ भोक्तव्यं (for भेतव्यं). —^c) K₂. 5. 5 V₁ B₂. 8 Dn₁. ns D₂-4. 8. 9 T₁ G₁. 2. 5 M सुते (for सुत). —^d) K₁ अनिर्वेदे च (for 'देन'). B₁ D₂. 5 T₁ G₅ वर्तते; Da₁ वर्तते; Dn₅ वर्तत; G₂ वर्तथ (for वर्तत). T₂ G₁ अनिर्वेदमवर्तथ. — After 99, D₄ ins.:

394A* तस्कराणां विराटानां नृपाणां चैव मानुषाः ।
अयं नास्मिन्वनोद्देशे तथैव हतबुद्धिनाम् ।

100 Da₃ om. (hapl.) 100^a. —^a) K₁ D₇ G₅ रुदंत; K₂. 5 Dn₁. ns D₉ रुदतो; K₄ ददत; T₂ वसथ; G₁ वसत; G₂ कुरुत; M वदत (for रुदत). K₂. 5. 5 Bo-2 Da₁ Dn₁. ns D₄. 5. 9 विस्त्रब्धाः. D₅ स्वैरं तु तद्विश्रब्धाः. —^b) K₂. 5. 5 Dn₁. ns D₁-4. 8 चिरं (for स्वैरं). — After 100^{ab}, K₁. 5 V₁ B Da D₄. 5. 9 T G₁. 2. 5 M ins.:

395* दारुणेऽस्मिन्वनोद्देशे अयं वो न भविष्यति ।

अयं सौम्यो वनोद्देशः पितृणां निधनाकरः ।

[(L. 1) M₂ [s]पि (for sसिन्). — (L. 2) B₁ damaged from अयं up to पितृणां. K₁ सेव्ये (for सौम्यो). Da₁ वनोद्देशे. B₂. 4 D₅ निधनकरः.]

—^d) K₂. 5 B₅ Dn₁ D₅ च; Dn₅ T G₁. 5 M₂ वा (for वः).

101 ^b) Ś₁ K₂. 4 ननुभानि; D₅ रभसानि (for रभ-

C. 12. 5784
M. 12. 153. 106
K. 12. 152. 108

मृतस्य तं परिजनमूचतुस्तौ क्षुधान्वितौ ॥ १०२

स्वकार्यदक्षिणौ राजनृध्रो जम्बुक एव च ।

क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ शास्त्रमालम्ब्य जल्पतः ॥ १०३

तयोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोर्जम्बुकपत्रिणोः ।

वाक्यैरमृतकल्पैर्हि प्रातिष्ठन्त व्रजन्ति च ॥ १०४

शोकदैन्यसमाविष्टा रुदन्तस्तस्थिरे तदा

स्वकार्यकुशलाभ्यां ते संभ्राम्यन्ते ह नैपुणात् ॥ १०५

तथा तयोर्विवदतोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोः ।

बान्धवानां स्थितानां च उपातिष्ठत शंकरः ॥ १०६

ततस्तानाह मनुजान्वरदोऽसीति शूलभृत् ।

ते प्रत्युचुरिदं वाक्यं दुःखिताः प्रणताः स्थिताः ॥ १०७

एकपुत्रविहीनानां सर्वेषां जीवितार्थिनाम् ।

पुत्रस्य नो जीवदानाजीवितं दातुमर्हसि ॥ १०८

एवमुक्तः स भगवान्वारिपूर्णेन पाणिना

सानि). — Ds om. 101^c-102^b. — ^a) Ś1 K1-4 D1. 1 गृहीतः; D4 गृहीतः; G1 Ms गृहीत (for गृहीत). — ^a) K1 वान; K2. 4 नैव; D1 वै न (for वो न).

102 Ds om. 102^a (cf. v. l. 101). — ^a) Ks [s]त्राच; K4 [ह]त्वाह (for त्वाह). Ks Bs Da Dn1 D2. 8. 8 गृध्रोस्तमित्याह गतो; V1 Bo-4 Dns D1. 5 गृध्रो ना(B4 ह)स्तमित्याह; D4 गृध्रोस्तमित्याह; D1 T G1. 2. 5 M गृध्रो (G1 'ग्रे) नास्तमित्ये (G1. 2 'तोभ्ये; G5 M2 'ते ह्ये)ति. — ^b) V1 Bo-8 Ds T2 G1 गतो (for गते). M2 उत्त (for इति). Ks Bs. 5 Dns D2. 8. 8 गतोस्तं नेति जंबुकः; Da1 [अ]स्तं गतो नेति जंबुकः; Dn1 गतो नेति च जंबुकः; D1 T1 G2. 5 तिष्ठेन्नक्तं च जंबुकः. — ^c) B4 damaged from तं परि up to राजन् (in 103^a). D4 मृतं बालं लज्जतस्तान्; T2 G1 M1. 2. 4 मृतं सु(M4 च)तं परीजग्मुः. — ^d) Da क्षुधान्वितौ (for 'न्वितौ).

103 B4 damaged up to राजन्. — ^a) V1 B1. 2 Da D1 T G1. 2. 5 दक्षौ तौ; M1. 3 बुद्धौ तौ; M2 रक्षकौ; M4 बुद्धौ तौ (for दक्षिणौ). Ks. 5 Bs Dn1. ns D4. 8 स्वकार्यं (D4 'यै)बद्धकक्षौ तौ; D2 स्वकार्य-संबद्धकक्षौ तौ (hypermetric); Ds कार्यसंबद्धकक्षौ तौ. — ^b) Ks Bs. 4 Dn1. ns D2. 8. 8 राजनृध्रोय जंबुकः. — ^c) D1. 4 M2 -श्रांतौ. — ^d) B1 यत्नतः; M2. 4 जल्पतः (for 'तः).

104 ^a) D1 तौ (for तयोर्). Ds विद्वेषोर् (for विदुषोर्). — ^b) Bo. 3-5 Ds गृध्रोः (for पत्रिणोः). Ks Dn1. ns D2-4. 7. 8 T1 G2. 5 M द्वयोर्मृगपत्रिणोः; V1 B1. 2 Da द्वयोगोमायुगृध्रयोः; T2 G1 गोमायुगृध्र-पक्षिणोः. — ^c) Ks Bs. 4 Dn1. ns D2-4. 8 तैः (for हि). — ^d) Ks Dn1. ns D2. 8. 8 प्रातिष्ठन्ति; V1 B Da Ds सं(Bs प्र)तिष्ठन्ति; D1 T G1. 2. 5 M प्रतिष्ठन्ति; Ds प्रतिष्ठन्त (for प्रा). Bo. 5 Ds स्वजन्ति (for व्र). D4 प्रातिष्ठन्नावजन्त च.

105 ^a) V1 B1. 2 Da समाविष्टः. — ^b) Ds om. from तस्थिरे up to बान्धवानां (in 106^a). B4 damaged from तदा up to भ्राम्यन्ते ह (in 105^d). V1 B1. 2 Da ततस्ते तस्थिरे जनाः. — ^c) D1 T1 G2. 5 स्वकार्ये चाकुलाभ्यां ते; M1. 8 स्वकार्यकुशलाभ्यां ते. — ^d) Ks. 5 Bs D2-4. 8. 9 हि; Ks न; Bs स्म; D1 T G1. 2 M च (for ह). Ks नैपुण्यात्; D1 नैपुणाः; Ds 'णं; M2. 8 'णान्. Bo. 5 भ्राम्यन्ते बुद्धिनैपुणाः (Bs 'णात्); Da संभ्राम्यन्तीह नैपुण्यान् (Da3 'त्).

106 Ds om. up to बान्धवानां (cf. v. l. 105). — ^a) K1. 4 D1 द्वयोर्; Bo. 2. m. 4. 5 (marg. as in text) [द]भयोर् (for तयोर्). — ^b) V1 B1. 2 (also as in text) Da D1 T G1. 2. 5 M आहारमभिकाक्षिणोः (V1 B1. 2 T2 'क्षतोः; Da 'क्षतौ). — ^c) Ś1 K B1-4 Da Dn1. ns D1-4. 8. 9 [अ]प्युपातिष्ठत (for उपा). — After 106, Ks V1 B Da Dn1. ns D2-5. 8 ins. :

396* देव्या प्रणोदितो देवः कारुण्यार्द्राङ्कितेक्षणः ।

[D4 देवा (for देव्या). V1 Bo-2. 4. 5 Da प्रणोदितो (for प्रणो). Ds om. देवः. Bo. 5 Da1 कारुण्यार्द्राङ्कितेक्षणः; Da2 कारुण्यार्द्राङ्कितेक्षणाः; D4 कारुण्यार्द्राङ्कितेक्षणः.]

107 ^b) Ks Bo. 3-5 Ds. 7. 9 M1. 3. 4 शूलधृक्; Ks V1 B1. 2 Da Dn1. ns D2-4. 8 शंकरः; T2 G1 शूल-धृत् (for 'भृत्). — ^c) V1 B Da Ds T2 G1 तम्-चुर (for प्रत्यु). B4 damaged from रिदं up to हीनानां (in 108^a). — ^d) Bo. 3. 5 Ds प्राणिनः; T2 प्रस्थिताः (for प्रणताः).

108 ^a) 108^a is damaged in B1. — ^c) Ds reads wrongly the portion from पुत्रस्य up to गोमायु (in 110^a) twice. Ś1 K1. 2. 4 D1 नो जीवदानाज्; B1 जीवदानाज् (by transp.); D1 T1 G2. 5 नो जीवितेक्ष (for नो जीवदानाज्). — ^d) Ds G1 जीवितुं (for 'तं). M2 अर्हति.

जीवं तस्मै कुमाराय प्रादाद्वर्षशताय वै ॥ १०९

तथा गोमायुगृध्राभ्यामददत्क्षुदिनाशनम् ।

वरं पिनाकी भगवान्सर्वभूतहिते रतः ॥ ११०

ततः प्रणम्य तं देवं श्रेयोहर्षसमन्विताः ।

कृतकृत्याः सुखं हृष्टाः प्रातिष्ठन्त तदा विभो ॥ १११

अनिर्वेदेन दीर्घेण निश्चयेन ध्रुवेण च ।

देवदेवप्रसादाच्च क्षिप्रं फलमवाप्यते ॥ ११२

पश्य देवस्य संयोगं बान्धवानां च निश्चयम् ।

कृपणानां हि रुदतां कृतमश्रुप्रमार्जनम् ॥ ११३

पश्य चाल्पेन कालेन निश्चयान्वेषणेन च ।

प्रसादं शंकरात्प्राप्य दुःखिताः सुखमाप्नुवन् ॥ ११४

ते विस्मिताः प्रहृष्टाश्च पुत्रसंजीवनात्पुनः ।

बभूवुर्भरतश्रेष्ठ प्रसादाच्छंकरस्य वै ॥ ११५

ततस्ते त्वरिता राजञ्छ्रुत्वा शोकमघोद्धवम् ।

विविशुः पुत्रमादाय नगरं हृष्टमानसाः ।

एषा बुद्धिः समस्तानां चातुर्वर्ण्ये निदर्शिता ॥ ११६

C 12. 5799
I 12. 153. 121
I 12. 152. 123

109 For the repetition in D₁, cf. v. l. 108.
—^a) B₁ D₁ तु (for स). —^b) K₁ D₁ न₁ D₂₋₃ चक्षुषा (for पाणिना). —^c) K₁ D₁ न₁ D₂ २.२ जीवितं स्म (for जीवं तस्मै). —^d) B₁ दद्याद्; D₁ प्रदाद् (for प्रादाद्). K₂ २.२ D₁ न₁ D₂ २.२ वर्षशतानि; D₁ वर्षायुतानि.

110 For the repetition in D₁, cf. v. l. 108.
—^a) D₁ तस्माद् (for तथा). —^b) K₁ B₁ D₁ १.२ T G₁ २.२ M अ (M₁ आ) दद्यात्; K₁ D₁ न₁ D₂ २.२ प्रादद् (D₂ २ 'दा') द्; V₁ B₂ २.२ Da समदात्; B₁ प्रादात्; D₁ प्रादौ (for अदवत्). D₁ (marg. as in text) बुद्धिनाशनं (for क्षुद्धिं). B₁ damaged from दिना up to भूत (in 110^a). —^d) D₂ रताः (for रतः).

111 ^a) K₁ २.२ D₁ न₁ D₂₋₃ २.२ T₂ G₁ M ते देवं; V₁ B Da D₂ १ T₁ G₁ २ देवेनं (for सं देवं). —^b) K₂ २ D₁ न₁ D₂₋₃ २ T₂ प्रायो; M₁ त्रयो (for श्रेयो). —^c) V₁ B₁ २.२ Da₁ D₂ १ T₁ G₁ २.२ M सुसंहृष्टा; D₁ सुतं दृष्टा; T₂ सुसंहृष्टाः (for सुखं हृष्टाः). —^d) K₁ om. (hapl.) from प्रातिष्ठन्त up to प्रहृष्टा (in 115^a). B₁ D₁ T₂ प्रतिष्ठन्त (T₂ 'ते'). D₁ तथा विभो; G₁ तदा हि भो; M₁ गृह्णति ते (for तदा विभो).

112 K₁ om. 112 (cf. v. l. 111). V₁ reads 112^a-114^b on marg. —^a) G₂ प्रसादाच्च (sup. lin. 'वेन') (for प्रसादाच्च). —^b) B₁ २ वरम् (for फलम्). V₁ B₁ २ D₁ मवाप्नुवन्; D₁ 'प्नुवात्; D₂ 'प्नुवान्; G₂ M₁ २ 'प्यते (for 'प्यते).

113 K₁ om. 113 (cf. v. l. 111). V₁ reads 113 on marg. —^a) K₁ २ B₁ २ D₁ न₁ D₂ २.२ T₂ G₁ M वैवस्व (for दे'). B₁ damaged from वस्य up

to मश्रु (in 113^a). —^b) B₁ २ D₁ वि-; D₂ lacuna (for च). D₁ संयतां; T₁ G₁ M सत्यतां; T₂ G₁ पश्यतां; G₂ तिष्ठतां (for निश्चयम्). —^c) K₁ Da D₁ २ T₁ G₁ M₂ च; K₁ D₁ न₁ D₂ २.२ तु (for हि). —^d) D₁ श्रुतम् (for कृतम्). K₂ २ मश्रु- (for मश्रु-).

114 K₁ om. 114 (cf. v. l. 111). V₁ reads 114^a on marg. —^a) D₂ यथा; D₁ यस्य (for पश्य). Da वा (for च). —^d) M₁ दुःखितः. M₂ दुःखिताः सुखिनोभवन्.

115 K₁ om. up to प्रहृष्टा (cf. v. l. 111). —^a) D₁ विस्मितास्ते (by transp.). —^b) B₁ पुत्रस्य; D₁ पुत्रं सं; D₂ २ पुनः सं (for पुत्रसं). B₁ २ D₁ पुरा (for पुनः). —^c) K₂ २ Da D₂ बभूव (for 'बुव'). V₁ B₁ २ Da नृपतिश्रेष्ठ; D₂ मंतर' (sic) (for भरत'). —^d) B₁ damaged from वै up to विवि (in 116^a). K₁ B₁ २ D₁ २ च; V₁ तु (for वै). D₁ प्रसादाच्छंकराच्च वै.

116 B₁ damaged up to विवि. —^a) T₂ G₁ सं- (for ते). K₁ [अ]जलं (for राजम्). —^b) K₁ D₁ सुतोऽजवं; K₁ D₁ न₁ D₂₋₃ २ शिखं; V₁ B₁ २ Da भूतोऽजवं; B₁ २ D₁ २ भूतोऽजवं; D₁ मनोभवं; T₂ अयोऽजवं (sic) (for अयो'). —^d) D₁ T₂ G₁ बांधवा (for नगरं). D₁ हृष्टमानसः. —^e) K₁ B₁ M₂ निदर्शिताः. K₁ चातुर्वर्ण्ये निदर्शिता; K₁ २ D₁ न₁ D₂ २ G₁ 'ज्यै' न दर्शिता; V₁ B₁ D₁ M₁ २ 'ज्यै' निदर्शिता; D₁ 'जौ' न दर्शिता (sic); D₂ 'जै' प्रदर्शिता.

117 ^a) K₁ D₁ न₁ D₂ २.२ इमं शत्रुः; D₁ T G₁ २.२ M पुरातनं (for इमं शत्रुम्). —^b) M₁ स तव (for सत्तवम्). —^d) V₁ D₁ T G₁ २.२ M प्रेत्य चेह च मोदते; B₁ २ Da प्रेत्य (B₁ २ 'ले') चेह च नंदति (B₁

C. 12. 5800
B. 12. 153. 122
M. 12. 149. 154

धर्मार्थमोक्षसंयुक्तमितिहासमिमं शुभम्

श्रुत्वा मनुष्यः सततमिह प्रेत्य च मोदते ॥ ११७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

१५०

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं भरतश्रेष्ठ शलमलेः पवनस्य च ॥ १
हिमवन्तं समासाद्य महानासीद्वनस्पतिः ।

ते); Dns इहामुत्र प्रमोदते.

Colophon om. in K1; Dn2 Ds G2.4 absent.
— Sub-parvan: Ś1 K2.5 B1.4 Da Dn1. n8 D1-5.9
आपद्धर्मः; V1 B2.5 D7 T2 G1.2 M राजधर्मः. — Adhy.
name: Ś1 K2.5 V1 B1 Da Dn1 D1-5 M2 गृध्रगोमा-
युसंवादः; K3 Bo. 2.2.5 D5.9 M1.8 गृध्रजंबुकसंवादः;
Dns कुमारसंजीवनं. — Adhy. no. (figures, words or
both): B1 142; Dn1 23; Dns G2 153; Ds
18; T1 G5 M 154; T2 G1 152. — Śloka no.:
Da 26; Dn1 124; Ds 22; Ds 71.

150

Before the ref., Ks-5 V1 B Da Dn1. n8 D2-5.5
ins.:

397*

युधिष्ठिर उवाच ।

बलिनः प्रत्यमित्रस्य नियमासन्नवर्तिनः ।
उपकारापकाराभ्यां समर्थस्योद्यतस्य च ।
मोहाद्विकथनामात्रैरसरोऽल्पबलो लघुः ।
वाग्भिरप्रतिरूपाभिरभिदुष्टा पितामह ।
आत्मनो बलमास्थाय कथं वर्तेत मानवः । [5]
आगच्छतोऽतिक्रुद्धस्य तस्योद्धरणकाम्यया ।

[Ks भीष्म (for युधिष्ठिर). — (L. 1) Ca प्रतिमि-
त्रस्य (for प्रत्य). — (L. 3) Ds [s]न्य- (for सन्प-).
— Ds om. line 6. — (L. 6) B (B4 damaged)
[s]मिदुद्धस्य (for सति').]

1 Ks om. the ref. — " T1 G5 om. from रस्ती

वर्षपूर्वाभिसंवृद्धः शाखास्कन्धपलाशवान् ॥ २
तत्र स्म मत्ता मातङ्गा धर्मातीः श्रमकश्चिताः ।
विश्रमन्ति महाबाहो तथान्या मृगजातयः ॥ ३
नल्वमात्रपरीणाहो घनच्छायो वनस्पतिः ।

up to पुरा (in 1^b). — " B4 (marg. as in text)
नारदस्येह; Dn1 भारतश्रेष्ठ (for भरत'). — " Ks.5
V1 B Da Dn1. n8 D2-5.5.9 G1 शाखमलेः (for क्ष').

2 " V1 B2 Da D4 समाश्रित्य (for 'साद्य'). — M2
om. (hapl.) 2^a-4^b. — " K1 वर्षपूर्वाभिः; K2.4
D1 वर्षपूर्वाभिः; B1 वर्षपूर्वाभिः; G2 'पूर्वादि' (for
'पूर्वाभि'). — " K2 शाखास्कन्धः; Ks Dn1. n8 D2.5.5
शाखी स्कन्धी; D4 शाखास्कन्धः; D7 S (G2.4 absent)
शाखामूलः; D8 शाखास्कन्धा- (for 'स्कन्ध').

3 M2 om. 3 (cf. v. 1. 2). B4 damaged. — " Ks.5
Dn1. n8 D2-4.8 स्म मत्तः; K4 स्म मत्ता; V1
Bo. 2.2.5 Da Ds M1.3.4 मत्ताः स्म (by transp.);
B1 मत्ताः सु-; D7 T G1.2.5 मत्ताश्च. — " Dns
धर्मातीः (for धर्मातीः). — After 3^{ab}, D4 ins.:

398* या वराहसृगशार्दूलपतत्रिगणसंकुलाः ।

— " K1.5.5 V1 Bo. 1.3.5 Dn1. n8 D2.5.5.7-9 T1 G5
विश्रामयन्ति; D4 विश्रामन्ति; T2 विश्रामन्ते (for 'मन्ति').
T2 G1 महाराज (for 'बाहो'). — " Da D7 T2 G1.2
तथान्ये (for 'न्या'). V1 मृगयूथपाः (for 'जातयः').

4 M2 om. 4^{ab} (cf. v. 1. 2). — " Dns न च
नात्र; D7 अतिमात्र- (for नल्वमात्र-). K1 Ds -परी-
वारो; Da -परीणाहो; Dns -परीणामो (for -परीणाहो).
⊗ Ca: नल्वः हस्तानां शतचतुष्टयम् । Ca: नल्वं किङ्कु-
चतुष्टयम् । ⊗ — " Ks.5 Dn1. n8 D2.5.5 सारि (Ks
'र)काशुक- (for शुक्रशारिक-). Ks G1 -संपुष्टः; Ks
B2 Dn1. n8 D2.5.5 -संपुष्टः; Da1 -संपुष्टः; D1 -संपुष्टाः
(for 'संपुष्टः). — " K2.4.5 V1 B1.3 Da Dn1. n8
D1-4.7.8 S (G2.4 absent) transp. फलवान् and पुष्प-

शुकशारिकसंघुष्टः फलवान्पुष्पवानपि ॥ ४
 सार्थिका वणिजश्चापि तापसाश्च वनौकसः ।
 वसन्ति वासान्मार्गस्थाः सुरम्ये तरुसत्तमे ॥ ५
 तस्य ता विपुलाः शाखा दृष्ट्वा स्कन्धांश्च सर्वतः ।
 अभिगम्याब्रवीदेनं नारदो भरतर्षभ ॥ ६
 अहो नु रमणीयस्त्वमहो चासि मनोरमः ।

प्रीयामहे त्वया नित्यं तरुप्रवर शूलमले ॥ ७
 सदैव शकुनास्तात मृगाश्चाधस्तथा गजाः ।
 वसन्ति तव संहृष्टा मनोहरतरास्तथा ॥ ८
 तव शाखा महाशाख स्कन्धं च विपुलं तथा ।
 न वै प्रभग्नान्पश्यामि मारुतेन कथंचन ॥ ९
 किं नु ते मारुतस्तात प्रीतिमानथ वा सुहृत् ।

C. 12. 581a
 B. 12. 154. 13
 K. 12. 153. 13

वान्. Ks पत्रपुष्पयुतस्तथा; Ds पत्रपुष्पपुन (marg.
 "फल"स्तथा.

— After 4, Ds ins.:

399* तं कदाचिन्मुनिर्दृष्ट्वा नारदो विस्मितोऽब्रवीत् ।
 धन्यस्त्वमेक पृथासि शाखमले बायुबल्लभः ।

5 Ds om. 5-6. Ds om. 5-8. —^a) Ks पार्थक;
 B1 सा*गा; D1 T1 G2.5 पार्थका (for सार्थिका).
 Ks वनिजश्च; Ks वन* (for वणि*). V1 B1.2 Da
 D1 S (Gs.4 absent) चैव (for चापि). —^b) D1
 वामसाः श्रवणौकसः. —^c) Ks.5 B1 Dn1 ns D2-4.8
 तत्र; Bo.2.8.5 वाम*; D1 S (Gs.4 absent) तस्मिन्
 (for वासान्). V1 B1 Da वसन्ति वासमागम्य. —^d)
 Ks तरुसत्तमे; Ks Ds.3.8 नगसत्तमे; D1 तरुसत्तम;
 M2 कुलसत्तमे (for तरु*). V1 सुरम्यं तरुसत्तमं; B1.2
 Da *म्यतरुसत्तमं; Dns सुरम्ये मे वनस्पते.

6 Ds.5 om. 6 (cf. v. 1. 5). 6^{ab} is damaged in
 B1. —^a) Ks D1 [ह]मा (for ता). —^b) K (ex-
 cept K1) V1 B Da Dn1. ns D2-4.8 G1 M2-4 स्कन्धं;
 T2 M1 स्कन्धश्च (for स्कन्धांश्च). K1.3.5 B1.2 Da
 Dn1. ns D2-4.7.8 S (Ga.4 absent) सर्वतः (for 'तः').
 —^c) Bo.3-5 चैनं; B1 एवं (for एनं).

7 Ds om. 7 (cf. v. 1. 5). —^a) Ks V1 B1.2 Da
 Ds [S]ति; M2 तु (for नु). D1 S (Ga.4 absent)
 दर्शनीयस् (for रमणीयस्). K1 तु (for त्वम्). —^b)
 K1 M2 चास्मि; Ks Ds वासो; Ks चास्य; V1 Da
 चाति; B1 ह्यसि; Dns Ms वासि (for चासि). K1.
 2.4.5 Bo.3-5 Dn1. ns D2-5.7.8 Gs मनोहरः; Ks महो-
 दरः (for मनोरमः). — Dns om. 7^a-8^a. —^c) Ks-5
 V1 Dn1 Ds.7.8 T1 G1.2.5 M प्रियामहे; T2 प्रियामो
 हि (for प्रीयामहे). —^d) K1.2.5 V1 B Dn1 D2-5.
 7.8 शाखमले; Da शाखमलि (for शाखमले).

8 Dns Ds Ms om. 8 (for Dns Ds, cf. v. 1. 7, 5).
 —^a) D1 T1 G2.5 तयैव; M1 तदैव (for सदैव).
 Ks Ds कुशलास् (for शकुनास्). D1 T1 G1.5 चाथ

(for तात). — Gs reads 8^b-10^a on marg. —^b)
 Ks-5 B Dn1 D2.5.5.7.8 T G1.5 चाथ; V1 चैव;
 Da अधास् (for चाधस्). K4 B1 T2 गजास्तथा (by
 transp.); D1 तु वा गजः. —^c) S1 K1.2 D1.8 om.
 (hapl.) 8^{ad}. —^d) T1 G2.5 वसतस् (for वसन्ति).
 D1 T G1 2.5 Ms.4 दृष्ट्वा मे; M1 दृष्टा मे (for सं-
 दृष्टा). V1 Da वसन्ति सुसुखा दृष्ट्वा; B Ds *ति च (B1.2
 *ति स्व) सुखं ह (Ds 'तु') दृष्ट्वा. —^e) Ks Ds रममाणा
 मनोहरा; K4.5 B Da Dn1 D2 मनोहर (Da *रम) मनो-
 हरा; V1 नानारत्नमनोहरा.

9 Gs reads 9 on marg. —^a) S1 K4 D1 तथा;
 T2 ततः (for तव). Ks सुविस्तीर्णा; Ds **तव; D1
 T1 G1.2.5 महाशाखा; Ds तु विस्तीर्णा (for महाशाख).
 —^b) K1 Ds M2.4 स्कन्धश्च; Ks स्कन्धं; K4.5 Dn1. ns
 D2.3.7.8 T G1.5 स्कन्धांश्च (for स्कन्धं). K5 B1 Dn1
 Ds.4.8 विपुलास्; Dns Ds T2 G1 विपुलास्; D1
 M2.4 विपुलस् (for विपुलं). Ks D1.8 S (Ga.4 ab-
 sent) तव (for तथा). —^c) D1 T1 G2.5 M ते
 (for वै). V1 B1 Ds.8 M1-3 प्रभगाः; Bo.2-5 Ds
 प्रभगं (for 'भान्'). Ks B2 न वै भग्नान्पश्यामि; Da
 T2 G1 न ते भग्नं (Da 'भान्') प्र. — After 9 Ms
 ins.

400* सर्वावासस्य सज्जावासौददाणाभिरक्षति ।

10 Ms om. 10. Gs reads 10^a on marg. —^a)
 Ks Ds तु (for नु). K1 ते (for ते). Ks V1
 B1.2 Da Dn1. ns D2-4.7.8 S (Ms om.; Gs.4 absent)
 पवनस्; D1 मरुतस् (for मा*). —^b) Bo प्रीतवान्
 (for प्रीतिमान्). —^c) Ds सहायेन (for सदा येन).
 B1.2 Da येन त्वा (Da 'त्वां') रक्षते नित्यं; Ds चरित्यति
 यदा येन; D1 S (Ms om.; Gs.4 absent) केन त्वा
 (T2 G1 केन त्वं; M1.2.4 तेन त्वा) रक्षते नित्यं. —^d)
 Ks Dns Ds.2.8 वनेत्र; Dn1 पवित्र; Ds वलेन (for
 वनेस्मिन्). V1 B1.2 Da पवनोस्मिन्वने ध्रुवं.

11^a) Ks Bo.2-5 Dn1. ns D2.3.8 भगवान्; V1
 वारचन्दि (hypermetric); B1.2 Da जयं हि; Ds

C. 12. 5613
B. 12. 154. 13
K. 12. 153. 13

त्वां रक्षति सदा येन वनेऽस्मिन्पवनो ध्रुवम् ॥ १०
विवाग्निं पवनः स्थानाद्बुधानुचावचानपि ।
पर्वतानां च शिखराण्यांचालयति वेगवान् ॥ ११
शोषयत्येव पातालं विवान्गन्धवहः शुचिः ।
हृदांश्च सरितश्चैव सागरांश्च तथैव ह ॥ १२
त्वां संरक्षेत पवनः सखित्वेन न संशयः ।
तस्माद्बहुलशाखोऽसि पर्णवान्पुष्पवानपि ॥ १३

वायुनिः; D₉ वने हि; T₁ G₁ प्रभवान्; M₁ 3. 4 प्रवा-
निः (for विवाग्निः). D₅ वायुर्हि सबलः स्थानाद्; D₇
T₁ G₂ 5 प्रवाति च वनस्थानां. —^b) D₂ उचावचा-
वपि (for "वचानपि"). D₇ T₁ G₂ 5 वृक्षाणां च वना-
न्यपि; T₂ G₁ M वृक्षान्भजन्वनान्यपि. —^d) K₁ आ-
शालयति; K₂ 4 D₁ आगाहः; K₃ B₁ D₄ आगालः;
D₇ T₁ G₁ 5 M₂ 4 आकालः; D₉ आलोडः; G₂ आकारः;
M₁ 3 आताडः (for आचालः). D₇ वै भवान् (for
वेगवान्).

12 ^a) V₁ B₂ D₉ शोषयत्येव; D₁ D₁ शोषयत्येव
(for शोषयः). — M₂ om. 12^b). —^b) K₅ V₁ B
D₁ D₁ 12 D₂ 5. 8 वहन्; D₇ G₁ भवान्; T₁ G₂ 5
वेगाद् (for विवान्). S₁ शुभः (for शुचिः). K₄
ववान् गन्धवहा शुचि (sic). —^c) S₁ K₁ 2. 4 D₁ हृदांश्च;
K₅ D₁ 12 D₂ 4. 8 सरांसि; M₁ हृदांश्च (sic) (for
हृदांश्च). —^d) S₁ K₁ 2. 4 D₁ सागरांश्च (for "रांश्च").
T₂ G₁ सरांसि (for तथैव). K₅ V₁ B D₁ D₁ 12
D₂ 5. 8 T₁ G₁ M₁ 3. 4 च; D₇ T₁ G₂ 5 सः (for ह).
M₂ सागरान्सरितस्तथा.

13 ^a) K₁ 3. 5 D₁ D₂ 3. 8. 9 संरक्षति त्वां (K₁
त्वा); K₂ 4 त्वां संरक्षते; V₁ B D₁ D₄ 5. 7 S (G₂ 4
absent) सं (M₂ स) रक्षते त्वां (T₁ G₂ 5 च; T₂ G₁
M त्वा); D₁ 12 संरक्षति (submetric) (for त्वां सं-
क्षेत). B₁ D₁ तु पुनः (for पवनः). — M₂ om.
13^a). —^c) K₂ V₁ B D₁ D₄ 5. 7 T₁ G₂ 5 M₁ 3. 4
बहुलः; T₂ G₁ विपुलः (for बहुलः). K₂ 5 D₁ 12
D₂ 4. 8 तस्मात्त्वं (D₄ तथा त्वं) बहुलशाखोपि (K₃ D₄
'सि). —^d) B₁ 3. 5 D₉ फलवान् (for पर्णः). V₁
फलवान् (for पुष्पः). K₃ B₂ 5 D₄ 9 असि (for अपि).

14 ^a) M₂ तु (for च). V₁ B₁ हि; B₂ D₁ च;
D₇ S (except M₂; G₂ 4 absent) मे (for ते).
— M₂ om. 14^b). —^b) K₃ वनस्पति (sic); B₁ 3. 5
वनं भाति (for प्रतिभाति). —^c) D₁ त्वन्न (for तात).

इदं च रमणीयं ते प्रतिभाति वनस्पते ।
यदिमे विहगास्तात रमन्ते मुदितास्त्वयि ॥ १४
एषां पृथक्समस्तानां श्रूयते मधुरः स्वरः ।
पुष्पसंमोदने काले वाशतां सुमनोहरम् ॥ १५
तथेमे मुदिता नागाः स्वयूथकुलशोभिनाः ।
धर्मातीस्त्वां समासाद्य सुखं विन्दन्ति शलमले ॥ १६
तथैव मृगजातीभिरन्याभिरुपशोभसे ।

—^a) V₁ B₁ 2 D₁ वसति; D₁ नमंतो; D₇ T₁ G₁.
2. 5 M रमंति (for रमन्ते). D₁ G₂ विदितास्; T₁
G₁ हि सदा; M₂ मधुरास् (for मुदितास्). D₄ सुखे;
M₂ खगाः (for त्वयि).

15 M₂ om. 15. —^a) D₁ पृथ (for एषां). —^b)
V₁ B₁ 2 D₇ T₁ G₁ 2 M₁ 3. 4 श्रूयते (for "यते"). S₁
D₂ 8 मधुरस्वरः; K₁ मधुरः स्वनः; K₂ 4. 5 V₁ D₅
मधुरस्वनः (D₅ नाः); B₁ 3. 5 रस्वराः (for "रः स्वरः").
—^c) K₁ पुष्पे संमोदते काले. —^d) K₁ वासितां; K₃
V₁ B₁ 2. 4 D₄ 9 वासतां; K₄ वसतां; D₁ D₁ 12 D₅
वसतां (for वाशतां). B₁ 3. 5 च मनोहरम्; B₄ D₁ च
मनोहरं (for सुमं). D₇ S (M₂ om.; G₂ 4 absent)
वासं (D₇ "सं"; G₂ "ह्यं" ते हरियूथपाः).

16 D₅ om. 16. —^a) D₁ तथैमे; M₂ हरयो (for
तथैमे). K₅ V₁ B₁ 2 D₁ 12 D₂ 3. 7. 8 S (G₂ 4
absent) गर्जिता; D₁ गर्हिता (for मुदिता). —^b)
D₁ 12 श्रूयथः; D₇ सयूथः; M₂ स्वयूथा (for स्वयूथः).
K₃ D₁ 12 कुलशोभिनाः; B₁ 3. 5 कुमशालिनः; B₂ 4
क्रमशालिनः; B₅ कुमशोभिनः; D₅ क्रमगणालिनः; D₇
S (G₂ 4 absent) गणशोभिनः (D₇ T₁ G₂ 5 "ताः")
(for "कुल"). —^c) D₅ om. from चर्मा up तपः (in
18^a). T₂ G₁ च; G₂ स्वां; M₁ 3. 4 है (for त्वां).
D₁ समाश्रित्य (for "साद्य"). —^d) K₁ 3. 5 D₁ D₁
12 D₂ 4. 7. 8 शालमले (for शं).

17 D₅ om. 17 (cf. v. 1. 16). M₂ om. 17^a-21^d.
—^a) D₁ 12 जातिभिरः; T₂ G₁ राजीभिरः (for "जाती-
भिरः"). —^b) D₂ om. रन्याभिः. K₃ D₁ 12 D₂ 4. 8
M₁ 3 अभिशोभसे (D₁ "ते"); B₄ उपसेवसे (for "शो-
भसे"). —^c) S₁ K₂ 4 D₁ सार्थनिवासैश्च; K₁ सार्थ-
निवासैश्च; K₃ B₁ 3. 4. 5 (marg. as in text) D₁ 12
D₂ 4. 8. 9 सर्वाधिवासैश्च; B₂ सर्वबाधिः; D₁ 12 सर्वाधि-
वासैश्च (for सार्थनिवासैश्च). T₂ G₁ तथा सार्था-
धिवासैश्च. —^d) B₄ शोभते (for "से"). K₃ D₁

तथा सार्थाधिवासैश्च शोभसे मेरुवद्भुम् ॥ १७ .
 ब्राह्मणैश्च तपःसिद्धैस्तापसैः श्रमणैरपि ।
 त्रिविष्टपसमं मन्ये तवायतनमेव ह ॥ १८
 बन्धुत्वादथ वा सख्याच्छलमले नात्र संशयः ।
 पालयत्येव सततं भीमः सर्वत्रगोऽनिलः ॥ १९
 न्यग्भावं परमं वायोः शलमले त्वमुपागतः ।
 तवाहमस्मीति सदा येन रक्षति मारुतः ॥ २०

म(Dns मा)रुतद्भुम् (sic); B₂ T₂ मेरुवद्भुमे; D₂₁ 'मं;
 D₂₂ 'मः; D₁ 'मैः (for 'म).

18 M₂ om. 18 (cf. v. l. 17). D₂ om. up to
 तपः (cf. v. l. 16). —^a) K₂ s B Da D₂₁ ns D₂-s.
 8.9 श्रम(B₁ 'व-; D₂ 'य-; D₂₁ 'मि)णैस्तथा; V₁
 श्रवणैरपि; D₇ S (M₂ om.; G₂ s absent) आ(T₂
 G₁ सा)श्रमैस्तथा (for श्रमणैरपि). —^c) K₄ त्रिविष्टप-
 समे; D₂ 'पा समे; D₇ 'पमहे (for 'पसमे). —^d)
 Ś₁ K₁ तयायतनम्; D₁ त्वदाय (for तवाय). K₂
 V₁ B₁ s Da D₂ D₂ M₁ एव हि; B₂ D₇ T G₁.
 2.3 एव च; D₄ ऋद्धिमत् (for एव ह). —^e)
 K V₁ B D (D₂ D₂ absent) T₂ G₁ M ins.
 after 18 (M₂ after 26) an addl. colophon [Sub-
 parvan: Ś₁ K D₂₁ D₂₁ ns D₂-s.9 आपद्धर्म; V₁
 B₁ s D₇ T₂ G₁ M राजधर्म. — Adhy. name: Ś₁
 K₁ 2.4 D₁ नारदश्च (K₁ 4 'शा)हमलिसंवादः; K₂ B₁-s
 Da D₂₁ ns D₂-1 पवनशाहमलिसंवादः; V₁ शाहमलि-
 पवनसंवादः; B₂ पवनशाहमलिनारदसंवादः; D₂ शाहम-
 लिनारदसंवादः; M₁ शाहमलीसंवादः; M₂ शाहमलिबुद्धि-
 परीक्षणं. — Adhy. no. (figures, words or both):
 B₁ 143; B₂ T₂ G₁ 153; B₂ s 152; D₂₁ 24;
 D₂ 19; M 155. — Śloka no.: Da D₂₁ D₂ 21;
 D₂ 30; D₂ 86.]

19 M₂ om. 19 (cf. v. l. 17). Before 19, all
 MSS. (except T₁ G₂; M₂ om.; D₂ s D₂ G₂ s
 absent) ins. नारद उवाच. —^a) K₁ वा मुख्याच्; D₇
 S (M₂ om.; G₂ s absent) सख्याच्च (for वा सख्याच्).
 —^b) K₂ s V₁ B Da D₂₁ ns D₂-s.8.9 शाहमले
 (for शाहमले). D₂ om. (hapl.) from नात्र up to
 शाहमले (in 20^a). —^c) K₁ पुलसंख्येव; D₂ 'यत्येव
 (for 'यत्येव). V₁ B₁ s Da T₂ G₁ s M₁ s.4 तस्मात्त्वा
 (M₁ s.4 'त्वा) रक्ष (V₁ Da 'ह्य)ते नित्यं; D₇ T₁ G₂
 कस्मात्त्वा रक्षते नित्यं. —^d) D₁ सर्वात्मनो (for सर्व-
 त्रगो).

न तं पश्याम्यहं वृक्षं पर्वतं वापि तं दृढम् ।
 यो न वायुबलाद्भयः पृथिव्यामिति मे मतिः ॥ २१
 त्वं पुनः कारणैर्नूनं शलमले रक्ष्यसे सदा ।
 वायुना सपरीवारस्तेन तिष्ठस्यसंशयम् ॥ २२
 शलमलिरुवाच ।
 न मे वायुः सखा ब्रह्मन् बन्धुर्न च मे सुहृत् ।
 परमेष्ठी तथा नैव येन रक्षति मानिलः ॥ २३

C. 12. 3626
 B. 12. 155. 5
 K. 12. 154. 5

20 M₂ om. 20 (cf. v. l. 17). D₂ om. up to
 शलमले (cf. v. l. 19). —^a) D₇ T₁ G₂ तद्भावं; D₂
 न्यग्भावान् (sup. lin. मित्रभावं); G₂ तद्भासि (for
 न्यग्भावं). D₄ चापरं; T G₁ 2.5 M₁ चापरं (for
 परमं). T₂ G₁ वापि (for वायोः). —^b) K V₁ B
 Da D₂₁ ns D₂-1 7-9 G₁ शाहमले (for श). D₂
 त्वमुपागतः. —^c) G₁ सदा (for तव). D₁ महान्;
 G₂ तदा; M₂ ततो (for सदा). —^d) V₁ B₂-s Da
 वायुस्त्वा रक्षते यतः (B₂ ततः); D₇ S (M₂ om.; G₂ s
 absent) नूनं संरक्षति (G₁ 'ते) द्रुम्.

21 M₂ om. 21 (cf. v. l. 17). —^a) K₂ न ते;
 V₁ B₁ Da न तान्; B₂ न तु; D₂ न तु (for न तं).
 V₁ B₁ Da वृक्षान् (for वृक्षं). —^b) K₂ वापि ते;
 V₁ B₁ Da D₂ 1 S (M₂ om.; G₂ s absent) वेदम
 वा; B₁ चापि वा; D₂ चापि तं (for चापि तं). K₂
 D₂₁ ns D₂ s.8 पर्वतं वेदम वेदमं. —^c) K₂ B₁ s D₂₁.
 ns D₂ 4.7.8 T₁ G₂ यक्ष; V₁ B₁ येन; Da न ये
 (for यो न). K₂ B₄ D₂₁ ns D₂-1 7.8 S (M₂ om.;
 G₂ s absent) भयं; V₁ B₁ Da भयान् (for भयः).
 —^d) B₂ अपि (for इति).

22 ^a) D₂ त्वं (for त्वं). V₁ कारणान्; Da D₂₁
 करणान् (for कारणैर्). —^b) K₁-s V₁ B Da D₂ s.9
 शाहमले; D₁ शाहमलं (for शाहमले). Ś₁ V₁ Da
 D₁ 4.9 T₂ M₂ रक्षसे (for रक्ष्यसे). V₁ G₁ तदा (for
 सदा). K₂ D₂₁ ns D₂ s.8 रक्ष्यसे शाहमले यथा. —^c) D₂₁
 om. 22^a-23^a. —^d) V₁ D₂ सपरीवारं. —^e) D₂
 D₂₁ D₂ G₁ M₂-4 तिष्ठति (for तिष्ठति). K₂ D₇ T₂
 असंशयः (for 'यम्).

23 D₂₁ om. 23 (cf. v. l. 22). K₁ s-4 V₁ B
 D₂ D₂₁ ns D₂-s.8.9 शाहमलिर्; T₂ शाहमलः; M₂ s
 शन्मलिर् (for शाहमलिर्). —^b) V₁ B₁ s Da D₂ 1
 S (G₂ s absent) न बन्धुर्मम नारद. —^c) K₂ परमेष्ठे
 (for 'मेष्ठी). K₂ D₂ D₂ सखा नै (D₂ 2 नै)व; D₁

C. 12. 5827
B. 12. 155. 6
K. 12. 154. 6

मम तेजोबलं वायोर्भीममपि हि नारद ।
कलामष्टादर्शी प्राणैर्न मे प्राप्नोति मारुतः ॥ २४
आगच्छन्परमो वायुर्मया विष्टम्भितो बलात् ।
रुजन्द्मान्पर्वताश्च यच्चान्यदपि किञ्चन ॥ २५
स मया बहुशो भग्नः प्रभञ्जनैः प्रभञ्जनः ।
तस्मान्न विभ्ये देवर्षे कुन्दादपि समीरणात् ॥ २६
नारद उवाच ।
शल्मले विपरीतं ते दर्शनं नात्र संशयः ।

तथानेन (for तथा नैव). D7 T1 G2.5 चिह्नं मे प्रीयते येन (T1 G5 नैव); T2 G1 परं मे प्रियतामेव; M परं (M2 चनं) प्रतानं (M2 'रं) सारं च. —^d) K5 Dn1. ns D2. 5.8 वानिलः; V1 Bo. 2-5 मेनिलः; B1 नोनिलः; Da2 सोनिलः (for मानिलः). T2 G1 M न च (M येन) मा रक्षतेनिलः (M2 'ल).

24 ^{ab}) K1 Da2 समः; B4 वामः; D2.8 भीमः; (for मम). K1.5.5 V1 B Da Dn1. ns D2.3.5.7-9 S (Gs.4 absent) transp. वायोर् and भीमम्. D4 हीनं (for वायोर्). B2 Da इति (for अपि). V1 B2 Da D7 T G1.2.5 M1.8 तु (V1 B2 Da च) नारदः; M2.4 सुदुःसहं (for हि नारद). D4 सकाशादपि भारत. —^c) T2 कलाम् (for कलाम्). D4 अष्टादर्शा. —^d) Da1 नारदः; Da2 मारुतं (for मारुतः).

25 ^a) D2.5 G2 M1 आगच्छत् (for आगच्छन्). K5 परुषः; V1 B2 Dn1. ns D2-4.7.8 S (Gs.4 absent) परुषो; B1 पुरुषो (for परमो). —^b) Da1 D5 [अ]भिस्ते (Da1 'ष्टे)भितो (for विष्टम्भितो). Da1 बलं (for बलात्). —^c) K5 V1 B1.2 Da Dn1. ns D2-4.8 भञ्जन्; M2 राजन् (for रुजन्). K2.4 पर्वताश्च (for 'ताश्च). —^d) K1 यच्चान्यद्; D4 यथा' (for यथा'). V1 B1.2 Da D7 S (Gs.4 absent) स्थाणुर्जगमं (for अपि किञ्चन).

26 ^a) G1 transp. स and मया. —^b) B1 अस्मान् (for तं). M2 दुर्घर्षात् (for देवर्षे). —^c) M2 कुन्दादपि (for कुन्दा). D4 कथंचन (for समीरणात्). — After 26, M2 ins. an addl. colophon.

27 ^a) K1.5.5 V1 B Da Dn1. ns D2-5.8.9 शात्मले (for श). —^b) D1.7 दर्शनम् (for 'नं). D4 ज्ञानमत्र न संशयः. —^c) K4 भूतैस् (for भूतं). V1 B1.2 Da तुल्यमन्यद्गनस्पते.

न हि वायोर्वलेनास्ति भूतं तुल्यबलं कश्चित् ॥ २७
इन्द्रो यमो वैश्रवणो वरुणश्च जलेश्वरः ।
न तेऽपि तुल्या मरुतः किं पुनस्त्वं वनस्पते ॥ २८
यद्धि किञ्चिदिह प्राणि शल्मले चेष्टते भुवि ।
सर्वत्र भगवान्वायुश्चेष्टाप्राणकरः प्रभुः ॥ २९
एष चेष्टयते सम्यक्प्राणिनः सम्यगायतः ।
असम्यगायतो भूयश्चेष्टते विकृतो नृप ॥ ३०
स त्वमेवंविधं वायुं सर्वसत्त्वभृतां वरम् ।

28 ^a) K4.5 Da Dn1. ns D2-5.7.8 T1 G5 M नैतेपि; T2 G1 नैते हि (for न तेऽपि). K1 भवतः; V1 B1.2 Da D7.9 T G1.5 M बलतः; B2 बलवता (hypermetric) (for मरुतः). Bo.3 G2 नैते तुल्या बलवता (G2 'तः).

29 ^a) K1 M1.8 यदि; K4.5 Bo.2.4 Dn1. ns D2-4.8 यच्च; V1 B1.2.5 Da D5 यच्च (for यद्धि). K3 किञ्चिदिह; V1 B1.2.5 कश्चिदिह; S (Gs.4 absent) किञ्चिदपि (G2 'भि-) (for किञ्चिदिह). K4.5 V1 B Da Dn1. ns D2.3.7.8 T G5 M1.8.4 प्राणी; D5 प्राणं (for प्राणि). —^b) K1.2 शात्मले (for शात्मले). K4 चेष्टते. K4.5 V1 B Da Dn1. ns D2-5.7-9 S (Gs.4 absent) चेष्ट (D5 'ष्टि)ते शा (D7 S [Gs.4 absent] श)ल्मले भुवि. —^c) D4 सर्वं तद् (for सर्वत्र). D1 भववान्; D7 T1 G2.5 बलवान् (for भगवान्).

30 ^a) K1 एषा; V1 B1.2 Da स हि (for एष). —^b) Da2 आयते (for 'तो). V1 B (except B4) Da D5 भूवा (for भूयश्च). —^c) K2.4 चेष्टतो; G2 चेष्ट* (for 'ते). Da1 om. from विकृतो up to केवलं (in 32^b). K2.5 V1 B Da2 Dn1. ns D2-5.7-9 S (Gs.4 absent) विकृतं (for 'तो).

31 Da1 om. 31 (cf. v. l. 30). M2 om. 31^a. —^a) K4 स त्वमेवंविधो; Da2 सत्यमेवंविधं; G1 स नामैवं (for स त्वमेवं). — M2 transp. 31^b and 31^c. —^b) T2 G1 सर्वं (for सर्वे). K1 सर्वभृतां; B1.2 (also as in text) Da2 गणभृतां (for सर्वभृतां). M2 वरः (for वरम्). —^c) M2 तं वायुः (for पूज्यं तं). K2 Da ते; V1 Da2 D5 M1.8 त्वं; Bo च (for तं). — M2 om. 31^d. —^d) Dn3 किं तमन्यद् (hypermetric) (for किमन्यद्). K2 D9 M1.8 लाघवं; K3 चापलात् (for लाघवात्).

न पूजयसि पूज्यं तं किमन्यद्बुद्धिलाघवात् ॥ ३१
असारश्चासि दुर्बुद्धे केवलं बहु भाषसे ।
क्रोधादिभिरवच्छन्नो मिथ्या वदसि शलमले ॥ ३२
मम रोषः समुत्पन्नस्त्वय्येवं संप्रभाषति ।
ब्रवीम्येष स्वयं वायोस्तव दुर्भाषितं बहु ॥ ३३
चन्दनैः स्पन्दनैः शालैः सरलैर्देवदारुभिः ।

वेतसैर्बन्धनैश्चापि ये चान्ये बलवत्तराः ॥ ३४
तैश्चापि नैवं दुर्बुद्धे क्षिप्तो वायुः कृतात्मभिः ।
ते हि जानन्ति वायोश्च बलमात्मन एव च ॥ ३५
तस्मात्ते वै नमस्यन्ति श्वसनं द्रुमसत्तमाः ।
त्वं तु मोहान्न जानीषे वायोर्बलमनन्तकम् ॥ ३६

. 12. 5839
. 12. 155. 18
. 12. 154. 18

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

32 Da1 om. up to केवलं (cf. v. l. 30). 32^{ab} is damaged in B1. —^a) B1 असारं (for 'रश्'). K (except K1) Da2 Dn1. n3 D2. s. 5. 7-9 T1 G2. 5 M चापि; B1 वापि (for चासि). Ks Dn1. n3 D2. s. 8 दुर्मेधाः (for 'दुर्बुद्धे'). —^b) T2 G1 किमन्यद् (for केवलं). M2 तद्रोषस्त्वयि मे महान्. — M2 om. 32^c-33^d. —^c) Bo-2. 5 Da Ds. 3 G2 अस्मि (D2 G2 'वि')च्छन्नो; D7 T1 G5 अवच्छिन्नो (for 'च्छन्नो'). M1 क्रोधाभिरव-गच्छन्नो. —^d) T G1. 2. 5 M1. 8 मृषा (for मिथ्या). K2. s. 5 V1 B D (except D1. 7; Dn3 D6 absent) S (M2 om.; G2. 4 absent) शलमले (for 'श').

33 M2 om. 33. (cf. v. l. 32). —^b) K3 त्वय्येव; K4 त्वयैवं (for त्वय्येवं). D1 संप्रभाषति; D7 T G2. 5 M1. 3. 4 'भाषिणि; G1 'भाषिणी (for 'भाषति). —^c) V1 B1. 2 Da D7 S (M2 om.; G2. 4 absent) अहमिदं (for एष स्वयं). D9 वायुं (for वायोश्).

34 ^a) K V1 B Da Dn1. n3 D2. s. 5. 7. 8 T1 G1. 5 स्पन्दनैः; M2 सरलैः (for स्पन्दनैः). K1. 2. 4 T2 G1 M शालैः; Bo. 2-5 तालैः; D1 मालैः (for शालैः). ☞ Ca: स्पन्दनैः कदम्बैः । ☞ —^b) K1 Ds lacuna; V1 Bo. 2. 5 Ds शरलैर्; B1 शरप्यैर्; T2 G2 M1. 3. 4 सरलैर्; M2 स्पन्दनैर् (for सरलैर्). —^c) Ś1 G2 वेत-सैर्; M3 तमालैर् (for वेतसैर्). Ks. 5 V1 Bo. 2. 5 Dn1. n3 D2-4. 7. 8 S (G2. 4 absent) चन्द (M4 'व')-नैश्; B1 lacuna; B2 Da1 बकुलैश्; B1 Da2 बकु-लैश्; D6 बंजुलैश् (for बन्धनैश्). Ds T1 G2. 5 M चैव (for चापि). —^d) D1 यं (for ये). Da चापि (for चान्ये). D7 S (G2. 4 absent) सारवत्तराः (for बलं).

35 ^a) V1 B (B1 damaged) Da Ds. 7 S (G2. 4

absent) Cv नैव; D9 नूनं (for नैवं). Dn3 —^b) G1 दुरात्मभिः (for कृता). —^c) Ks Bo. 2-5 Dn1. n3 D2. s. 8 तेपि; D7 T2 G1 M तेभिः; G2 नेह (for ते हि). V1 B1. 2 Da हि (for च). —^d) T2 बल (for बलम्). V1 Da Da. 7 T1 G2. 5 आत्मानम् (for आत्मन).

36 ^a) Da2 अस्मात् (for तं). Ks Da Dn1. n3 D2. s. 8 तं (for ते). D7 S (G2. 4 absent) ना (G1 वा) वमन्यते (M2 'जानते'); D9 नावमस्यति (for वै नम-स्यन्ति). —^b) Ks B3 Da2 Dn1. n3 Da. 2. 8 T1 G5 तरु- (for द्रुम-). Ks -सत्तम (for 'मा:'). V1 B1. 2 Da2 (marg.) वायोर्मिततेजसः; Ds सततं द्रुमसत्तम. — M1 repeats 36^c after 12. 151. 1^{ab}. —^c) Bo. 2-5 Ds च; T2 G1 हि (for तु). M1 (second time). 2 मोक्षयन् (for मोहान्). —^d) V1 Bo. 2-5 Ds. 7 S (M1 both times; G2. 4 absent) अनुत्तमं (for अनन्तकम्). B1 [s]य वा ते कर्मणः क्षयः. — After 36, Ks. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. s. 5. 8 ins.:

401* एष तस्माद्भूमिष्यामि सकाशं मातरिश्वनः ।

[Ks B2. 5 Dn1. n3 D2. s. 5. 8 एषं (for एष).]

Colophon: damaged in B4; Dn2 Ds G2. 4 ab-
sent. Ds reads it after 12. 151. 4. — Sub-parvan:
Ś1 K V1 B1 D1-2. s. 5. 8 आपद्धर्म; Bo D7 S (G2. 4
absent) राजधर्म. — Adhy. name: K3 नारदसम्मलि-
संवादः; Ks B1. 2 D2. s. 8 M1. 8 पवनश्चा (M1. 8 'श')-
रुमलिसंवादः; Bo. 5 पवननारदशास्मलिसंवादः; B3 पवन-
नारदसंवादः; Ds शास्मलिनारदसंवादः; M2 वायुस्तुतिः.
— Adhy. no. (figures, words or both): B1 144;
B2 153; T1 G2 155; T2 G2 154; M 156.
— Śloka no.: Da1 17; Da2 Dn1 19; Ds 18.

१५१

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा तु राजेन्द्र शलमलिं ब्रह्मवित्तमः ।
 नारदः पवने सर्वं शलमलेर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १
 हिमवत्पृष्ठजः कश्चिच्छलमलिः परिवारवान् ।
 बृहन्मूलो बृहच्छाखः स त्वां वायोऽवमन्यते ॥ २
 बहून्याक्षेपयुक्तानि त्वामाह वचनानि सः ।
 न युक्तानि मया वायो तानि वक्तुं त्वयि प्रभो ॥ ३

151

✱ Bs is not collated for stanzas 1-18 of this adhy.

1 G₁ om. the ref. — ^b) K₁ (by corr.), s. s. V₁ Bo-2. 4. 5 Da Dn₁. ns D₂-5. 3. 9 शलमलि (Da 'लि); K₄ शलमल्य; G₁ 'लि; M₂ 'लो; M₄ 'ली. Bo. 5 D₅ ब्रह्मसत्तमः; T₂ त्रुवित्तमं; G₁ दुमसत्तमं. — After 1^{ab}, M₁ wrongly repeats 12. 150. 36^{ad}. — ^c) K₈ नारदः पवते वायुः; Bo पवने नारदः सर्वः; D₁ नारदः पवते सर्व (sic); D₅ 'दः पवनैः सार्धं. — ^d) Some MSS. शलमलेर. M₂ उक्तवान् (for अब्रवीत्).

2 Before 2, N (except D₇; B₈ not collated; Dn₂ D₅ absent) M₂. 4 ins. नारद उवाच. — ^a) K₁ (by corr.) Bo D₇ T G₁. 2. 5 पृष्ठजः; M₂ पृष्ठजं. — ^b) Some MSS. शलमलिः. G₁ परिवारयन्. — ^c) D₇ S (G₂. 4 absent) बृहच्छाखो (M₁ 'च्छायो) (for 'न्मूलो). K₈ Dn₁. ns D₂. 3. 5. 3 बृहच्छायः; D₇ S (G₂. 4 absent) 'न्मूलः (for 'च्छायः). — ^d) D₁ त्वं; D₇ S (G₂. 4 absent) त्वा (for त्वां). K₈ [s] भिमन्यते; D₅ [s] तिमन्यते; M₂ [s] 'त्. K₁ सत्त्वानां योवमन्यते.

3 ^a) K₂-4 Dn₁ D₁. 8 बहून्याक्षेपयुक्तानि; T₁ G₂. 5 बहूनि क्षेपः; M₂ बहून्याक्षेम. — ^b) D₅ त्वा मोह (for त्वामाह). B₁ D₅ च (for सः). — ^c) Da वाचो (for वायो). G₂ नियुक्तानि महावायो. — ^d) K₄ च त्वां प्रभो; K₅ V₁ B Da Dn₁. ns D₂. 3. 5. 3 तवाग्रतः; D₁ G₂ M₁ त्वया प्रभो.

4 ^a) Bo. 5 Da महाबाहो; B₂ अहं बाहो; D₁ अहो वायो (for अहं वायो). — ^b) B₁ D₇ M₂ सर्व-

जानामि त्वामहं वायो सर्वप्राणभृतां वरम् ।

वरिष्ठं च गरिष्ठं च क्रोधे वैवस्वतं यथा ॥ ४

एवं तु वचनं श्रुत्वा नारदस्य समीरणः ।

शलमलिं तमुपागम्य क्रुद्धो वचनमब्रवीत् ॥ ५

शलमले नारदे यत्तत्त्वयोक्तं मद्विगर्हणम् ।

अहं वायुः प्रभावं ते दर्शयाम्यात्मनो बलम् ॥ ६

नाहं त्वा नाभिजानामि विदितश्चासि मे ह्रम ।

प्राणि- (for 'प्राण-). Da₁ वरः. D₁ सर्वं प्राणम्यतां वरं (sic). — ^a) B₁ श्रेष्ठं चैव वरिष्ठं च; B₂ Da गरिष्ठं च वरिष्ठं च; D₇ S (G₂. 4 absent) विशिष्टं च वरिष्ठं च. — ^d) Da₁ क्रोधो. D₇ S (G₂. 4 absent) सर्वलोकेभ्यं प्रभुः. — After 4, D₄ reads the colophon of the preceding adhy.

5 Before 5, N (except D₇; B₈ not collated; Dn₂ D₅ absent) ins. भीष्म उवाच. — ^a) K₂. 5 Dn₁. ns D₂. 3. 7. 8 S (G₂. 4 absent) एतत् (for एवं). — ^b) Da₁ समीरणं; D₅ मनीषिणः; G₁ समीरिणः. — ^c) Some MSS. शलमलिः. — ^d) K₄ क्रोधो.

6 Before 6, N (except S₁ K₁. 2. 4; B₈ not collated; Dn₂ D₅ absent) T₁ G₂. 5 M₁. 3. 4 ins. वायुरूवाच. — ^a) Some MSS. शलमले. K₁. 4 D₁ नारदः; K₂. 3. 5 V₁ Bo. 2. 4. 5 Da Dn₁. ns D₂. 3. 9 S (except G₂; G₂. 4 absent) नारदो. K₁. 4. 5 V₁ B₁. 2 D₁. 3. 8 यन्तु; Bo. 4. 5 D₅ वाक्यं; Da₂ यत्र; Dn₁. ns गच्छंस्व (for यत्तत्). D₄ शलमले नारदोपाते. — ^b) K₁. 3. 5 V₁ Bo. 2. 4. 5 D (except D₄. 7; Dn₂ D₅ absent) T₂ G₁ M स्वयोक्तो. V₁ B₁. 4 मद्विगर्हितं. — ^c) G₁ M₂ वायुः; M₄ वायुं. K₄ प्रभावे. — ^d) V₁ Bo-2. 5 Da D₄ T G₁. 5 M₁. 3. 4 बलात्. D₇ G₂ दर्शयित्वात्मनो बलात्; M₂ 'यिष्ये चात्मनो बलं (hyper-metric).

7 ^a) T₂ सोहं (for नाहं). V₁ D₇ T₂ त्वां. K₂. 5 Bo-2. 4. 5 Da Dn₁. ns D₂. 3. 5. 3 T₁ G₂. 5 M₁. 3 अ (K₄ B₁. 2 D₅ T₁ G₂. 5 M₁. 3 ना) अहं त्वामभिजानामि; D₄ न त्वाहं नासि जा. — ^b) D₇ T G₁. 5 M चिद्वित्तात्मा; G₂ 'तोसि (for 'तश्च). V₁ Bo Da [अ]स्मि; G₂ ति (for [अ]सि). V₁ Bo-2. 5 Da M₂ ते; D₁ मद्; D₅ वै

पितामहः प्रजासर्गे त्वयि विश्रान्तवान्प्रभुः ॥ ७
 तस्य विश्रमणादेव प्रसादो यः कृतस्तव ।
 रक्ष्यसे तेन दुर्बुद्धे नात्मवीर्याद्बुधाधम ॥ ८
 यन्मा त्वमवजानीषे यथान्यं प्राकृतं तथा ।
 दर्शयाम्येष आत्मानं यथा मामवभोत्स्यसे ॥ ९
 एवमुक्तस्ततः प्राह शर्मलिः प्रहसन्निव ।
 पवन त्वं वने क्रुद्धो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १०

(for मे). S₁ K₁.s D₂ G₅ दुमः; D₂ दुमं. — °)
 K₂ पितामहाः; D₂ M₂ 'मह'. D₉ प्रजाः (for प्रजा).
 — °) V₁ B₂ D₂ अभूत्; D₂ विभुः (for प्रभु).

8 °) D₈ विप्रमणाद् (for विश्रम). K₂.s Bo.
 2.5 D₂.s D₂.s.7.8 T₁ G₅ M₁.s.4 एष; D₂ एवं;
 G₂ एषां (for एव). V₁ B₁.2 तस्य विश्र (B₂ 'श्रा'म-
 तस्तात. — °) M₂ प्रसादे. K₅ V₁ B (B₃ not collat-
 ed) D (except D₉; D₂ D₅ absent) S (G₂.s
 absent) मत् (for यः). K₂ व्युत्स (for कृतस्).
 C₇ गच्छतस्तव (for यः कृतस्तव). — °) D₂ रक्षसे.
 V₁ D₂ तेनास्येवं प्रवृद्धस्त्वं; B₁ D₁ S (G₂.s absent)
 अभूत् (G₁ अथ तस्य प्रसादात्वां (B₁ T₂ 'दास्व'; M₁
 'दस्ते). — °) D₇ T₁ G₅ न भज्यामि; T₂ न हन्यामि;
 G₁ न हन्यां त्वां; G₂ न भंज्यामि; M₁ तेन ह्ययः;
 M₂-4 तेनाप्यस्य (for नात्मवीर्याद्). K₅ तथा दुमः;
 D₂ दुमाधमः; D₂ 'नव.

9 °) K₁ यं मा त्वाम्; D₅ यस्मान्मां तु (for यन्मा
 त्वम्). K₂-5 V₁ B (B₃ not collated) D₂ D₂.s D₂.s.7-9 T₁ G₁.s.5 मां (for मा). S₁ K₁ G₂ अभि-
 जानीषे; B₂ D₂ अवजानाति; D₇ T₁ G₅ 'नीया (for
 अवजानीषे). — °) K₂ यथान्ये; Bo.5 D₅ 'न्यान्;
 T₂ G₁ 'न्यः. Bo.4.5 D₅ प्राकृतांस; T₂ G₁.s प्रा-
 (G₁ प्र)कृतस्. K₂ यथा (for तथा). — °) V₁
 B₁.2 D₂ M₂ [अ]द्य; D₂ [ए]व; D₇ T₁ G₁.s.5 M₁.
 2.4 [ए]न(T₂ 'व'म् (for [ए]व). K₅ V₁ Bo-2.5
 तेत्मानं; K₅ B₂ D₂ D₂.s D₂.s.7.8 M₂ चां; D₂
 वां (for आ). — °) D₂ T₁ G₅ मा (for माम्).
 K₂.s अवबोत्स्यसे; K₅.s V₁ D₂ D₂.s D₂.s.7-9 T₁
 G₁.s.5 M₂.4 ना (V₁ अ)वमस्यसे; B₁.4.5 D₅ अव (B₃
 D₅ 'भि'वेत्स्यसे; D₂ M₁.s नावमस्यसे (for अवभो-
 त्स्यसे). Bo. यथा मम भिबेत्स्यसे (sic); D₁ यथा मा
 सर्वभूत्स्यसे (sic).

10 Before 10, MSS. ins. भीष्म उवाच. — °)
 D₂ उक्तास्. — °) Some MSS. शास्मलिः. — °)

मयि वै त्यज्यतां क्रोधः किं मे क्रुद्धः करिष्यसि ।
 न ते विभेमि पवन यद्यपि त्वं स्वयंप्रभुः ॥ ११
 इत्येवमुक्तः पवनः श्रुत्येवाब्रवीद्वचः ।
 दर्शयिष्यामि ते तेजस्ततो रात्रिरुपागमत् ॥ १२
 अथ निश्चित्य मनसा शर्मलिर्वातकारितम् ।
 पश्यमानस्तदात्मानमसमं मातरिश्वनः ॥ १३
 नारदे यन्मया प्रोक्तं पवनं प्रति तन्मृषा ।

C. 12. 2855
 B. 12. 156. 15
 K. 12. 159. 18

K₃ पवनस्; D₂ पवनं. K₂.s.5 V₁ Bo.4.5 D₂
 D₂.s D₂.s.5.8 च मे; K₅ च नो (sic) (for चने).

11 °) Bo.4.5 D₅ [ए]व; D₇ T₁ G₂.s वा (for
 वै). D₇ S (G₂.s absent) मुच्यतां (M₂ 'ते' (for
 त्यज्यतां). D₂ कोपः (for क्रोधः). — °) K₂ ते;
 B₁.2 D₂ D₂ मां (for मे). D₂ क्रोधः; G₁ कृत्यः
 (for क्रुद्धः). D₁ किमु क्रोधः करिष्यति. — °) B₂ त्वां
 (for ते). D₂ पवनो. — °) D₅ स्वयंप्रभुः; M₂
 बली प्रभुं (for स्वयंप्रभुः). — After 11, K₅ V₁
 Bo-2.5 D₂ D₂.s D₂.s.4.5 ins.:

402* बलाधिकोऽहं त्वत्तश्च न भीः कार्या मया तव ।
 ये तु दुस्त्रा हि बलिनस्ते भवन्ति बलीयसः ।
 प्राणमात्रबला ये वै नैव ते बलिनो मताः ।

[(L. 1) V₁ Bo-2.5 D₂ D₂ तु (for च). D₂
 [अ]नव (for तव). — (L. 2) Bo.5 तु (for हि).
 — (L. 3) B₂ स्मृताः (for मताः).]

12 °) K₂ D₅ एवमुक्त्वा. D₅ पवनं. — °) D₂
 प्रसाधित्वा; D₇ श्रुः श्रुति (for श्रुत्येव). — °)
 D₂ D₂ तत् (for ते). — °) K₅.s T₂ G₂ M₁-s
 रात्रिम्; B₂ वायुर (for रात्रिर्). K₅ अपागतं; G₂
 उपागतः.

13 °) V₁ B₁.2 D₂ ततो (for अथ). V₁ B₁ स-
 हसा (for मनसा). — °) Some MSS. शास्मलिर्;
 T₂ शर्मलीर्. D₇ S (G₂.s absent) वैरघारणे (G₁.s
 'णः' (for वातकारितम्). — °) B₂ नसमं; G₂ असत्तं
 (sic) (for असमं). K₂.s V₁ B₂.4 D₂ D₂.s D₂.s.4.5 S (G₂.s absent) मातरिश्वना.

14 °) K₂ नारदो. D₂ G₁ यं (for यन्). D₂
 सर्वं (for प्रोक्तं). — °) K₂.s B₂ D₂ D₂.s D₂.s.4.5
 T₂ G₁ M₂.4 वचनं; D₂ प्रवितं; G₂ पावनं
 (for पवनं). T₁ G₂.s तन्मृषा प्रति (by transp.).

C. 12. 5856
B. 12. 156.
K. 12. 155.

असमर्थो ह्यहं वायोर्वलेन बलवान्हि सः ॥ १४
मारुतो बलवान्नित्यं यथैनं नारदोऽब्रवीत् ।
अहं हि दुर्बलोऽन्येभ्यो वृक्षेभ्यो नात्र संशयः ॥ १५
किं तु बुद्ध्या समो नास्ति मम कश्चिद्वनस्पतिः ।
तदहं बुद्धिमास्थाय भयं मोक्षये समीरणात् ॥ १६
यदि तां बुद्धिमास्थाय चरेयुः पर्णिनो वने ।
अरिष्टाः स्युः सदा क्रुद्धात्पवनाबात्र संशयः ॥ १७
तेऽत्र बाला न जानन्ति यथा नैनान्समीरणः ।

— °) K1 असमर्थः; B2 न समर्थः. K1.4 B1 D1.8 G1 ह्यहं. — °) Da अपि (for हि सः).

15 °) K1 D1 मारुतो (for मारुतो). — °) K5 Dn1. n8 D2.8 यथा वै; Bo यश्चैनं; B1 D4 यथैतन्; D8 यथैव; T2 G1 यथेदं (for यथैनं). — °) K8.5 V1 B (B3 not collated) Da Dn1. n8 D2.8.5.7.8 S (G8.4 absent) तु (for हि).

16 °) T2 तु (for तु). — °) K1.8.5 V1 B (B3 not collated) Da Dn1. n8 D2-5.8.9 मया (for मम). B1.2 नित्यं; D2.8.8 किंचिद् (for कश्चिद्). — Da1 reads 16^{ad} twice. — °) B1.2 Da1 (first time). a2 D7 S (G8.4 absent) तामहं; Da1 (second time) यद्येतां (for तदहं). — T2 G1 om. (hapl.) 16^d-17^a. — °) D1 om. भयं. K1 Da मोक्षे; B1 D7 T1 G2.5 M स्वक्षये (for मोक्षये).

17 T2 G1 om. 17^a (cf. v. l. 16). B4 damaged. — °) V1 B1.2.5 Da1 D5 यद्येतां (for यदि तां). — °) K8.5 Da Dn1. n8 D2-4.8 तिष्ठेयुः; G1 परेयुः (for चरेयुः). Da2 D7 T G1.2.5 प्राणिनो; M4 पर्णिने (for पर्णिनो). D5 वरेयुः वर्णमोचने. — °) D4 कुक्ष्य (for कुक्षात्).

18 °) K8.5 V1 B (B3 not collated) Da Dn1. n8 D2-5.7.8 S (G8.4 absent) तु (for अत्र). V1 Bo-2.5 Da D4 बाल्यान् (for बाला). — °) D7 G2 तथा (for यथा). K1 नैतां; K4 Da1 D7.9 T1 G2.5 M1.4 नैतान्; K5 D2.8.8 चैतान्; Bo.4.5 M2 चैनान्; Dn1. n8 D5 चैतान्; G1 तेन (for नैनान्). K5 समीरणं; G1 रिणः (for रणः). — °) Ś1 M2 समीरयत; K1 'जे तु; K8.5 Da Dn1. n8 D2.8.9 'यति; V1 B1.4 D4.5 'येस्तु; D1 'चेते; M1 'जेन; M3 'येण (sic) (for समीरयेत). K1 संकुद्धे;

समीरयेत संकुद्धो यथा जानाम्यहं तथा ॥ १८
ततो निश्चित्य मनसा शल्मलिः क्षुभितस्तदा ।
शाखाः स्कन्धान्प्रशाखाश्च स्वयमेव व्यशातयत् १९
स परित्यज्य शाखाश्च पत्राणि कुसुमानि च ।
प्रभाते वायुमायान्तं प्रत्यैक्षत वनस्पतिः ॥ २०
ततः क्रुद्धः श्वसन्वायुः पातयन्वै महाद्रुमान् ।
आजगामाथ तं देशं स्थितो यत्र स शल्मलिः ॥ २१
तं हीनपर्णं पतिताप्रशाखं

D1 संकुद्धो (for संकुद्धो). — After 18, N (except D7; B3 not collated; Dn1 D5 absent) ins. an addl. colophon [Sub-parvan: Ś1 K B2 Da1 Dn1. n8 D1-5 आपद्धर्मः; V1 B4 राजधर्मः. — Adhy. name: Ś1 K1.2.4.5 V1 B1.2 Da Dn1. n8 D1-5 पवनशा- (Ś1 K1.2 'श-; D1 'स) श्मलिः (Dn3 'ल) संवादः; Bo.5 नारदपवनशास्मलिसंवादः; B3 पवननारदशास्मलिसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 145; B2 154; Da1 24; Dn1 26; D2 20. — Śloka no.: Da Dn1 20.]

19 °) T2 सहसा (for मनसा). — °) K1.8.5 V1 B Da Dn1. n8 D2-5.8.9 शास्मलिः (for श-). K4 क्षतितस्र (sic); G2 क्षुभितस्र (for क्षुभि). K5 Dn3 (also as in text) D7 S (G8.4 absent) तथा (for तदा). — °) K8-5 Bo Dn1. n8 D1.2.8 शाखास्कंधान् (Bo 'धं); V1 B1-2.5 D4.5.7 S (G8.4 absent) शाखाः स्कंधं (D5 'ध-; M1.3 'धे) (for शाखाः स्कन्धान्). K8 प्रशाखांश्च (for 'खाश्च). — °) K1 एवम् (for एव). K1 अपातयत्; K1 (sup. lin.) D7 व्यपां; K4 विशां; B1 D4 व्यसां; M2 व्यशातयन् (for 'तयत्).

20 °) K1 परित्यज्य हि; Bo.1.5 Da D5 संपरित्यज्य (for स परि). Da तु (for च). — °) B1 पत्राणि; D4 पत्राणि (for पत्राणि). Bo.8-8 D5 च फलानि (for कुसुमानि). — °) B1 प्रत्यैक्षत्; D7 S (G8.4 absent) प्रेक्षते स्म (for प्रत्यैक्षत).

21 °) K8 च सन्; D5 स्वसन् (for श्वसन्). — °) Bo.8.5 वनस्पतीन् (for महाद्रुमान्). — °) D1 आजगाम (for आजगाम). K3 वनं; M1-5 [जा]द्रु तं (for [ज]य तं). M2 देहं (for देशं). — °) K5 Dn1. n8 D2.8.8 आस्ते (for स्थितो). K V1 B Da Dn1. n8 D2-4.8.9 शास्मलिः (for श-). D5 संस्थितो यत्र शास्मलिः.

विशीर्णपुष्पं प्रसमीक्ष्य वायुः ।

उवाच वाक्यं स्मयमान एनं

मुदा युतं शल्मलिं रुग्णशाखम् ॥ २२

अहमप्येवमेव त्वां कुर्वाणः शल्मले रुषा ।

आत्मना यत्कृतं कृत्स्नं शाखानामपकर्षणम् ॥ २३

हीनपुष्पाग्रशाखस्त्वं शीर्णाङ्कुरपलाशवान् ।

आत्मदुर्मन्त्रितेनेह मदीर्यवशोऽभवः ॥ २४

एतच्छ्रुत्वा वचो वायोः शल्मलिर्व्रीडितस्तदा ।

अतप्यत वचः स्मृत्वा नारदो यत्तदाब्रवीत् ॥ २५

एवं यो राजशार्दूल दुर्बलः सन्बलीयसा ।

वैरमासज्जते बालस्तप्यते शल्मलिर्यथा ॥ २६

तस्माद्वैरं न कुर्वीत दुर्बलो बलवत्तरैः ।

शोचेद्भि वैरं कुर्वाणो यथा वै शल्मलिस्तथा ॥ २७

न हि वैरं महात्मानो विवृण्वन्त्यपकारिषु ।

शनैः शनैर्महाराज दर्शयन्ति स्म ते बलम् ॥ २८

वैरं न कुर्वीत नरो दुर्बुद्धिर्बुद्धिजीविना ।

C. 12. 5871
B 12. 157. 11
K 12. 155. 20

22 ") Ks Ds पर्णहीनः; Da Gs हीनपत्रं; D1 हीनवर्णः; Ds शीर्णपत्रं (for हीनपर्ण). D1 पतिताग्रशाखं (for 'ग्रशाखं'). — ") Ks B4 Dn1. ns निशीर्णः; V1 D7 T1 G2. 5 विकीर्णः; ' Bo. 8. 5 Ds विहीनः; D4 विस्तीर्ण- (for विशीर्ण-). B1 -पुंसां; B2 -पर्ण (for -पुष्पं). — ") Ds वाचा (for वाक्यं). K (except K1; K2 lacuna) V1 B1. 4 Dn1. ns D2-4. 8. 9 M1-8 एवं; Bo. 2. 8. 5 Da Ds T2 G1. 2 M4 एवं (for एनं). — ") K3. 5 V1 B Da Dn1. ns D2-5. 7. 9 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 युतः (for युतं). Ks. 5 V1 Bo. 1. 3. 4 Dn1. ns D1-5. 8. 9 T1 Gs शाल्मलिम्; B2. 5 D7 T2 G2 शल्मलि- (for शल्मलिं). Ks. 5 B1. 3. 4 Dns D2. 8. 5. 8 उग्र-शाखं; D1. 4 भग्न (for रुग्ण). M2 मुदा युतः शल्म-लिकं निशाखं.

23 Before 23, Ks V1 B Da Dn1. ns D2. 8. 5. 8 ins. वायुरुवाच. — ") K1 एतत्; B2. 8. 5 Ds एवं (for एवं). All MSS. (except S1 D1 M; Dn2 Ds Gs. 4 absent) रवा (for रवां). — ") Ks V1 Bo-2 Da D4. 7 T G1. 2. 5 M1. 4 कुर्यां वै; M1. 8 कुर्यां ते (for कुर्वाणः). K V1 B Da Dn1. ns Ds-5. 8. 9 शाल्मले; G2 शल्मले (sic) (for शल्मले). G2. 5 मृषा (for रुषा). — G1 om. 23^{ad}. — ") K2. 4. 5 Bo. 8-5 Dn1. ns Ds. 5. 7-9 S (Gs. 4 absent) कृच्छ्रं (for कृत्स्नं).

24 B4 partly damaged. — ") Ks Ds हीन-शाखाग्रपुष्पस्त्वं (Ks 'स्पत्वं'). — ") K4 D1 शीर्ताङ्कुरः; B1 शीर्णाङ्कुरः; Da शीर्णपुष्प- (for शीर्णाङ्कुर-). Ks Bo. 2. 8. 5 Dn1. ns Ds. 8. 5. 8 -पलाशकः (Bo 'सकः') (for 'शवान्'). D7 T1 G2. 5 विशी (Gs 'की) शाङ्कुरपल्लवः. — ") K1. 8-5 V1 B Dns D1-2. 5. 7-9 T G1. 2. 5 M2-4 वशागो भवः; Ks -वशोभवः (submetric); Dn1. ns D4 -वशागः कृतः; M1 -वशागोभवत् (for -वशागोभवः). Da1 महदीर्यवशो भव.

25 Before 25, Ks V1 B1. 2. 4 Da Dn1. ns D2-4. 8 ins. भीष्म उवाच. V1 reads 25^{ab} on marg. — ") Da1 वायुः (for वायोः). — ") K2. 8. 5 V1 B Da Dn1. ns Ds-5. 8. 9 शाल्मलिर् (for शल्मलिर्). B1 वृंहितो; S (except T1; Gs. 4 absent) व्रीलितः (for व्रीडि). V1 B1. 2 M2 [S]भवत्; Da भवेत् (for तदा). — ") D7 T1 G2. 5 च तत् (for वचः). B Da D4. 5. 9 T2 G1 श्रुत्वा (for स्मृत्वा). — ") M2. 4 नारदे (for 'दो). G1 M2 तदब्रवीत् (for तदा').

26 ") Ks एकं (for एवं). Dn1. ns हि (for यो). — ") K1 Ds स; V1 B1. 2 Da हि; D1 T2 G1. 2 M सु; T1 Gs तु (for सन्). M4 बली यथा (for बली-यसा). — ") K1 G1. 2 आसज्यते; K4. 5 B4 Dn1. ns D2-4. 8 आरमते; Bo. 8. 5 Ds आसज्जते (for आसज्जते). — ") Ds तथा तं (for तप्यते). K1. 8. 5 V1 B Da Dn1. ns Ds-5. 8. 9 शाल्मलिर् (for श').

27 Ds om. (hapl.) 27. S1 reads 27 and V1 27-28 on marg. B4 damaged. — ") S1 D1 समासा (D1 'स)ज्य; K1. 2. 4 समासाद्य (for न कुर्वीत). — ") D1 बलवत्तरैः. — ") B1. 2 T2 G1. 2 M शोचेत; Da1 शोचेद्भि (for 'द्भि). — ") Ks. 5 V1 B Da Dn1. ns Ds-4. 8. 9 शाल्मलिस् (for श').

28 V1 reads 28 on marg. — ") Dns महाबाहो (for 'स्मानो). — ") V1 Ds दर्शयन्ति (for विवृ-ण्वन्ति). B (except B4) Da कुर्वं (Bs वृण्वं)त्यनप-कारिषु. — ") S1 K1 दर्शयिष्यन्ति; K2. 4 D1 दर्शयन्ति हि (for दर्शयन्ति स्म). Da दुर्बले; M2 वै बलं (for ते बलम्).

29 ") Da1 कुर्वीत (for कुर्वीत). Ks रणे; Ds नरा (for नरो). — Ds om. 29'-31'. — ") Da Dn1 वृद्धि (for बुद्धिर्). Da Dn1 D1 वांति (for

8. 12/5071
B. 12. 157. 11
K. 12. 155. 30

बुद्धिर्बुद्धिमतो याति तूलेष्विव हुताशनः ॥ २९
न हि बुद्ध्या समं किञ्चिद्विद्यते पुरुषे नृप ।
तथा बलेन राजेन्द्र न समोऽस्तीति चिन्तयेत् ॥ ३०
तस्मात्क्षमेत बालाय जडाय बधिराय च ।
बलाधिकाय राजेन्द्र तद्दृष्टं त्वयि शत्रुहन् ॥ ३१
अक्षौहिण्यो दशैका च सप्त चैव महाद्युते ।

बलेन न समा राजबर्जुनस्य महात्मनः ॥ ३२
हतास्ताश्चैव भग्नाश्च पाण्डवेन यशस्विना ।
चरता बलमास्थाय पाकशासनिना मृधे ॥ ३३
उक्तास्ते राजधर्माश्च आपद्धर्माश्च भारत ।
विस्तरेण महाराज किं भूयः प्रब्रवीमि ते ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१

याति). V1 B1 तं प्राप्य याति बुद्धिर्बुद्धिः. —^d) K1
मूलेषु (sic); K4 D4 मूलेषु; K5 Bo. 4. 5 D4 Dn1.
ns D2. 3. 8 नृणेषु; M4 कूलेषु (for तूलेषु).

30 Ds om. 30 (cf. v. l. 29). B4 partly dam-
aged. —^a) G1 हि विद्या-; M2 बुद्ध्या हि (by
transp.). M3 समः (for समं). Dr T G1. 2. 5 समः
कश्चिद् (for समं किञ्चिद्). —^b) V1 B1. 2 D4 पुरुषे-
ब्रिह; T2 G1. 2 M1-3 पुरुषो नृप (G1 M2 'पः) (for
पुरुषे नृप). —^c) D1 यथा (for तथा). G2 बालेन
(for ब). —^d) M2. 4 समं त्विति (for समोऽस्तीति).
K2. 4 D1 T2 G1 M1. 3. 4 चित्तये; V1 B1. 2 D4 निश्चयः;
D5 M2 चित्तय (for चिन्तयेत्). K5 Bo. 2-5 D4 Dn1.
ns D2. 3. 8 न समोऽस्तीति कश्चन.

31 Ds om. 31^a (cf. v. l. 29). —^a) M2 तथा
(for तस्मात्). K2 क्षमेण; K3 नमत; K4 क्षमेय;
D5 नमेत (for क्षमेत). B1. 2 D4 वै काले (for बा-
लाय). —^b) K5 Bo. 2-5 Dn1. ns D2. 3. 8 जडाध-;
D5 बुद्धिमान्; T1 G2. 5 M जडाय; G1 जडाय (for
जडाय). M2 विकलाय (for बधिराय). —^c) D1
बलाधिकाय; M2 'धिकोपि (for 'धिकाय). —^d) B1
M3 तं (for तद्). D4 दृष्टं (for दृष्टं). B2 तव
(for त्वयि).

32^a) T2 G1. 2 M1. 3. 4 अक्षौहिण्यो (for अक्षौ-
हिण्यो). Dn1 D2. 3 दशैकाश्च; Dr T1 G2. 5 महाराज
(for दशैका च). —^b) M2 जलेविन (for ब). D4

समरे; D5 मनसा (for न समा). —^d) Bo. 5 महाद्युते
(for 'त्मनः).

33^a) K4. 5 Dn1. ns निहताश्चैव; D4 हताशाश्चैव;
D2. 3. 8 निहतास्ताश्च (for हतास्ताश्चैव). D4 प्रभग्नाश्च
(hypermetric) (for भग्नाश्च). —^b) V1 B (B4
damaged) D4 M1. 3 महात्मना (for यशस्विना).
—^c) K5 चरता; Bo. 2. 5 D5 पौरुषं (for चरता).
—^d) V1 Dr S (G3. 4 absent) रणे (for मृधे).

34^a) B5 उक्ताश्च ते (hypermetric) (for उक्तास्ते)
K5 Dn1. ns D2-4. 8 उक्ताश्च ते राजधर्मा; Dr T1 G2. 5
उक्तास्त आपद्धर्माश्च. —^b) M4 पाण्डव (for भारत).
—^c) K1 M2 महाराजन्; T2 'प्राज्ञ (for 'राज).
—^d) V1 B भूयः किं (by transp.). K5 Dn1. ns
D2-4. 8 श्रोतुमिच्छति; V1 कथयामि ते; B1 D4 क-
वाणि ते (for प्रब्रवीमि ते).

Colophon. — *Sub-parvan.*: Ś1 K Bo. 1. 3. 4 D4
Dn1. ns D1-5. 8 आपद्धर्म; V1 Dr T2 G1. 2 M राज-
धर्म; B5 राजधर्मे आपरसु. — *Adhy. name.*: Ś1 K
B1 D4 Dn1. ns D1-4 M1. 3 पवननाश (Ś1 K1. 3 D1 M1. 3
'श) स्वमलिसंवादः; V1 Bo. 2-5 D5 पवननारदशास्त्रमलि-
संवादः; D5 शास्त्रमलिसंवादः; M2 बलवद्भैरवदूषणं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 M
157; B1 146; B2 T1 G5 156; B4 T2 G1. 2 155;
D4 25; Dn1 27; D5 21. — *Sloka no.*: D4
Dn1 D5 16; D5 39.

१५२

युधिष्ठिर उवाच ।

पापस्य यदधिष्ठानं यतः पापं प्रवर्तते ।

एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ १

भीष्म उवाच ।

पापस्य यदधिष्ठानं तच्छृणुष्व नराधिप ।

एको लोभो महाप्राहो लोभात्पापं प्रवर्तते ॥ २

अतः पापमधर्मश्च तथा दुःखमनुत्तमम् ।

निकृत्या मूलमेतद्धि येन पापकृतो जनाः ॥ ३

लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्क्रामः प्रवर्तते ।

लोभान्मोहश्च माया च मानस्तम्भः परासुता ॥ ४

अक्षमा ह्रीपरित्यागः श्रीनाशो धर्मसंक्षयः ।

अभिध्याप्रज्ञता चैव सर्वं लोभात्प्रवर्तते ॥ ५

अन्यायश्चावितर्कश्च विकर्मसु च याः क्रियाः ।

कूटविद्यादयश्चैव रूपैश्चर्यमदस्तथा ॥ ६

सर्वभूतेष्वविश्वासः सर्वभूतेष्वनार्जवम् ।

सर्वभूतेष्वभिद्रोहः *सर्वभूतेष्वयुक्तता ।

हरणं परवित्तानां परदारभिमर्शनम् ॥ ७

वाग्वेगो मानसो वेगो निन्दावेगस्तथैव च ।

. 12. 588A
. 12. 150. 8
. 12. 156. 8

152

1 B₄ partly damaged. —^a) M₁₋₃ किम् (for यद्). — K₃ s om. (hapl.) 1^b-2^a. —^b) D₂ यमः (sic) (for यतः). — M₂ om. (hapl.) 1^a-2^d. —^c) V₁ B D₂ D₃ D₄ D₅ D₆ D₇ D₈ D₉ T₁ G₂ s M₁ s. 4 श्रोतुं (for ज्ञातुं). T₂ G₁ अनर्थो (G₁ 'मात्या') नामधिष्ठानं. —^d) D₇ T₁ G₂ s M₁ s. 4 स्वस्तो वै; T₂ G₁ तद्गृहि (for तत्त्वेन).

2 K₃ s om. 2^a; M₂ om. 2 (for both, cf. v. 1. 1). —^a) T₂ G₁ प्रवक्ष्यामि महाप्राज्ञ. —^b) D₂ नराधिपः. —^c) D₄ 9 महाप्राहो (for 'प्राहो').

3 D₂ G₁ om. (hapl.) 3^a-4^b. —^a) V₁ B₁ 2 D₂ D₃ T₂ G₂ M ततः (for अतः). M₂ पापाद् (for 'पम्'). V₁ B D₂ D₃ अकीर्तिश्च (for अधर्मश्च). —^b) M₂ अनुत्तरं (for 'मम्'). V₁ B D₂ D₃ समंतादुभयं रूप. —^c) V₁ B D₂ D₃ S (G₁ om.; G₂ s absent) वै (for हि). —^d) K₁ ये तु; V₁ यो हि (for येन). D₂ पापकृतं. K₃ जनः (for जनाः).

4 D₂ G₁ om. 4^a (cf. v. 1. 3). —^b) B₂ s प्रवर्तते (for 'तते'). — K₁ om. (hapl.) 4^a-5^d. D₂ reads 4^a twice. —^c) G₁ मोहं (for 'हश्च'). T₂ G₁ मानं (for माया). B₂ D₃ लोभान्मोहस्त्वमापजो (B₂ 'जं'). —^d) D₂ मानसंभः; D₃ मानः संभः; T₂ G₁ मानास्त्वभः (T₂ 'भं'). K₃ परासुता; V₁ B₂ परायुता; B₁ परा युता; D₂ (first time) परासुतः (for 'युता').

5 K₁ om. 5 (cf. v. 1. 4). —^a) G₁ हि (for ह्री-). —^b) V₁ B₁ D₂ [s] धर्मसंक्षयः; D₂ D₃ धनसंक्षयः; D₇ S (G₂ s absent) [s] य (G₂ हि) धनक्षयः (for धर्मसं). —^c) K₁ 4 D₁ अविद्या (K₂ 'विज्ञा'; K₃ 'भिज्ञा') प्रज्ञता; K₃ B₂ 4 s D₂ D₃ s G₂ अभिध्याप्र-रूपता (B₂ G₂ 'प्राज्ञता'; D₂ s. 8 'प्रेक्ष्यता') (for 'प्रज्ञता'). D₂ चैव (for चैव). D₃ अभिध्याप्र मयाचैव; D₇ T₂ G₁ अविद्या प्राज्ञता चैव. —^d) K₂ सर्वो (for सर्व). B₂ प्रवर्तते (for 'तते').

6 ^a) V₁ B₂-3 s D₂ D₃ अत्यागश्च (for अन्या-यश्च). K₃ V₁ B₂-2 s वितर्कश्च; D₇ कुतर्कश्च (for [अ]वितर्कश्च). K₁ अन्यायजाभितर्कश्च; K₃ B₂ D₂ D₃ D₄ s S (G₂ s absent) अत्यागश्चावितर्कश्च (B₂ S [G₂ s absent] 'तर्कश्च'; D₄ 'कर्षश्च'; D₂ अत्यागश्चा-वितर्कश्च (sic). —^b) B D₂ D₃ D₄ s 3 वा क्रिया (for याः क्रियाः). D₄ क्रिया यास्तु विकर्मणः; D₇ S (G₂ s absent) क्रिया या च (D₇ याश्च; M₂ चापि; Mad. ed. चैव) विकर्मसु. —^c) D₂ कुलं (for कूट-). K₁ s. 5 V₁ B D (except D₁; D₂ D₃ absent) S (G₂ s absent) विद्यामदश्च (for 'दयश्च'). D₇ S (G₂ s absent) चापि (for चैव). —^d) K₂ मवास्; D₁ सहास् (for -). D₂ रूपमैश्वर्यतस्तथा.

7 D₂ om. (hapl.) 7^a. S₁ K₃ D₂ D₃ D₄ s. 3 transp. 7^a and 7^d. D₇ S (G₂ s absent) om. (hapl.) 7^b. D₁ transp. 7^b and 7^c. —^b) D₂ नार्जवं (for [अ]र्जा). —^c) D₂ om. 7^d; V₁ reads it on marg. —^d) V₁ B₂ D₂ भोगैर्दु (for 'भूतेर्दु'). S₁ K₂ 4

C. 12. 9865
B. 12. 152. 8
K. 12. 152. 8

उपस्थोदरयोर्वेगो मृत्युवेगश्च दारुणः ॥ ८
ईष्यवेगश्च बलवान्मिथ्यावेगश्च दुस्त्यजः ।
रसवेगश्च दुर्वारः श्रोत्रवेगश्च दुःसहः ॥ ९
कुत्सा विकत्था मात्सर्यं पापं दुष्करकारिता ।
साहसानां च सर्वेषामकार्याणां क्रियास्तथा ॥ १०
जातौ बाल्येऽथ कौमारे यौवने चापि मानवः ।
न संत्यजत्यात्मकर्म यन्न जीर्यति जीर्यतः ॥ ११

D1 सुकृता; K1 [अ]सुकृता; Ks [अ]शान्तता; Ks संकृतिः; V1 Bo. 5 Da1 D1 S (G2. 4 absent) [अ]सुकृता; B1. 4 शकृता; B2. 8 सकृता; Da2 Dn1. n8 D2. 3. 8 [अ]सुकृतिः (Da2 'ताः; Dn3 'ते:); Ds [अ]शकृता; Ds संतता (for * [अ]युक्तता). — °) Ks -चित्तानां (for 'वि'). — °) Ś1 K2. 4. 5 V1 B Dn1. n8 D1-3. 8 'भिमर्षणं; Ds 'वमर्षणं (for 'भिमर्शनम्).

8 °) B2 om. (hapl.) गो मानसो वे. K (except K1) V1 B (B2 om.) Da Dns D2-4. 8 T2 G1 मनसो (for मा'). — °) K1 निद्रा; D7 T1 G2. 5 [s]विद्या- (for निन्दा). D2 om. (hapl.) from स्तयैव up to वेत (in 8°). — °) Ks om. from द्रयो up to मात्सर्यं (in 10°). B1 वेगश्च (hypermetric) (for वेगो). — °) K1 Ds मृत्युश्च (for मृत्यु). K1 (marg.) B2-8 तु (for च). D1 तथापरः (for च दारुणः).

9 Ks om. 9 (cf. v. 1. 8). B4 partly damaged. — °) Bo Ds तु (for च). — °) D1 -वर्गश्च (for -वेगश्च). Bo तु; Ds सु (for च). Dn1. n8 D2-4. 8 दुर्जयः (for दुस्त्यजः). — °) B1 वागवेगश्च (submetric) (for रसवे'). V1 B Da Dn1. n8 D2. 3. 5. 8 M1. 3. 4 दुर्धायः (M1 'यः); D7 T1 G2. 5 दुर्धायः; T2 G1 दुर्धारः (for दुर्वारः). — °) B1 सु (for च).

10 Ks om. 10° (cf. v. 1. 8). — °) K2 विकंथा; V1 B1. 2 Da विहिंसा; D4 विवत्सा; G1 विकर्म (for विकत्था). — °) D7 T G1. 2. 5 पापदुष्कर्म- (G1 'र-') (for पापं दुष्कर-). Ks D1 -कारिताः (D1 'तां) (for 'ता). — °) D1 अकार्याणां च (hypermetric). Da2 Dns क्रिया (for क्रियास्).

11 °) D7 S (G2. 4 absent) जातो (for 'तौ). K (except K1) Bo. 5 Dn1. n8 D2. 3. 7-9 T1 G2. 5 च; T2 G1 [s]पि; M2 न (for स्य). — °) Bo. 1. 5 बापि; B8 D7 T1 G6 बाय; Da2 G2 चाय (for चा-

यो न पूरयितुं शक्यो लोभः प्राप्त्या कुरुद्वह ।
नित्यं गम्भीरतोयाभिरापगाभिरिवोदधिः ।
न प्रहृष्यति लाभैर्यो यश्च कामैर्न तृप्यति ॥ १२
यो न देवैर्न गन्धर्वैर्नासुरैर्न महोरगैः ।
ज्ञायते नृप तत्त्वेन सर्वैर्भूतगणैस्तथा ।
स लोभः सह मोहेन विजेतव्यो जितात्मना ॥ १३
दम्भो द्रोहश्च निन्दा च पैशुन्यं मत्सरस्तथा ।

पि). Ks. 5 Da Dn1. n8 D2. 3. 8. 9 मानवाः (for 'वः). — °) K (except K1) V1 B1 Da2 Dn1. n8 D2. 3. 8 संत्यजति (for 'जति). Da2 [आ]यैकर्म (for [आ]त्म). Bo. 5 न त्यजत्यात्मनः कर्म; D4 सतां सदात्मकमैव; D7 S (G2. 4 absent) न त्यज (G2 'जं) त्यात्मक (T2 'ता) मैकं (M2 'तं; M4 'को). — °) Ks Dn1. n8 Ds यो न; Ds यत्र (for यन्न). Ds जीर्यते (for 'तः).

12 °) K1 प्राप्य; B1 प्रेष्युः; B2 प्राप्तः (for प्राप्त्या). D7 S (G2. 4 absent) लोभः प्रीत्या (M2 लोभध्याधिः) कथंचन. — °) Bo. 5 T G1. 2. 5 नित्य- (for नित्यं). Ds गभीर- . — °) Ks om. from गाभि up to कामै (in 12°). Ds ह्वार्णवः (for ह्वोदधिः). — °) Ks प्रहृष्यति; M2 प्रगृह्यति (for प्रहृष्यति). Ś1 K2. 4 D1 लाभैर्यो; K1 यो लोभो; Ks V1 B2. 4 Dn1 Da. 9 T2 G1. 2 M यो लाभैः; Bo-2. 5 Da Dn2 D2. 4. 7. 8 T1 Gs यो लाभैः (by transp.); Ds यो लोभे. — °) K1 कामैश्चर्यः; Ks V1 Bo. 2. 3. 5 Dn1. n8 D2. 3. 5. 8 M कामैश्च (by transp.); B1. 4 Da D2 T2 G1 कामैश्चर्यैर् (B1 'र्यान्); G2 कामैश्चैव. Bo लिप्यति; B2 Da2 D7 S (G2. 4 absent) तृप्यते; Da1 तप्यते; Ds लिप्यते; Ds तृप्यति (for तृप्यति).

13 °) V1 Da जीयते; T2 G1 जायते (for ज्ञायते). D7 T2 G1 नृ (D7 न) पतित्वेन (for नृप तत्त्वेन). — °) Bo Ds. 8. 9 M2 सर्व- (for सर्वैर्). V1 B1. 2 Da देव-गणैस् (for भूतं). M1. 8 तदा (for तथा). — °) Ks Dns Ds लोभः सहि; B1 लोभेन च (for लोभः सह). — °) D4 न जेतव्यो; Ds विजातव्यो; T2 विजि (for विजे). Ks D7. 9 T1 G2. 5 महात्मना; Da [s]नसूचता (for जितात्मना).

14 °) M1. 3. 4 दम्भो (for दम्भो). D1 द्रोह (for द्रोहश्च). K1 lacuna for अ निन्दा च पैशु. K2. 4 Da निद्रा; D7 S (G2. 4 absent) मोहश्च (for निन्दा). — °) Ks. 5 Da2 Dn1 D2. 3. 8. 9 पैशुन्यं; Da1 पैशुन्यं

भवन्त्येतानि कौरव्य लुब्धानामकृतात्मनाम् ॥ १४
 सुमहान्यपि शास्त्राणि धारयन्ति बहुश्रुताः ।
 छेत्तारः संशयानां च क्लिश्यन्तीहाल्पबुद्धयः ॥ १५
 द्वेषक्रोधप्रसक्ताश्च शिष्टाचारबहिष्कृताः ।
 अन्तःक्षुरा वाङ्मधुराः कृपाशुलभास्त्वणैरिव ।
 धर्मवैतसिकाः क्षुद्रा मुष्णन्ति ध्वजिनो जगत् ॥ १६

(for वैशुन्यं). B1 मत्सरं (for 'रस्'). D7 S (Gs. 4 absent) मित्रा वैशु (D7 T1 G5 M4 'शू'न्यमत्सरं (T2 G1 'रं'; M2.8 'रा'; M4 'र:'). — °) Ks भवति (for 'न्ति'). M4 [ए]षां तु (for [ए]तानि). B0 D7 S (Gs. 4 absent) कौतैय (for कौरव्य).

15 °) K1 G1 सुमहंत्यथ; V1 Da 'हांत्यर्थः; Bo. 2.5 D7 T2 G2 M 'हांत्यथ (for 'हान्त्यपि). — °) V1 Bo-8.5 Da D4.8.7 S (Gs. 4 absent) धारयन्तो (for 'यन्ति). K1 बहुश्रुतं (for 'श्रुताः). — °) D7 T1 G2.5 M2.4 भेत्तारः (for 'छे'). — °) K1 Dns D4 क्लिष्यन्ति. T2 [आ]त्मबुद्धयः (for [अ]ल्प).

16 B4 partly damaged. — °) Ks द्वेषक्रोधः; Bo.5 द्वेषः (B5 'ष' क्लेश (for द्वेषक्रोध). Ks प्रयुक्ताश्च (for 'प्रस'). — °) Ks V1 B (except B1; B4 damaged) Da Dns D2.8.8 अंतःक्षुरा; D5 अंतःकुद्रा; T2 अंतःक्षुरा (for अन्तःक्षुरा). — °) D0 कर्म- (for धर्म-). K1 वैतसिका; Ks वैतसिका; K4 वैतस्यकाः; D1 वैतसिका; D4.8 वैतसिकाः (for 'वैतसिकाः). K1 lacuna for the portion from क्षुद्रा up to मार्गांस (in 17°). V1 B1.2 Da क्रूरा; B5 कुद्रा (for क्षुद्रा). — °) Dns पुष्णन्ति; D4 स्तुवन्ति (for मुष्णन्ति). K4 ध्वजिनो (for ध्वजिनो).

17 K1 lacuna for 17°. — °) Ś1 K2.4 D1 कुरुते; D2.8 कुर्वते (for कुरुते). Ks om. (hapl.) from च up to विक्रियते (in 18°). T2 G1 तु (for च). T2 G1 वादांस (for मार्गांस). — °) V1 B1.2 Da विभूषितान् (for बलाश्रिताः). Dns D2.8.8.8 T2 G1.2 तान्हेतुबलमाश्रिताः. — D1 om. (hapl.) 17°d. — °) Ks D0 स्वर्गमार्गः; K4 Dns D2.8.8 सत्तां (K4 Dns सर्वान्) मार्गान्; V1 B2.5 Da D4 T2 G1 M सर्वं (T2 G1 धर्म) मार्गान्; Bo सर्वमार्गः; B1 स तु मार्गान्; Ba.4 सत्तां मार्गः; D5 सर्वे मार्गं (for सर्वं मार्गं). G2 सन्मार्गान्निप्रलुपन्ति. — °) Bo.8.8 Dns D2.4.7.8 T1 G2.8 लोभजानेषु (for लोभाजानेषु). Bo.8.4 D5

कुर्वते च बहून्मार्गास्तांस्तान्हेतुबलाश्रिताः ।
 सर्वं मार्गं विलुम्पन्ति लोभाजानेषु निष्ठिताः ॥ १७
 धर्मस्याहियमाणस्य लोभग्रस्तैर्दुरात्मभिः ।
 या या विक्रियते संस्था ततः साभिप्रपद्यते ॥ १८
 दर्पः क्रोधो मदः स्वप्नो हर्षः शोकोऽतिमानिता ।
 तत एव हि कौरव्य दृश्यन्ते लुब्धबुद्धिषु ।

[अ]नुष्ठिताः; B5 D4.7 S (Gs. 4 absent) [अ]धिष्ठिताः; Dns D2.8.8 [अ]वस्थिताः (for निष्ठिताः). Ks D0 लोभा (Ks 'भ' ज्ञानेन निष्ठिताः; V1 B1.2 Da लोभजा-लैरधिष्ठिताः.

18 = (var.) B. 12. 260. 11. Ks om. up to विक्रियते (cf. v. l. 17). — °) Ks B4 Dns D4 T1 (G2.5 M8.4 द्वियमाणस्य; V1 Bo.2.3.5 Da Dns M1 क्रियं; B1 [अ]क्रियं; D7 T2 G1 द्वीयं; M2 प्रियं (for [अ]द्वियं). — °) K4 लोभग्रस्ते दुरात्मनि. — V1 reads 18°-19° on marg. 18°d is damaged in B4. — °) B1 Da या (B1 जा) ति; T2 M1 यया; G1 यया (for या या). K1 D8 विक्रियते; Dns विक्रियन्ते; D4 [अ]धिक्रियते; D5 वा क्रियते (for विक्रियते). — °) Ks सा वि; K5 V1 B1-8 Da Dns D4-8.7.8 T G1.2.5 M2.4 सापि (for साभि). K1.5 T2 प्रवर्तते; V1 B1.2 Da न विद्यते; D4 प्रभिद्यते; M2.4 प्रणश्यति (for 'प्रपद्यते). Bo.5 सततं सा प्रपद्यते; D5 M1.8 ततः सा विप्रणश्यति.

19 V1 reads 19°abed on marg. — °) K1.2.4 दर्पक्रोधौ; D1 दर्पक्रोधौ; T2 G1 दर्पः (G1 'पे' शोको; M2 दर्पक्रोधो (for दर्पः क्रोधो). Ś1 K1.2.4 D1 T2 G1.2 M2-4 मदस्वप्नो (K1.2.4 D1 'मौ); B1 मदः सुप्तो; Da D5 दमः स्वप्नो; D4 दमः स्वप्नो (for मदः स्वप्नो). — °) G1 क्रोधो (for शोको). Ba.5 D4.7 [स]भिमानिता; D0 [स]विमां; T1 G2.5 [स]वमानिता; G1 हि मां; M1.8 [स]पमां; M2 [स]वमानिताः; M4 [स]वमानितः (for सतिमानिता). Ś1 K1.2.4 Da D1.5 T2 हर्षशोका (Da2 'पंशोको; D1 'हांशोका; D5 'पं' शोका; T2 'पं' शोको) भिमानिता (Ś1 K1 Da 'नितः; K4 'नता; D1 'नतः); V1 B1.2 हर्षः शोकावमानिता. — °) Ks.5 V1 B Dns D2-8.7.8 M पते पृव हि; T1 G2.5 पतदेव हि; T2 पतानि वेह; G1 पतावानिह (for तत पृव हि). D7 S (Gs. 4 absent) कौतैय (M2 दृश्यन्ते) (for कौरव्य). — °) Da दृश्यते; D7 T1 G1.5 दृश्यते; M2 निलं वै (for दृश्यन्ते). Bo.8.5 स्वल्पः; D7.8.8 कषु; D5

C. 12. 5897
B. 12. 158. 21
K. 12. 156. 20

C. 12. 589B
B. 12. 158.
K. 12. 156.

एतानशिष्टान्वध्यस्व नित्यं लोभसमन्वितान् ॥ १९
शिष्टांस्तु परिपृच्छेथा यान्वक्ष्यामि शुचिव्रतान् ।
येषु वृत्तिभयं नास्ति परलोकभयं न च ॥ २०
नामिषेषु प्रसङ्गोऽस्ति न प्रियेष्वप्रियेषु च ।
शिष्टाचारः प्रियो येषु दमो येषु प्रतिष्ठितः ॥ २१
सुखं दुःखं परं येषां सत्यं येषां परायणम् ।
दातारो न गृहीतारो दयावन्तस्तथैव च ॥ २२
पितृदेवातिथेयाश्च नित्योद्युक्तास्तथैव च ।
सर्वोपकारिणो धीराः सर्वधर्मानुपालकाः ॥ २३

चारुप (for लुब्ध-). —^a) G₂ एकान् (for एतान्).
Da शिष्टान् (submetric); Dr अरिष्टान् (for अशिष्टान्).
—^c) D₅ नित्य- (for नित्यं).

20 ^a) Bo. 2. 2. 5 Da D₅. 7 G₂ च (for तु). —^b)
Bo. 4. 5 D₅ यद्; M₅. 4 तान् (for यान्). D₅ पश्या-
मि (for वक्ष्यामि). V₁ B₁ शुभ्रव्रतान्; D₄ शुचिव्रत;
T₂ शुभ्रव्रतान्; G₁ शुभाव्रतान् (for शुचिव्रतान्). —^c)
V₁ Dn₁ D₂. 8. 8 येषां (for येषु). K₁ M₁. 8 [अ]वृ-
त्ति-; B Da Dns D₅. 7 T₁ G₂. 5 M₂ [आ]वृत्ति- (for
वृत्ति-). —^d) D₁ परलोकं; T₂ M₂ 'लोके (for
'लोक-). M₂ -क्षयं (for -भयं).

21 B₁ partly damaged. —^a) B₁ नामिषेषु; D₁
नामिषेषु; D₄ नापि येषु (for नामिषेषु). V₁ B₁. 2. 5
Da₁ Dr S (G₂. 4 absent) च संगोस्ति; D₅ प्रसंगो वा
(for प्रसङ्गोऽस्ति). —^b) Bo D₁ प्रियेषु (for [अ]प्रि-).
D₁ om. च. K₈ V₁ B₁-2. 5 Da₁ D₅. 7. 9 S (G₂. 4
absent) नाप्रियेषु (B₂ 'ये च' प्रियेषु च (D₅ वा).
—^c) K₃ Da₂ शिष्टाचारं (K₃ 'र-') (for 'चारः) K
(except K₅) V₁ B (except B₂) D₁. 4 परो; D₅
परा (for प्रियो). —^d) V₁ Bo. 4. 5 सुखदुःखं; D₅
**सुख- (for दमो येषु).

22 ^a) G₁ M₁ सुख- (for सुखं). K₈. 5 Bo. 2. 5
Dn₁. ns Da. 2. 5. 8 G₂ दुःखं समं; Dr T₁ G₂ दुःखपरं
(for दुःखं परं). V₁ B₁. 2. 4 Da D₄ T₂ सुखदुःखे समे
येषां; M₂ सुखदुःखपरो येषां; M₅ सुखदुःखं वरं येषां.
—^b) B₁. 2 येषां सत्यं (by transp.). —^c) D₅ om.
22^a-23^b. —^a) Ś₁ K₁ T₂ G₁ [स]तुष्टं (K₁ G₁ 'प्र')ही-
तारो; V₁ B₁-5 Da न गृही- (for न गृही-).

23 D₅ om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). —^a) Ś₁ K₂. 4
D₁ पितृलोकातिथेयाश्च; T₂ G₁ पितृदेवाश्च ये प्रोक्ता.

सर्वभूतहिताश्चैव सर्वदेयाश्च भारत ।

न ते चालयितुं शक्या धर्मव्यापारपारगाः ॥ २४
न तेषां भिद्यते वृत्तं यत्पुरा साधुभिः कृतम् ।
न त्रासिनो न चपला न रौद्राः सत्पथे स्थिताः ॥ २५
ते सेव्याः साधुभिर्नित्यं येष्वर्हिंसा प्रतिष्ठिता ।
कामक्रोधव्यपेता ये निर्मा निरहंकृताः ।
सुव्रताः स्थिरमर्यादास्तानुपास्त्व च पृच्छ च ॥ २६
न गवार्थं यशोर्थं वा धर्मस्तेषां युधिष्ठिर ।
अवश्यकार्यं इत्येव शरीरस्य क्रियास्तथा ॥ २७

—^a) K₅ B₁ Dn₁. ns D₅ T₂ G₁ वीराः (for धीराः).
Da सर्वधर्मोपकरणाः. —^d) D₅ स्वस्व- (for सर्व-).
Bo. 5 -धर्मार्थ-; Dr -कर्मानु- (for -धर्मानु-).

24 ^a) M₂ -भूतानताश्च (for -भूतहिताश्च). —^b)
Ś₁ K₄ D₁ सर्वोपेयाश्च; M₄ सर्वदेवाश्च (for 'देवाश्च').
—^c) G₁ पालयितुं (for चाल-). —^d) Bo. 5 Dr S
(G₂. 4 absent) धर्मव्यापार- (for 'व्यापार-). K₂. 2. 5
V₁ B Dn₁. ns D₂-5. 7-9 S (G₂. 4 absent) -कारिणः;
Da -कांक्षिणः (for -पारगाः).

25 ^a) K₅ V₁ Bo-8 Da₁ विद्यते (for मि-). —^b)
B₁ कृतः. —^c) Dr G₂ तत्रासीनाः; T G₁. 5 न त्रा-
सी (T₂ G₁ 'सि')ना (for न त्रासिनो). Dr T G₂. 5 अ-
चपला (for न च-). B₂ Da सुकम्पका ह्यचपला. —^d)
Da Dr T₁ G₂. 5 अरौद्राः; G₁ नाभद्राः (for न रौद्राः).
B₁ T₂ M सत्पथि; D₁. 4 G₁ सत्पथ- (for 'थे).

26 ^a) V₁ B₁. 2 Da सेव्यान्ते (by transp.). —^b)
Dns D₅ अर्हिंसाः. K₅ Dns D₈. 9 प्रतिष्ठिताः; K₄
'हता (for 'हिता). Dr S (G₂. 4 absent) असाधुंश्च
विव (G₁ 'स'जयेत्. —^c) V₁ B₁. 2 Da वै (for ये).
—^d) K₂ निर्ममः; G₁ निर्ममं (for 'मा). —^e)
Ś₁ D₁ सुव्रताः; D₅ अव्रताः; Dr T₁ G₂ सुवृत्ताः; T₂
G₁ सुव्रताः; G₂ सुवृत्ता (for सुव्रताः). G₁ स्थित-
(for स्थिर-). M₂ -मर्यादस् (for 'दास्).

27 ^a) K₅ V₁ B Da Dn₁. ns D₂. 2. 5. 8 M₂ धनार्थ-
यं; D₄ वार्गार्थं च (hypermetric); Dr. 9 T G₁. 2. 5
M₁. 2. 4 वार्गार्थं (for गवार्थं). —^b) B₁ om. (hapl.)
from धर्म up to न (in 28^a). V₁ Bo. 2-3 D₅ विशां
पते; B₂ नराधिप; Da नराधिपाः (Da₁ 'पः) (for
युधिष्ठिर). —^c) K₅ V₁ Dn₁. ns D₂-5. 8 अवश्यं;
G₂ अव * (for अवश्य-). Dr S (G₂. 4 absent) का-

न भयं क्रोधचापल्यं न शोकस्तेषु विद्यते ।
 न धर्मध्वजिनश्चैव न गुह्यं किञ्चिदास्थिताः ॥ २८
 येष्वलोभस्तथामोहो ये च सत्यार्जवे रताः ।
 तेषु कौन्तेय रज्येथा येष्वतन्त्रीकृतं मनः ॥ २९
 ये न हृष्यन्ति लामेषु नालामेषु व्यथन्ति च ।
 निर्ममा निरहंकाराः सच्चस्थाः समदर्शिनः ॥ ३०
 लामालामौ सुखदुःखे च तात

प्रियाप्रिये मरणं जीवितं च ।
 समानि येषां स्थिरविक्रमाणां
 बुद्धात्मनां सच्चमवस्थितानाम् ॥ ३१
 सुखप्रियैस्तान्सुमहाप्रतापा-
 न्यत्तोऽग्रमत्तश्च समर्थयेथाः ।
 दैवात्सर्वे गुणवन्तो भवन्ति
 शुभाशुभा वाक्प्रलापा यथैव ॥ ३२

C. 12. 5911
B. 12. 156. 35
A. 12. 156. 34

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२

यम् (for -कार्यं). Bo. 2-5 Da धर्मस्यार्थं (Bs. 5 Da 'य') प्रवृत्तिश्च. — ^a) Ks Da. 7 S (Gs. 4 absent) क्रिया (Ms 'या') यथा; Dns कृतास्तथा (for क्रियास्तथा).

28 B1 om. up to न (of. v. l. 27). — ^a) V1 B2 D5 भय- (for भयं). Ks Da Dn1. ns D2. 8 -चा- पल्ये (for 'ल्य'). — ^b) V1 B (B1 om.) Da D5 शोकस्तेषु न (by transp.). — ^c) D5 अधर्म- (for न धर्म-). B1 -ध्वनिकाश्च; T1 G5 -वर्जिनश्च (for -ध्वजिनश्च). — ^d) D4 गह्यं (for गुह्यं). Ks Dn1. ns D2. 8 कंचिद् (for किञ्चिद्). D7 S (Gs. 4 absent) आ- श्रिताः (for 'स्थिताः').

29 B4 damaged. — ^a) Bo. 2. 5 [अ]मोहस्र; B2 D5 लोभस्र (for [अ]लोभस्र). Bo. 2. 5 [अ]लोभो (for [अ]मोहो). — ^b) Ks. 5 Dn1. ns D2. 5. 8 स्थिताः (for रताः). — ^c) Ś1 Ks. 4 D1. 9 कौरव्य (for कौन्तेय). D7 G2 रज्येथा; D9 रज्यस्व (for रज्येथा). — ^d) K2. 4 येषां तन्त्रीकृतं मनः; Ks Da. 9 तेष्वतन्त्रीरतं मनः; Ks Dn1. ns D2. 8 येषां न भ्रष्टयते पुनः; V1 Bo. 2. 5 Da येषु (Bs. 5 'त्व') तन्त्रीरतं मनः; D7 T1 G2. 5 येष्वतन्त्री- (G2 'त्री') रनुत्तमा; T3 G1 M येषु तत्र (M तत्र-) रतं मतं.

30 ^a) K4 लोकेषु; D5 लोभेषु (for लामेषु). — ^b) Da1 न लोभेषु; T2 M4 न लामेषु (for नाला). G2 नालामे व्यथन्ति च. — ^c) K1 निर्दमा; Da1 नि- मेमो (for 'मैमा'). M2 निर्मुक्तास्ते न संदेहः. — ^d) D1 सात्वस्थाः; D5 संतुष्टाः (for सखस्थाः). Ś1 K2 D2 समदर्शनाः (K2 'न:'); V1 B1. 2 Da प्रियदर्शनाः; T2 सर्वदर्शिनः (for सम').

31 B2. 4 partly damaged. — ^a) D7 T1 G2. 5

लामालामे. Ks M2 सुखं दुःखे; D1 सुखदुःखं (for सुख- दुःखे). D1 एता न (sic); D5 तथा वै; M2 तथा तात (for च तात). — ^b) Bo transp. मरणं and जीवितं. — ^c) M4 येषां (for येषां). B1 Da हि स्थिर- क्रमाणां; G1 स्थिरविक्रियाणां (for 'विक्रमाणां'). — ^d) Ks Dn1. ns D2. 4. 8 बुद्धसर्ता; V1 Bo. 2. 4 Da T2 G2 बुद्धात्मनां (G2 'ना'); B5 M4 बुद्धात्मनां; D9 बुद्धा- र्मनां; G1 बुद्धात्मनां (for बुद्धात्मनां). Ks Dn1. ns D2. 4. 8 सखपथे (D4 'थि') स्थितानां; V1 Bo. 1. 2. 5 Da सखधमा; D5. 7 S (Gs. 4 absent) सखपथि स्थि' (D5 'थे स्थि'; D7 G2. 5 'दि स्थि') (for सखमवस्थि').

32 ^a) G1 सुखं (for सुख-). V1 Bo. 2. 4. 5 Da T2 G1 प्रियास्तान्; B1. 3 प्रिय (Bs 'चा') स्तान्; D9 प्रिय- स्थान् (for प्रियैस्तान्). Ks. 5 Dn1. ns D2. 5. 8 धर्म- प्रियास्तान्. Ks Bo. 2-5 T2 सुमहा (Ks 'हान्') प्रभावान्; Ks V1 B1 Da Dn1. ns D2. 5. 8 सुमहानुभावान्; D9 सुमहप्रभावान्; M2 सुमनाः प्रतापवान् (for सुमहाप्रता- पान्). D7 T1 G2. 5 सुखप्रियांश्चापि महाप्रतापान्. — ^b) Ś1 K2 D1 यांस्त्वं; K1 यस्ते; K4 यस्त्वं; K5 V1 Bo. 2. 5 Da Dn1. ns D2. 5 दांस्ते; D8 क्षांस्ते; D9 यज्ञे; T1 G2. 5 युक्तो (for यत्तो). Ś1 K2. 4 प्रमत्तश्च (for अग्रमत्तश्च). Ks. 5 Da Dn1. ns D2. 5. 8 T3 M2 समर्थयेथाः (for समर्थं). — ^c) Ks-5 Das Dns D2. 8 दैवान्सर्वे; D4 दैवान्सर्वो. — ^d) Ks B4 Das Dn1. ns D2. 5. 8. 9 शुभाशुभे (D9 'भौ') (for शुभाशुभा). D9 वाक्प्रलापौ (for 'लापा'). Ks. 5 Dn1. ns D2. 4. 8 त- थान्ये; Bo. 5 D5 तथैव (for य').

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K V1 B1. 2 Dn1 Dns D1-2. 9 आपद्धर्म; Das D7 S' (Gs. 4 absent) राजधर्म. — Adhy. name: Ś1 सुकोनाध्यायः; K1-8

१५३

C. 12. 5912
B..12. 159.1
K. 12. 157.1

युधिष्ठिर उवाच ।

अनर्थानामधिष्ठानमुक्तो लोभः पितामह ।

अज्ञानमपि वै तात श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १

भीष्म उवाच ।

करोति पापं योऽज्ञानान्नात्मनो वेत्ति च क्षमम् ।

प्रद्वेष्टि साधुवृत्तांश्च स लोकस्यैति वाच्यताम् ॥ २

अज्ञानान्निरयं याति तथाज्ञानेन दुर्गतिम् ।

अज्ञानात्क्लेशमाप्नोति तथापत्सु निमज्जति ॥ ३

युधिष्ठिर उवाच ।

अज्ञानस्य प्रवृत्तिं च स्थानं वृद्धिं क्षयोदयौ ।

मूलं योगं गतिं कालं कारणं हेतुमेव च ॥ ४

श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यथावदिह पार्थिव ।

अज्ञानप्रभवं हीदं यद्दुःखमुपलभ्यते ॥ ५

भीष्म उवाच ।

रागो द्वेषस्तथा मोहो हर्षः शोकोऽभिमानिता ।

कामः क्रोधश्च दर्पश्च तन्द्रीरालस्यमेव च ॥ ६

Bo. 2-5 Da D4 लोभाध्यायः; D6 लोभोपाख्यानं; M2 लोभनिंदा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 147; B2 T1 G5 157; B3.4 G1.2 156; Da1 26; Dn1 28; D8 22; T2 150; M1.2.4 158; M3 168. — *Sloka no.*: Da Dn1 D8 35; Dn3 34; D9 75.

153

1 B1 om. 1 with the preceding ref. — ^a) V1 B (B1 om.) Da अनिष्ठानाम् (for अनर्थानाम्). K2 M3 अधिष्ठानाम् (for 'नम्'). D5 अधिष्ठानमधिष्ठानम्. — ^b) M1.3 उक्त- (for उक्तो). — ^c) V1 Da राजेंद्र; Dr S (G3.4 absent) कौरव्य (for वै तात).

2 G2 om. the ref. B1 युधिष्ठिर (for भीष्म). — ^a) Dr अज्ञानं; T1 G2.5 अज्ञानान् (for योऽज्ञानान्). — ^b) V1 B1.2 Da D4 T2 G1 M विदते; B3.5 वैति च (for वेति च). K2-5 V1 Bo-4 Dn3 D2.3.5.8 क्षयं; D1.4 G1 क्षमां (for क्षमम्). — ^c) V1 B1.2 Da Dr S (G3.4 absent) द्विषते (for प्रद्वेष्टि). K3 D4 वृत्तानां; K4 Bo.8-5 युक्तानां; D1 भूतांश्च (for वृत्तांश्च). — ^d) K1.3 V1 Bo.1.5 D1.2-5.9 G1.2 M1-3 लोकस्येति; Da1 श्रेति (for 'स्येति'). B1.2.5 Da T2 G1 M वच्यतां (for वाच्यताम्).

3 ^a) M3 अज्ञानं (for 'नान्'). K3 D9 नरकं (for निरयं). Ś1 K2.4 D1 M1.8 याति (for याति). — ^b) D1 यथा (for तथा). Da1 दुर्मतिं (for 'गतिम्'). D5 दुर्गतिं तात गच्छति. — ^c) B1.2.5 (marg.; orig. as in text) द्वेषम् (for क्लेशम्). — ^d) K4 Bo.8 तथाज्ञानं (for 'पत्सु'). B2 Da तथैवापत्सु मज्जति.

4 T1 G2.5 om. the ref. — ^a) B3 अज्ञानं च; Da1 अज्ञानश्च; T2 प्रज्ञानस्य (for अज्ञा). (G1 प्रवृद्धि; M1.3.4 प्रवृत्तिम् (for 'त्ति'). Dr T1 (G2.5 प्रज्ञानाम् प्रवृत्तिं च; M1.3 (also) प्रजनं च प्रतिष्ठानां; M2 प्रजनं च प्रतिष्ठां च. — ^b) K5 B2.4 Dn1.3 D1-3.5.8 स्थानं वृद्धिः; Bo.2 स्थानं वृद्धं; Dr S (G3.4 absent) स्था- (Dr T1 G1.5 ज्ञा; G2 दा) नवृद्धि- (M3 'त्ति') (for स्थानं वृद्धि). Dr T2 G1.2 M3.4 क्षयोदयान्; T1 G5 'दयात् (for क्षयोदयौ). — ^c) K1 D9 मूलयोगं; K3 Da Dr M1.2 मूलं स्थानं; V1 मूलं योगः; D4 M3.4 मूलस्थानं; T1 G2.5 मूलं स्थानं; T2 G1 रुढस्थानं (for मूलं योगं). K3 मतिं (for गतिं). — ^d) D9 कारणं चेह तस्य यत्.

5 ^a) T2 G1 चार्थेन (for तत्त्वेन). — ^b) M1.8 इव (for इह). T2 G1 भारत (for पार्थिव). — Before 5^a, Dr T1 G2.5 ins. भीष्म उवाच. — ^c) Bo.5 (G1 अज्ञानं; B3 अज्ञानः (for 'न'). K5 V1 Dn1.3 D2.3.7.8 T1 G5 प्रसवं; Bo.2.5 (marg. as in text) कारणं (for प्रभवं). K3 हीनं (for हीदं). D5 ज्ञानं प्रभवते हीदं. — ^d) Da D1 अनु (D1 'प' लभ्यते (for उप').

6 Dr T1 G2.5 om. the ref. — ^b) M3 हर्षः. K1 [5]भिमानिता; K3 [5]तिमानिता; B2 [5]यमानिता; Dr.9 S (G3.4 absent) [5]तिमानि (G1 'न' ता (for 5मि). — ^c) Da1 D9 G1 कामः; M2 शोकः (for कामः). Ś1 K2.4 D1 लोभश्च (for दर्पश्च). — ^d) K3.5 V1 B Da Dn1.3 D2-3.7-9 T G1.2.5 तन्द्री (V1 Dn3 D2.3.8 'द्वी' (for तन्द्रीर्). K3.5 V1 B3.5 Dn1.3 D2-4.7-9 T2 G1 चालस्यम्; Bo-2.5 Da D5 T1 G2.5 ह्यालस्यम् (B1 ह्यालसम्) (for आलस्यम्).

इच्छा द्वेषस्तथा तापः परवृद्धयुत्तापिता ।

अज्ञानमेतन्निर्दिष्टं पापानां चैव याः क्रियाः ॥ ७

एतया या प्रवृत्तिश्च वृद्ध्यादीन्यांश्च पृच्छसि ।

विस्तरेण महाबाहो शृणु तच्च विशां पते ॥ ८

उभावेतौ समफलौ समदोषौ च भारत ।

अज्ञानं चातिलोभश्चाप्येकं जानीहि पार्थिव ॥ ९

लोभप्रभवमज्ञानं वृद्धं भूयः प्रवर्धते ।

स्थाने स्थानं क्षये क्षैण्यमुपैति विविधां गतिम् ॥ १०

मूलं लोभस्य महतः कालात्मगतिरेव च ।

छिन्नेऽच्छिन्ने तथा लोभे कारणं काल एव हि ॥ ११

तस्याज्ञानानु लोभो हि लोभादज्ञानमेव च ।

सर्वे दोषास्तथा लोभात्तस्माद्लोभं विवर्जयेत् ॥ १२

G. 12. 5923
B. 12. 159. 12
K. 12. 157. 12

7 G₁ reads 7^a twice. — ^a) Da₂ तात (for तापः). — ^b) K₁ D₁ परवृद्धयुत्तापिता; K₄ परविद्धयुप^a; B D₆ मानो धन्याभि (B₁ धन्याभि-; B₂ धन्याभि)मान्ता (D₆ लापिता); D₇ परवृद्ध्यापि तापिता; M₁₋₃ "वृद्धयुप"; M₁ परप्रवृत्त्युपकारिता. — ^c) D₇ एवं (for एतन्). — ^d) V₁ B_{1.2} D_{7.9} T₁ G_{1.5} M₂ या (D₉ याः) क्रिया (for याः क्रियाः).

8 ^a) K₃ V₁ B_{1.2} Da₂ Dn_{1.18} D_{2.3.7-9} S (G_{2.4} absent) एतस्य यः (K₃ V₁ Da₂ D₆ M या; B₁ यां; Dn_{1.18} D_{2.3} वा; D_{2.7} च); K₅ एतेषां च; Da₁ एतश्च या; D₄ एतद्वृत्त्या (for एतया या). K₄ Dn_{1.18} D_{2.3} प्रवृत्तेश्च; K₅ D₆ [अ]प्रवृत्तेश्च; B_{1.2} D₇ T G_{1.2.6} प्रवृत्ति (for प्रवृत्तिश्च). Bo. 3-5 D₆ एतस्य पापवृत्तेश्च (B₅ marg. यां प्रवृत्ति च). — ^b) K₂ M वृद्ध्या (M₁ "द्धा")दीनां च; K₃ वृद्ध्यादीन्यांश्च; Bo-2.4 D_{1.3.5.3} वृद्ध्यादीन्यांश्च (D₁ "नां च); D₇ वृद्ध्यादीनां च; T₂ वृद्ध्यादीन्यश्च; G₁ प्रत्यादीनां च; G₂ वृद्ध्यादींश्चापि (for वृद्ध्यादीन्यांश्च). D₇ T G_{1.2.6} पश्यति; M निश्चयः (for पृच्छसि). — ^c) All MSS. (except S₁ K_{2.4} D₁; Dn₂ D₆ G_{2.4} absent) मङ्गराज (for "बाहो"). — ^d) Dn₁ तत्र; D_{1.9} M₁ तर्धं; T₂ तस्य; M₂ सर्वम् (for तच्च). K₅ Dn_{1.18} D_{2.3.8} विशेषतः; D₁ M₂ ज्ञेयं (for विशां पते).

9 ^a) S₁ K (except K₅) D₁ सुखफलौ; V₁ B (B₁ damaged) D₆ सुखफलौ; Da दुःखफलौ; Dn₃ सम-फलौ; T₂ G₁ M₂ समफलौ (for "फलौ"). — ^b) B₁ समदोषौ (for "दोषौ"). — ^c) V₁ Bo-2.5 T₁ G₁ चारि; D₄ अपि; D₇ T₂ G₁ M चैव; G₂ चाभि- (for चाति-). B₁ लोभाश्च; D₆ -लोभं (for -लोभश्च). — ^d) Dn₁ D₄ एतच्च (for एतं). V₁ B_{1.2} Da एत-जानीहि भारत; D₇ T G_{1.2.5} M₄ एवं जानीष्व भारत; M₁₋₃ एतौ ज्ञात्वा विवर्जये (M₂ "वेत्").

10 ^a) Bo. 5 (marg. as in text) अज्ञानप्रभवं वृद्धं; B₅ अज्ञानं प्रभवं लोभं. — ^b) K₃ D₄ G_{1.2} M_{1.3.4} वृद्धे; V₁ वृत्तं; B₁ वृद्धि; B₅ (marg. as in text)

लोभं; D₇ T₁ G₅ वृद्धेर; T₂ वृद्धिर; M₂ वृद्धौ (for वृद्धं). V₁ B_{1.2.4} Da D_{1.4} (also as in text) T₂ G₂ प्रवर्धते (for "वर्धते"). — ^c) K₁ क्षये स्थूलं; K₂ 4.5 V₁ D_{1-3.8} स्थाने स्थाने; Bo. 3-5 स्थानं स्थाने (for स्थाने स्थानं). K_{1.3.4} V₁ B_{1.4} Da D_{4.7.9} S (G_{3.4} absent) क्षये (K₁ "जे; B₄ T₁ "यं) क्षीणम्; K₅ Dn_{1.18} D_{2.3.8} भवेत्क्षीणम्; Bo. 2.3.5 क्षयं क्षीणे (for क्षये क्षैण्यम्). — ^d) Dn₃ उपैति (for "ति"). B₁ Da परमां (for विविधां). — After 10, the sequence in T₂ is: 11^a, 11^d-12^a, 11^b, 12^c, 13, 11^c, 11^d-12^a (r), 12^b.

11 ^a) T₁ G_{1.5} लोभस्य. K_{3.5} Da₁ Dn_{1.18} D_{2-4.8} मोहो वै; Da₂ यो नो वै; T₁ G_{1.5} हेतुश्च (for महतः). — D₇ T₁ G₅ om. 11^b. — ^b) K₃ V₁ B Da₂ D_{4.5} कालात्मा; T₂ G₁ M कामात्मा (for कालात्म-). G₂ कारणं लोभ एव च. — D₇ T₁ G₅ read 11^c and repeat (with var.) 11^d after 13. G₁ M read 11^c-12^b after 13; while G₂ reads 11^d after 13. — ^c) K₄ V₁ B (except B₁) Da₂ Dn_{1.18} D_{2.3.5.8} छिन्ने भिन्ने; Da₁ छिन्नभिन्ने; D₄ विच्छिन्ने च; M₂ छिन्ने छिन्नं; M₁ भिन्नभिन्ने (for छिन्नेऽच्छिन्ने). D₆ लोके (for लोभे). — ^d) V₁ Da D_{4.7} T₁ (last two first time). 2 G_{1.5} (first time) M लोभ (for काल). K₅ V₁ Bo. 1.3.4 Da Dn_{1.18} D_{2-4.7} (first time). 3 T (both first time) G_{1.5} (first time) M च; B₅ ह (for हि). D₇ T₁ (both second time) G_{2.5} (second time) दिवं प्राप्ता जनाधिप (D₇ [second time] "पा:); T₂ (second time) कारणं लोभ एव च.

12 For the sequence in T₂, cf. v. l. 10; and for that in G₁ M, cf. v. l. 11. B₄ partly damaged. — ^a) M₄ तथा (for तस्य). K₅ Da₁ Dn_{1.18} D_{2.3} [अ]ज्ञानादि; Bo. 2.3.5 D₅ [अ]ज्ञानाच्च; Da₂ D₁ ज्ञानादि; T₂ (both times) G₁ M [अ]ज्ञानस्य (for [अ]ज्ञानानु). Bo. 2-5 लोभश्च; D₆ लोको हि (for लोभो हि). B₁ D₆ तस्याज्ञानानु लोभो हि; D₇ T₁ G_{2.5} कामात्मा गतिरेव च (cf. 11^b). — ^c) K_{1.3.5} V₁

C. 12. 5924
B. 12. 159. 13
K. 12. 157. 13

जनको युवनाश्वश्च वृषादर्भिः प्रसेनजित् ।
लोभक्षयादिवं प्राप्तास्तथैवान्ये जनाधिपाः ॥ १३

प्रत्यक्षं तु कुरुश्रेष्ठ त्यज लोभमिहात्मना ।
त्यक्त्वा लोभं सुखं लोके प्रेत्य चानुचरिष्यसि ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

युधिष्ठिर उवाच ।

स्वाध्यायकृतयत्नस्य ब्राह्मणस्य पितामह ।
धर्मकामस्य धर्मात्मनिं नु श्रेय इहोच्यते ॥ १
बहुधादर्शने लोके श्रेयो यदिह मन्यसे ।

असिल्लोके परे चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
महानयं धर्मपथो बहुशाखश्च भारत ।
किं सिद्धेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतम् ॥ ३
धर्मस्य महतो राजन्बहुशाखस्य तत्त्वतः ।

B1 Da Dn1. ns D2. 3. 8. 9 G1 M1-8 सर्व- (for सर्वे).
Bo G1. 2 M2 लोभात् (for 'भात्'). —^d) D1 लोभो
(for लोभं). D7 परित्यजेत् (for विवर्जयेत्).

B2 T2 G1. 2 157; B4 156; Da1 27; Dn1 29
D2 23; T1 G2 158; M 159. — Sloka no.: Da1
Dn1. ns D2 14.

13 For the sequence in T2, cf. v. l. 10; and
for that in G1 M, cf. v. l. 11. —^b) B1. 2 वृषादा-
(B2 'द'र्भः; D2. 1 T1 G2. 5 वृषद्वः; T2 G1 वृषा-
द्वि- (G1 'र्वी'); M2 वृषादंभः (for 'द'र्भिः). —^c)
B2 Da1 सत्त्वा लोभं (for लोभक्षयाद्). Da यातस्य
(for प्राप्तास्य). —^d) G1 तथान्ये च (for तथैवान्ये).
K2. 3 D2 नराधिपाः (for जना). V1 B1. 2 Da ये
चान्ये पृथिवीक्षितः; T2 तथान्ये जनकाधिपाः. — After
13, D7 T1 G2 read 11^c and repeat (with var.)
11^d; while G2 reads 11^{cd} after 13.

14 ^a) D7 T1 G2 प्रत्यक्षस्य (for 'क्षं'). D7 S (G2. 4
absent) नरश्रेष्ठ (for कुरु). —^b) V1 B Da D2. 5
T2 G1. 2 M इहात्मनः; D7 T1 G2 इहात्मनः; D2 महा-
त्मना (for इहात्मना). —^c) K2 V1 B1 Da D2. 7. 9
S (G2. 4 absent) सुखी; D2 कथं (for सुखं). —^d)
K4 प्रति (for प्रेत्य). K2 D2 वातुः; V1 B1. 2 Da
D2. 9 चेह (for चानु). D7 S (G2. 4 absent) प्रेत्य
चेह च मोदते (T2 'से').

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K V1 B1 Da
Dn1 D1-5. 9 आपद्धर्मः; B2. 3. 5 D7 S (G2. 4 absent)
राजधर्मः. — Adhy. name: Ś1 K1-4 Bo. 2-5 Da Dn1
अज्ञानाध्यायः; K2 Dn2 D2. 3 आत्मज्ञानाध्यायः; V1
B1 लोभाध्यायः; D1. 4 ज्ञानाध्यायः; M2 अज्ञानवर्णनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): B1 148;

154

1 ^a) K2 V1 B1. 2 Dn1. ns D2-4. 8 स्वाध्याये (for
'य'). T1 G2. 5 यत्नस्य (for 'यत्नस्य'). —^b) K2
Dn1. ns D2. 3. 8 नरस्य च; Da1 ब्राह्मणश्च (for ब्राह्म-
णस्य). K2 पितामहः; D7 S (G2. 4 absent) विशे-
षतः (for पितामह). —^c) T2 G1 धर्मात्मन्य (for
धर्मकामस्य). —^d) K2 G1 नु; M2 न (for नु).

2 ^a) D7 बहु वा (for बहुधा). —^b) V1 अभि-
(for इह). —^c) D2 तातो (sic) (for तन्मे).

3 ^a) D1 महामयं (for महानयं). M2 धर्मपथे (for
धर्मपथो). —^b) Da2 शाखाश्च (for 'शाखाश्च'). Dn1
om. (hapl.) from भारत up to शाखस्य (in 4^b).
—^c) Ś1 K2-4 V1 B1. 2 Da Dn1 D1. 9 किं सिद्धेव हि;
D2. 3 किंचिदेवेह; T2 किं नु सिद्धिह (for किं सिद्धे-
वेह). —^d) K1-3 Da. 9 अनुष्ठेयः; Da1 अनुष्ठेय- (for
अनुष्ठेय). K4 तमे (for तमं). Da परं (for मतम्).

4 Dn1 om. up to शाखस्य (cf. v. l. 3). —^a)
Da1 धर्मश्च (for 'स्य'). —^b) Bo शाखाश्च (for 'स्य').
D4 भारत (for तत्त्वतः). —^c) D2 om. 4^{cd}; V1 reads the
same on marg. —^d) T2 G1 सर्वं तत् (by transp.).
K2. 5 V1 Dn1 D2. 3. 3 तत्त्वतः; Bo. 3-5 भारत; B1. 3

यन्मूलं परमं तात तत्सर्वं ब्रूह्यतन्द्रितः ॥ ४

भीष्म उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि येन श्रेयः प्रपत्स्यसे ।

पीत्वामृतमिव प्राज्ञो ज्ञानवृत्तो भविष्यसि ॥ ५

धर्मस्य विधयो नैके ते ते प्रोक्ता महर्षिभिः ।

स्वं स्वं विज्ञानमाश्रित्य दमस्तेषां परायणम् ॥ ६

दमं निःश्रेयसं प्राहुर्वृद्धा निश्चयदर्शिनः ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ॥ ७

नादान्तस्य क्रियासिद्धिर्थावदुपलभ्यते ।

दमो दानं तथा यज्ञानधीतं चातिवर्तते ॥ ८

दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं च दमः परम् ।

विषाम्पा तेजसा युक्तः पुरुषो विन्दते महत् ॥ ९

दमेन सदृशं धर्मं नान्यं लोकेषु शुश्रुम् ।

दमो हि परमो लोके प्रशस्तः सर्वधर्माणाम् ॥ १०

प्रेत्य चापि मनुष्येन्द्र परमं विन्दते सुखम् ।

दमेन हि समायुक्तो महान्तं धर्ममश्नुते ॥ ११

सुखं दान्तः प्रक्षपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ।

सुखं पर्येति लोकांश्च मनश्चास्य प्रसीदति ॥ १२

C. 12. 5937
12. 160. 12
12. 158. 12

Da Dns M1. 3. 4 [अ]शेषतः; D1 तन्द्रितः (for [अ]तन्द्रितः).

5 M2 om. 5^a-6^b. —^a) V1 B2 Da हन्त तेहं प्रवक्ष्यामि; B1 D7 S (M2 om.; G2. 4 absent) तत्तेहं (B1 हन्त ते) संप्रवक्ष्यामि. —^b) K1 प्रपश्यसे; K2 Bo. 2-3 Dn1. ns D2. 3. 4. 8 ब्रूवाप्स्यसि; V1 D4 M4 प्रपत्स्यसि (M4 'ते'); B1 प्रपश्यसि (for 'त्स्यसे'). —^c) D1 मत्वा (for पीत्वा). S1 K1. 4 D1. 9 प्राज्ञ (for 'ज्ञो'). —^d) D7 T1 G2. 5 येन वृत्तो; T2 G1 न वृत्तो हि (for ज्ञानवृत्तो). B2 चरिष्यसि (for भवि').

6 M2 om. 6^{ab} (cf. v. 1. 5). —^a) K2 विषयो; D2 विषये (for विषयो). K1 V1 B1 Da D2 लोके; K2. 4 B2 G1 [5] नैके; D1 नेको (for नैके). D4 धर्मस्य विषयानेके. D7 T1 G2. 5 नैकाते (for नैके ते). K2 V1 B1-4 Da Dn1. ns D2-3. 4 ये वै (for ते ते). M2 प्रोक्तं (for प्रोक्ता). B2 महारमभिः; Da मनी (Da1 'नि') विभिः (for महर्षिभिः). —^c) D2 सुखं (for स्वं स्वं). T2 G1 आवृत्य (for आश्रित्य).

7 With 7, cf. B. 12. 220. 2. —^a) T1 दमार् (for दमं). D1 निःश्रेयसे; T2 G1. 2 M2-4 निःश्रेयसं (for निःश्रेयसं). B2 Da दमो (B2 'मं') निःश्रेयमित्याहुर्. —^b) Bo. 1. 8 बुधा; T2 बुधा (for वृद्धा). B (except B4) Da D2 निश्चितः (for निश्चयः). Da दक्षेनः (Da2 'ना'). D7 T1 G2. 5 M बुद्धानामिति दर्शनं (T1 G2 'क्षिणः').

8 8^{ab} = (var.) B. 12. 220. 3^{ab}. —^a) K2 Dn1. ns D2. 3. 4 दमाचस्य; V1 B D2 दमादेव; Da दमो देव (for नादान्तस्य). —^b) D7 S (G2. 4 absent) कथयिष्य (for यथावद्). Bo. 2. 5 विद्वयते (for लभ्यते). —^c) V1 M2 तपो (for तथा). K1 वृद्धो; B1 T2

G1 ज्ञानम्; B2 Da Dn1 D2 यज्ञम् (for यज्ञार्). —^d) S1 K1. 2 D1. 8 आधीतं; K2 आधीते; M अतिर्थाश्च (for अधीतं). M1. 3 चापि (for चाति-).

9 = (var.) B. 12. 220. 4. —^b) M1 पवित्रश्च (for 'त्र'). B1 T1 G2 दमं (for दमः). —^c) D1 विषाम्पा (for 'प्पा'). D1 तेजसो; T2 G1 तपसा (for तेजसा). —After 9^{ab}, the sequence in Da is: 11^d, 12, 13, 10, 11^{ab}, 11^d (r), 14. B1 Da om. 9^d. —^d) G2 फलं (for महत्). —After 9, V1 reads 12-13.

10 For the sequence in Da, cf. v. 1. 9. B1 reads, while B2 repeats, 10-11 after 13. —^a) V1 B1 Da सदृशो (for 'शं'). V1 B1 Da धर्मो; M2 नान्यं (for धर्मं). —^b) V1 Da नान्यो; M2 धर्मं (for नान्यं). K1 लोके तु (for लोकेषु). K1. 2 D4. 1. 8 S (except M4; G2. 4 absent) शुश्रुमः; V1 B1 Da दृश्यते (for शुश्रुम्). —^c) K1 D1 परमं (for 'मो'). D7 T1 G2. 5 धर्मः (for लोके). —^d) K2 B2. 3 D2 'कर्मिणां; V1 B1. 5 Da D2. 7 S (G2. 4 absent) 'कर्मणां; Bo 'धर्मणां; D1 'कर्मणात् (for 'धर्मिणाम्').

11 For the sequence in B1. 2 Da, cf. v. 1. 10, 9. —^a) K2 चाति; K2 Dn1. ns D2. 3. 4 चात्र; T2 G1 चेह (for चापि). —^b) D2 विद्यते परमं सुखं. —^c) D1 धर्मेण (for दमेन). T2 G1 [ह]हि (for हि). Da. 5 समायुक्तं (D4 'कौ'); D7 T1 G2 M2 सदा युक्तो; M2 समो युक्तो (for समायुक्तो).

12 = (var.) B. 12. 220. 5. For the sequence in V2 Da, cf. v. 1. 9. —^a) K2 दमः; D1 T1 G2. 5 ततः; G1 दाता (for दान्यः). Da स्वपिति हि

C. 12. 5938
B. 12. 160. 13
K. 12. 158. 13

अदान्तः पुरुषः क्लेशममीक्षणं प्रतिपद्यते ।

अनर्थाश्च बहूनन्यान्प्रसृजत्यात्मदोषजान् ॥ १३

आश्रमेषु चतुर्ष्वर्हदममेवोत्तमं व्रतम् ।

तस्य लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ॥ १४

क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।

इन्द्रियावजयो दाक्ष्यं मार्दवं हीरचापलम् ॥ १५

अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः प्रियवादिता ।

अविवित्सानस्रया चाप्येषां समुदयो दमः ॥ १६

गुरुपूजा च कौरव्य दया भूतेष्वपैशुनम् ।

जनवादोऽमृषावादः स्तुतिनिन्दाविवर्जनम् ॥ १७

कामः क्रोधश्च लोभश्च दर्पः स्तम्भो विकथनम् ।

मोह ईर्ष्याविमानश्चेत्येतदान्तो न सेवते ॥ १८

अनिन्दितो ह्यकामात्माथाल्पेच्छोऽथानस्रयकः ।

समुद्रकल्पः स नरो न कदाचन पूर्यते ॥ १९

(for प्रसृजति). Bo. 8-5 Ds सुखं च दांतः स्वपिति. —^b) B1. 2 Da सुखी (for सुखं). Da1 Ds प्रतिबुध्यसे (Ds 'ति') (for 'बुध्यते'). T2 सुखेनेह प्रबुध्यते. —^c) Dr T1 G2. 5 पश्यति (for पश्येति). Bo. 8. 5 लोकेषु; T2 G1 कलांश्च (for लोकांश्च). —^d) Ds मनसापि (for मनश्चास्य).

13 For the sequence in V1 Da, cf. v. l. 9. —^a) B1 द्वेषम्; G1 क्लेशम् (for क्लेशम्). —^b) Dr T1 G2. 5 सं (T1 Gs स) प्रपद्यते (for प्रति). —^c) Ds अदपान् (for अन्यान्). —^d) Ds विसृजति; T2 प्रसृज्यति; G1 प्रसृजति (for प्रसृजति). D1 G1 दोषवान् (for 'जान्'). Ds अयसृज्वात्मदोषवत्. — After 13, B1 reads, while B2 repeats, 10-11.

14 For the sequence in Da, cf. v. l. 9. —^a) D1. 8 चतुर्बाहुर (for 'र्षाहुर'). —^b) T2 G1 दमः; G2 धर्मम् (for दमम्). Ds एवोत्तरं (for 'मं'). Dr T1 G2. 5 दमं; T2 G1 M बलं (for व्रतम्). — 14^{ad} = B. 12. 220. 9^{ab}. —^c) Dr S (except M2; Gs. 4 absent) दमः (for तस्य). —^d) T2 G1 एषां (for येषां). Ś1 K2 मतः; K4 मदः; D1 मताः (for दमः).

15 Ks Dr G1 om. (hapl.) 15-16. —^a) K1. 3 V1 B Da Dn1. ns D2-5. 8 T Gs इन्द्रियाभिजयो दाक्ष्यं; G2 M इन्द्रियाणां जयो दाक्ष्यं. —^d) B1 M2. 8 भार्जवं (for भार्दवं). D1 श्रीर् (for हीर्).

16 Ks Dr G1 om. 16 (cf. v. l. 15). 16^{ab} = (var.) B. 12. 220. 9^{ad}. —^a) Da1 Ds अकर्म (Da1 'र्ष' प्यम् (for अकार्षं)). —^b) K1 संतोषः (for 'षः'). — Bs om. 16^{ad}. —^c) Ks V1 Bo-2. 4 Dn1. ns D2-5. 8 M1. 2 अविहिंसा; Da1 अविहित्सा; T2 G2 अहिंसा च; Ms अपि हिंसा (for अविहित्सा). T1 Gs अहिंसा अनस्रया च. —^d) V1 Bo-2. 5 Da. 5 एषां; Da T G2. 5 M2-4 येषां (for [अ]प्येषां). Da. 5 दमं; M2 गुणः (for दमः).

17^a) Ds कर्तव्या (for कौरव्य). —^b) Dr S (Gs. 4 absent) सदा (for दया). Ks. 3 B1. 2. 4 Dn1. ns D1-4. 8 पैशुनं (for [अ]पै'). — 17^{ad} = (var.) 12. 220. 11^{ab}. V1 reads 17-18^d on marg. —^c) B2 T1 Gs जनवादं (for 'दो'). Ks Dn1. ns D2. 5. 7. 8 जनवादं मृषावादं; Ds T2 G1. 2 जनवादमृषा (T2 G1 'स्तुती' वाद्- (Ds 'दं'). —^d) T2 G1 मृषा- (for स्तुति). Bo. 5 Dn1. ns -विवर्जनं (for -विवर्जनम्).

18 V1 reads 18 on marg. —^a) Bo. 4 कामं (for कामः). Bo. 8-5 Ds दर्पश्च (for लोभश्च). Ks B1. 2 Da Dn1. ns D2-4. 7. 8 S (Gs. 4 absent) कामं क्रोधं च लोभं (B1. 2 Da हर्षं) च (Ds वा). —^b) K1. 3 (marg.; orig. as in text) Ds धर्मः; Bo. 8-5 लोभः; Ds मोहः (for दर्पः). Ks Dn1. ns D2. 5. 8 दर्पं खंभं; B1. 2 Da दमं दर्पः; T1 G2. 5 M दर्पं दमं (M खंभं); T2 G1 दर्पं दर्पः (for दर्पः स्तम्भो). Ds विकथनः. —^c) Ks. 5 Dn1. ns D2-4. 8 रोपम्; Bo. 8-5 Ds क्रोध (for मोह). Ś1 Ks D1. 9 च मानश्च; Ks Dns D2-4. 8 [अ]वमानं; V1 Bo. 8-5 Ds [अ]भिमानश्च; Dn1 [अ]पमानं (for [अ]वमानश्च). B1. 2 Da मानमीर्ष्या (Da 'र्ष्या' च मोहं च; Dr S (Gs. 4 absent) मानमीर्ष्या (G1 'क्षया' मस्रयां च. —^d) B1. 2 Da दांतो ह्येतान् (for एतदान्तो). Ks V1 Bo. 8-5 Dn1. ns D2. 5. 7. 8 S (Gs. 4 absent) नैतान् (Ks Dn1. ns D2. 5. 8 नैव) दांतो (Ms 'ता' निषेवते; Ds नैवादांतो विवर्जयेत्).

19 V1 om. 19^a-20^b; G1 om. (hapl.) 19-20. —^a) Bo. 8. 5 इनिषेवो; B1 Da ह्य (Da. 2 स्व) कामार्थो (for 'मात्मा'). —^b) Ks Ds नास्वेवेव; Ks बुद्धिसंक्षो (sio); Bo. 8. 5 आत्मसंस्थो; B1 आत्मस्थोय; Ds आत्मनोर्था; Ds तथास्वेच्छो (for [अ]थास्वेच्छो). K1 [s]पि (for स्थ). B1 अन्योच्छास्त्रात्पल्लुपाः (sio); B2 स्वय तस्मादुल्लुपः; B2 (marg.) Da Ms. 4 अ- (Ms. 4 स्व) स्वेच्छायाप्य (B2 m 'च्छोयाप्य'; Ms. 'च्छो-

अहं त्वयि मम त्वं च मयि ते तेषु चाप्यहम् ।
 पूर्वसंबन्धिसंयोगाच्चैतद्दान्तो निषेवते ॥ २०
 सर्वा ग्राम्यास्तथारण्या याश्च लोके प्रवृत्तयः ।
 निन्दां चैव प्रशंसां च यो नाश्रयति मुच्यते ॥ २१
 मैत्रोऽथ शीलसंपन्नः सुसहायपरश्च यः ।
 मुक्तश्च विविधैः सङ्गैस्तस्य प्रेत्य महत्फलम् ॥ २२
 सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मविद्वधः ।
 प्राप्येह लोके सत्कारं सुगतिं प्रतिपद्यते ॥ २३

याम्य)लोलुपः; D₁ T G₂.s M₁ स्वल्पेच्छायाप्यलोलुपः;
 M₂ सुजल्पोयाप्यलोलुपः. —^a) K₅ Dn₁.ns D₂-4 कथं-
 चन; D₁ T G₂.s M कदाचिन् (for कदाचन). K₅
 D₅ कथंचन स पूर्वते.

20 G₁ om. 20; V₁ om. 20^{ab} (for both, cf. v. l. 19). —^a) K₄ D₁ समत्वं; B₁ (twice). 2.4.s Da D₂. 7 T G₂.s M₂ मयि त्वं (for मम त्वं). —^b) K₅ Dn₅ D₂. 3. 5.s मयि तेषु तथा (D₅ 'वा')प्यहं. —^c) Ś₁ K₄ D₁. 4 पूर्वसंबन्धः; D₁ सर्वसंबन्धि (for पूर्व). K₅ V₁ B₂. 4 Dn₁.ns D₂. 2. 5. 7. 8 T G₂.s M₁. 2. 4 -संबोर्ग; B₁ -साम्याहं (sic); B₂ -योगं च (for -संयोगान्). —^d) D₂ हानैर्; D₂ नैनान्; T₁ G₅ M₁-s न तद्; M₂ न तु (for नैतद्). D₁ निषेव्यते (for 'वते').

21 —^a) D₁ T₁ G₅ सर्व- (for सर्वा). B₂ सर्वाभ्रमास (for सर्वा ग्राम्यास). —^b) M₂ लोक- (for लोके). D₁ corrupt. —^c) D₄ प्रशंसास्य (for 'सं'). —^d) T₂ ये (for यो). Bo. 8-s न श्रयति; B₁ न सेवेत; B₂ Da न सेवति; D₁ S (G₂.s absent) न सेवेत (for नाश्रयति).

22 V₁ reads 22 on marg. B₁ partly damaged. —^a) K₄ [s]ति; B₁. 2 Da हि; D₁. 2 [s]ति (for स्य). —^b) T₁ G₂.s सुसहायस्य (for सुसहाय-). T G₂.s M चरश्च (for -परश्च). K₅ Dn₁.ns D₂. 2. 4.s प्रसन्नात्मात्मविद्वध (D₅ 'तु') यः; D₂ स्वसहायोपरिषयः; D₂ स्वसहायै यो हरिपरिषयश्च यः (sic). —^c) D₅ om. 22^a-23^b. —^d) K₅ B₁. 2. 4 Dn₅ D₂. 3.s मुक्तस्य; T₂ मुक्ताश्च; M₁ मुक्तं च; M₂ मुक्त* (for मुक्ताश्च). K₄ रागैश्च (for सङ्गैश्च). —^e) K₅ Dn₁.ns D₂-4.s T₂ G₁ फलं महत् (by transp.); B₁ Da महाफलं.

23 = (var.) B. 12. 220. 12^a-13^b. D₅ om. 23^{ab} (of. v. l. 22). —^a) D₂ सुवृत्तः; D₁ सुवृत्ता;

कर्म यच्छुभमेवेह सद्गिराचरितं च यत् ।
 तदेव ज्ञानयुक्तस्य मुनेर्धर्मो न हीयते ॥ २४
 निष्क्रम्य वनमास्थाय ज्ञानयुक्तो जितेन्द्रियः ।
 कालाकाङ्क्षी चरन्नेवं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २५
 अभयं यस्य भूतेभ्यो भूतानामभयं यतः ।
 तस्य देहादिमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ २६
 अवाचिनोति कर्माणि न च संप्रचिनोति ह ।
 समः सर्वेषु भूतेषु मैत्रायणगतिश्चरेत् ॥ २७

G. 12. 5992
 B. 12. 160. 27
 K. 12. 158. 27

D₄ सुवृत्तः; T₁ G₂.s सवृत्तः (for सुवृत्तः). D₁ सवृत्तं शीलसंपन्नं. —^b) Bo. 8-s च यः (for बुधः). —^c) = 31^a. D₁ प्राप्येव; G₂ प्राप्येव (for 'प्येह'). D₂.s लोक- (for लोके). M₁.s संस्कारं (for सत्कारं). —^d) B₁ D₅ स्वर्गं समनिपद्यते.

24 B₁ partly damaged. —^a) K₅ D₂. 3.s यः (for यच्). B₂. 4 शुभमं च (for 'मेव'). D₅ कर्मजं शुभमं चेह. —^b) Dn₅ चरेत् (for च यत्). —^c) K₅ V₁ Bo. 2. 3.s Dn₁.ns D₂-4.s T₂ G₁.s M₁-s वरमं न; D₅ वेदम न; D₁ T₁ G₅ M₂ वरमंनि (for धर्मो न). V₁ B (B₂ damaged) Da विधीयते (for न हीयते). K₄ मुनिधर्माश्च हीयते.

25 —^a) D₅ बलम् (for वनम्). —^b) T₁ G₂.s कालकाङ्क्षी (for कालाकाङ्क्षी). Dn₁.ns D₂. 3.s चर-
 ल्येवं; D₅ T₁ G₅ M₁-s चरन्नेव; T₂ वने चैवं; G₂ चरन्नेह (for 'मेवं'). G₁ कालाकाङ्क्षितवानेवं.

26 With 26, cf. B. 12. 192. 4. 26^{ab} = (var.) B. 12. 220. 15^{ab}. —^a) D₁ T₁ G₅ सर्व- (for यत्). D₁ भूतस्य (for भूतेभ्यो). —^b) B₂ D₅ चाभयं (for अभयं). B₁ च यत्; T G₂.s कुतः (for यतः). —^c) 26^{cd} = Manu. 6. 40^{cd}. —^d) B₁ om. (hapl.) 26^d-29^a. —^e) V₁ B₂ Da D₁.s T₁ G₂.s M कथंचन (for कुतश्चन). D₅ भयं नेहासि किंचन.

27 B₁ om. 27 (of. v. l. 26). —^a) D₂ T₁ G₂.s M₂.s अवाचिनोति; M₂ अवाचीनोपि (sic) (for अवाचिनोति). D₅ धर्माणि (for कं). —^b) D₂.s नरः (for न च). Ś₁ K₂.s D₁ हि; K₅ Bo. 8-s D₅ च (for ह). —^c) K₁ स च; D₁ T₁ G₂.s ततः (for समः). —^d) = 3. 203. 45^b; B. 12. 189. 18^b; 278. 5^b; 329. 18^b. V₁ B₂ (marg.) Da M₂.s गत्वश्च; Bo. 8 गत्व; D₂. 7 T₁ G₂.s गतिं; T₂ गतीश्च; M₁

C. 12. 5953
B. 12. 160. 28
K. 12. 199. 28

शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य वा ।
यथा गतिर्न दृश्येत तथा तस्य न संशयः ॥ २८
गृहानुत्सृज्य यो राजन्मोक्षमेवाभिपद्यते ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते शाश्वतीः समाः ॥ २९
संन्यस्य सर्वकर्माणि संन्यस्य विधिवत्तपः ।
संन्यस्य विविधा विद्याः सर्वं संन्यस्य चैव ह ॥ ३०
कामेषु चाप्यनावृत्तः प्रसन्नात्मात्मविच्छुचिः ।
प्राप्येह लोके सत्कारं स्वर्गं समभिपद्यते ॥ ३१

शतश्रु (for गतिश्रु). G₁ M₂ मैत्राय गणतश्चरेत्.

28 With 28, cf. B. 12. 181. 19; 322. 19. B₁ om. 28 (cf. v. 1. 26). —^a) K₁ B₂. 3 Da D₅ शकु-
नानाम् (for नीनानाम्). Da₂ इवाकाश (for 'क्षे').
—^b) K₅ B₂ Da₂ Dn₁. ns D₂. s. 3. 9 च (for वा).
Da₁ जले वा चरितस्य च; Dr S (G₂. 4 absent) मत्स्या-
नामिव चोदके. —^c) Da₁ दृश्येते; D₁ पश्येत (for
दृश्येत).

29 With 29, cf. Manu. 6. 39. B₁ om. 29^{ab} (cf.
v. 1. 26). —^a) D₅ गृहम् (for गृहान्). Bo M₂
यथा (M₂ महा)नुत्सृज्य (for गृहान्). T₂ G₁ राजा
(for राजन्). —^b) T₂ G₁ [अ]नुपद्यते (for [अ]भि).
—^c) K₁ Da₁ M₁-s कल्पन्ते; V₁ B₂ Dr T₁ G₁. 5
कल्पन्ते (for कल्पन्ते). V₁ B₁ Da शाश्वताः; D₄
बहुलाः (for शाश्वतीः). V₁ B₁. 2 Da तथा (for समाः).

30 ^a) D₁ सत्यस्य; M₁. 3 सर्वस्य (for संन्यस्य).
—^b) Dn₂ T₂ G₂ स न्यस्य (for संन्यस्य). B₄ D₄. 9
विविधं; Dr S (G₂. 4 absent) विपुलं (for विविधत्).
B₁. 2 Da यथावद्भरतर्षभ. —^c) Dn₂ T₂ G₂ M₁. 4
स न्यस्य (for संन्यस्य). M₂ विपुला (for विविधा).
M₂ नित्याः (for विद्याः). —^d) D₂ सर्वे. Dn₂ D₉ T₂
G₂ M₁. 4 स न्यस्य (for संन्यस्य). D₁. 4. 7 T G₂. 5 हि
(for ह).

31 ^a) M₂ om. from वृत्तः up to पिहितं (in 32^a).
K₅ V₁ B D (except D₅; Dn₂ D₅ absent) T G₁.
2. 5 M₁. 3. 4 कामे शुचि (B₄ काले शुचि; Da₂ कामे-
चि)रनावृत्तः (B₂ 'वृत्तः'). —^b) Dr G₂ M₁. 3. 4 प्रशान्-
तात्मा (for प्रसन्नात्मा). Da [अ]र्थाविच्छुचिः; D₅ च
नेच्छति (for [अ]र्थाविच्छुचिः). —^c) G₂ प्राप्यैव.
K₁ लोके (for लोके). —^d) K₁ D₄. 9 सर्वं (for
स्वर्गं). V₁ समभिपद्यते; Da संप्रतिपद्यते; Dr T G₁.

यच्च पैतामहं स्थानं ब्रह्मराशिसमुद्भवम् ।
गुहायां पिहितं नित्यं तद्दमेनाभिपद्यते ॥ ३२
ज्ञानारामस्य बुद्धस्य सर्वभूताविरोधिनः ।
नावृत्तिभयमस्तीह परलोके भयं कुतः ॥ ३३
एक एव दमे दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ३४
एतस्य तु महाप्राज्ञ दोषस्य सुमहान्गुणः ।
क्षमायां विपुला लोकाः सुलभा हि सहिष्णुना ॥ ३५

2. 5 M₁. 3. 4 समभि (T₂ G₁ 'भि' गच्छति (for 'भिपद्यते').

32 M₂ om. up to पिहितं (cf. v. 1. 31). —^a)
K₁ यच्च; G₁ यं च (for यच्च). B₂ पैतामह- (for 'ह').
—^b) Bo. 2-5 चर्मे- (for ब्रह्म-). —^c) V₁ B (except
B₄) Da D₄. 7 T G₁. 5 M₁. 2. 4 पिहितं; G₂ निश्चितं
(for पिहितं). M₂ नित्यस्य (for नित्यं). —^d) T₂
M₂ तं (for तद्). K₁. 3. 5 B₁ Da D₄. 8. 9 S (G₂. 4
absent) [अ]भिगम्यते; V₁ B₂-s Dn₁. ns D₂. s. 3. 7
[अ]भिगम्यते (for 'पद्यते').

33 ^a) D₄ ज्ञानागमस्य; D₅ 'गमाभिः; Dr T₂ G₁
ज्ञानाहातस्य (for ज्ञानारामस्य). Bo. 2. 5 D₁ बुद्धस्य (for
बुद्धस्य). —^b) V₁ Da Dr S (G₂. 4 absent) सर्व-
भूतानुरोधिनः. —^c) Da₂ om. 33^a-34^b. —^d) T₂ नावृ-
त्तिर. —^e) K₁. 3. 5 V₁ B Da₁ Dn₁. ns D₁-s. 4. 8. 9
M परलोके (for 'लोके').

34 Da₂ om. 34^{ab} (cf. v. 1. 33). —^b) T₂ G₁
M₁-s नोपलभ्यते (for 'पद्यते'). —^c) G₂ यदेनं. Dr
S (G₂. 4 absent) दमसं (M₂ दयया) युक्तम् (for क्षमया
युक्तम्). —^d) D₁ अशक्यं (for 'क्तं'). K₅ जगत्;
Dr जनाः (for जनः).

35 B₂ partly damaged. —^a) K₅ Bo. 2-5 Dn₁
D₂. 3. 8 एकोस्य; V₁ B₁ Da एकः स; D₅ एकस्य (for
एतस्य). D₄ च (for तु). K₄. 5 Dn₁. ns D₂. 3. 8
सुमहाप्राज्ञ; V₁ B₁-s Da तु महाराज्ञ; B₂ सुमहत्प्राज्ञ
(for तु महाराज्ञ). —^b) K₅ V₁ B₂-s Dn₁. ns D₂.
3. 5. 8 दोषः स्यात् (for दोषस्य). V₁ B₄ 'सुमहा' (for
'हान्'). B₁ दोषस्यास्य महान्गुणः. —^c) K₅ V₁ B Da
Dn₁. ns D₂-s. 8 T₂ G₁ M₁-s क्षमया; Dr T₁ G₂. 6
M₂ क्षमाया (for क्षमायां). K₅ D₄ विमला; D₉ विपुलो;
T₂ G₁ विविधा (for विपुला). —^d) Bo. 2. 5 सुलभा
सुः; Dr S (G₂. 4 absent) सुलभा हि (M₂ 'भाति')
(for सुलभा हि). B₁ ये (for हि). K₅ Bo. 2. 5 Dn₂

दान्तस्य किमरण्येन तथादान्तस्य भारत ।

यत्रैव हि वसेदान्तस्तदरण्यं स आश्रमः ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।

एतद्धीष्मस्य वचनं श्रुत्वा राजा

अमृतेनेव संतुष्टः प्रहृष्टः समपद्यत ॥ ३७

पुनश्च परिपग्रच्छ भीष्मं धर्मभृतां वरम् ।

तपः प्रति स चोवाच तस्मै सर्वं कुरुद्वह ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

१५५

भीष्म उवाच ।

सर्वमेतत्तपोमूलं कवयः परिचक्षते ।

न ह्यतप्ततपा मूढः क्रियाफलमवाप्स्यते ॥ १

प्रजापतिरिदं सर्वं तपसैवासृजत्प्रभुः ।

तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २

तपसो ह्यनुपूर्व्येण फलमूलानिलाशनाः ।

C. 12. 8966
B. 12. 161.3
K. 12. 159.3

D1-s. 5. 7. 8 T1. 8 (sup. lin. as in text) G2. 8 M1-s
सहिष्णुता (for 'ष्णुता).

36 B4 partly damaged. — ^a) D4 कान्तस्य (for
दान्तस्य). — ^b) T2 G1 सदा (for तथा). K2. 4 D1
[अ]र्थातस्य (for [अ]दान्तस्य). G2 चैव हि (for भारत).
D4 तयायत्नस्य चाश्रमे. — ^c) Ds यत्र वै; M3 यत्रैव
(for यत्रैव). Ks. 5 Bo. 2-s Dn1. ns D2. 2. 5. 7-8 S
(G2. 4 absent) निवसेद्; V1 B1. 2 Da वसते; D4
विदते (for हि वसेद्). D1 यत्रैव हि मयो मोहं (sic).
— ^d) K2 G2 तदारण्यं (for तदरण्यं). K1 समाश्रयः;
Ks. 5 B5 Da Dn1. ns D2-4. 7-8 S (G2. 4 absent) स
चाश्रमः (for स जा).

37 M3 om. the ref. — ^a) D4 om. (hapl.) from
स्य up to भीष्मं (in 38^b). — V1 reads from 37^b
up to 12. 155. 1^a on marg. — ^b) M2 राज्ञा (for
राजा). — ^c) Ks. 5 B1 Dn1. ns D1-2. 5. 8 T G1. 2. 5
[ए]व; B1 च (for [ह]व). — ^d) K2. 4 समपद्यते.

38 B4 damaged. D4 om. up to भीष्मं (of. v. l.
37). V1 reads 38 on marg. — ^a) Ks B5 Dns
D2-2. 8 ततः श्रीतः; Dn1 D1 G1 M ततः प्रति (sic)
(for तपः प्रति). M वयोवोचत् (M1 'वाचत्' (for स
चोवाच). — ^d) Ds सर्वं तस्मै (by transp.). B1
तस्मिन्; T2 G1 सदा (for तस्मै). M1. 2 वर्षं (for सर्वं).
Ks-5 V1 B Da Dn1. ns D2. 2. 5. 8 M1. 2 कुरुद्वहः.

Colophon. V1 reads the colophon on marg.

— Sub-parvan: Ś1 K B1 Da Dn1. ns D1-2. 8 आपद्धर्मः;
V1 B4 D1 S (G2. 4 absent) राजधर्म. — Adhy. name:
Ś1 K V1 Bo. 2. 5 Da Dn1. ns D2. 2. 5 दमाध्यायः; D4
दमप्रशंसा; M1-s दमस्तुतिः. — Adhy. no. (figures,
words or both): B1 149; B2 T1 G2 159; B3
T2 G1. 2 158; B4 157; D4 28; Dn1. ns 30; Ds
24; M 160. — Śloka no.: Da Dns Ds 38;
Dn1 37.

155

1 V1 reads 1^a with the ref. on marg. — ^a)
Ks Ds एव (for एतत्). — ^b) B2 Da मुनयः (for
कवयः). D1 S (G2. 4 absent) मुनयः संप्रचक्षते. — ^c)
B1 D1 न ह्यतप्ततपो; T2 G2 नासुतस्तपा; G1 नाम्य-
तप्त; G2 नासु (for न ह्य). D4 न दानतपसा हीनः.
— ^d) D4 कचित्सुखम् (for क्रियाफलम्). V1 B1. 2
Da T2 G1 M उपास्यते; Bo. 2-s Ds अवाप्स्यति (Ds
'सि); D1 T1 G2. 5 उपेयिवात् (for अवाप्स्यते).

2 = (var.) Manu. 11. 243. — ^a) Da Ds. 1
T1 G2. 5 M1. 2 देवा (for वेदान्). — ^d) Ks reads
from पेदिरे up to पितामह (in 12. 156. 1^d) on marg.

3 With 3, of. Manu. 11. 236. Ks reads 3 on
marg. B4 partly damaged. — ^a) Ks B5 Da G2
तपसा; D1 तपसो (for 'सो). K1. 4 V1 D4 D1 T
G1 M1 ह्य (V1 ह्य) अनुपूर्व्येण; Bo. 2. 5 ह्यनुपूर्व्येण (for

C. 12. 5965
B. 12. 161. 3
K. 12. 159. 3

श्रील्लोकांस्तपसा सिद्धाः पश्यन्ति सुसमाहिताः ॥ ३
औषधान्यगदादीनि तिस्रो विद्याश्च संस्कृताः ।
तपसैव हि सिध्यन्ति तपो मूलं हि साधनम् ॥ ४
यदुरापं दुराम्नायं दुराधर्षं दुरुत्सहम् ।
सर्वं तत्तपसा शक्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ ५
सुरापोऽसंमतादायी भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
तपसैव सुतप्तेन नरः पापाद्रिमुच्यते ॥ ६
तपसो बहुरूपस्य तैस्तैर्द्वारैः प्रवर्ततः ।

हानुपूर्व्येण). Ks Dn1. ns D2-4. s तपसैव ससर्जाङ्गं (Da 'भुञ्जते'). —^b) Ś1 K2 D5. 1 T1 G2. s फलमूलानिलाशिनः (Ś1 K2 'शनः; G2 'शिना'); Ks Dn1. ns D2-4. s फलमूलानि यानि च; Da1 फलमूलानिलासनः (sic). — Ds om. 3^a-4^b. —^c) K2 Ds लोकास् (for लोकास्). B1 सिद्धिः (for सिद्धाः). D4 वीरलोकांश्च तपसा. —^d) K4 पश्यंत.

4 With 4, cf. Manu. 11. 237. Ks. 4 Ds om. 4^{ab} (for Ds, cf. v. 1. 3). Ks reads 4 on marg. —^a) Ś1 D1 अगदानीति; T2 एतदादीनि (for अग). —^b) Ś1 B4 D1 सुसंस्कृताः; B5 च संभृताः (for च संस्कृताः). Ks Dn1. ns D2. s. s क्रियाश्च विविधास्तथा; D4 क्रियाश्च बहुविकाराः. —^c) B2 Da D7 T1 Gs M1. s. 4 [ह]ह; M2 न (for हि). B1. 2 Da साध्यते; D7 S (Gs. 4 absent) सिध्यते (for सिध्यन्ति). —^d) D7 S (Gs. 4 absent) च (for हि).

5 With 5, cf. Manu. 11. 238. Ks reads 5 on marg. B4 partly damaged. —^a) Ks Ds M2 दुरास्मायं; Ks Dns D2. s. s भवेत्किंचित्; Bo. s. 4. s (marg.) दुरासायं; D4 'स्मानं; Ds 'साधं (for 'स्मायं'). ☞ Ca : दुराम्नायं दुराम्नायम् । ☞ —^b) K1 दुराधर्म- (for 'धर्म'). Ks Dns D2. s. s तत्सर्वं तपसो भवेत्. —^c) V1 B (B4 damaged) Da Dn1 D7. 1 S (Gs. 4 absent) तत्सर्वं (by transp.). D4 साध्यं (for शक्यं). Ks Dns D2. s. s ऐश्वर्यसुखः प्रासात्. —^d) Ks Dns D2. s. s तपसैव न संशयः.

6 Ds om. 6. Ks reads 6 on marg. —^a) V1 B (except B8) Da Ds रुक्महारी च; Dn1 स्वर्णहारी च; G2 [s]समतादायी (for 'संमता'). G1 सुरापे-संमतादायी. —^b) Bo. 2. 4. s (marg. as in text) ब्रह्महा; Ds ब्रह्महो (for भ्रूणहा). — With 6^{ad}, cf. Manu. 11. 239^{ad}. —^d) Ks Bo. 2. s Dns D7 T G2. s प्रसु-

निवृत्त्या वर्तमानस्य तपो नानशनात्परम् ॥ ७
अहिंसा सत्यवचनं दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतेभ्यो हि महाराज तपो नानशनात्परम् ॥ ८
न दुष्करतरं दानाभ्यातिमातरमाश्रमः ।

भ्यः परं नास्ति संन्यासः परमं तपः ॥ ९
इन्द्रियाणीह रक्षन्ति धनधान्याभिगुप्तये ।
तस्मादर्थे च धर्मे च तपो नानशनात्परम् ॥ १०
ऋषयः पितरो देवा मनुष्या मृगसत्तमाः ।

च्यते; G1 lacuna (for विमु). V1 B1. 2 मुच्यते सर्व-
किञ्चिद्भयैः; Da Dn1 मुच्यते सर्वकिञ्चिद्भयैः.

7 Ks reads 7 on marg. —^a) M2 तपसा. Dns बहुमूलस्य (for 'रूपस्य'). —^b) K2 Ds M2 प्रवर्तते (K2 'त'; V1 B2 प्रपद्यते; B1 प्रपद्यते; Da2 प्र-
वर्ततः; D7 T1 G2. s M4 प्रवर्तितः; T2 G1 निवर्ति (T2 'त')तः (for प्रवर्ततः). ☞ Ca : द्वारैः उपायैः । ☞

8 Da. 2. 1. s om. (hapl.) 8. Ks reads 8 on marg. —^b) T2 -निग्रहं (for 'ह'). —^c) V1 G1 [s]पि (for हि).

9 Ś1 K1. 2. 4 D1 om. (hapl.) 9-10. T2 G1 read 9-10 after 12^{ab}. Ks reads 9 on marg. —^a) Ds दुष्करकरं (for 'तरं'). T2 G1 M1 सुदुष्करतरं (G1 'मं') दानं. —^b) Ds आश्रयः (for आश्रमः). Ks. s V1 B1-4 Da Dn1. ns (marg.) D2. 4. s Cnp नास्ति दानसमा गतिः; Dns (orig.) नास्तिमातररश्मयः; Ds नास्तिमात्रमनाश्रमः. —^d) D7 T1 G2. s M1. s संन्यासात्; T2 G1 संन्यासात् (for संन्यासः). D7 T1 G2. s नापरं (for परमं). M2. s न संन्यासात्परं तपः.

10 For the sequence in T2 G1, cf. v. 1. 9. Ś1 K1. 2. 4 D1 om. 10 (cf. v. 1. 9). Ks reads 10 on marg. —^a) Ds च (for [ह]ह). Bo. s Ds रक्ष्यते; Dn1. ns रक्ष्यन्ति (for रक्षन्ति). —^b) Ks Dn1. ns D2. s स्वर्गं (Dns सर्वः; D2. s वरं)धर्माभिगुप्तये; V1 D7 T1 G2. s विप्रर्षिपितृदेवताः; Bo Da2 धनधान्यानि गुप्तये; Ds धनधान्याभिगुप्तये; M2 धनधान्या हि गुप्तये (sic). —^c) T2 धर्मेण (for धर्मे च). B Ds धर्मे चार्थे च कामे च; Da1 धर्माद्यर्थश्च कामश्च.

11 Ks reads 11 on marg. B1 damaged. —^b)

यानि चान्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ११
तपःपरायणाः सर्वे सिध्यन्ति तपसा च ते ।
इत्येवं तपसा देवा महत्त्वं चाप्यवाप्नुवन् ॥ १२

इमानीष्टविभागानि फलानि तपसा सदा ।
तपसा शक्यते प्राप्तुं देवत्वमपि निश्चयात् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

१५६

युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यं धर्मे प्रशंसन्ति विप्रर्षिपितृदेवताः ।
सत्यमिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
सत्यं किलक्षणं राजन्कथं वा तदवाप्यते ।

सत्यं प्राप्य भवेत्किं च कथं चैव तदुच्यते ॥ २

भीष्म उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य धर्माणां संकरो न प्रशस्यते ।
अविकारितं सत्यं सर्ववर्णेषु भारत ॥ ३

C. 12. 5979
B. 12. 162. 3
K. 12. 160. 3

Ks. s Dn1. ns Ds-s. s. ० मृगपक्षिणः (for 'सत्तमाः').
V1 B1. s Da Dr S (Gs. s absent) मानुषाः (T1 G1
मनुष्याः; G2 मानवाः) पशुपक्षिणः. — ^a G1 मनुष्याः
स्थावराणि च. — For 11^{ad}, Bo. s. s subst.:

403 * स्थावराणि च भूतानि चराप्यन्यानि यानि च ।

12 Bs om. 12^{ab}. Ks reads 12 on marg. — ^a)
S1 Ks D1 भूपाः (for तपः). — ^b) Bo. s. s सिध्यन्ते.
— After 12^{ab}, T2 G1 read 9-10. With 12^{ad}, of.
Manu. 11. 244^{ab}. — ^c) B1 इत्येव (for 'व'). M1
तपसो (for 'सा'). — ^d) Ks Dn1. ns Ds. s. s प्रति-
पेदिने; Ds G1 M2 चाप्यवाप्नुवान् (M2 'यात्' (for
'वन्').

13 Ks reads 13 on marg. — ^a) V1 B1. s Da
Dr S (Gs. s absent) एवम् (for इमानि). Ks (sup.
lin.) इमानिष्टविभागानि (sic). ☞ Cn: इमानि नक्षत्रा-
दीनि । सुकृता वा एतानि ज्योतीषि यज्ञक्षत्राणि इति
श्रुतेः । ☞ — ^b) Ks. s. s V1 B Da1 Dn1. ns D1-s. s. s. ०
तपसा; T2 G1 M2 तपसां (for तपसा). T2 G1 तदा;
Gs यदा (for सदा). Ds corrupt. — ^c) Dr. s T1
Gs. s इति (for अपि). K1. s G1 निश्चयः; Ks D1. s
निश्चयः; Dr T1 G2. s M1. s निश्चयः (for निश्चयात्).

Colophon om. in Bs; damaged in B1; Ks on
marg.; Dn1 Ds Gs. s absent. — Sub-parvan:
S1 K V1 B1 Da D1-s. s आपद्धर्मः; Bo. s Dr T2
G1 M राजधर्मः. — Adhy. name: S1 K1. s V1

Bo-2. s Da1 D1-s. s तपोध्यायः; Ks Ds तपःप्रशंसा;
Ks तपसोध्यायः; Da1 तपोदानं; M1-s तपःस्तुतिः.
— Adhy. no. (figures, words or both): B1 140;
Bs T1 Gs 160; Da1 29; Dn1 31; Ds 25; T2
Gs. s 159; M 161. — Sloka no.: Da Dns 13;
Dn1 15; Ds 12.

156

1 Ks reads 1 on marg. — ^a) Gs सर्वं (for
सत्यं). Ks Bo. s Dn1. ns D2-s. s. s धर्मे; V1 B1. s. s
Da Ds T1 G1. s. s M सर्वे; T2 एव (for धर्मे). T2
प्रशंसते. — ^b) B1 विप्रर्षे; Ds 'र्विम्' (for 'र्वि-').
Ds इव (for -पितृ). — ^c) Dr T1 Gs. s M1. s. s श्रातुं
(for श्रोतुं). — ^d) T2 G1 वद (for ब्रूहि).

2 ^a) T2 G1 तात (for राजन्). — ^b) V1 B1. s
च; B4 स्म; Da चित्; Ds तु (for वा). — Ds
om. 2^c-3^b. — ^c) Dr T1 Gs M चापि; T2 G1 चैव;
Gs चापि (for प्राप्य). K1 प्रत्यामवेत् (for प्राप्य
अ). V1 Bo. 1 Da D1. s किञ्चित्; Dr T Gs. s किं
स्वित् (for किं च). — ^d) T2 M4 [ए]वत् (for सत्).
Ks V1 B1 Da Dn1. ns Ds. s. s. s T1 Gs. s उपचरतां
(for 'ते'). M2 कथं चैतदवाप्यते.

3 Da om. 3^{ab} (of. v. 1. 2). — ^a) D1. s T2 M4
च (Dr T2 चा)तुर्वर्णस्य. — ^b) B1. s. s शंकरो (for सं').
M4 नः (for न). V1 B1 Da प्रशस्यते; T2 प्रशस्यते
(for प्रशस्यते). — ^c) S1 Ks. s D1 भवेत्; Ds मत्

C. 12. 5980
B. 12. 162 4
K. 12. 160. 4

सत्यं सत्सु सदा धर्मः सत्यं धर्मः सनातनः ।
सत्यमेव नमस्येत सत्यं हि परमा गतिः ॥ ४
सत्यं धर्मस्तपो योगः सत्यं ब्रह्म सनातनम् ।
सत्यं यज्ञः परः प्रोक्तः सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५
आचारानिह सत्यस्य यथावदनुपूर्वशः ।
लक्षणं च प्रवक्ष्यामि सत्यस्येह यथाक्रमम् ॥ ६
प्राप्यते ह यथा सत्यं तच्च श्रोतुं त्वमर्हसि ।
सत्यं त्रयोदशविधं सर्वलोकेषु भारत ॥ ७

(for 'तमं'). D₁ T G₁. 2. 5 M₁. 3. 4 धर्मः (G₁ 'मै-')
साधारणः (D₁ 'णं'; G₁ 'जैः') सत्यं; M₁ धर्मेषु विहितं
सत्यं. — After 3, M₁ ins.:

404* तस्माच्छ्रेष्ठतमं सत्यं सर्ववर्णेषु भारत ।

4 " T₂ तथा (for सदा). D₂ धर्मं (for धर्मः).
—^b) D₁ धर्मः. —^c) K₁ नमस्तेव; K₂ D₁ 'ले तं';
K₃ 'स्तेह'; B₄ न नश्येत; D₄ नमस्यति; M₁ न नस्येत
(for नमस्येत). —^d) M₄ om. हि. K₃ परमां. T₂
G₁ सत्यमेव परा गतिः.

5 " V₁ B₁. 2. 4 Da D₂. 5. 7 S (G₂. 4 absent)
मोक्षस् (for धर्मस्). D₄ परो (for तपो). K₁ योगं.
—^b) K₁ धर्मः (for ब्रह्म). — D₁ om. (hapl.) 5^{ed}.
—^c) G₂ यज्ञं (for यज्ञः). K₁ V₁ B₂. 2. 5 Da D₁
T G₁. 2. 5 M₁. 4 परं प्रोक्तं (K₁ B₂ G₁ 'क्तः'); M₂
ततस्तस्य (for परः प्रोक्तः). — M₁-s om. 5^d-6^d. —^d)
K₄. 5 D₂. 1. 8 D₂-2. 8 सर्वं सत्ये (by transp.); B₂
G₂ सत्ये धर्मः; B₃ D₂ सत्यं सर्वं (D₂ 'र्व').

6 M₁-s om. 6^a (of. v. 1. 5). M₄ om. 6^{ab}.
—^a) B₂. 2. 5 D₄ आकारानिह; D₁ T₁ G₂. 5 रूपं
यदिह; D₂ आचारादिह; T₂ G₁ नैरुक्तमिह (for आचारा-
निह). S₁ (orig. as in text) K₁. 2 संन्यस्य; V₁ Da
D₂ सर्वस्य (for सत्यस्य). D₁ आचाराणि हि मर्त्यस्य.
—^b) B₁ यथावेदानु (for 'वदनु'). —^c) T₂ चैव;
G₁ चेह (for च प्र.). —^d) K₄ [ए]व; G₁ च (for
[ह]ह). D₁ T₁ G₂. 5 पराक्रमं (for यथा').

7 " K₅ reads from प्राप्यते up to सर्वलो (in
7^d) on marg. K₅. 5 V₁ B Da D₂. 1. 8 D₂-2. 7 S
(G₂. 4 absent) च; D₁ lacuna (for ह). —^b)
Da त्वं (for च). B₂ Da D₁ S (G₂. 4 absent) वेत्तुं
(for श्रोतुं). K₅ B₂ D₂. 1. 8 D₂-4. 8 इह (for त्वम्).
D₅ तच्च त्वं श्रोतुमर्हसि. — Before 7^{ed}, Da ins. भीष्म

सत्यं च समता चैव दमश्चैव न संशयः ।
अमात्सर्यं क्षमा चैव ह्रीस्तितिक्षानुसूयता ॥ ८
त्यागो ध्यानमथार्यत्वं धृतिश्च सततं स्थिरा ।
अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकारास्त्रयोदश ॥ ९
सत्यं नामान्ययं नित्यमविकारि तथैव च ।
सर्वधर्माविरुद्धं च योगेनैतदवाप्यते ॥ १०
आत्मनीष्टे तथा निष्टे रिपौ च समता तथा ।
इच्छाद्वेषक्षयं प्राप्य कामक्रोधक्षयं तथा ॥ ११

उवाच. —^a) D₂ सर्वं; M₂ प्रोक्तं (for सर्वं). K₅
भूतेषु (for लोकेषु).

8 " M₁. 3. 4 सर्वत्र (for सत्यं च). K₅ समता; B₁
महता (for समता). M₂ सत्यं सर्वत्र समता. —^b) K₅
D₄ समौ न द्वे (for दमश्चैव). —^c) K₄ M₄ अमात्सर्यं;
G₂ अस्मात्सत्यं (for अमात्सर्यं). —^d) D₂ [अ]नुसूयता.

9 " K₅ B₂ Da T₂ G₁ योगो; B₁. 2. 8 (marg. as
in text) D₅ योगः; D₄ यशो (for त्यागो). D₁ दानम्
(for ध्या). D₅ अथार्जुनं; T₂ च चैर्यं च; G₁ च
धार्यत्वं; M₁. 3 अथार्जुनं (for अथार्यत्वं). —^b) D₂
सततां. K₅ Da D₂. 1. 8 D₂-4. 8 दया (for स्थिरा).
—^c) D₂ चेति (for चैव). Da D₁ T G₁. 2. 5 M₁. 2. 4
सत्यं च (for राजेन्द्र). M₂ अहिंसा सत्यमेवेह. —^d)
D₄ सत्यरूपास्; M₂ सत्याकारास् (for 'कारास्'). D₂
त्रयोदशी (for 'श').

10 " K₅ D₂ [अ]श्रयो (for [अ]श्रयं). Da चैव
(for नित्यम्). —^b) K₅ D₂. 2. 8 अविकारास्; M₂
अविकारी (for 'कारि'). —^c) K₅ सर्वधर्माविरुद्धश्च;
B₂ Da 'रोधं च; D₂. 1. 8 D₂. 2. 8 'रुद्धेन; T₂ सर्व-
कर्माविरुद्धं च. —^d) D₂ D₁ तद् (for [ए]तद्).
G₂ योगेनैव तदाप्यते.

11 " K₅ आत्मनीष्टे; B₁ Da D₂ D₅ T₂ G₁ M₂
आत्मनिष्टे (for आत्मनीष्टे). K₁ तथा रिष्टे; T₂ G₁ तदा
निष्टे; M₂ तथानिष्ट (for तथानिष्टे). —^b) T₂ तु (for
च). K₅ समता; D₁ समता; G₁ समा (for समता).
K₅ मता; D₁ T G₁. 2. 5 तु या (for तथा). — M₂
om. (hapl.) 11^{ed}. —^c) K₄. 5 D₂. 1. 8 D₂. 2. 8
-द्वेषं; D₂ द्वेष्य- (for -द्वेष-). D₁ T₁ G₂. 5 क्षये (for
-क्षयं). S₁ (sup. lin. as in text) K₄. 5 D₁ नास्ति;
T G₁. 2. 5 प्राप्या; G₂ प्राप्या (for प्राप्य). —^d) D₁
T G₁. 2. 5 -क्षये (T₂ G₁ 'या' च सा (for -क्षयं तथा).

दमो नान्यस्पृहा नित्यं धैर्यं गाम्भीर्यमेव च ।
 अभयं क्रोधशमनं ज्ञानेनैतदवाप्यते ॥ १२
 अमात्सर्यं बुधाः प्राहुर्दानं धर्मे च संयमम् ।
 अवस्थितेन नित्यं च सत्येनामात्सरी भवेत् ॥ १३
 अक्षमायाः क्षमायाश्च प्रियाणीहाप्रियाणि च ।
 क्षमते सर्वतः साधुः साध्वाप्नोति च सत्यवान् ॥ १४
 कल्याणं कुरुते गाढं ह्रीमान्न श्लाघते क्वचित् ।

12 *) V₁ B Da दमे (for दमो). V₁ B Ds नात्म (B₄ 'धै') स्पृहा; D₁ माथ; D₂ नाथ; D₃ माध्यस्थता; Dr S (G₁ s absent) नामास्पृहा (G₁ 'हो') (for नान्यस्पृहा). — *) K₂ D₁ ns Da s s transp. धैर्यं and गाम्भीर्यम्. B₁ s Da धैर्यं (for धैर्य). — *) Dr S (G₁ s absent) अश्लाघ्यं (M₁ 'छ' (for अभयं). K₂ D₁ ns Da s s रोग (for क्रोध). B₁ सभयं; Dr T₁ G₁ दमनं (for शमनं). — *) D₃ अवाप्तुषात् (for 'प्यते).

13 G₁ om. (hapl.) 13-15. — *) K₂ s Bo s s D₁ ns Da s s r s S (G₁ om.; G₁ s absent) दाने; K₄ दानं (sic); V₁ B₁ D₁ ns दान; D₁ मानं; D₂ दानं (for दानं). Bo s यजे; D₃ धर्म (for धर्म). K₂ s संशयं; K₃ (sup. lin. ns in text) संशय; K₄ D₁ ns Da s s M₂ संयम; B₁ संयमं; B₂ संशयं; D₁ संशयं; D₂ संशयं (sic) (for संयमम्). — *) Bo s s Da s s s अवस्थिते च (for 'तेन). D₃ नित्ये (for नित्यं). D₁ अवस्थितेरनित्यं च. — *) D₃ समेन (for सत्येन). D₃ सत्ये मा मात्सरी भव.

14 G₁ om. 14 (cf. v. 1. 13). — *) Dr T₁ G₁ s हि; D₃ [ह]ति (for [ह]ह). S₁ K₂ D₁ s प्रियाणि (for [अ]प्रि). B₂ [ह]ह (for च). — *) S₁ K₂ D₁ क्षमते (for क्षमते). K₄ lacuna; K₅ D₁ ns Da s s संमतः (for सर्वतः). K₂ T₂ साधु. — *) D₃ स (for च). K₂ साधुवान्; K₃ D₁ ns Da s s सत्यवान्; V₁ B₁ s Da D₃ सर्वतः (for सत्यवान्). D₃ क्षमायाश्च दत्ते सुखं; Dr T₁ G₁ s M ततः (M क्षमा) प्राप्नोति सत्यतां (M₂ 'वान्).

15 G₁ om. 15 (cf. v. 1. 13). B₂ damaged. — *) K₂ B₂ D₁ ns Da s s गाढं; V₁ B₁ Da युद्धं; B₁ Dr T₁ G₁ s नित्यं (for गाढं). — *) K₂ Bo s s D₁ ns Da s s भीमान्; D₃ भीमान् (for ह्रीमान्). K₂ V₁ B (B₂ damaged) Da D₁ ns Da s s

प्रशान्तवाङ्मना नित्यं ह्रीस्तु धर्मादवाप्यते ॥ १५
 धर्मार्थहेतोः क्षमते तितिक्षा क्षान्तिरुच्यते ।
 लोकसंग्रहणार्थं तु सा तु धैर्येण लभ्यते ॥ १६
 त्यागः स्नेहस्य यस्त्यागो विषयाणां तथैव च ।
 रागद्वेषप्रहीणस्य त्यागो भवति नान्यथा ॥ १७
 आर्यता नाम भूतानां यः करोति प्रयत्नतः ।
 शुभं कर्म निराकारो वीतरागत्वमेव च ॥ १८

C. 12. 599A
 B. 12. 162. 18
 K. 12. 160. 18

रुच्यते; Dr S (G₁ om.; G₁ s absent) श्राम्यते (for श्लाघते). — *) K₂ प्रशान्तः (for 'त'). K₄ वासना; D₃ वासना (for 'वाङ्मना). B₁ s Da प्रशान्तात्मा ह्यतो नित्यं. — *) Bo s Da s च (for तु). G₁ धर्मान् (for 'द').

16 *) D₁ धर्मार्थहेतुः (for 'हेतोः). V₁ M₂ क्षमति; D₂ क्षमया; M₂ क्षमत् (for 'ते). — *) V₁ B₁ s Da क्षां (B₁ s क्षां) विरुत्तमा; Dr S (G₁ s absent) धर्मं उत्तमः (for क्षान्तिरुच्यते). — *) V₁ B₁ s Da च; Bo s s Da s r s S (G₁ s absent) वै; B₁ वा (for तु). — *) K₂ Da Dr G₁ s साधु; D₁ धर्मः (for सा तु). S₁ K₂ s B₂ D₁ धर्मेण (for धैर्येण). — After 16, Dr T G₁ s ins.

405* अनसूया तु गाम्भीर्यं दानेनैतदवाप्यते ।

17 *) Dr S (G₁ s absent) त्यक्तः (for त्यागः). K₂ Bo s s D₁ ns Da s s r s यत् (for यत्). — *) S₁ विषयानां. — Da repeats 17th after 18. — *) D₁ रागद्वेषः (for 'द्वेष'). S₁ K₁ s s D₁ ns D₁ G₂ प्रहीणस्य (for 'गृह्य'). — *) T₂ G₁ योगो (for त्यागो). — After 17, Dr T G₁ s ins.

406* ध्यानं चाशास्त्रमियुक्तं मीनेनैतदवाप्यते ।

[T₁ G₁ तु (for न). Dr शास्त्रम् (for [अ]शा). T₂ मीनेन (for मीनेन).]

18 B₂ damaged. — *) S₁ K₁ s s Da s G₂ आर्यता; B₂ कार्यता; D₁ आर्यता (for आर्यता). V₁ B₁ s (marg.) Da अनुग्रहं च भूतानां; T₂ G₁ आत्मना समभूतो हि; M आत्मोपमानि भूतानि. — *) Bo s s यत् (for च). — *) Bo s s Da D₁ T₂ G₁ शुभकर्म (Da T₂ G₁ 'मं' (for शुभं कर्म). Bo om. from राकारो up to रागत्वं (in 18th). Bo s s Da D₁ निराहारी (for 'कारो). — *) D₃ एव स; M आर्यता (for एव च). K₂ D₁ ns Da s s वीतरागत्वमेव च. — After 18, D₃ repeats 17th.

C. 12. 5995
B. 12. 162. 19
K. 12. 160. 19

धृतिर्नाम सुखे दुःखे यथा नामोति विक्रियाम् ।
तां भजेत सदा प्राज्ञो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ १९
सर्वथा क्षमिणा भाव्यं तथा सत्यपरेण च ।
वीतहर्षभयक्रोधो धृतिमाप्नोति पण्डितः ॥ २०
अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ २१
एते त्रयोदशाकाराः पृथक्सत्यैकलक्षणाः ।
भजन्ते सत्यमेवेह बृंहयन्ति च भारत ॥ २२

नान्तः शक्यो गुणानां हि वक्तुं सत्यस्य भारत ।
अतः सत्यं प्रशंसन्ति विप्राः सपितृदेवताः ॥ २३
नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।
स्थितिर्हि सत्यं धर्मस्य तस्मात्सत्यं न लोपयेत् ॥ २४
उपैति सत्यादानं हि तथा यज्ञाः सदक्षिणाः ।
व्रताग्निहोत्रं वेदाश्च ये चान्ये धर्मनिश्चयाः ॥ २५
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेवातिरिच्यते ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

19 " D₂ om. from धृति up to भजेत (in 19^a).
S₁ K₂ गतिर्; D₁ गति (for धृतिर्). S₁ K_{2.4} D₁
सुखं दुःखं (S₁ दुःखे) (for सुखे दुःखे). —^b K_{2.4} V₁
B D₂ D_{1.7} T G_{1.2.5} M₁₋₃ यथा (for यथा). K₂
D₂ नायाति (for नामोति). —^c V₁ तदा; B₀ यथा;
D₂ महा- (for सदा). —^d B_{0.8-5} यदीच्छेद्; D₂
यदि (for य इच्छेद्). M₄ प्रीतिम् (for भूतिम्).

20 D₇ T₂ G₁ transp. 20 and 21, while T₁ G_{2.5}
repeat 20 after 21. —^a D₇ T₁ (second time) G₂
(both times).^s (second time) M सर्वदा; G₁ सर्वथा
(for 'था). D₂ क्षमिणो; D₄ क्षमिणा; D₇ T₁ G_{1.2.5}
(all except D₇ G₁ both times) [अ]हिंसवा (for
क्षमिणा). D₂ om. from भाव्यं up to मनसा (in 21^b).
D₁ भार्या (for भाव्यं). —^b D₂ T₂ G₁ सदा; G₂
(first time) तदा (for तथा). M₄ ह (for च). —^c
K₂ वीतधर्मः; K₂ (marg.) 'द्रोह- (for 'हर्ष-). D₁
क्रोधे (for 'क्रोधो). —^d D₇ T₁ G_{2.5} (last three
second time) तद्वामोति; T₂ G₁ द्वयमा; M ध्यानमा
(for धृतिमा).

21 = 3, 281. 34. D₂ om. up to मनसा (of. v. 1.
20). D₇ T₂ G₁ transp. 20 and 21. —^a D₄ चित-
नीयो महाराज; T₂ G₁ अहिंसोक्ता च सत्यं च; M अनु-
ग्रहमहिंसा च. —^b D₂ स हि (for सतां). D₂
धर्मः; D₁ धर्माः (for धर्मः). D₂ सतां धर्मपरायणः.
— After 21, T₁ G_{2.5} repeat 20.

22 ^b T₂ G₁ सत्यस्य (for सत्यैक-). —^a D₁
मन्युम् (for सत्यम्). —^d K₂ कथंते; B_{0.3.5} सं-
हन्ति; B₁ ते बृंहन्ति; B₂ (marg.) सवर्द्धते; D₂ D_{2.3.5}
बृंहन्ते; D₄ बृहन्ते; G₁ बृहन्ति; G₂ प्रभवन्ति (for

बृंहयन्ति).

23 " D₁ शक्यो (for शक्यो). K₂ D_{2.1.2} D₂.
s.3 च (for हि). —^b V₁ B₂ D₂ गतुं; B₁ नांतं
(for वक्तुं). K_{1.2.5} V₁ B D_{2.1.2} D₂₋₅. s.3 पार्थिव;
D₂ पार्थिवः (for भारत).

24 " S₁ K_{1.2.4} स्मृतिर्; K_{2.5} D₂ D_{2.3.5} धृतिर्;
D₄ धृतिर्; D₂ स्थितिः; G₂ धृतिर् (for स्थितिर्). D₂
transp. हि and सत्यं. K₂ D₁ G₁ सत्ये (for सत्यं).
D₂ धर्मं सत्यस्य; T₂ सत्या धर्मस्य.

25 " K₁ उपैति; K₂ D_{1.4} उपैति (for उपैति).
B_{0.5} सत्याद्धर्मः; B₁ सत्याज्ज्ञानं (for 'दानं). D₂ दा-
नानि; D₇ T₁ G_{2.5} M दानं वै (M₂ च) (for दानं
हि). —^b D₇ S (G_{2.4} absent) यज्ञान् (M₂ 'त'
(for यज्ञाः). K₂ सुदक्षिणा; D₇ S (G_{2.4} absent)
सदक्षिणान् (for सदक्षिणाः). —^c S₁ K_{1.2.4} D₁ T₂
तथाग्निहोत्रं (T₂ 'त्र-); K₂ V₁ B D₂ D₂ तपोभिः;
K₂ D_{2.1.2} D₂₋₄.3 व्रताग्निहोत्रं (K₂ 'त्र-); D₂ उताग्निः;
G₁ M_{2.4} व्रताग्निहोत्रं (for 'होत्रं). —^d T₂ G₁ M₂
वेद- (for धर्म-).

26 = (var.) 1. 69. 22; B. 13. 75. 29; Mār-
kāṇḍeya P. 8. 42; Rām. (Gorressio) 2. 61. 10;
Hitopadeśa (Schlegel) IV. 129. With 26^{ab}, of.
B. 13. 22. 14^{ab}. V₁ G₁ om. (hapl.) 26^{ab}. —^b K₂
धृते (for धृतम्). —^c K₂ सहस्राणि; B₁ 'तु; D₂
'च (for 'दि). —^d K₂ [अ]तिरिच्यते; K₂ [अ]तिरि-
च्यते; K₂ [अ]तिरिच्यते; V₁ B_{1.2} D₂ D_{2.1.2} D₂₋₄.
r.3 S (G_{2.4} absent) विशिष्यते (for [अ]तिरिच्यते).

१५७

युधिष्ठिर उवाच ।

यतः प्रभवति क्रोधः कामश्च भरतर्षभ ।

शोकमोहौ विविक्ता च परासुत्वं तथा मदः ॥ १

लोभो मात्सर्यमीर्ष्या च कुत्साहया कृपा तथा ।

एतत्सर्वं महाप्राज्ञ याथातथ्येन मे वद ॥ २

भीष्म उवाच ।

त्रयोदशैतेऽतिबलाः शत्रवः प्राणिनां स्मृताः ।

उपासते महाराज समस्ताः पुरुषानिह ॥ ३

एते प्रमत्तं पुरुषमप्रमत्ता नुदन्ति हि ।

शूका इव विलुम्पन्ति दृष्ट्वैव पुरुषेतरान् ॥ ४

एभ्यः प्रवर्तते दुःखमेभ्यः पापं प्रवर्तते ।

इति मर्त्यो विजानीयात्सततं भरतर्षभ ॥ ५

एतेषामुदयं स्थानं क्षयं च पुरुषोत्तम ।

हन्त ते वर्तयिष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ ६

C. 12. 6008
B. 12. 163. 6
K. 12. 161. 6

Colophon. — *Sub-parvan*: Śi K V1 B1 Da Dns
D1-s आपद्धर्मः; B1 D1 S (Gs. 4 absent) राजधर्मः.
— *Adhy. name*: Śi K V1 B Da Dns D1-s
सत्याध्यायः; Ds सत्यप्रशंसा; D1 सत्यलक्षणः; M1-s सत्य-
स्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1
141; B2 T1 Gs 161; B2 T2 G1-s 160; B2 156
(as in text); Dns 30; Ds 26; M 162. — *Śloka*
no.: Da Dns Ds 26; Ds 66.

157

1 ") M1 सतः (for यतः). — ") Ks B1 Dns
ns Ds-a. 1. s S (Gs. 4 absent) वा (for च). Da
पुरुषर्षभ (Das "भाः) (for भरत). — Ds om. (hapl.)
1^a-5^a. B2 reads (with var.) 1^a-2^b twice. — ")
Ks V1 Bo. s s Ds शोको मोहो (for शोकमोहो). Ks
B1-s (first time). s. s (marg.; orig. as in text). s
Da Dns ns Cn विविक्ता; G1 विविक्ता (for विविक्ता).
B2 (second time) क्रोधः कामविविक्ता च. — ") B1
परासुत्वं; Das परासुत्वं (sic) (for परासुत्वं). Ks
च तं वद; V1 B (B1 first time) Da Dns ns Ds. s.
s. s T2 G1 M च तद्वद (M1 "दः); G2 तथा दमः (for
तथा मदः). B2 (second time) शोकमोहपरासुताः.

2 For the repetition in B2, cf. v. l. 1. Da om.
2 (cf. v. l. 1). Before 2, Bo. s M1. s. s ins. भीष्मः.
B1-s Da read 2^{ab} twice. M2 reads 2^{ab} after the
ref. in 3. — ") Dns M1 मदो; D2 लोभः; G2
मोहो (for लोभो). Dns ईर्ष्या; T2 ईर्ष्या (for ईर्ष्या).
V1 B1-s (last three first time). s. s Da (both first
time) Ds मात्सर्यं मद ईर्ष्या (Das "र्षा) च. — ") Das
(second time) D1 T1 Gs -कृपाश्च; M1-s क्षमा (for
कृपा). V1 Bo. 1-s (last three both times). s. s Da
(both first time) Dns ns Ds. s. s अहं; T2 G1 मदः;

M1-s कृपा; M1 क्षमा (for तथा). — B Da Ds
M om. 2^{ab}; V1 reads it on marg. — ") K1. s
Dns D1. s T2 Gs यथातथ्येन (for याथा). — After
2, T2 reads 3^{ad} for the first time, repeating it in
its proper place.

3 Ds om. 3 (cf. v. l. 1). Bo. s M1. s. s om. the
ref. After the ref., M2 reads 2^{ab}. V1 B Da Ds. r
T G1. s. s M1. s. s transp. 3^{ab} and 3^{ad}. — ") B1
transp. शत्रवः and प्राणिनां. Ds सर्वैः (for शत्रवः).
— For 3^{ab}, B1 Da Dns subst.:

407^a शत्रवः प्राणिनां सर्वे स्मृतास्ते तु त्रयोदश ।

— M2 om. 3^{ad}. T2 reads 3^{ad} for the first time
after 2. — ") Ks Dns उपासते; Ds. s. s 'सतः;
G1 'सत (for 'सते). — ") Ks. s Bo. s. s Dns Da.
s. s समस्ताः; V1 B1. s. s Da Dns Ds. r T2 (both
times) G1. s M1. s. s समस्तान्; Ds सत्समाः (for स-
मस्ताः). Ds विपयानिह; D1 T1. s (both times) G1.
s. s M1. s पुरुषास्त्रिवहः; M1 'वास्त्रिवह (for पुरुषानिह).
— After 3, B1 ins.:

408^a प्राणिनां लोभयुक्तानामेते वै शत्रवः स्मृताः ।

4 Ds om. 4 (cf. v. l. 1). — ") D1 अप्रमत्ताः;
G1 प्रमत्ता न (for अप्रमत्ता). Ks नर्दति; K4. s V1
Bo. s. s (marg.; orig. as in text) Dns ns Ds. s. s. r-s
नुदन्ति; B1 नर्दति; D1 नर्दति (for नुदन्ति). K1. s
Bo. s. s Ds. s ह; Ks B1 Dns ns Ds. s. s S (Gs. 4
absent) च; V1 B1. s Da वै (for हि). — ") Śi
Ks. s D1 [अ]तिवृत्ति (for विलुम्पन्ति). — ") Ks
Ds नर्दन्ति; D1 नर्दन्ति (for नर्दन्ति). Ks Ds पुरुषेतरः;
Ks Bo. s. s. s (marg.). s Dns ns Ds. s. s 'हं शूकाः;
V1 B1. s (marg.) Da 'वाकरान्; Ds 'वाक्चहन् (for
'वेतरान्).

C. 12. 6009
B. 12. 163. 7
K. 12. 161. 7

लोभात्क्रोधः प्रभवति परदोषैरुदीर्यते ।
क्षमया तिष्ठते राज्ञश्चीमांश्च विनिवर्तते ॥ ७
संकल्पाज्जायते कामः सेव्यमानो विवर्धते ।
अवद्यदर्शनाच्चेति तत्त्वज्ञानाच्च धीमताम् ॥ ८

5 D₁ om. 5 (cf. v. 1. 1). — ^b) D₁ सत्यः (sic) (for एभ्यः). — ^d) Da₂ भरतर्षभः; Dn₁.ns पुरुष-
र्षभः; D₂ lacuna (for भरत').

6 ^b) K₅ V₁ B₁.2 Da Dn₁.ns D₂.2.8 पृथिवीपते
(for पुरुषोत्तम). D₄ श्रूयते च युधिष्ठिर. — ^c) Ś₁
(before corr. as in text) K₁.2.4 वर्णयिष्यामि; K₅
Dn₁ D₁.8-5 कथयि'; V₁ B₁ Da₁ Dn₃ D₂.8 कीर्तयि'
(for वर्तयि'). — After 6^{ab}, K₅ V₁ B Da Dn₁.
ns D₂-5.7.8 S (G₃.4 absent) ins.:

409*

क्राधस्यात्पत्तिमादितः ।

यथातत्त्वं क्षितिपते.

[(L. 1) D₇ T₁ G₂.5 क्षयं च; M क्षयस्य (for क्रो-
धस्य). D₅ क्रोधोत्पत्तिमादितः. — (L. 2) D₄ T₂ यथा-
वत्त्वं (for 'तत्त्वं').]

— ^d) K₄ निगदितः; T₂ विगदतः (for निगदतः). K₅
Dn₁.ns D₂.2.8 तदिद्वैकमनाः शृणु.

7 G₁ repeats 7^b-8^b after 10^a. — ^b) Ś₁ K₁
परं (for पर'). Ś₁ (sup. lin. as in text) उदीर्यते.
— ^c) V₁ Bo. 1.1.8 क्षमामातिष्ठते (V₁ B₂ 'ते' राजन्.
— ^d) K₃.5 V₁ B (B₄ damaged) Da Dn₁.ns D₂.
2.2.8 क्षमया; Da. 1 S (G₃.4 absent) क्षमायु; D₅
क्षमाच्च (for श्रीमांश्च). Da परिवर्तते (for विनि').

8 For the repetition in G₁, cf. v. 1. 7 — ^a)
D₇ (marg. as in text) प्राणः (for कामः). — ^b) B₂
प्रवर्धते (for विव'). — After 8^{ab}, K₅ Da Dn₁.ns
D₂.2.8 ins.:

410* यदा प्राज्ञो विरमते तदा सद्यः प्रणश्यति ।

परासूया क्रोधलोभावस्तथा प्रतिमुच्यते ।

दयया सर्वभूतानां निर्वेदाद्विनिवर्तते ।

[With line 1, cf. line 2 of 411*. — (L. 1) Da₂
D₅ प्राज्ञो (for प्रा'). Da विरमति (for 'ते'). — Da
om. lines 2-3. — (L. 3) Dn₃ D₅ दयायाः (for
दयया). K₅ D₂.2.8 निर्वेदाद् (for निर्वेदाद्).]

— K₅ om. (hapl.) 8^c-9^d. Da om. 8^{cd}. — ^c) Ś₁
(see. m.) K₁ अदयः; K₃ स धर्मः; K₄ अधर्मः;
T₂ अवध्य- (for अवद्य-). B₂ हर्षनाद् (for 'वर्षनाद्').

विरुद्धानि हि शास्त्राणि पश्यन्तीहाल्पबुद्धयः ।

विवित्सा जायते तत्र तत्त्वज्ञानान्निवर्तते ॥ ९

प्रीतेः शोकः प्रभवति वियोगात्तस्य देहिनः ।

यदा निरर्थकं वेत्ति तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ १०

K₅ B₁.2 Dn₁.ns D₂.2.5.8 पृति; B₂ D₁.7.8 ज्येति;
T₁ G₅ वैति; G₁ चेति (for ज्येति). D₁ धर्मसंदर्शना-
चेति. — ^d) K₁.2 तत्त्वज्ञानाद् (for 'नाच्'). K₅
सुधीमतां; V₁ च धीमतः; D₂.2.2.9 च हीयते; D₇ T
G₁.2.5 M₂.4 च (T₂ M₄ तु) नश्यति; M₁.8 प्रणश्यति
(for च धीमताम्). — After 8, Dn₁ ins. 411*.
After 8, the sequence in D₇ T₁ G₅ is: 10, line 1
of 411*, 9, line 2 of 411*, 11, 13, 412*, 12, 14;
while the sequence in G₅ is: 10, line 1 of 411*,
9, line 2 of 411*.

9 For the sequence in D₇ T₁ G₂.5, cf. v. 1. 8.
K₅ G₁ om. 9 (for K₅, cf. v. 1. 8). — ^a) Bo. 2.2
T₂ च; B₁ Dn₁.ns D₃.4.7-9 T₁ G₂.5 M [ह]ह (for
हि). D₅ पश्यति (for शास्त्राणि). D₂ विरुद्धानि सह-
स्त्राणि. — ^b) K₄ पश्यतो हि; Dn₃ ये पश्यन्ति; D₁
पश्यते ह (for पश्यन्तीह). Dn₁ (marg. as in text).ns
D₂.2.8 कुरुद्बह (for [म]वपुद्बहयः). — ^c) Bo. 1.2.2
Da Dn₁.ns D₃ Cn विधिरसा; T₁ G₅ विधिरसा; T₂
विवरसा; Ca विधिरसा (as in text). B₂ Da जयते
(for जा'). T₂ तस्वात् (for तत्र). Cn: विधिरसा
आरम्भप्रावण्यम् । Cn — ^d) D₄ निवर्तते (sic). D₇ T
G₂.5 तस्वात् [? जु] (T₂ सा तस्वाद्) विनिवर्तते; M
तस्वात्मा विनिवर्तयेत् (M₄ 'ते'). — After 9, D₇ T₁
G₂.5 read line 2 of 411*.

10 For the sequence in D₇ T₁ G₂.5, cf. v. 1.
8. — ^a) K₁ मृतैः; K₅ V₁ D₂.2 प्रिये; B₂ प्रीते;
Da₂ प्रीतिं; Dn₁.ns प्रीत्या; D₅ प्रिय- (for प्रीते).
— After 10^a, G₁ repeats 7^b-8^b. — ^b) K₄ Da
D₅ वियोगात्तस्य; D₁ 'गांतस्य; D₂ 'गास्तस्य (for
'गात्तस्य). — ^c) D₇ G₁ यथा (for यदा). Bo. 2.2
(marg. as in text) D₅ यदा निरर्थकश्चेति. — ^d) Ś₁
K₂.4 D₁ ततः; D₂.2 सदा; D₇ T₁ G₂.5 तथा (for
तदा). B₁.2 D₅ G₁ सद्यः; D₇ T₂ सम्पद्य- (for सद्यः).
Ś₁ प्रणश्यति; Da₁ D₅ प्रणश्यति. — After 10, V₁ B
(B₂ after 11^{ab}) Da Dn₁ (after 8) D₇.9 T₂ G₁.2
M Cn ins.:

411* अज्ञानप्रभवो मोहः पापाभ्यासात्प्रवर्तते ।

यदा प्राज्ञेषु रमते तदा सद्यः प्रणश्यति ।

परासुता क्रोधलोभादभ्यासाच्च प्रवर्तते ।

द्वयया सर्वभूतानां निर्वेदात्सा निवर्तते ॥ ११

सच्चत्यागात् मात्सर्यमहितानि च सेवते ।

एतत् क्षीयते तात साधूनामुपसेवनात् ॥ १२

कुलाज्ज्ञानात्तथैश्वर्यान्मदो भवति देहिनाम् ।

एभिरेव तु विज्ञातैर्मदः सद्यः प्रणश्यति ॥ १३

[B₄ om. line 1. — (L. 1) G₂ मोहापापं (for पापः
भ्यासात्). T₂ G₁ M पापेभ्यः संप्रत्यये (T₂ M₂ 'न' नि (for
the post. half). — With line 2, cf. line 1 of 410^a.
Dr T₁ G₂ s read line 2, after 9. — (L. 2) B पापि;
Da पापेन (for प्रापि). B₁ s s नमने (for र'). B₁ s s
सत्यः; T₂ G₁ s सत्यक (for सद्यः). B₁ प्रणश्यति.]

11 For the sequence in Dr T₁ G₂, cf. v. l. 8.
— ^a) K₂ परासुतः; B₁ परासुता; D₁ पराः सुता; G₁
परासुता; G₂ पुराकृतान्; M₂ परासुरा (for परासुता).
Cn: परासुता अत्यन्तसकार्षण्यारब्धम् । C — ^b) Da
असत्यात् (for अभ्यासात्). M₂ s प्रवर्तते (for 'वर्तते').
— After 11^{ab}, B₁ reads line 2 of 411^a, followed
by repetition of 11^{ab}. — ^c) V₁ Bo. 2. : Dns Dz.
s. s. s दयायाः; G₂ अयया; M दयावान् (for दयया).
Dr S (G₂ s absent) सर्वभूतेषु (for 'तानां). — ^d)
D₁ s निर्वेदात्मा; D₂ 'दासः' (for 'दात्मा'). Da₂ [ज'
निवर्तते; D₂ G₁ प्रवर्तते (for निव'). K₂ निर्वेदात्मनि
वर्तते; T₂ निर्वेदात्संप्रणश्यति; M₂ s 'तां निवर्तयेत्'.

12 For the sequence in Dr T₁ G₂, cf. v. l. 8.
— ^a) K₂ s. s V₁ Dn₁ ns Da. s. s. s G₂ सत्यागान्;
Bo परि'; B₁ s सर्व' (for सर्व'). D₂ s च (for
तु). — ^b) D₁ सहितानि; D₂ अहितानां (for अहि
तानि). D₂ om. from च up to सेव (in 12^d).
G₂ मे शृणु (for सेवते). K₂ V₁ B (B₄ damaged)
Dn₁ ns Da. s s अहितानां च सेवया (B 'नान्'); M
अहितेभ्यः प्र (M₂ च) वर्धते. — ^c) B₁ एव' (for एतन्).
— ^d) D₁ अपसेवनात्.

13 For the sequence in Dr T₁ G₂, cf. v. l. 8.
T₂ G₁ read 13 after 17. — ^a) B₁ Da G₂ M₂ कुला
(B₁ कुलः; G₂ कुला) ज्ञानात् (for कुलाज्ञा). — ^b)
G₂ मोहो; M₂ मदे (for मयो). — ^c) B₁ s Da
Da. 1 S (G₂ s absent) एतैः; D₁ एभ्य (for एभिर्).
B₁ T₂ G₁ तथा ज्ञातैः; B₂ तथा ज्ञातैः; Da Dr T₁
G₂ s सदा ज्ञातैः (D₁ 'नैः'); M तथाज्ञातैः (for तु

ईर्ष्या कामात्प्रभवति संघष इव भारत ।

इतरेषां तु मर्त्यानां प्रज्ञया सा प्रणश्यति ॥ १४

विभ्रमाल्लोकबाह्यानां द्वेष्यैर्वाक्यैरसंगतैः ।

कुत्सा संजायते राजनुपेक्षाभिः प्रशाम्यति ॥ १५

प्रतिकर्तुमशक्याय बलस्थायापकारिणे ।

असूया जायते तीव्रा कारुण्याद्विनिवर्तते ॥ १६

विज्ञा'. — ^a) K₂ Dn₁ ns Da. s. s स च (for सद्यः).
B₁ s सद्यः (for सद्यः). K₁ प्रणश्यति. — After 13,
Dr T₁ G₂ ins. 412^a.

14 For the sequence in Dr T₁ G₂, cf. v. l. 8.
K₂ s D₁ read 14 after 16. — ^a) K₁ ईर्ष्या; Da₁
ईर्ष्या (for ईर्ष्या). — ^b) K₂ s V₁ Bo. 1. s. s Da
Dn₁ ns Da. s. s. s सहर्षात् (for संघर्षात्). T₂ G₁
चापि (for चैव). K₂ s. s Dn₁ ns Da. s जायते (for
भारत). — ^c) D₁ om. तु. K₂ B₁ s Dn₁ ns Da. s
सर्वानां (for मर्त्यानां). — ^d) D₁ प्रज्ञयाः (for प्रज्ञया).
B₁ K₁ s D₂ s सं; D₂ वै (for सा). B₁ s Da Dr
S (G₂ s absent) ज्ञानात्प्राज्ञ (Da 'प्राज्ञा') एव मद्यति.

15 B₄ damaged. — ^a) B₁ s Da₁ Da. s. s लोक-
वाक्यानां (for 'बाह्यानां). — ^b) K₁ Da द्वेषैः; B (B₄
damaged) द्वेषैः (Bo 'सैः'); Dr S (G₂ s absent)
द्वेषैः (for द्वेष्यैः). K₂ Dns Dz. s. s. s बाह्यैः; V₁
B (B₄ damaged) बाह्यैः (for बाह्यैः). B₁ असंगतैः;
K₂ Dns Da. s. s असंगतः; Da असंगतैः; Dn₁ असं-
गतैः; G₂ असंगतैः (for असंगतैः). — ^c) D₁ कुत्सायां
(for कुत्सा सं). — ^d) D₁ M₂ s अपेक्षा (D₁ 'दया')-
भिः; M₂ अपेक्षा हि; M₂ अपेक्षाभिः (for उपेक्षाभिः).
V₁ B₁ s Da Da M प्रणश्यति (for प्रशाम्यति). K₂
Bo. s. s Dn₁ (marg. as in text). ns Da. s. s. s लोका-
न्प्रेक्ष्याभिप्राय्यति.

16 ^a) K₂ Da Dn₁ ns Da. s इति कर्तुं (for
प्रति'). K₂ V₁ Bo. s. s अशक्ता (K₂ 'कथा' ये; K₂ B₁
Da Dn₁ ns Da. s. s न शक्ता ये; B₁ अशक्तायाः; B₂
Da 'कायः; T₂ G₁ 'कायः; M₂ s. s 'कस्य; M₂ अशो-
कस्य (for अशक्तायाः). — ^b) M₂ [ज'] परीक्षणे (for
'कारिणे). — ^c) D₂ कार्यण्यात् (for काय'). D₂ प्रति-
वर्तते (for विनि'). — After 16, K₂ s D₁ read 14.

17 ^a) Bo. s. s D₂ कृपणं (for 'गान्). — ^b) D₁
क्षतः (for ततः). D₂ संज्ञायते (for संज्ञा'). — ^c) K₂ s
D₁ om. (haph.) 17^{ab}; G₁ reads it twice. — ^d)

C. 12. 6021
B. 12. 163. 19
K. 12. 161. 16

C. 12. 6022
B. 12. 163. 20
K. 12. 161. 19

कृपणान्सततं दृष्ट्वा ततः संजायते कृपा ।
धर्मनिष्ठां यदा वेत्ति तदा शाम्यति सा कृपा ॥ १७
एतान्येव जितान्याहुः प्रशमाच्च त्रयोदश ।

एते हि धार्तराष्ट्राणां सर्वे दोषास्त्रयोदश ।
त्वया सर्वात्मना नित्यं विजिता जेष्यसे च तान् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

१५८

गुणाधर उवाच ।

आनृशंसं विजानामि दर्शनेन सतां सदा ।
नृशंसाञ्च विजानामि तेषां कर्म च भारत ॥ १

कण्टकान्कूपमग्निं च वर्जयन्ति यथा नराः ।
तथा नृशंसकर्माणं वर्जयन्ति नरा नरम् ॥ २
नृशंसो ह्यधमो नित्यं प्रेत्य चेह च भारत ।

Ks B1.2 Da T2 G1 (both times) धर्मनिष्ठान् (for 'निष्ठां'). T2 G2 सदा (for यदा). —^d Da क्षमा (for कृपा). —^{Si} K V1 (marg.) Da Dn1. ns D1-4. s. 9 T2 Cn ins. after 17; D7 T1 G6, after 13:

412* अज्ञानप्रभवो लोभो भूतानां इत्यते सदा ।
अस्थिरत्वं च भोगानां दृष्ट्वा ज्ञात्वा निवर्तते ।

[(L. 1) K4 मृग्यते (for इत्यते). Cn: अज्ञानप्रभवो लोभ इत्यत्र लोभपदेन भयं प्राप्तं, लोभस्य प्राग्व्याख्यातत्वात् । Cn: —(L. 2) D7 T G6 भूतानां (for भोगानां). D7. 9 T G6 दुष्टया (for दृष्ट्वा). K1 न वर्तते; D1 [अ]निवर्तते; D9 प्रव' (for निव'). K4 दृष्ट्वा ज्ञाने न वर्तते (for the post. half).]

—After 17, T2 G1 read 13.

18 " Ks D4 एतान्येव जितान्याहुः. —^b ^{Si} Ks D9 प्रशमांश्च; Da प्रशमार्थं; D7 T1 G2. 5 प्रशान्तेन; T2 G1 प्रथमं च; M2 प्रथमं च (for प्रशमाच्च). —D1 om. (hapl.) 18^{ad}. —^c K1 धार्तराष्ट्रानां. —^e Ks सत्याज्याः (for त्वया). Ks B2. 4 Da Dn1. ns D2. 8 सत्याज्याः; Bo. 1. 2. 5 D2. 5. 7 S (G2. 4 absent) सत्यात्मना (for सर्वा). —^f B2 विजिता; Da1 विजिताम् (for विजिता). Ks D9 विजितास्तेष्वशोचनात्; K4. 5 Dn1. ns D1-3. 8 M1 विजिता ज्येष्ठसेवनात्; Bo. 2-5 Ds जिता दोषाः स नैव तैः; D7 T1 G3 विजिता जेष्यता च ते; T2 'ता ज्येष्यतावता; G1. 3 'ता ज्येष्ठता च ता (G2 ते).

Colophon om. in T2 G2. 5; Dns Ds G2. 4 absent.
—Sub-parcan: ^{Si} K V1 B1 Da Dn1. ns D1-3. 8

आपद्धर्म; B2. 4 T2 G1 M राजधर्म. —Adhy. name: ^{Si} K1. 2 D1 क्रोधादिपरिक्षयः; Ks क्रोधाद्विक्षयः; Ks V1 B1 Da1 Dn1 D2. 8 लोभाध्यायः; Bo. 2-4 Ds क्रोधाध्यायः; B2 Da2 पुनर्लोभाध्यायः; M2 कोटिप्रभवः. —Adhy. no. (figures, words or both): B1 153; B2 T2 G1 161; B1 160; Da1 31; Dn1 33; Ds 27; M 163. —Śloka no.: Da 21; Dn1 23; Dns Ds 22.

158

1 " B1 अनृशंसं (for आनृशंसं). Ds प्रजानामि (for वि). —B1 Da G1 Ms om. (hapl.) 1^{ad}. —^b Gs om. दर्शनेन. K4 तदा (for सदा). —1^{ad} is damaged in B1. —^c ^{Si} विजानामि (for 'नामि). —^d D4 तस्य (for तेषां).

2 Ks D2 G2 om. (hapl.) 2^a-3^b. —^a Ks D1 कंटकाः (for 'कान्). —^b M बुधा (for यथा). —B1 om. 2^{ad}. —^d K2. 4 D1 नराधिप (K4 'प'); T2 G1 सदा नरं (for नरा नरम्). Ks तर्जयन्ति तदा नरं.

3 Ks D2 G2 om. 3^{ad} (of. v. 1. 2). —^a K1 D9 ह्यधर्मो; Ks B1. 5 (marg.) Da1 Dn1. ns D2-4. 8 G1 हि दहेद्; V1 Bo. 2-4. 8 (orig.) Ds [ऽ]त्तधर्मो; D7 T1 G5 दहते (for ह्यधर्मो). Ks V1 B Da1 Dn1. ns D2-4. 7-9 T G1. 5 M1. 2. 5 व्यक्तं; M2 युक्तं (for निवृत्तं). —^c K1-8 V1 B Da D1. 4. 5. 7. 9 S (except T2; G2. 4 absent) प्रवृद्धि; K4. 5 Dn1. ns D2. 8. 8 स्वं वृद्धि (for वृद्धि as in ^{Si} T2 alone). —^d K1. 8 B2. 5 D9 कर्म (for धर्म) Ds तस्य कर्म च निश्चयं.

तस्माद्ब्रवीहि कौरव्य तस्य धर्मविनिश्चयम् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

स्पृहास्यान्तर्हिता चैव विदितार्था च कर्मणा ।

आक्रोष्टा कुश्यते चैव बन्धिता बध्यते च यः ॥ ४

दत्तानुकीर्तिर्विषमः क्षुद्रो नैकृतिकः शठः ।

असंभोगी च मानी च तथा सङ्गी विकल्थनः ॥ ५

सर्वातिशङ्की परुषो बालिशः कृपणस्तथा ।

वर्गप्रशंसी सततमाश्रमद्वेषसंकरी ॥ ६

हिंसाविहारी सततमविशेषगुणागुणः ।

बह्वलीको मनस्वी च लुब्धोऽत्यर्थं नृशंसकृत् ॥ ७

धर्मशीलं गुणोपेतं पाप इत्यवगच्छति ।

आत्मशीलानुमानेन न विश्वसिति कस्यचित् ॥ ८

परेषां यत्र दोषः स्यात्तद्वृद्धं संप्रकाशयेत् ।

समानेष्वेव दोषेषु वृत्त्यर्थमुपघातयेत् ॥ ९

C. 12. 6034
B. 12. 164. 9
K. 12. 162. 9

4 *) K₂.s V₁ B Da Dn₁.ns Ds.s.s.s स्याद्ब्रहि-
(D₂ 'दि' ता; D₁ S (G₂.s absent) [अ]स्थान्तर्हिता (for
'हिता'). — *) S₁ विनि[नी]तार्था; K₂ D₁ विनितार्थ (D₁
'र्था') (for विदितार्था). D₂ न (for च). S₁ K₁-s
D₁.s कारण (for कर्मणा). K₂.s V₁ B (B₁ damaged)
Dn₁.ns Ds.s.s.s विविता (V₁ B₁ 'हिंसा' चैव कर्मणा
(K₂ कारिणो). — *) K₂ आक्रोष्टान्; D₂ D₁ अक्रोष्टा
(for आक्रोष्टा). S₁ क्रोश्यते; K₁ कृष्यते; K₂.s D₁
कुष्यते; B₁ G₁ कृष्यते (for कुष्यते). — *) S₁ K₁
Bo.s (marg. as in text) बंधने; K₂.s D₁ बंधिते;
K₂ बंधनैर; D₂ बन्धनैर; M₂ संविता (for बन्धिता).
K₂.s Bo.s.s.s बध्यते; T₁ G₁ बध्यते (for बध्यते).
K₂ Bo.s.s.s T₁ G₁ च स; B₁ D₁ T₁ G₁ स च; B₂
सदा; D₂ G₂ च सा (for च यः). K₂ V₁ B₁ Da
Dn₁.ns Ds.s.s.s बन्धितो बुध्यते स च (D₂ 'ते' च;
D₂ 'ते सदा'; D₂ बुद्ध्या वा बुध्यते च स; D₂ बध
मेव च बध्यते.

5 *) K₂ दत्तानुकीर्तिर; B₁ दत्तार्थ; D₂.s T₁
M₂-s दत्ता (D₂ 'त्वा')नुकीर्ति; D₂.s दत्तानुकीर्तिर; G₁
तदनुकीर्ति (for दत्तानुकीर्तिर). K₁ Dn₁ Ds.s.s
विषमः; B₁ Da विषय; Dn₂ विषयः (hypermetric)
(for विषयः). — *) Bo.s-s D₂ क्षुद्रो (for क्षुद्रो).
K₂ Ds.s.s नैकृतिकः; K₂ नैकृतिकः (for 'तिक'). D₂
च स; (for शठः). — *) K₂.s V₁ B₁.s.s (marg.)
Da Dn₁.ns Ds.s असंविभागी; Bo.s.s.s (orig.)
असंभागी च; T₂ असंभोगी च; G₁ M₁-s असंभोगी च
(for असंभोगी च). K₁ माङ्गी; G₁ मारी (for मानी).
— *) S₁ K₁ D₁.s तदा (for तथा). G₁ संगी.

6 *) S₁ K₁.s D₁ सर्वांसिङ्गी; V₁ B Da Dn₂
D₁.s 'मिशङ्की; D₁ T₁ G₁ 'तिशङ्कः (for 'तिशङ्की').
K (except K₂) V₁ B Da Dn₂ D₁.s T₁ G₁.s M₁.s
परुषो (for व'). — *) S₁ बालिशः; K₂ Dn₁ D₁
T₁ G₁.s Cn बलीशः; B₁.s.s (marg.) Da T₂ G₁ M

Ca बलीयान्; D₁ व्यलिशः; Ca (sup. lin.) बालिशः
(as in text). K₂.s Dn₂ Ds.s.s [s]थ वा (for
तथा). * Cn: बलीशः काकः इव वज्रकरिः । *
K₁ वर्गप्रशंसे; B₁ D₂ बहुप्रशंसी; D₂ वर्गप्रशंसी;
Dn₂ वर्णप्रशंसि ('ले'); D₂ वर्गप्रशंसा; D₂ वर्गप्रशंसी;
Ca वर्गप्रशंसी (as in text). D₂ च तथा (for सततम्).
* Ca: वर्गप्रशंसी त्रिवर्गमात्रं प्रशंसति, न मोक्षम् । *
— S₁ K₂.s D₁om. (hapl.) 6^s.7^a. — *) K₁
आश्रमद्वेषि; D₂ आश्रमद्वेषि (for आश्रमद्वेष-). Bo.s
'संकरी (for 'संकरी).

7 S₁ K₂.s D₁om. 7^a (of v. 1. 6). — *) K₂
V₁ B₂-s Da Dn₁.ns Ds.s.s हिंसाविहारी; B₁ 'वि-
कारः; D₁ T₁ G₁.s 'विकारी (for 'विहारी). — *)
D₁ सविशेष (for बहि). S₁ गुणगुणाः; D₁ 'गणः
(for 'गुणः). — *) K₁ बह्वलीके; T₂ G₁ M₂-s 'ली-
को (for 'लीको). — *) S₁ K₂ B₁ D₁.s [s]यत्तः
K₂ 'तः; Bo.s-s T₂ G₁ M₂-s 'क्षे'; D₂ 'चक्षे' (for
अर्थ).

8 *) S₁ K₁.s D₁ धर्मशीलः; D₂ धर्म शील (for
धर्मशील). K₁ गुणोपेतं. — *) K₁.s V₁ B₁.s Da
Dn₁.ns Ds.s.s पापम् (for पाप). V₁ [अ]वगच्छते
(for 'ति). K₂ पापकृतवमवगच्छति (hypermetric).
— *) S₁ K₁.s.s सारेण (for मानेन). K₂ V₁ B₁ Da
Dn₁.ns Ds.s.s आत्मशीलप्रमानेन; D₁ अंगशीलानुमा-
रेण; D₂ आत्मशीलार्थमानेन; D₁ T₁ G₁.s 'शीलोपमा-
नेन; M₁.s 'शीलावमानेन. — *) K₁ Dn₂ Ds.s.s
T₂ G₁.s.s M₂.s न विश्व (K₁ 'वा')सति; K₂ न विश्व-
स्यति; D₂ विश्वासयति (for न विश्वसिति).

9 B₁ damaged. — *) G₁ M इष्यते (for परेषां).
D₂ तत्र (for यत्र). D₁ [अ]दोषः (for दोषः). K₁
स्फुट (for स्वात्). — *) D₂ संप्रकाशते (for 'वेत्').
Dn₂ M₂ तत्तद्वृद्धं प्रकाशते (M₂ 'वेत्'); D₂ लक्षेण-
संप्रकाशते. — *) V₁ B₁.s Da D₁ T₁ G₁.s M लमा

C. 12. 6035
B. 12. 164. 10
K. 12. 162. 10

तथोपकारिणं चैव मन्यते वञ्चितं परम् ।
दत्त्वापि च धनं काले संतपत्युपकारिणे ॥ १०
भक्ष्यं भोज्यमथो लेहं यच्चान्यत्साधु भोजनम् ।
प्रेक्षमाणेषु योऽश्रीयान्नृशंस इति तं विदुः ॥ ११

ब्राह्मणेभ्यः प्रदायाग्रं यः सुहृद्भिः सहाश्रुते ।
स प्रेत्य लभते स्वर्गमिह चानन्त्यमश्रुते ॥ १२
एष ते भरतश्रेष्ठ नृशंसः परिकीर्तितः ।
सदा विवर्जनीयो वै पुरुषेण बुभूषता ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

भीष्म उवाच ।

कृतार्थो यक्ष्यमाणश्च सर्ववेदान्तगश्च यः ।

आचार्यपितृभार्यार्थं स्वाध्यायार्थमथापि वा ॥ १

एते वै साधवो दृष्टा ब्राह्मणा धर्ममिक्षवः ।

नेष्वपि; T₂ G₁ सामान्येष्वपि (for समान्येष्वेव). D₆ लोकेषु (for दोषेषु). —^a) D₁ हन्यर्थमुपगातयेत् (sic); D₄ वृत्त्यर्थस्तूपपादयेत्.

10 ^b) K₈ मन्यते; D₁ मन्यते (for मन्यते). D₄ शंकितं; G₂ वंचितुं (for वञ्चितं). —^c) D₁ कालः. —^d) Ś₁ तत्तपति; K₈ D₀ संतप्यति; B₀ तं तपति; D₅ संभवति; M₄ संतपति (for संतपति). K_{2.4} B₁ Da M_{1.8} संतः (K₂ तनु; K₄ तत्तत्; B₁ स ते) प्रत्युपकारिणे; D₁ उत्तपभ्ययकारिणे (sic).

11 ^a) V₁ B₈ T₂ G₁ भक्ष्यः; D₄ भक्षं (for भक्ष्यं). K₅ V₁ B Da Dn_{1. ns} D_{2-5. 7. 8} S (G_{4. 4} absent) पेयम् (for भोज्यम्). K₁ तथा लेहं; K₅ Dn_{1. ns} D_{2. 8. 8} अथालेहं (for अथो लेहं). —^b) K₁ V₁ B₁ T₂ G₁ M यद्वा अन्यत्; D₁ यश्चा; D₄ तथा; D₇ T₁ G_{2. 5} यद् (for यश्चा). —^c) D₄ D_{1. 5. 7} T₂ G₁ M₁₋₈ प्रेक्षमाणेषु; D₉ प्रेक्ष्य (for प्रेक्ष). —^d) K_{4. 5} V₁ B (except B₂) Da Dn_{1. ns} D_{2-5. 8. 9} T₂ G₁ M नृशंसम् (for नृशंस). B₁ तद् (for तं). K₅ V₁ B_{1. 2} Da Dn_{1. ns} D_{2. 8. 8} वदेत् (for विदुः).

12 ^a) T₂ G₁ ब्राह्मणे तु (for "णेभ्यः"). K_{2.4} B₁ T₂ G_{1. 2} M₃ प्रदायाग्रं (T₂ G₁ 'ग्रं'); D₅ संप्रदाय (for प्रदायाग्रं). —^b) K_{2.4} D₄ यः सुहृद्भिः; D₅ सुहृद्भिश्च (for यः सुहृद्भिः). B_{0. 3. 5} D₁ T₂ समश्रुते (for सहाश्रुते). — D₁ om. (hapl.) 12^{ad}. 12^{ad} is damaged in B₄. —^c) D₄ सगम् (sic) (for स्वर्गम्). —^d) D₄ अभि (for इह). K₃ चाल्यंस्वम्; D₂ चानंतम्;

D₇ T G_{1. 2. 5} चाल्यंतम् (for चानन्त्यम्).

13 ^a) T₁ G_{2. 5} एवं (for एष). —^b) B₄ संन्यासः (for नृशंसः). T₁ G_{2. 5} नृशंसाः परिकीर्तिताः. —^c) D₇ T₁ G_{2. 5} विवर्जनीया (for "नीयो"). K₅ V₁ B (except B₁) D₄ Dn_{1. ns} D_{2-5. 8} हि; D₄ इ (for वै). —^d) K₅ V₁ B_{1. 2} Da Dn_{1. ns} D_{2. 8. 8} विज्ञानता; B_{0. 3-5} D₆ बुभूषता (for बुभूषता).

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K V₁ B_{1. 2} Da Dn_{1. ns} D_{1-5. 9} आपद्धर्मः; B₄ D₇ S (G_{4. 4} absent) राजधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K V₁ B Da Dn_{1. ns} D₁₋₅ नृशंसा (V₁ B₀ 'सो') ध्यायः; M₁₋₈ नृशंसलक्षणं. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 154; B₂ T G_{1. 5} 162; B₄ G₂ 161; D₄ 31; Dn₁ 34; D₅ 28; M 164. — Śloka no.: D₄ Dn₁ D₅ 13; D₄ 12.

159

1 With 1, cf. Manu. 11. 1. —^a) K₅ Cn कृतार्थो; B_{2. 4. 5} (marg.) Dn_{1. ns} D_{2. 8. 8. 8} Ca कृता (for कृता). K_{1. 8. 8} B₀ D₉ यक्षमाणश्च; D₄ यक्षमाणस्व; D₅ यक्षमाणश्च; D₇ यक्षमाणश्च; M₄ यक्षमाणश्च (for "णश्च"). —^b) G₁ वेदांतकश्च (for "गश्च"). — D₇ T₁ G_{2. 5} tranay. 1^{ad} and 2^{ab}. —^c) K₅ V₁ B_{0-2. 5} (marg.) Da Dn_{1. ns} D_{2. 8. 8. 8} 'कार्यार्थः'; D₄ 'मात्रार्थः'; Ca 'कार्यार्थः' (as in text). — D₅ om. 1^{ad}-2^{ab}. —^d) K₅ V₁ B_{1. 2} Dn_{1. ns} D_{2. 8. 8. 8} च (for वा).

अस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २
 अन्यत्र दक्षिणा या तु देया भरतसत्तम ।
 अन्येभ्यो हि बहिविद्यां नाकृताञ्च विधीयते ॥ ३
 सर्वरत्नानि राजा च यथाहं प्रतिपादयेत् ।
 ब्राह्मणाश्चैव यज्ञाश्च महात्माः सहदक्षिणाः ॥ ४
 यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ ५
 यज्ञश्चेत्प्रतिविद्धः स्यादङ्गेनैकेन यज्वनः ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ६
 यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ।
 कुटुम्बात्तस्य तद्वर्त्यं यज्ञार्थं पार्थिवो हरेत् ॥ ७
 आहरेद्वेदमतः किञ्चित्कामं शूद्रस्य द्रव्यतः ।

C. 12. 604 B
 B. 12. 165. 8
 K. 12. 163 B

2 With 2, cf. Manu. 11. 7. Dm. 2nd (cf. v. l. 1). Dr Ti Gz. s transp. 1st and 2nd. Bz partly damaged. — *) Ss एते वा; Kz. s Dr एतेर्वा; Bz. s Da नवेते; Ms एते ते (for एते वै). Dz. s इष्टा. — *) Kz अक्षं प्र; Ks अक्षेभ्यो; Ks V1 Bz. s Da Dm. ns Dz. s. s. s Cn निःस्वेभ्यो; Dz बिस्वेभ्यो; Ts अस्वेभ्यो (for अक्षेभ्यो). — *) Ks V1 B (except Bz) Da Dm. ns Dz. s. s. s. s T Gz. s. s Ms दानं विद्या च (Da 'द्याज; Dz 'द्या च; Ms 'द्याच) भारत.

3 *) Dz कृष्ण/विज्रां (for अस्वज). Kz. s Da. s दक्षिणायास्तु; Ks Da Dm. ns Dz. s. s 'जादाने; V1 Bz. s. s Da 'जायां (Bz 'न) तु; Bz Dr T Gz. s M 'जायाज; Dz 'जायज; Gz 'जायां च; Ca 'जा या तु (as in text). — *) Kz. s V1 B Da Dm. ns Dz. s. s T Gz. s. s Ms देयं (for देया). Das Dz भारत (for भरत). Dz देववाधरसत्तम (sic); Mz. s देय मेतेषु भारत. — With 3rd, cf. Manu. 11. 3rd. — *) Kz. s V1 B D (except Dz. s; Dm. s Da absent) Ts Gz Ms. s [S] पि (for हि). Ks बहिविद्या; Kz. s V1 Bz. s Dm. ns Dz. s. s. s Ts Gz Ca 'वेदि; Bz 'वेद; Bz बहेवेद; Dz बहिवेद; Dz Gz Cv 'वेदी; Ts Gz 'वेदि; Mz. s 'वेद्या (for 'वेद्या). — *) Ks Dm. चाकृताञ्च; V1 Bz. s. s Da नाकृतार्थ; Bz 'हृतार्थ; Dz. s Ts Gz. s M न (Da अ.) कृतार्थ; Dz न वृत्तार्थ (for नाकृतार्थ). *) Cv: प्राकृतान्यं प्राकृतपुरुषान्तम् । *)

4 With 4, cf. Manu. 11. 4. — *) Ks V1 B Da Dm. ns Dz. s. s राजा हि (Bz. s. s तु); Dr S (Gz. s absent) राजेद्र (for राजा च). — *) Kz. s. s V1 B Da Dm. ns Dz. s. s. s Ts Gz M ब्राह्मणा एव; Dz 'नाक्षेव; Ts Gz. s 'नाक्षेव (for 'नाक्षेव). Ks V1 Bz. s Da Dm. ns Dz. s. s वेदाज; Dz यज्ञास्तु; Ts Gz यज्ञाज (for यज्ञाज). — *) Kz. s. s Da सवाना; Bz यज्ञाज; Bz सहाया; (for सहाया). Ks V1 Bz Da Dm. ns Dz. s. s यज्ञाज (Dz om. यज्ञाज) बहुदक्षिणा. — After 4, Kz. s V1 B (Bz damaged) Da Dm. ns

Dz. s. s. s.

413* अन्योन्यस्पर्धिनो राजम्बजन्ते गुणतः सदा ।

[Ks Dm. Dz. s. s अन्योन (Dm 'न्य) विमन्ता-ना (Ks 'न्य पो) रा; Da 'न्यपोविना राजन्; Dm 'न्य विमन्ता-नाम् (for the prior half). Ks यमने; Bz Da Dz 'पार्थिवो; Da क्षीयते (for यतने). Ks गुणिनः (for गुणतः).]

5 = Manu. 11. 7. — *) Ms यज्ञ (for यस्य). Ks वै वार्षिकं (for त्रैवा). Ks Das Dz अक्षं; Dm अक्षं (for अक्षं). — *) Gz यस्य (for भृत्य). Bz damaged; Dm 'वर्तये; Mz. s 'योषणे (for 'वृत्तये). — *) K V1 Dm. ns Dz. s. s. s Ts Gz. s. s Ms च (for वा). Dz विद्यते. — *) Da om. from स सोमं up to धार्मिके (in 6th).

6 With 6, cf. Manu. 11. 11. Ks om. 6. Da om. up to धार्मिके (cf. v. l. 5). — *) Dr Gz याजयेत्; Ts यज्ञो यत् (for यज्ञयेत्). Ks V1 B Da Dm. ns Dz. s. s. s. s Ts Gz Cn प्रतिविद्धः; Ts Gz 'बद्धः; M 'विद्धः (for 'विद्धः). — *) Ks V1 B Da Dm. ns Dz. s. s. s T Gz. s. s अक्षेन (for अङ्गेन). Dz दक्षमेनैव यज्वनः; M अक्षो देवोय य.

7 = (var.) Manu. 11. 12. — *) Dz विश्यः; Dz. s नरः; Mz. s वैद्यः (for वैश्यः). — *) Bz damaged from हीन up to शूद्रस्य (in 8th). Dz क्षीत (for हीन). Da असोमपः (for 'मपः). — *) Ks Dm. ns Dz. s. s लक्षितः; Dz यज्ञार्थ (for लक्षितः). — *) Bz Da यज्ञार्थ (for 'वै). Dz पार्थिवो/क्षीयन आहरेत्.

8 With 8, cf. Manu. 11. 13. Bz damaged up to शूद्रस्य. — *) Kz. s V1 B (Bz damaged) Da Dz. s. s. s Ts Gz M इज्य (Ks 'वि)तः; Ks Dm. ns Dz. s. s अय नो; Ts Gz. s इज्यतः (for वेदमतः). — *) Dz कर्म (for कामं). Kz. s. s V1 Bz. s Da Dm. ns Dz. s. s. s वेदमतः (Ks 'तः); Dr S (Gz. s

C. 12. 8047
D. 12. 165. 8
K. 12. 163. 8

न हि वेद्मनि शूद्रस्य कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ ८
योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ ९
अदातृभ्यो हरेन्नित्यं व्याख्याप्य नृपतिः प्रभो ।
तथा ह्याचरतो धर्मो नृपतेः स्यादथाखिलः ॥ १०
तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।

absent) वेद्मनि (for द्रव्यतः). —^a) Ks. 5 Dn1. n3
D2. s. 8 यज्ञेषु (for वेद्मनि). D4 न हि शूद्रस्य यज्ञेषु.
—^d) K5 V1 Dn1. n3 D2. s. 5. 8 किंचिद् (for कश्चिद्).

9 = Manu. 11. 14. —^a) Ks [s]नाहिताग्निः; D1
[s]नाहि (for अनाहि). G1 शतशोः; Ca "गुर (as in
text). —^b) D5 अयज्वा; G1 न यज्वा च (for अय).
D1 सहस्रशः (sup. lin. 'तः); D5 "यजुः; G1 शतशतः
(for सहस्रगुः). — D1 om. (hapl.) 9^a-20^b. —^c)
Ks G2 M कुटु (Ks '2) बाभ्याम्; D5 कुटुंबार्थम् (for
'भ्याम्). —^d) K1 अविचारयन्; K4 'चारयेत्; V1
B1. 2 Da यज्ञसिद्धये (for अविचारयन्).

10 With 10, cf. Manu. 11. 15^{ab} and 17^{ed}. D1
om. 10 (cf. v. 1. 9). —^a) B4 damaged from अदा-
तृभ्यो up to षडनश्न (in 11^a). Ks Dn1. n3 D2. s. 8
वित्तं; T2 G1 अर्थ (for नित्यं). —^b) Ks. 5 Bo. s. 5
Dn1. n3 D2. s. 7-9 S (G2. 4 absent) विख्या (D5 'ज्ञा)-
प्य; V1 B1. 2 Da प्रख्याप्य (for 'द्या'). Ks. 4 D5
प्रभोः; K5 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. s. 7. 8 S (G2. 4
absent) सदा; V1 Bo. s. 5 D5 विभोः; D4 वसु (for
प्रभो). —^c) K1. 8 Bo. s. 5 D4. 7. 9 S (G2. 4 absent)
[अ]ख्य; K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. s. 8 [ए]व (for
हि). K5 [अ]हरतो; Bo S (G2. 4 absent) चर (T2
G1 'रि)तो; B2 [आ]चरते (for 'रते). B1 धर्म. D5
यथास्याह्रतो धर्मो. —^d) D1. 9 G1 नृपते (for 'पते).
K5 [आ]स्तिकः; D2 [अ]र्धितः (for [अ]खिलः).

11 11^{abed} = Manu. 11. 16. D1 om. 11 (cf. v. 1. 9).
B4 damaged up to षडनश्न. —^a) Cv यथैव (for
त). Ks Dns D5 शृणु मे (for सप्तमे). Ks. 4. 5 Dn1.
n3 D2. s. 8 भक्तं; D5 lacuna (for भक्ते). —^b) K1. 8
D5 अनश्नुता; K5 V1 Bo. 1. 2. 3. 5 Dn1. n3 D2. s. 8.
7. 8 T1 G5 अनश्न (D2 'शु)तः (for 'भता). T2 भक्तानि
च समश्नतः. ☞ Cn : भक्तम् एकाहपर्याप्तं धान्यम् । भक्तानि
षडनश्नतः ज्यहसुपोषितस्य । Cv : यथा अनिःस्वता अददि-
व्रता भवति तथा हर्तव्यम् । सप्तमदिवसभोजनपर्यन्तं यावद-
पेक्षितं तावद्वत्वा अन्यदाहर्तव्यमित्यर्थः । ☞ —^c) G2

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ।

खलात्क्षेत्रात्तथागाराद्यतो वाप्युपपद्यते ॥ ११

आख्यातव्यं नृपस्यैतत्पृच्छतोऽपृच्छतोऽपि वा ।

न तस्मै धारयेदण्डं राजा धर्मेण धर्मवित् ॥ १२

क्षत्रियस्य हि बालिद्याद्वाद्वाणः क्षिप्यते क्षुधा ।

श्रुतशीले समाज्ञाय वृत्तिमस्य प्रकल्पयेत् ।

अश्वस्तेन; M2 आश्वस्तन (for अश्व). T1 G2. 5 विभागोन;
M4 विधानेन (for विधा). ☞ Cv : अश्वस्तनविधानेन,
श्वो भोक्तुं यथा न भवति तेन विधानेन हर्तव्यम् । ☞ —^a)
K1. 4 हर्तव्यं; G1 स्थातव्यं; Cv भर्तव्यं (for ह). Da
कर्मणा; D5 धर्मेणः (for 'कर्म'). — 11^{ed} = (var.)
Manu. 11. 17^{ab}. —^c) G2 कालात्; Cv स्थलात् (for
खलात्). G2 M4 क्षेत्राद् (for क्षेत्रात्). Ks तथा-
रोगाद् (sio); Ks Bo. s. 5 (marg. as in text) Dn1.
n3 D2. s. 8 'रामाद्; T1 G2. 5 M अथागाराद्; T2 G2
अगाराद्वा (for तथागाराद्). ☞ Ca : खलात्सत्यमर्दनस्या-
नात् । ☞ —^d) M8 अतो (for यतो). D5 च (for
वा). T2 [अ]तिः; M4 हि (for [अ]पि). Bo Da T2
G1 लभ्यते (for 'पद्यते). ☞ Cv (reading यो हतो
वोपपद्यते) : यो हतोऽपहतो निष्कासितो वा उपपद्यते
भवति । ☞

12 With 12^{ab}, cf. Manu. 11. 17^{ed}. D1 om. 12
(cf. v. 1. 9). —^a) V1 B1 D2 T2 G1 तु तस्मै तत्;
B2 D4 तु तत्तस्मै; Da तत्तस्मै; D1 T1 G2. 5 M1. s. 4
तु तस्मैतत् (for नृपस्यैतत्). M2 आख्यातस्य कृतस्यैतत्.
—^b) K4 B1 om. (hapl.) [s]पृच्छतो. S1 Ks Bo. s. 2. 4
(marg.) Da Dn1. n3 D2. s. 8. 5 Ca पृच्छतेपृच्छतेपि वा
(Dns 'तेपि च; D5 'ते च वा); D1 T1 G2. 5 परतः
पृच्छतोपि वा. — With 12^{ed}, cf. Manu. 11. 21^{ab}. —^c)
B2 Da न (Da ए-) तस्मिन् (for न तस्मै). Da कार-
येद्; T2 वार' (for चार'). Bo. s. 4 (marg. as in
text). 5 D5 तस्मै धारयते दण्डं. —^d) B4 damaged
from राजा up to क्षिप्य (in 13^b). B1. 2 D5 राजधर्मेण
(for राजा धर्म). Da दण्डवित् (for धर्म). ☞ Cv : तत्र
एतत्कार्यं पृच्छतोऽपृच्छतः पुरुषान्प्रति । अस्य पुरुषस्य । अस्य
प्रकरणं यदि न, तस्मै तपणं न धारयेदिति संबन्धः । ☞

13 13^{ab} = (var.) Manu. 11. 21^{ed}. D1 om. 13
(cf. v. 1. 9). B4 damaged up to क्षिप्य. —^a) K5
V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. s. 8 तु; D5 नु (for हि). S1
Ks बालिद्या (Ks 'स्या)द्; T2 बालिद्याद्; Ca 'हयाद्
(as in text). —^b) K1-4 क्षिप्य (K1 'व्य)ति; V1

अथैनं परिरक्षेत् पिता पुत्रमिवौरसम् ॥ १३

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।

अविकल्पः पुराधर्मो धर्मवादैस्तु केवलम् ॥ १४

विश्वैस्तु देवैः साध्वैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।

आपत्सु मरणाद्रीतैर्लिङ्गप्रतिनिधिः कृतः ॥ १५

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योज्जुकल्पेन वर्तते ।

B₁ Da D₁ सीदति; B₂ s damaged (for क्षिद्यते). — 13^{ab} = (var.) Manu. 11. 22^{ab}. — * M₂ सीले: (for सीले). — * D₂ प्रकल्पते (for प्रकल्पयेत्). D₁ वृत्ति तस्योपकल्पयेत्; D₂ वृद्धि मन्त्रप्रकल्पक. — * V₁ Da तत्वेन (for अर्थेन). K₂ D₁ रक्षयेत् (for रक्षेत). — * D₁ lacuna; D₁ T G₂ s माता (for पिता).

14 14^{ab} = Manu. 11. 27^{ab}. D₁ om. 14 (cf. v. l. 9). — * D₁ Cv इष्टं (for इष्टिं). B₁ वैश्वानरी; D₁ नरान्; G₁ नरं (for नरीं). — * B₁ अरि; T₁ G₂ s भय- (for अद्). * C₁ नः अद्दर्पये प्रत्यर्द्धं कर्तव्यस्य आप्रयणपशुसोमादेरकरणे । Cv: ब्राह्मणे यद्वत् तद्वैश्वानरे इष्टमिति वेद । विपर्यये ब्राह्मणे न दत्तं वेदैश्चानरे इष्टं न, यागः न कृत इति वेद । * K₂ D₁ D₂ s s अनुकल्पः; D₁ अनुकल्पः; D₂ अविकल्पः; Cv अविकल्पाः; Ca कल्पः (as in text). K₂ V₁ D₂ s s. v. s परो धर्मो. * Ca: अविकल्पः निःसंदेहः, पुराधर्मः पूर्वाचरितो विधिः । Cv: इमं धर्मं कुरु, इमं धर्मं न कुर्विति विकल्परहिताः । * — * D₁ धर्मवादेश्च; D₁ T₁ G₂ s M₁ 'पाळे (M₁ 'दे)स्तु (for 'वादेस्तु). D₁ S (except M₂; G₂ s absent) केवलः. * C₁ नः धर्मवादेः धर्मज्ञैः । *

15 = (var.) Manu. 11. 29. D₁ om. 15 (cf. v. l. 9). — * D₁ अश्वेषु (for विश्वेषु). K₂ s V₁ D₁ n₂ s D₂ s s देवैश्च; B (B₁ damaged) D₂ s. v. s (G₂ s absent) च देवैः; D₂ च हि (D₁ 'दे)चैः (for तु देवैः). B₁ damaged from साध्वैश्च up to श्रीतेर्लिङ्ग (in 15^a). S₁ K₂ s वा; M₁ s s च- (for च). — * K₂ s D₂ मरणाद्; M₂ करं (for मरं). M₁ s आपत्स्वरकण्ठात्तैर्. — * K₂ D₂ धर्मैः; K₂ V₁ B Da D₁ n₂ s D₂ s s विधिः (B₁ s 'वे); D₁ किमाद्; D₁ T₁ G₂ s M₁ s किमाः (for किम्). K₂ D₁ n₂ s D₂ s s प्रतिनिधी (for 'विधिः).

16 = Manu. 11. 30. D₁ om. 16 (cf. v. l. 9). — * T₁ G₁ M₁ s s कल्पे यो (M₁ [s]यम्; M₂ तु); Cv कल्पे च (for कल्पस्य). * Cv: प्रथमकल्पे योज्जुक-

न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ १६

न ब्राह्मणान्वेदयेत् कश्चिद्वाजनि मानवः ।

अवीर्यो वेदनाद्विद्यात्सुवीर्यो वीर्यवत्तरम् ॥ १७

तस्माद्राज्ञा सदा तेजो दुःसहं ब्रह्मवादिनाम् ।

मन्ता शास्ता विधाता च ब्राह्मणो देव उच्यते ।

तस्मिन्नाकुशलं ब्रूयात् शुक्तामीरयेद्विरम् ॥ १८

प्रायश्चित्तादिकरणे प्रभुः समर्थः । * — * T₁ G₁ यजुः; M₁ s s यजु- (for योजुः). S₁ Da D₁ T₁ G₁ कल्पेत्; Ca कल्पेन (as in text). * Cv: अनुकल्पेन अधम-पक्षेण । * — * D₂ सांपरायणः; Ca n सांपरायिकं (as in text). D₁ S (G₂ s absent) स नामोक्तिं फलं तस्य प्रेत्य चेह च दुर्मतेः.

17 17^{ab} = (var.) Manu. 11. 31^{ab}. D₁ om. 17 (cf. v. l. 9). — * K₂ s V₁ B₂ s s Da D₁ n₂ s D₂ s. v. s S (G₂ s absent) ब्राह्मणो (for ब्राह्मणान्). K₂ s D₂ s M₂ वेदयते; K₂ V₁ B₂ s s Da G₂ M₁ s s Cv वीर्य; K₂ D₁ n₂ s D₂ s s निवेदेत्; D₂ निवेदयिता (hypermetric); D₁ T₁ वेदवीर्य (sic); T₁ G₁ वेदमवीर्य (hypermetric) (for वेदयते). B₁ न ब्राह्मणावेदयितः (sic). — * K₂ B₂ s s s Da D₁ n₂ s D₂ s. v. s T G₂ s s किञ्चिद् (for कश्चिद्). D₂ v राजा न (for राजनि). K₂ V₁ B Da D₁ n₂ s D₂ s s वेद-वि (D₁ 'वे)त्; D₁ S (G₂ s absent) धर्मवित् (for मानवः). — With 17^a, cf. Manu. 11. 32^{ab}. — * K₂ अवीर्य; D₁ S (G₂ s absent) अविर्यो (for अवीर्यो). D₂ G₁ M₂ वेदना (for 'नाद्). D₂ G₁ विद्या (for विद्यान्). K₂ s V₁ B₂ s s Da D₁ n₂ s D₂ s s स्वर्वावाज्ञाजवीर्योश्च; B₂ s s (marg.) अवीर्योश्च (B₂ 'वीर्ये)दनादि स्यात्; Cv अविद्यावेदनाद्विद्यात्. — * K₂ s V₁ B Da D₁ n₂ s D₂ s. v. s S (G₂ s absent) स्म- (G₁ सु)वीर्य; D₂ स्ववीर्यो (for सु*). S₁ K₂ s s D₂ वीर्यवत्तरः; K₂ s V₁ B Da D₁ n₂ s D₂ s s ब्रह्मवत्तरं (for वीर्य*).

18 With 18, cf. Manu. 11. 35. D₁ om. 18 (cf. v. l. 9). — * S₁ K₂ s B₂ s s राजा; K₂ V₁ B₂ s s Da D₁ n₂ s D₂ s s s राजः; D₁ S (G₂ s absent) राजा (for राजा). S₁ K₂ s सर्वतेजो; B₂ s महातेजो (for सदा तेजो). B₁ damaged from तेजो up to वाक्ता (in 18^a). — * B₁ D₁ ब्रह्मवादिनं. — With 18^{ab}, cf. Manu. 11. 35. — * K₂ D₂ s s कर्ता; B₂ वाक्ता; B₁ सता; B₂ D₂ वता; D₂

C. 12. 6088
B. 12. 165. 20
M. 12. 163. 18

G. 12. 6059
B. 12. 168. 20
K. 12. 163. 20

क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरत्यापदमात्मनः ।

धनेन वैश्यः शूद्रश्च मच्चैर्होमैश्च वै द्विजः ॥ १९

न वै कन्या न युवतिर्नामघ्नो न च बालिशः ।

परिवेष्टाग्निहोत्रस्य भवेन्नासंस्कृतस्तथा ।

नरके निपतन्त्येते जुह्वानाः स च यस्य तत् ॥ २०

प्राजापत्यमदत्त्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ।

भोक्ता; Cv गन्ता (gloss: अवगन्ता); Ca मन्ता (as in text). Ks शांता (sic); M1 शस्ता; Ca.n शस्ता (as in text). —^d) Da ब्रह्मणो (for ब्राह्मणो). K1.2 Bo.3 Dns Ds.7 T G2.5 M1-8 वेद; Ca.n देव (as in text). D4 मैत्रो ब्राह्मण उच्यते. —^e) D4 तस्यै (for तस्मिन्). M2 कुशलं (for [अ]कु). —^f) K1.5 B1 Da Dn1.n3 D2-4.8 शुक्लाम्; K3 [अ]शुक्लाम्; K4 शुक्लाम्; V1 शुक्लाम्; B3 सकलाम्; B4 D9 [अ]शुक्लाम्; B5 (marg.) शुक्लाम्; D5 शुक्लाम्; Ca शुक्लाम् (as in text). D7 S (G2.4 absent) न शुक्लां (D7 शक्तां; T1 G5 शुक्तां; M4 गुप्तं) गिरमीरयेत्. ☞ Ca न शुक्तां नामियाम् । ☞

19 = (var.) Manu. 11. 34. D1 om. 19 (cf. v. l. 9). —^b) K5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.7.8 T G1.2.5 तरेद् (for तरति). —^c) K5 Dn1.n3 D2.3.8 धनेर्वैश्यश्च शूद्रश्च; D7 S (G2.4 absent) धनेन वैश्यश्च शूद्रौ तु (T2 G1 M च). ☞ Cv: धनेनावैश्यश्च शूद्रेणैव अवैश्यश्च शूद्रेण, वैश्यश्चात्रासंस्कृताः । ☞ —^d) B1 द्विजाः. D4.7 S (G2.4 absent) जपहोमैर्द्विजातयः (D4 'जोत्तमः).

20 = (var.) Manu. 11. 36^{ab}-37^{ab}. D1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 9). —^a) All MSS. (except S1 K1.4; D1 om.; Dn2 Da G2.4 absent) नैव (for न वै). —^b) K2.4 नमंत्रो; Bo.3-5 Ds ना (D5 नो)वतो (for नामघ्नो). K1.5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2.2.7-9 S (G2.4 absent) नामंत्रो न बालिशः; K3 D5 न मित्रो नैव वा. —^c) K1 परिवेष्टो (sic); D4 होता स्याद् (for परिवेष्टा). B4 damaged from होतास्य up to जुह्वा (in 20^f). K5 अग्निहोत्रश्च; G1 'होत्रं च (for 'होत्रस्य). ☞ Cn: परिवेष्टा बाहुतिप्रक्षेप्ता । Cv: परिचारकः । ☞ —^d) K5 मल्यो; D4.6 नालो (for परिचारकः). D1 नासंस्कृताः; Ca.n 'संस्कृतस्य (as in text). D1 G1 (inf. lin. as in text) सदा (for तथा). B5 भावनासंस्कृतस्तथा; D5 भावेनासंस्कृतस्तथा. ☞ Ca: नासंस्कृतः दशविधसंस्कारहीनः । ☞ —^e) K5 Dn1.n3 D2.3.8 नरके (for नरके). K5 निपतन्त्येके;

अनाहिताग्निरिति स प्रोच्यते धर्मदर्शिभिः ॥ २१

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धानो जितेन्द्रियः ।

अनाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्न यजेत कथंचन ॥ २२

प्रजाः पशूश्च स्वर्गं च हन्ति यज्ञो ह्यदक्षिणः ।

इन्द्रियाणि यशः कीर्तिमायुश्चास्योपकृन्तति ॥ २३

उदक्या ह्यासते ये च ये च केचिदनम्रयः ।

D1 'तत्त्वज्ञे; G2 'तिष्येते (for 'तन्त्येते). —^f) D1 जुह्वानः स; D4 जुह्वतः स; D5 यज्वानः स; T1 G1 जुह्वान (T1 'ना)स्य (for 'ना: स). D7 यनस्य (for च यस्य). D9 ते (for तत्). — After 20, K4.5 V1 B Da Dn1.n3 D2-5.8 Ca ins.:

414* तस्याद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ।

[= Manu. 11. 37^{ed}.]

21 = (var.) Manu. 11. 38. —^a) B5 D1.2 G2 M2 प्रजापत्यम् (for प्रजा). B2 damaged; B4 Da [अ]श्वम्; D1 स्वं; D7 T2 G2 च (for [अ]श्वम्). —^b) Da1 दक्षिणं. B1 अग्न्याधेयस्य दक्षिणः; D1 मल्यं धीर्यस्य दक्षिणं. —^c) B2 damaged; Da1 अनिष्टाः; D1 इति च; D7 इत्येष (for इति स). —^d) D4 प्रोचते (for प्रोच्यते). G2 ब्रह्मवादिभिः.

22 = (var.) Manu. 11. 39. —^a) K2.4 D1 पु (D1 पु)र्वाणि; D9 G1 पुण्यान् (for पुण्यानि). K5 Dns D2.3.8 यानि; B1 [अ]द्वयानि (for [अ]न्यानि). —^c) Dns (marg. as in text) अवाप्तं (for अनाप्त-). B4 damaged from दक्षिणैर् up to च ह (in 23^{ab}). D1.4 अनाप्तदक्षिणे यज्ञे (D1 'जैर्). ☞ Ca: अनाप्त-दक्षिणैः असंपूर्णदक्षिणैः । ☞ —^d) D5 कदाचन.

23 With 23, cf. Manu. 11. 40. B4 damaged up to च ह. —^a) S1 D1 प्रजां; K5 D2 प्रजा (for प्रजाः). D1 स्वर्गं (for स्वर्ग). —^b) D4 राज्ञो (for यज्ञो). G1 [S]वि (for हि). D1 corrupt. —^c) K5 V1 B2.3 Da Dn1.n3 D2.2.8 चाप्युप; Bo.4.5 D5 मल्य (D5 'स्यो)प; B1 चाप्युप; B5 (marg.) मल्यव; D4 चाप्युप; D7 S (G2.4 absent) चैव नि; D9 चाप्य नि (for चाप्युप). V1 B1.2.3 (marg.) Da -हन्ति (for -कृन्तति).

24 D5 om. (hapl.) 24. —^a) K5 [अ]न्यासते; G1 ध्यायते (for ह्यासते). S1 K1-4 D1.4.7 G1 वेष्टो (for वे च). K5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 Ca.n

कुलं चाश्रोत्रियं येषां सर्वे ते शुद्रधर्मिणः ॥ २४

उदयानोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।

उषित्वा द्वादश समाः शुद्रकर्महं गच्छति ॥ २५

अनार्या शयने बिभ्रदुज्जन्विभ्रच्च यो द्विजाम् ।

अब्राह्मणो मन्यमानस्तृणेष्वसीत पृष्ठतः ।

तथा स शुष्यते राजशृणु चात्र वचो मम ॥ २६

यदेकरात्रेण करोति पापं

कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानः ।

स्थानासनाभ्यां विचरन्वृत्ती सं-

स्त्रिभिर्वर्षैः शमयेदात्मपापम् ॥ २७

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति

न स्त्रीषु राज्ञश्च विवाहकाले ।

न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे

पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ २८

C. 12. 6070
B. 12. 165. 20
K. 12. 162. 30

उदयनामासते ये च (Ds सत्र); T (Gs, s उदय (Tz Gs 'क्या) वासते ये च. * Cn: आसते मिथुनीमवन्ति । * — Ds om. (hapl.) 24^a; Gs reads it twice. —^a) Ks Bz Dni. ns Dz. s. s द्विजाः (for ये च). Mz नित्यम् (for केचिद्). —^a) Ks V1 Bz. s Da Dni. ns Dz. s. s Cn होमं (for कुलं). Ds चाश्रोत्रियः; Gs चाश्रोत्रियो; Mz अश्रोत्रियं (for चाश्रो). Das दोषाः; Dni Tz Gs तेषां (for येषां). * Cn: 'संग्रामवादिम' इत्यादि लिङ्गानुशासनसूत्रान् (84) होमसदृशं नपुंसकत्वम् । * —^a) Ks. s Dni. ns Dz. s. s ते सर्वे (by transp.). Ks Dni. ns Dz. s. s पाप- (for शुद्र-). Ks V1 Bz Dni. ns Dz. s. s S (Gs. s absent) कर्मि (Dz Gs 'र्मि-णः (for -धर्मिणः)).

25 = (var.) Bodhayana Smṛti II. 3. 59. 25^{ab} is mostly damaged in Bz. —^a) Ks उदयानोदके; Das उदयानोदकः; D1 उदयानोदके; D2 उदयानो; T2 उदयानो; G1 उदयानो (for उदयानो). * Cn: उदयानः कृपः । तदेकोदके एककृपोपजीव्ये इत्यर्थः । * —^a) D1 मासः (for समाः). — 25^a-26^a is damaged in Bz. —^a) K1. s Dz. s S (Gs. s absent) शौचं; D1 अशु- (sic); D2 शुद्धं (for शुद्ध-). Ks Dz. s T1 Gs [ए]व; Dns [इ]व (for [इ]व).

26 26^a is damaged in Bz. —^a) S1 (sup. lin.) Ks. s V1 Bz. s Da Dni. ns Dz. s. s Ca. n अनार्या (Ds 'र्या); K2 Dz. s. s अनार्य; Bo. s यो भार्या (for अनार्या). B1 बिभ्रति (sic); Bz damaged; Da बिभ्रद् (for 'अद्). — 26^a is damaged in Bz. —^a) S1 (before oorr.) द्विजं; S1 (by corr.) K2 द्विजान् (for 'जान्). K1 उज्जन्विभ्रच्च ये द्विजां (sic); K2 मिश्रवृत्तं च ये द्विजं; Ks. s Dni. ns Dz. s. s वृत्तं वृत्तं च ये (Ks च यो; Ds हि ये) द्विजं (Dni. ns 'जः); V1 Bo. s. s Ds वृहन्वृ (Bo. s 'वृहन्वृ' च (Bo. s हि) ये द्विजं; B1 मत्स्यं तं च ये द्विजाः; Da वृहन्वृद्धिं च ये द्विजः (Das 'ज'); D1 corrupt; D2 S (Gs. s absent)

नोद्यन्वृद्धं (T1 Gs. s 'द्वि) च ये (Mz गुरुं) द्विजं (D1 Tz Gs. s Mz 'जः); Ds उज्जन्वृद्धं च ये द्विजं. —^a) All MSS. (except S1 K1. s. s D1; Dns Dz Gs. s absent) अब्राह्मणं (for 'ब्राह्मणो). B1 मन्यमानं (for 'मानम्). —^a) B1 तृणेष्वसीत पृष्ठतः; G1 corrupt. * Ca: पृष्ठतः पञ्चानृतानो तृणेष्वसीत । * —^a) Das तदा; D1 S (Gs. s absent) यथा (for तथा). K1-s Bo. s. s Dni. ns Dz. s. s. s T1 G1. s. s संयुज्यते; T2 न यु* (for स यु*). —^a) Ks शाक- (for चात्र).

27 With 27, cf. Āpastambasūtra I. 9. 27; Bodhayānadharmasūtra II. 1. 2. 10^{ab}-11^{ab}. —^a) Ds दयैक- (for दयेक-). —^a) Ks Bz Dni. ns Dz. s. s निकृष्टः; B1 सुकृष्णः; Ds कृष्णं (for कृष्णं). Bz यदुः; D1 वर्णा; Ds वृत्तं (for वर्णं). V1 Da1 Dz. s. s ब्राह्मणं; D1 ब्राह्मणः (for ब्राह्मणः). S1 K1. s. s Dns D1 सेवमानः (for सेव-). * Ca: कृष्णं वर्णं शुद्धम् । Cv: कष्टं निकृष्टमथमम् । * —^a) Ks V1 Bz. s Da Dni. ns Dz. s. s. s विहरन्; D1 T G1. s. s Mz. s विहरद्; M1. s विचरेद् (for 'चरन्). S1 K1. s वृत्ते (for वृत्ती). S1 K2 D1 वृत्तं; K1 [इ]द्; Ks. s V1 B (Bz damaged) Da Dni. ns Dz. s. s Tz G1. s M1 स; Mz [इ]त्स (for संस). —^a) Corrupt in Bz. Mz शमयन् (for 'येद्).

28 = (var.) I. 77. 16; cf. 12. 110. 18. 28^a is damaged in Bz. —^a) S1 Ks. s [अ]धर्मः; K1 B1 D1. s G1 धर्मः; K2 धर्मः (for नर्म-). Ks. s V1 Bz. s Dz. s. s. s S (Gs. s absent) नर्मयुक्तं (for वचनं). * Ca: नर्मयुक्तं परिहासयुक्तम् । * — Ds reads 28^a-29^a twice. —^a) K1 गुरुद्विजार्थे; Ks Dns न गुर्वर्थं (for 'वर्थं). Ds (both times) नात्मनो (for नात्मनो). S1 Bo D1 जीवितार्थे; Ca जीवितं (as in text). Ds. s S (Gs. s absent) प्राणाख्ये सर्वे (T1 Gs सख्य) वनापहारो (T1 'वनक्षये च; G1 M1. s 'वनक्षये वा; Mz. s 'वना-

C. 12. 8071
B. 12. 163. 31
K. 12. 163. 31

श्रद्धधानः शुभां विद्यां हीनादपि समाचरेत् ।
सुवर्णमपि चाभेद्यादाददीतेति धारणा ॥ २९
स्त्रीरत्नं दुष्कुलाच्चापि विषादप्यमृतं पिबेत् ।
अदुष्टा हि स्त्रियो रत्नमाप इत्येव धर्मतः ॥ ३०
गोब्राह्मणहितार्थं च वर्णानां संकरेषु च ।
गृहीयात् धनुर्वैश्यः परित्राणाय चात्मनः ॥ ३१

तिपाते). — ^a) D₁ पंचाष्ट वा न्याहुरपार्थकानि (sic);
D₄ पंचानृती भवतीहीत्यपापः (corrupt).

29 With 29^{ab}, cf. Manu. 2. 238^{ab}. For the repetition in D₅, cf. v. l. 28. — ^a) D₄ श्रद्धधाना; D₅ (both times) 'धानाः (for 'धानः). — ^b) K₅ B₁ 2 Da Dn₁.ns D₂.3.3 समाप्नुयात्; V₁ B₅ (marg.) सममृते (B₅ 'यात्); T₂ G₁ समाहरेत् (for 'चरेत्). — With 29^a, cf. Manu. 2. 239^d. D₄ repeats 29^{ad} after 30^{ab}. — ^c) D₄ G₁ चा (for च). D₁ [अ]सं-
ध्याद्; T₂ G₁ [अ]विद्याम् (for [अ]मेध्याद्). — ^d) B₅
[अ]भि-; D₅.9 वि- (for [ह]ति). D₅ धारणात्. K₅
V₁ B₁ 2 Da Dn₁.ns D₂-4.8 आददीता (B₁ 'त) विचार-
यन्; D₁ आनधीतोनिधारणा (corrupt).

30 With 30^{ab}, cf. Manu. 2. 238^d-239^a. — ^a)
K₅ G₂ वापि (for चापि). — ^b) K₁ भवेत्; D₄
T₁ G₅ (the last two also as in text) हरेत् (for
पिबेत्). ☞ C_v : विषात् तिकौषभादेरमृतं जीवनहेतुत्वाद्-
मृतप्रायं रसम् । ☞ — After 30^{ab}, D₄ repeats 29^{ad},
and om. 30^{ad}. — ^c) K₄.5 V₁ B Da Dn₁.ns D₂.3.
5.8 अ (B₂ D₂ न) दूष्या हि; D₁ अनुष्टा हि; D₇ M₂
अदुष्टं हि; G₂ अदुष्टानि (for 'ष्टा हि). D₅ रक्ष्या (for
रत्नम्). — ^d) D₅ यत् (for आप). B₅ D₅ ह्येषः;
M विद्या च (for ह्येषः). D₁ धारणा (for धर्मतः).
B₁ अपकृत्यैव धर्मतः.

31 ^a) B₅.3 D₅ T₂ G₁ हितार्थाय; B₁ D₄.9 'र्थे
च (for 'र्थं च). — ^b) B₁.4 अं (B₁ शां) करेषु. T₂
G₁ वै (for च). — ^c) B₂ damaged. K₁ तु धनं;
K₅ B₅.3.4 D₅.9 वै (B₅ D₅ च) धनुर; D₅ तद्-
धनुर (for तु धं). K₄.5 B₁ Da Dn₁.ns D₂-4.7 S
(G₂.4 absent) वैश्यो गृहीत वा (B₁ व; Dn₁ Da G₁
शा) चाणि. — ^d) K₄.5 V₁ B₅ Da Dn₁.ns D₂-4
परित्राणार्थमात्मनः.

32 With 32^{ab}, cf. Manu. 11. 54^{ab}. — ^a) D₄
पानं (for -पानं). K₁ B₅ D₄.5.9 च (for वा). D₇

सुरापानं ब्रह्महत्या गुरुतल्पमथापि वा ।
अनिर्देश्यानि मन्यन्ते प्राणान्तानीति धारणा ॥ ३२
सुवर्णहरणं सैन्यं *विप्रासङ्गश्च पातकम् ।
विहरन्मद्यपानं चाप्यगम्यागमनं तथा ॥ ३३
पतितैः संप्रयोगाच्च ब्राह्मणैर्योनितस्तथा ।
अचिरेण महाराज तादृशो वै भवत्युत ॥ ३४

S (G₂.4 absent) सुरापानं ब्रह्महत्या चैव गुरुतल्पगत (T₂ G₁
'म)स्तथा. — After 32^{ab}, the sequence in D₇ T₁
G₅ is : 34^a, 33, 32^{ad}, 34^{ab}. — ^c) B₁ D₄ अनि-
र्देश्यानि; T₂ G₁ 'देश्या हि (for 'देश्यानि). ☞ C_v :
अनिर्देश्यानि बुद्धिपूर्वकाणि । C₂ : प्रायश्चित्ततया अनुक्तानि ।
C_v (reading स्वनिर्देश्यानि) : स्वीयतया निर्देष्टुं योग्यानि
धनानि प्राणा इति मन्यन्ते । ☞ — ^d) K₄.5 Dn₁.ns
D₂.3 प्राणांतमिति; D₄ 'तानीह; D₂ G₁ 'तानिह
(for 'नीति).

33 For the sequence in D₇ T₁ G₅, cf. v. l. 32.
— ^a) B₄ mostly damaged. T₂ सुवर्णाहरण. S₁ K₁-4
B₅.3-5 D₁.5.9 स्तेयं; D₁ स्तेयं (for स्तेन्यं). S₁ K
V₁ B₅-3.5 Da Dn₁.ns D₂-4.5.9 T₂ G₁ M₁-3 विप्रस्वं
चे (B₅.3.5 D₅ वे; G₁ चै; M₁.3 चा)ति; D₁ विस्वं
चेति; D₅ विप्रस्वं चेति (sic); D₇ T₁ G₂.5 विप्राणां
चेति; M₂ विप्रस्वलेति (for *विप्रासङ्गश्च). ☞ C_v : विप्रा-
सङ्गाच्च पातकम् । विप्रा विप्रत्यजातिमती स्त्री । ☞ — ^c)
K₂ विहारान्; B₁ विरामं; D₄ विहरेन्; D₇ T₁ G₁.3.5
विहारो; M विहारं (for 'हरन्). K₅ D₄.9 पाने (D₄
'नं) वा; K₅ V₁ B₁.2.4 Da Dn₁.ns D₂.3.5 पानाच्च
(for -पानं च). — ^d) B₅.3-5 D₅ T₂ G₁ अगम्या (G₁
'म्य-)गमनं; D₁ [अ]प्यगम्य; D₇ G₂ [अ]प्यगम्यागमने
(for 'गमनं). K₅ V₁ B₁.2 Da Dn₁.ns D₂.3.5
अ (V₁ B₁.2 Da [अ]प्य)गम्यागमनादपि.

34 For the sequence in D₇ T₁ G₅, cf. v. l. 32.
With 34^{ab}, cf. Manu. 3. 157^{ad}. — ^a) B₄ damaged.
S₁ K₁.4 D₁ सह संयोगं; K₁ D₄.7.9 T₁ G₁.2 M संप्र-
योगं च (D₅ T₂ G₁ M₂ 'गश्च); B₅.3 सहयोगश्च; B₅
D₄ सह योगं च (D₄ वा); C₂ संप्रयोगे च (for संप्र-
योगाच्च). — ^b) K₅ Dn₁.ns D₂.3.5 C_v ब्राह्मणी;
Da 'क्षण (D₂ 'णा); D₄.7 T₁ G₂.5 'क्षणो (for
'क्षणैर). D₇ T₁ G₅ याति यच्च (for योनितस्तथा). — ^c)
K₁ D₁ महाराजा (for 'राज). ☞ C_v (reading जाचा-
रेण) पूर्वोक्तदुष्कर्मणामाचारेण । ☞ — ^d) K₅ सहस्रो;
K₅ V₁ B₁.2.4 Da Dn₁.ns D₂-4.7 T₁ G₅ पतितो (for

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
 याजनाध्यापनाद्यौनाञ्च तु पानासनाशनात् ॥ ३५
 एतानि च ततोऽन्यानि निर्देश्यानीति धारणा ।
 निर्देश्यकेन विधिना कालेनाव्यसनी भवेत् ॥ ३६
 अन्नं तिर्थङ्गं होतव्यं प्रेतकर्मण्यपातिते ।
 त्रिषु त्वेतेषु पूर्वेषु न कुर्वीत विचारणाम् ॥ ३७

तादृशो). T₂ G₁ s M पतिना (M₂ s 'तो') वै भवेद्युन.

35 = Vasiṣṭhasmṛti 1. 22; (var.) Devalasmṛti 35. —^a) K₁ (by corr. as in text) संवत्सरेण पतिते. —^b) D₂ पतनेन (for पतितेन). K₂ D₂ s s (G₂ s absent) समाचरन्; D₁ सहाचरेन् (for 'चरन्'). —^c) D₂ D₁ T₁ G₂ s शानात्; Cn. v योनात् (as in text). M₁ s याचनाध्यापनाद्यौनात्. * Ca: योनात् न संवत्सरेण । तत्र सद्य एव पतति । Cn: योने विवाहादिना संवत्सः । * —^d) B₁ damaged. B₂ तथा; D₂ अनु (for न तु). K₁ s D₂ s T₂ G₁ M न तु (K₁ तथा; D₂ अनु) यानाशनाशनात्; B₁ D₂ तथा (B₁ अन्नं) पानाशनाशनात्; D₂ s s न तु पानाशनाशनात् (D₁ 'शनात्'); D₂ पानाशनसहाशनात्.

36 B₁ damaged. —^a) S₁ K₁ s V₁ D₁ s s चरतो; K₂ D₂ s D₂ s हिवातो; B (B₁ damaged) D₂ हि ततो (for च ततो). D₂ एतानि हिवा ताव्या (submetric). —^b) K₂ s s B₁ s D₂ s D₂ s भारत (for चारणा). * Cn: निर्देश्यानि समाधिस्तानि । * —^c) S₁ K₁ s D₁ निर्देश्यकेन; K₂ निर्देश्यकेन; K₂ B₁ निर्देश्यकेन; K₂ D₂ s s 'इमानेन; V₁ B₂ s s D₂ s 'इयः केन (for 'इयकेन). Cv cites निर्देश्यानीति. —^d) G₁ Cv काले च (for 'लेन). B₂ s s D₂ D₂ व्यसनी; D₂ विधिना (for [अ]व्यसनी). * Cv: एतानि यद्गमणि वाक्यान्नेन निर्देश्यशक्यानि, न तु फलदातीति कृत्वा, निचनकाले मरणकाले व्यसनी भवेदिति योजना । *

37 ^a) K₁ गृहीतव्यं (for न हो*). K₂ D₂ s s D₂ s s Cn अन्नं वीर्यं गृहीतव्यं; B₁ अर्यं तिर्थङ्गं हेतव्यं (sic); D₂ s (G₂ s absent) अनुत्तर्यं न हो (G₁ अ)-तव्यं (D₂ G₂ 'व्या'). —^b) B₂ s s s D₂ s [अ]याधि (B₂ s 'ति)ते; D₂ T₁ G₂ s [उ]पाधिते; D₂ [उ]पाकृतं; T₂ पातिते; Ca [अ]पाधितं (for [अ]पातिते). D₂ प्रेतकर्मनिपातिते. —^c) M₂ स्त्रीषु (for त्रिषु). D₂ s सेतेषु; D₂ T₁ G₂ s [अ]प्येते (for त्वेते). D₂ s

अमात्यान्वा गुरुन्वापि जह्याद्धर्मेण धार्मिकः ।
 प्रायश्चित्तमकुर्वीतेनैतैरर्हति संविदम् ॥ ३८
 अधर्मकारी धर्मेण तपसा हन्ति किल्बिषम् ।
 भुवन्स्तेन इति स्तेनं तावत्प्राप्नोति किल्बिषम् ।
 अस्तेन स्तेन इत्युक्त्वा द्विगुणं पापमाप्नुयात् ॥ ३९
 त्रिभागं ब्रह्महत्यायाः कन्या प्राप्नोति दुष्यती ।

पूर्वेषु; D₁ न कुर्वीत (hypermetric) (for पूर्वेषु). —^a) D₂ पूर्वेषु न (for न कुर्वीत). K₂ D₂ विचारणात्; K₂ V₁ B₁ D₂ D₂ s s 'रणं (for 'रणात्).

38 ^a) D₂ अमात्याच्च गुरुन्वापि. —^b) D₂ सप्यात्; D₁ जह्यात्; D₂ पश्यन् (for जह्यात्). —^c) All MSS. (except S₁ K₂ s B₁ D₁; D₂ s D₂ s s absent) Cn प्रायश्चित्तानि; Cnp 'चित्तम् (as in text). K₂ V₁ B₂ s D₂ s s G₁ M₂ [अ]कुर्वीते; K₂ D₂ s Cn कुर्वीत; D₂ कुर्वीते; D₂ कर्मणि; D₂ s s G₂ [अ]कुर्वीते; T₁ M₂ 'वर्णान्; T₂ M₂ s 'वर्णा; G₂ कुर्वीतान्; Cnp [अ]कुर्वीते (as in text). —^d) B₁ damaged from मैते up to हन्ति (in 39^b). K (except K₂) V₁ B (B₁ damaged) D₂ D₂ s s D₂ s s Cnp न तैर् (for मैतैर्). K₁ s s D₂ s s D₂ s Cn अर्हति; K₂ कुर्वीत (for अर्हति). D₂ जतैर्-हति संविदं; D₂ s (G₂ s absent) मैते कुर्वीत (G₂ 'स; M₂ 'तु) संविदं (T₂ G₁ 'द:).

39 B₁ damaged up to हन्ति. —^a) D₂ अधर्मकामो; D₂ 'का च; G₂ 'कारि; M₂ 'कारी (for 'कारी). S₁ धर्म्येण. —^b) S₁ D₁ transp. 39^{ab} and 39^{cd}. —^c) D₁ corrupt. K₁ D₂ s s भुवं (for भुवन्). K₁ क्षेत्रं (for क्षेत्रं). — After 39^{cd}, D₂ reads 41^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. —^d) K₁ अमेधं (for अमेधं). D₂ वक्ष्यो (for वक्ष्यता). —^e) D₂ T₁ G₂ s M अनुते (for अनु-यात्). D₂ द्विगुणमेन वै भवेत्. — After 39, K₂ s s ma:

415^a क्षेत्रमस्तेन इत्युक्त्वा तावत्प्राप्नोति किल्बिषम् ।

40 K₂ s (both hapl.) D₂ om. 40; S₁ reads it on marg. —^a) D₂ विमानं (for वि*). G₂ M₂ 'हत्यायां (for 'हत्याया:). —^b) D₂ T₁ G₂ कृष्यां (for कृष्या). K₁ s D₂ s s दुष्यतं (D₂ 'वी; D₂ 'ता); K₂ D₂ s s T₁ G₂ s दुष्यता; D₂ s M₂ दुष्यति; D₂ दुःपरी (sic); D₂ T₁ M₂ s दुष्यति (for दुष्यती). * Cn: दुष्यती अत्रापि मैथुनमिच्छन्ती ।

C. 12. 6063
B. 12. 165. 43
K. 12. 163. 42

यस्तु दूषयिता तस्याः शेषं प्राप्नोति किल्बिषम् ॥ ४०
ब्राह्मणायावगूर्येह स्पृष्ट्वा गुरुतरं भवेत् ।
वर्षाणां हि शतं पापः प्रतिष्ठां नाधिगच्छति ॥ ४१
सहस्रं त्वेव वर्षाणां निपात्य नरके वसेत् ।
तस्मान्नेवावगूर्याद्धि नैव जातु निपातयेत् ॥ ४२
शोणितं यावतः पांसुसंगृहीयाद्विजक्षतात् ।
तावतीः स समा राजन्नरके परिवर्तते ॥ ४३

Ca: स्वमिचारिणी । ☞ —^a) M₂ स (for तु). —^a)
K₅ V₁ B_{1.2} D_{1.1} n₃ D_{2-4.3} पाप्मनः; D₄ मानवः
(for किल्बिषम्).

41 With 41, cf. Manu. 4. 165. Dr reads 41^{ab} for
the first time after 39^{ad}. —^a) B₄ damaged from
ब्राह्मणा up to गुरुतरं (in 41^b). K₅ V₁ B₁₋₃ s D₁
D_{1.1} n₃ D_{2.3.5.8} ब्राह्मणान् (for 'गाय'). K_{4.5} D_{1.1}
n₃ Dr (first time) Cn अवगहोत्; V₁ B₁₋₃ s 'गूर्याथ';
B₁ 'गूर्याथ'; D₁ 'गूर्याथ' (sic); D₂ 'गूर्याथ'; D_{2.3.5}
'गह्याथ'; D₄ 'गृह्येन' (sic); D₅ नावगूर्येत; D₇
(second time) G₂ अपगूर्येत; T₁ G₅ अपगूर्येत; T₂
अवकुशोणे; G₁ 'गूर्याथो'; M_{2.4} 'गूर्ये' (M₁ 'यै') व (for
'गूर्येह'). D₁ ब्राह्मणावार्येय (corrupt). ☞ Ca: अवगूर्ये
प्रहारोद्यमं कृत्वा । ☞ —^b) D₄ स्पृष्टे; S (G_{2.4} absent)
Cv स्पृष्टे (for स्पृष्ट्वा). Dr (marg. second time)
शतयातनमाप्नुयात्. ☞ Cv: स्पृष्टे हस्तवेत्रादिना ताडिते
सति । ☞ —^c) D_{1.1} D_{2.3.5.8} सततं; D_{4.5} स (D₅
च) शतं; M₂ त्रिशतं (for हि शतं); K₅ V₁ B₁ D_{1.1}
n₃ D_{2.3.5.8} तावत्; B₁₋₃ D₄ तात; G_{1.2} M₂ पापं
(for पापः).

42 ^a) M₁ सहस्रम्. K₅ V₁ B (except B₄) D₁
D_{1.1} n₃ D_{2.3.5.7.8} T₁ G_{2.5} च; D₄ हि (for तु).
K₅ D₁ D₅ वर्षाणि. —^b) Ś₁ K_{2.4.5} D_{1.1} n₃ D_{1-3.5}
निपात्य (for निपात्य). K_{3.5} V₁ B D_{1.1} n₃ D_{2.3.5.8.9}
नरके (for नरके). D₅ व्रजेत् (for वसेत्). —^c) D₄
om. 42^{ad}. —^d) Dr T G_{1.2.5} [अ]प- (for [अ]व-).
K₄ गह्याद्धि; K₅ D_{1.1} n₃ D_{2.3.5} गह्येत; V₁ B₂
गू- (V₁ गू-गूर्याथ; B₂ s D₅ गूर्येत; D_{1.4} T₂ G₁
कुशोद्धि; Dr T₁ G₅ गूर्याद्धि; M₁ गूर्योद्धि; M₂
गूर्योद्धि (for गूर्याद्धि). —^e) Ś₁ K₁₋₄ D₁ शखं;
B_{1.1} जातु (for जातु). B₂ damaged; T₂ निघात-
येत्; G₁ निपूत (for निपात).

43 With 43, cf. Manu. 4. 168; Āpastamba 1.
25. 2; 28. 15. —^a) K₁ पांसुं; K₅ s V₁ B₁₋₃ s.

भ्रूणहावमच्ये तु शुष्यते शस्त्रपातितः ।
आत्मानं जुहुयाद्ब्रह्मै समिद्धे तेन शुष्यति ॥ ४४
सुरापो वारुणीमुष्णां पीत्वा पापाद्विमुच्यते ।
तया स काये निर्दग्धे मृत्युना प्रेत्य शुष्यति ।
लोकांश्च लभते विप्रो नान्यथा लभते हि सः ॥ ४५
गुरुतल्पमधिष्ठाय दुरात्मा पापचेतनः ।
सर्पं ज्वलन्तीमाश्लिष्य मृत्युना स विशुष्यति ॥ ४६

D₁ D_{2-5.9} पांसुं; B₁ D₂ पांसुं (for पांसुं).
—^b) V₁ B_{1.5} D₂ D₅ नि (D₂ न) गृहीयाद्; B_{1.5}
D_{2.9} संगृह्णाति (for 'गृहीयाद्'). Dr S (G_{2.4} absent)
गृह्णाति द्विजसत्तमात् (Dr G₂ 'मात्'; M₂ 'मा:').
—^c) K_{2.4} स्म (for स). D₄ स या (for समा).
D₅ नावनीश मन्नाराज. —^d) B₁ damaged from र-
up to शस्त्र (in 44^b). K₅ D_{1.1} n₃ D_{2.3.5} प्रतिपद्यते;
B₁ परिवर्तयेत्; D₅ 'पच्यते' (for 'वर्तते').

44 B₄ damaged up to शस्त्र. —^a) D₄ ब्रूणहा.
☞ Cn: आहवमच्ये गोब्राह्मणरक्षार्थं संग्रामे । ☞ —^b) K₁
श्रावते (sic); G₂ वध्यते (for शुष्य). D₄ (by corr.
as in text) शस्त्र (for शस्त्र). K₅ D_{1.1} n₃ D_{2.3.5}
पातितः (for पातितः). —^c) K₅ V₁ B D₁ D_{1.1} n₃
D_{2.3.5.7.8} S (G_{2.4} absent) असौ (for बहौ). —^d)
K₅ B₂ D₁ D_{1.1} n₃ D_{2.3.7.8} T₂ शुष्यते.

45 With 45^{abed}, cf. Manu. 11. 90. B₄ om.
(hapl.) 45-46. D₄ om. (hapl.) 45^{abed}. V₁ reads
45^{abed} on marg. —^a) K₅ D_{1.1} n₃ D_{2.3.5} सुरापी
(for 'पो'). D₁ D₅ वारुणीम् (for वारु). D_{1.1}
मुक्त्वा; G₂ उष्णात् (for उष्णां). —^b) M₂ पीतः
(for पीत्वा). K₁ V₁ B₁ B_{1.1} s D₄ D₅ S (G_{2.4}
absent) प्रमुच्यते. —^c) D₅ तथा; Ca. n तथा
(as in text). K₅ सु-; D₅ हि (for स). K₅
D_{1.1} D_{2.3} कामे (for काये). —^d) B₂ damaged;
D₂ तेन; D_{1.1} [अ]नेन; D₄ च प्र- (for प्रेत्य). Ś₁
K_{1.2.4} B₁ D_{1.1} s मुच्यते (for शुष्यति). K₅ मृत्युं
वा प्राप्य शुष्यति. —^e) Dr om. (hapl.) 45-46^d; T₂
G₁ om. 45^{ef}. —^f) K_{1.2} M₂ लोकाश्च; K₅ लोकाश्च
(for लोकांश्च). —^g) D₁ तादृश्ये (for नाव्यथा).

46 With 46, cf. Manu. 11. 103; Āpastamba
Dharmasūtra 1. 25. 2, 28. 15. B₄ om. 46
(cf. v. l. 45). K₄ om. 46-47^b. —^{ab}) B₄
damaged. D₁ पापत्मा (for दुरा). D₁ (also as

अथ वा शिश्रवृषणावादायाञ्जलिना स्वयम् ।
 नैर्ऋतीं दिशमास्थाय निपतेत्स त्वजिह्वागः ॥ ४७
 ब्राह्मणार्थेऽपि वा प्राणान्स्त्यजेत्तेन शुध्यति ।
 अश्वमेधेन वापीष्टा गोमेधेनापि वा पुनः ।
 अग्निष्टोमेन वा सम्यगिह प्रेत्य च पूयते ॥ ४८
 तथैव द्वादश समाः कपाली ब्रह्महा भवेत् ।

ब्रह्मचारी चरेद्भैक्षं स्वकर्मोदाहरन्मुनिः ॥ ४९
 एवं वा तपसा युक्तो ब्रह्महा सवनी भवेत् ।
 एवं वा गर्भमज्ञाता चात्रेयी योऽभिगच्छति ।
 द्विगुणा ब्रह्महत्या वै आत्रेयीव्यसने भवेत् ॥ ५०
 सुरापो नियताहारो ब्रह्मचारी क्षमाचरः ।
 ऊर्ध्वं त्रिम्योऽथ वर्षेभ्यो यजेताग्निष्टुता परम् ।

C. 12. 4095
 B. 12. 165. 56
 K. 12. 163. 56

in text) s. चेतनः (for चेतनः). —^a) K₁ मूर्धो;
 K₂ सुर्मो; K₃ Da मूर्धो; V₁ B₁ s Da मूर्धो; B₂
 मूर्धो; B₃ सुर्मो; B₄ Da मूर्धो; S (Ga. s absent)
 ति (T₁ G₁ की) लां; Ca सुर्मो (gloss: तास्मादिसर्वी
 प्रतिमां) (as in text). Da उवल्लितम् (for उवल्लितीम्).
 K₁ s आश्रितो; V₁ B (B₃ om.) Da आश्रित्य; Da
 D₁ आश्रित्य; S (Ga. s absent) आसाद्य (for आश्रित्य).
 K₁ D₁ ns D₂ s s Cn कयाकार (D₁ ns D₂ Cn 'रो')
 प्रतिमा (D₁ ns Cn 'मा') हिर्य. ☞ Cn: संतप्तमिति
 शेषः । ☞ —^a) K₂ s s V₁ B₁ D₁ ns D₂ s s सोभि;
 Da तेन; M सह (for स वि). K₁ शुष्यते.

47 With 47, cf. Manu. 11. 104; Apastamba
 Dharmasūtra 1. 25. 1. K₁ om. 47^{ab} (cf. v. l. 46).
 —^a) Da आश्रित्य; T₁ आश्रय (for आश्रय). Da
 द्वयं (for स्वयम्). —^a) K₁ नैर्ऋती; Da नैर्ऋती; G₁
 नैर्ऋति (for नैर्ऋती). —^a) D₁ निपतेत्स त्वजिह्वागः; Da
 'तेत स जिह्वागः; T₁ G₁ 'तच्च न (G₁ स) जिह्वागः. ☞ Ca:
 नजिह्वागः नजुषवगामी । ☞

48 —^a) D₁ M₁ ब्राह्मणार्थेन (for 'र्थेऽपि'). B₁ च;
 D₁ वै (for वा). D₁ प्राणाः. —^a) D₁ S (Ga. s
 absent) सं (D₁ G₁ M₁ स) स्वर्जं (for 'स्वर्जे'). K₁
 D₁ स्वर्जते (D₁ 'जेते') न विष्णुप्यति. — With 48^{ab}, cf.
 Manu. 11. 74^{ab}. 48^{ab} is damaged in B₁. —^a)
 D₁ ns अश्वमेधेपि (for 'धेन'). D₁ पीष्टा; T₁ G₁
 पीष्टा (for [ज]पीष्टा). —^a) K₁ [ज]य (for [ज]
 पि). K₁ B₁ s s D₁ s s S (Ga. s absent) गोसवे
 नाथ (M₁ 'पि') वा पुनः; K₁ V₁ B₁ s Da D₁ ns
 D₂ s s अथ (B₁ s Da₁ अथ; Da₁ यथा; Da [ज]
 प्यथ) वा गोसवेन वा. —^a) D₁ S (Ga. s absent) मरु
 ष्टोमेन (for अग्निष्टो). — D₁ ns reads 48'-49' twice.
 —^a) K₁ s s Da D₁ ns (both times) D₁ s s पूष्यते;
 K₁ B₁ पूष्य; V₁ पूष्य; B₁ s s D₁ मोद (for पूष्य).

49 For the repetition in D₁ ns, cf. v. l. 48.
 —^a) T₁ ततो हि (for तथैव). K₁ तथैव द्वादश मासं.
 —^a) K₁ कपाली (sic); K₁ V₁ B₁ s s s (marg.)

D₁ कपाली (for कपाती). K₁ वनेन (for भवेत्).
 D₁ S (Ga. s absent) का (G₁ क) पोते भर्मेमाचरेत् (M₁ s
 'रन्'). ☞ Ca: कपाली इतमाह्वयः कपालयुक्तो वा । ☞
 —^a) D₁ S (Ga. s absent) एककालं (for ब्रह्मचारी).
 D₁ ns भवेद्; M चरन् (for चरेद्). K₁ B₁ s D₁
 भैक्ष्यं; D₁ भैक्ष्ये (for भैक्षं). K₁ B₁ D₁ ns D₂ s s
 ब्रह्मचारी भवेद्विस्. —^a) Da₁ स्वकर्म च (hyper
 metric). K₁ V₁ B₁ s Da D₁ ns D₂ s s कयापयन्;
 B₁ D₁ T₁ G₁ s [ड]वाहरेत् (for 'हरन्'). D₁ S (Ga. s
 absent) जने (for मुनि).

50 —^a) B₁ s s D₁ तु; D₁ G₁ स; D₁ T₁ G₁ s
 M₁ s च; T₁ हि (for वा). M₁ s एवं (M₁ 'क')
 द्वादशवर्षेण. —^a) K₁ D₁ s s स मुनिर्ऋ; D₁ स
 मुनिर्ऋ; D₁ T₁ स पुनी (sic) (for सवनी). K₁ D₁
 ब्रह्मचारी मुनिर्भवेत्. ☞ Ca. n: सवनी निषवणवापी । ☞
 —^a) K₁ अज्ञाता; K₁ s 'ज्ञाताम् (for 'ज्ञाता). K₁
 V₁ B₁ s s D₁ s s S (Ga. s absent) एवं गर्भमवि (M₁
 'पि') ज्ञात (B₁ 'ता') म्; K₁ Da D₁ ns D₂ s s s Ca
 एवं तु सममि (Da 'वि') ज्ञाताम् (D₁ 'ज्ञाय'); B₁ एवं ते
 स बली ज्ञातो; D₁ एवं वा गर्भमज्ञाताम्. —^a) G₁
 (before corr. as in text) वेद् (for योऽभि). K₁ s
 आत्रेयी वेदचरः; K₁ s V₁ B₁ Da D₁ ns D₂ s s
 S (Ga. s absent) आत्रेयी वा (B₁ 'वी' च; G₁ 'वि' वा;
 M₁ 'वं' वा; M₁ s 'वी' यो) निपातयेत् (B₁ s s M₁
 'वन्'); D₁ नात्रेयी स्वां निपातयेत्. ☞ Cn: आत्रेयी
 प्राप्तगर्भा विषम् । Cr (reading आत्रेयी): स्वमातृसं
 निषनी सहोदरी । ☞ —^a) K₁ D₁ गुह्या; D₁ s हि
 गुणो; T₁ 'गुणो (for 'गुणा). B₁ damaged; D₁
 s s G₁ M₁ वा; T₁ हि (for वै). —^a) B₁ dam
 aged. T₁ G₁ s आत्रेयी; M₁ मायावी (for आत्रेयी).
 K₁ D₁ ns D₂ s s निषने; V₁ D₁ T₁ G₁ 'द्विस्तो
 (V₁ 'नो'); B₁ D₁ s 'द्वस्तो (D₁ 'नो'); B₁ Da
 T₁ G₁ M 'द्विस्तो; B₁ 'द्विस्तो; B₁ (marg.) G₁
 'द्विस्तो (for 'द्वस्तो).

51 —^a) B₁ damaged; D₁ सुरापा; T₁ सुरापी
 (for 'रापो). Da₁ निषाहरो (submetric); D₁ ns Da

C. 12. 6098
B. 12. 165. 56
K. 12. 163. 56

ऋषभैकसहस्रं गा दत्त्वा शुभमवाप्नुयात् ॥ ५१

वैश्यं हत्वा तु वर्षे द्वे ऋषभैकशताश्च गाः ।

शूद्रं हत्वाब्दमेवैकमृषभैकादशाश्च गाः ॥ ५२

श्ववर्षखरान्दत्त्वा शौद्रमेव व्रतं चरेत् ।

मार्जारचाषमण्डकान्काकं भासं च मूषकम् ॥ ५३

४.३ निरताहारो; G₂ निहता^१ (for नियता^१). — ^१) S₁ B₁. 5 D₁. 9 T G₁. 2. 5 क्षपाचरः; K₂. 5 V₁ B₁. 3 Da D₁. n₃ D₂. 3. 8 क्षिती (K₅ 'पा' शयः; D₄ क्षपा-
शनः; D₅ तपश्चरः; M₁. 3. 4 क्षमापरः (for क्षमाचरः).
— ^२) D₁ और्ध्वं (for ऊर्ध्वं). K₅. 5 D₁. n₃ D₂. 3. 8
[s] पि (for स्य). — ^३) S₁ K₁. 2 [अ] क्षिप्य (K₁ 'ष्ट-'
ता; B₁ [अ] क्षिप्यना; D₅ निष्कृता (for [अ] क्षिप्यता).
M₁. 3 परः (for परम्). D₁ यजतास्मिन्तासरन् (sic).
— ^४) K₁ (before corr. as in text). 8 D₅ वृषभैकः;
D₉ रूषभैकः (for ऋषभैकः). S₁ (sup. lin. as in text)
K₁. 2. 4. 5 V₁ B₁. 2 Da D₁. n₃ D₁. 4. 7. 8 S (G₅. 4
absent) सहस्रं (M₄ 'ज्ञा' वा; K₅ D₉ 'ज्ञाणि; Bo.
8-5 D₅ Ca 'ज्ञा' गा (for 'सं' गा). — ^५) K₅ गाह्या
(sic) (for दत्त्वा). K₅ शौचम् (for शुभम्). V₁
B₁. 2 Da D₁. n₃ D₂. 3. 8. 9 गा द् (B₁ गोर्द-; Da
गोर्द) दत्त्वा शौच (D₉ शुभ) मामुयात्; D₄ दा[१ गा] वां
दत्त्वा शुविमी[१ 'चिर्भे] वेत्; D₁ S (G₅. 4 absent) गां
(T₁ G₅ M₁. 4 गा) दत्त्वा शुद्धिमामुयात्. — After 51,
M ins.:

416* दीक्षाभिषेकनिर्मुक्ते क्षत्रिये षट् समाचरेत् ।

52 ^१) Da₂ हुता (for हत्वा). D₄ तु (for तु).
Da वर्षेभ्यो (for वर्षे द्वे). — ^२) D₄ ऋषभिका (sic);
T₂ G₁ वृषभैक- (for ऋषभैकः). K₅ V₁ B₁ Da D₁. n₃
D₂. 3. 8 T₂ G₁ शतं; B₂ damaged (for -शताश्च).
— S₁ K₂. 4 B₁ D₁ om. (hapl.) 52^{ed}. — ^३) K₁ तम्;
Da [अ]ष्टम् (sic); D₄ [अ]ष्टम्; G₂ [अ]ष्टम् (for
[अ]ष्टम्). V₁ Bo Da एकैकम् (for एवै). — ^४)
B₂ damaged. G₁ दशं च (for -दशाश्च). K₅ V₁ B
(B₂ damaged) Da D₁. n₃ D₂. 3. 5. 8 ऋ (D₅ वृ-
षमं च (Da 'भैक' शतं च गाः.

53 With 53, cf. Manu. 11. 131. D₅ om. 53^{ab}.
— ^१) B₂ damaged. S₁ D₉ स् (for श-). K₁ त-
न्वरः; K₅ V₁ B (B₂ damaged) Da D₁. n₃ D₂.
3. 5 वराहः; D₁ चंभरः; D₁ S (G₅. 4 absent)
-मार्जार (for -वर्षर-). M₁ खुरान्. — ^२) B₂ damaged.
B₄ damaged from शौद्रमेव up to श्रोत्रिय (in 55').
K₂. 8 रौद्रमेव; B₁ शौनः; D₁ T G₁. 2. 5 M₂. 4 शूद्र-

उक्तः पशुसमो धर्मो राजन्प्राणिनिपातनात् ।

प्रायश्चित्तान्यथान्यानि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ५४

तल्पे चान्यस्य चौर्वे च पृथक्संवत्सरं चरेत् ।

त्रीणि श्रोत्रियभार्यायां परदारं तु द्वे स्मृते ॥ ५५

काले चतुर्थे भुञ्जानो ब्रह्मचारी व्रती भवेत् ।

हत्या; M₁. 8 शूद्रं हत्वा (for शौद्रमेव). — ^१) K₅
D₃ मार्जारं. K₂. 4 -कष-; D₄ चाप (for -चाष-).
B₂ -मंडूकः; Da -मंडूका; D₅ -मलूक (for -मण्डूकान्).
D₁ corrupt; D₁ S (G₅. 4 absent) मंडूकचापनकुलान्;
D₅ शूद्रं हत्वा[य] मंडूकान्. — 53^d is damaged in
B₂. — ^२) D₅ काकः (for काकं). S₁ K₁. 3 B₂ बालं;
S₁ (sup. lin.) बासं; K₅ चालं; K₄. 4 Bo D₁. n₃
D₂. 3. 5. 8 व्यालं; B₂ D₁. 4. 9 वालं (for भासं). K₁
(by corr. as in text). 5 Bo. 3. 5 D₁. n₃ D₂-3. 8
मूषिकं. V₁ B₁ Da काकं (Da भासं) मूषिकमेव च (B₁
वा); D₁ T₁ G₂. 5 काकोलकांश्च मूषिकान्; T₂ G₁
बकां (G₁ 'का')श्च सहमूषिकान्; M₁. 3. 4 काकान्बालांश्च
मूषिकान्; M₂ बालांश्च सहमूषिकान्.

54 B₂ damaged. — ^१) M खर- (for पशु-).
D₁ S (G₅. 4 absent) -वधे (G₁ M₁. 8 'धो') (for
-समो). K₅ D₁. n₃ D₂-4. 8 दोषो (for धर्मो). B₁. 2
Da उक्तः पशुसमुद्देशो. — ^२) K₁ प्राण- (for प्राणि-).
D₅ निपातनं. — After 54^{ab}, D₁ T G₁. 2. 5 read
(with v. l.) 69^{uv} (T₂ G₂ repeating it in its proper
place). — ^३) Bo [अ]नेकानि; Da [अ]न्योन्यानि (for
[अ]था). — ^४) K₅ [अ]त्र (for [अ]नु-).

55 B₂ damaged up to श्रोत्रिय. — ^१) K₅ M₂
चाप्यश्च; D₁ वाप्यस्य; T₁ G₅ [s]याप्यश्च; (T₂ M₂
[s]वाचाश्च; M₁. 3 चाप्यश्च (for चाप्यस्य). S₁ K₂. 4
D₁ तल्पे (K₅ तुल्ये) चाप्य (S₁ 'प्या')नुशोचं च; K₁
तल्पे चाप्यनुशोचं च; K₅ B₂ D₁. n₃ D₂. 3. 8 Cn अल्पे
वा (D₁ D₂. 8 Cn 'ल्पे वा')प्यश्च शोचं च (B₂ शोचं
च; D₂. 3. 8 शोचं च); V₁ B₁. 3 अल्पे (B₁ 'न्ये')
वाप्यनुशोचं च (B₁ 'शोचं च; B₂ 'शोचं च); Bo अल्पे
वाप्यश्च वा शोचं; Da तल्पेताप्यनुशो (Da₁ 'शौ')चेत;
D₄ तल्पेपि तत्राशौचं च; D₅ अन्येनामल्पशौचेन; D₉
तल्पे चाप्यश्चशौचेन; C₇ कल्पे (gloss: अविद्यमानदोष-
कल्पने) चाप्यश्च चौर्वे च. — ^२) K₅ संवत्सरे. — ^३) B₁
D₅ -भार्यायाः (for -भार्यायां). — ^४) K₅ T₂ -दारेणु;
K₅ V₁ B Da D₁. n₃ D₂. 3. 8 'रे' च (for 'रे तु). T₂
वै (for द्वे). M₁. 8 वक्षिमे प्रथमेधिकं.

56 ^१) D₄ व्रतं (for व्रती). Da D₄ चरे (D₄ 'र')त्

स्थानासनाभ्यां विहरेन्निरहोऽभ्युदियादपः ।
एवमेव निराचान्तो यश्चाग्नीनपविष्यति ॥ ५६
त्यजत्यकारणे यश्च पितरं मातरं तथा ।
पतितः स्वात्स कौरव्य तथा धर्मेषु निश्चयः ॥ ५७
प्रासाच्छादनमत्यर्थं दद्यादिति निदर्शनम् ।
भार्यायां व्यभिचारिण्यां निरुद्धायां विशेषतः ।

(for भवेत्). — *) B: स्थानासनाभ्यां. Ks Ds विर-
हेत्; Ds विहरन् (for 'रेत्'). — *) Ks Da Ms
त्रिरहो; Ks B-1 Dni. na Ts 'हो' (for 'हो'). Ks
V1 Bo. 2. 8 Da Dni. na Ds. 1. 8 T Gs 3 Ms [अ]भ्यु-
पयन्; Bs क्षपयन् (for अभ्युदियात्). Ks चरः; Ks
नृपः (for अपः). Ks Ds त्रिरहोऽभ्युदियादपः; Ds 'हो-
भ्युपयन्नयः; Ds त्रिरसिनाभ्युपायतः; Gs त्रिरहोभ्युपया-
नुपः; Ms 'हो' भवेत् न च; Ms 'हो'भ्युपयन्नयः.
— *) B: damaged. Ks निराचातो; Ks V1 B (Bs
damaged) Da Dni. na Ds-3. 8 Cn निराकर्ता; Ks
'कृत्वा' (for 'चातो'). Ks. 1. 4 Ds अपि विष्यति; Ks
Ds. 2. 8 अपविष्यते; Bs Ds परिविष्यते (Ds 'ति'); Bs
उपविष्यति; Ca. n अपविष्यति (as in text). — For
56th, Ds T Gs. 2. 8 M subst.:

417* एवमेव चरत्राजस्तस्मात्पापात्ममुच्यते ।

[Ds राजा (for राज्ञः).]

57 With 57th, cf. Manu. 3. 157th. — *) B: damaged. Ks. 4 Ds. 1 Ts Gs [अ]कारणं (for 'रणे').
Ds T Gs यश्च (for यश्च). — *) Ks Dni. na Ds-3. 8
पुंसः; Ds T Gs. 8 M च ह; Ts (inf. lin.) Gs च
यः (for तथा). — *) Ds स हि (for स्वत्स). — *)
Bs damaged. Da यथा धर्मविनिश्चयः.

58 *) B: damaged. Ks Ds जलतै; Ds जलार्थं
(for जलार्थं). Ks V1 Bo. 2. 8. 8 Da Dni. na Ds. 2. 8
प्रासाच्छादनमार्त्तं तु; Bs या संवेहेन मार्त्तं तु; Ds
S (Gs. 4 absent) प्रासा (Ms हत्वा)च्छादनमार्त्तं च. — *)
Ks अनिर्द्देशनं. Ds S (Gs. 4 absent) शयनं क्षासनं
तथा. — After 58th, Ds S (Gs. 4 absent) ins.:

418* मङ्गचारी द्विजेभ्यश्च दद्यात् पापात्ममुच्यते ।

[Ms. 2. 4 चरेत्पूर्वं (for मङ्गचारी). Ts विमुच्यते.]

— With 58th, cf. Manu. 11. 176; Yājñavalkya
I. 70. — *) Ds. 1 Ts Gs. 8 विरुद्धात्. — *) Ms
यः (for यत्). Ks V1 Bo. 2. 8 Da Dni. na Ds-3. 8
पुंसः; Bs Ds Ms पुंसा (for पुंसो). Bs om. from

यत्पुंसां परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम् ॥ ५८
श्रेयांसं शयने हित्वा या पापीयांसमृच्छति ।
श्रमिस्तां खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंबुते ॥ ५९
पुमांसं बन्धयेत्प्राज्ञः शयने तप्त आयसे ।
अप्यादधीत दारूणि तत्र दक्षेत् पापकृत् ॥ ६०
एष दण्डो महाराज स्त्रीणां भर्तृव्यतिक्रमे ।

C 12. 6108
B. 12. 167. 66
K. 12. 163. 68

परदारेषु up to संवत्स (in 61st). Ks चारेषु (sic);
Ds चारेषु (for चारेषु). — *) Ks. 8 V1 B (Bs om.)
D (except Ds); Dni Da absent) S (Gs. 4 absent)
तच्चैनां (for तच्चैनां). Ds कारयेत् (for चार').

59 With 59, cf. Manu. 8. 371. Bs om. 59 (cf.
v. 1. 58). — *) Ks श्रेयांसं (for श्रेयांसं). Ss Ks. 4
Ds ब्राह्मणं; Ks lacuna; Ks V1 Bo. 2. 8 Da Dni. na
Ds. 2. 8. 8 शयनं (for शयने). Ss Ks. 4 Ds हत्वा.
— *) Ks Ds इच्छति (for अरुच्छति). Ss Ks. 4 Ds
यो वृद्धं (Ds 'हे') नैवमिच्छति; Ks V1 B. 4 Ds Ts
Gs पापीयांसं निव (Ks Ds निव; Ts Gs ससु)च्छति;
Ks Dni. na यावत् वारं निवच्छति; Bo. 2. 8 Ds पापी-
यांसमिति ससु (Ds सु)च्छति; Da Ds. 2. 8 नाव्यत्यारं निव-
(Ds 'स')च्छति. — *) Ds बहिस्; Gs बहिस् (sic)
(for अभिस्). Ss Ks. 4 Ds तै; Gs तान् (for
तै). Ks Bs Dni Ds. 2. 8. 8 Ts Gs Ms अर्दयेत्; V1
Bo. 2. 8 Dni Ts Gs जाद; Bs damaged; Da
जादयेत्; Ds जययेत्; Gs Ms. 8 म (Ms सु)र्दयेत् (for
जाद). Ks राजन् (for राजा). — *) Ks संस्थाने;
Gs सु' (for सं'). Ks V1 Da Dni. na Ds. 2. 8 वि-
जरे; Bo. 2. 8 मय्यते; Bs मयरे; Ds T Gs. 2. 8 Ms
संस्थिते; Ms. 2. 8 संस्थिते (for संबुते)

60 With 60, cf. Manu. 8. 372. Bs om. 60 (cf.
v. 1. 58); Bs mostly damaged. — *) Ks Bo. 2. 8
Dni. na Ds. 2. 8 उच्छयेत्; Bs damaged (for उच्छयेत्).
Ks V1 Bs Da Ds. 2 Ts Gs Ms-3 पातै; Ds Gs
पातै; (for प्राज्ञः). — *) Ss Ks. 4 V1 Bo. 2. 8. 8 Da
Ds. 2. 8 अप्या (Ks 'त्वा')दधीत; Ks अप्यादधीत (sic);
Ds समादधीत (for अप्यादधीत). Ds Ts Gs. 8 अत्य
(Ds अत्य; Gs अत्ये) दद्यात्स दारूणि; Ts Gs M
अत्य (Ms अत्या; Ms आत्या) दद्यात् (Ms 'त्वा')च
रुपाणि. — *) M तथा (for तत्र). Da. 1 T Gs. 2. 8
Ms दक्षे (Gs 'क्षा')त्य (for दक्षेत्).

61 Bs om. up to संवत्स (cf. v. 1. 58). Ks om.
61. — *) Bs damaged. Ds Ts अर्दयेत् (for अर्द').

G. 12. 8107
B. 12. 168. 66
K. 12. 163. 66

संवत्सराभिज्ञस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो भवेत् ॥ ६१

द्वे तस्य त्रीणि वर्षाणि चत्वारि सहस्रेभ्यः ।

कुचरः पञ्च वर्षाणि चरेद्भैक्षं मुनिव्रतः ॥ ६२

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।

पाणिग्राहश्च धर्मेण सर्वे ते पतिताः स्मृताः ॥ ६३

चरेयुः सर्वे एवैते वीरहा यद्व्रतं चरेत् ।

Bo. s. 5 Dn1 Ds -स्यतिक्रमात् (for 'क्रमे'). Ks भर्तुः
स्त्रीणां स्यतिक्रमात्; Ks V1 Bz. 4 Da Dns Da. s. 3 स्त्री-
णां भर्तृत्वतिक्रमात् (V1 Bz Da 'क्रमे'). — With 61^{ad},
cf. Manu. 8. 373^{ab}. — ^a) Ks Ds -वित्तस्य; Bz -श-
क्तस्य; Tz -शक्तस्य; Mz -शापस्य (for 'शक्तस्य'). Kz. 5
Dn1. ns D7. 8 T1 Gz. 5 संवत्सरोभिज्ञस्तस्य; Ds 'राणि
शक्तस्य. ☞ Cn: अभिशक्तस्य प्रायश्चित्तं सद्योऽकुर्वतः । ☞
— ^a) Ś1 Kz D1 द्विगुणं.

62 ^{ab}) Gz तस्य च (for द्वे तस्य). B1 Ds चत्वारि
वर्षाणि (by transp.). Ks Dn1. ns Ds. 2. 8 -सेविनि;
V1 B (except Bz) Da Ds -सेविभिः; Ds -सेविनां; D7
-सेविना; Gs -सेविनं; Cv -सेवनात् (for 'सेविनः'). — ^a)
Dns कुरवः; D1 T1 Gz. 5 M कुमारः; Ds अवरः; D7
Tz G1 कुमारः; Cv कौमारं (for कुचरः). ☞ Cn:
कुचरः पृथिवीं पर्यटन् । ☞ — ^a) Kz. 5 Ds. 9 चरन् (for
चरेद्). Kz. 4. 5 V1 B (except Bz) Dn1. ns Ds. 3.
3. 9 भैक्षं; D1 भैक्षे; D7 (before corr. as in
text) भक्षं (for भैक्षं). Da यतव्रतः (for मुनिव्रतः).
☞ Cv: सहसेवनात् पश्चिम्या सह सेवनात् । तस्य पुरुषस्य
अल्पकालसेवने द्वे, मध्यसेवने त्रीणि, बहुकालसेवने चत्वारि
वर्षाणि वक्ष्यमाणव्रतं चरेत् । ☞

63 With 63, cf. Manu. 3. 172. — ^a) Bz dam-
aged. Ds. 9 T1 Gz. 2. 5 परिवित्तिः (for 'वित्तिः'). B1
Dns Da. 9 परिवेत्ता च (hypermetric); Tz Gz. 3 Mz
परीवेत्ता (for परि'). — ^b) Ś1 Kz. 4 Bz. 2 D1. 4. 9
Cv यया च; Ks Dns Ds. 3. 8 या चैव; D7 Gz. 5
यदा च (for यया च). — ^c) Da1 पाणिग्राहस्य; Ds
'ग्राहे; Tz Mz 'ग्राहस्य; M1 'ग्रहस्य (for 'ग्राहस्य').
Ks Ds. 8 स्वधर्मेण; V1 Bo. 1. 2-5 Da Dn1. ns Ds. 5
स्वधं; Ds [s]स्य धं (for च धं). — ^d) Ś1 K1
D1 सर्वत्र; Da1 सेवते (for सर्वे ते). Mz परिताः
(for पतिताः). Ds [अ]भवन्; D7 T1 Gz. 3 त्रयः
(for स्मृताः).

64 ^a) B1 damaged; Tz G1 चरेयुः (for चरेयुः).
Ds एवोत (for एवैते). — ^b) Tz (by corr. as in

चान्द्रायणं चरेन्मासं कृच्छ्रं वा पापशुद्धये ॥ ६४

परिवेत्ता प्रयच्छेत परिवित्ताय तां स्तुषाम् ।

ज्येष्ठेन त्वभ्यनुज्ञातो यवीयान्प्रत्यनन्तरम् ।

एनसो मोक्षमाप्नोति सा च तौ चैव धर्मतः ॥ ६५

अमानुषीषु गोवर्जमनावृष्टिर्न दुष्यति ।

अधिष्ठातारमन्तारं पशूनां पुरुषं विदुः ॥ ६६

text) G1 वीरहस्य (for वीरहा यद्). Ds भवेत् (for
चरेत्). — ^c) Ds चरन् (for चरेत्). — Ds repeats
64^d-67^b after गणास्त (in 12. 160. 18^b). — ^d)
Bz. 5 पशुः (for पाप). Dn1 -लुप्तये (for -शुद्धये).
Ds कृच्छ्रमात्मविशुद्धये; Tz कृच्छ्रं पापापनुत्तये.

65 For the repetition in Ds, cf. v. 1. 64. — ^a)
Ś1 Kz. 2. 4 परिवित्तिः; Da1 'वृत्ता; Dns 'वित्ता; D1
'वृत्तिः (for 'वेत्ता). Ks परिच्छेत; Bz प्रयच्छेत् (for
'च्छेत). — ^b) Ś1 परिवित्ताय; Bz. 3. 5 Dns 'वेत्ताय
(for 'वित्ताय). Da तां स्तुषां परिवि (Da1 'वृ'त्तये;
Ds परिवेत्तोस्तु तां स्तुषा; Gz 'वृत्तायिता स्तुषां. — ^c)
K1 त्वभ्यनुज्ञातो; Tz त्वभ्यनुज्ञातो (for त्वभ्यनु').
— ^d) Ds परिणयेत् (hypermetric) (for यवीयान्).
Ks Dn1. ns Ds. 3. 8 अत्यनन्तरं; Tz G1 प्रत्यनन्तरः (for
'नन्तरम्). — 65^d is damaged in Bz. — ^e) Ks
Dn1. ns Ds. 3. 8 एवं च (Ds स) (for एनसो). — ^f)
Ks V1 Bz. 5 Da Dn1. ns Ds. 4. 7. 8 T Gz. 3. 8 Mz. 4
तौ च सा (by transp.); D1 सारतो (sic). Mz. 8 तौ
सा चैवैव धर्मतः.

66 For the repetition in Ds, cf. v. 1. 64. — ^a)
Ś1 Kz. 2. 4 B1 Tz अमानुषेषु; Bz 'नुषी च; D1. 8
'नुषं (Ds 'षी'यु (sic); Cv समानुषेषु; Cn अमानु-
षीषु (as in text). K1 गैवर्जम् (sic); Kz. 5 B (ex-
cept Bz) Dn1 Ds. 3. 8. 7. 8 M गोवर्जम् (for 'जैम्').
☞ Ca: अमानुषीषु अजाविषु । ☞ — ^b) Ś1 अनादृष्टिः;
K1 D7 T1 G1 (by corr.) 2. 8 'दिष्टिः; Kz. 4 'दिष्टिः;
Ks Cnp 'दृष्टिः; Ds 'वृत्तिः; Tz G1 (before corr.)
अत्ता (G1 'ना-) दुष्टिः; Mz. 3. 8 अत्ता दुष्टिः; Mz दुष्टमत्ता
(for अनादृष्टिः). K1 Gz M1 दृष्यति; Ks दृष्यति;
Tz Mz. 4 दृष्यते (for 'ति). ☞ Ca: अनादृष्टिः रेतःसे-
करहित इति । Cn: अनादृष्टिः अजीवनं हिंसेत्यर्थः । अदृष्टे-
विष्णुदिकर्मण इवं रूपम् । ☞ — ^c) K1 V1 Bo. 4 Dns
Ds. 3. 7 T1 Gz अन्तारं (for अन्तारं). Ks Bz. 3. 8 Da1
Dn1 Ds. 3. 8 अधिष्ठाताव (Ks Ds 'तात्र; Ds 'ता च)-
मन्तारं; Bz damaged; Da2 अधिष्ठातारवन्तारं (sic).

परिधायोर्ध्ववालं तु पात्रमादाय मृन्मयम् ।
चरेत्सप्त गृहान्मर्शं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ ६७
तत्रैव लब्धभोजी स्याद्वादशाहात्स शुष्यति ।
चरेत्संवत्सरं चापि तद्वत् यन्निराकृति ॥ ६८
भवेत् मानुषेष्वेवं प्रायश्चित्तमनुत्तमम् ।
दानं वादानसत्केषु सर्वमेव प्रकल्पयेत् ।

* Cv : अक्षरं तस्य बहुतरदुःखदानाक्षरं भक्षकं विदुः । *
— ^a) K1 पुरुषो; Ds पुरुषान्; G1 पुरुषं (for पुरुषं).

67 For the repetition in Ds, cf. v. l. 64.
— ^a) Ks D1 परिधायोर्ध्व- (D1 'योर्ध्व-'); Ds 'यार्ध-'
(for 'योर्ध्व-'). K1 Ds Ts Ms -वालं; Ks Ds.s.s
'चोलं; B1 -वासं; D1 Gs Ms -पालं; G1 -वाली (for
'वालं'). Ds वा; D1 T1 Gs.s च (for तु). * Cn:
उर्ध्ववालं चमरीपुच्छम् । Cv (reading उर्ध्वपुच्छं): उच्छ-
तया विषमार्शं बहुलं द्वयं परिदाय क्षया । * — ^b) S1
Ks D1.s Ts G1.s.s मृन्मयम्; K1 मर्मयं (for मृन्म-
यम्). D1 पात्रमादाख्यं (corrupt). — With 67^{ad},
cf. Manu. 13. 122^{ad}. — ^c) Ds श्रेष्ठ- (for सप्त).
K1 भक्षे; Ks V1 Bo-2.s.s Ds1 Ds.s श्रेष्ठ-; Ks
श्रेष्ठ-; Ks Dn1.ns Ds.s.s शिष्यं (for श्रेष्ठ-). — ^d)
Ts G1 यत् कर्म च कीर्तयेत् (G1 'यन्').

68 ^a) Da अन्नैव; Ds तान्नार्थ-; D1 S (except
G1; Gs.s absent) तथैव (for तत्रैव). S1 (by corr.)
चाह-; B1 [ज]लक्ष-; Ds लक्ष-; Cv मल- (gloss
गोमय-) (for लक्ष-). G1 Ms -भोजि. — ^b) Ds
द्वादशाहान् (sic); Ts 'शाम्नाह' (for 'साहान्'). B1
damaged; Ds विष्णुष्यति (for स शु). Bo द्वादशा-
हेन शुष्यति; Ds दशाहात्स च शु. — ^c) B1 dam-
aged. Ds संवत्सर-; Ds संवत्सरं. B1 चापि; Ts
G1 चाह (for चापि). — ^d) Ts यद् (for तद्). Gs
वृत्तं (for वत्तं). Ms.s च (for यद्). Ks D1.s.s T
G1.s.s Ms निराकृतिः (Ds 'त-'); V1 Bo.s.s.s Da
Ds निकृति (for निराकृति). Ks Dn1.ns Ds.s.s Cn
तद्वत् येन कृतति; B1 'तं यत् विष्कृतिः.

69 ^a) Dn1 भवेत्तद्; Dns Ds.s.s तदै (Dns 'दे-'
वं (for भवेत्तु). K1.s V1 B Ds1 Da.s.s.s T G1.s.s
मानुषीय (for 'वेत्तु). B1 Ds Gs M [ए]व (for [ए]-
वं). — ^b) Ds च (for वा). S1 K1.s.s D1.s
सत्केषु; Ks.s V1 Bo-2.s Da Dn1.ns Ds-2.s -सत्केषु
(for -सत्केषु). — ^d) Ks V1 B1 Da Dn1.ns Ds-2.s

अनास्तिकेषु गोमात्रं प्राणमेकं प्रचक्षते ॥ ६९
श्वराहमनुष्याणां कुकुटस्य खरस्य च ।
मांसं मूत्रपुरीषं च प्राश्य संस्कारमर्हति ॥ ७०
ब्राह्मणस्य सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः ।
अपहृयहं पिबेदुष्णारुहमुष्णं पयः पिबेत् ।
त्र्यहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभक्षो भवेत्त्र्यहम् ॥ ७१

C. 12. 6118
B. 12. 105. 77
K. 12. 163. 79

यन् (for एव). D1 स (for प्र-). -- D1 T1.s (first
time) G1.s (first time) s read 69^{ad}, after 54^{ab}.
— ^a) Ks अनास्तिकेय (sic); D1 S (T1 G1 both
times; Gs.s absent) 'नस्तिकेषु (sic); Cn अनास्ति-
केषु (as in text). D1 T1 Gs (both times).s
गोमूत्रं (for 'मात्रं). — ^b) Ks Dn1.ns Ds.s.s Cn
दानमेकं; Bo.s प्राणमात्रं; D1 T1 Gs पानमेकं. Ds
प्रचक्षते; Ds प्रचक्षते.

70 With 70, cf. Manu. 11. 154. — ^a) D1 T1
Gs बराह-; Gs बराहं च; Ms श्वराहं (for 'राह-').
D1 S (Gs.s absent) -मृगानां च (for -मनुष्याणां).
— ^b) K1 कुकुटस्य; Ks कुकुट-; Ks कुकुट-; Ms कुक-
(for कुकुट-). Ks Ds.s.s कुरुरस्य बकस्य च.)
D1.s Ts Ms मांस- (for मांसं). Ks.s.s V1 B (ex-
cept B1) Da Dn1.ns Ds-2.s.s T1 Gs.s M मूत्र-;
Ds -मूत्र- (for मूत्र-). V1 B (except B1) Da Dn1
Ds.s.s.s.s S (Gs.s absent) वा (for च). — ^d)
S1 Ks प्राश्य (sic); K1.s Ds प्राश्य; D1 प्राश्य (for
प्राश्य).

71 71^{ab} = Manu. 11. 149^{ab}. — ^a) B1 damaged
from ब्राह्मण up to आत्राय (in 71^b). K1.s.s V1 B
(B1 damaged) Da Dn1.ns Ds.s.s.s T1 Gs Ms ब्राह्म-
णस्तु (V1 'ब्र') (for 'णस्तु'). — ^b) Ks Dn1.ns
Ds.s.s आदाय (for आत्राय). Ds.s.s सोमपः; D1
T G1.s.s सोमपाः (for सोमपः). — ^c) Ds अपय-
(for अपय). K1 पिबेद्; B1 पिबेद्; D1 मिबेद्
(corrupt) (for पिबेद्). S1 K1.s.s V1 Bo.s.s.s Da
Dn1 D1.s.s.s G1 उष्ण-; B1 उष्णं (sic); Dn1 Ds
उष्णस्य (for उष्णाह-). — ^d) D1 S (Gs.s absent)
संवत्सरायां त्रितैयः. — B1 om. 71^a-72^d. — ^e) Ks
V1 B (B1 om.) Ds1 Dn1.ns Ds.s.s.s एवः (for
वृत्तं). D1 S (Gs.s absent) ज (G1 आ)पः पीत्वा तु
(Ms 'त्वाय) स पुनर्. — ^f) S1 V1 Bo D1 Ms वायु-
भक्षो; Ds1 वायुं पीत्वा (for वायुभक्षो). Ks Ds
त्रितैयं (for त्रितैयहम्).

C-12. 6119
B-12. 165. 78
K-12. 163. 80

एवमेतत्समुद्दिष्टं प्रायश्चित्तं सनातनम् ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण तत्त्वज्ञानेन जायते ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोत्तपट्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

वैशंपायन उवाच ।

कथान्तरमथासाद्य खड्गयुद्धविशारदः ।

नकुलः शरतल्पस्थमिदमाह पितामहम् ॥ १

धनुः प्रहरणं श्रेष्ठमिति वादः पितामह ।

मतस्तु मम धर्मज्ञ खड्ग एव सुसंशितः ॥ २

विशीर्णे कांश्चिन्ने राजन्प्रक्षीणेषु च वाजिषु ।

खड्गेन शक्यते युद्धे साध्वात्मा परिरक्षितुम् ॥ ३

शरासनधरांश्चैव गदाशक्तिधरांस्तथा ।

एकः खड्गधरो वीरः समर्थः प्रतिबाधितुम् ॥ ४

अत्र मे संशयश्चैव कौतूहलमतीव च ।

किं स्वित्रप्रहरणं श्रेष्ठं सर्वयुद्धेषु पार्थिव ॥ ५

कथं चोत्पादितः खड्गः कस्यार्थाय च केन वा ।

72 B1 om. 72 (cf. v. l. 71). —^a) T2 G1 एव (for एवत्). Ds समादिष्टं (for समुद्दिष्टं). —^b) Dr S (Gs. 4 absent) प्रायश्चित्तं (G1 M "त्तं") निषेवणं. —^c) Ks V1 B2 Da Dns D2. 3. 7. 8 T G1. 5 M यद-ज्ञानेन; Dn1 G2 यज्ज्ञा (G2 "दा") नेन (for तस्व). Ks V1 Dn1. ns D2. 3. 8 संभवेत्; Bo. 3-5 Ds विद्यते (for जायते).

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K V1 B1. 2 Da Dn1. ns D1-5 आपद्धर्म; B4. 5 Dr S (Gs. 4 absent) राजधर्म; Ds उपाधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1-4 D1. 9 M1. 8 प्रायश्चित्तविधि; Ks Dn1. ns D2-5 प्रायश्चित्तीयं; Bo. 2. 5 प्रायश्चित्तं; B2 प्रकीर्णकं; B4 damaged; Da प्रकीर्णकप्रायश्चित्तं. — Adhy. no. (figures, words or both): B2 164; B3 T G1. 5 M 163; Da1 Dn1 35; Ds 29; G2 162. — Śloka no.: Da1 Ds 80; Das Dn1 Ds 79; Dns 81.

160

1 ^a) D1 [आ]साध्य; T1 [आ]सज्य. —^b) M1 विशारद.

2 Before 2, Ks V1 B Da Dn1. ns D2. 3. 5. 8 ins. नकुल उवाच. —^a) B1 Ds. 5 T2 G1 Ms. 4 प्रहरण; D1 प्राणहरं. Das Ms. श्रेष्ठ. —^b) K2. 8 अतीवादा (Ks "द"); K4. 5 Dn1. ns D2. 3. 8 अतीवात्र (Ks "त्र"); Bo. 2-5 Ds इदमाह (Bo. 5 "हु:"); D1 इति वास; Ds इति चाह (for इति वादः). Ks Ms पितामहः. —^c) K2. 4. 5 B1 Dns D2. 3 मनस; Ks मम; G1 तत्स

(for मतस). Bo चर्मज्ञः. —^d) Das एव (for एव). Ś1 K1 तु संशितः; K2-4 V1 Da D1-4. 5. 8 सु (K2. 5 D1. 9 तु) संशितः; B1 सुसंशितः; T2 G1 सुशिक्षितः; Gs सुसंततः (for "शितः").

3 3^{ab} is damaged in B1. —^a) Bo. 5 Ds विशीर्णे; Dr T1 G2. 5 छिन्ने च; T2 G1 जीर्णेषु; M क्षी (Ma जी) णे च (for विशीर्णे). —^b) Dr S (Gs. 4 absent) सरेषु च (for च वाजिषु). —^c) Dr S (Gs. 4 absent) योद्धुम् (for युद्धे). —^d) Ds स चारमा; Dr T1 (Gs. 4 आत्मानं; T2 G1 M आत्मा वा (T2 Ms च) (for साध्वात्मा).

4 ^a) Ś1 K2-4 D1 शरासनधराश्च. —^b) Ś1 K2. 4 D1 शक्तिधराश्च (for "धराश्च"). K4 B1 Ds तदा (for तथा). —^c) Dr खड्गधरो. V1 B1 मर्त्यः; B4 Da Dr T1 G2 वीरः (for वीरः). Ś1 K2. 4 D1 एकं खड्गधरं वीरम्. —^d) Ś1 K2. 4 D1 [अ]समर्थाः (for समर्थः). Dr T1 G2 प्रतियोधितुं; G1 'पादितुं (for 'बाधितुम्).

5 ^a) V1 B1 Dn1. ns D2. 3. 5. 8 एतन्मे (for अत्र मे). Ks Ds तात (for चैव). — G1 om. (hapl.) 5^a-18^a. —^b) K2. 4 Ms कूटूहलम् (for कौटू). —^c) Dns किंचित्. Das प्रहरण. —^d) Ds शास्त्रेषु; T2 भूतेषु (for युद्धेषु). V1 Bo. 5 D1 भारत (for पार्थिव).

6 G1 om. 6 (cf. v. l. 5). V1 reads 6-8 on marg. —^a) T2 M वा (for च). D1 कथं चोत्पादितः खड्गः. —^b) 6^a is damaged in B4. —^c) Ks Dn1. ns D2. 3. 7. 8 T2 G2. 5 कस्यै (for कस्य). K1. 2. 5 V1 Bo. 2 Da Dn1. ns D2-3. 7-8 T1 G2. 5 Ms चार्थाय

पूर्वाचार्यं च खड्गस्य प्रबुद्धिं प्रपितामह ॥ ६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माद्रीपुत्रस्य धीमतः ।
सर्वकौशलसंयुक्तं सूक्ष्मचित्रार्थवच्छुभम् ॥ ७
ततस्तस्योत्तरं वाक्यं स्वरवर्णोपपादितम् ।
शिक्षान्यायोपसंपन्नं द्रोणशिष्याय पृच्छते ॥ ८
उवाच सर्वधर्मज्ञो धनुर्वेदस्य पारगः ।
शरतल्पगतो मीष्मो नकुलाय महात्मने ॥ ९
तत्त्वं शृणुष्व माद्रेय यदेतत्परिपृच्छसि ।

प्रबोधितोऽसि भवता धातुमानिष पर्वतः ॥ १०
सलिलैर्कार्णवं तात पुरा सर्वमभूदिदम् ।
निष्प्रकम्पमनाकाशमनिर्देश्यमहीतलम् ॥ ११
तमःसंबुतमस्पर्शमतिगम्भीरदर्शनम् ।
निःशब्दं चाप्रमेयं च तत्र जज्ञे पितामहः ॥ १२
सोऽसृजद्वायुमग्निं च भास्करं चापि वीर्यवान् ।
आकाशमसृजच्चोर्ध्वमधो भूमिं च नैर्ऋतिम् ॥ १३
नभः सचन्द्रतारं च नक्षत्राणि ग्रहांस्थथा ।

C. 12. 6133
B. 12. 166. 14
K. 12. 164. 14

(by transp.); B1. s. s Ts M1 चार्थाय; Ms. s पायाय.
Ks. s V1 B1-s Dn1. ns Ds. s. s. s च (for वा). —^a)
D1 पूर्वाचार्य; Ds पूर्वापर्य; Ds पूर्वाचार्य. Ks Ds तु
(for च). —^a) S1 K2. s D1 भरतर्षभ. B1 D1 T
Gs. s M1-s प्रबुद्धिं पितामह; B1 तत्प्रबुद्धिं पितामह.

7 Before 7, most MSS. ins. वैशंपायन उवाच.
G1 om. 7 (cf. v. l. 5); V1 reads it on marg.
—^a) S1 K2 D1 ततस् (for तस्य). —^b) B2 Da
भारत (for धीमतः). —^c) Ks सतः; Ks. s V1 Bo.
1. s-s Da Dn1. ns Ds. s. s. s स तु; B2 सर्वैः; Ds. 1. s
T Gs. s स्वरः; M1. s. s स[त्स]रः; M2 तरः (sic) (for
सर्वैः). —^d) K1-s B4 Ds. s. s सूक्ष्मं; B2 damaged
(for सूक्ष्म). K1. s Bo. s-s Ds. 1. s S (G1 om.;
Gs. s absent) चित्रा (Ks -तरवा)र्थवच्छुभं; Ks Dn1. ns
Ds. s. s 'संम(Dn1. ns 'यु)तं; V1 B1. s Da Ds 'मज्जुतं
(for 'वच्छुभम्).

8 G1 om. 8 (cf. v. l. 5); V1 reads it on marg.
—^a) D1 अतस्तस्य; Ts ततस्तस्य. Ds [उ]त्तरे. —^b)
K1 M2 सुरः (for स्वर). B4 -धोमितं (for -पादितम्).
—^c) S1 -संपन्नो (for -संपन्नं). K1. s. s V1 Bo. s-s
Dn1. ns Ds. s. s. s M शिक्षया उपसंपन्नं (Ks V1 B1
Dn1. ns Ds. s 'पन्नाय; Ds 'पन्नं च); B1. s शिष्यायाः
(B2 'व्यस्वे)नोपपन्नाय; Da Ds शिष्यवचनोपपन्नाय; D1
T Gs. s शिक्षाधर्मोपपन्नं च. —^d) Ts पांडुपुत्राय (for
द्रोणशिष्याय). Ks V1 B1. s Da Dn1. ns Ds. s भारत
(for पृच्छते).

9 G1 om. 9 (cf. v. l. 5). 9^{ab} is damaged in B4.
—^a) Ks Bs Dn1. ns Ds. s. s स तु (for सर्वैः). Bo. s
उवाच वचनं धीमान्. —^b) S1 K2. s D1 वेदशास्त्रस्य
पारगः.

10 Before 10, S1 K V1 B Da Dn1. ns Ds. s. s

Ts (12 M ins. भीष्म उवाच. G1 om. 10 (cf. v. l. 5).
—^a) M2 स सर्वैः; Ms तत्तं. Ds राज्ञे (for माद्रेय).
—^b) S (G1 om.; Gs. s absent) यदेतत् (for यदे).
Ds परिपृच्छति. —^c) Ms [स]ति (for ऽसि). —^d)
D1 T1 Gs. s सानुमान् (for धातु). K1 सर्वतः (for
पर्वतः). 12 Cn: धातुमान् गैरिकवान्, रुधिरशिक्षितवान्।*

11 G1 om. 11 (cf. v. l. 5). —^a) Ds सलिलै-
कार्णवं तात. —^b) Ds परापूर्वम् (for पुरा सर्वम्).
—^c) B1 Ds निष्प्रकम्पम्; Ds T1 Gs. s अप्रज्ञातम्;
Ds Ms निष्प्रपंचम् (Ms 'कंच)म् (for 'कम्पम्). S1
K2. s D1 ह्वाकाशम् (for अना). —^d) S1 K1. s. s. s
V1 Bs Dn1 D1-s. s Gs Ms अनिर्देश्यः; B1 Da: 'द्वैतं;
Ds 'द्वैतः (for 'द्वैतः). B2 damaged; Ds महीतले.

12 G1 om. 12 (cf. v. l. 5). 12^{ab} is damaged
in B4. —^a) K1 V1 Bo. s. s D1 तमःसंबुतमस्पर्शम्;
Ks Dn1. ns Ds. s. s तमसावृतम्. —^b) Bo. s. s Ds
चाप्यमेयं; Da अन्नं; Ds वायुं (for वायुं). —^c)
V1 सन्नः; M1. s ततो (for तत्र). Da यज्ञे (for जज्ञे).
Gs पितामह. Ks Da प्रसुप्ते (Da 'हं) च जनार्दनः (Ds
'जे). — After 12, D1 ins.:

419* अव्यक्तेषु गुणातीते कर्मव्यापारवर्जिते ।

प्रादुर्बभूव जलजं ततो जज्ञे पितामहः ।

13 G1 om. 13 (cf. v. l. 5). S1 Ks om. (hapl.)
13^a-13^b. —^a) Ks B1 Dn1. ns Ds. s. s वातम् (for
वायुम्). —^b) Ds om. (hapl.) 13^b-14^a. —^c) D1
भास्वरं (for भास्करं). —^d) Bo T1 Gs अयो (for
अयो). K1. s च नैर्ऋती; V1 सपर्वता; B1 च नैर्ऋतं;
Bs-s D1 Ms 'नैर्ऋती.

14 S1 Ks G1 om. 14; Ds om. 14^a (for both
of. v. l. 13, 5). V1 reads 14^a-16^a on marg.

C. 12. 6133
B. 12. 166. 14
K. 12. 164. 14

संवत्सरानहोरात्रानुत्तनथ लवान्क्षणान् ॥ १४
ततः शरीरं लोकस्यं स्थापयित्वा पितामहः ।
जनयामास भगवान्पुत्रानुत्तमतेजसः ॥ १५
मरीचिमृषिमत्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
वसिष्ठाङ्गिरसौ चोभौ रुद्रं च प्रभुमीश्वरम् ॥ १६
प्राचेतसस्तथा दक्षः कन्याः षष्टिमजीजनत् ।
ता वै ब्रह्मर्षयः सर्वाः प्रजार्थं प्रतिपेदिरे ॥ १७
ताभ्यो विश्वानि भूतानि देवाः पितृगणास्तथा ।

—^a) B₁ D₁ T G₂.s ततः (for नभः). Da सचंद्र-
तारस्य (Da₁ 'श्च'). —^b) D₁ गुह्यस्य; G₂ प्रहास्य;
M₂ ग्रहं. —^c) D₅ संवत्सराद्. K₅ Dn₁.ns D₂.s.s
क्रतुन्मासान् (for अहोरात्रान्). —^d) K₅ Dn₁.ns D₂.
s.s पक्षान् (for क्रतुः). G₂ लवः; M₂ लतान् (for
लवान्). K₅ क्रतुतथा लवक्षणान्.

15 G₁ om. 15 (of. v. 1. 5). S₁ K₅ om. 15^{ab} (of.
v. 1. 13). V₁ reads 15 on marg. B₄ damaged.
—^a) D₁ लोकस्य. —^b) M₂ स्थापितुं वै (for स्थाप-
यित्वा). K₅ D₄ M₁.s पितामहं (K₅ 'ह'; D₄ 'हा:').
—^c) T₂ सुमहान् (for भगवान्).

16 With 16, of. Manu. 1. 35. G₁ om. 16 (of.
v. 1. 5). V₁ reads 16^{ab} on marg. —^a) B₁ मरी-
चीम्. D₁ S (G₁ om.; G₂.s absent) मृगुम् (for
मृषिम्). —^b) D₁ corrupt. Da₁ क्रतुः. —^c) K₁
(before corr.).s D₄ वसिष्ठाङ्गिरसौ. B₁ चैव (for
चोभौ). —^d) D₅ चंद्रं (for रुद्रं). K₁ Bo D₅ प्र-
भुर. D₅ corrupt; D₁ S (G₁ om.; G₂.s absent)
म(T G₅ भा)रद्वाजं तथैव च.

17 G₁ om. 17 (of. v. 1. 5). —^a) B₁ प्राचेत-
सम्; D₁ S (G₁ om.; G₂.s absent) प्रजापतिस्. B₁
अधो (for तथा). —^b) S₁ K₁.s.s B₄ Da Dn₁.
ns D₁.s.s.s T₂ M₂.s कन्याषष्टिम्; K₅ G₅ कन्याः
षष्टीम् (for कन्याः षष्टिम्). K₁ अजीजयत्. —^c)
V₁ B (except B₄) ब्रह्मर्षीन्वै ततः सर्वाङ्; D₁ T₁
G₂.s M₁.s ताम् (M₁.s ता एव) ब्रह्मर्षीन्सर्वाङ् (sub-
metric); M₂.s सा (M₂ ता) एव सर्वा ब्रह्मर्षीन्. —^d)
D₅ संप्रेदिरे (for प्रतिपे').

18 G₁ om. 18^{ab} (of. v. 1. 5). B₄ damaged.
—^a) K₅ तेभ्यो; D₅ तेभ्यो. D₄ विश्वाधि- (for 'नि').
—^b) V₁ B₁.s Da सुर- (for सिद्-). After गणास्तथा,

गन्धर्वाप्सरसश्चैव रक्षांसि विविधानि च ॥ १८
पतत्रिमृगमीनाथ पुवंगाश्च महोरगाः ।
नानाकृतिर्बलाश्चान्ये जलक्षितिविचारिणः ॥ १९
औद्भिदाः स्वेदजाश्चैव अण्डजाश्च जरायुजाः ।
जज्ञे तात तथा सर्वे जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ २०
भूतसर्गमिमं कृत्वा सर्वलोकपितामहः ।
शाश्वतं वेदपठितं धर्मं च युयुजे पुनः ॥ २१
तस्मिन्धर्मे स्थिता देवाः सहाचार्यपुरोहिताः ।

D₅ repeats wrongly 12. 159. 64^a-67^b. D₅ om.
from या up to महः (in 21^b). —^a) K₁ यक्षो*
(for रक्षांसि).

19 D₅ om. 19 (of. v. 1. 18). —^a) B₄ dam-
aged; Dn₁ पतत्रीः. D₁ -मृग (for मृग). D₅ -मी-
नाथ. —^b) K₁ V₁ Bo-s D₁.s पुवंगाश्च (B₂ 'गाः
स'); B₁ सुर'; Da सुपर्णाश्च; D₅ पुरमासा; D₁ S
(G₂.s absent) गावक्षैव; D₅ मकरान्स (for पुवं-
गाश्च). K₁ D₅ M₂ महोरगैः (K₁ 'गः'); B₄ सहोरगैः.
—^c) B₄ चैव (for चान्ये). K₅ V₁ Bo-s.s Da Dn₁.
ns D₂.s.s तथा (D₂ 'तः') पक्षिगणाः सर्वे (V₁ Bo-s.s
Da D₅ 'गाश्चान्ये'). —^d) Dn₁ स्थिति- (for -क्षिति-).

20 D₅ om. 20 (of. v. 1. 18). —^a) K₁.s Bo.
s-s Da D₂-s.v.s T₂ G₁.s उद्भिजाः; K₅ Dn₁ उद्भिदः;
V₁ B₁.s Dn₁ T₁ G₅ M उद्भिदाः; D₁ औद्भिदः (for
'दा:'). S₁ K₂.s D₁ चैवम् (for चैव). —^b) K₁.s.s
V₁ B₁.s.s Dn₁.ns D₂-s.v.s S (G₂.s absent) सांढ-
जाश्च (for अण्ड'). D₅ स- (for च). —^c) B₄ यज्ञे
(for जज्ञे). S₁ K₂.s.s V₁ B₁.s Da Dn₁.ns D₁-s
जगत्; K₁ तदा; D₁ T₁ G₂.s ततः (for तथा).
—^d) K₅ V₁ B₁.s Da Dn₁.ns D₂.s.s तथा (for
जगत्).

21 D₅ om. 21^{ab} (of. v. 1. 18). B₄ damaged.
—^a) D₁ T₁ G₂.s ततः; G₁ भूतं (for भूत-). K₁
G₁ M₂ -सर्वम्; Da₁ D₅ -ग्रामम्; D₁ -संगम् (for
-सर्गम्). D₅.s T₂ G₁ इदं (for इमं). —^b) D₅
-पितामह. —^c) D₅ शाश्वतो (for शाश्वतं). B₄ Da₁
देव- (for वेद-). G₁ -चरितं (for -पठितं). —^d) D₁
धर्मं. K₅ Dn₁.ns D₂.s.s प्र-; B₄ damaged (for
च). K₁ Da [जा]युयुजे; D₁ S (G₂.s absent) युयुजे;
D₅ युयुजे (sic) (for युयुजे). K₅ V₁ B₁.s Da
Dn₁.ns D₂-s.s G₁ ततः (for पुनः).

आदित्या वसवो रुद्राः ससाध्या मरुदक्षिनः ॥ २२
भृगवज्यङ्गिरसः सिद्धाः काश्यपश्च तपोधनः ।
वसिष्ठगौतमागस्त्यास्तथा नारदपर्वतौ ॥ २३
ऋषयो बालखिल्याश्च प्रभासाः सिकतास्तथा ।
घृताचाः सोमवायव्या वैखानसमरीचिषाः ॥ २४
अकृष्टाश्चैव हंसाश्च ऋषयोऽथाग्रियोनिजाः ।
वानप्रस्थाः पृथ्व्यश्च स्थिता ब्रह्मानुशासने ॥ २५
दानवेन्द्रास्त्वतिक्रम्य तत्पितामहशासनम् ।

धर्मस्थापचयं चक्रुः क्रोधलोभसमन्विताः ॥ २६
हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षो विरोचनः ।
शम्बरो विप्रचित्तिश्च प्रह्लादो नमुचिर्वलिः ॥ २७
एते चान्ये च बहवः सगणा दैत्यदानवाः ।
धर्मसेतुमतिक्रम्य रेमिरेऽधर्मनिश्चयाः ॥ २८
सर्वे स्म तुल्यजातीया यथा देवास्तथा वयम् ।
इत्येवं हेतुमास्थाय स्पर्धमानाः सुरर्षिभिः ॥ २९
न प्रियं नाप्यनुक्रोशं चक्रुर्भूतेषु भारत ।

C. 12. 6149
F. 12. 166. 30
P. 12. 164. 20

22 ") T₂ G₁ transp. तस्मिन् and धर्मे. K₂ D₂ सर्वे (for देवाः). — ^b) Ś₁ K₁ 2. 4 D₁ -पुरोहितैः; V₁ B₁ 2 D₂ T₂ 'गमाः' (for 'हितः'). — ^c) K₁ 2 B₂ 4 D₂ ससाध्याः; D₁ T₂ G₁ M₁ 3 साध्याश्च (for समाध्या). T₂ G₁ मरुदक्षिनौ.

23 D₁ om. (hapl.) 23^{ab}. — ^a) M भृगवोंगिरसः. D₂ शुद्धाः; M₁ चैव (for सिद्धाः). — ^b) Ś₁ K₁ V₁ B₁ 4 D₁ 9 T₁ G₂ कश्यपश्च; K₂ 4 B₂ D₂ 8 D₂ 8. 8 काश्य-
पाश्च; D₂ 1 पत्यः; T₂ G₁ तथा चान्ये (for काश्य-
पश्च). D₁ om. (hapl.) from तपो up to च (in 25^a). Ś₁ K₂ 4 B₁ 8 D₂ 8 D₂ 8. 8 T₂ G₁ तपोधनाः. — ^c) K₂ B₁ 5 वसिष्ठः; D₂ वसिष्ठा. Ś₁ (by corr.) D₂ 8 D₁ वसिष्ठो (D₂ 2 'ष्ट' गौतमो (D₂ 2 'मा' गमस्य (D₁ 'स्यास्').

24 D₁ om. 24 (cf. v. l. 23). — ^a) B₁ dam-
aged. B₁-8 D₂ D₁ बालखिल्याश्च; M₂ 4 बाल.
— ^b) B₁-8 प्रभासाः. B₁ 4 सिकताश्च. * Cv: प्रभासाः
प्रभासनामकाः, सिकताः सिकतनामका ऋषयः । * — D₂
om. 24^a-25^b. — ^c) K₁ घृताचाः; K₂ V₁ B₁ 4 D₂ 9
G₂ M घृताच्याः; K₂ D₂ D₂ 1. 8 D₂ 8. 8 घृताचाः; D₁
G₂ घृताच्यः; T₁ घृताच्याः; T₂ G₁ घृताच्याः; Cv
घृताच (gloss: घृतनामकाः) (for घृताचाः). D₁ T₁ G₂
सौम्यः; G₂ सौम (for सोम). — ^d) K₂ D₂ वैषा-
नसः; K₂ B₂ 8 (marg. as in text) D₂ 1. 8 D₂ 8. 8 वैखान-
सः (for वैखानस). K₂ मरीचिषाः.

25 D₁ om. 25^a (cf. v. l. 23). D₂ om. 25^{ab}
(cf. v. l. 24). — ^a) B₂ प्रकृष्टाश्च; D₂ 1 अकृष्टाश्च;
D₁ T₁ G₂ 5 कर्षपाश्च; T₂ संकर्षाश्च; G₁ सुकर्षाश्च;
M₁ सुकृष्टाश्च; M₂ सुकर्षाश्च; M₂ 8 सुकर्षाश्च (for अकृ-
ष्टाश्च). The portion from च up to पिता (in 41^a)
is lost in D₂ on missing fol. B₂ 8 माशाश्च; D₂
हंसश्च. — ^b) Ś₁ K (except K₂) B₂ 8-8 D₂ 4. 9

सुनयो (for ऋषयो). K₂ D₁ च; K₂ B₂ D₂ 1. 8
D₂ 8 वा (for ऽथ). K₂ D₂ -याजिजाः (sic); K₂
D₂ 1. 8 D₂ 1. 8 -योनिजः (for -योनिजाः). — ^c) K₁ बाण-
प्रस्थाः; D₂ मापट्टाः; D₂ बाणप्रस्थाः; D₁ S (G₂ 4
absent) माप (for वान). K₁ 2 D₂ 1. 8 D₂ 1. 8 T₁
M₂ 1 प्रक्षयश्च; B₂ damaged; D₂ प्रक्षयश्च; D₂
वृष्णयश्च (for प्रक्षयश्च). — ^d) K₂ स्थिरा (for स्थिता).
B₂ 8. 8 D₂ -शासनं (for 'ने').

26 D₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) B₂ स्वप-
क्रम्य (for स्वति). — 26^{ad} is damaged in B₁.
— ^c) D₁ T₁ G₂ [क]पनयं (for 'चयं'). — ^d) B₁ D₂
-मोह (for -लोभ). M₂ -समन्विताः.

27 D₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K₁ विलो-
चनः; D₂ विराचनः (for विरोचनः). — ^b) B₂ 8 संबरो.
K₂ 4 B₁ विप्रचित्तिश्च; D₁ 'चित्तोच'; D₂ 'चित्तिश्च' (for
'चित्तिश्च'). — ^d) K₁ D₁ 8. 8. 8. 8 T₁ G₂ 5 M प्रह्लादो;
D₂ विराधो; T₂ प्रह्लादो. Ś₁ बहिः; K (except
K₂) बहिः; D₁ चदिः (sic); D₁ T₁ G₂ 5 बली.

28 D₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) B₂ सेतु-
B₁ धर्मास्मेधानतिक्रम्य. — ^d) K₁ नेक्षिरे (for रेमिरे).

29 D₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K₂ D₂
तुल्याभिः; D₂ 8 D₂ 8 तु तुल्यः; D₁ सनुकया (for
रस तुल्यः). K₂ जामीया (for -जामीया). — ^c) B₂
damaged. K₂ B₁ D₂ एव; D₂ एतं (for एवं). K₂
[जा]हंतुश्च; K₂ D₂ 1. 8 D₂ 8. 8 धर्मश्च (for हेतुश्च).
— ^d) G₁ M₁ 8 स्पर्धमानः. D₁ T₁ G₂ सहर्षिभिः; G₂
M₁ 8 सह (for सुर).

30 D₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) Ś₁ M₂ नातु-
क्रोशं च; K₁ B₂ 8 वा (K₁ वा)प्यनुक्रोशं (for नाप्य).
— ^b) G₁ चक्रं (for चक्रुः). — ^c) K₂ B₂ D₂ 8 उपा-
क्रम्य; D₁ corrupt; D₂ 8. 8 (by corr.) उपक्रम्य

C. 12. 6149
B. 12. 166. 30
K. 12. 164. 30

त्रिलुपायानतिक्रम्य दण्डेन रुद्रधुः प्रजाः ।
न जग्मुः संविदं तैश्च दर्पादसुरसत्तमाः ॥ ३०
अथ वै भगवान्ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिरुपस्थितः ।
तदा हिमवतः पृष्ठे सुरभ्ये पद्मतारके ॥ ३१
शतयोजनविस्तारे मणिमुक्ताचयाचिते ।
तस्मिन्निरिवरे पुत्र पुष्पितद्रुमकानने ।
तस्यौ स विबुधश्रेष्ठो ब्रह्मा लोकार्थसिद्धये ॥ ३२
ततो वर्षसहस्रान्ते वितानमकरोत्प्रभुः ।
विधिना कल्पदृष्टेन यथोक्तेनोपपादितम् ॥ ३३

(for अति). — *) Ks Ds तैस्तु; Ds तैस्ते (for तैश्च). — *) Ds धर्माद् (for दर्पाद्). S (Gs. s absent) दर्पायुक्ता महासुराः.

31 Ds missing (cf. v. l. 25). — *) Dn1 Ds. s M1 [ए]व (for वै). — *) K1. 2 V1 Bo-3. s Da D1. 4. s. 9 महर्षिभिर (for ब्रह्म). K1 उपस्थिताः. Dr S (Gs. s absent) सर्वलोकनमस्कृताः. — *) V1 तथा; T1 G2. s M ततो (for तदा). Ks V1 B1. s Da Dn1. ns Ds. s शृङ्गे; D1 पृष्ठा; Ds शृङ्गे (for पृष्ठे). — *) B4 damaged. V1 Bo-3. s Da Ds. s पद्म (Bo. s रत्न). तोरणे; D1 'तामुको (sic); M2 'कारके (for 'तारके). ☞ Cn: पद्मानीव तारका यत्र लम्बास्मिन्पद्मतारके, अत्यन्त-मुच्छ्रित इत्यर्थः । ☞

32 Ds missing (cf. v. l. 25). — *) Ds शतायो-जन- (for शत). Ds -विस्तार-. — *) D1 मनि- (for मणि). Ks 'मुकामये शुभे; Ks 'मयाचिते; V1 B1 Da Dns Ds. s 'रत्नचया (Da 'यो)चिते; D1. 4. 7 T1 G2 'मुक्ताचयान्विते; M2. s 'व (M2 'प)चाचिते (for 'चयाचिते). — *) B1 सविवरे (for निरि). Ks तात; B2 Da पुण्ये (for पुत्र). — *) K1 पुष्पिते (for 'त'). — *) Bo-3. s Ds तत्रस्थो; B1 तस्यौ*; T2 G1 तस्यौ च (for तस्यौ स). — *) K1 Ds M1. s ब्रह्म- (for ब्रह्मा). Ds ब्रह्मा लोकपितामहः.

33 Ds missing (cf. v. l. 25). — *) V1 तस्मिन्; M2 तते (for ततो). — *) K1 विमान्; Ds विमानम् (for विता). Ds विभुः (for प्रभुः). ☞ Cv: विशेषेण तानो विस्तारो यस्य तं कृतम् । ☞ — *) Ks Dn1. ns Ds. s. s यथावच्च (for यथोक्तेन).

34 Ds missing (cf. v. l. 25). — *) Da धर्म- (for यज्ञ-). — 34^b is damaged in B4. — *) T2

ऋषिर्मर्यादपदुर्मिर्यथावत्कर्मकर्तृभिः ।
मरुद्भिः परिसंस्तीर्णं दीप्यमानैश्च पावकैः ॥ ३४
काञ्चनैर्यज्ञभाण्डैश्च आजिष्णुमिरलंकृतम् ।
वृत्तं देवगणैश्चैव प्रबभौ यज्ञमण्डलम् ॥ ३५
तथा ब्रह्मर्षिभिश्चैव सदस्यैरुपशोभितम् ।
तत्र घोरतमं वृत्तमृषीणां मे परिश्रुतम् ॥ ३६
चन्द्रमा विमलं व्योम यथाभ्युदिततारकम् ।
विदार्यामि तथा भूतमुत्थितं श्रूयते ततः ॥ ३७
नीलोत्पलसवर्णानि तीक्ष्णदंष्ट्रं कृशोदरम् ।

यथा तत्. — *) S1 K1. 2. 4 B2 D2 T2 महद्भिः; Ks. s V1 Bo-3. s Da Dn1. ns Ds. s. s समि (Da1 'म)द्भिः; D1 महर्षिः (sic); Ds सुद्भिः (for मरुद्भिः). S1 K2. 4 D1 संपरिस्तीर्णं; K1. s V1 B (B4 damaged) Da Dn1. ns Ds. s. 7. 8 T G1. 2. s परिसंस्तीर्णं (K1 'पूर्ण'; Da2 'कीर्णैर' (for 'संस्तीर्णं). — *) K1 G1 दीप्यमान- (G1 'ना)द् (for 'मानैश्च).

35 Ds missing (cf. v. l. 25). — *) B2 विवि-चैर (for काञ्चनैर). — *) K1 आजिष्णुभिर. — *) Da2 वृत्तं; Dns सवैर; Ds कृतं (for वृत्तं). Ds वेद- (for देव). — *) Ks V1 B2. 4 Dn1. ns Ds. s. s प्रवैर (for प्रबभौ). V1 Da -मंडलैः (for 'कम्). Ds सदस्यैरुपशोभितं (= 36^b).

36 Ds missing (cf. v. l. 25). Dn1 om. 36; B2 om. 36^b. — *) S1 K1. 2. 4 D1 सदा; Ds तदा (for तथा). — *) K2 सदस्यैर; Ds सदस्यैर (for 'स्यैर). — *) K1 D4. 7 T G2 घोरतरं; B2-4 Ds 'मयं (for 'तमं). S1 K2. 4 D1 ततो (S1 'त्र) घोरमसंबृत्तं. — *) S1 K2. 4 D1 सुनीनां (for ऋषीणां). B2 च (for मे). B1 अपरिश्रुतं (for मे परि).

37 Ds missing (cf. v. l. 25). — *) B4 चंद्रेण; D1 चंद्रमा (sic). Ds चंद्रमा विमलो व्योमि. — *) S1 K2. 4 B4 D1 यथाभ्युदय- (for 'दित'). Ds 'तारके. — *) Ks Dn1. ns Ds. s विदीर्षं (for विदार्यं). Ds विदार्यामिस्तथाभूतम् (sic). — *) B4 damaged. K1 उक्तिः; B1 Da Ds. s उच्छ्रितं (for उत्थितं). K1 भूतः; Ks V1 B1. s Da Dn1. ns Ds. s M2 तदा; Ds तथा; M2 महत् (for तत).

38 Ds missing (cf. v. l. 25). B4 partly damaged. — *) S1 T2 G2 -सुवर्णानि; D1 -सुवर्णानां (for

प्रांशु दुर्दर्शनं चैवाप्यतितेजस्तथैव च ॥ ३८
 तस्मिन्नुत्पत्तमाने च प्रचचाल वसुंधरा ।
 तत्रोर्मिकलिलावर्तश्चक्षुभे च महार्णवः ॥ ३९
 पेतुरुल्का महोत्पाताः शाखाश्च मुमुचुर्दुर्माः ।
 अप्रसन्ना दिशः सर्वाः पवनश्चाशिवो ववौ ।
 मुहुर्मुहुश्च भूतानि प्राण्यथन्त भयात्तथा ॥ ४०
 ततः सुतमुलं दृष्ट्वा तदद्भुतमुपस्थितम् ।
 महर्षिरुगन्धर्वानुवाचेदं पितामहः ॥ ४१

मयैतच्चिन्तितं भूतमसिर्नामैष वीर्यवान् ।
 रक्षणार्थाय लोकस्य वधाय च सुरद्विषाम् ॥ ४२
 ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सः ।
 विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोद्यतः ॥ ४३
 ततस्त्वं शितिकण्ठाय रुद्रायर्षभकेतवे ।
 ब्रह्मा ददावसिं दीप्तमधर्मप्रतिवारणम् ॥ ४४
 ततः स भगवान्बुद्धो ब्रह्मर्षिगणसंस्तुतः ।
 प्रगृह्णासिममेयात्मा रूपमन्यच्चकार ह ॥ ४५

C. 12. 6166
 B. 12. 166. 47
 K. 12. 164. 48

-सवर्णार्णवः). Ks नीलोत्पलं सुवर्णार्णवः. —⁶) K1 दंतैः
 Ds दंष्ट्र (for दंष्ट्र). DaS कुशोत्तरैः; D1.7 T1 G2.5
 M तिरुदरैः; T2 G1 पृथु (for कुशो). —⁷) S1
 K2-4 प्रांशु (for प्रांशु). K1.8 Bo.2.5 Ds M दुर्भ-
 र्पणं (Ds "ण्डर"); K2.4 दुर्दर्शने; Ds दुर्धरणं (for "दु-
 र्दर्शनं"). Bo.2.5 Ds M चापि (for चैव). Ks V1 B1.2
 Da Dn1. ns Da.4.5 प्रांशु सुदुर्धरैः; B4 प्रांशु सुदुर्ध-
 र्पणं चापि (hypermetrio); D1 T G1.2.5 प्रांशुमुदर्य-
 (T2 G1 "इ") चापि. —⁸) Ks V1 B1.2 Da Dn1.
 ns Da.4.5 तथैव ह्यमितौजसं; D1 S (Gs.4 absent)
 तथैवाप्रतिमौजसं.

39 Ds missing (cf. v. 1. 25). —⁹) D1 T1 Gs
 अस्मिन् (for तं). D1 T1 Gs M उत्पद्यः; T2 G1.2
 उत्पद्यः (for उत्पत्त). V1 B1 Da D1 माने तु; B1
 मानेषु (for माने च). —¹⁰) Ds प्रचचारः; Ms प्र-
 चाल च (for प्रचचाल). Ks वसुंधरा. —¹¹) K1 Ds
 तत्रोर्मिः; Ks.5 V1 B Da Dn1. ns Da-5.7.8 S (Gs.4
 absent) महोर्मिः (for तत्रोर्मिः). Ks B1 Dn1. ns Da.5
 T1 च (T1 स) कलिलावर्तश्च; Da D1 G2.5 सलिला (for
 कलिला). —¹²) K1 चक्षुभे. Ks B1 Dn1. ns Da
 स; Da [s] ति (for च). Ks V1 B1.2 Da Dn1. ns
 Ds.4.7.8 S (Gs.4 absent) महोदधिः (for महार्णवः).

40 Ds missing (cf. v. 1. 25). —¹³) K1.2 V1
 Bo.1.5 Da Da.5.8 S (Gs.4 absent) चोल्काः (for
 उल्का). D1.9 T G1.2.5 Ms महोत्पाताः; M1.2.5 सनि-
 र्वाताः (for महोत्पाताः). —¹⁴) T1 Gs.5 ममुदुर (for
 मुमुचुर). T1 Gs.5 हुमान्. —¹⁵) Ks Dn1. ns Da.5
 अप्रसन्नाः; B1 सन्न (for सन्ना). —¹⁶) B1 partly dam-
 aged. —¹⁷) S1 D1 प्राविह्वलतः; K1 प्राव्यधत्ते; K2.5
 प्राविह्वलतः; D4 प्रावर्धतः; T2 प्रावर्धतः; G1 प्रवर्धतः; M1.5
 प्रव्यधत्ते (Ms "त") (for प्राव्यधत्त). Ks.5 V1 B Da
 Ds-5.8.9 T2 G1 M तदा (for तथा).

41 Ds missing up to पिता (cf. v. 1. 25). —¹⁸)
 K1 (by corr.). 2.5 B1.2.4 Dn1. ns Da.5 स; DaS
 Da.7 S (Gs.4 absent) तु (for सु). Da.5 तुमलं
 (for तमुलं). —¹⁹) K5 Bo.4.5 Dn1. ns Da.5 सं च
 (Bo.5 तच्च) भूतम्; B1 अत्युत्तमं (for तदुत्तमं). V1
 Ds भूतं च समुपस्थितं; B2 [अ]त्युत्तमं समुपस्थितं; B3 तं च
 भूतं समुपस्थितं; Da भूतमनुत्तममुपस्थितं; Da.7.8 S (Gs.4
 absent) तदुत्तमं समुपस्थितं. —²⁰) Bo.5-8 विवृ (for
 सुर). —²¹) Ds T2 पितामह (T2 "इ").

42 B1 partly damaged. —²²) Ds तथा (for
 मया). Ks Dn1. ns Da.5.8 [ए]व (for [ए]तच्च).
 —²³) Ds (sup. lin.) नामाथः; M1 नामैव. —²⁴) B1
 damaged. D1 S (Gs.4 absent) रक्षणार्थाय च (for
 र्थाय). —²⁵) Bo.5.8 वधायाय (for व च). D1
 सुरद्विषन् (sic).

43 B1 damaged. —²⁶) Ds (sup. lin. as in
 text) तद्रूपम् (for तद्रूपम्). —²⁷) Ds जातो; Ms
 lacuna (for जमौ). K1 निस्त्रिंशम् (for श). K1
 Da च (for सः). —²⁸) V1 क्षुर (for तीक्ष्ण).
 D1 T1 Gs.5 विमलं तीक्ष्णधारं च. —²⁹) D1 T1 G1.2.5
 इवोद्यतः; T2 स्थितं (for द्यतः).

44 B1 partly damaged. —³⁰) Ks Da Dn1. ns
 Da.2.5 स; B1 D1 तत् (for तं). D1 T1 G1.2 नील-
 कंठाव (for शिति). —³¹) Ks.5 V1 B Da.2.5.5
 T1 Gs [अ]र्षभः; Ks Da T2 G1 वृक्ष (for [अ]र्षभः).
 —³²) Ks अस्ति; Ms अस्ति. Ks V1 B (B1 dam-
 aged) Da Dn1. ns Da-5.8 तीक्ष्णम्; D1 तीक्ष्णं (for
 तीक्ष्म). —³³) Ds प्रतिपादनं; T1 चारणं; T2
 प्रतिवारणं (for प्रतिवा).

45 —³⁴) D1.7 S (except M2; Gs.4 absent)
 कुशो (for कुशो). —³⁵) Ks.5 V1 B Da Dn1. ns

C. 12. 6166
B. 12. 166. 47
K. 12. 164. 47

चतुर्बाहुः स्पृशन्मूर्धा भूस्थितोऽपि नभस्तलम् ।
ऊर्ध्वदृष्टिर्महालिङ्गो मुखाब्जवालाः समुत्सृजन् ।
विकुर्वन्बहुधा वर्णात्रीलपाण्डुरलोहितान् ॥ ४६
विभ्रत्कृष्णाजिनं वासो हेमप्रवरतारकम् ।
नेत्रं चैकं ललाटेन भास्करप्रतिभं महत् ।
शुशुभाते च विमले द्वे नेत्रे कृष्णपिङ्गले ॥ ४७
ततो देवो महादेवः शूलपाणिर्भगाक्षिहा ।
संप्रगृह्य तु निस्त्रिंशं कालार्कानलसंनिभम् ॥ ४८

D2. 3. 8 महाधि (for ब्रह्मधि). Ks Dn1. ns D2. 3. 8
-जन- (for -गण-). B2 T1 G5 -सैवितः (G5 'तं'); B1
D7 G2 -पूजितः; D4 -संपृतः; T2 G1 -संमतः (for
-संस्तुतः). D5 महर्षीणां च संस्तुतः. —^d) D5 सः;
M2 च (for ह).

46 B2. 4 partly damaged. —^a) D7 M2 मूर्धो.
—^b) Ks भूस्थितो; D5 M2. 4 भूमिस्थो; D7 T1 G2. 5
भूमिष्ठो (for भूस्थितो). T2 G1. 5 M1. 2. 4 वि- (for
ऽपि). Ś1 K2. 4 नभःस्थलं; Ks V1 Bo. 1. 2. 5 Da Dn1.
ns D2. 3. 5. 8 दिवाकरं; D7 T G1. 2. 5 M1. 2. 4 दिशो-
विशं (T2 M2 'शः') (for नभस्तलम्). M2 स्थितोऽपि
विदिशोदय (sio). —^c) D7 S (G2. 4 absent) महाबाहु-
(for 'लिङ्गो'). —^d) B2 D5 मुख- (for मुखाब्ज-).
V1 B5 उवालो; D2. 3. 8 उवालं; M2 उवाला. B5 स-
मासृजन्; G2 समुत्सृजन्. —^e) K2. 4 om. 46⁴. —^f)
V1 B (B2 damaged) Da D5 सुबहून्; D4 विवि-
धान् (for बहुधा). Da1 बाणान्; D7 T1 G2. 5 की-
र्णान् (for वर्णान्). —^g) D1 T1 G1. 5 M -पाण्डुर-
(for -पाण्डुर-). D1 -लोहितं; D7 M2 -रोहितान् (for
-लो'). V1 Bo. 2 T2 नीललोहितपाण्डुरा (T2 'डवा'न्).

47 ^a) D5 विभ्रन्; M2 विभ्रत्. D1 कृष्णाजिनं (for
कृष्णा). Ś1 K2. 4 D1 तान्नो (for वासो). —^b) K2. 4
चैनं; D2. 3. 8 चैव (for चैकं). Ks Dns D5 ललाटे
च; D7 S (G2. 4 absent) टस्थं (for 'टेन'). —^c)
Ks Dn1. ns D2. 3. 8 बहून् (for महत्). —^d) B1
शुशुभेते; M2 'भाते. Ks V1 B Da Dn1. ns D2. 3. 5. 8
[s]ति-; D7 S (G2. 4 absent) सु- (for च). D4
G1 M2. 4 विपुले; D5 विमलो; M2 विपुलो (for वि-
मले). —^e) Bo. 3. 5 transp. द्वे and नेत्रे. T2 G2
-पिंगले.

48 B4 partly damaged. —^b) D1 भटक्षेहा (sio);
T2 G1 भगाक्षहा. —^c) B2 partly damaged. —^d) K1

त्रिकूटं चर्म चोद्यम्य सविद्युतमिवाम्बुदम् ।
चचार विविधान्मार्गान्महाबलपराक्रमः ।
विधुन्वन्नसिमाकाशे दानवान्तचिकीर्षया ॥ ४९
तस्य नादं विनदतो महाहासं च मुञ्चतः ।
बभौ प्रतिभयं रूपं तदा रुद्रस्य भारत ॥ ५०
तद्रूपधारिणं रुद्रं रौद्रकर्म चिकीर्षवः ।
निशम्य दानवाः सर्वे हृष्टाः सममिदुदुवुः ॥ ५१
अश्ममिश्राप्यवर्षन्त प्रदीप्तैश्च तथोल्लुक्कैः ।

संप्रगृह्यं; D1 corrupt. V1 B1 Da Dn1. ns D2. 7 T
G2. 5 M सः; Bo. 3. 5 च; D4 तु (for तु). —^d)
K1 (by corr.) कालकानलः; K1 (before corr.) 3
कालांकानलः; Ks D1 कालाकान (D1 'नि')लः; D5 M2
'कानिलः (for 'कानलः). D7 S (G2. 4 absent) -वचै-
सं (for -संनिभम्). Ks V1 Bo. 1. 2. 5 Da Dn1. ns
D2-5. 8 कालाग्निसमवर्षन्त.

49 ^a) B2. 4 damaged; D2 चित्रकूटं (hyper-
metric); G1 त्रिकूटः; M2 त्रिकूटं. D2. 6 चर्म (for
चर्म). D1 चादाय (for चोद्यम्य). * Cn: त्रिकूटं
त्रीणि कूटानि पार्श्वयोरग्रे च तीक्ष्णधाररूपाणि परविदारकाणि
यस्मिन् । Cv: त्रीणि कूटानि वेष्टदण्डकृतकूटानि यस्मिन् ।
शुण्डमित्यपभ्रंशभाषा । * —^b) D5 इवास्तुतं (for 'म्बु-
दम्'). —^c) D1 चचार विविधा मालान् (sio). —^d)
D7 S (G2. 4 absent) दानवांतचिकीर्षया (= 49'). —^e)
Ś1 विधुन्नन्; D1 corrupt; D7 S (G2. 4 absent) विधु-
न्वन्. D1 आकाले; M2 आदाय (for आकाशे). —^f)
Ks V1 B2 Dn1. ns D2. 3. 5. 8 T1 G1. 5 M2 तथा युज-;
Bo-2. 5 Da D7 T2 G2 M1-8 तदा युज- (for दान-
वान्त-). D1 -चिकीर्षयौ; D2 -चिकीर्षया.

50 ^a) K2 नादे; B1 D7 S (G2. 4 absent) ना-
दान् (for नादं). Ks विनदतो; D1 'दता; T1 निज-
दतो; M2 विदधतो (for विनदतो). Cv तस्य हासा-
द्विनाद्यौभौ (gloss: उभौ हावापृथिव्यौ). —^b) G1
महानादं (for 'हासं'). Ks Bo D5 वि- (for च). Cv
चर्म च हा (gloss: संहर्ता) (for च मुञ्चतः).

51 ^a) B2 damaged. D1 रुद्रो; D2 रुद्रः. —^b)
Bo. 1. 2. 5 D2. 4. 5 M2 रौद्रं; G1 रणे (for रौद्र-). Ś1
K2 D1 -रूप- (for -कर्म). Ks Dns D7 T G1 चिकी-
र्षया; G2 'र्षता (for 'र्षवः). —^c) K1 D7 (before
corr.) 2 T1 G2. 5 M निशम्य (for निशम्य). D1

घोरैः प्रहरणैश्चान्यैः शितधारैर्योमुखैः ॥ ५२

ततस्तदानवानीकं संप्रणेतारमच्युतम् ।

रुद्रखड्गबलोद्धूतं प्रचचाल मुमोह च ॥ ५३

चित्रं शीघ्रतरत्वाच्च चरन्तमसिधारिणम् ।

तमेकमसुराः सर्वे सहस्रमिति मेनिरे ॥ ५४

छिन्दिन्मिन्दन्नुजन्कृन्तन्दारयन्प्रमथन्नापि ।

दानवः. Śi तुष्टाः (for सर्वे). — ²) B₂ damaged. Śi सर्वे; K₂ & D₁ तुष्टाः (for दृष्टाः). D₂ दुहृदुः (for दुहृदुः).

52 ^a) B₂ om. from अद्रम up to न्दा (in 55^a). K₁ & V₁ B₁ & 3.4 Da Dn₁ ns D₂ & 5.7.8 T₁ G₂ & चाभ्यवर्षत (B₄ D₁ T₁ G₂ & 'तः'); D₁ चाभिवर्षत; D₂ M₁ चाप्यवर्षत; T₂ G₁ चाभि (G₁ 'थ') वर्षतः (for चाप्यवर्षत). — ^b) K₂ प्रदीपैश्च; B₁ प्रकषैश्च; D₁ S (G₂ & absent) संप्रदीपैस् (for प्रदीपैश्च). V₁ Bo. 5 तथोन्मुखैः; Dn₂ D₁ & T₁ G₂ & M₁ & ततोन्मुखैः (G₂ 'दोन्मुखैः'; M₂ 'तोन्मुखैः'; T₂ G₁ अथोलिकैः (G₁ 'लिकैः') (for तथोन्मुखैः). — ^c) K₂ V₁ Bo. 1.2.3.4 Da Dn₁ ns D₂ & 5.8 छुरः; D₁ सितः; D₂ खरः; D₃ घातः; M₁ शिति (for शित). K₂ & Dn₁ ns D₂ & 5.9 अयोमयैः; V₁ Bo. 1.2-5 D₂ & 7.8 (G₂ & absent) अय (B₄ 'यो') सयैः (for अयोमुखैः).

53 B₂ om. 53 (of. v. l. 52). — ^a) D₁ T (G₂ & तत्र (for तत्तत्). K₂ & V₁ B (B₂ om.) Dn₁ ns D₂ & 5.8 तु; T₂ G₁ स; M₁ & तं (for तत्). D₁ अनुसुरानीकं (for दानवा). — ^b) Śi K₂ प्रणेतारम् (submetric); K₁ D₂ & 5.9 स प्रणे; D₁ S (G₂ & absent) संप्रणेतृकम् (for 'तारम्'). K₂ Da T₁ G₂ अच्युत (Da 'तः'); D₁ T₂ G₁ M₂ & अच्युत; G₂ उच्यत (for अच्युतम्). K₂ प्रणेतारमथाच्युतं; D₁ प्रणीतारममच्युतं (sic). — ^c) K₂ रुद्रं खड्गः; K₃ Dn₁ ns D₂ & 5.8 रुद्रं दृष्टा; D₁ corrupt (for रुद्रखड्गः). K₁ T₂ बलाद्धूतं; K₂ & V₁ Bo. 1.4 Da Dn₁ ns D₂ & 5.8 बलोद्धूतं; B₂ बरोद्धूतं; D₂ बलोपेतं; D₁ T₁ G₂ & 5.8 बलाद्धूतं (for बलोद्धूतं). — ^d) B₂ damaged. D₁ T₁ G₂ M₂ मुमोह ह (for 'ह च'). K₂ V₁ B₁ Dn₁ ns D₂ & 5.8 प्रमुमोह (Dn₂ D₂ & 'च') चचाल च; Da D₂ प्रमुमोह चलाचलं (D₂ बलाचलं).

54 B₂ om. 54 (of. v. l. 52). — ^a) B₂ damaged. K₂ V₁ Bo. 1.2.3.4 Da Dn₁ ns D₂ & 5.7.8 S (G₂ & absent) च (D₁ प्र) वत्वाच् (for 'तरत्वाच्').

अचरदैत्यसंघेषु रुद्रोऽग्निरिव कक्षगः ॥ ५५

असिवेगप्ररुग्णास्ते छिन्नबाहूरुवक्षसः ।

संप्रकृत्तोत्तमाङ्गाश्च पेतुरुर्ण्या महासुराः ॥ ५६

अपरे दानवा भग्ना रुद्रघातावपीडिताः ।

अन्योन्यमभिनर्दन्तो दिशः संप्रतिपेदिरे ॥ ५७

भूमिं केचित्प्रविविधुः पर्वतानपरे तथा ।

C. 12. 6180
S. 12. 166. 60
K. 12. 164. 60

— ^a) K₂ & -धारणं; K₃ V₁ Bo. 1.2.3.4 Da Dn₁ ns D₂ & 5.7.8 -पाणिनं (for -धारिणम्). — ^b) D₂ संख्ये (for सर्वे). — ^c) Bo. 2.5 इव (for इति).

55 With 55^a, of. 12. 121. 18^a. B₂ om. up to न्दा (of. v. l. 52). — ^a) T₂ छिदन् (for भिन्दन्). K₁ व्रजन्; G₁ रुदन् (for व्रजन्). D₂ G₂ कृदन् (for कृन्तन्). — ^b) K₁ D₁ मारयन् (for दारं). K₂ V₁ B (except B₂) Da Dn₁ ns D₂ & 5.8 पोषयन् (for प्रमथन्). Dn₂ पिबन् (for अपि). — ^c) K₁ सचरं; K₂ विचरन्; B₁ Dn₁ ns आचरद् (B₁ 'न्'); D₁ अचरः; D₂ अचरद् (for अच). K₂ & Dn₁ ns वैरिः; D₁ सत्यः; D₂ & 5.8 वैर (for दैत्य). B₁ -सं-हेयुः; M₂ -संसेयु (for -संवेयु). — G₂ reads 55^a twice. — ^d) K₂ V₁ B (except B₂) Da Dn₁ ns D₂ & 5.8 दावाग्निः; D₁ कक्षोः; G₂ (second time) मीष्मा (for रुद्रोऽग्निः); D₂ एव (for इव). Śi D₁ कक्षगः; K₁ कक्षतः (for 'गः').

56 ^a) Bo. 2.5 सङ्गः; D₂ जात्य (for अति-). D₂ om. (hapl.) from रुग्णा up to बाहु (in 56^a). K₂ & Bo Dn₁ ns D₂ & 5.8 -प्रभग्ना (K₂ 'ग्णा') स; D₁ -प्रह्नाम (sic); M₂ -प्रणुह्नाम् (for -प्ररुग्णाम्). B₂ असिवेगेण रुग्णास्ते. — ^b) D₁ S (G₂ & absent) विच. (for छिन्न). — ^c) K₂ Dn₁ ns D₂ & 5.8 संप्रकीर्णाश्च (D₂ 'र्णा') गात्राश्च; D₁ S (G₂ & absent) उक्तमांगप्रकृताश्च. — ^d) B₂ damaged. K₂ Dn₁ ns D₂ & 5.8 महाबलाः (for 'सुराः').

57 ^a) B₂ damaged. Das om. (hapl.) from दानवा up to अपरे (in 58^a). — ^b) K₂ D₂ रुद्रघातेन; K₃ V₁ B (B₂ damaged) Da₁ Dn₁ ns D₂ & 5.8 खड्ग-घाताच्च (K₂ D₂ 'च'; D₁ S (G₂ & absent) खड्ग-धाराच्च (M₂ 'भि-') (for रुद्रघाताच्च). — ^c) D₂ अपि (for अभि-). Śi K₁ & नर्दन्तो; K₂ D₁ नर्दन्तो; K₃ नर्दन्तो; D₂ M नर्दन्तो; T₂ G₁ नर्दन्तो (for नर्दन्तो). — ^d) M₂ संप्रति (for संप्रति).

58 Das om. up to अपरे (of. v. l. 57). — ^a)

C. 12. 6190
B. 12. 166. 61
K. 12. 164. 60

अपरे जग्मुराकाशमपरेऽम्भः समाविशन् ॥ ५८
तस्मिन्मद्भित्तिं संवृत्ते समरे भृशदारुणे ।
बभौ भूमिः प्रतिभया तदा रुधिरकर्दमा ॥ ५९
दानवानां शरीरैश्च महद्भिः शोणितोक्षितैः ।
समाकीर्णा महाबाहो शैलैरिव सकिंशुकैः ॥ ६०
रुधरेण परिक्लिन्ना प्रबभौ वसुधा तदा ।
रक्ताद्रवसना श्यामा नारीव मदविह्वला ॥ ६१
स रुद्रो दानवान्दत्ता कृत्वा धर्मोत्तरं जगत् ।
रौद्रं रूपं विहायाशु चक्रे रूपं शिवं शिवः ॥ ६२
ततो महर्षयः सर्वे सर्वे देवगणास्तथा ।

B₄ D₁ S (G₂, 4 absent) भूमौ (for भूमिः). —^b)
V₁ Bo. 1. 5. 5 D₅ [5] विशन् (D₅ 'त्'); B₂ damaged
(for तथा). D₂ 1 पर्वतात्केचिदाविशन्; D₁ S (G₂, 4
absent) 'तानां गुहास्तथा. — D₅ om. 58°-59°. —^d)
B₂ damaged. D₄ अपरे यः (for 'रेऽम्भः'). Bo. 2. 5
समाश्रिताः; G₁ स्वमाविशन् (for समा).

59 D₅ om. 59 (cf. v. 1. 58). —^a) D₁ S (G₂, 4
absent) निवृत्ते (for संवृत्ते). —^c) K₅ D₂ 1. 5. 5 D₅.
5. 5 बभूव भूः (for बभौ भूमिः). K₁ D₄, 5 G₂ प्रति-
भयात्; K₅ 'लया (for 'भया). —^d) K₅ D₂ 1. 5. 5
D₂, 5. 5 मांसः; B₄ damaged; T₂ तथा (for तदा).
D₂ 1-शोणितः (for 'रुधिरः'). V₁ 'कर्दमाः.

60 B₄ partly damaged. —^a) D₅ तु (for च).
—^b) K₅ V₁ B (B₄ damaged) D₄ D₂ 1. 5. 5 D₂, 5.
5. 5 पतितैः; T₂ G₁ वृहद्भिः; M₁, 5 वमद्भिः (for
महद्भिः). B₄ रुधिरोक्षितैः (for शोणितो). —^c) D₁
G₁ M₄ समाकीर्णा (G₁ 'जैः; M₄ 'जो'). —^d) K₅
एव (for हव).

61 D₂ 1. 5. 5 D₅ om. 61. —^a) D₄ परिक्लिन्ना (for
'क्लिन्ना). —^c) K₁, 5-5 D₁, 2. 4. 5 वसन् (for 'वसना').
—^d) D₂ 1 वमः (for मद).

62 B₂ partly damaged. —^a) D₄ दत्ता (for
हत्वा). —^b) D₂ चक्रे; M₂ कृतो (for कृत्वा). S₁
धर्मोत्तरं (for 'त्तरं). M₅ दिशं (for जगत्). —^c)
K₅ V₁ Bo. 1. 5. 5 D₄ D₂, 5. 5. 5 S (G₂, 4 absent)
अथाक्षिप्य; D₂ 1. 5. 5 अथाक्षिप्य (for विहायाशु). —^d)
Bo. 2. 5 सौम्यं (for रूपं). K₅ D₄ शनैः (for शिवं).
D₄ शिवं.

जयेनाद्भुतकल्पेन देवदेवमथार्चयन् ॥ ६३
ततः स भगवान् रुद्रो दानवक्षतजोक्षितम् ।
असिं धर्मस्य गोप्तां ददौ सत्कृत्य विष्णवे ॥ ६४
विष्णुर्मरीचये प्रादान्मरीचिर्भगवांश्च तम् ।
महर्षिभ्यो ददौ खड्गमृषयो वासवाय तु ॥ ६५
महेन्द्रो लोकपालेभ्यो लोकपालास्तु पुत्रक ।
मनवे सूर्यपुत्राय ददुः खड्गं सुविस्तरम् ॥ ६६
ऊचुश्चैनं तथैवाद्यं मानुषाणां त्वमीश्वरः ।
असिना धर्मगर्भेण पालयस्व प्रजा इति ॥ ६७
धर्मसेतुमतिक्रान्ताः स्रक्ष्मस्थूलार्थकारणात् ।

63 B₄ partly damaged. —^a) D₄ ब्रह्मर्षयः (for
महर्षयः). —^b) T₁ G₂, 5 सर्वैः (for सर्वे). M₄ देवगणांस्.
D₁ T₁ G₂, 5 तदा (for तथा). —^c) B₂ जपेन; T₂
स्त्वेन; G₁ जवेन (for जयेन). —^d) K₅ D₂ 1. 5. 5 D₂.
5. 5 तथा (for अथ). D₁ T₁ G₂, 5 [अ]स्तुवन् (for
[अ]र्चयन्).

64 —^a) K₁ D₁ रुद्रो (for रुद्रो). —^b) K₅ क्षत-
योक्षितं; B₁ D₁ M₁, 5 'जोक्षितः (D₁ 'क्षतः). —^c)
K₅ अलिः (for असिं).

65 —^a) D₄ मरीचिर्. K₅ D₂ 1. 5. 5 D₂, 5. 5 अपि
(for च तम्). D₁ T₁ G₂, 5 मरीचिर्भगवाय तं. —^b) B₂, 4
partly damaged. —^c) K₅ प्रहर्षेभ्यो; T₂ G₁ ब्रह्म-
र्षिभ्यो (for महर्षि). D₄ वक्रम्. —^d) K₅ D₂ 1. 5. 5
D₂-4. 7. 5 T₁ G₂, 5 च (for तु).

66 B₄ partly damaged. —^a) K₁ लोकपालस्.
S₁ च (for तु). K₅ D₂ 1 पुत्रकः. —^d) K₅ M₄, 5
ददौ (for ददुः). K₅ D₄ अविस्तरं; B₂, 5 M₁-5 स-
(B₂ स्व)वि (for सुवि).

67 —^a) K₁ अक्षय (sic) (for ऊचुश्च). S₁ K₁, 2. 4
D₁ चैवं (for चैनं). S₁ K₂, 4 D₁ तथा वाचा; K₅
B₄ D₂ 1. 5. 5 D₂, 5. 5 तथा वाचयं; V₁ Bo-5. 5 D₄ D₄
य (B₁, 2 त)यैवाद्यो; T₂ G₂, 5 M₁ तथैवाद्य (for 'तं').
—^b) S₁ K₁ B₁, 5 D₁ मनुष्या (K₁ 'वा)जां. M₁ तम्
(for त्वम्). M₁, 5. 5 ईश्वरं. —^c) D₄ धर्मः; D₄ धन-
(for धर्म). —^d) K₁ पालयतु; M₄ 'यस्वः (for
'यस्व). B₁ प्रजा इमे; G₂ प्रजापते (for प्रजा इति).

68 —^a) K₁ अलिक्लिन्ताः; B₁ D₄ G₂ 'क्रान्तः; D₄

विभज्य दण्डं रक्ष्याः स्युर्धर्मतो न यदृच्छया ॥ ६८
 दुर्वाचा निग्रहो दण्डो हिरण्यबहुलस्तथा ।
 व्यङ्गनं च शरीरस्य वधो वानल्पकारणात् ॥ ६९
 असेरेतानि रूपाणि दुर्वाचादीनि निर्दिशेत् ।
 असेरेव प्रमाणानि परिमाणव्यतिक्रमात् ॥ ७०
 अधिसुज्याथ पुत्रं स्वं प्रजानामधिपं ततः ।

अनिःक्रांताः; M1.s अतिक्रान्ता (for 'क्रान्ताः'). — ^b) Ks Ds.s.s सूक्ष्मस्थूलात्मः; V1 B (except B4) Da Dn1.ns Ds.7 S (Gs.4 absent) Cn स्थूलसूक्ष्माय- (Dn1.ns Cn 'त्मः'); Ds स्थूललक्षार्थः (for सूक्ष्मस्थूलार्थः). M1 कारणात्. — Ds om. (hapl.) 68^a-69^a. — ^c) S1 K1.2.4 विदृश्यः; D1 विद्वय (sic) (for विभज्य). Ms दृश्यः. Ks Dn1.ns Ds.s रक्ष्यास्तु; Ds रक्षार्थः (for रक्ष्याः स्तुर). — ^d) B4 damaged; Ds य हृष्टया.

69 Ds om. 69 (of. v. l. 68). B2.4 partly damaged. — ^a) B1.s.s Da Ds दुर्वचो (Da 'वा') (for दुर्वाचा). S1 K2.4 D1 विग्रहो; K1 [अ]पि ग्रहो; G1 [अ]नुग्रहो (for नि'). C: Cv: दुर्वाचा दुःखकरभरत्तन- वाचा । C: — ^b) V1 Bo.1.s.s Da Ds हिरण्याप (Ds 'व') चयस्तथा. — ^c) Ks-s V1 B (B2 damaged) Da Dn1.ns Ds-s.7 T G1.s.s Ms.4 व्यंगता; M1.s व्यंगत्वं (for 'न'). D2 वा (for च). — ^d) B1 Da तथा; Dns वचो (for वचो). S1 K2.4 D1 नानल्पः; V1 B Da Dn1 Ds.7 T G1.2.s नारूपस्य; Ds M1.s वा नारूप (for वानल्प-).

70 ^a) Ds खड्गस्य (for असेरे). — ^b) K1.s Ds दुर्वचादीनि; Ks B4 Dn1.ns D1-s.7.s T1 Gs.s Ms.4 Cn दुर्वारा (D1 T1 Gs.s Ms. 'गा'; Ms. 'शा') दीनि; Bo.s.s 'राणीति; Ds दुर्वराणीति; T2 दुर्वहादीनि; G1 दुर्वहादीनि; Cnp दुर्वचादीनि (as in text). Ds D1 निर्दिशेत्. — ^c) S1 K1.s Dn1.ns एवं (for एव). — ^d) K1 B1.s Da परिमाण- (B1.s 'पर्व'); Ks.s Dn1.ns Ds-s.s 'पाक्य-; B2.4 'मात्र-; D3 परिमाण; Ds परिमाण- (for परि'). Ds om. from ति up to चेष्टाङ्क (in 72^a). Ks Ds -व्यतिक्रमे; D1 -व्यतिक्रम- D1 S (Gs.4 absent) पर (D1 'रि') माण्यस्य (D1 'यय-; M1.s 'यन-; Ms 'यय-; Ms 'यय-') विक्रमात्.

71 Ds om. 71 (of. v. l. 70). — ^a) S1 अभिसृज्य; Ks 'सृज्य; Ks Bo.2-s D1.s S (Gs.4 absent) अभि- विच्य; Ks Dn1.ns Ds-s स विसृज्य; V1 Da अभि-

मनुः प्रजानां रक्षार्थं क्षुपाय प्रददावसिम् ॥ ७१
 क्षुपाज्जग्राह चेक्ष्वाकुरिक्ष्वाकोश्च पुरुरवाः ।
 आयुश्च तस्माल्लेभे तं नहुषश्च ततो भुवि ॥ ७२
 ययातिर्नहुषाचापि पूरुस्तस्माच्च लब्धवान् ।
 आमूर्तरयसस्तस्मात्ततो भूमिशयो नृपः ॥ ७३
 भरतश्चापि दौःपन्तिर्लेभे भूमिशयादसिम् ।

C. 12. 6199
 B. 12. 166. 74
 K. 12. 164. 74

वज्रस्य; B1 Ds अभिसृज्य (for अभिसृज्य). K1 D1 पुत्र. Ks स्त्र-; Bo.1.s.s Da स (for स्वं). — ^b) S1 D1 तथा (for ततः). — ^c) D1 मनाः; D1 मनुष्यः (sic) (for मनुः). K1 B4 मनुः प्रजारक्षणार्थ- — ^d) B4 damaged. D1 क्षमा च; Ds क्षपाय; D1 क्षुपाय (for क्षुपाय). Ds स (for प्र-).

72 Ds om. up to चेष्टाङ्क (of. v. l. 70). B4 damaged. S1 reads 72^a-74^a on marg. — ^a) D1 T1 क्षुवाज् (for क्षुपाज्). M2 चेक्ष्वाकुर- — ^b) B2 Ds नु (for च). S1 पुरोरावाः; K4 G1 पुरुरवाः (G1 'पाः'). — ^c) B2 damaged. S1 K2.4 D1 transp. च and तस्मात्. V1 Bo.1.s.s Ds.7 S (Gs.4 absent) transp. लेभे and तं. — ^d) K1 corrupt. V1 Bo.1.s-s Da Ds.7 S (Gs.4 absent) विसृः (for सुवि).

73 S1 reads 73 on marg. B2 partly damaged. — ^a) K1 D1 T2 G1 M4 नहुषश्च. S1 T2 G1 चैव (for चापि). — ^b) Ds transp. पूरुस् and तस्मात्. S1 K1 पूरुस्; Ks गयस्; Dns मरुस्; D1 प्रतस्; Ds पूरु- पस् (hypermetrio) (for पूरुस्). — ^c) K1 जास्व- तनयस्य; Ks-s Dns Ds-s.s.9 जमूर्तः (Ks जामूर्ति- रयस्य; D1 T1 Gs.s M जाधू (M 'सू') तैश्च गय (Gs 'त') स; T2 G1 जाधूर्तयश्चयस् (for जामूर्तरयस्य). V1 B Da Dn1 Ds ततोमूर्तः (B1 'ति') रयो (B2 'या') लब्धवा (Da Dn1 'द्ववा'). — After 73^a, V1 B Da Dn1 Ds ins.:

420^a

गयाय प्रत्यपाद्यत् ।

गवाश्च लब्धवान्नाजा.

[(L. 1) Da प्रत्यपाद्यः (for 'पाद्यत्').]

— ^a) D1 भूमिचयो; T2 G1 'वचो'; Gs 'जपो (for 'वचो'). Ks Ds Ms नृप.

74 B4 damaged. S1 reads 74^a on marg. — ^a) M1.s भारतश्च; Ms भरताश्च. S1 K1.s V1 Dn1.ns D1.7 T1 Gs Ms दौर्बन्धिर; Ks-s दौर्बन्धिर; Bo दौर्बन्ध-; B1-s.s दौर्बन्ध-; Da Ds-s.s.9 दौर्बन्ध-; Ds

G. 12. 6195
12. 166. 76
K. 12. 164. 76

तस्माच्च लेभे धर्मज्ञो राजनैद्विद्वत्तथा ॥ ७४

ततश्चैद्विद्वाल्लेभे धुन्धुमारो जनेश्वरः ।

धुन्धुमाराच्च काम्बोजो मुचुकुन्दस्ततोऽलभत् ॥ ७५

मुचुकुन्दान्मरुतश्च मरुतादपि रैवतः ।

रैवताद्युवनाश्च युवनाश्चात्ततो रघुः ॥ ७६

इक्ष्वाकुवंशजस्तस्माद्वरिणाश्च प्रतापवान् ।

दौर्बल्यः; M₂ दौर्बल्यः (for दौर्बल्यः). — ^b) D₂ भूरिशयाद्; T₂ G₁ भूमियशाद् (for 'शयाद्'). K₂ अलिः; D₂ अलिः; D₁ इमं. — ^c) K₁ स तस्माच्च (hypermetric); V₁ ततो (for तस्माच्च). K₂ V₁ B (B₂ damaged) D₂ D₂ s. s. s. transp. च (B₂ हि) and लेभे. S₁ K₂ D₁ राजेंद्रो (K₂ 'द्रे'); K₁ धर्मज्ञ. — ^d) V₁ Bo. 1. s. s. D₂ D₂ राजा (for राजन्). K₁ वैद्विद्वत्; K₂ B₂ D₂ n₂ D₂ s. s. s. देव (D₂ 'द')-विलस; V₁ Bo. 1. s. s. D₂ D₂ श्वे (D₂ स्यै)लविलस; D₁ T₁ G₂ ऐलिबि (D₁ 'वि')लिस; T₂ ऐलबलस; G₁ इलिविलस; G₂ M₁ s ऐलिबि (M₁ 'वि')लिस; M₂ s ऐलिबि (M₂ 'वि')लस (for ऐलबिलस). B₂ तदा; D₁ T₁ G₂ ततः (for तथा).

75 ^a) S₁ K₂ वैद्विलाल; K₁ वैद्विलो; K₂ D₂ n₂ D₂ s. s. s. सैलविलाल; V₁ Bo. s. s. D₂ D₂ सैलविलाल; D₁ सैलविलाल (sic); D₁ सैलविलाल; T₁ G₂ s वैलिविले (G₂ 'बले' र; T₂ G₁ सैल (G₁ 'लि')लाल; M₁ सैलिवि (M₁ 'वि')लाल (for सैलविलाल). — ^b) K₁ धुन्धुमानो (for धुन्धुमारो). K₂ V₁ B (B₂ damaged) D₂ D₂ n₂ D₂ s. s. s. नरेश्वरः; M₂ जनेश्वरः (for 'श्वरः'). — ^c) K₁ धुन्धुमानश्च; T₂ G₁ धुन्धुमाराच्च. S₁ K₂ D₁ r (before corr. as in text) T₂ काम्बोजो. — ^d) B₂ damaged. D₂ om. (hapl.) from कुन्द up to मुचु (in 76^a). D₁ T₁ G₂ s तथा (for ततो). K₁ D₂ लभेत्; D₂ M₁ s [s]भवत्; D₁ T₁ G₂ s [s]भवत्; M₂ भवेत् (for लभत्).

76 D₂ om. up to मुचु (cf. v. 1. 75). B₂ partly damaged. — ^a) K₂ D₂ D₂ मरुतश्च (D₂ 'तुस्तु'); B₂ s मरुतस्तु. — ^b) D₂ मरुताद्. S₁ K₂ D₂ D₁ s रैवतः (for 'रे'). — ^c) S₁ K₂ D₂ D₁ s रैवताद्; T₂ मरु (for 'रैव'). S₁ K₂ यवनाश्च; K₂ D₁ चा (D₁ यो व (for युव). K₁ D₁ S (G₂ s absent) तु (for च). — ^d) S₁ K₂ s D₁ यवनाश्चात् (for युव). B (except B₂) D₂ D₂ r T₁ G₂ s. s. M₂ s. s. तथा; T₂ तदा (for ततो).

हरिणाश्चादसिं लेभे शुनकः शुनकादपि ॥ ७७

उशीनरो वै धर्मात्मा तस्माज्जोः सयादवाः ।

यदुभ्यश्च शिविलेभे शिवेश्चापि प्रतर्दनः ॥ ७८

प्रतर्दनादष्टकश्च रुशदशोऽष्टकादपि ।

रुशदश्चाद्भरद्वाजो द्रोणस्तस्मात्कृपस्ततः ।

ततस्त्वं भ्रातृभिः सार्धं परमासिमवाप्तवान् ॥ ७९

77 B₂ partly damaged. — ^a) D₂ इक्ष्वाकुः; D₁ 'कुर'. K₁ 2. s. D₁ वंशजान् (for 'जस'). V₁ Bo. 1. s. s. D₂ D₂ प्रादाद् (for तस्माद्). — ^b) K₂ हरिताशः; D₂ हरिणाश्च (for हरिणाश्च). D₁ S (G₂ s absent) महारथः (M₂ 'यथाः') (for प्रतापवान्). V₁ Bo. 1. s. s. D₂ D₂ हरिणाश्चाय धीर्यवान्. — ^c) K₂ हरिताशद्; D₁ परिणाशद् (sic); D₂ हरिणाशद्. D₁ T₁ G₂ s ततो; M₂ अथो (for अलि). — ^d) B₁ शुनकः; D₂ शुनकः. B₁ शुनकाद्; D₁ जान (for शुन).

78 B₂ partly damaged. — ^a) K₁ उशीनको; B₁ D₁ उदी (B₁ 'पी')नरो (for उशी). D₁ T₁ G₂ s [s]पि (for वै). — ^b) D₁ भोजः. B₁ s D₂ n₂ D₂ तस्माज्जोः सयादवाः. — D₂ reads 78^a-79^b twice. — ^c) K₂ यदुभ्यश्च. D₁ S (G₂ s absent) तु (for च). S₁ शिविरः; D₂ शिविरः; M₂ शिविर (for शिविर). S₁ reads from वि up to रुशतः (in 80^a) on marg. D₁ corrupt. — ^d) S₁ K₁ शिवेशः; D₁ शिवाश्च (for शिवेश). D₁ प्रतर्दनः.

79 For the repetition in D₂, cf. v. 1. 78. B₂ s partly damaged. S₁ reads 79 on marg. — ^a) S₁ अष्टकश्च; T₁ G₂ s उष्टकश्च (for अष्टकश्च). D₁ S (G₂ s absent) तु (for च). — ^b) S₁ K₁ s D₁ रुशदशो; K₂ पुरुशोद्; K₂ D₂ n₂ D₂ पुरुशो; V₁ Bo. 1. s. s. D₂ D₂ रु (D₂ उ)शनाशो; D₂ s. s. रुशदशो (for रुश). K₁ T₁ G₂ s [s]ष्टकाद् (for उष्ट). S₁ K₁ s D₁ अलि (for अलि). M₁ शिवेशोऽष्टकानपि (sic). — ^c) S₁ K₁ s रुश (S₁ 'श')दशद्; K₂ D₂ n₂ D₂ s. s. s. रु (D₂ रु)दश; V₁ Bo. 1. s. s. D₂ D₂ रुश (B₁ 'स')नाशद्; D₁ रुशद् (for रुशदशद्). D₂ s रुशद्वाजो (for भरद्वाजो). — ^d) S₁ K₂ V₁ Bo. s D₂ D₁ M₂ तथा (for ततः). — ^e) S₁ B₁ D₁ T₁ M₁ s तं; D₂ s D₂ तु (for रुश). — ^f) D₁ T₁ G₂ s परं चासिम् (for परमासिम्). D₂ अवाप्तवान्.

80 S₁ reads 80 on marg. — ^a) K₂ Bo. s D₂ n₂

कृत्तिकाश्चास्य नक्षत्रमसेरग्रिश्च दैवतम् ।

रोहिण्यो गोत्रमस्याथ रुद्रश्च गुरुसत्तमः ॥ ८०

असेरष्टौ च नामानि रहस्यानि निबोध मे ।

पाण्डवेय सदा यानि कीर्तयल्लभते जयम् ॥ ८१

असिर्विशसनः खल्लस्तीक्ष्णवर्त्मा दुरासदः ।

श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालस्तथैव च ॥ ८२

अग्र्यः प्रहरणानां च खल्लो माद्रवतीसुत ।

महेश्वरप्रणीतश्च पुराणे निश्चयं गतः ॥ ८३

पृथुस्तृत्पादयामास धनुराद्यमरिन्दम ।

तेनेयं पृथिवी पूर्वं वैन्वेन परिरक्षिता ॥ ८४

तदेतदार्ष माद्रेय प्रमाणं कर्तुमर्हसि ।

असेश्च पूजा कर्तव्या सदा युद्धविशारदैः ॥ ८५

इत्येष प्रथमः कल्पो व्याख्यातस्ते सुविस्तरः ।

असेरुत्पत्तिसंसर्गो यथावद्भरतर्षम् ॥ ८६

C. 12. 6208
B. 12. 166. 86
K. 12. 164. 86

ns Ds. s. s तस्य; V1 B1-s. s Ds T1 G1. s M दस्य;
Da यस्य; Ds चास्य; T2 [ज]स्य तु (for चास्य). D1
G2 कृत्तिकाण्य (G2 'न्य'स्य नक्षत्रम्. —^b) T2 तु (for
च). V1 B (except B4) Da D1. s M2 देवता (D1. s
'त'); Ds दैवता (for 'तम्'). —^c) Ks हुहिणो;
Ks. s Ds. s रोहिणी; V1 B Da Dn1. ns Ds. s रोहिणी
(for 'ण्यो'). S1 K1. s. s D1 गौतमस्याथ; Ks Dns
Ds. s गोत्रमास्याप्य (for 'मस्याथ'). Cv रोहिण्यामुद्धमो
स्याथ (gloss: उद्धमो दैववधाय परितो भ्रमणम्). —^d)
D1 T G2. s रुद्राश्च. Da1 D1 गुरुसत्तमः; Dns Da.
1. s T1 G2. s कुरुसत्तम (D1 Gs. s 'मा'; T1 'म') (for
गुरुसत्तमः).

81 V1 reads 81^a-85^b on marg. —^a) Ks Dn1.
ns Ds. s. s द्वि (for च). —^b) Ds om. (hapl.) 81^a.
—^c) D1 पौनर्व यः; M2 'वेयः. —^d) Ks M2 कीर्तये
(M2 'वेत्' (for 'वेत्'). Ds फलं; T2 बलं (for
जयम्).

82 = (var.) 12. 121. 19. B2. s partly damaged.
V1 reads 82 on marg. —^a) K1 विश्वामनः; M2
'सना. —^b) Ks -वर्त्मः; Ks Bo. 1. s. s Dns Ds. s.
s. s -धारो; V1 D1 T1 G2. s -धर्मा; Ds -धर्मा; G1
-वर्त्मा (for -वर्त्मा); Ds दुरासदः (for दुरासदः). —^c)
G1 श्रीगर्भे. —^d) Ds धर्माधारत् (for धर्मपालत्).
Bo. 1 नमोस्तु ते (for तथैव च). — After 82, Ds ins.
421^a.

83 V1 reads 83 on marg. —^a) D1 आद्यः;
G1 अग्रं (for अग्र्यः). Da2 तु (for च). —^b) Ks
Bs Da1 D1. s -सुतः; Ks Da2 -सुते (for -सुत). D1
S (Gs. s absent) खल्लो भुवि परिभुतः. —^c) T2 G1 M
om. 83^a. —^d) Ds -प्रणीतं. —^e) Ds ins. after 82:
D1 T1 G2. s after 83: T2 G1 M after 83^a:

421* एतानि चैव नामानि पुराणे निश्चितानि वै ।

[Ds इत्यष्टौ तस्य नामानि (for the prior half). Ds

स्वयमुक्तानि वेषता; G1 पुराणे निश्चयो गतः (for the post.
half).]

84 V1 reads 84 on marg. —^a) B1 प्रद्यत् (for
पृथुत्). —^b) Ks. s B1. s Dn1. ns Ds. s. s T2 G1
अरिन्दमः; D1 अरिन्मम; M2 अनुत्तमः. — After 84^a,
Ks V1 m B (B2 orig.) Da Dns Da. s. s. s ins.:

422* तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि सुबहून्मपि ।

धर्मेण च यथा पूर्वं.

[(L. 1) B2 (marg. as in text) तेनेयं (for तेनेयं).
Ds इत्यानि. B1 च (for दुः). Bo च; B4 Da अथ
(for अथ). — (L. 2) V1 B (B2 orig.) Da Ds
कालं (for पूर्व).]

—^d) K1 वन्वेन; B2 वैश्येन; Da1 वैजेन; D1
वृषोक्त (sic); Ds वेन्वेन; Ds वैश्येन (for वैन्वेन).
K1 (before corr. as in text) -रक्षिता; Ds -रक्षितं
(for 'ता).

85 B2 partly damaged. V1 reads 85^a on marg.
—^a) T2 G1 तथैतद् (for तदे). Ks Da अर्थ (for
आर्थ). V1 Bo. 1. s. s तस्मात्तममपि माद्रेय. —^b) Bo. 1
Da प्रमाणी (for 'ण'). Bs om. from कर्तुं up to युद्ध
(in 85^a). K1 दृष्टसि (for अर्हसि). —^c) Bs dam-
aged; Bs. s -विशारदः (Bs 'द'); Ms -विशीर्षुभिः.

86 B2 partly damaged. —^a) Ks B2 Dn1. ns
Ds. s. s सु (B1 तु; Dns Ds स) विश्वाराव; Da. s स
विशारः (for सु). D1 T1 G2. s M मया ते कथितः पुनः;
T2 G1 मया ते कथितः. —^b) Ks -संसर्गो. D1 S
(Gs. s absent) एवमेवासिसर्गोर्व.

87 * V1 Bo. s सर्वं वैद्यम्; B2. s सर्ववैद्यम्; Da
सर्वं वैद्यम्; D1 corrupt; Ds. s सर्ववैद्यम्; Ds सर्वं
वैद्यम्; D1 S (Gs. s absent) सर्वथा तम् (for 'वैद्य').
Ks. s Dn1. ns Ds. s. s इदं; Bo. s. s Ms इदं; Ms

C. 12. 6208
B. 12. 166. 69
K. 12. 164. 69

सर्वथैतदिह श्रुत्वा खङ्गसाधनमुत्तमम् ।

लभते पुरुषः कीर्तिं प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ८७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षड्विधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तवति भीष्मे तु तूष्णींभूते युधिष्ठिरः ।

पप्रच्छावसरं गत्वा भ्रातृन्विदुरपञ्चमान् ॥ १

धर्मे चार्थे च कामे च लोकवृत्तिः समाहिता ।

तेषां गरीयान्कतमो मध्यमः को लघुश्च कः ॥ २

कस्मिंश्चात्मा नियन्तव्यस्त्रिवर्गविजयाय वै ।

संतुष्टा नैष्ठिकं वाक्यं यथावद्वक्तुमर्हथ ॥ ३

ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञः प्रथमं प्रतिमानवान् ।

जगाद विदुरो वाक्यं धर्मशास्त्रमनुस्मरन् ॥ ४

बाहुश्रुत्यं तपस्त्यागः श्रद्धा यज्ञक्रिया क्षमा ।

भावशुद्धिर्दया सत्यं संयमश्चात्मसंपदः ॥ ५

एतदेवामिपद्यस्व मा ते भूषलितं मनः ।

इमे (for इह). K₁ सर्वथैवादिह श्रुत्वा; C_v सर्वोदन्तमिह श्रुत्वा. —^b) B₁ खङ्गसाधनम् (sic); B₂ s Da. 2. 7 S (G₂ s absent) "स्वा" (D₁ "श्वा") गमम् (for "साधनम्"). D₁ खङ्गसाधनसत्तम. —^c) B₁ s लभते (for लभते). —^d) M₁ इह (for प्रेत्य). G₂ चान्तदम्; M₂ चान्तम् (for चानन्त्यम्).

Colophon. — Sub-parvan: Śi K B₂ Da₁ Dn₁ D₁-s. 9 आपद्धर्मः; V₁ Da₁ D₁ S (G₂ s absent) राज-धर्म. — Adhy. name: Śi K V₁ B (B₁ damaged) Da Dn₁ D₁-s. 9 M₁ s खङ्गोत्पत्तिः; D₁ खङ्गप्रभावकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Da₁ 34; Dn₁ ns 36; D₁ M 166; T G₁ s 164; G₂ 163. — Śloka no.: Dn₁ 88; D₂ 89; D₃ 69.

161

1^b) K₁ s T₂ G₁ s M तूष्णींभूतो (for "मृते"). —^c) K₂ s V₁ B D (except D₁; Dn₂ D₃ absent) S (G₂ s absent) [जा]वसरं (for [अ]वसरं).

2 Before 2, M₁ s ins. युधिष्ठिर उवाच. B₂ partly damaged. —^a) D₁ धर्मो (for धर्मे). D₂ om. चार्थे. —^b) B₂ लोकवृत्तिः; D₂ लोकावृत्तिः (for लोक-वृत्तिः). B₁ Da D₁ s. 9 G₂ M₂ s समाहिताः (G₂ M₂ "तः") (for "हिता"). —^c) T₂ G₁ एषां (for तेषां). —^d) K₁ यः; G₁ कैः (for कः).

3 B₂ partly damaged. —^a) B₁ चार्थो (for

चात्मा). K₂ Dn₁ ns D₂-4. 8. 9 निधातव्यस्; G₁ न हंतव्यस् (for नियन्तव्यस्). —^b) K₂ D₂ त्रिवर्गस्य ज-याय वै; B₁ त्रिवर्गनियमाय वै. —^c) K₁ D₂ संदष्टो; K₂ s Dn₁ ns D₂-4. 8 संदष्टा; V₁ B₂ s. 2. 8 D₁ T G₂ s M₂-4 संपृष्टा (D₁ "ष्टो"; M₂ "ष्ट"); B₁ संस्तृष्टा; G₁ संविष्टा (for संतुष्टा). D₂ पप्रच्छ नैष्ठिकीं वाचं. —^d) D₂ नर्हसि (for "य").

4^a) M₁ s ततोर्थ. —^b) M₂ प्रतिमानवान्.

5 Before 5, K (except K₁) V₁ B Da Dn₁ ns D₂ s. 2. 8 ins. विदुर उवाच. —^a) K₂ D₁ T₁ G₁ s. 2. 8 न (K₂ वा) बाहुश्रुतं (G₁ "त्वं") (for बाहुश्रुत्वं). Da अर्थो-प्राप्तोपलस्यागः (sic). —^b) D₂ लुब्धा; G₁ रुद्धा (for श्रद्धा). K₂ D₂ यज्ञ (D₂ "ज्ञः") क्रियाः; B₂ s. 8 दाव-क्रिया (for यज्ञक्रिया). Da क्षमः (for क्षमा). T₂ G₁ श्रद्धा यज्ञक्षमा क्रिया; G₂ श्रद्धायज्ञक्रियाक्षमाः. —^c) K₁ मया; M₂ भया (for दया). M₁ s नित्यं (for सत्यं). —^d) T₂ G₁ संशयश्च (for संयमश्च). Da चार्थसंपदं; D₂ चात्मसंभवः; G₂ "संपदा" (for "संपदः"). B₁ संशय*धैर्यसंपदः.

6 B₂ s partly damaged. —^a) B₂ [अ]मिपद्यस्; Da₁ "पचयस्" (for "पचस्"). —^b) Da T₂ G₁ भूते (by transp.). —^c) B₁ s Da D₁ G₂ M₂ s "मूलो" (for "मूलो"). D₂ कामार्थाद्; D₂ धर्माणां (for धर्मा-र्थाद्). —^d) G₁ एतदेव (for "देव"). K₂ कर्तुः; B₂ परं (for "परं"). K₂ Dn₁ ns D₂ हि मे (for हितम्).

एतन्मूलौ हि धर्मार्थावेतदेकपदं हितम् ॥ ६
 धर्मेणैवर्षयस्तीर्णा धर्मे लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
 धर्मेण देवा दिविगा धर्मे चार्थः समाहितः ॥ ७
 धर्मो राजन्गुणश्रेष्ठो मध्यमो ह्यर्थ उच्यते ।
 कामो यवीयानिति च प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 तस्माद्धर्मप्रधानेन भवितव्यं यतात्मना ॥ ८
 समाप्तवचने तस्मिन्नर्थशास्त्रविशारदः ।

V1 Bo. s एतदेव हितं परं; B1. 2. 4 Da Da. s. 2 T2 एत-
 देव परं हितं.

7 " Ks om. from धर्मे up to ह्यर्थ (in 8°). V1
 Bo-s. s Da1 हि (for [ए]व). Ks Ds धर्मेण वर्षय-
 स्तीर्ण. —^a) Ms धर्मे लोकाः प्रतिष्ठिताः. —^b) B2 लोका
 (for देवा). S1 K1. 2. 4 Da D1 दितिजा; Ks V1
 B D7. 9 S (Ga. 4 absent) दिवि च; Dn1. ns वहु-
 पुर; Da. s. 3 विहपुर (for दिविगा as in Da alone).
 Ds धर्मेण देवं तद्वपुर. —^a) K1 वा मू; B2 Da सूर्यः
 (for चार्थः). S1 K4 Bo. 2. s. 4 Da D1 प्रतिष्ठितः (for
 समाहितः).

8 Ks om. up to ह्यर्थ (cf. v. 1. 7). —^a) D1
 G1 धर्मे (for धर्मो). K1. 2 V1 B1. 3 Da D1. 4. s. 2
 गुणज्येष्ठो; Ks. 4 गुणो ज्येष्ठो; B2 Dn1. ns Da M1 गुण-
 ज्येष्ठो; D1 T1 G2. 3 कुरुज्येष्ठ (for गुणज्येष्ठो). —^b)
 Dn1 मध्यमो (for 'मो'). V1 Bo-s. 4 Da Ds ह्यर्थ;
 B2 सः स (for ह्यर्थ). —^c) 8th is damaged in B2. 4.
 —^d) K1. 4 D1 M1. 4 तस्माद्धर्मप्रधानेन. —^e) Da1 Ds
 यतात्मनः (Ds 'नो'); T2 यतात्मना (for यतात्मना).
 — After 8, Ks. s. 4 V1 B (B2. 4 damaged) Da
 Dn1. ns Ds-2. 1-9 T G1. 2. 3 Ms. 4 ins. :

423* तथा च सर्वभूतेषु वर्तितव्यं यथात्मनि ।

[B1 यथा; G1 तथा (for तथा). Ms धर्मभूतेषु (for
 सर्वे). V1 B2 Da Ds तथा सर्वेषु भूतेषु; Bo. s. 4 यथा (B2
 तथा) भूतेषु सर्वेषु (for the prior half). Bo. s. 3 भवितव्यं
 (for वर्तित). Da विनक्षणे; D1 T1 G2 यथात्मना; G1. 2
 Ms. 4 यतात्मना (Ms 'ना') (for यथात्मनि).]

After 8, M1. 3 read 13-16.

9 Before 9, Ks V1 B Da Dn1. ns Ds. s. 2. 3 ins.
 वैशंपायन उवाच. —^a) K1 समस्तवचने. —^b) B2 अथा;
 Da Ds अर्थे (for सर्व). D1 S (Ga. 4 absent) सीम-
 कर्मा वर्णजयः. —^c) K1. s. 4 V1 B Dn1. ns Ds-2. s. 2

पार्थो वाक्यार्थतत्त्वज्ञो जगौ वाक्यमतन्द्रितः ॥ ९
 कर्मभूमिरियं राजभिह वार्त्ता प्रशस्यते ।
 कृषिवाणिज्यगोरक्ष्यं शिल्पानि विविधानि च ॥ १०
 अर्थ इत्येव सर्वेषां कर्मणामव्यतिक्रमः ।
 न ऋतेऽर्थेन वर्तते धर्मकामाविति श्रुतिः ॥ ११
 विजयी ह्यर्थवान्धर्ममाराधयितुमुत्तमम् ।
 कामं च चरितुं शक्नो दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १२

धर्मार्थ- (for वाक्यार्थ-). D1 S (Ga. 4 absent) ततोर्थ-
 गतितरवक्रो. —^a) K1. s. 4 V1 B Da Dn1. ns Ds-2.
 1-9 S (Ga. 4 absent) प्रचो (Ks 'णा-; Ds 'नो-; Ms
 'पो) दितः (for अतन्द्रितः). — After 9, the sequence
 in D1 T1 (Ga. 4 is: 13-16, 424*, 10-13.

10 For the sequence in D1 T1 (Ga. 4 and M1. 3,
 cf. v. 1. 9, 8. Before 10, Ks V1 B Da Dn1. ns Ds.
 2. s. 2 ins. अर्जुन उवाच. B2 damaged. —^a) D1 न
 हि वार्त्ता; G2 Ms इहावर्त्ता (sic); Ms इह वक्ता (for
 इह वार्त्ता). —^b) S1 Ks कृषिः; Ks V1 Bo. s. 2 Dn1.
 ns Ds. 3 कृषिः (for कृषि-). B2 गोरक्षः; Dns Da
 गोरक्षं (for गोरक्ष्यं). K1. 2 Ds. 4. 1-9 T G1. 2. 3 M1. 3
 कृषिवणिज्या (Ds. 1-9 'ज्य-') गोरक्ष्यं (Ks 'इया; Ds T2
 'क्षा'); B2 कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं. —^c) Ds2 शिल्पानि;
 Ds शिल्पानि (for शिल्पानि). D1 वा (for च).

11 For the sequence in D1 T1 (Ga. 4 and M1. 3,
 cf. v. 1. 9, 8. B2 partly damaged. —^a) Ms इत्येव
 (for 'व'). —^b) D1 T1 G2. 3 अप्युपक्रमः; T2 G1 अयुप
 (for अयति). —^c) K1 न च ते; Ks B1 Ds न
 ह्येते; Ks न स ते; Ks V1 Bo. s. 2 Da Dn1. ns Ds.
 T2 G1 M1. 3 न ह्येते; Da. 3 न ह्येते; Ds. 3 न ह्येते;
 T1 G2 निर्हते; G2 निर्हते; Ms न ह्येते (for न ह्येते).
 K1. 2 D1. 4 वर्तेत; Da M1. 3 वर्तते; Ds वर्ते* (for
 वर्तते). D1 निर्हतेषु निवर्तते.

12 For the sequence in D1 T1 (Ga. 4 and M1. 3,
 cf. v. 1. 9, 8. Ks. 4 D1. 3 om. (hapl.) 12th-13th;
 S1 V1 read the same on marg. B2 partly damaged.
 Dns repeats 12th after 13th. —^a) Ks विषये; Ks
 Dn1. ns Ds. s. 2. 3 विषये; V1 Bo विषयो; B2. s. 2
 Da विषयी; B2 विषयी; Ds विषये (for विजयी).
 Ks Ds-2 अर्थवान् (for ह्यर्थ). D1 S (Ga. 4 absent)
 विषयेतार्थवान्धर्मम्. —^b) Ds उच्यते (for उच्यते).
 —^c) Ds lacuna; M1. 3 कामम् (for कामं). Bo. s. 2

C. 12. 6223
B. 12. 167. 14
K. 12. 165. 14

अर्थस्यावयवावेतौ धर्मकामाविति श्रुतिः ।

अर्थसिद्ध्या हि निर्वृत्तावभावेतौ भविष्यतः ॥ १३

उद्धृतार्थं हि पुरुषं विशिष्टतरयोनयः ।

ब्रह्माणमिव भूतानि सततं पर्युपासते ॥ १४

जटाजिनधरा दान्ताः पङ्कदिग्धा जितेन्द्रियाः ।

मुण्डा निस्तन्तवश्चापि वसन्त्यर्थार्थिनः पृथक् ॥ १५

काषायवसनाश्चान्ये इमश्चुला ह्रीसुसंयुताः ।

विद्वांसश्चैव शान्ताश्च मुक्ताः सर्वपरिग्रहैः ॥ १६

चारयितुं; B₁ Da स्वा (Da वा) चरितुं (for च चरितुं).
M₁.s शक्यो (for शक्ते). — After 12, M₂ reads 17.

13 For the sequence in D₁ T₁ G₂.s and in M₁.s,
cf. v. l. 9, 8. K₂.s D₁.s om. 13^{ab} (cf. v. l. 12).
K₈ om. 13. Śi V₁ read 13^{ab} on marg. —^a) D₁
T₁ G₂.s स्मृतिः; G₁ M स्थितिः (for श्रुतिः).
— After 13^{ab}, D₂s repeats 12^{ab}. —^a) D₁ च (for
हि). K₈ D₂.s D₃.s.8 विनिर्वृत्ताश्च; V₁ B (B₂
damaged) Da D₅.7 T G₁.s.5 M₂.s.4 [अ]मिनिर्वृत्ताश्च
(for हि निर्वृत्ताश्च). —^a) Śi K₁.s D₈ एव (for
एतौ).

14 For the sequence in D₁ T₁ G₂.s and in
M₁.s, cf. v. l. 9, 8. B₂ partly damaged. —^a) K₈
D₂s तद्गतार्थः; V₁ B₂.s उद्धृतार्थं (for उद्धृ). D₈
च (for हि). —^a) B₂ विशिष्टतरयोनयः. —^a) G₁
ब्रह्माणमिव.

15 For the sequence in D₁ T₁ G₂.s and in
M₁.s, cf. v. l. 9, 8. B₂ partly damaged. —^a) D₁
धाताः (sic) (for दान्ताः). —^a) D₂.s.8 पङ्कदिग्धा;
M₂ पङ्कदिग्धा (for "दिग्धा"). M₂ जितेन्द्रियाः. —^a) D₁
G₁ मुण्ड- (for मुण्डा). D₁ नितन्तवश्च; D₂ लिप्तानाश्च;
D₁ नितन्तवश्च; T₂ G₁ नित्यन्तपश्च (for निस्तन्तवश्च). B₂
चैव (for चापि). —^a) D₂ संतस्तवार्थिनः; M₂ वस-
त्यर्थं (for वसन्त्य). M₂ कचिच् (for पृथक्).

16 For the sequence in D₁ T₁ G₂.s and in
M₁.s, cf. v. l. 9, 8. G₁ om. 16. B₂ damaged.
—^a) K₁.s B₁ D₂.s M₂ कच (K₁ B₁ काश्चा) च-
वसनाश्च (D₁ "नाश्च" (for काषाय). D₁ चरि (for
चान्ये). —^a) D₂ इमश्चुला; G₂ इमश्चुला; M₁-s
इमश्चुलो (for इमश्चुला). K₁ D₁ T₁ G₂.s ही (D₁ T₁
G₂ हि; G₂ नि) सुसंयुताः; K₈ D₈ M₁.s "संयुताः;

अर्थार्थिनः सन्ति केचिदपरे स्वर्गकाङ्क्षिणः ।

कुलप्रत्यागमाथैके स्वं स्वं मार्गमनुष्ठिताः ॥ १७

आस्तिका नास्तिकाश्चैव नियताः संयमे परे ।

अप्रज्ञानं तमोभूतं प्रज्ञानं तु प्रकाशता ॥ १८

भृत्यान्भोगैर्द्रिषो दण्डैर्यो योजयति सोऽर्थवान् ।

एतन्मतिमतां श्रेष्ठ मतं मम यथातथम् ।

अनयोस्तु निबोध त्वं वचनं वाक्यकण्ठयोः ॥ १९

ततो धर्मार्थकुशलो माद्रीपुत्रावनन्तरम् ।

K₈ V₁ B (B₂ damaged) Da D₂.s.8 इति-
देविणः (Bo D₂.s.8 "नः"); D₂ कीपुसवताः (sic);
T₂ जाजुसंयुताः. —^a) D₈ विमुखाश्च (for विद्वांसश्च).
Da D₁ T₁ G₂.s M₁.s.4 दांताश्च (for दान्ताश्च).
—^a) Da त्यक्तसर्वपरिग्रहः (Da "हे"; M₂ मुक्ताश्च
परिग्रहः. — After 16, D₁ T G₂.s ins.:

424* अर्थार्थिनः सन्ति नित्यं परितप्यन्ति कर्मभिः ।

17 M₂ reads 17 after 12. —^a) B₂.s.8 Da
सदा (for सन्ति). —^a) B₂.s.8 D₁.s.4 T₂ G₁ M₂-s
कुलप्रत्यागमाश्च; D₁ G₂.s "ताश्च (for "माश्च). K₁
चैकं; Da चैते (for चैके). —^a) G₁ स्वस्वं (for स्वं
स्वं). K₁.s.5 V₁ B Da D₂.s.8.7-8 S (G₂.s
absent) धर्मश्च (for मार्गश्च). K₂.s.8 स्वं स्वं मार्गप्रति-
ष्ठिताः; Da स्वं स्वधर्ममनुष्ठिताः.

18 B₂ partly damaged. —^a) D₁ आस्तिका (for
नास्तिका). M₂.s चार्थे (for चैव). B₂.s नास्तिका-
श्चैव नियताः. —^a) B₂.s वरिनः; D₈ निरताः (for
नियताः). B₁ संयताः; D₈ संशये (for संयमे). M₂
नियताः संयमेतराः. —^a) B₂.s.8 Da D₁ अप्रज्ञा (D₁
"जा"तं; M₂.s अप्रज्ञाना (sic) (for "ज्ञानं"). D₈ ततो
भूतं (for तमोभूतं). —^a) D₈ प्रज्ञानश्च (for "नं").
Śi K₂.s D₁ च (for तु). V₁ B₂ Da D₂ प्रकाशते;
B₂.s.8 D₂ "शिता; D₁ "शिता; D₂ "ज्ञते; T₂
G₁ "शानात् (for "शता).

19 B₂.s partly damaged. —^a) D₂.s M₂ भृत्या
(for भृत्यान्). D₁ भोगे; G₁ M₁.s भोगैर् (for
भोगैर्). D₂ विषा (sic); M विषो (for द्विषो).
D₂ इहे (for दण्डैर्). —^a) T₁ यथागतं (for "तथम्").
—^a) K₁ अनार्थश्च (for अनर्थोश्च). T₂ G₁ अनर्थोस्त्विति
बोधस्त्वं (T₂ "हर्त्वं). —^a) D₂ वाक्यकण्ठयोः; D₁
T G₁.s.8 शुककण्ठयोः; M₁.s शाक्यकाण्वयोः; M₂.s

नकुलः सहदेवश्च वाक्यं जगदतुः परम् ॥ २०
 आसीनश्च शयानश्च विचरन्नपि च स्थितः ।
 अर्थयोगं दृढं कुर्याद्योगैरुच्चावचैरपि ॥ २१
 अस्मिस्तु वै सुसंवृत्ते दुर्लभे परमप्रिये ।
 इह कामानवाप्नोति प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥ २२
 योऽर्थो धर्मेण संयुक्तो धर्मो यथार्थसंयुतः ।
 मध्विवामृतसंयुक्तं तस्मादेतौ मताविह ॥ २३
 अनर्थस्य न कामोऽस्ति तथार्थोऽधर्मिणः कुतः ।

वाक्यकांडयोः (for वाक्यकण्ठयोः).

20 Before 20, Ks V1 B Da Dni. ns Ds. s. s. s ins. वैशंपायन उवाच. —^a) Dr S (Gs. s absent) तथा (for ततो). Das om. from बाह्यो up to मोक्षं (in 43^d). —^d) Dr S (Gs. s absent) वाक्यमूषतु-
रुत्तमं.

21 Das om. 21 (cf. v. l. 20). Before 21, Ks V1 B Da1 Dni. ns Ds. s. s. s ins. नकुलसहदेवावृत्तः. Bs. s partly damaged. —^b) Ks. s. s Dni. ns Ds. s. s वा (for च). D1 स्थिताः. —^c) Ds नर्थयोगे; Ms नर्थो योगं (for नर्थयोगं).

22 Das om. 22 (cf. v. l. 20). Bs om. 22^{ab}. Bs partly damaged. —^a) Ks Ds नमिषः; V1 Da1 Dr S (Gs. s absent) तस्मिस्तु (for तस्मिस्तु). K1. s V1 Bo. 1. s. s Da1 Ds. s T G1. s M सुनिवृत्ते (K1. s 'वृत्ते'; Ks सुसंवृत्ते; Ks Dni. ns Ds. s. s विनिवृत्ते (D1 'वृत्ते'; D1 समं वृत्ते (for सुसंवृत्ते). —^b) D1 दुर्लभो (for 'ले'). D1 T1 G1 परमं (for परमं). —^c) Ds कामम् (for कामान्). —^d) Da1 प्रत्यक्षम् (for 'क्षं'). M प्रत्यक्षं पृथिवीमपि.

23 Das om. 23 (cf. v. l. 20). —^a) Ms योर्थे (for योर्थो). Ds यो योर्थो धर्मसंयुक्तो. —^b) T1 G1 धर्मसाधनेन संयुतः. —^c) K1 मधुरामृतसंयुतं; Ks V1 B Da1 Ds. s. s S (Gs. s absent) मध्विवामृतसंयुतं (Ks B1 Ds. s T1 G1 'संयुतं'; Ks Dni. ns Ds. s. s तद्वि-
त्वावृतसंयुतं (Ks 'संयुतं'; Ds मिश्रित्वावृतसंयुतौ. —^d) Bo. s (marg. as in text) मतो हि नो (for मताविह).

24 Das om. 24 (cf. v. l. 30). —^a) Ds नर्थस्य च (for नर्थस्य). —^b) G1 [s] धर्मणः (for 'मिणः'). D1 कुतः (for कुतः). —^c) Ds om. (hapl.) 24^d.

तस्मादुद्विजते लोको धर्मार्थाद्यो बहिष्कृतः ॥ २४
 तस्माद्धर्मप्रधानेन साध्योऽर्थः संयतात्मना ।
 विश्वस्तेषु च भूतेषु कल्पते सर्व एव हि ॥ २५
 धर्मं समाचरेत्पूर्वं तथार्थं धर्मसंयुतम् ।
 ततः कामं चरेत्पश्चात्सिद्ध्यर्थस्य हि तत्फलम् ॥ २६
 विरेमतुस्तु तद्वाक्यमुक्त्वा तावन्धिनोः सुतौ ।
 मीमंसेनस्तदा वाक्यमिदं वक्तुं प्रचक्रमे ॥ २७
 नाकामः कामयत्यर्थं नाकामो धर्ममिच्छति ।

C. 12. 6239
 B. 12. 167. 28
 K. 12. 165. 29

—^a) K1. s D1. s. s Ms लोके (for लोको). —^d) D1 धर्मार्थाद्यो (for 'र्थाद्यो'). Da. 1 S (Gs. s absent) धर्मा-
यार्था बहिष्कृतात्.

25 Das om. 25 (cf. v. l. 20). Bs partly dam-
aged. —^a) K1. s. s Bo Dns Ds. s. s T1 G1 Ms. s धर्मं (Dns 'र्मं'प्रदानेन; B1 Da1 'विधानेन (for 'प्रदा-
नेन). —^b) Ks V1 B Da1 Ds. s. s S (Gs. s absent) सेव्यो (for साध्यो). D1 संयतात्मना. —^c) Ds विश्व-
स्तेषु (for विश्वस्तेषु). Ks. s V1 B (Bs damaged) Da1
Dni. ns Ds. s. s. s हि; Ds [ज]पि (for च). —^d)
V1 Ms. s कल्पते; Dr. s T1 कल्पते; G1 कल्पते (for
कल्पते). Ks. s V1 B (Bs damaged) Da1 Dni. ns
Ds. s. s सर्वम् (for सर्वं). Bo Ds हि; Dr S (Gs. s
absent) च (for हि). Ks कल्पते सर्वतो बहिः.

26 Das om. 26 (cf. v. l. 20). —^a) S1 Ks. s
D1 संचरयेत् (for समाचरेत्). —^b) K1 यथार्थं; Ks
B1. s. s Dni. ns Ds. s. s S (Gs. s absent) ततोर्थं
(Ms तदर्थं) (for तथार्थं). V1 B (except B1) Da1
Ds. 1 S (Gs. s absent) धर्मसंहितं (for 'संयुतम्').
—^c) T1 G1 तु (for हि). Ks Ds. s. s तत्परं; Bo
तत्फलं (for तत्फलम्). Ks Dni. ns सिद्ध्यर्थः स हि
तत्परं.

27 Das om. 27 (cf. v. l. 20). Before 27, Ks
V1 B Da1 Dni. ns Ds. s. s. s ins. वैशंपायन उवाच.
—^a) Da. s G1 विरेमतुश्च (for 'तुश्च'). Ds T1 वदा;
Ms. s ततो (for तु तद्). —^b) B1 Da1 Dns Ds. s.
1. s तावन्धिनोः. Ms. s वैवाधिनोः; Ms तावन्धिनो (for
तावन्धिनोः). B1 Ds उभौ (for सुतौ). G1 वचनं वा-
धिनौ सुतौ. —^c) Da. 1 T1 G1. s. s M1 ततो (for
तदा). —^d) Ms इदं (for इदं).

28 Das 28 (cf. v. l. 30). Before 28, Ks

C. 12. 6239
B. 12. 167. 29
K. 12. 165. 29

नाकामः कामयानोऽस्ति तस्मात्कामो विशिष्यते २८
कामेन युक्ता ऋषयस्तपस्येव समाहिताः ।
पलाशफलमूलाशा वायुभक्षाः सुसंयताः ॥ २९
वेदोपवादेष्वपरे युक्ताः स्वाध्यायपारगाः ।
श्राद्धयज्ञक्रियायां च तथा दानप्रतिग्रहे ॥ ३०
वणिजः कर्षका गोपाः कारवः शिल्पिनस्तथा ।
दैवकर्मकृतश्चैव युक्ताः कामेन कर्मसु ॥ ३१

Ds ins. भीष्म (sic) उवाच; Ks V1 B Ds1 Dn1 ns
D1. 2. 5. 8 भीमसेन उवाच. —^a) D1. 5 नकामः (for
नाकामः). D1. 4. 7 T1 M1. 3. 4 कामयत्यर्थान् (D1 'यो';
D4 'यै') (for कामयत्यर्थ). —^b) M4 नकामो (for
नाकामो). D1 om. from कामो up to स्ति (in 28°).
— After 28^{ab}, D4 reads 29^{ab}. —^c) T1 कामनामोस्ति;
G1 कामयानोस्ति (for 'यानोऽस्ति'). —^d) V1 [5] विशि-
ष्यते; Ds [5] पि विद्यते; Ds विनिष्यते; M4 विशिष्यते
(for विशिष्यते).

29 Ds2 om. 29 (cf. v. l. 20). B2. 4 partly
damaged. D4 reads 29^{ab} after 28^{ab}. —^a) Ks
om. from कामेन up to युक्ताः (in 30°). M1. 8 युक्त्या
(for युक्ता). K1 B1 Ds1 Ds M ऋषयस्; B4 ऋष-
यस् (for ऋषयस्). —^b) Bo. 2. 8 तपसे च; B1 तप-
सेव; D1 तपसीव; M2. 4 तप (M3 तप) एव (for
तपसेव). T1 M समाहिताः (for 'हिताः'). —^c)
Dns पलाशः; D1 फलाशः (for 'प'). K1. 8 Dn1 ns
D2. 1. 8. 9 मूलादा (Ds 'दो') (for 'मूलाशा'). V1 B
(B2. 4 damaged) Ds1 Ds फलमूलाशिनी दांता; D1
S (Gs. 4 absent) फ (D1 T1 Gs पा) लाशाः शाकमूलाशा
(G1 'ला वा'). —^d) Bo. 5 वायुमक्ष्याः (for 'भक्षाः').
K1 समायताः; B2 Dn1 D4 T1 M4 सुसंयुताः; Ds
सुसंयिताः (for सुसंयताः).

30 Ds2 om. 30 (cf. v. l. 20). Ks om. up to
युक्ताः (cf. v. l. 29). —^a) Ks V1 B Ds1 Dn1 ns
D2. 4. 1-9 S (Gs. 4 absent) वेदोपवेदेषु (for 'वादेषु').
K2. 4 B2 D1. 7 परे (for अपरे). Ds वेदाय वेदेष्वपरा.
—^b) B1 Ds. 8 श्रद्धा; D1 S (except M2; Gs. 4
absent) श्रद्धे (for श्रद्ध). —^c) Bo. 1. 5 Ds1
दानप्रतिग्रहे; T1 G1 M2 दाने प्रतिग्रहे (for 'दानप्रति').
Dn1 तपो दानं प्रतिग्रहं.

31 Ds2 om. 31 (cf. v. l. 20). —^a) K2. 4 D1
T1 वणिजाः; Ks वर्जजः; Ds वणिजः; D1 वणिजं
(for वणिजः). K1. 2. 4 Ds1 क (K2. 4 वर्जिका; Ks

समुद्रं चाविशन्त्यन्ये नराः कामेन संयुताः ।
कामो हि विविधाकारः सर्व कामेन संततम् ॥ ३२
नास्ति नासीन्नामविष्यद्भूतं कामात्मकात्परम् ।
एतत्सारं महाराज धर्मार्थावत्र संश्रितौ ॥ ३३
नवनीतं यथा दक्षस्तथा कामोऽर्थधर्मतः ।
श्रेयस्तैलं च पिण्याकादृतं श्रेय उदक्षितः ॥ ३४
श्रेयः पुष्पफलं काष्ठात्कामो धर्मार्थयोर्वरः ।

Ds कर्षुका; D1 काशिका (for कर्षका). —^a) V1
reads from कारवः up to का (in 32°) on marg.
—^b) K1. 2. 4. 5 V1 B (except B4) Ds1 Dn1 ns
D1. 2. 5. 8. 9 देवकर्म; D1 T1 Gs. 2. 5. 8 देशधर्मः;
T1 G1 M2 देशकर्म (for 'देव'). B1 कृताश्. D4
देवकर्माश्वाश्चैव. —^c) S1 M4 युक्तः; M2 यताः (for
युक्ताः). Ds सर्वसु (for कर्मसु).

32 Ds2 om. 32 (cf. v. l. 20). B2. 4 damaged.
V1 reads up to का on marg. —^a) Ks. 5 B2 Dn1
ns D1. 2. 5. 9 वाविशंति; Ds1 आविशंति; M1. 8 प्रवि-
(for 'वावि'). Ks अन्यो; V1 Bo. 2. 5 एके (for
अन्ये). B1 समुद्रं चाविशन्त्येके. —^b) D1 om. कामेन
संयुताः. Ds1 मोहिताः (for संयुताः). —^c) D1 सर्वे
(for सर्व).

33 Ds2 om. 33 (cf. v. l. 20). —^a) T1 नास्ति
(for 'नासीन्'). Ks Ds1 M2. 4 न भविष्यद् (M2
'ष्यन्'); Ds भविष्यद्; D1 नामविता; Ds न वा
माति; T1 G1. 2. 5 M1. 8 न भविता (for नामविष्यद्).
—^b) D4 कृते (for भूतं). B1 Ds1 कामार्थकात्; B2
D2. 3 'त्मकं (B2 'त्मका'); D4 'त्मनः'; D1 T1 Gs. 5
कामयते; T1 G1 M कामादते (for कामात्मकात्). Bo
भूतं कामात्मकारकं. —^c) D1 एतत्सारं; Ds 'त्सारी'
(for 'त्सार'). —^d) Ds1 अत्रिः; D4 इह; T1 G1
यत्र; G2 अर्थ- (for अत्र). Ks B Dn1 ns D2. 2. 5. 1-9
G1 संश्रितौ; Ds1 संश्रितं; M2 संगतौ (for संश्रितौ).

34 Ds2 om. 34 (cf. v. l. 20). B2 partly damaged.
—^a) D1 दक्षि (for दक्ष). —^b) G1 कामोर्थ. — V1
reads 34°-35° on marg. With 34°, cf. Pāṇicatan-
tra iii. 99°. —^c) Ks Dn1 ns Ds हि; V1 Bo. 2.
2. 5 D1 T1 G1. 2. 5 M2 न; M1. 2. 4 तु (for च). V1
Bo. 2 D1 T1 G1. 2. 5 M2 पिण्याको (M2 'कं') (for पि-
ण्याकाद्). B1 श्रेयस्तैलं पिण्याको; D1 श्रेयस्तैलव-
पिण्याकाः. —^d) V1 Bo. 2 Ds1 Ds-5 दृतं; D1 दृतं

पुष्पतो मध्विव रसः कामात्संजायते सुखम् ॥ ३५

सुचारुवेषामिरलंकृताभि-

र्मदोत्कटाभिः प्रियवादिनीभिः ।

रमस्व योषाभिरुपेत्य कामं

कामो हि राजंस्तरसाभिपाती ॥ ३६

बुद्धिमैषा परिषत्स्थितस्य

मा भूद्विचारस्तव धर्मपुत्र ।

स्यात्संहितं सद्भिरफल्युसारं

समेत्य वाक्यं परमानुशंस्यम् ॥ ३७

धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या

यस्त्वेकसेवी स नरो जघन्यः ।

द्वयोस्तु दक्षं प्रवदन्ति मध्यं

C. 12. 6251
S. 12. 167. 40
K. 12. 165. 40

(for घृत). Ks B1.s Dns D2.s उदस्थितः; D1 T2 उदस्थितः; D1 T1 G2.s [S] युदस्थितः (D1 'भुतः; Gs 'भित्त'); Ds उदस्थितः; Ds उदस्थितः; G1 उदस्थितः (for 'भित्त').

35 With 35^{ab}, cf. Pañcatantra iii. 99^{ab}. Das om. 35 (cf. v. 1. 20). B2 damaged. V1 reads 35 on marg. —^a) Bo.s Ds1 पुष्पं फलं. Ds कामात् (for काष्ठात्). —^b) T2 यतः (for वरः). — Ds reads 35^{ad} twice. —^c) Ks.s Dns Dr पुष्पितो; Ds (second time) पुष्पतो (for पुष्पतो). Bo.s D1 माध्वीक (for मध्विव). D1 T G1.s.s परं; Ms रसं (for रसः). Ds (first time) कामो नित्यं रतिकरः. —^d) Ks Dn1.ns D2.s.s (second time).s काम आभ्यां तथा स्मृतः. — After 35, Ks Dn1.ns D2.s.s ins.:

425* कामो धर्मार्थयोर्धोनिः कामश्चाय तदात्मकः ।

नाकामतो ब्राह्मणः स्वहर्मणा-

ब्राकामतो ददति ब्राह्मणेभ्यः ।

नाकामतो विविधा क्रोकेष्टा

तस्मात्कामः प्राप्तिप्रवर्गस्य दृष्टः । [5]

[(L. 1) Ds [अ]पि (for [अ]य). Ks Ds.s.s तदात्मिकः. — (L. 2) Dn1 Ds ब्राह्मणः. — (L. 5) Ds प्राप्तिप्रवर्गस्य (for प्राप्तिप्रवर्ग).]

36 Das D1 om. 36 (for Das, cf. v. 1. 20). —^a) S1 K1.s B1.s.s सुचारुवेषाभिरु; D2.s न चारुवेषाभिरु. —^b) Dns दमोत्कटाभिः; Ds प्रियाभिरेव (for मयोत्कटाभिः). Ks Dn1.ns D2.s.s प्रियदर्शनाभिः (for 'वादिनीभिः'). — Ks om. 36^{ad}. —^c) S1 K1 परस्व (for रमस्व). S1 वेष्टाभिरु; S (Gs.s absent) योचि-जिर (for योषाभिरु). —^d) K1 तरसाभिपाती; Ks V1 B (B2 damaged) परमाभि (Ks 'ति-')पाती; Ks Dn1.ns D2.s.s परमो भवेष्टः (Dn1 'सतः'); Ds1 पर-सातिमानी; Ds परमार्थगामी; D1 S (Gs.s absent) परमा (D1 T1 M2 'मो'भिरामः (Gs 'कामः') (for तर-

साभिपाती).

37 Das om. 37 (cf. v. 1. 20). D1 S (Gs.s absent) om. 37^a. B2 damaged. —^a) Ks.s Dn1.ns D1.s.s परिष्ठा (D1.s 'वा-; D2.s 'वा')स्थितस्य; V1 B (B2 damaged) Ds1 Ds परमा हि राजन्; Ds प्रति-पद्य राजन् (for परिषत्स्थितस्य). —^b) Dns विवादस; D1 T1 G2.s विरामस; Ms विराजस् (for विचारस्). D1 S (Gs.s absent) राजपुत्र (for धर्मपुत्र). —^c) D1 T1 Gs सात्वं हितः; T2 G1 सात्वं हितं; G2 सात्वा-हितः; Ms त्रयं हितं; Ms सात्वं सुखं (for स्यात्संहितं). M1.s त्रये च नित्यं स्वविशेष (M1 'व्य')मेहि. — Ds repeats 37^d-40^d after 47^a. —^d) Ks.s V1 B2.s Dn1.ns D2.s.s.s ममेति वाक्यं (B2 'तिवाक्यः'); Bo.1.s.s Ds1 D1.s S (Gs.s absent) समस्तवाक्यं (Bo.s.s 'क्यः; Ds 'वाक्य'); Ds (first time) ममेति वाक्यं; Ds (second time) द्वाक्ययुसारं (for समेत्य वाक्यं). Ks Ds1 Dn1 D1.s.s (both times).s परमानुशंसं (D1 'स्वात्'); Bo.s.s (marg. as in text) Ds परमं (B2 'मो') नृशंसं (D2 'सं') (for परमानुशंस्यम्).

38 For the repetition in Ds, cf. v. 1. 37. Das om. 38 (cf. v. 1. 20). B2 damaged. —^a) D1 T1 G1.s.s परमेव; T2 परमा हि; M क्रमकास्तु (for सममेव). —^b) K1.s.s B2 Dn1 D2.s.s (both times).s S (Gs.s absent) क्रोकेष्टा (Ks Ds 'लक्षः; T2 G1 'पुत्रः'); V1 Bo.1.s.s Ds1 Ds त्वेक-भक्तः (Bo.s.s 'सेव्यः') (for 'सेवी'). — M1.s ins. after 427^a: Ms (also).s after 38^{ab}:

426* त्रयोस्तु नित्यं स्वविशेषितो हि ।

[M1.s त्रये च; Ms (both times) त्रयो हि. Ms स्वविशेषमेहि.]

—^a) Ks V1 B1.s.s Dn1.ns D2.s.s त्रयोस्तु (for त्रयोस्तु). K1.s.s V1 B (B2 damaged) Dn1.ns D2.s.s (both times).s.s द्वाक्यं; Ds1 वाक्यं; D1 T2 G1 M साक्यं; D2 द्वाक्यं; T1 G2.s लक्षं (for दक्षं). K1

C. 12. 6251
B. 12. 167. 40
K. 12. 165. 40

स उत्तमो यो निरतस्त्रिवर्गे ॥ ३८
प्राज्ञः सुहृच्चन्दनसारलिप्तो
विचित्रमाल्याभरणरूपेतः ।
ततो वचः संग्रहविग्रहेण
प्रोक्त्वा यवीयान्विरराम सीमः ॥ ३९
ततो मुहूर्तादथ धर्मराजो
वाक्यानि तेषामनुचिन्त्य सम्यक् ।
उवाच वाचावितथं सयन्त्रै
बहुश्रुतो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ ४०
निःसंशयं निश्चितधर्मशास्त्राः

प्रहरति (for प्रवदन्ति). Ds (second time). s मध्यः;
T1 G2. s मध्यमं (for मध्यं). —^a) G1 Ms. s स (Ms
य) उत्तमौजा (for स उत्तमो यो). Ka. s V1 B (B2
damaged) Da1 Dn1. ns Ds. s. s (second time). s. s
[s]भिरतस्; Ms निततस् (for निरतस्). Ds (first
time) त्रिवर्गो. — After 38, Dr T G1. s. s M1-s ins.:

427* विमज्ज्य कालं परितेज्यमानः ।

[M1. s विमज्ज्य (for विमज्ज्य).]

— After 427*, M1-s ins 426*.

39 For the repetition in Ds, cf. v. 1. 37. Das
om. 39 (cf. v. 1. 20). B2 damaged for 39*. —^a)
Ms. s प्राज्ञः. T1 G1 तु यन् (for सुहृच्). — Before 39*,
V1 Bo. s. s Da1 Ds ins. वैसंपायन उवाच. —^a) S1
K1-s निग्रहेण; Ks Dn1. ns Ds. s. s (both times). s. s
G1 विस्तरेण (for विग्रहेण). —^a) Ks Dn1. ns Ds. s. s
[ज]य वीरान्; T1 तु राजन् (for यवीयान्). V1 B
Da1 Ds (second time). s. s T1 G1. s. s M प्रोक्त्वा स
सीमो (G2 सीमो) विरराम (B2 'ज' राजन्).

40 For the repetition in Ds, cf. v. 1. 37. Das
om. 40 (cf. v. 1. 20). B2 partly damaged. —^a)
Da1 T2 G1 ह्व; Ms ह्व (for जय). Ds (both
times) धर्मराजो. —^b) Ds (first time) चेषाम् (for
तेषाम्). Ks V1 Bo. 1. s. s प्रविधित्व (for अनु).
—^c) Da1 G2 वाचा विततं; D1 वाचाविनयं; T1 G1
वाचं विततं; Ms राजावितथं (for वाचावितथं). V1
Bo. 1. s. s Da1 Ds स्वयं (for सयन्त्रै). —^d) Ks Dn1.
ns Ds. s. s कश्चमुतो; V1 Bo. 1. s. s Da1 Ds युचि-
हिरो (for बहुश्रुतो). D1 वरिष्ठः (for वरिष्ठः).

सर्वे भवन्तो विदितप्रमाणाः ।
विज्ञातुकामस्य ममेह वाक्य-
मुक्तं यद्वै नैष्ठिकं तच्छ्रुतं मे ।
इह त्ववश्यं गदतो ममापि
वाक्यं निबोधध्वमनन्यभावाः ॥ ४१
यो वै न पापे निरतो न पुण्ये
नार्थे न धर्मे मनुजो न कामे ।
विमुक्तदोषः समलोहकाश्चनः
स मुच्यते दुःखसुखार्थसिद्धेः ॥ ४२
भूतानि जातीमरणान्वितानि

41 Das om. 41 (cf. v. 1. 20). Before 41,
Ka. s V1 B Da1 Dn1. ns Ds. s. s. s ins. युचिहि-
र उवाच. B2. s damaged. —^a) T Gs M -सर्वसाक्षाः
(Ms 'साक्षः; Ms 'साक्षः) (for -धर्मसाक्षाः). —^b)
K1 V1 D1. s. s विज्ञातुकामस्य; Ms विज्ञातुकामस्तु (for
'तुकामस्य). Ds त्वमेह (for ममेह). —^c) B1 Ds
मुक्तं; M1-s उक्त्वा (for उक्तं). Dr S (Gs. s absent)
यद्वै (Ms तद्वै) (for यद्वै). D1 तत्त्वज्ञः (for नैष्ठिकं
तत्त्व). B2 तद्वै मे; Da1 तद्वै मे; Ds नैपुणेन (for
तच्छ्रुतं मे). —^d) S1 Ks Dn1. ns Ds. s. s ह्व (for
ह्व). Dr S (Gs. s absent) [ज]यवर्षा (for त्ववश्यं).
S1 Ks D1 ममापि (for 'पि). —^e) Da1 Dr T1
Gs. s वाक्यानि बोधध्वम् (for वाक्यं नि').

42 Das om. 42 (cf. v. 1. 20). B2. s damaged.
Dr T1 Gs. s transp. 42 and 43. —^a) G1 पापे (for
पापे). Ms विज्ञातु वासं (for यो वै न पापे). B1 नि-
रतो; Da1 न निरतो; T2 न रतो (for निरतो). —^b)
D1. s धर्मो; Ms बंधे (for धर्मे). Dr T1 Gs. s नि-
रतो (for मनुजो). Da1 D1 [s]नु. (for न). —^c)
B2 विमुक्तसर्ग (for 'दोषः). V1 B1 Da1 Dr S (Gs. s
absent) सम (V1 B1 Da1 स तु) कश्चमुतो; Bo. s. s Ds
स तु पूर्णसारो (for समलोहकाश्चनः). —^d) Ks V1
Bo. 1. s. s Da1 Dn1. ns Ds. s. s. s (Gs. s absent)
विमुच्यते (for स मु). K1 B1 D1 दुःखसुखार्थसिद्धि-
(K1 'द्वै; D1 'द्वै); V1 Bo. s. s Da1 Ds. s. s T1 G1.
s. s M दुःखसुखारस सिद्धः (Da1 'सुखसिद्धः; Dr T1 Gs
'सुखसिद्धः; G1 'सुखसिद्धः); Ds सुखदुःखार्थसिद्धेः; T2
सुखदुःखारससिद्धः.

43 Das om. up to मोक्षं (cf. v. 1. 30). B2

जराविकारैश्च समन्वितानि ।
 भूयश्च तैस्तैः प्रतिबोधितानि
 मोक्षं प्रशंसन्ति न तं च विद्याः ॥ ४३
 स्नेहे नबद्धस्य न सन्ति तानी-
 त्येवं स्वयंभूर्भगवानुवाच ।
 बुधाश्च निर्वाणपरा वदन्ति
 तस्मान्न कुर्यात्प्रियमग्रियं च ॥ ४४

एतत्प्रधानं न तु कामकारो
 यथा नियुक्तोऽसि तथा चरामि ।
 भूतानि सर्वाणि विधिर्नियुक्ते
 विधिर्वलीयानिति वित्त सर्वे ॥ ४५
 न कर्मणाप्नोत्यनवाप्यमर्थं
 यद्भावि सर्वं भवतीति वित्त ।
 त्रिवर्गहीनोऽपि हि विन्दतेऽर्थं

C. 12. 6260
 B. 12. 167. 48
 K. 12. 165. 48

damaged. Dr T1 Gz. s transp. 42 and 43. —^a ;
 Bz lacuna for भूतानि जाती. D1 भूतानि (sic); D2
 एतानि (for भूतानि). Ks B1 D4. 7 जाने (B1 यानि;
 Dr जाति-) सरणान्विता (Dz 'त्मका')नि; Ks B4 Dm. ns
 D2. s. s. s जातिस्मरणान्विता (Dz 'न्वितानि'). —²;
 K2. s D1 om. (hapl.) 43^a. Dm transp. 43^b and
 43^c. —³ K1 नराधिकारैश्च; T2 G1 M2 रजोविकारैश्च
 (for जरा^a). B1 समर्थितानि (for समन्वि^a). —⁴;
 Ks Ds भूतैश्च (for भूयश्च). Bz तैस्तै. K1. s V1 B1
 (except B4) Dm Ds. s T2 G1 M उप (K1. s Ds
 प्रति; V1 B [except B4] Ds परि)पीडितानि; Dr
 T1 G2. s उपसेवितानि (for प्रतिबोधितानि). —⁵ Ds
 reads 43^a and repeats 43^a-44^a after 45^{ab}. —⁶;
 T2 च विन्दति (for प्रशंसन्ति). S1 D1 न तेन; Ks. s
 Ds. 7. 9 च तं न; Da यया न; T1 Gz. s तत्तच्च; M2
 न तच्च (for न तं च). B1 न तं चरेयुः (for न तं च
 विद्याः). Dns विद्मः; Ds (first time) विद्मः; Ds
 (second time) विद्मः; Ds विद्मः; G1 M2 विद्या (for
 विद्याः).

44 For the repetition in Ds, of. v. 1. 43. —^a;
 Ks स्नेहेन; Ds. s. s स्नेहो न (for स्नेहे न^a). Ks Dm.
 ns युक्तस्य; Ds. s. s मुक्तस्य; T2 चंचलस्य; G1 बुद्धस्य
 (for बद्धस्य). Ks Ds च संति तानि; Ks Bo. s. s Dm.
 ns Ds. s. s न चास्ति मुक्तिर; V1 B1. s. s Da Ds हि
 (V1 च) नास्ति मुक्तिर; Ds (second time) हि तेन
 नास्ति; T2 G1 M हि नास्ति नास्ति (M मोक्षः) (for
 न सन्ति तानि). Ds (first time) स्नेहावमुक्तस्य च तानि
 संति. —² Ks V1 B Da Dm. ns Ds. s. s इति;
 Ds (first time) M एवं; Ds (second time) विद्वं;
 Dr T1 G2. s चैवं (for [इ]त्येवं). G1 स्वयंभुर (for
 'भूर'). —³ S1 Ks D1 बुधाः स्य; K1 बुधाः स;
 Ks बुद्धाश्च; Ks बुधाः स्य; Da बुद्धाश्च; Ds (second
 time) बुद्धाश्च; Dr T Gs बोधाय; G1 बुधा च; Gs
 बोधानि (for बुधाश्च). Ks V1 B Da Dm. ns Ds. s.

(both times). s. 7-9 S (Gs. s absent) भवति (for
 वदन्ति). —⁴ Ds (first time). 7 S (Gs. s absent)
 वा (for च).

45 For the repetition in Ds, of. v. 1. 43. S1
 reads (sec. m.) from 45 up to 12. 162. 12 on marg.
 Bz. s partly damaged. —^a S1 K1 Ds एतत्प्रधाने;
 Ks. s एतत्प्रधानं; V1 B1 Da एवं प्रधानो; Bo. s. s
 Ds एवंप्रचा (Bo 'का')रो; Dr S (Gs. s absent) एतच्च
 मुख्यं (for एतत्प्रधानं). K1. s Bz Ds तु न (by transp.);
 Ks Dm. ns Ds-4. s च न; V1 Bo. s. s. s Ds [s] न
 न; Dm न तु; T2 G1 M न च. Ds. s कामकारैः
 (Dz 'मो') (for 'रो'). —² Bz नियुक्तोर्थ (sic);
 Ds च युक्तोर्थ; M2 नियुक्तासि (for नियुक्तोऽसि).
 Ks Bz ब्रह्मामि; Ks Bo. s Da Dm. ns Ds-4. 7. s T
 G1. s. s M1. s करोमि; M2. s ब्रह्मामि (for चरामि).
 —³ M2 transp. भूतानि and सर्वाणि. D1 भूतानि
 (sic) (for भूतानि). D1 om. from विधिर् up to
 हीनोऽपि (in 46^a). K1 नियुक्ते; Ks G1 नियुक्ते; Ks
 Da नियुक्तो; Dr न युक्ते; T1 Gz. s नियुज्यात् (for
 नियुक्ते). —⁴ K1 M2 वेत्थ; Dr T1 Gz. s M1 विद्या
 (for वित्त). G1 संखे (for सर्वे).

46 D1 om. up to हीनोऽपि (of. v. 1. 45). S1
 reads (sec. m.) 46 on marg. —^a V1 B Da Ds
 कश्चिदाप्नोति (for कर्मणा^a). Ks. s जनवासमर्थं; B1
 न वाच्यसर्वं; Da न वाच्यकर्म्यं (for जनवासमर्थं).
 —² Ks V1 B Da Dm. ns Ds. s. s तद्वै; Ds सर्वं
 (for सर्वं). Ks Dm Ds वित्तं; Ds जनेन; Dr S
 (Gs. s absent) विद्या (T2 M2. s 'च') (for वित्त).
 —³ G1 त्रिवर्गहीने. T2 G1 [s] वि च; M2. s विहितं
 (for उचि हि). Dr S (Gs. s absent) प्राप्तुतेर्व (M2
 'तेः') (for विन्दतेऽर्थं). —⁴ Ks Dm. ns Ds. s.
 नहो; M2 हर्म (for हर्तं). Ds गुहं (for गुहम्).
 — After 46, Ds ina. :

C. 12. 6260
B. 12. 167. 48
K. 12. 169. 46

तस्मादिदं लोकहिताय गुह्यम् ॥ ४६
ततस्तदर्थं वचनं मनोनुगं
समस्तमाज्ञाय ततोऽतिहेतुमत् ।
तदा प्रणेदुश्च जहर्षिरे च ते
कुरुप्रवीराय च चक्रुरञ्जलीन् ॥ ४७
सुचारुवर्णाक्षरशब्दभूषितां

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकपट्टस्थधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

मनोनुगां निर्धुतवाक्यकण्टकाम् ।
निश्चयं तां पार्थिव पार्थभाषितां
गिरं नरेन्द्राः प्रशशंसुरेव ते ।
पुनश्च पप्रच्छ सरिद्रासुतं
ततः परं धर्ममहीनसत्त्वः ॥ ४८

428* उक्तं हि कर्मैव फलस्य हेतुः ।

47 Before 47, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. Ś1 reads (sec. m.) 47 on marg. —^a) V1 B (B4 damaged) Ds तदग्र (B4 'इय') बुद्धेर; D41 उदयबुद्धेर; D1 S (Gs. 4 absent) तदग्र (T2 'दाग्र'; G1 'दाग्र') बुद्धेर (for ततस्तदर्थं). Ks Dn1. ns D2-4 मनोगतं (for 'नुगं'). —^b) B Ds समाप्त (B4 'सप्र') माज्ञा (B4 Ds 'स्था') य (for समस्तमाज्ञाय). D1 S (Gs. 4 absent) तथा (M2 हितं) (for ततो). K1 [s] सि-; K4. s V1 Dn1. ns D2. s. 7. 8 S (Gs. 4 absent) हि; B Da Ds स (B4 D41 सु-) (for स्ति-). D4 'हेतुं' (for 'हेतुमत्'). —^c) K2. 4 D1 ततः; Ks मुदा; D41 D1 T1 G2. s M1. s तथा; D2s यथा; T2 G1 अय (for तदा). Bo. 1 (marg. as in text). s. 5 Ds प्रसेदुश्च; D2-4. 1-9 T1 G2. s प्रणेदुश्च (for प्रणेदुश्च). Ds om. the second च. D1 T1 G2. s जहृषुस्यैव; T2 G1 जहृषु (G1 'षि') अरेभिरे; M जहृषुश्च ते तदा (M4 'या') (for जहर्षिरे च ते). — After 47^{ab}, D4 repeats 37^d-40^d. —^d) K1 चक्रुरञ्जला; K4. s Dn1. ns D2. s. 8 चक्रिरञ्जलि (K4 'लीन्'); D4 T1 G2 M2 चक्रुः (D4 'क्रि') रञ्जलि (for चक्रुरञ्जलीन्).

48 Ś1 reads (sec. m.) 48 on marg. —^a) Ks Dn1. ns D2. s. 8 चारुभूषितां; D1 चारुभूषितां (for चारुभूषितां). — B1. 2. 4 Ds om. (hapl.) 48^{ab}. —^b) B4 D4 मनोरमाम् (for 'नुगां'). Ś1 K1. 2. 4 D1 विधुत-; Bo. 5 निर्धुत-; B4 D4 उज्जित-; D1 T1 G2. s निर्धुत- (for निर्धुत-). D4 'कण्टकं'; M4 'कण्टकः' (for 'कण्टकाम्'). —^c) D4 निशम्य (for निशम्य). Ks पार्थभूषितां (for 'भाषितां'). D1 S (Gs. 4 absent) निशम्य तां पार्थिवभाषितां गिरं. —^d) B1 वार्णी (for गिरं). K1. s B4 (marg. as in text) D4 नरेन्द्र-; B4 Ds नरेन्द्र- (for नरेन्द्राः). K2. 4 D1 प्रशशंस वीर्यवान् (D1 वीर्य-);

Bo. 5 Da 'शंसिरे च'; D4 'शंसुरोजला' (for 'शंसुरेव ते'). Ks Ds om. ते. D1 S (Gs. 4 absent) पार्थस्य सर्वे प्रणता बभूवुः. — After 48^{ab}, Ś1 K (except K2) V1 B Da Dn1. ns D2. s. 5. 7-9 T G1. 2. s ins. :

429* स चापि तान्धर्ममुतो महामना-

सदा प्रतीतान्प्रशशंस वीर्यवान् ।

[D1 T G1. 2. s om. line 1. — (L. 1) V1 B (B4 damaged) Da Ds तथा च (for स चापि). Ś1 महामना (for 'मनाश्च'). — (L. 2) Ś1 K1. s V1 B Da Ds. 9 सदा प्रतीतः; D1 T G1. 2. s तथैव राजा (for तदा प्रतीतान्). B (except B4) Da Ds पार्थिवान् (for वीर्य-).]

—^c) B4 damaged. B1. s Da सरिद्रासुतं (for 'सुतं'). — After 48^c, D1 T1 G2. s ins. :

430* धर्मार्थकामेषु विनिश्चयश्च ।

—^a) M2 पार्थ-; M2 तपः- (for ततः). Ś1 K1-4 D1. 4. 9 धर्ममहीनतेजसं; Ks B4 Dn1. ns D2. s. 8 'चेतसं'; V1 Bo-2. s Da Ds प्रशमहीन (V1 B1 'दीन') सेवितं (V1 'तेजसं'); M2. 4 धर्ममहीनसत्त्व- (M2 'स्त्वाः') (for 'सत्त्वः'). — After 48, T2 G1 ins. :

431* युधिष्ठिरः कीरवर्षागोता ।

Colophon. Ś1 reads (sec. m.) the colophon on marg. — Sub-parvan : K Da Dn1. ns D1-2. 9 आपद्धर्म-; V1 राजधर्मस्वापरसु; Bo. 2-3 D1 S (Gs. 4 absent) राजधर्म- — Adhy. name : Ś1 V1 B2-3 Da Dn1 D1 धर्मीता; K2. 4 B1 D2. s. 5 च (D2. s. 5 च) -ङ्गीता (K2 'ताः'); Ks 'संज्ञाख्यायः'; Bo सङ्गीता; Dns दुर्गाख्यायः; Ds चतुर्वर्गप्रशंसा; M2 अपवर्गनिवर्तने. — Adhy. no. (figures, words or both) : B1 154; B2. 4 T G1. s 165; D41 35; Dn1 37; Ds 31; Gs 164; M 167. — Sloka no. : D41 52; D42 50; Dn1. ns 53; Ds 44; Ds 19.

१६२

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ कुरूणां कीर्तिवर्धन ।
 प्रश्रं कंचित्प्रवक्ष्यामि तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १
 कीदृशा मानवाः सौम्याः कैः प्रीतिः परमा भवेत् ।
 आयत्यां च तदात्वे च के क्षमास्तान्ददस्व मे ॥ २
 न हि तत्र धनं स्फीतं न च संबन्धिवान्धवाः ।
 तिष्ठन्ति यत्र सुहृदस्तिष्ठन्तीति मतिर्मम ॥ ३
 दुर्लभो हि सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ।
 एतद्धर्मभृतां श्रेष्ठ सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४

162

1 Śi reads (sec. m.) 1-12 on marg. (cf. v. 1. 12. 161. 46). —^a) D₁ पितामहे. —^b) K₅ Da Dn₁. na D₂. s. s. प्रीतिवर्धनः; M₂ कीर्तिवर्धनः (for 'वर्धन'). —^c) K₂. s. Dn₁ D₁. 4. 7. 8 T₁ M₂. 4 प्रशं किंचि (T₁ कंचि); V₁ Bo. 1 Da D₅ किंचिप्रशं; B₂. s. s. कंचि प्रशं (by transp.). —^d) Śi K₁-s Da D₁. 8 तं (for तन्).

2 Śi reads (sec. m.) 2 on marg. —^a) D₁ सौम्यः; D₂ T₁ G₂. s. सेव्याः; T₂ G₁ सर्वे (for सौम्याः). —^b) D₅ कैश्च प्रीतिः परा भवेत्. —^c) K₁ तद्वत्; D₁ तदात्वं (for तदात्वे). —^d) K₁. s. क्षेमात्; M₂ क्षेमात् (for क्षमात्). V₁ Bo. 2. 2. s. Da D₅ तद्; B₁ ते (for तान्). M. ऋषीहि (for वदस्व). K₅ Da सौम्य तव (D₅ सौम्य तत्वं) वदस्व मे; D₁ T G₁. 2. s. क्ष. (T₂ G₁ क्षे) मांस्तान्प्रवर्षीहि मे.

3 Śi reads (sec. m.) 3 on marg. —^a) D₁ इ; T₂ G₁ च (for हि). M₁. s. यत्र (for तत्र). K₁ प्रीतं; D₁ श्रेष्ठं (for स्फीतं). —^b) D₁ om. 3^a-4^a. —^c) B₂ D₅ T₂ लिङ्गते (for तिष्ठन्ति). Bo om. यत्र. —^d) V₁ Bo. 2. s. Da D₅ [इ]ह (for [इ]ति). D₅ मत्तं (for मतिर).

4 Śi reads (sec. m.) 4 on marg. D₁ om. 4^a-5^a (cf. v. 1. 3). —^b) D₁ दुर्लभं. D₂ M₂ हि; M₁. s. [ऽ]मि- (for च). D₂ हितं; G₂ हि यः (for हितः). —^c) B₁ एवं; D₂ G₂ एतान् (for एतद्). D₅ धर्मः

भीष्म उवाच ।

संधेयान्पुरुषात्राजन्संधेयांश्च तत्त्वतः ।
 वदतो मे निबोध त्वं निखिलेन युधिष्ठिर ॥ ५
 दुग्धः क्रूरस्त्यक्तधर्मा निकृतः शठ एव च ।
 क्षुद्रः पापसमाचारः सर्वशङ्की तथालसः ॥ ६
 दीर्घघ्नोऽनृजुः कथो गुरुदारप्रधर्षकः ।
 व्यसने यः परित्यागी दुरात्मा निरपत्रपः ॥ ७
 सर्वतः पापदर्शी च नास्तिको वेदनिन्दकः ।
 संप्रकीर्णेन्द्रियो लोके यः कामनिरतश्चरेत् ॥ ८

C. 12. 671
 B. 12. 165. 9
 K. 12. 166. 8

विदो (for 'भृता').

5 Śi reads (sec. m.) 5 on marg. —^a) Cv संवेहाः (gloss: संधेयान्तीति संवेहाः, अधर्मकरणे शङ्कमानाः) (for संधेयान्). M₂ अपि मे (for पुरुषान्). —^b) D₅ असंवेयांश्च; Cv असंवेयांश्च (for 'वेयांश्च'). V₁ B (B₁ damaged) D₂ D₅ सर्वतः (for तत्त्वतः). D₂ संधेयांश्च स सर्वतः. —^c) V₁ Bo Da नराधिपः; B₁-s नराधिपः; D₁ युधिष्ठिरे (for 'धिर').

6 Śi reads (sec. m.) 6 on marg. —^a) G₁ दुग्धः; M₂ दुग्धं (for लुब्धः). B₂. s. Da D₁. s. त्यक्तधर्मो; D₂ 8 (G₂. s. absent) द्यधर्मिष्ठो (for त्यक्तधर्मा). Bo. s. D₅ यो लुब्धस्त्यक्तधर्मा वै. —^b) K₂. s. s. B₂ Da M निकृतिः; V₁ B₁. s. Da नैकृती; Dn₁. na D₂-s. s. निष्कृतिः (for निकृतः). Bo. s. s. D₅ नैकृती (Bo. s. 'ति'). परबान्धवः. —^c) K₅ क्षुद्रः (for क्षुद्रः). —^d) D₅ सर्वसंगी (for 'शङ्की'). G₁ सर्वशक्तिवत्तलसः; M₂ सर्वतः कथिततलसः.

7 Śi reads (sec. m.) 7 on marg. —^a) K₂-s Da Dn₁. na D₂. s. s. M₂ कुहो; M₁-s क्रिहो (for कथो). —^b) D₂ कुहदारः (sio) (for गुरुदारः). Śi K₂ D₁. s. प्रदर्शकं (K₂ D₅ 'र्ष'कः; D₂ प्रधर्षकः (for 'र्ष'कः).

8 Śi reads (sec. m.) 8 on marg. —^a) K₂ Dn₂ पापदर्शी; D₁ परमदर्शी (hypermetrie) (for पापदर्शी). —^b) D₁ संप्रकीर्णेन्द्रिये लोके. —^c) V₁ reads 8^a-11^a on marg. —^d) K₂ V₁ Dn₁. na D₂. s. 7. s. M₁ कामं (for कामः). D₅ निवतश्च (for निरतश्च).

[899]

C. 12. 6172
B. 12. 156. 9
K. 12. 156. 8

असत्यो लोकविद्विष्टः समये चानवस्थितः ।
पिशुनोऽथाकृतप्रज्ञो मत्सरी पापनिश्चयः ॥ ९
दुःशीलोऽथाकृतात्मा च नृशंसः कितवस्तथा ।
मित्रैरर्थकृती नित्यमिच्छत्यर्थपरश्च यः ॥ १०
वहतश्च यथाशक्ति यो न तुष्यति मन्दधीः ।
अमित्रमिव यो भुङ्क्ते सदा मित्रं नरर्षभ ॥ ११
अख्यानक्रोधनो यश्च अकस्माच्च विरज्यते ।

Ts G1 भवेत् (for चरेत्).

9 Ś1 (sec. m.) V1 read 9 on marg. —^a) B1 असतो; Dns असत्या; D1 T G1.5 M1.2.5 असभ्यो; G2 असज्जयो (for असत्यो). D1 विद्विष्टा (for 'द्विष्टः'). —^b) Ds Ts G1 वा (for च). Ds व्यवस्थितः (for [अ]नव). — Dn1 om. 9^c-10^d. —^e) Ds G1 पिशुनोऽथाकृतप्रज्ञो.

10 Dn1 om. 10 (cf. v. l. 9). Ś1 (sec. m.) V1 read 10 on marg. —^a) Ks om. from दुःशीलो up to नृशंसः (in 10^b). Ks दुःशीला; D1 दुःशीलो (for 'लो'). V1 B1 दुःखशीलोऽकृतप्रज्ञो (B1 'तार्थश्च'); Da Dr S (Gs. 4 absent) दुःखशीलोऽकृत (Dr T1 Gs 'लोन्'; M1 'लीकृ')वात्मा च; Ds दुःखशीलोऽकृतात्मा च. —^c) B4 मन्त्रैर (for मित्रैर). Ks. 8 D1 अर्थकृते; K4 Ds. 9 Ts 'कृतैर'; Ks Bz. 4 Dns Ds. 2. 3. 5 अपकृतैर; V1 B1. 3 Da अपकृतैर; Bo. 5 अपकृति (for अर्थकृती). —^d) Ds lacuna for इच्छत्य. Ds अर्थकृतश्च (for 'परश्च'). Ds कः (for यः). Ks V1 B Da Dns Ds. 2. 3. 5 इच्छ-तेर्य परस्व यः; Dr S (Gs. 4 absent) आदत्तेर्य (Ts G1 M1 अटतेर्य; M2-4 अटते यो) घनेप्सया (Ts 'च्छया').

11 Ś1 reads (sec. m.) 11 on marg. V1 reads 11^{ab} on marg. —^a) Ś1 Ks D1 वदतश्च; Ks वह-वश्च; K4. 5 V1 B Da Dn1. ns Ds. 2. 3. 5 वदतश्च; Dr S (Gs. 4 absent) वत्सेन (for वहतश्च). Ds यथा शक्तिर. —^b) Ds ये न (for यो न). K1 पश्यति; Ds रुष्यति (for तुष्यति). —^c) K1 अनुयैमिव यो भुङ्क्ते; Ks V1 Bo. 2. 3. 5 Da Ds. 9 अनुयैमि च यो भुङ्क्ते (V1 लोके; Bz Da युक्ते; Ds युक्तः); Ks Bz Dn1. ns Ds. 2. 3. 7. 8 S (Gs. 4 absent) अन्ने (Dr S [Gs. 4 absent] 'अनुयैमि च यो भुङ्क्ते (Ds युक्ते); B1 अपचया-पचयो युक्तो (sic); Ds अनुवोपि च यो भुङ्क्ते. —^d) K1 मित्रे (for मित्रं). Ks Da Ds नरर्षभः (Da1 Ds 'र्ष'); Dr S (Gs. 4 absent) नराधमः (for नरर्षभ).

12 Ś1 K1. 2. 1 D1 om. 12^{ab}. —^a) Bz Da Ds अ-

सुहृदश्चैव कल्याणानां तु त्यजति किल्बिषी ॥ १२
अल्पेऽप्यपकृते मूढस्तथाज्ञानात्कृतेऽपि च ।

कार्योपसेवी मित्रेषु मित्रद्वेषी नराधिप ॥ १३

शत्रुमित्रमुखो यश्च जिह्वप्रेक्षी विलोभनः ।

न रज्यति च कल्याणे यस्त्यजेत्तादृशं नरम् ॥ १४

पानपो द्वेषणः क्रूरो निर्धृणः परुषस्तथा ।

परोपतापी मित्रश्रुक्तथा प्राणिवधे रतः ॥ १५

स्थाने (for 'न'). Ks Dn1. ns Ds. 2. 3. 5 [s]युक्तो; Bz यः स्याद् (for यश्च). —^b) Ks Ds. 9 अप्यस्याच्; Ts G1 अकामाच् (for अकस्याच्). V1 Bo-2. 4 Da Ds विरुष्यते (Da 'ति') (for विरज्यते). Ks Bz. 4 Dn1. ns Ds. 2. 3 यश्चाकस्याद्वि Bz. 5 'च'रुष्यते. —^c) Ś1 reads (sec. m.) 12^{ad} on marg. —^d) Ś1 Ks. 4 D1 transp. 12^{ad} and 13^{ab}. —^e) G1 सुहृदश्चैव च कल्याणान्. —^f) D1 नाशु भुजति मन्दधीः (sic).

13 Bz damaged. Ś1 Ks. 4 D1 transp. 12^{ad} and 13^{ab}. —^a) B1 Ds. 5. 8 [s]प्यपकृते; Dns [s]प्यप-कृतं; Dr G1 Ms व्यपकृते; M2 ह्यपकृते (for स्यप). Dr S (Gs. 4 absent) चैव (for मूढश्च). —^b) Da तथान्नान् (for 'ज्ञानान्'). Ds कृतात्मना (for कृतेऽपि च). Dr S (Gs. 4 absent) न संस्मरति यत्कृतं (Ts G1 M1 तत्कृतं; M1. 2. 4 सत्कृतं). —^c) Ks Bo. 1. 2. 3. 6 Da Dn1. ns Ds. 2. 3. 5 कार्यसेवी च; D1 कार्योपसेवे (for कार्योपसेवी). Ds lacuna for मित्रेषु. Dr S (Gs. 4 absent) समेत्य चैव रिपुषु. —^d) Ds मित्रक्रोधी; Ts G1 'क्रोही' (for 'द्वेषी'). Da Ds नराधिप; Ts G1 M1-3 'धमः' (for 'धिप').

14 K1 om. 14^a-15^b. B1 damaged. —^a) B (Bz damaged) Da1 T1 G1 शत्रुः (for शत्रुर). D1 मित्रं (for मित्र). —^b) Dr T G1. 5 जिह्वप्रेक्षी (G1 'क्षि') (for 'क्षी'). Ks. 6 Bz-8 Dn1. ns Ds-2. 7-8 8 (Gs. 4 absent) विलोभनः (for 'भनः'). Ks Cu: विलो-भनः, विपरीतदृष्टिः । Ks —^c) Da reads 14^a-15^b twice. —^d) Ks Dn1. ns विरज्यति; V1 च रज्यति (by transp.); Bo Da रज्यते च; Bz. 5 रजति च; Ds. 2. 3. 5 च रक्ष (Ds 'ह्य')ति; Dr T1 Gs. 4 च तुष्यति; Ts G1 M तुष्यति च. M3 कल्याणी (for 'जे'). —^e) Ks Dn1. ns Ds. 2. 3 यः क्रूरश्च; V1 संत्यजेत् (for यस्त्यजेत्). Ś1 Ks. 4 Ds. 9 नरः (for नरम्).

15 For the repetition in Ds, cf. v. l. 14. K1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). —^a) Ks पानपो; D1 Ts

कृतमन्त्राधमो लोके न संधेयः कथंचन ।
 छिद्रान्वेषी न संधेयः संधेयानपि मे शृणु ॥ १६
 कुलीना वाक्यसंपन्ना ज्ञानविज्ञानकोविदाः ।
 मित्रज्ञाश्च कृतज्ञाश्च सर्वज्ञाः शोकवर्जिताः ॥ १७
 माधुर्यगुणसंपन्नाः सत्यसंधा जितेन्द्रियाः ।
 व्यायामशीलाः सततं भृतपुत्राः कुलोद्भवाः ॥ १८

G₂. 5 पादपो; M₂ पावनो (for पानपो). D₅ क्रोधनः; M₁ द्वेषिणः (for द्वेषणः). K₅ V₁ B Da Dn₁. ns D₂. 2. 5. 5 क्रोधी; T₂ G₁ चैव (for क्रूरो). D₁ पानपादोऽपणः क्रूरो. —^b) D₁ निर्वणः (for निर्वृणः). K₄ B₁. 5 D₁. 4. 7. 8 G₁ M₂ पुरुषसु; Da पिशुनसु (for परुषसु). —^c) M₂ परोपकारी (for 'तापी'). K₁. 2. 4 B₁ D₉ M₁. 8 मित्रदुर्गु; B₄ मित्रमसु; D₁ T₁ G₂. 5 विप्रदिद (for मित्रधुर्गु). —^d) K₂ प्राणवधे (for प्राणि).

16 " K₄ कृतमन्त्र (for 'मन्त्र'). D₁ लोको (for लोके). —^b) Ś₁ K₄ संधेयाः. K₅ V₁ B₁-s. 5 Dn₁. ns D₂-s. 5 कदाचन; B₀ कदा च नः (for कथंचन). —^c) K₅ छिद्रान्वेषी; K₄ छिद्रेन्वेषी; B₁ D₁ S (G₂. 4 absent) मित्रद्वेषी (G₁ 'वि' (for छिद्रान्वेषी). Ś₁ K (except K₁) V₁ B Da Dn₁. ns D₂. 2. 5. 5. 5 ह्यसंधेयः (B₄ 'धेया'; D₉ 'धेयः'); D₁ ह्यसंदेया (for न संधेयः). —^d) D₉ संधेयान् (for संधे').

17 B₄ damaged. —^a) D₁ कुलीनः (for 'ना'). —^b) D₄ G₁ om. (hapl.) 17^b-18^a. For the repetition of 17^b in D₂, of. v. l. 18. —^c) D₁ सर्वलक्षणकोविदः. — After 17^b, K₅ Dn₁. ns D₂. 2. 5. 5 read 19^{ab}. —^c) K₅ V₁ B (B₁ damaged) Da₁ Dn₁. ns D₂. 2. 5. 5 सम्मित्राश्च; D₁ मित्रज्ञाश्च (for मित्रज्ञाश्च). —^d) B₂ D₁ T₂ G₂. 5 M धर्मज्ञा; D₁ सर्वज्ञः (for सर्वज्ञाः). K₅ Dn₁. ns D₂. 2. 7. 8 S (G₁ om.; G₂. 4 absent) लोमवर्जिता; V₁ मानः; B₀. 2. 2. 5 Da D₄ मोहः (for शोक').

18 D₄ G₁ om. 18^a (of. v. l. 17). —^a) Dn₁. ns माधुर्यगुण संपन्नाः. — After 18^a, D₄ reads 17^b (r), 19^{ab} (r), 17^{cd} (r), 18^a (r). —^b) D₁ S (G₂. 4 absent) सर्वलक्षणवर्जिताः. —^c) M₂ व्यायामशीलः. —^d) K₅ V₁ B Da Dn₁. ns D₂. 2. 5. 5 कुलपुत्राः (D₂. 5 'न-'); T₂ श्रुतपुत्राः (sio); G₁ श्रुतपुत्राः; C₇ श्रुतपुत्राः (for श्रुतपुत्राः). K₅ V₁ Da Dn₁. ns D₂. 2. 5. 5 कुलोद्भवाः; B₀. 2. 4. 5 D₅ 'जवाः' (for 'हवाः'). ☞ C₇:

रूपवन्तो गुणोपेतास्तथालुब्धा जितश्रमाः ।
 दोषैर्वियुक्ताः प्रथितैस्ते ब्राह्माः पार्थिवेन ह ॥ १९
 यथाशक्तिसमाचाराः सन्तस्तुष्यन्ति हि प्रभो ।
 नास्थाने क्रोधवन्तश्च न चाकस्माद्विरागिणः ॥ २०
 विरक्ताश्च न रुष्यन्ति मनसाप्यर्थकोविदाः ।
 आत्मानं पीडयित्वापि सुहृत्कार्यपरायणाः ।

भृत्याः पुत्रवदेषां ते भृत्यपुत्राः । ☞

19 K₅ Dn₁. ns D₂. 2. 5. 5 read 19^{ab} after 17^{cd}; for the repetition of 19^{ab} in D₂, of. v. l. 18. B₄ partly damaged. —^a) B₂ (also as in text) गुणवन्तो; D₅ रूपवर्णः; D₁ T G₂. 2. 5 कृपावन्तो (for रूपवन्तो). T₂ G₁ बलोपेतासु (for गुणो). —^b) B₂ जितेन्द्रियाः; Da जितक्रमाः (for 'श्रमाः'). D₁ S (G₂. 4 absent) तथा विद्यासमन्विताः. —^c) K₂-s V₁ B₀-s Da D₂-s. 7. 9 S (G₂. 4 absent) वियुक्ताः; K₅ Dn₁. ns D₂ प्रमुक्ताः (for वियुक्ताः). K₂. 2. 5 Dn₁. ns D₂. 2. 5. 5 प्रथितासु; D₁ प्रथितैसु; D₁ T₂ G₁ पथितैसु (for प्रथितैसु). —^d) D₅ समाह्वयाः; G₁ तैर्माह्वयाः (for ते ब्राह्माः). K₄ D₁ च; D₄ हि (for ह). K₅ D₉ ते ब्राह्माः मियदर्शनः; B₂ Dn₁. ns 'ह्याः पार्थिवैर्नराः'.

20 D₄ om. 20^{ab}. B₄ partly damaged. —^a) Ś₁ K₁. 2. 4 -समाचाराद् (for 'चाराः'). —^b) K₅ B₂. 4 Dn₁. ns D₂. 2. 5 संप्रः; M₁. 5 सतसु (for सन्तसु). Dn₁. ns तुष्यन्ति. Da. 7 S (G₂. 4 absent) च (Da द्वै) प्रभो; D₅ तेन हि (for हि प्रभो). K₅ समदुःखसुखाख्या. —^c) D₁ न स्थाने (for नास्थाने). D₂. 5 क्रोशवन्तश्च; D₁ G₂ कोपः (for क्रोध'). —^d) D₄ न चास्थाने; D₅ नाकसाच; G₁ न च कस्माद् (for न चाकस्माद्).

21 " B₁ न च (by transp.); B₂ चानु. Ś₁ रुष्यन्ति; K₅ B₀ Dn₁. ns D₂. 5 रुष्यन्ति; B₂ रुष्यन्ते; D₁ रुष्यन्ति; D₁ T G₂. 5 M₂. 5 रुष्यन्ते; M₂ रुष्यन्ते (for रुष्यन्ति). —^b) T₂ मानसा (for म'). B₁ [क्ष] प्यव; Da. 7 T₁ G₂. 5 ह्यवः (for [क्ष]प्यवः). Da₁ D₁ कोविदः (for 'दाः'). —^c) V₁ च (for [क्ष]वि). —^d) K₅ विचक्षणः (for परावणाः). — B₁ om. (hapl.) 21^a-23^a. —^e) K₅ Dn₁. ns D₂. 2. 5. 5 transp. न and विरज्यन्ति. B₂ विरेज्यो; Da मित्रेषु (for मित्रेभ्यो). —^f) K₁ वामे (for वासो). K (except K₁) V₁ B₀. 2. 5. 5 Dn₁. ns D₂. 2 (sup. lín. as in text). 2. 7. 9 S (G₂. 4 absent) हृत्कारिणः (for 'विकार').

C. 12. 6289
B. 12. 166. 21
K. 12. 166. 21

न विरज्यन्ति मित्रेभ्यो वासो रक्तमिवाविकम् ॥ २१
दोषांश्च लोभमोहादीनर्थेषु युवतिष्वथ ।
न दर्शयन्ति सुहृदां विश्वस्ता बन्धुवत्सलाः ॥ २२
लोष्टकाञ्चनतुल्याः सुहृत्स्वशठबुद्धयः ।
ये चरन्त्यनभीमाना निसृष्टार्थविभूषणाः ।
संगृह्णन्तः परिजनं स्वाम्यर्थपरमाः सदा ॥ २३
ईदृशैः पुरुषश्रेष्ठैः संधि यः कुरुते नृपः ।
तस्मै विस्तीर्यते राष्ट्रं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव ॥ २४

22 B₁ om. 22 (cf. v. l. 21). B₄ partly damaged. — ^a) K₅ Dn₁. ns D₂. s. s क्रोधाश्च; D₅. 7 T₁ G₅ दोषाश्च; Cnp दोषांश्च (as in text). K₅ Dn₁. ns D₂. s. s लोभमोहाभ्यां; Cnp 'दीन्' (as in text). — ^b) K₅ Dn₁. ns D₂. s. s नानर्थैः; D₄ नार्थेषु; Cnp अर्थेषु (as in text). K₅ V₁ B (B₁ om.) Da Dn₁. ns D₂. s. s S (G₅. 4 absent) Cnp युवतीषु च (for 'तिष्वथ'). — ^c) B₁ न च (for न). Dn₅ दर्शयति (for 'यन्ति'). K₅ V₁ Bo. 2. s. s Da Dn₁. ns D₂. s. s. 7. s T G₁. s. s M₄ सुहृदो (Da₁ 'दे'); D₄ सुहृदाश्च (for 'दा'). — ^d) K₅ V₁ Bo. 2. s. s Da Dn₁. ns D₂. s. s. s धर्मवत्सलाः.

23 B₁ om. 23^{abs} (cf. v. l. 21). B₂ partly damaged. — ^a) K₁ क्रोष्ट (for लोष्ट-). D₅ तुल्याः (for 'धीः'). — ^b) K₁ Da D₅ सुहृत्सु शठः; K₅ Dn₁. ns D₂. s. s 'सु हृद' (for सुहृत्स्वशठ-). — ^c) B₁ Dn₁. ns D₅ अभिमानानि; G₁ अनभीमाना; M₁ अनभीतानि; M₂ अनभीमाना; M₅ अनभीतानां (for अनभीमाना). — ^d) K₅ B₂ Dn₁ D₅ निसृष्टात्मः; Da₁ निसृष्टार्थः; Dn₅ सृष्टार्थे च (for निसृष्टार्थ-). Da -विभू (Da₁ 'धू')यिताः (for 'वणाः'). D₅ निसृष्टार्थाविभूषणाः. ☞ Cu: अभिमानानि सर्वतः प्रमाणानि शास्त्रादीनि सृष्टार्थं प्रारब्धकर्मप्रापितं चार्थं चरन्ति अनुसरन्ति अनुपगच्छन्ति आत्ममानरहिताः । ☞ — ^e) S₁ संगृह्णन्ति; K₅ Bo. s D₄. s निगृह्णन्तः (for संगृह्णन्तः). — ^f) Dn₅ स्वाम्यर्थे परमः सदा; Dr S (G₅. 4 absent) अर्धव्युत्तमपू (T₂ 'पु')रुषाः.

24 B₄ partly damaged. — ^a) D₁ ईदृशः पुरुषे श्रेष्ठैः. — ^b) K₅ Dn₁. ns D₂. s. s transp. संधि and यः. Dr T₁ G₂. s अ (for यः). K₅ कुरुते (for 'ते'). D₁ सदा; D₅ नरः; G₁ नृप (for नृपः). — ^c) K₅. s Dn₁. ns D₂. s. 7. s S (G₅. 4 absent) राष्ट्रं (for राष्ट्रं). — ^d) S₁ K (except K₅) Dn₁. ns D₂. s. s.

शास्त्रनित्या जितक्रोधा बलवन्तो रणप्रियाः ।
क्षान्ताः शीलगुणोपेताः संधेयाः पुरुषोत्तमाः ॥ २५
ये च दोषसमायुक्ता नराः प्रोक्ता मयानघ ।
तेषामप्यधमो राजनकृतघ्नो मित्रघातकः ।
त्यक्तव्यः स दुराचारः सर्वेषामिति निश्चयः ॥ २६
युधिष्ठिर उवाच ।
विस्तेरेणार्थसंबन्धं श्रोतुमिच्छामि पार्थिव ।
मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यः प्रोक्तस्तं च मे वद ॥ २७

G₁. s M₁. s. s गृहपतेरः; M₅ ग्रहपतेरः. D₄ यथा (for इव).

25 ^a) V₁ B₁ Dn₁ D₂. s. s शास्त्रनित्या; Dr S (G₅. 4 absent) सत्त्वन्तो (for शास्त्रनित्या). — ^b) K₅ Dn₁. ns D₂. s. s रणे सदा (for रणप्रियाः). — ^c) K₅ Dn₅ D₂. s. s जन्मः; B₁ संधि; T₂ G₁ क्षात- (for क्षान्ताः). Dn₁ जन्मशीलतपोपेताः; D₄ क्षातिशीला गुणोपेताः. — After 25, D₄ ins.:

432* मञ्जिहीनस्तु यो राजसचिरायुर्भवेष्टुप ।
तस्मात्सुशीलं विज्ञाय मञ्जिणं च बहुभुतम् ।
नियोजयेद्गुणकरमात्मनः सुखमिच्छता ।

26 ^b) K₅ पुरा (for नराः). V₁ नृप; Bo. s तव (for [न]नघ). — ^c) B₂ तेषां मन्त्रे (for तेषामपि). K₅ B₄ Dn₁. ns D₂. s. s अधमा (for 'मो'). — ^d) V₁ मित्रकर्षकाः. K₅ Dn₁. ns D₂. s. s कृतघ्ना मित्रघातकाः. — ^e) K₁ Da D₅ G₁. s M₁. s सुः; K₄ तु (for स). K₅ Dn₁. ns D₂. s. s त्यक्तव्यास्तु दुराचाराः. — ^f) Da₁ निश्चयाः (for 'यः'). — After 26, Dr S (G₅. 4 absent) ins. an addl. colophon [Sub-parvaṇ: Dr S (G₅. 4 absent) राजधर्म. — Adhy. name: M₁. s संधेयाः संधेयलक्षणं; M₂ संधेयलक्षणं. — Adhy. no. (figures, words or both): T G₁. s 166; G₂ 165; M 168. — Śloka no.: Dr S (G₅. 4 absent) 26.]

27 ^a) B₁ विस्तारेण (for विस्त-). K₅. s. s V₁ Bo. s. s Dn₁. ns D₂. s. s. 7. s [न]य (for [न]यै). — ^b) D₄ ज्ञातुम् (for श्रोतुम्). K₅ V₁ B Da Dn₁. ns D₂. s. s. s तत्त्वतः (for पार्थिव). — ^c) Dr स (for तं). M₄ om. च. K₅ V₁ B (except B₄) Da Dn₁. ns D₂. s. s. s यः प्रोक्तस्तद् (V₁ Da₁ 'स्वयं'; B₁. s Da₁ 'सं') वदस्व मे.

भीष्म उवाच ।

हन्त ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
उदीच्यां दिशि यद्वृत्तं म्लेच्छेषु मनुजाधिप ॥ २८
ब्राह्मणो मध्यदेशीयः कृष्णाङ्गो ब्रह्मवर्जितः ।
ग्रामं प्रेक्ष्य जनाकीर्णं प्राविशजैक्षकाङ्क्षया ॥ २९
तत्र दस्युर्धनयुतः सर्ववर्णविशेषवित् ।
ब्रह्मण्यः सत्यसंधश्च दाने च निरतोऽभवत् ॥ ३०
तस्य क्षयमुपागम्य ततो मिक्षामयाचत ।
प्रतिश्रयं च वासार्थं मिक्षान् चैवाथ वार्षिकीम् ॥ ३१

28 ") Ś1 K1 (marg. by corr.). 2. 4 D1 वर्णयिष्येहम्;
Ks Ds Gs वर्तयिष्यामि; Ds कथयिष्येहम्. — ") Gs
वेतिहासं (for इति). — ") Dn1 म्लेच्छेषु. B1 Das
Ms मनुजाधिपः (Ms 'प') (for 'धिप').

29 ") D1 मध्यदेशीयाः. — ") Ks V1 Bo-2. 5 Da
Dn1. ns Ds. s. s. 8 कश्चिद् (for कृष्णाङ्गो). B1 Da1
ब्रह्मवर्जितं (for 'तः'). — ") Ds Ts G1 Ms. 4 दस्युः;
Ms प्रेक्ष्य (for प्रेक्ष्य). Ks Bs. 5 Dn1. ns Ds. s. 8 ग्रामं
वृद्धिः (B1 ऋद्धिः; Ds. 8 विद्धिः; Ds वीथिः) युतं वीक्ष्य;
Bo. 5 Ds ग्राममुद्धियुतं प्रेक्ष्य; Gs ग्रामं दस्युगणाकीर्णं.
— ") Ks. 5 Bs-5 Da Dn1. ns Ds. 5 जैक्ष्यः; B1 मक्षः;
Dr S (Gs. 4 absent) धन- (for जैक्ष्यः). Da1 काम्यया;
Das कामया; Dr T1 Gs. 5 M नृष्यया (for काङ्क्षया).

30 ") B1 जनयुतः; Ds धनवतः (for 'युतः'). — ")
Ds सर्वे (for सर्वे). Dr Ts G1 Ms सर्वधर्म- (for
'वर्ण-'). — ") Ks D1 ब्राह्मण्यः (for ब्र). Bo सत्य-
संधस्य (for 'श्च'). — ") Bo दानेन; Ds स दाने (for
दाने च). Ks Ds. 8 भवेत् (for अभवत्).

31 ") Ts G1 गृहम्; Cv क्षयम् (as in text).
Ś1 Ks. 4 D1 उपागम्य (for 'गम्य'). — ") Ks Ds जै-
क्षाम्; Da1 मिक्षाम् (for मिक्षाम्). — ") Ds चैवानु;
Ms. 5 चैवानि- (for चैवाय). Dr T1 G1. s. 5 मिक्षान्
चैवातिवार्षिकं (G1 'कि'); Ts मिक्षार्थं चैव वार्षिकीं.
Cv: वार्षिकी वर्षवर्षान्तभोजनयोग्या । C

32 Bs partly damaged. — ") Da1 प्रदात् (for
प्रा). Da च (for स). — ") Dr वक्षस्य (for वक्ष-
च). Ks Bs-4 Da Dn1. ns Ds. s. 8 सदृशं; Ks. 5 V1
Bo. 5 D1 स ददं; Da. 1 S (Gs. 4 absent) सुददं (for

प्रादात्तस्यै स विप्राय वक्षं च सदृशं नवम् ।
नारीं चापि वयोपेतां भर्त्रा विरहितां तदा ॥ ३२
एतत्संप्राप्य हृष्टात्मा दस्योः सर्वं द्विजस्तदा ।
तस्मिन्गृहवरे राजस्तया रेमे स गौतमः ॥ ३३
कुटुम्बार्थेषु दस्योः स साहाय्यं चाप्यथाकरोत् ।
तत्रावसत्सोऽथ वर्षाः समृद्धे शबरालये ।
बाणवेध्ये परं यत्नमकरोच्चैव गौतमः ॥ ३४
वक्राङ्गान्स्तु स नित्यं वै सर्वतो बाणगोचरे ।
जघान गौतमो राजन्यथा दस्युगणस्तथा ॥ ३५

सदृशं). Dn1. ns धनं (for नवम्). B1 वक्षं च सदृशं
(sic). — ") Ś1 K1 Bs Da. 9 वयोयुक्तां (for 'पेतां').
Dr T Gs. 5 नारीं च यौवनोपेतां; Cv नार्यश्चापि ययोपेता
(gloss: यथावदुपेताः प्रासाः). Cn: वयोपेतां, संवि-
रार्यः । Ca: वयोयुक्तां तरुणीं मध्यवयस्कं वा । C — ")
Ks G1 विरहिता (for 'ता'). Ks B (except Bs) Da
Dn1. ns Ds. s. s. 8 तथा (for तदा).

33 ") Dr S (Gs. 4 absent) गौतमोय (for दस्योः
सर्वं). Ks V1 B1 Da Dn1. ns Ds. s. s. 8 Ts Gs M1
तथा (for तदा). — ") Ś1 गृहे वरे; B1 गृहवने (for
गृहवरे). — ") Bs Ts तदा (for तथा). V1 Bo-2. 5
Da Ds तयोवासाय (for तथा रेमे स).

34 K1 om. (hapl.) 34. — ") Ks. 5 Dn1. ns
Ds. s. 8 कुटुम्बार्थं च; V1 B Da Da. 5 Ts Gs. 5 M कुटु-
(Gs M 'कु')म्बार्थं च (Ds 'यैष') (for कुटुम्बार्थेषु).
Ks. 5 V1 Bo. 2. 5 Da Dn1. ns Ds. s. s. 8 दास्याश्च; B1. 2. 5
Da. 1. 5 T1 Gs. 5 Ms. 5 दस्योश्च; Ts G1 तस्याश्च (for
दस्योः स). — ") Dr S (Gs. 4 absent) साहाय्यमकरो-
द्भिः. — ") Das Ds [अ]वसत् (for 'सत्'). Ks Bs
Dn1. ns Ds. s. 8 वर्षाश्च; V1 B1. 5 Da Ds [5]थ वर्षान्;
Bo. 1. 5 वर्षं च (for 5थ वर्षाः). Da स तस्मिन्नवरुर्ध्वं
(sic); Dr S (Gs. 4 absent) सोवसद्वर्षमेकं वै. — ")
D1 देवराक्षसे; Ds क्षिप्रि (sup. lin. 'वि')रालये (for
शबरालये). — ") Ś1 G1 बाणमये; Ks. 5 D1. 5 'बणे;
Ks V1 Bo. 2. 5 Dn1. ns Ds. s. 1. 5 T Gs. 5 'वेध्ये; B1
'वेध्या (for 'वेध्ये'). — ") V1 B (except Bs) Da
Ds अकरोद्गौतमस्तथा (V1 'ता'); Dr S (Gs. 4 absent)
'शौतमो (Ms 'शौब्राह्मणे') रूप (Ms 'प').

35 ") K1 वक्राङ्गान्; Ks V1 B Da Dn1. ns Ds-1.
1. 5 T Gs. 5 Ms वक्राङ्गान्; Ds वक्राङ्गान्; Gs वक्राङ्गान्;

C. 12. 6301
12. 166. 37
12. 167. 191

G. 12. 6304
B. 12. 168. 37
K. 12. 167. 10

हिंसापरो घृणाहीनः सदा प्राणिवधे रतः ।
गौतमः संनिर्करणं दस्युभिः समतामियात् ॥ ३६
तथा तु वसतस्तस्य दस्युग्रामे सुखं तदा ।
अगच्छन्बहवो मासा निघ्नतः पक्षिणो बहून् ॥ ३७
ततः कदाचिदपरो द्विजस्तं देशमागमत् ।
जटी चीराजिनधरः स्वाध्यायपरमः शुचिः ॥ ३८
विनीतो नियताहारो ब्रह्मण्यो वेदपारगः ।
सब्रह्मचारी तदेभ्यः सखा तस्यैव सुप्रियम् ।

Mi. 2. 4 वक्राङ्गास् (for वक्राङ्गस्). B4 Dni. ns Ds. s. s
स च (for तु स). B1 नित्यार्थः; D4 वै नित्यं (by
transp.). Ks स चक्राङ्गाश्च नित्यं वै. —^a) Ks V1 Bo.
2. 4 Dni. ns Ds. s. s वनगोचरान् (B4 'चरे'); B1. s. s
Da बाणगोचरात् (B3. s 'रान्') (for 'गोचरे'). —^d) Ds
om. दस्युगणस्तथा. M2 om. दस्यु. Ks. s V1 Bo. s. s
Dni. ns Ds. s. s गणासु; Dr T1 Gs. s M -जनस् (for
गणस्). Ds om. from स्तथा up to र्जेण (in 36^a).

36 Ds om. up to र्जेण (cf. v. l. 35). —^a) Ks
V1 B (except B4) Da Dni. ns Ds. s. s हिंसापटुर;
T2 'रतो'; G1 'रते' (for 'परो'). M2 घृणे (for घृणा-).
—^b) Da सर्वे (for सदा). —^d) S1 Ks. 4 अयात्
(for इयात्). Dr S (Gs. 4 absent) दस्यूनां स समो-
भवत् (M2 'वेत्').

37 B4 partly damaged. —^a) B4 तथा च; Ds
तथातु; Dr S (Gs. 4 absent) त (G1 अत्रैव (for
तथा तु). —^b) Da2 दस्युग्रामो. B1 T1 तथा (for
तदा). —^c) Ks Dni. ns Ds. s. s. 7. 8 अगमन्; T2
अगच्छद् (for 'च्छन्'). K1 B1. s Ds M2 मासान्.

38 Ks om. (hapl.) 38^a-39^a. —^a) Bs Dns Ds.
s. s तद् (for तं). V1 B (except B4) Dni. ns Ds.
s. s. 8 G1 आगतः; T2 आगतं (for आगमत्). —^c)
Bo. s. s Dni. ns जटी (for जटी). B4 चीराजिनधरः;
Dr T1 Gs चीराजिनः. —^d) V1 Bo. 2 स्वाध्यायः (for
'य'). Dr S (Gs. 4 absent) निरतः (for -परमः).

39 Ks om. 39^a (cf. v. l. 38). —^a) M2 विदितो
(for विनीतो). Dr S (Gs. 4 absent) वेदशास्त्रोऽपु; Da
निरताहारो (for नियताहारो). —^b) K1 D4 ब्राह्मणो
(for ब्रह्मण्यो). Dr S (Gs. 4 absent) वेदांगानां च
पारगः. —^c) Da1 Dns तदेभ्यः (for 'इयः'). K1-4
D1. 9 ब्रह्मचारी त (D1 स) मुद्दिष्य (Ks Ds 'हेर्ष'); Dr

तं दस्युग्राममगमद्यत्रासौ गौतमोऽभवत् ॥ ३९
स तु विप्रगृहान्वेषी शुद्राभ्यपरिवर्जकः ।
ग्रामे दस्युजनाकीर्णे व्यचरत्सर्वतोदिशम् ॥ ४०
ततः स गौतमगृहं प्रविवेश द्विजोत्तमः ।
गौतमश्चापि संप्राप्तस्तावन्योन्येन संगतौ ॥ ४१
वक्राङ्गभारहस्तं तं धनुष्पाणिं कृतागसम् ।
रुधिरैणावसिक्ताङ्गं गृहद्वारमुपागतम् ॥ ४२
तं दृष्ट्वा पुरुषादाभमपध्वस्तं क्षयागतम् ।

S (Gs. 4 absent) अदृश्यत ततस्तत्र. —^d) V1 सदा
(for सखा). Ks-s V1 B Dni Ds-s. s. s सुप्रियः (B4
'वतः'); Da Dns M1. s तु (Da च; Dns स) प्रियः;
Dr T G1. 2. 5 तु (Gs स) द्विजः; M2 तु मियं (for सु-
प्रियम्). —^e) M1. s. 4 om. (hapl.) 39^a. —^f) M2 आ-
गम्य (for अगमत्). —^g) Ks. 4 T2 भवेत्; Ks V1
B Da Dni. ns Ds. s. s. s [स]वसत्; D1 [स]गमत् (for
भवत्).

40 B4 damaged. —^a) Dr Gs स तु दस्युगृहा-
न्वेषी; Gs स तु विप्रगृहान्वेषी; M1. s 'कृतान्वेषी-
—^b) Ds शुद्राभ्य (for 'भ्य'). Dr T1 Gs. s परिवर्जनः;
T2 M2 'वर्जितः' (for 'वर्जकः'). —^c) B4 Dni. ns
G1 -समाकीर्णे; Ds. s. s. 7. 8 T Gs. s M1. s. 4 -गणाकीर्णे
(for -जना'). —^d) K1 Ds G1 M2 व्यचरन्; Da
विचरन् (for व्यचरत्). K2 दिशोत् (sic); Ds -दिशः;
Dr S (Gs. 4 absent) द्विजः (for -दिशम्). S1 सर्वतो
व्यचरद्दिशं.

41 —^a) K1. s Dr. 9 T1 Gs. s M2 -गृहान् (for 'गृहे').
—^b) Ds M1-s शुद्राव (Ds विवेश) द्विजसत्तमः. —^c)
T2 G1 गौतमं (for 'मश'). B4 Da संप्राप्य (for 'सत्').
M1-s गौतमस्याभिसंप्राप्तम्. —^d) Dns संगतः; D1 सं-
गतौ (for 'तौ'). Ds तावकान्योन्यसंगतौ; Dr S (Gs. 4
absent) तावन्वोन्यं समागतौ; Ds तावन्वोन्यस्य संगतौ.

42 Dns om. 42. B4. s damaged. —^a) Ks. s
V1 Bo. s. s. s Da Dni Ds. s. s. 7. 8 T1 G1. s चक्राङ्ग-
(for वक्राङ्ग). Ks -भारहस्ते; Ks Dni Ds-4. s 'स्कन्धः';
Dr T1 Gs. s -भारहस्तः; T2 G1 -भारवाहं (for 'हस्त').
T2 G1 तु (for तं). —^b) Da1 धनुष्पाणि (for 'णि').
K1 वनागतः; Ks Dni Ds. s. s धनुष्पाणि; D1 कृता-
गमः; Dr S (Gs. 4 absent) अवस्थितं (M2 'तः') (for
कृतागसम्). —^c) D4 उपगतः; Dr T1 Gs. s उपस्थितः;
M2 उपगतः (for 'गतम्').

१६३

भीष्म उवाच ।

तस्यां निशायां व्युष्टायां गते तस्मिन्निद्रोजोत्तमे ।
निष्क्रम्य गौतमोऽगच्छत्समुद्रं प्रति भारत ॥ १
सामुद्रकान्स वणिजस्ततोऽपश्यत्स्थितान्पथि ।
स तेन सार्धेन सह प्रययौ सागरं प्रति ॥ २

— °) M₁ वेत्ति (for वेष्टि). Ks V₁ B (B₂ damaged) Da Dn₁.ns D₂.s.s.s कृतार्थो (B₁ 'र्थ')स्म्यद्य वै द्विज (B₁ 'ज:'); D₁ T G₂.s कृतार्थश्चास्म्यहं द्विज. — °) K₂ आत्मानौ; Ks V₁ B (B₂ damaged) Da Dn₁.ns D₂.s.s.s आवां हि; D₁ S (G₂.s absent) अध्वानं (G₁ 'ध्वनां') (for आत्मानं). T₂ G₁.s M₁.s यास्याव; M₂ यास्यामि (for 'व:'). — °) K₂ B₁-s.s Da Dn₁.ns D₂.s.s.s T M₂-s वसस्वाद्य; B₂ D₂ M₁ वसन्वाद्य; D₂ वसस्वाद्य; G₁ वधस्वाद्य (sic); G₂.s वसेश्वाद्य (for वसाद्येह). K₂.s Dn₂ D₂.s M₂ शर्वरी (for 'रीम्'). — After 49, K₂ D₂ ins.:

434* गौतमेन तथेत्युक्ते सुष्वाप द्विजसत्तमः ।

On the other hand, Ks V₁ B Da Dn₁.ns D₂.s.s.s ins. after 49:

435* स तत्र न्यवसद्विप्रो घृणी किञ्चिदसंस्पृशन् ।

श्रुधितदृष्टन्धमानोऽपि भोजनं नान्यनन्दत ।

[(L. 1) D₂ न्यवसन् (for न्यवसद्). B₁ कीतो (for विप्रो). B₂ घृणा (for घृणी). K₂ अथं स्पृशन्; V₁ B₁ अविस्पृशन्; D₂ असंस्पृशत् (for 'स्पृशन्'). Da ब्राह्मणो नाभिरक्षितः (for the post. half). — (L. 2) B₁ किदय-मानो; D₂.s.s छन्द° (for छन्ध°). D₂ कुरुनन्दन (for नान्यनन्दत).]

Colophon. — Sub-parvan: Śi K Da Dn₁.ns D₁-s.s आपद्धर्षः; V₁ B₂.s.s.s D₁ S (G₂.s absent) राजधर्मः. — Adhy. name: Śi K V₁ B Da Dn₁.ns D₁-s.s.s M₁-s कृतज्ञोपाख्यानं. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 154; B₂.s G₂ 166; D₂ 36; Dn₁.ns 38; D₂ 32; T G₁.s 167; M 169. — Śloka no.: D₂ 52; D₂ 53; Dn₁.ns 51; D₂ 54.

163

1 °) G₂ M₂ रजन्यां (for निशायां). °) V₁ B₂-s.s Da D₂.s T G₂.s M द्विजर्षभे; D₂ द्विजो

स तु सार्धो महाराज कस्मिंश्चिद्विरिगह्वरे ।

मत्तेन द्विरदेनाथ निहतः प्रायशोऽभवत् ॥ ३

स कथंचित्ततस्तस्मात्सार्धान्मुक्तो द्विजस्तदा ।

कांदिग्भूतो जीवितार्थी प्रदुद्रावोत्तरां दिशम् ॥ ४

स सर्वतः परिभ्रष्टः सार्धाद्देशात्तथार्थतः ।

ततः (for 'मे'). D₂ अगमद्वाडवस्तदा. — °) D₁ निष्क्रम्य. K₁ D₁.s T₁ गच्छन्. — °) D₁ T G₂.s.s M₁-s धनार्थी विचचार ह; M₁ धनार्थी वृत्तिकर्षितः.

2 °) K V₁ B₂.s.s Dn₁.ns D₁-s.s.s सामुद्रिकान्; D₁ T₁ G₂.s समुद्रगा (D₁ 'का')न्. D₂ वणिजान् (for वणिजस्). — °) B₂ damaged from पश्यत् up to सार्धे (in 2°). D₁ T₁ G₂.s द्विजः (for स्थितान्). B₁ अपि; D₂ प्रति (for पथि). — °) K₂.s V₁ B (B₂ damaged) Da Dn₁.ns D₂.s.s.s सह सार्धेन (by transp.); G₁ सा *सहसा. — °) T₂ (G₁ नगरं (for सागरं). B₁ damaged from गरं up to राज (in 3°).

3 B₂ damaged up to राज. — °) D₂ सार्धे. K₂ Dn₁.ns D₂.s.s महाराजन्. — °) B₁ कस्मिंश्चिद्वरे गिरेः. °) M₂ [ह]ह (for [अ]थ). — °) K₂ हि हतः; D₁ (sup. lin. as in text) हि हतः; G₁ न हतः; M₂ निरतः (for निहतः). G₂ भवेत् (for अभवत्).

4 °) K₂ V₁ B Da Dn₁.ns D₂.s.s.s भयात्; D₁ T₁ G₂.s M₁.s तथा; T₂ (G₁ M₂ तदा; M₂ lacuna (for ततस्). M₂ कस्मात् (for त°). K₁ corrupt. — °) K₁.s D₁.s T₂ (G₁ M भयान्; Da तथा; T₁ G₂.s ततो (for सार्धान्). K₂ D₁ T₂ M₁.s तथा; M₂ पुनः (for तदा). K₂ V₁ B Dn₁.ns D₂.s.s.s विमुक्तो ब्राह्मणस्तदा (Dn₁.ns 'था'). — °) Śi K₁.s.s D₁ किञ्चिद्भूतो; D₁ T₂ कांदिगीको; M₂ किदि; C_v कांदिग्भूतो (for कांदिग्भूतो). T₂ G₁ (inf. lin.) [s]थ जीवार्थी (for जीवितार्थी). C_u कां दिशं प्रभासी-स्याकुलः कांदिग्भूतः । ॥

5 °) K₂ Dn₁.ns D₂.s.s स तु सार्धे; D₂ सर्वतः स (by transp.); D₂ स सर्वतः; D₁ T G₂.s M₁.s स तस्य स; M₂ स तु तस्मात्. V₁ Da परिभ्रष्टः (for 'भ्रष्टः'). — °) K₂ Da D₁ M₁ सार्धो; K₂ Dn₁.ns D₂.s.s तस्माद् (for सार्धाद्). T₁ G₂.s तस्माद् (for देसात्). K₂ Dn₁.ns D₂.s.s.s तथाच्युतः; V₁

एकाकी व्यद्रवत्तत्र वने किंपुरुषो यथा ॥ ५
 स पन्थानमथासाद्य समुद्रामिसरं तदा ।
 आससाद वनं रम्यं महत्पुष्पितपादपम् ॥ ६
 सर्वतुर्कैराग्रवनैः पुष्पितैरुपशोभितम् ।
 नन्दनोद्देशसदृशं यक्षकिंनरसेवितम् ॥ ७
 शालतालधवाश्वत्थत्वचागुरुवनैस्तथा ।
 चन्दनस्य च मुख्यस्य पादपैरुपशोभितम् ।

*धनः; G₁ तदा ततः (for तदार्थतः). D₁ सार्द्धादीनो
 द्विजस्तदा; T₂ सार्थाद्देशांतरं गतः. — *) K₅ V₁ B D₁
 Dn₁.ns D₂.s.s T₂ व्यचरन्; D₁ वृद्धवन्; D₂ विच-
 रन्; D₁ T₁ G₁.s.s M व्यभ्रमन् (for व्यद्रवन्). — *)
 D₁ T₁ G₁.s कापुरुषो. K₅ om. from पुरुषो up to हे-
 शस (in 7°). B₂ damaged from यो यथा up to
 साद्य (in 6°).

6 K₅ om. 6 (cf. v. 1. 5). B₂ damaged up to
 साद्य. — *) B₁ damaged from स पन्था up to समु-
 द्र (in 6°). M₁.s पंथानं स (by transp.). Bo D₁ T
 G₁.s.s M₁.s.s समासाद्य (for अथा). M₂ अथ पंथा-
 नमासाद्य. — *) D₁ समुद्रातिसरं; D₂ भिसरं; D₁
 T G₁.s भिसुरस; M₂ भिगमं (for भिसरं). D₂
 D₁ T G₁.s.s M₁.s.s तथा (for तदा). — *) V₁
 Bo. s.s Da Dn₁.ns D₂.s.s.s दिव्यं (for महत्). B₁
 पुष्पितानां च पादपं.

7 K₅ om. up to देशस (cf. v. 1. 5). — *)
 K₁ B₂.s D₁ T G₁.s.s M₂ आग्रवणैः; K₅ यणैः (for
 वनैः). — D₂ om. (hapl.) 7°-8°. — *) M₂ नन्दनो-
 धान. (for देश-). K₁.s B₂ D₂.s T G₁.s.s M
 सं-
 मितं (for स्रष्टारं).

8 D₂.s om. 8^{abcd} (for D₂, cf. v. 1. 7); V₁
 reads the same on marg. — *) Some MSS. साल-
 (for शाल). K₂.s द्रव्यस्थः; V₁ वरा; B₁.s.s
 वरा; D₁ चवाच्यं (for चवाचस्थः). K₅ Dn₁.ns
 D₂.s.s.s शालैस्तालैस्तमालैश्च. — *) K₅ विवागुर; K₅
 Da Dn₁.ns Da.s कालागुर; Dn₁ D₂.s कालागुर; D₁
 T₁ G₁.s शृङ्गागुर; M स्वचागुर; Cv विचागुर-
 (gloss: विद्या तिमिणी) (for स्वचागुर). B₁ स्वजा-
 तकरणैस्तथा; T₂ G₁ लिङ्गुवैः पनसैस्तथा. — *) D₁ चम-
 नस्य (sic) (for चन्द). S₁ K₁.s B₁ D₁ तु (for
 च). — *) D₂ om. from दपे up to वदना (in 9°).
 — *) D₂ गिरिपृष्ठेषु (for प्रस्थेषु). D₁ T₁ G₁

गिरिप्रस्थेषु रम्येषु शुभेषु सुसुगन्धिषु ॥ ८
 समन्ततो द्विजश्रेष्ठा चल्गु कूजन्ति तत्र वै ।
 मनुष्यवदनास्त्वन्ये भारुण्डा इति विश्रुताः ।
 भूलिङ्गशकुनाश्चान्ये समुद्रं सर्वतोऽभवन् ॥ ९
 स तान्यतिमनोज्ञानि विहंगाभिरुतानि वै ।
 शृण्वन्सुरमणीयानि विप्रोऽगच्छत मौतमः ॥ १०
 ततोऽपश्यत्सुरम्ये स सुवर्णसिकताचिते ।

C. 12. 6328
 B. 12. 169. 11
 K. 12. 169. 11

सर्वेषु; G₂ lacuna (for रम्येषु). — *) B₁ damaged
 from भेषु up to श्रेष्ठा व (in 9^{ab}). S₁ K₂.s D₁.s
 शुभेषु च; K₁ lacuna; K₅ V₁ Bo. s.s D₂ Dn₁.ns
 D₂.s.s.s तेषु तेषु; D₁ शुभेषु सु; D₁ G₂ M सुखेषु
 सु- (D₁ G₂ स) (for शुभेषु सु). T G₁.s सुखेषु
 सुखगंधेषु.

9 D₂ om. up to वदना (cf. v. 1. 8). B₂ dam-
 aged up to श्रेष्ठा व. — *) S₁ K₂.s वस्वकूजन्ति; K₁
 V₁ Bo. s.s D₁ वसु कूजन्ति; K₅ Dn₁.ns D₂.s.s.s
 तत्रा (D₂.s 'त्र'कूजन्ति; B₂ 'त्रा'कूजन्ति; T₂ फसु कूजन्ति
 (for वसु कूजन्ति). K₅ V₁ B D₂ Dn₁.ns D₁.
 s.s.s वै तदा; D₂ तत्र इ (for तत्र वै). — *)
 K₁ स्वम्यो; K₅ V₁ B D₂ Dn₁.ns D₁-s.s.s T₁
 G₁.s M चान्ये; T₂ G₁ चान्या (for स्वम्ये). — *)
 K₂.s D₂ Dn₁.ns D₂.s.s मेरुण्डा; B₁ भारुण्डा; M₂
 भारुण्डा (hypermetric) (for भारुण्डा). B₁ D₂ इव
 (for इति). — *) S₁ K₁ D₂ भुङ्गिग; K₂ D₁ तु-
 ल्यिग; D₁ उद्गातः; D₁ T G₁.s.s M₁.s.s उद्गातः;
 M₂ उद्गातः (for भूलिङ्ग). — *) K₂.s V₁ B D₂
 Dn₁.ns D₂-s.s.s T G₁.s.s M सा (T₂ G₁ स) समुद्रा-
 (for समुद्रं). K₅ Dn₁.ns D₂.s.s सर्वतोऽभवन्; V₁
 सर्वतोऽभवन्; T₂ G₁ संनतोऽभवन् (for सर्वतोऽभवन्).

10 *) D₂ सुखानि (for स तानि). K₅ तामति-
 (for ताम्यति). B₁.s D₂ जति; D₂ जति (for
 जति). — *) K₁-s D₁.s.s T₁ G₁ विहंगानां (K₁.s
 'नि); K₅ B₁ Dn₁.ns D₂.s.s.s T₂ G₁.s M विह-
 गानां; V₁ Bo. s.s Da विहंगानि (Da 'नि). K₁
 महाति (for कृतानि). B₁ च (for वै). — *) D₂
 G₁ स; D₂ च (for सु). — *) D₁ T₁ G₁.s ततो
 (for विप्रो). K₅ T₂ M गच्छति; Bo. s [s] गच्छत
 (for अगच्छत). D₂ गतो विप्रो गीतमः.

11 *) K₁ [s] गच्छत; M₂ गच्छत् (for गच्छत्).
 S₁ K₂.s D₁ सुवर्णस; K₅ Dn₁.ns D₂.s.s M₂ सुर-

C. 12. 6328
I. 12. 169. 12
K. 12. 168. 11

देशभागे समे चित्रे स्वर्गोदेशसमप्रभे ॥ ११

श्रिया जुष्टं महावृक्षं न्यग्रोधं परिमण्डलम् ।

शाखाभिरनुरूपभिर्भूषितं छत्रसंनिभम् ॥ १२

तस्य मूलं सुसंसिक्तं वरचन्दनवारिणा ।

दिव्यपुष्पान्वितं श्रीमत्पितामहसदोपमम् ॥ १३

तं दृष्ट्वा गौतमः प्रीतो मुनिकान्तमनुत्तमम् ।

मेघं सुरगृहप्रख्यं पुष्पितैः पादपैर्वृतम् ।

भ्येषु; V1 B Da Ds सुरस्ये वै; D1 T G1.2.8 M1-8 सुरस्ये व (for सुरस्ये स). —^b) B1 damaged from सुवर्ण up to न्यग्रोधं (in 12^b). Ks सुवर्ण; M4 सुवर्ण- (for सुवर्ण). K1-सिकतामिता; K2.4 D1-सिते; T1 Gs-सिकतां च ते; M4-सिकतायिते (for-सिकतायिते). —^c) Ś1 K2.4 D1.1 देशे; D4 दश- (for देश-). Ks V1 B (B1 damaged) Da Dn1. ns D2.3.5.8 देशे समे सुखे चित्रे (Da चैव). —^d) B1 D1 स्वर्गोदेशे; B2 Da Dn1 Ds स्वर्गदेश; D1 स्वर्गोप- (sic); D4 स्वर्गदेश- (for स्वर्गोदेश-). Ks V1 B (B4 damaged) Da Dn1. ns D2.3.5.8 समे नृप (for-समप्रभे).

12 B4 damaged up to न्यग्रोधं. V1 reads 12-15 on marg. —^a) B2 damaged from श्रिया up to न्यग्रोधं (in 12^b). Ds श्रेयो- (for श्रिया). D1 T G1.2.8 M युक्तं (for जुष्टं). Dn1 समावृक्षं; T2 G1 द- शाय (for महावृक्षं). —^b) B1 D1 T1 G2.8 न्यग्रोध- K1-4 D1.4.9 अतिमंडलं; Ks वसु; B4 वसु; Dn1. ns D2.3.8 च सु (for परि). —^c) M1 अनुकूल- भिर (for-रूपाभिर). —^d) Ks V1 Bo-2.8 Da Dn1. ns D2.3.5.8 भूषितं; D1 T1 G2.8 संवृतं; T2 G1 M शोभितं (for भूषितं). Ds T1 Gs छत्रमंडलं; G2-संनिभैः (for-संनिभम्).

13 V1 reads 13 on marg. —^a) K1 सुसंसिक्तो; Ks V1 B Da Dn1. ns D2.3.5.7.8 T G1.2.5 च संसि- क्तं; M1-8 संप्र; M4-संसिक्तं (for सुसं). —^b) K2.4 D1 om. 13^b-14^c. —^d) Ś1 K1.2.8 Bo.1.3-5 Dn1. Dns D2-4.8 सभोपमं; B2 lacuna; Ds-गृहो (for-सदो).

14 K2.4 D1 om. 14^{abc} (cf. v. l. 13). V1 reads 14 on marg. —^a) Ś1 D4 तद् (for तं). B4 damaged from प्रीतो up to विशत् (in 14^c). —^b) Ks Bo.5 Dn1 D2.3.8 मुनिः; B1 Da दृष्टः; Dns D1 T

तमागम्य मुदा युक्तस्तस्याधस्तादुपाविशत् ॥ १४

तत्रासीनस्य कौरव्य गौतमस्य सुखः शिवः ।

पुष्पाणि सद्युपस्पृश्य प्रववावनिः शुचिः ।

ह्लादयन्सर्वगात्राणि गौतमस्य तदा नृप ॥ १५

स तु विप्रः परिश्रान्तः स्पृष्टः पुण्येन वायुना ।

सुखमासाद्य सुष्वाप भास्करश्चास्तमभ्यगात् ॥ १६

ततोऽस्तं भास्करे याते संख्याकाल उपस्थिते ।

G1.2.8 M मनः (for मुनि-). —^a) Ds मन्थं; Ds मन्थे (for मेघं). Ś1 K1 सुरगिरिः; Ks-नर- (for-गृह-). Ds-प्रख्यं; Ds-प्रख्यं (for-प्रख्यं). —^b) K1 पासनैर् (sic) (for पादपैर्). Ks Ds युतं; Gs-धृतं (for दृष्टम्). —^c) Ks V1 B (B1 damaged) Da Dn1. ns D2.3.5.7.8 T2 G1.2 M त (G1 स) मासाद्य (for-गम्य). —^d) B2 damaged from पाविशत् up to प्रववा (in 15^d).

15 B2 damaged up to प्रववा. V1 reads 15 on marg. —^a) Gs तस्य (for तत्र). Ds [आ]सीनस्य (for-नस्य). Ks V1 Bo.1.2.3.5 Da Dn1. ns D2.3.8 कौरव्य; Ds पुनः (submetric) (for कौरव्य). —^b) Bo.5 शिवः सुखः (by transp.); Ds शिवः सखः; D1 T1 G1.2.8 M नराधिप; T2 जनाधिप. —^d) T2 प्रतिवात्यनिः; G1 प्रववात्यनिः (for प्रववावनिः). Ks B Da Dn1. ns D2.3.5.8 T2 M2.8 शुभः; V1 ततः; G1 शुभं; M1.8 शिवः (for शुचिः). —^c) M1-8 om. 15^c. —^d) D1 T G1.2.8 M4 तस्य (for सर्व-). Ds प्रह्लादयन्सर्वगात्रं. —^e) G1 नराधिप (for तदा नृप).

16 ^a) D4 तु (for तु). D1 T1 G2.8 स्पृष्टः (for विप्रः). B4 damaged from परिश्रान्तः up to याते (in 17^a). K1 सुविश्रान्तः; Ks Dn1. ns D2.3.8 प्रकांतः; V1 Bo-2.8 Da Ds श्रमार्तः सन् (B2 तंशः); Ds तदा श्रान्तः (for परिश्रान्तः). —^b) D1 T1 G2.8 विप्रः; M2 स्पृष्टा (for स्पृष्टः). Ś1 वारिणा (for वायुना). —^c) B1-2 D2.3.8 सुस्वाप. —^d) T2 [आ]द्यम् (sic) (for [अ]द्यम्). K2-5 V1 Bo-2.8 Da Dn1. ns D2-4.7.8 T1 G2.8 अभ्यगात्; M1 अत्यगात् (for अभ्य-).

17 B4 damaged up to याते. —^a) D1 T G1.2.8 M प्राप्ते (for याते). —^b) V1 Da Ds उपागते (for उपस्थिते). —^c) Ś1 D1 स्वभवात्; B1 शुभ- वनं (sic) (for स्व-). —^d) Ś1 K1.2.8 D1 पितामहः; Ks स गौतमः; D2.3 स जगोत्तमः (hypermetric);

आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात्स्वगोत्तमः ॥ १७

नाडीजङ्घ इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः सखा ।

बकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसंभवः ॥ १८

राजधर्मेति विख्यातो भूवाप्रतिमो भुवि ।

देवकन्यासुतः श्रीमान्विद्वान्देवपतिप्रभः ॥ १९

मृष्टहाटकसंछन्नो भूपणैर्कसंनिभैः ।

भूषितः सर्वगात्रेषु देवगर्भः श्रिया ज्वलन् ॥ २०

तमागतं द्विजं दृष्ट्वा विस्मितो गौतमोऽभवत् ।

क्षुत्पिपासापरीतात्मा हिंसार्थी चाप्यवैक्षत ॥ २१

राजधर्मोवाच ।

स्वागतं भवते विप्र दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मे गृहम् ।

अस्तं च सविता यातः संध्येयं सम्पुपथिता ॥ २२

मम त्वं निलयं प्राप्तः प्रियातिथिरनिन्दितः ।

पूजितो यास्यसि प्रातर्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २३

C. 12. 6341
B. 12. 169. 24
K. 12. 168. 26

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

Dns Da खगोत्तमः; Ds नृपोत्तम (for खगोत्तमः).

18 Bz damaged. — ") T G1.2.5 M नाडीजङ्घ (for नाडी). — V1 reads 18^a-19^a on marg. — ") V1 ब्रह्मणो दयितः (by transp.). Da2 ब्राह्मणः. Bz (marg. as in text) स वा; Da1 T1 G2.5 सदा (for सखा). — ") S1 बकराजः; Bz lacuna; T1 G2.5 कुरराजं (for बकराजो). K1 D1 महाप्राज्ञः; G2 "प्राज्ञ. — ") D1 T G1.2.5 M कश्यपस्य.

19 V1 reads 19^a on marg. — ") Ds [ज]ति- (for [ह]ति). Bz damaged from ति विख्यातो up to हाटक (in 20^a). — ") Da2 विभुः (for भुवि). — ") S1 K2.4 D1 -पतिः; K1 -स्वतिः (sic); D1 -युतः; M1 -वृत्तः (for -सुतः). Ms श्रीमन्. — ") K1 विद्या; G1 विद्या (for विद्वान्). Ms एव (for देव). K1 प्रति प्रभुः; Ks Ds -प्रतिप्रभः; Ks Bs M1 -समप्रभुः; V1 Bo-3 Da Dn1. ns Ds. s. 7. 5 T G1.2.5 Ms. 5 -सम-प्रभः; Ds -सुतप्रभुः; Ms -समः प्रभः (for -प्रतिप्रभः).

20 Bz damaged up to हाटक. — ") Ks D1 वृष्टः; Ks Ds तप्तः; Ks वृष्टः; Ds वृष्ट- (for वृष्ट). Bz -संपन्नो (for -संछन्नो). Ks Dn1. ns Ds. 5 मृषा-भरणसंपन्नो; V1 Bo-3. 5 Da Ds. 5 मृष्टा (Bz [orig.] श्रेष्ठा; Bsm दृष्ट्वा)भरणसंपन्नो (Bz 'वृष्टोर्'). — ") Bo. s. 5 -स (Bs -सं)प्रभैः (for -संनिभैः). S1 K1.4 D1 भूपणैरप्यलङ्कृतः. — ") Bz सर्वशास्त्रेषु; Bz D1 T1 G1. 2. 5 M1. 5 'देहेषु; Ds 'देवैस्तु; T2 M2 'देहेषु; M2 'देहेषु (for 'शास्त्रेषु). — ") T1 G1. 5 Ms देवगर्भः; M2 देवगर्भः; M2 देवगर्भ- (for देवगर्भः).

21 ") V1 Bo. 1. 5-5 Da Ds समागतं (for समा). |

Ks. 5 Bs Dn1. ns Ds-4. 1-5 T1 G2. 5 M खगं; V1 Bo. 1. 5. 5 Da Ds स तं (for द्विजं). Bz स तं समागतं दृष्ट्वा. — ") Ks V1 B Da Dn1. ns Ds. s. 5 transp. विस्मितो and गौतमो. — ") Ds क्षुत्पिपासा. Ks Dn1. ns Ds. 5. 5 -परितापता (for -परीतापता). — ") Bz damaged from हिंसार्थी up to दिष्ट्या (in 22^a). Ks D1 T1 G2. 5 हिंसार्थ (Ks 'र्य'). Ks Dn1. ns Ds. 5. 5 चाभ्यवै (Ks Ds. 5 'वै)क्षतः; V1 B (Bz damaged) Ds. 7 T G1. 2. 5 M चैनमै (Bz चैनमै; D1 चैनमी-; M1. 5 चैनमै)क्षतः; Da चैनमैक्षत (for चाप्यवै).

22 Bz damaged up to दिष्ट्या. D1 T G1. 2. 5 बक (for राजधर्मा). — ") Ks V1 B (Bz damaged) Da Dn1. ns Ds. 7 G2 M1-3 भवतो (for 'ते'). — ") Bz प्राप्तोसि (for 'तोऽसि). K1 D1 T G1. 2. 5 M गृहान्.

23 ") Ks स मे (for मम). — ") D1 T2 G2 प्रियो-तिथि (T2 'मि)र्. D1 T1 G2. 5 अनुत्तमः (D1 'मं); T2 G1 M2 अरिहम (M2 'मः); M1. 5. 5 इह द्विज (M2 'जः). — ") V1 Bo. s. 5. 5 Da2 Ds वास्यते; Da2 'ते; Ds 'सि (for 'सि). Ks प्रीतो; V1 Bo-2. 5 Da Ds विप्रः; D1 T G1. 2. 5 M सुखं (for प्रातर).

Colophon om. in Da; Dns Ds Gs. 5 absent. — Sub-parvan: S1 K Dn1. ns D1-2. 5 आपद्धर्मै; V1 Bz. 4 D1 T G1. 2. 5 M राजधर्मै. — Adhy. name: S1 Ks. 4. 5 V1 B Dn1. ns D1-5 M2 कृतप्रोपाकवाचं. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 156; B2 161; B3 166; Dn1 39; D2 33; T G1. 5 168; G2 167; M 170. — Sloka no.: Da1 Dn1. ns D2 35; D2 22.

१६४

G. 12. 6342
B. 12. 170. 1
K. 12. 169 1

भीष्म उवाच ।

गिरं तां मधुरां श्रुत्वा गौतमो विस्मितस्तदा ।

कौतूहलान्वितो राजन्नाजधर्मानैश्च ॥ १

राजधर्मोवाच ।

भोः कश्यपस्य पुत्रोऽहं माता दाक्षायणी च मे ।

अतिथिस्त्वं गुणोपेतः स्वागतं ते द्विजर्षभ ॥ २

भीष्म उवाच ।

तस्मै दत्त्वा स सत्कारं विधिदृष्टेन कर्मणा ।

शालपुष्पमयीं दिव्यां वृत्तीं समुपकल्पयत् ॥ ३

भगीरथरथाक्रान्तान्देशान्गङ्गानिषेवितान् ।

ये चरन्ति महामीनास्तांश्च तस्यान्वकल्पयत् ॥ ४

वह्निं चापि सुसंदीप्तं मीनांश्चैव सुपीवरान् ।

स गौतमायातिथये न्यवेदयत् काश्यपः ॥ ५

भुक्तवन्तं च तं विप्रं प्रीतात्मानं महामनाः ।

ऋमापनयनार्थं स पक्षाभ्यामभ्यवीजयत् ॥ ६

ततो विश्रान्तमासीनं गोत्रप्रश्रमपृच्छत ।

164

1 ^a) B₄ damaged from गिरं up to विस्मित (in 1^b). — ^b) D₁ विस्मितस् (for विस्मि). Ś₁ K₂.s B₄ तथा (for तदा). D₁ T G₁.s.5 विस्मितो गौतमस्तदा; M विस्मितो धर्मपुरुषः. — ^c) B₂ damaged from कौतूह up to राजधर्मोवाच (in 2). K₂.s D₁ कुतूहलान्वितो. G₁ राजा (for राजन्).

2 K₁ om. 2^a-3^b with the ref. B₁ राजोवाच; B₂ damaged. — ^a) Ś₁ K₂-s D₁.s कश्यपस्य तु पुत्रोऽहं; V₁ Bo.s D₄.s भो भोः (D₄ अहो) का (V₁ D₄ कश्यपस्य); B₁ D₂s D₁ T₁ G₁.s.5 M₁.s.4 भोः काश्यपस्य पुत्रः; T₂ भोः काश्यपस्य च पुत्रोऽहं (hypermetric). — ^b) D₄.s.1 T G₁.s.5 M मम (for च मे). — ^c) D₁ T G₁.s M सती त्वं च; G₂ सखि त्वां च (for अतिथिस्त्वं). K₂ G₁.s गुणोपेतं. — ^d) K₂ द्विजर्षभः; K₅ D₂ D₁.ns D₂.s.8 द्विजोत्तम (D₂ 'मः; D₂ 'माः) (for द्विजर्षभ).

3 K₁ om. 3^a (cf. v. 1. 2). Ś₁ K₂.s D₂ D₁.s.1.5 T G₁.s.5 M^{om}. the ref. — ^a) B₄ तस्य (for तस्मै). M₄ नत्वा (for दत्त्वा). D₂ च; T₂ G₁ सु- (for स). — ^b) B₄ damaged from शाल up to समु (in 3^d). Ś₁ सखः; K₁ मालां; K₂.s Bo.s D₂s D₁.s T₂ G₁.s M सखः; K₂ श्रत- (for शाल). — ^d) K₄ V₁ B₂.s D₅ वृषीं; B₂ वृषीं; M₂.s वृषीं (for वृषीं). D₂ कल्पयेत्. K₁.s.5 D₁.ns D₂-s.8 T₂ G₁ वृषीं वै (K₁ वृषीं वै; D₂ वृषीं वै; T₂ G₁ पृथिवीं) समकल्पयत्; B₁ वृषीं समकल्पयत्.

4 K₁ om. (hapl.) 4. G₁ om. 4-5. — ^a) D₁ M₄ भागीरथः. K₂ B₁.s.5 D₁.ns D₂-s.8 रथाक्रान्त- (for 'क्रान्तान्). — ^b) D₄ अंग- (for राज्ञा-). — ^c) B₂ damaged from ये up to मीनां (in 5^b). D₄ वरंति (for च). — ^d) V₁ Bo.1.s D₂ D₄.s.7 T G₁.s M तस्योप- (Bo 'व-); D₂ (orig.) तस्यान्व- (for तस्यान्व-). D₁ M₂ कल्पयेत्. D₂ (sup. lin.-s) तस्यै तस्मै प्रदत्तवान्.

5 G₁ om. 5 (cf. v. 1. 4). B₂ damaged up to मीनां. — ^a) D₄ चापि; D₁ T G₂.s M चैव (for चापि). K₁ स्वसंदीप्तं; D₂ स्वयं दीप्तं; D₁ समुदीप्तं (for सु-संदीप्तं). — ^b) K₅ V₁ Bo.-s.5 D₂ D₁.ns D₂.s.8 चापि (for चैव). D₂ सुपीवरान्; D₄ [उ]पकल्पयत् (for सुपीवरान्). — ^c) K₂ कश्यपः; K₂ Bo.s.5 D₁.ns D₂.s.8 कश्यपि; B₂ कश्यपि; T G₂.s M तदा (M₁-s प्रिया; M₄ तद्) समुपकल्पयत्.

6 ^a) D₁ T G₁.s.5 M ततस्तुतं (for भुक्तवन्तं). — ^b) K₂ महामनः; K₂ B₂.s D₁.ns D₂.s.8 तपाः; G₁ 'त्मनः (for 'मनाः). — ^c) Bo D₂ च (for स). D₁ S (G₂.s absent) ऋमापनयनार्थं च (D₁ G₂ हि). — ^d) B₁ समवीजयत्; D₄ जप्य.

7 ^b) T₂ G₁ गोत्रं (for गोत्र-). D₁ T G₁.s.5 वृत्तम् (for 'प्रश्नम्). — ^c) K₁ जगदीव् (for सोऽज-). — ^d) K₂.s D₂s D₂-s.8 ब्रह्म; D₁ ब्रह्मा (for ब्राह्म). Ś₁ D₂ ब्राह्म नाम्बद्; K₂.s D₁ ब्राह्मणानां; D₁ T G₁.s.5 M ब्राह्मणोऽसीति (for ब्राह्म नाम्बद्). K₂ उदाहरन्; D₂ उदीरयत्. K₁ ब्राह्मणान् च हरत्; V₁ B D₂ ब्रह्म नाम्बद्बुदी (Bo.s.5 D₂ 'दै'रयत्).

सोऽब्रवीद्वैतमोऽस्मीति ब्राह्म नान्यदुदाहरत् ७
 तस्मै पर्णमयं दिव्यं दिव्यपुष्पाधिव्यासितम् ।
 गन्धाढ्यं शयनं प्रादात्स शिष्ये तत्र वै सुखम् ॥ ८
 अथोपविष्टं शयने गौतमं बकराद् तदा ।
 पप्रच्छ काश्यपो वाग्मी किमागमनकारणम् ॥ ९
 ततोऽब्रवीद्वैतमस्तं दरिद्रोऽहं महामते ।
 समुद्रगमनाकाङ्क्षी द्रव्यार्थमिति भारत ॥ १०
 तं काश्यपोऽब्रवीत्प्रीतो नोत्कण्ठं कर्तुमर्हसि ।
 कृतकार्यो द्विजश्रेष्ठ सद्रव्यो यास्यसे गृहान् ॥ ११
 चतुर्विधा ह्यर्थगतिर्बृहस्पतिमतं यथा ।

8 ") B₂ damaged from पर्ण up to पविष्टं (in 9^a). S₁ D₁ M_{1.2} वर्णमयं; K₁ पद् (sic) (for पर्ण). — ^b) D₄ बृह्याधि (for पुष्पाधि). G₂ M₂ व्यासितं. V₁ B_{0.1.2.3} D₄ D₅ प्रीतात्मा स (D₄ च) महामताः. — ^c) D₁ गंधाढ्ये (for 'ज्य'). — ^d) K₁ 2.4 V₁ B_{0.1.2.3} D₄ D_{2.3.4.5} शिष्ये; D₁ शिष्ये (for शिष्ये).

9 B₂ damaged up to पविष्टं. — ^a) B₄ D₄ सुखोपविष्टं; D₁ corrupt (for अधोप). B₁ damaged from पविष्टं up to तदा (in 9^b). S₁ K_{1.2} D_{1.2} शयितं (for शयने). — ^b) K_{4.5} D_{4.5} D_{1.2.3} D_{2.3} अमराद् (for बक). D₁ T G_{1.2.3} M_{1.2.3} गौतमं वाक्यमब्रवीत् (G₂ 'वित्तमः'); M₂ पप्रच्छागमनं प्रति. — M₂ om. 9^{ad}. — ^c) D₄ T₂ G₁ गौतमं; D₁ T₁ G_{2.3} काश्यपिद् (for 'पो'). — ^d) V₁ B_{0-2.3} D₄ D_{4.1} T G_{1.2.3} M_{1.2.3} किमागमनमिष्युत.

10 ") B₄ स (for तं). — ^b) T₂ G₁ [5] मि (for इह). — ^d) M₁₋₃ इह (for इति). M₂ चागतः (for भारत).

11 ") K₂ D₂ काश्यपो. D₁ T G_{1.2.3} M प्रीत्या (for प्रीतो). K₁ तं काश्यपिः संप्रीतो (submetric). — ^b) V₁ नोत्कण्ठातुमिहाहसि. — ^c) M₂ न युक्तं सागरे वानं. — ^d) D₄ वास्यते. B₄ गृहं; M₁ अवान् (for गृहान्).

12 ") B₂ damaged from चतुर up to कर्म (in 12^d). B₄ damaged from धा ह्यर्थे up to मत्तं (in 12^b). K₂ corrupt; K₃ D_{1.2.3} D_{4-4.5} ह्यर्थे.

पारंपर्यं तथा दैवं कर्म मित्रमिति प्रभो ॥ १२
 प्रादुर्भूतोऽस्मि ते मित्रं सुहृत्त्वं च मम त्वयि ।
 सोऽहं तथा यतिष्यामि भविष्यसि यथार्थवान् ॥ १३
 ततः प्रभातसमये सुखं पृष्ठाब्रवीदिदम् ।
 गच्छ सौम्य पथानेन कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १४
 इतस्त्रियोजनं गत्वा राक्षसाधिपतिर्महान् ।
 विरूपाक्ष इति ख्यातः सखा मम महाबलः ॥ १५
 तं गच्छ द्विजमुख्य त्वं मम वाक्यप्रचोदितः ।
 कामानमीप्सितांस्तुभ्यं दाता नास्त्यत्र संशयः ॥ १६
 इत्युक्तः प्रययौ राजन्गौतमो विगतक्लमः ।

C. 12. 6358
B. 12. 170. 17
K. 2. 169. 17

विद्विद्; D₁ ह्यर्थे गतिद् (for ह्यर्थगतिद्). — ^b) D₁ om. बृहस्पति. V₁ B₁ D₄ D₄ मतिद् (for मत्तं). — ^c) K₁ पारंपर्यं (for पारंपर्यं). D₂ देवं. D₄ पारंपर्यक्रमो दैवं; D₁ T G_{1.2.3} M मित्रं विद्या (M भाव्यं) द्विष्यं च. — ^d) K₂ B_{4.5} D_{1.2.3} D_{4.5} काश्यं मैत्रम् (for कर्म मित्रम्). D₁ T G_{1.2.3} M बुद्धिभ्रेति बुधेप्सिता (M_{2.3} 'धैः स्मृतं').

13 K₂ om. 13. — ^a) G₁ प्राणभूतो (for प्रादुर्भूतो). — ^b) D₄ मयि त्वयि; D₁ T G_{1.2.3} M मह- (G₁ 'हो') त्तं (for मम स्वयि). — ^c) D₄ चरिष्यामि (for यति). — ^d) D₁ भविष्यामि; M_{1.2} 'यति' (for 'यसि'). D₂ om. (hapl.) from यथार्थे up to यसि (in 14^d). K₁ [अ] यथार्थवान्; D₄ यथार्थवान्.

14 D₂ om. 14 (cf. v. 1. 13). — ^b) K₂ पृष्ठो; D₄ D₄ T₂ इष्टा; G₁ स्पृष्टा (for पृष्टा). — ^c) D₄ सौम्य गच्छ (by transp.). S₁ D₁ सौम्य. — ^d) D₁ भविष्यति.

15 ") B₂ damaged from योजनं up to इति (in 15^a). — ^d) B₂ damaged from सखा up to प्रचोदितः (in 16^b).

16 16^{ab} is damaged in B₂. — ^b) K₂ B₂₋₃ D₄ D₂ D_{2.3.4.5} स महाकव- (for मम वाक्य). K₂ D₄ प्रचोदितः; D₂ D_{2.3} 'प्रचो' (for 'प्रचो'). — ^c) M₂ कामान् (sic) (for कामान्).

17 ") S₁ D₁ उक्त्वा (for उक्तः). — ^b) V₁ विगत-ज्वरः; B₂ 'कदा' (for 'क्लमः'). — ^c) D₁ कस्यापि;

C. 12. 8372
B. 12. 171. A
K. 12. 170. A

तत्त्वं ब्रूहि न मीः कार्या विश्रमस्व यथासुखम् ॥ ४

शौतम उवाच ।

मध्यदेशप्रसूतोऽहं वासो मे शबरालये ।

शूद्रा पुनर्भूम्यां मे सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ५

भीष्म उवाच ।

ततो राजा विमृशे कथं कार्यमिदं भवेत् ।

कथं वा सुकृतं मे स्यादिति बुद्धान्वचिन्तयत् ॥ ६

अयं वै जननाद्रिः सुहृत्स्य महात्मनः ।

(for किंनोत्रा). Ms. ब्रह्मणी (for ब्रा). —^a) Bo. 2. s. 5 Da1 Ds एवं मे; B1 तन्मे (for तत्त्वं). G1 हि नः (for न मीः). G1 कार्यं (for कार्या). —^a) K1. s. 5 Dn1. ns Da. s. 5. 5 विश्रमस्व; Ds विश्रमस्वं (for विश्रमस्व). Ds यथा सुखी. V1 Bo. 2. 5 Da1 मयि विश्वास-मेहि (Bs. 5 "व" च (Bs हि)).

5 Das om. 5 (of. v. 1. 1). —^a) K1 D1. 5 मध्य-देशे (for "देश"). —^a) Ś1 K2. 4 D1 च (for मे). Ds विबिरालये (for शबरालये). —^a) T2 G1 पुनश्च (for "पुनश्च"). Da1 मे (for मे). D1 पुनश्च भार्या शूद्रा मे.

6 Das om. 6 (of. v. 1. 1). T1 G2. 5 M om. the ref. —^a) Ś1 K2. 4 V1 B (except B1) D1 विमृशे; T2 विमृशेरन्; G2 न विमृशे (hypermetrio) (for विमृशे). —^a) Ds. 7 T1 G1. 2. 5 M स्वाम्ने (by transp.). T2 कथं वा सुकृतस्यास्मै. —^a) T2 G1 राजा (for शूद्रा). K1 D1 G2 M व्य (D1 स्व; Ms ह्य) चितयत् (K1 Ms "यन्"; V1 B (Bs. 4 damaged) D1 T2 G1 विचिन्तयन्; Da1 विचारयन् (for [अ]न्वचिन्तयत्).

7 Das om. 7 (of. v. 1. 1). Bs. 4 partly damaged. —^a) Dns reads from अयं up to मामा (in 8^b) on marg. Ds स्वयं (for अयं). K2. 5 V1 B Da1 Dn1. ns Da. s. 7-9 S (Gs. 4 absent) जन्मना (for जननाद्). —^a) K1. 2. 4 यस्य; D1 अस्य (for तस्य). K1 lacuna for महात्मनः. —^a) K2 कश्यपेन (for का). D1 S (Gs. 4 absent) महात्मना (for ममान्तिकम्).

8 Das om. 8 (of. v. 1. 1). Dns reads up to मामा on marg. —^a) Bo. 2. 5 transp. तस्य and प्रियं. —^a) G1 मित्रतः (for आश्रितः). Gs Ms तदा (for सदा). —^a) B1 ततो (for आता). Bs Da1 G1 बाधवाद् (for "वद्"). Da1 चान्ये (for चासौ). —^a) Bo. 2. 5 सखा च हृदयं मम; D1 S (Gs. 4 absent) सखा चैव प्रियो मम.

संप्रेषितश्च तेनायं काश्यपेन ममान्तिकम् ॥ ७

तस्य प्रियं करिष्यामि स हि मामाश्रितः सदा ।

आता मे बान्धवश्चासौ सखा च हृदयंगमः ॥ ८

कार्त्तिक्यामद्य भोक्तारः सहस्रं मे द्विजोत्तमाः ।

तत्रायमपि भोक्ता वै देयमसौ च मे धनम् ॥ ९

ततः सहस्रं विप्राणां विदुषां समलंकृतम् ।

स्नातानामनुसंप्राप्तमहत्क्षौमवाससाम् ॥ १०

तानागतान्द्विजश्रेष्ठान्विरूपाक्षो विशां पते ।

9 Das om. 9 (of. v. 1. 1). B1 partly damaged. —^a) V1 B Da1 D1 S (Gs. 4 absent) अयं (for अयं). —^a) K2 D1 वै (for मे). K2 Bo Da1 द्विजोत्तमाः; B2 द्विजातयः (for द्विजोत्तमाः). Ds सहस्रं द्विजसत्तमाः. —^a) B2 भोक्तारो (for भोक्ता वै). K2 Dn1. ns Ds. s. 5 T2 G1 च; D1 T1 G2. 5 M तु (for वै). —^a) Ms om. च. Ms तद्वत् (for मे धनम्). — After 9, K2 V1 B Da1 Dn1. ns Da. s. 5. 5 ins.:

439* स चाद्य दिवसः पुष्पो ह्यतिथिश्चायमागतः ।
संकल्पितं चैव धनं किं विचार्यमतः परम् ।

[(L. 1) V1 B (Bs damaged) Da1 Dn1 Ds. s. 5 अतिथिश्च (for ह्यतिथिश्च). V1 Bs Dns अयतः; B1 ममागतः (hypermetrio) (for आगतः). — (L. 2) Ds न मे तिलं (for चैव धनं). Bo. 2. 5 Ds ना कार्यम् (for विचार्यम्).]

10 Das om. 10 (of. v. 1. 1). —^a) Da1 कदाचिद् (for सहस्रं). —^a) K1 D1 समलंकृतं. —^a) K2 उपसंप्राप्तम्; B1 अर्थसं; Ds समनु; D1 T G1. 2. 5 अनुलिसानां (T2 "तु विप्राणां" (for अनुसंप्राप्तम्). —^a) K2. 5 V1 Bo. 2. 5 Dn1. ns Ds. s. 5. 5 सुमहत्; B1 अहत्; Da1 G2 महतां; Ds महार्हः (for अहत्). Da1 -वाससं. D1 corrupt.

11 Das om. 11 (of. v. 1. 1). —^a) B1 ततो गतान्; Ms तानागतान् (for तानागतान्). Ś1 द्विजान्-द्राव; K1 द्विजान्द्रावा; K2 D1 द्विजान्द्रावा (for द्विज-श्रेष्ठान्). —^a) Da1 विरूपाक्षो (for "क्षो"). V1 Bo. 2. 2. 5 Da1 Ds महामते; B1 "मतिः (for विशां पते). —^a) G1 यथाहं (for "हं").

12 Das om. 12 (of. v. 1. 1). Ds om. 12^a. B2 partly damaged. —^a) Ś1 D1 Ms हृदयः; K2 Ds

यथार्हं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ११
 वृक्षस्तेषां तु संन्यस्ता राक्षसेन्द्रस्य शासनात् ।
 भूमौ वरकुथास्तीर्णाः प्रेष्यैर्मरतसत्तम ॥ १२
 तासु ते पूजिता राज्ञा निषण्णा द्विजसत्तमाः ।
 व्यराजन्त महाराज नक्षत्रपतयो यथा ॥ १३
 ततो जाम्बूनदाः पात्रीर्वज्राङ्गा विमलाः शुभाः ।
 वराभपूर्णा विप्रेभ्यः प्रादान्मधुघृताप्लुताः ॥ १४

इत्यस्य; V1 Bo. 5 Da1 Dn1. ns Ds. 8 वृक्षस्य; M4 सत्यस्य (for वृक्षस्य). Da1 विन्यस्ता; T2 G1 सद्यस्ता (for संन्यस्ता). —^a) Ś1 (also as in text) Ks. 8 B4 Dn1. ns D1. 2. 8 Gs वरकुथास्तीर्णाः; V1 Bo. 8 चैव कुथा (for वरकुथा). —^d) Ds प्रेष्यैर् (for प्रेष्यैर्). Ks Ds भरतसत्तमाः (Ks 'मः).

13 Das om. 13 (cf. v. l. 1). B2 partly damaged. —^a) V1 Bo. 1. 8 Da1 Ds तत्र (for तासु). —^b) V1 B1 Da1 Ds T G1. 8 M2. 8 द्विजपुंगवाः; Ds 'नन्दनाः (for 'सत्तमाः). — After 13^{ab}, Ks V1 B Da1 Dn1. ns Ds. 8. 8 ins. :

440* तिलवर्मोदकेनाथ अर्चिता विधिवद्विजाः ।
 विश्वेदेवाः सपितरः सामयश्चोपकल्पिताः ।
 विक्रिता पुष्पवन्तश्च सुप्रचाराः सुपूजिताः ।

[(L. 1) Ds वृण- (for त्रि-). B1. 2. 8 Da1 अर्चिता (for अर्चिता). B2 विधिवद्विजाः (for विधिवद्विजाः). — (L. 2) Da1 सामयश्च (for सामयश्च). Ds नापि (for चोप-). — (L. 3) Ks विक्रिताः; B2 विक्रिताश्च (hyper-metric) (for विक्रिताः). Dns पुष्पवन्तश्च (for 'वन्तश्च). Ds सुप्रचार- (for 'राः).]

—^a) Ks व्यराजत; M4 व्यभ्राजत (for व्यराजन्त). B1 महाराजन्; B2 सदा राजन् (for महाराज). —^d) M नक्षत्राणीव सत्ये.

14 Das om. 14 (cf. v. l. 1). —^a) Ks V1 B Da1 Dn1. ns Ds. 8. 8 जाम्बूनदीः (for 'दाः). K1 D1 M1. 8 पात्रा; T2 G1 M2. 8 पात्र्यो (for पात्रीर्). —^b) Da1 विज्राङ्कः; Ds वज्राङ्गीर्; Gs वज्राङ्गा (for वज्राङ्गा). Ds om. from विमला up to सदा (in 15^d). K1 विमला (for 'लाः). ☞ Ca: वज्राङ्गाः हीरक-
 खण्डिताः । ☞ —^c) ☞ Cv: वराभं सुप्रम् । ☞ —^d) V1 B1 Da1 D1 S (Gs. 4 absent) दक्षि- (for मधु-). K (except K1) V1 Bo. 1. 2-8 Ds. 8. 8 T2 -वृद्धताः;

तस्य नित्यं तथापाढ्यां माध्यां च बहवो द्विजाः ।
 ईप्सितं भोजनवरं लभन्ते सत्कृतं सदा ॥ १५
 विशेषतस्तु कार्त्तिक्यां द्विजेभ्यः संप्रयच्छति ।
 शरद्वयपाथे रत्नानि पौर्णमास्यामिति श्रुतिः ॥ १६
 सुवर्णं रजतं चैव मणीनथ च मौक्तिकम् ।
 वज्रान्महाधना ह्यर्थाजिनराक्त्वान् ॥ १७
 रत्नराशीन्विनिक्षिप्य दक्षिणार्थे स भारत

Dns -वृत्तान्सुताः (for -वृत्ताप्लुताः)

15 Das om. 15 (cf. v. l. 1, 14). B2 partly damaged. —^a) Ks तथापाढ्यां; Ks Dn1. ns Ds. 8. 8 सदा; V1 Bo. 8. 8 Da1 अर्थाः; Ds सदा खाद्यं; D1 S (Gs. 4 absent) ह्यमावास्याम् (for तथापाढ्यां). —^b) D1 S (Gs. 4 absent) आषाढ्यां (for माध्यां च). B2 रूप (for द्विजाः). Da1 माध्यां च द्विजसत्तमाः. —^c) Ks भोजनं (for 'न-). D1 S (Gs. 4 absent) ईप्सितं भोजनं श्रेष्ठं. —^d) Dns लभन्ते (for लभन्ते). V1 B (B2 damaged) Da1 Ds T2 G1 M2. 8 सत्कृताः (M4 'तस्य) (for 'तं). Ds तदा; Ds ततः; D1 S (Gs. 4 absent) तथा (for सदा).

16 Das om. 16 (cf. v. l. 1). B2 damaged. —^a) V1 Bo विशेषतश्च; Ds 'वस्तु (for 'तस्तु). —^b) Ś1 D1. 8 M1. 8 स (D1 तु) संप्रयच्छति (for संप्र-). —^c) Ds चाद्यानि (for रत्नानि). —^d) Da1 स्मृतिः (for श्रुतिः).

17 Das om. 17 (cf. v. l. 1). —^a) K1 सौवर्णं (for सु-). Bo. 8. 8 Ds चापि; B1. 2 Da1 चापि (for चैव). —^b) B2 मानरत्नं; D1 मणिनाथं; Ds (sup. lin. as in text) मणीमथ (for 'नथ). Ks अन्वय (for अथ च). Ks Dn1. ns Ds. 4. 8 मौक्तिकान्; Da1 'कः (for 'कम्). —^c) Gs वज्रं (for वज्रान्). G1 M2 महा (M4 'ह) सनाद्य (for 'धनाद्य). Ds वज्रं महाधनं चापि. —^d) V1 B Da1 Ds. 8. 8 T2 Gs वैदूर्या-
 जिन (D1 'दिन) रांकवान् (Ds 'कंवकान्); M2 वैदूर्या-
 न्वानरांकवान्.

18 Das om. 18 (cf. v. l. 1). B2. 4 partly damaged. —^a) Ks रत्नराशीर्; V1 Bo. 1. 8 Da1 'राक्षि; Ds 'राक्षीन् (for 'राक्षीन्). D1 S (Gs. 4 absent) रत्न-
 वंति च वात्राणि. —^b) V1 B1. 8 Ds महाधनाः (for स
 भारत). Da1 D1 S (Gs. 4 absent) दक्षिणार्थं (Da1 'वो)

C. 12. 638
 B. 12. 171. 20
 K. 12. 170.

C. 12. 678R
R. 12. 171. 21
K. 12. 170. 20

ततः प्राह द्विजश्रेष्ठान्विरूपाक्षो महायशः ॥ १८
गृहीत रत्नान्येतानि यथोत्साहं यथेष्टतः ।
येषु येषु च भाण्डेषु भुक्तं वो द्विजसत्तमाः ।
तान्येवादाय गच्छध्वं स्ववेश्मानीति भारत ॥ १९
इत्युक्तवचने तस्मिन्नाक्षमेन्द्रे महात्मनि ।
यथेष्टं तानि रत्नानि जगृहुर्ब्राह्मणपर्षभाः ॥ २०
ततो महाहस्ते सर्वे रत्नैरभ्यर्चिताः शुभैः ।
ब्राह्मणा मृष्टवसनाः सुप्रीताः स्म तदाभवन् ॥ २१

महायशः. —^a) Dr T1 Gs दृष्या (for ततः). —^a)
Ks V1 Da1 Dn1. ns Ds. s. s महायशः (for "यशः").

19 Das om. 19 (of. v. l. 1). —^a) Ks. s Bo
Gs Ms गृहीत; M1. s गृह्णतु (for गृहीत). Ds गृ-
हीत रत्नमुत्सृजानि. —^a) T2 एषु केषु; G1 येषु केषु
(for येषु येषु). Ks भोज्येषु; Ds पात्रेषु (for भाण्डेषु).
—^a) Dr S (Gs. s absent) भुक्त (G1 कृत) वंतो द्विजो-
त्तमाः. —^a) D1 मध्ये वादाय (for तान्ये). Ds गच्छध्वं
(for गच्छध्वं). Ds गृहीत्वा तानि गच्छध्वं. —^a) Dns
रत्नवेश्मानी (hypermetrio); Ds वेष्टमासीत्; G1 वेष्टमा-
निति (for स्ववेश्मानी). V1 B1 Da1 Ds स्वानि (Ds
मुनि-) वेष्टमानि वै द्विजः (B1 Ds "जाः"); Ds स्वस्ववे-
ष्टमनि भारत.

20 Das om. 20 (of. v. l. 1). —^a) V1 B1. s
Da1 Ds इत्युक्तवचि ते (Da1 वै) तस्मिन्. —^a) D1
राक्षसेन्द्रो (sic). Ds तयात्मनि (for महा). —^a)
Ds तत्र (for तानि). V1 B (except B4) Da1 Ds
भाण्डानि (for रत्नानि). Ms यथेष्टकानि रत्नानि. —^a)
Da1 ब्राह्मणपर्षभः; D1 भरतपर्षभाः; Dr T1 Gs. s M
ब्राह्मणास्तदा (M1. s. s "था"); T2 G1 ते द्विजपर्षभाः.

21 Das om. 21 (of. v. l. 1). Bz. s partly dam-
aged. —^a) Ks. s. s B4 Dn1. ns Ds. s. s महाहस्ते;
V1 B1. s Da1 Ds यथाहं (for महाहस्ते). Ks Ds ते
रत्नैः; Dr T2 Gs. s तैस्तेन; T1 Gs Ms ते रत्नैः; M1.
s. s तैस्तेन (for ते सर्वे). Bo. s. s ततो यथा महाहस्ते.
—^a) Ks Ds सर्वैर; B1 ब्रह्मैर; Ds lacuna (for
रत्नैर). Ds अभ्यर्चिताः; M1. s चाभ्यर्चिताः (for अभ्य).
T2 शुभाः (for शुभैः). —^a) Ds ब्राह्मणा मृष्टवसनाः.
—^a) Ks सुप्रीताः (for सुप्रीताः). K1 Dr T1 Gs स;
Bo. s. s तु; Ms च (for स). V1 B1 Da1 Ds तस्य
ते; Gs सुमुदः (for स तदा). Ks Dn1. ns Ds. s. s

तनन्तात्राक्षसेन्द्रश्च द्विजानाह पुनर्वचः ।
नानादिगामतात्राजत्राक्षसान्प्रतिषिध्य वै ॥ २२
अद्यैकदिवसं विप्रा न वोऽस्तीह भयं कश्चित् ।
राक्षसेभ्यः प्रमोदध्वमिष्टो यात माचिरम् ॥ २३
ततः प्रदुदुवुः सर्वे विप्रसंघाः समन्ततः ।
गौतमोऽपि सुवर्णस्य भारमादाय सत्वरः ॥ २४
कृच्छ्रात्समुद्रहन्वीर न्यग्रोधं समुपागमत् ।
न्यपीदच्च परिश्रान्तः क्लान्तश्च क्षुधितश्च ह ॥ २५

ततो; Dr T1 Gs मुदा (for तदा).

22 Das om. 22 (of. v. l. 1). Bz. s partly dam-
aged. —^a) S1 Ks D1 ह्य (for तान्). S1 Ks D1
राक्षसेन्द्रस्तान्; K1. s V1 B1 Da1 Ds. s. s "द्वः स (Ks
"द्वः स); Bo. s. s "द्वोसौ; Dr S (Gs. s absent)
"प्रस्तु. —^a) V1 B1 Da1 सुवर्णस्य (for पुनर्वचः). Ds
पुनराह चक्षुःश्रुता. —^a) Ks. s V1 B (Bz damaged)
Da1 Dn1. ns Dr. s. s. s M नानादेशा V1 Da1 Ms. s
"देशा; D1 "विश"गतात्राजन्; Dr T Gs. s. s नाना-
देशा (T2 "स"गतात्राजा. —^a) V1 B1. s Da1 राक्षसः
(for "सान्). K1 प्रतिषिध्य; V1 B Da1 "गृष्टा (for
"षिध्य). Ds च (for वै). Dr S (Gs. s absent)
ब्राह्मणा (M1-s राक्षसा ननुमान्य वै (M1 च).

23 Das om. 23 (of. v. l. 1). —^a) Ks. s V1
B Da1 Dn1. ns Ds. s. s अद्यै (Da1 "ये"कं; Ds अद्यै-
कं; T2 G1 अद्य वै; M1. s. s अद्यैक (for अद्यैक).
Dr S (Gs. s absent) प्राप्ता (for विप्रा). —^a) Bz
गतः (for कश्चित्). M1. s याति नित्यं समाहिताः. —^a) M1. s
om. 23^a-24^b. —^a) B1 राक्षसेन्द्रः (for "सेभ्यः). Dns
T2 प्रमादध्वम् (for प्रमो). —^a) Dns याति (for
यात).

24 Das M1. s om. 24^a (of. v. l. 1, 23). —^a)
D1 विष्टसंघः (sic) (for विप्रसंघाः). Ds समागताः; Ms
सहस्रशः (for समन्ततः). —^a) M1. s धनं सर्वं (for
सुवर्णस्य). —^a) Dr T1 Gs. s Ms सत्वरं (for "रः").
M1. s समुपादाय सत्वरः.

25 Bz. s damaged. —^a) K1 समुद्रहन् (for
"हन्). Bo. s. s Da Ds भारं; B1 Dr S (Gs. s absent)
वीरो; Ds वेगान्; Ds वीरो; Ds lacuna (for वीर).
Ks. s Dn1. ns Ds. s. s कृच्छ्रात्समुद्रहन्भारं (Ks "वीरं").
—^a) K1 समुपागमत्; V1 B1 Da Ds M1. s "ब्रह्म";

ततस्तमभ्यगाद्राजत्राजधर्मा स्वगोत्तमः ।
 स्वागतेनाभ्यनन्दच्च गौतमं मित्रवत्सलः ॥ २६
 तस्य पक्षाग्रविक्षेपैः क्लृप्तं व्यपनयत्स्वगः ।
 पूजां चाप्यकरोद्धीमान्भोजनं चाप्यकल्पयत् ॥ २७
 स भुक्तवान्सुविश्रान्तो गौतमोऽचिन्तयत्तदा ।
 हाटकस्याभिरूपस्य भारोऽयं सुमहान्मया ।
 गृहीतो लोभमोहादौ दूरं च गमनं मम ॥ २८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

Bo. s "विशान् (for "गमन्). — " Bo s श्वमीदृच्;
 B1 श्वामीदृच् (for "व्यपी"). S1 K2.4 Da D1 पर-
 क्लृप्तः (for "श्रान्तः). — " S1 K2.4 Da D1 श्रान्तश्च;
 Ds प्रकृतः. T2 G1 श्रान्तश्च (for क्लृप्तश्च). Ks Dns
 ns Ds. s च सः; B1 तदा (for च ह).
 26 B2 partly damaged. — " S1 K2.4 D1
 अन्वयाद्; V1 Bo. s Ds जावजन् (for अन्वयाद्). Da
 ततस्तमभ्यगाद्राजत्राजन् (sic). — " Ks स्वगोत्तमाः. V1
 B1.2 Da राजधर्माद्यैः (B1. s "य") गौतमं. — " Ks. s Das
 Dns ns Ds. s. s T2 G1 [अ]भि (Das T2 G1 [अ]भ्य).
 नन्दश्च (Ks "दन्"; Das "द") (for [अ]भ्यनन्दच्). Ks
 वै (for च). — " B1 D1 मित्रवत्सलं (for "वत्सलः).
 Ds गौतमं विप्रवत्सलं.

27 " Ds पक्षस्य; Ds पक्षातिः (for पक्षाग्रः). T2
 -विक्षिप्तैः (for -विक्षेपैः). — " B1 T2 G1 श्रमः; Ds
 क्लृप्तं (for क्लृप्तं). Dr G2 M1.2 वक्कः (for खगः). — " M2
 पूजाश्च (for पूजां). K1 अपि; K2.4 चाप्य; Ds
 Da वापि; Dr S (Gs. s absent) वैच (for वापि).
 Bo. s तस्य (for धीमान्). — " V1 B1.2 Da Ds
 [अ]नु (B1 Da "न्व") कल्पयन्; Dr T2 G1.2 M2.4 यथा
 विधि (for [अ]प्यकल्पयन्). — After 27, Ds ins.:

441* निष्पन्नः शयने तस्मिन्पर्यन्तस्य दुष्टधीः ।

On the other hand, after 27, Dr S (Gs. s absent)
 ins.:

442* ततस्तौ संविदं कृत्वा खगेन्द्रद्विजसप्तमी ।

न्यपीदतां महाराज न्यमोघे विपुले तथा ।

गौतमश्चिन्तयामास राज्ञी तस्य समीपतः ।

[T G1.2. s om. line 2. — (L. 2) Ms तदा (for
 तथा).]

न चास्ति पथि भोक्तव्यं प्राणसंधारणं मम ।
 किं कृत्वा धारयेयं वै प्राणानित्यभ्यचिन्तयत् ॥ २९
 ततः स पथि भोक्तव्यं प्रेक्षमाणो न किंचन ।
 कृतघ्नः पुरुषव्याघ्र मनसेदमचिन्तयत् ॥ ३०
 अयं वक्कपतिः पार्श्वे मांसराशिः स्थितो मम ।
 इमं हत्वा गृहीत्वा च यास्येऽहं समभिद्रुतम् ॥ ३१

G. 12. 64C.2
 B. 12. 171. 35
 K. 12. 170. 34

28 Dr S (Gs. s absent) om. 28^{ab}. — " Ka
 om. sv. S1 K1 स विश्रान्तो; B1 सुविश्रान्तो (for सुवि-
 श्रान्तो). Ds भुक्तवान्नेव विश्रान्तो. B2 partly dam-
 aged in 28^{cd}. — " Ks D1 [अ]पि रूपस्य; Ds
 [अ]भिरूपस्य (for [अ]भि). * Ca: अभिरूपस्य शुद्ध-
 स्य । * — " Gs स (for सु). B2 M2 मम (for
 मया). — " Ks Bo. s. s Dns ns Ds. s मोहाभ्यां;
 Ds मोहादि (for मोहादौ). — " B1 दूर्णं (for दूरं).
 D1 [अ]गमनं (for गमनं).

29 " K1 तस्मात्ति; Das न चापि (for न चास्ति).
 Ds om. चास्ति. Ds om. (hapl.) from भोक्तव्यं up
 to पथि (in 30^a). — " D1 प्राणसंधारणे (for "धारणे").
 K1 समः; V1 B (B2 damaged) Da Ds हि नः; Dr
 S (Gs. s absent) कथित् (for मम). — " B1 धार-
 येहं (for "येयं"). B2 Da किं कृत्वाहं धारयेयं; Dr S
 (Gs. s absent) किं कृत्वा (M1. s कुर्मि) सुकृतं हि स्याद्
 (T2 Gs हि स्याद्; M1. s किं स्याद्; M2 मे स्याद्). — " Ds
 [अ]भिक्षितयन् (for [अ]भ्यचिन्तयत्). Dr S (Gs. s
 absent) इति चित्तपरोभवत्.

30 Da om. up to पथि (cf. v. l. 29). — " K1
 B2 प्रेक्षमाणो; Ks Dns प्रेक्षमाणो (Dns "जे"); V1
 B1.2 Da Da. s. s S (Gs. s absent) पश्यमाणो (for प्रेक्ष-
 माणो). — " Dr T2 G2. s पुरुषव्याघ्रो (for "व्याघ्र").
 — " V1 B1.2 Da Ds [ए]तद् (for [इ]दम्). Ks
 अक्षितयन् (for "यन्").

31 " T2 वक्कपतिः (for "पतिः). — " Dns ns
 Ds. s. s M1. s. s महान् (for मम). Dr T G2. s मांस-
 राशिचितो महान्; M2 "काक्षिस्थितो महान्. — B2 om.
 31^{cd}. — " Ks इहं; B2 दूर्णं (for इमं). Dr S
 (Gs. s absent) [अ]स्य (for च). — " V1 Bo. s. s

१६६

भीष्म उवाच ।

अथ तत्र महार्चिष्माननलो वातसारथिः ।

तस्याविदूरे रक्षार्थं स्वमेन्द्रेण कृतोऽभवत् ॥ १

स चापि पार्श्वे सुष्वाप विश्वस्तो बकराट् तदा ।

कृतमस्तु स दुष्टात्मा तं जिघांसुरजागरत् ॥ २

ततोऽलातेन दीप्तेन विश्वस्तं निजघान तम् ।

निहत्य च मुदा युक्तः सोऽनुबन्धं न दृष्टवान् ॥ ३

स तं विपक्षरोमाणं कृत्वाभावपचत्तदा ।

तं गृहीत्वा सुवर्णं च ययौ द्रुततरं द्विजः ॥ ४

ततोऽन्यसिन्गते चाह्नि विरूपाक्षोऽब्रवीत्सुतम् ।

न प्रेक्षे राजधर्माणमथ पुत्रं स्वगोत्तमम् ॥ ५

स पूर्वसंध्यां ब्रह्माणं वन्दितुं याति सर्वदा ।

Da चाल्ये मांसमिवो द्रुतं (Da1 'मं'); Da चाल्याम्बाव-
सचं द्रुतं; Dr T1 Gs मांसं चाल्ये इति प्रभो; T2 G1.2
M चाल्ये (M1.4 [अ]चाल्ये) मांसमि (G1 इ)ति प्रभो.

Colophon om. in G1; damaged in B1.4; Dns
Ds Gs.4 absent. — Sub-parvan; Ś1 K Da Dn1 ns
Dr-4.9 आपद्धर्म; V1 Dr S (G1 om.; Gs.4 absent)
राजधर्म. — Adhy. name: Ś1 K V1 Bo.2.2 Da Dn1.
ns D2.2.2.9 कृतप्रोपाख्यानं; D1 कृतप्रापगमनं; M2
कृतप्रोपाख्याने गौतमधनलाभः. — Adhy. no. (figures,
words or both): Bs Gs 169; Da1 38; Dn1 41;
Ds 35; T1 Gs.2 170; M 172. — Śloka no.:
Da1 Dn1 35; Dns 42; Ds 34.

166

1 Bo om. the ref. B1 om. 1^a-2^b (with ref.).
— " Ds तस्य (for तत्र). — " K1 कंकालो (for
जमकलो). Gs वायु- (for वात-). — " D4 तस्या-
पि दूरे; M2 'विदूरे (for 'रे). — " V1 B2 Da
Ds बर्केन्द्रेण (for स्वमेन्द्रेण). T2 भवेत्.

2 B1 om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). V1 reads 2-4 on
marg. — " B2 Da विश्वस्तो (for सुष्वाप). — " B2
सुष्वाप (for विश्वस्तो). — " Ks Ds स तु (by
transp.); V1 च स; Dr T G1.2 M2 तु सु. — " D4
विजिघांसुर (for तं जिघां). Ś1 Ks.2 Dn1.
ns Dr-2.2 अथाग्रतः; K1 अथाग्रतः; Ks B1.2.2 Da
अजाग्रतः; Bo.2.2 Ds 'ग्रतः; Ds 'ग्रजः; T2 M
'गरीत्; G1 'गरत् (for 'गरत्).

3 V1 reads 3 on marg. — " Dn1 तदा (for
ततो). Ks-4 Bo.2.2 D4 लोभेन; Ks Dn1 ns Ds.
2.2 दीप्तेन; Ds [s]ग्राननः; T2 चातेन; M2 [s]न्व-
केन (for ऽकालेन). Ks D2.2.2 [अ]कालेन; Dns

लोभेन (for दीप्तेन). — " Dr T1 Gs.2 M2 स सुतं;
T2 G1 M1-2 संसृतं (for विश्वस्तं). V1 विश्वघातकः;
Da1 न जिघातनं (sic); D1 निजमानतं (for निजघान
तम्). — " Ks Ds तं निहत्य; Ds निहत्य तु (for
'तु च). Ks युक्ते; Dn1 युतः (for युक्तः). — " D4
Ś1 K1.2.2 सोऽनु (K1 'ब)बन्धे; Ks साऽनुबन्धे; Ds पञ्चा-
होर्ष (for सोऽनुबन्धं). Ś1 K2.2 दृष्टवान् (for दृष्ट').
⊗ Cn: अनुबन्धं पापदोषम् । ⊗

4 V1 reads 4 on marg. — " Dns कृत्वाभावः;
D1 कृत्वाभम्; Ds कृतप्रो (for कृत्वाभावः). Ds.2 [अ]व-
पत्तत् (for 'वत्). Da कृत्वा चाभावदीपयत्. — After
4^{ab}, Ks Ds ins.:

443* पकाक्षं मक्षयित्वा च कृतप्रः पापपूरुषः ।

जगाम त्वरया राजन्स्वयं कृतकृत्यवत् ।

— " T2 G1 तद् (for तं). Da स (for च). Dr
स तं गृहीत्वा स्वर्णं च. — " D4 Dr T2 Gs द्रुततरं; G1
अति (for द्रुत). V1 Da Ds ततः; B1 भवः; Ds
द्विजाः (for तं द्विजः). — Dr T1 Gs.2 ins. after 4: T2
G1 M after 5^{ab}:

444* ततो दाक्षायणीपुत्रं नागतं तं तु भारत ।

विरूपाक्षश्चिन्तयन् नै हृदयेन विदूयता ।

[(L. 1) M1.2.2 वंशु (for ततो). T2 'मृनुः; G1
'सुनुर् (for 'पुत्रं). M2 आगतं (for ना). M1.2 तत्र न
तदा (for तं तु भारत). — (L. 2) T2 G1 चिन्तयानो
(for 'यन्ने).]

5 " K1 V1 Bo Ds त्वह्निः; B1 'ह्निः; B2 त्वन्ने;
D1 चादि; Dr T1 Gs.2 M1.2.2 [s]प्वह्निः; T2 G1
प्वह्निः; M2 [s]प्वह्नि (for चाह्नि). — " Dns सुतं
(for सुतम्). — After 5^{ab}, T2 G1 M ins. 444*.
— " K1.2 प्रेक्षे; V1 B1.2 Da Da.2.1 T G1.2.2 M

मां चादृष्ट्वा कदाचित्स न गच्छति गृहान्स्वगः ॥ ६
उमे द्विरात्रं संध्ये वै नाभ्यगात्स ममालयम् ।
तस्मान्न शुष्यते भावो मम स ज्ञायतां सुहृन् ॥ ७
स्वाध्यायेन विद्युक्तो हि ब्रह्मवर्चसवर्जितः ।
तं गतस्तत्र मे शङ्का हन्यात्तं स द्विजाधमः ॥ ८
दुराचारस्तु दुर्बुद्धिरिह तैर्लक्षितो मया ।
निष्क्रियो दारुणाकारः कृष्णो दस्युरिवाधमः ॥ ९
गौतमः स गतस्तत्र तेनोद्विग्नं मनो मम ।

पुत्र शीघ्रमितो गत्वा राजधर्मनिवेशनम् ।
ज्ञायतां स विशुद्धात्मा यदि जीवति माचिरम् ॥ १०
स एवमुक्तस्त्वरितो रक्षोभिः सहितो ययौ ।
न्यग्रोधं तत्र चापश्यत्कङ्कालं राजधर्मणः ॥ ११
स रुदन्नगमत्पुत्रो राक्षसेन्द्रस्य धीमतः ।
त्वरमाणः परं शक्त्या गौतमग्रहणाय वै ॥ १२
ततोऽविदूरे जगद्गुर्गौतमं राक्षसास्तदा ।
राजधर्मशरीरं च पक्षास्थिचरणोज्झितम् ॥ १३

C. 12. 6416
B. 12. 172. 14
K. 12. 171. 81165

पश्ये (for प्रेक्षे). Ds अधर्माणाम्. —^d) Ds य गौतमं
(for स्वगोत्तमम्).

6 ^a) Ms संध्यं. —^b) V1 B1.2 B2 D1.2.1 T
G1.2.5 M निष्यदा (for सर्वदा). — After 6^a, Ds
ins.:

445 * अपरां चैव मां ब्रह्मावाति स विहंगराद ।

— Ks om. 6^a-7^a. —^a) S1 Ks V1 B1 D1.2 Ts
G1.2 च दृष्ट्वा; B2 Da त्वदृष्ट्वा; B1 damaged; Dn1
ns Ds दारदृष्ट्वा; Ds M दृष्ट्वा (for दारदृष्ट्वा). —^d)
Ms गच्छति स (for न गच्छति). B1 damaged; Dn1
ns Ds-4.2 गृहं स्वगः; Ds T G1.2.5 M स्वगोत्तमः
(for गृहान्स्वगः).

7 Ks om. 7^a (cf. v. l. 6). —^a) K1 ततो (for
इमे). K1 V1 B1.2.2.2 द्विरात्रः; Ks Dn1 ns Ds.2
4.2.2 द्विरात्रिः; B2 Da द्विरात्रे; B1 damaged; Ds
दे रात्रिः (for द्विरात्रं). Ks संध्यौ; Ds संध्ये. B2 Da
च (for वै). Ds T G1.2.2 M द्विरात्रमुभयोः संध्योः
(Ms-4 'ध्ये). —^b) S1 Da D1.2 नाभ्यागात्स; Ds T
G1.2.2 Ms.4 नाभ्यगच्छन् (for 'गात्स'). G2 तमाकथं
(for ममा). Ms.5 नाभ्य (Ms 'भ्या') गच्छति नो गृहं.
—^d) Ds T G1.2.2 Ms.2.2 सं- (for स). Ks महान्
(for सुहृन्).

8 ^a) S1 स्वाध्यायेन (for 'येन'). B1 damaged;
B2.4 Da विद्युक्तो; Ts G1 विद्यीनो (for विद्युक्तो).
—^b) Ks om. वर्चस. Ms.2 विद्यीनो ब्रह्मवर्चसा. —^c)
K1 T G1.2.2 M स गतः; Ks B1 Ds.2.2.2 तत्रतः;
B1 damaged; Dn1 ns तत्रतः; Ds स ततः (for
तं गतः). B1 संका मे (by transp.). — Dns om.
8^a-10^a. —^d) Ds स दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). S1 Ks 4
D1 च; Ds तं (for स).

9 Ks-4 D1 (all hapt.) Dns om. 9 (for Dns, cf.

v. l. 8). V1 reads 9 on marg. —^a) B1.2.5 जग-
त्चारम् (for दुरा). K1 B1.2 D1.2.1 Ts G2 स; B1.5
Da T1 G1.2 M सु- (for सु). Ds स दुर्बुद्धिदुराचार.
—^b) S1 lacuna for लक्षितो मया. Ds लक्षितो. —^c)
B1 damaged from विद्यो up to शीघ्र (in 10^a).
K1.2 V1 Dn1 Ds.2.2 निष्क्रियो; B1 विष्क्रियो; B2.2
Ds विक्षयो (for निष्क्रियो). Ms दारुणाचारः. —^d)
K1 Ds.2.2 Ts G1.2 Ms.2 सुहो; Ms.2 कृष्णे (for
कृष्णे).

10 Dns om. 10^a (cf. v. l. 8). B1 damaged up
to शीघ्र. —^a) Ds गौतमः. K1 B1 सं- (for स).
D1 मनसु (for गतसु). —^b) Ds मतो (for मनो).
—^c) Ds शीघ्रं पुत्र (by transp.). G2 ततो (for इतो).
—^d) Ds निवेशने. —^e) Ds ज्ञायतां. —^f) B1
damaged from दि जीवति up to तत्र (in 11^a).

11 B1 damaged up to तत्र. —^a) K1 रक्षोन्धैः
(for 'भिः'). B1 सहिता. — For the portion of
the text from 11^a up to the end of the adhy.,
Dn T G1.2.2 M subst. a passage given at the end
of the adhy. —^b) Ds न्यग्रोधे (for 'धे'). Ds.2
तत्स (for तत्र). Ks वा; Ks Ds सोपश्यत् (for 'चा').
—^d) Ds पक्षास्थि (for कङ्कालं).

12 ^a) D1 दृष्ट्वा (for 'ह'). B1 damaged from
जगम up to जगद्गु (in 13^a). B2 सुतो; Ds पुत्र
(for पुत्रो). —^b) Ds प्रहरणाय (hypermetric)
(for 'ग्रह').

13 B1 damaged up to जगद्गु. —^a) V1 B1-
Da Ds संगृह्य (for जगद्गु). —^b) Ks गौतमो. V1
B1 राक्षसः; Ds राक्षसाः. —^c) Ds तु (for च).
—^d) Ks चरणाजितं; Ks 'नोतिरितं; D1 'नोतिरितं; Ds
'नोतिरितं (for 'नोतिरितम्').

C. 12. 6416
B. 12. 172. 14
K. 12. 165. 51/52/

तमादायाथ रक्षांसि द्रुतं मेरुव्रजं ययुः ।
राज्ञश्च दर्शयामासुः शरीरं राजधर्मणः ।
कृतघ्नं पुरुषं तं च गौतमं पापचेतसम् ॥ १४
रुदो राजा तं दृष्ट्वा सामात्यः सपुरोहितः ।
आर्तनादश्च सुमहानभूतस्य निवेशने ॥ १५
सस्त्रीकुमारं च पुरं बभूवास्वस्थमानसम् ।
अथाब्रवीन्नृपः पुत्रं पापोऽयं बध्यतामिति ॥ १६
अस्य मांसैरिमे सर्वे विहरन्तु यथेष्टतः ।
पापाचारः पापकर्मा पापात्मा पापनिश्चयः ।
हन्तव्योऽयं मम मतिर्भवद्भिरिति राक्षसाः ॥ १७
इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसा घोरविक्रमाः ।

नैच्छन्त तं भक्षयितुं पापकर्मायमित्युत ॥ १८
दस्यूनां दीयतामेष साध्वय पुरुषाधमः ।
इत्युच्युस्तं महाराज राक्षसेन्द्रं निशाचराः ॥ १९
शिरोमिश्र गता भूमिभूचू रक्षोगणाधिपम् ।
न दातुमर्हसि त्वं नो भक्षणायास्य किन्विषम् ॥ २०
एवमस्त्विति तानाह राक्षसेन्द्रो निशाचरान् ।
दस्यूनां दीयतामेष कृतघ्नोऽद्यैव राक्षसाः ॥ २१
इत्युक्ते तस्य ते दासाः शूलमुद्गरपाणयः ।
छित्त्वा तं खण्डशः पापं दस्युभ्यः प्रददुस्तदा ॥ २२
दस्यवश्चापि नैच्छन्त तमतुं पापकारिणम् ।
क्रव्यादा अपि राजेन्द्र कृतघ्नं नोपभुञ्जते ॥ २३

14 " D₁ तद् (for तम्). Da च (for [अ]य).
— " K₁ श्रुतं (for द्रुतं). B₂ damaged from मेरु
up to गौतमं (in 14'). Da₁ ततः (for ययुः). — " B₁
राज्ञि (for राज्ञश्च). D₁ s दर्शयामासुः. — Da₁
om. 14'. — " K₂ राजधर्मिणः. — " K₁ कृतघ्न-
B₂ damaged from कृतघ्नं up to नभूत (in 15').
S₁ K₂ पुरुषं (for पुं). S₁ K₂ s D₁ s चापि; K₁
तात (for तं च). — " Da₁ कृतघ्नः; D₂ क्षयमं (for
गौतमं). K₁ Bo. s D₁ s पापचेतनं; K₂ D₁ s D₂
s s कारिणं (for 'चेतसम्).

15 B₂ damaged up to नभूत. — " B₂ damaged
from सामात्यः up to नाद (in 15'). — " B₂ ना-
दस्य; Da नादस्तु (for 'श्च). — " Da₁ निवेशनं.

16 " Da पुरुषं (for च पुरं). — " Da₁ नृपं
(for नृपः). B₁ पुत्र. — " K₂ D₂ गौतमो (for
पापोऽयं).

17 " V₁ B Da D₂ प्रमोदं (B₁ 'द)तु (for विह-
रन्तु). B₂ damaged from द्रुतः up to सेन्द्रेण (in
18'). — " B₂ damaged from त्मा पाप up to
राक्ष (in 18'). K₂ D₁ s D₂ s पापसाधनः (for
'निश्चयः).

18 B₂ damaged up to राक्ष. B₄ damaged up
to सेन्द्रेण. — " Bo इत्युक्त्वा. — " S₁ K₂ s D₁ s
(also as in text) घोरदर्शनाः (for 'विक्रमाः). — " K₂ s
V₁ Bo. s Da D₁ s D₂ s s s पापकर्माणम्
(for 'यम्). D₂ च कृतघ्नोयमित्युत.

19 " B₁ एव (for एव). — K₁ om. (hapl.)
19^b-21^a; V₁ reads the same on marg. — " B₂
V₁ B Da अयं (for अयं). — " B₂ इत्युच्युस्तं (for
इत्युच्युस्तं). K₂ s D₁ s D₂ s s ते (for तं).

20 K₁ om. 20 (cf. v. l. 19); V₁ reads it on
marg. B₂ partly damaged. — " D₁ स्तुतिम् (for
भूमिम्). K₂ D₁ s D₂ s शिरोभिः प्रणताः सर्वे.
— " K₂ ऊदरक्षो गणाधिप (sic); K₂ D₁ s D₂ s s
व्याहरन्नाक्षसाधिपं. — " B₂ Da अहंसे (for 'मि). K₂
यो (for ने). — " S₁ K₂ s D₁ s s सक्षणादस्य (K₂
'इत्युः) (for 'यास्य).

21 K₁ 21^{ab} (cf. v. l. 19); V₁ reads it on
marg. B₂ partly damaged. — " B₁ क्षोयः; B₂
दैत्यः; D₁ [s] स्यैव (for स्यैव).

22 " V₁ B Da D₂ इत्युक्ताम्. K₂ D₁ s D₂ s s
इत्युक्ता राक्षसालेन. — " K₂ V₁ Bo s s Da D₁ s
D₂ s s s शूलपट्टिपाणयः. — " K₁ मिश्रः; K₂
D₁ s D₂ s s कृत्वा; B₂ हित्वा (for छित्त्वा). — " K₂
K₂ प्रददुस्तं (for प्रददुस्तं).

23 " K₂ दायाश्च (submetric) (for दस्यवश्च).
B₂ damaged from अपि up to जे च (in 24').
D₁ चैव (for चापि). Bo. s s ते दस्यवोपि नैच्छन्त.
— " V₁ B₁ s तदा तं (for तमतुं). — " V₁ B₁ Da
[अ]पि हि; D₂ चापि (for अपि). — " B₁ कृतघ्नोः
D₁ 'मार्. Bo [ड]पयुञ्जते (for 'मुञ्जते).

24 = (var.) Rām. 4. 34. 12; Paścātanta 3.

ब्रह्मणे च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ।

निष्कृतिर्विहिता राजन्कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ २४

मित्रद्रोही नृशंसश्च कृतघ्नश्च नराधमः ।

कव्यादैः कुमिमिश्रान्यैर्न भुज्यन्ते हि तादृशाः ॥ २५

c. 12. 6429
B. 12. 172, 26
K. 12. 171, subst.

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पदपट्ट-यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

157. B₁ damaged up to प्रे च. —^a) K₁ विप्रमे;
K₅ Da. s कृतघ्ने (for ब्रह्मणे). Da₁ ब्रह्मणे च सुरापे
च (hypermetric). —^b) Some MSS. चोरे. B₂
damaged from भग्न up to नृशंसश्च (in 25^a). K₁
भग्नः; D₁ भग्नः (for भग्नः). — K₁ om 24^a.

25 B₂ damaged up to नृशंसश्च. —^a) K₅ V₁
B₁ Da Dm. m Da a. s. s transp. नृशंसश्च and कृत
घ्नश्च. K₅ नराधमः; V₁ B₁ Da नराधिप (for "धम").
—^b) S₁ K₁ V₁ B₂ s a Da Dm D₁ s. s किमिभिश्च.
V₁ B₂ s a Da Dm na D₁ [ए]व (for [अ]न्यैर्).
^c) K₁ भुज्यन्ते; K₅ भुज्यन्ति; D₁ भुज्यन्ती (for
भुज्यन्ते). Da₁ तादृशः; D₁ "शः". For the portion
of the text from 11^a to 25^a, D₁ T G₁ s a M
subst.:

416^a न्यग्रोधे राजधर्मोपमवश्यमिह न ततः ।
रुदित्वा बहु तस्यै विलस्य च स राजस्यः ।
गतो रोपसमाविष्टो गौतममहनाय वै ।
गृहीतो गौतमः पापो रक्षोभिः कोपमुद्रितैः ।
राजधर्मशरीरस्य कङ्कालं धातव्यो धृतम् । [5]
मेरुद्वे च नगरं यानुधानाम्भो गताः ।
कोपकेशत्रया घोरा गौतमस्य वधे भूताः ।
पार्थिवस्याग्रतो न्यस्तः कङ्कालो राजधर्मजः ।
तं दृष्ट्वा विमना राजा सामास्यः समणोऽभवत् ।
जातनारो महानाम्नीदृष्टे तस्य महात्मनः । [10]
स्त्रीसंघस्य तदा राजजिह्वे काश्यपाग्रजे ।
राजा चैवावर्षाण्युग्रं पापोऽयं वध्यतामिति ।
राक्षसा ऊचुः ।
अथ मांसं वयं सर्वे आदित्यामः समागताः ।
पापकृपापकर्मा च पापायमा पापमास्थितः ।
हन्तव्य एव पापायमा कृतघ्नो नात्र संशयः । [15]
विकृपाञ्ज उवाच ।
कृतघ्नं पापकर्माणं न भक्षयितुमुत्सहे ।
दासेभ्यो दीयतामेष मित्रधुक्पुरुषाधमः ।
भीष्म उवाच ।
दासा सर्वे समाहूता यानुधानाम्भवा परे ।

नेच्छन्ति स्म कृतघ्नं तं खादितुं पुरुषोत्तम ।
शिरोभिश्च गता भूमि महाराज ततो बलात् । [20]
मा नार्थं जालनिर्बन्धं किञ्चिदं दातुमर्हसि ।
यानुधाना नृपेणोक्ताः पापकर्मा विशस्यताम् ।
भक्षयतां त्यज्यतां वायं दर्शनान्मेऽपनीयताम् ।
ततमे रुयिता दासाः शूलपट्टसपाणयः ।
खण्ड्यशो विकृतं हत्या कव्यादयो ह्यदुस्तदा । [25]
कव्यादास्त्वपि राजेन्द्र नेच्छन्ति पिशिताशनाः ।
मृतानपि हि कव्यादाः कृतघ्नाश्चोपभुज्यते ।
ब्रह्मव्यहरणे चोरे ब्रह्मणे गुरुतदपरो ।
निष्कृतिर्विहिता सन्निः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ।
मित्रद्रुहं कृतघ्नं च नृशंसं च नराधमम् । [30]
कव्यादाः किमप्यश्वेव गोपभुज्यन्ति वै सदा ।

[(L. 1) T₂ G₁ M भु न (for नरा). — (L. 2) D₁
T₂ G₁ s बहुतस्तमैः; T₂ बहुतस्तदै (for बहुतस्तदै). M₁ s
म ह (for न स). M₂ राक्षसाः. — (L. 3) D₁ T₁ G₁ s
नरो (for गतो). — (L. 4) G₁ गृहीते (for "गो"). D₁
T₁ G₁ s राक्षसैः (for रक्षोभिः). — (L. 5) T₂ G₁ s
नकावध. D₁ T₁ G₁ s नापयो; M₁ s नापयो (M₂ "नो");
M₂ कोपयो (for ना). — (L. 6) T₁ G₁ s सन्तर्जं नृ
(G₁ न); M₁ s मेकप्रभं न (for "गृहे न"). T₂ G₁
M₂ s तथा; M₁ नरा (for गतो). — (L. 7) M₁ s
कोपः (for कोपः). T₂ G₁ क्रुरा (for घोरा). M₁ s
रमुताः (for भूताः). — (L. 9) D₁ T₁ G₁ s राजन् (for
राजा). T₂ भवन् (for सभवत्). — (L. 10) G₁
जातनारो (for "नारो"). M समुपिः (for महात्मनः).
— (L. 11) G₁ महाराज (for तदा राजन्). T₂ G₁
समुपिः स्त्रीसंघस्य (for the prior half). M₁ s ina. the
ref. पुत्र (for राक्षसा). — (L. 13) M (M₁ inf. lin.
as above) किं साधमः (for आदिभ्यामः). M₂ सदा गतः
(for समागताः). — (L. 14) M पापक्ष (for "क्रूर"). M₂
वः (for न). — (L. 15) -D₁ T₁ G₁ s हत एव हि
पापायमा (for the prior half). D₁ T₁ G₁ s नास्ति
(for नात्र). — (L. 17) D₁ T₁ G₁ s एव; G₁ एव (for
एव). — (L. 18) G₁ [5] समा भूता (for समाहूता).
— (L. 19) G₁ नृ- (for स). M₁ s तस्य कर्मणा (for

१६७

भीष्म उवाच ।

ततश्चितां बकपतेः कारयामास राक्षसः ।
 रत्नैर्गन्धैश्च बहुभिर्वस्त्रैश्च समलंकृताम् ॥ १
 तत्र प्रज्वालय नृपते बकराजं प्रतापवान् ।
 प्रेतकार्याणि विधिवद्राक्षसेन्द्रश्चकार ह ॥ २
 तस्मिन्कालेऽथ सुरभिर्देवी दाक्षायणी शुभा ।
 उपरिष्टान्ततस्तस्य सा बभूव पयस्विनी ॥ ३

तस्या वक्राव्युतः फेनः क्षीरमिश्रस्तदानघ ।
 सोऽपतद्देवै ततस्तस्यां चितायां राजधर्मणः ॥ ४
 ततः संजीवितस्तेन बकराजस्तदानघ ।
 उत्पत्य च समेवाय विरूपाक्षं बकाधिपः ॥ ५
 ततोऽभ्ययाद्देवराजो विरूपाक्षपुरं तदा ।
 प्राह चेदं विरूपाक्षं दिष्ट्यायं जीवतीत्युत ॥ ६
 श्रावयामास चेन्द्रस्तं विरूपाक्षं पुरातनम् ।

पुत्रयोत्तम. — (L. 20) G₁ [आ]गता (for गता). M
 अ (M₁ त)थाब्रुवन् (for ततो बलात्). — (L. 21) M₁
 मानार्थे; M₂ मा नोर्थे (for मा नार्थे). Dr G₁ जातु (for
 जात-). — (L. 22) G₂ पापकर्म. Dr G₂ विमृश्यतां
 (for "शस्त्रात्"). — (L. 23) T₁ G₁ दक्षतां (for
 भक्ष्यतां). T₂ G₁ अपनीयतां (for मेघनी). — (L. 24)
 M₁ दाशाः (for दासाः). — (L. 25) M₁ कृत्वा (for
 हत्वा). M₁ s तं खंडशः कृतं कृत्वा; M₂ सन्नोपि कृतं
 हत्वा (for the prior half). M₁ s s अददत् (for
 "दुष्ट"). — (L. 26) Dr G₂ स्वयं; T₂ ह्यपि; M₂ नापि
 (for स्वयं). M₁ s s विजिनाशिनः. — (L. 27) G₁
 M₁ कृतज्ञो. T₂ [उ]पयुज्यते. — (L. 28) M₁ s जोर्ये
 (for चोरे). — (L. 31) M₂ कृपादात्. M₂ s
 कृ (M₁ कृ)मयश; M₂ जयकाश् (for क्रिमयश). M₂
 युजंति (for -युजन्ति). Dr T₁ G₂ s न स्त्राणि कदानन
 (for the post. half).]

Colophon om. in K₂ D₂ s; B₁ damaged; D₂ s
 D₂ G₂ s absent. — Sub-parvan: Ś₁ K (K₂ om.)
 D₂ s D₁ s आपद्धर्म; B₁ s s Da Dr T₂ G₁ s M राज-
 धर्म. — Adhy. name: Ś₁ K (K₂ om.) V₁ B (B₁
 damaged) Da D₂ s D₁ s कृतज्ञोपाख्यानं; M₂
 पक्षिककालदर्शनं. — Adhy. no. (figures, words or
 both): B₁ 158; B₂ 169; Da₁ 39; D₂ s 42;
 Dr T₂ G₁ s 171; G₂ 170; M 173. — Sloka
 no.: D₂ s 27.

167

For the portion of the text 1-21, Dr S
 (G₂ s absent) subst. a passage the text of which
 is given separately, with variants, under v. l. 21.

1 The ref. and 1^a is damaged in B₁. D₂ वैशो-
 पायनः (for भीष्म उवाच). — ^b B₁ बरयामास (for
 कार). K₂ राक्षसैः. — ^c V₁ Bo-2. s Da D₂ क्षिरधैर
 (for रत्नैर्). — ^d Ś₁ K₂ B₂ D₂ s s समलंकृतं.

2 ^a K₂ s V₁ B (except B₁) Da D₂ s D₂ s
 s s ततः (for तत्र). D₁ प्रवक्ष्य. K₁ बद्धि च; K₂ s
 B (except B₂) D₂ s D₂ s D₂ s नृपतिर् (for "ते").
 — ^b B₁ तदानघ (for प्रतापवान्). — 2^c-3^a is dam-
 aged in B₁. — ^c B₂ damaged from कार्या up to
 शुभा (in 3^b). — ^d D₂ कः (for ह).

3 3^a is damaged in B₂; 3^a is damaged in
 B₁. — ^a K₂ D₂ दु; K₂ s V₁ Bo-1. s s Da D₂ s
 s D₂ s s s च (for स्य). — ^b Da गवी; D₁ दीनो
 (for देवी). — ^c Ś₁ D₁ उपविष्टा; K₁ उपविष्टान्;
 K₂ रिष्टा; K₂ रिष्टस्; D₂ हृष्टं (for "विष्टान्"). V₁
 B₁ s Da D₂ तदा (for ततस्). — ^d V₁ B (except
 B₂) Da तपस्विनी (for पयं).

4 ^a Ś₁ K₁ s s D₁ व्युतः फेनः (for व्युतः फेनः).
 — ^b Ś₁ K₂ s D₁ क्षीरमिश्रास् (for "मिश्रस्"). — Ś₁
 K₁ s s D₁ s om. (hapl.) 4^a-5^b. — ^c D₂ सापतद्.
 V₁ B₁ s Da D₂ तदा तस्य (for ततस्तस्यां).

5 Ś₁ K₁ s s D₁ s om. 5^a (cf. v. l. 4). Bo om.
 (hapl.) 5-7. — ^a K₂ s B₂ s D₂ s D₂ s सर्मो-
 (K₂ "मि)याय; V₁ B₁ s Da D₂ सभा (Da "हा)या-
 तस् (B₁ "तो) (for समेवाय). — ^d V₁ B₁ s Da D₂
 तेन राजा बकस्तदा.

6 Bo om. 6 (cf. v. l. 5). K₁ om. (hapl.)
 6^a-7^a. — ^b B₂ damaged from पाक्ष up to चेष्टस्ते
 (in 7^a). K₂ विरूपाक्षः; Da "पाक्षं (for "पाक्ष").
 Da पुनस्; D₁ पुरस् (for "पुरं"). — ^c D₂ चेष्टं (for

C. 12. 6445
B. 12. 173. 16
K. 12. 172. subst.

गौतमश्चापि संप्राप्य पुनस्तं शबरालयम् ।
शूद्रायां जनयामास पुत्रान्दुष्कृतकारिणः ॥ १६
शापश्च सुमहांस्तस्य दत्तः सुरगणैस्तदा ।
कुक्षौ पुनर्भवा भार्यायां जनयित्वा चिरात्सुतान् ।
निरयं प्राप्स्यति महत्कृतघ्नोऽयमिति प्रभो ॥ १७
एतत्प्राह पुरा सर्वं नारदो मम भारत ।
संस्पृष्ट्य चापि सुमहदाख्यानं पुरुषर्षभ ।

मयापि भवते सर्वं यथावदुपवर्णितम् ॥ १८
कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।
अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १९
मित्रद्रोहो न कर्तव्यः पुरुषेण विशेषतः ।
मित्रशुद्धिरयं घोरमनन्तं प्रतिपद्यते ॥ २०
कृतघ्नेन सदा भाव्यं मित्रकामेन चानघ ।
मित्रात्प्रभवते सत्यं मित्रात्प्रभवते बलम् ।

16 16^a is damaged in B₁. —^a) K₁ B₁. 2 Da D₅ संप्राप्तः (for 'प्य). —^b) Ś₁ च तं (hypermetric); B₂ स्वं; Da D₅ स्वः; D₁ तु (for तं). Da शिबिरालयं. K₁ पुनश्च तं स्वमालयं. —^d) Da₁ दुष्कृतिः (for 'त').

17 ^a) B₁. 2 Da तात (for तस्य). —^b) B₀. 3 Da₁ D₁ (sup. lin. as in text) तथा (for तदा). —^c) B₂ partly damaged. Ś₁ K₁ कुक्ष्यां (for कुक्षौ). B₂ पुनः*; B₁ पुनर्भूः (for 'भवा'). K₂. 5 V₁ D₂-4. 3. 9 शूद्रायां चै (D₄ वै) व भार्यायां; K₄ B₀. 1. 3. 5 Da D₁. ns D₅ कुक्षौ पुनर्भवाः पापोर्यं. —^d) B₂ damaged from रासु up to पि (in 18^a). K₃ D₅ चिरात्सुतं; K₅ D₂. 3. 8 निजान्सुताम्; V₁ B₁ बहून्सुताम्; B₂ Da D₅ सुतान्वहून् (for चिरात्सुतान्). —^e) K₄ निरये. Ś₁ K₁ D₁. 4. 8 प्राप्स्यति; V₁ B₁. 2 'ते; D₅ प्राप्स्यतां (for प्राप्स्यति). V₁ B₁. 2 D₅ मोहात् (for महत्). —^f) D₁ अति (for इति).

18 B₂ damaged up to चापि. —^a) D₁. 4 वापि (for चापि). —^d) B₀. 5 D₁. ns Da. 4 भरतर्षभ (for पुरुष). —^e) K₅ D₂. 3. 8 भवतः; B₁. 2 Da D₅ तव तत् (for भवते). —^f) K (except K₁) V₁ B Da D₁. ns D₂-5. 3. 9 अनु- (for उप). K₅ वर्णितः.

19 ^a) K₅ D₂. 3. 8 सुखं (for यशः). —^b) K₅ D₅ कृतघ्नस्य; K₅ D₂-4. 8 कुतः स्वस्ति (D₄ श्रेयः); D₁ कुतः स्थाने. K₅ D₂. 3. 8 धनं (for सुखम्). —^c) D₅ om. 19^{ad}. —^e) B₂ damaged from तघ्नो up to नन्तं (in 20^d). K₃ V₁ D₅ च (for हि). —^d) Ś₁ (before corr.) K₂. 4 निवृत्तिः (for निष्कृतिः).

20 B₂ damaged up to नन्तं. —^a) K₁ मित्रद्रोहे. —^b) B₁ कृतघ्नेन; B₂ Da कृतघ्नत्वं (for पुरुषेण). D₂-4. 8 विजानता (for विशेषतः). —^c) K₅ V₁ B₂. 3 Da D₁. ns D₂. 3. 8 नरकं; B₁ बकवद् (for निरयं). —^d) K₅. 5 D₂. 3. 9 महातं; B₁ D₅ अत्यंतं; B₂ Da

अत्यर्थं (for अनन्तं).

21 The portion of the text from 21^a up to the end of the adhy. is lost in D₅, on a missing fol. —^a) Ś₁ (sup. lin. as in text) K₂ B₁ D₁. ns D₄ कृतघ्नेन (for 'ज्ञेन). K₅ V₁ D₂. 3. 8 अकृतघ्नेन ते भाव्यं. —^b) K₄ D₁. ns चैव ह; D₂. 3. 8 भारत (for चानघ). —^c) B₂ Da read 21^{ad} twice. —^d) D₁. ns च लभते (for प्रभवते). V₁ B (B₂ first time) Da (both first time) D₁. ns D₅ सर्वं (for सत्यं). B₂ Da (all second time) मित्राद्रोहांश्च लभते. —^e) V₁ B₀. 1. 2 (second time). 3-5 Da (both second time) D₁. ns D₅ मित्रात्पूर्वां लभेत च. — After 21^{ad} K₅ V₁ B Da D₁. ns D₅ ins.:

448* मित्राद्रोहांश्च भुञ्जीत मित्रेणापसु सुच्यते ।

[B₂ damaged from सु सुच्यते up to कुला (in 22^a).]

—^a) B₂ partly damaged. D₁ सत्कारम्. D₄ विविधैर; D₅ उत्तमं. —^c) Da पूजयित; D₅ यित्वा (for 'येत). — For the portion of the text 1-21, 17 S (G₃. 4 absent) subst.:

449* भीष्म उवाच ।

विद्वान्संस्कारयामास पार्थिवो राजधर्मेण ।

गन्धर्वैर्बहुभिरव्यग्रो दाहयामास तं द्विजम् ।

तस्य देवस्य वचनादिन्द्रस्य बकरादिह ।

तेनैवामृतसिक्तश्च पुनः संजीवितो बकः ।

राजधर्मापि तं प्राह सहस्राक्षमरिदमम् । [5]

गौतमो ब्राह्मणः कासौ मुच्यतां मत्प्रियः सखा ।

तस्य वाक्यं समाश्रय कौशिकः सुरसत्तमः ।

गौतमं ह्यभ्यनुज्ञाप्य प्रीतोऽथ गमनोत्सुकः ।

प्रतीतः स गतः सौम्यो राजधर्मा स्वमालयम् ।

वृंशंसो गौतमो मुक्तो मित्रशुक्पुरुषाधमः । [10]

सभाण्डोपस्फुरो यातः स तदा शबरालयम् ।

सत्कारैरुत्तमैर्मित्रं पूजयेत् विचक्षणः ॥ २१]

परित्याज्यो बुधैः पापः कृतघ्नो निरपत्रपः ।

तत्रासौ शबरीदेहे प्रसूतो निरयोपमे ।
एष शापो महास्तत्र मुक्तः सुरगणैस्तथा ।
दग्धो राक्षसराजेन खगराजः प्रतापवान् ।
चितायाः पार्श्वतो दोग्ध्री सुरभिर्जीवयच्च तम् । [15]
तस्या वक्त्राव्युतः फेनो दुग्धमात्रं तदानघ ।
समीरणाहृतो यातश्चित्तां तां राजधर्मणः ।
देवराजस्ततः प्राप्नो विरूपाक्षपुरं तदा ।
विरूपाक्षोऽपि तं प्राप्तं देवराजं समागमत् ।
काश्यपस्य सुतो देव आता मे जीवतामिति । [20]
कौशिकस्त्वब्रवीत्सर्वं प्रीयमाणं पुनः पुनः ।
ब्रह्मणा व्याहृतो रोषाद्वाजधर्मा कदाचन ।
यस्मात्वं नागतो द्रष्टुं मम नित्यमिमां सभाम् ।
तस्माद्भक्तो भवान्भावी धर्मशीलः पुराणवित् ।
आगमिष्यति ते वासं कदाविस्वापकर्मकृत् । [25]
शबरावासगो विप्रः कृतघ्नो वृषलीपतिः ।
यदा निहन्ता मोक्षस्ते तदा भावीव्युवाच तम् ।
तस्मादेव गतो लोकं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
स चापि निरयं प्राप्नो दुष्कृतिः कुलपांसनः ।
एतच्छ्रुत्वा महद्वाक्यं सन्मध्ये नारदेरितम् । [30]
मयापि तव राजेन्द्र यथावदनुवर्णितम् ।
ब्रह्मघ्ने च सुरापे च घोरे भ्रष्टव्रते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता राजन्कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ।
कृतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।
अथदेव्यः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः । [35]
मित्रद्रोहो न कर्तव्यः पुरुषेण विशेषतः ।
मित्रभ्रुङ्गिरयं घोरं नरकं प्रतिपद्यते ।
कृतघ्नेन सदा भाव्यं मित्रभावेन चानघ ।
मित्रात्प्रभवते सर्वं मित्रं धन्यमिति स्मृतम् ।
अर्थाद्वा मित्रलाभाद्वा मित्रलाभो विनिव्यते । [40]
सुलभा मित्रतोऽर्थास्तु मित्रेण यतितुं क्षमम् ।
मित्रं चाभिमतं स्निग्धं फलं चापि सतां फलम् ।
सत्कारैः स्वजनोपेतैः पूजयेत् विचक्षणः ।

[(L. 1) M चितां स वा (M२ संस्कृत) रयामास (for the prior half). M१.३ संस्कृतं (for पार्श्वतो). G२ राजधर्मिणः. — (L. 2) T३ G१ M पूजितं (for तं दिग्जम्). — After line 2, Dr T१ G२.३ read lines 14-23; G२ ins. 452* after line 23, and reads for the first time lines 30-31 thereafter. — (L. 3) Dr

G२ खगोयं; T१ G२ मृतोयं (for इन्द्रस्य). G१ इव (for इह). M१.३.४ ब्रह्मणः सुरभिः सुतं (sic) (M२ तदा); M२ दूतोयं सुरभीसुतं (for the post. half). — After line 3, M reads lines 15-17. — (L. 4) M एवं तु (for तेनैव). M२ संसिक्तः (for संसिक्तश्च). M तं जीवितो (for संजीवितं). — (L. 5) M१ स्थिताः; M२-३ स्थिताः (for [अ]पि तं). M३ प्राप्य (for प्राइ). M३ अरिदमः. — After line 5, T२ ins.:

450* अब्रह्मणः पिङ्गजदावद्वक्त्रावपि:

प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगत्वक्परिधानः ।

साक्षाल्लोकान्पावयमानः कथिमुखः

पाराशर्यः पर्वसु रूपं विवृणोतु ।

— (L. 6) G२ चासौ (for काम्यौ). M२ ब्राह्मणो गौतमः काम्यौ (for the prior half). T२ G१.२ M२ सदा (for सदा). M१.३.४ मुच्यतां स मया मय (for the post. half). — (L. 7) M१ यावत् (for वायत्). M१ सुतः (for सुर). — M१.३.४ ins. after line 7; M२ after line 13:

451* तथैव जीवितं पापं स्वदेशगमनोत्सुकम् ।

शशाप शबरीदेहे प्रसूतोऽयं भवत्विति ।

कुक्षौ पुनर्भुवा पापः सुतानजनयत्तथा ।

[M२ om. lines 1-2. M२ reads line 3 after line 11. — (L. 3) M२ पुनर्भुवः. M२ सुतं जनयतामिति (for the post. half).]

— Dr T१ G२ om. line 8. M१.३ om. lines 8-14. M२ om. lines 8-10. — (L. 8) G२ M२ ह्यभ्यनुशाय. — (L. 10) M२ युक्तो (for मुक्तो). — (L. 11) Dr T१ G२ सर्भाङ्गोपस्करं. G२ M२ तत्तदा; M२ तदा तच्च (for स तदा). — After line 11, M२ reads the third line of 451*. M२ om. lines 12-14. — (L. 12) Dr T G१ देहः (for देहे). — (L. 13) M२ तस्य (for तत्र). M२ उक्तः (for युक्तः). T३ G१ M२ तदा (for तथा). — After line 13, M२ reads line 3 of 451*. Dr T१ G२.३ read, after line 2, lines 14-23; after line 23, G२ ins. 452* and reads, for the first time, lines 30-31 thereafter. — (L. 14) G१ दंडो; G२ दग्धे (for दग्धो). G२ खगराजे प्रतापिता (for the post. half). — M reads lines 15-17 after line 3. — (L. 15) T२ जीवयच्च तं; M२ यन्मुतं. M१.३.४ जीवयामास दोग्ध्री तं (M२ तु) चितायाः पार्श्वतः स्थिता. — (L. 16) Dr T१ G१.३ M२ तस्य (for तस्या). M१.३.४ तस्याः शक्नेण दुग्धायाः फेनं तत्र समंततः. — (L. 17) M१.३.४ समीरणाहृतं यातं

G. 12. 64/5
S. 12. 172. 24
K. 12. 172. 23

मित्रद्रोही कुलाङ्गारः पापकर्मा नराधमः ॥ २२

एष धर्ममृतां श्रेष्ठ प्रोक्तः पापो मया तव ।

(for the prior half). G₁ चितानां (for चितां तां). M₁. s. 4 कौशिकस्यैव शासनात् (for the post. half). — M₁. s. 4 om. lines 18–21. — (L. 18) M₂ देवराजमुतः (for 'जस्ततः'). — M₂ transp. lines 19 and 20. — (L. 19) M₂ [s]भिः (for सभिः). G₂ तं शक्रम्; M₂ संस्मिहम् (for तं प्राप्तं). T₁ G₂ विरूपितं प्राप्तदेवं (for the prior half). G₂ अयाचत पुनः पुनः; M₂ आवृत्तं न पुनः पुनः (for the post. half). — (L. 20) M₂ देवो (for देव). G₂ जीवितान्. — G₂ reads lines 21–23 twice. — (L. 21) M₂ धर्म (for सर्व). M₂ प्रीयमाणः पुनर्दरः (for the post. half). T₂ G₁. 2 (second time) विरूपाक्षमुत्राचेद-मीश्वरः पाकशासनः. — (L. 22) T₂ G₁ ब्राह्मण- (for ब्राह्मणा). G₂ (both times) शापितो (for व्याहृतो). T₂ G₁. 2 (first time) दोषाद् (for ते). — (L. 23) M₁. s. त्वां (for त्वं). T₂ नागदो (for 'तो'). G₂ (first time) सभामिमां (for transp.); M₂ सभा सदा. M₁. s. 4 तस्मादुःखं क्षणं सवेष्ट (for the post. half). — After line 23, G₂ ins.:

452* तस्माद्वर्कं गृहे हन्ता ब्राह्मणः पापबन्धनः ।

बन्धो भवतु धौरेक्ष पाशैर्नागमयैर्धुशम् ।

— After the above, G₂ reads lines 30–31 for the first time, repeating them in their proper place; while M₁. s. 4 ins. after line 23:

453* विरूपाक्षोऽथ संवृत्तं श्रुत्वा वाक्यमपूजयत् ।

शक्रं च ब्राह्मणः पार्थ तया तेन सहाव्रजत् ।

गौतमो निरयं प्राप्तस्तत्संबन्धाद्भक्तस्था ।

दुःखं राक्षसराजश्च द्रव्यदानाच्छ्रमान्वितः ।

[[(L. 1) M₂ [s]भिः (for सभिः). M₂ संवृष्टः (for संवृत्तं). M₂ सर्वम् (for वाक्यम्). — (L. 2) M₂ शक्रम्. — (L. 4) M₂ यदृच्छया (for श्रमान्वितः).]]

— M₁. s. 4 om. lines 24–29. M₂ om. lines 24–28. — (L. 24) T₂ G₁ भावि. T₁ G₂ परात्मवित्; G₂ परार्थ-वित् (for पुराण). — (L. 25) T₁ G₂ आगमिष्यतु. — (L. 26) T₂ G₁. 2 वृषकीपतिः. — (L. 27) T₂ G₁ सत्वा (for यदा). D₁ lacuna; G₂ निहंता गौतमो मोक्षश्च (for the prior half). T₂ तथा (for तदा). — (L. 28) T₂ G₁. 2 एष (for एष). — (L. 29) G₂ न चापि; M₂ तत्रासौ. T₂ G₂. 2 दुष्कृती. D₁ om. from पातनः up to नारदे (in the post. half of line 30). M₂ पाप-कृत्यापबन्धनः (for the post. half). — G₂ reads lines 30–31 for the first time after 452*. — (L. 30)

मित्रद्रोही कृतघ्नो वै किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।

M₁. 3. 4 श्रुतं (for श्रुत्वा). M₁. s. 4 मया (for सहद्). T₁ G₂. 5 तन् (for सन्). M₂ सन्मध्याह्नाधिवान्तरे (for the post. half). — (L. 32) M₂ तदा (for तथा). — (L. 33) D₁ om. from तद्दे up to वदः (in the prior half of line 34). — G₂ om. lines 34–35. — (L. 34) T₁ कुतः कृतघ्नेनुशयः (for the prior half). — M₂ reads lines 35–36 twice. — (L. 35) T₂ अश्रद्धयं. G₁ कृतघ्नो (for 'घ्ने'). — After line 35, M₁. s. ins.:

454* एतच्छ्रुत्वा ततो वाक्यं भीष्मोक्तं महात्मना ।

युधिष्ठिरः प्रीतमना भ्रातृभिः सहितः सदा ।

— After line 35, M₂ reads st. 24 for the first time, repeating it in its proper place. — (L. 36) T₂ G₁. 2 M (M₂ both times) मित्रदुर्घं (T₂ 'द्रोहे'; G₁ 'दुर्घी'; G₂ 'दुहे' न कर्तव्यं (T₂ 'व्यः') (for the prior half). — D₁ om. line 37. — (L. 37) M₂ नरकं (for नि-रयं). T₂ G₁ अनन्तं (for नरकं). — (L. 38) G₁ M₁ कृतघ्नेन (for 'घ्नेन'). G₂ कृतघ्नमनसा भाव्यं (for the prior half). T₂ G₁. 2 M 'कामेन (for 'भावेन'). M₂ चैव ह (for चानव). — (L. 39) M₁. 8 सुमित्राद् (for मित्रात्म-). G₂ मित्रता प्रभवे सर्वे (for the prior half). T₁ अन्यद्; G₂ अन्यम् (for धन्यम्). M₂ संपन्नात्पुरुषस्य हि (for the post. half). — (L. 40) D₁ मित्रलोभाद्. — (L. 41) D₁ T₁ G₂ सुलभो (for 'भा'). T₁ G₂ [s]र्थस्तु; M₁. 8 ह्यर्थम् (for 'शर्थस्तु'). M₁. s. 4 तन्मित्रे; M₂ मित्रेषु (for 'ण'). M₂ यतितं. — M₂ om. lines 42–43. — (L. 42) T₂ G₁ चापि; M₁. 8 त्वभिः (for चाभिः). D₁ T₂ G₁. 2 M₁. 3 सैफलं च (for फलं चापि). T₂ G₁ M₁. 3 सदा- (for सतां). M₁. 3 गतं (for फलम्). — (L. 43) T₂ M₂ विचक्षणं (M₂ 'णः').]

22 D₂ missing (cf. v. l. 21). B₂ damaged up to कुला. — ^a) M₂ परित्यज्यो. M₁. 3 चैव (for पापः). D₁ परित्याज्यं धुवैः पापैः. — ^b) D₁ S (G₂. 4 absent) कदयैः कुलपांसनः. — K₁ om. (hapl.) 22^a–23^b. — ^c) D₂ कुलाचारः; T₂ कुलागारं. — ^d) D₁ D₁ T₁ G₂. 5 नराधिप (D₁ D₁ 'पः'); D₂ दुराधमः (for नरा').

23 D₂ missing (cf. v. l. 21). K₁ om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — ^a) D₂ श्रेष्ठ. D₁ S (G₂. 4 absent) ए (D₁ सै) वा सज्जनसांनिध्ये. — ^b) D₁ S (G₂. 4 absent) प्रज्ञा प्रो (M₂. 3 'ज्ञा चो) का (for प्रोक्तः पापो). K₁ V₁ B₂ D₂. s. s. v. s S (G₂. 4 absent) [अ]नव

एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं भीष्मेणोक्तं महात्मना ।

युधिष्ठिरः प्रीतमना बभूव जनमेजय ॥ २४

C. 12. 6456
B. 12. 175. 26
K. 12. 175. 75

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

॥ समाप्तमापद्धर्मपर्व ॥

(for तव). —^a) K₁ मित्रद्रोहे. K₈ हि; D₁ को;
D₃ [s]सौ (for वै). S (G_{3.4} absent) मित्रद्रुहे (T₂
द्रोहि; G₁ M 'द्रुहि; G₂ 'द्रुहे कृतमे च. —^d) K₈
यत्वं वेदितुमिच्छसि; D₁ भूयः श्रोतुमिहाहंसि.

24. D₈ missing (cf. v. 1. 21). B₁ damaged.
M₂ reads 24 (for the first time) after the repeti-
tion of line 35 of 449*. —^a) B₂ स तच् (for
एतच्). Da D₇ T G_{1.2.5} ततो (for तदा). —^b) S₁
K_{1.2} भीष्मेन; D₃ कार्त्स्न्येन. —^c) G₂ स आतृभिः
(for युधिष्ठिरः). Da₁ प्रीतिमना. —^d) Da₂ D₁ T₂
M₃ जनमेजयः. M₂ (first time) आतृभिः सहितस्तदा.

Colophon: D₈ missing; Dns D₈ G_{3.4} absent.
—Sub-parvan: S₁ K B_{1.4} Dn_{1.18} D₁₋₄ G₅ आप-
द्धर्म; V₁ B_{2.2.3.5} Da₂ T G_{1.2} M राजधर्म; Da₁
D₈ राजधर्मे आपद्धर्मे. —Adhy. name: S₁ K₁₋₄ V₁
B_{2.3.5} Da Dn_{1.18} D_{1.7} T G_{1.2} M कृतघ्नोपाख्यानं;
M₂ (also) बकपुनःसंजीवनं. —Adhy. no. (figures,
words or both): B₁ 159; B₂ 173; B₃ G₂ 171;
Dn₁ 43; D₇ T G₁ 172; M 174. —Sloka no.:
Da Dn₁ 27; Dns 29; D₈ 26.

After the last colophon, S₁ K₁ conclude with :

समाप्ताश्रामी आपद्धर्माः । एषु चामी वृत्तान्ताः । कापथ्य-
(K₁ 'च्य) चरितम् ॥ १ ॥ दीर्घदर्शयम् ॥ २ ॥ मार्जार-
मूषकसंवादः ॥ ३ ॥ ब्रह्मदत्तपूजनीसंवादः ॥ ४ ॥ कर्णिकषष्टिः ॥ ५ ॥
विश्वामित्रशपथसंवादः ॥ ६ ॥ लुब्धककपोतीयम् ॥ ७ ॥ इन्द्रो-
त्पारिक्षितयम् ॥ ८ ॥ गृध्रगोमायुसंवादः ॥ ९ ॥ नारदशस्त्रमलि-
संवादः ॥ १० ॥ लोभाध्यायः ॥ ११ ॥ अज्ञानाध्यायः ॥ १२ ॥
दमाध्यायः ॥ १३ ॥ तपोध्यायः ॥ १४ ॥ सत्याध्यायः ॥ १५ ॥
क्रोधाध्यायः ॥ १६ ॥ नृशंसाध्यायः ॥ १७ ॥ प्रायश्चित्तविधिः
॥ १८ ॥ खड्गोत्पत्तिः ॥ १९ ॥ वज्रीताः ॥ २० ॥ कृतघ्नोपाख्या-
नम् ॥ २१ ॥

अनन्तरं मोक्षधर्माः । यत्रायं प्रतिसंधिः । युधिष्ठिरः ॥ धर्माः
पितृमहेनोक्ताः ॥ इत्यादि ॥

उपनयतु मङ्गलं वः सकलजगन्मङ्गलालयः श्रीमान् ।

दिनकरकिरणनिबोधितनवनलिननिभेक्षणो व्यासः ॥

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिदुःखभाग्यमेव ॥

K₂ concludes with :

एषु चामी वृत्तान्ताः । समाप्ताश्रामी आपद्धर्माः । Then
follows the same list of 21 topics as in S₁ K₁.
अनन्तरं मोक्षधर्माः । यत्रायं प्रतिसंधिः । The rest is the
same as in S₁ K₁, including the two concluding
verses.

K₈ concludes with :

अमी वृत्तान्ताः । कापथ्यचरितम् । दीर्घदर्शयम् । मार्जार-
मूषकसंवादः । ब्रह्मदत्तपूजनीसंवादः । कर्णिकोपदेशः । विश्व-
मित्रशपथसंवादः । पवनशास्त्रमलिसंवादः । लोभाध्यायः । अज्ञाना-
ध्यायः । तपोध्यायः । क्रोधाधिष्ठयः । नृशंसाध्यायः । प्रायश्चि-
त्तविधिः । खड्गोत्पत्तिः । आपद्धर्माः । कृतघ्नोपाख्यानं । इति
अनुक्रमणी । समाप्तः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ संवत् १७३५ वर्षे शाके
१६०० प्रवर्तमाने । उत्तरायणागते श्रीसूर्ये वरधारितौ । महा-
मांगल्यप्रदे भाद्रबाविदिपर लिखितमिदं । प्रत्यनुसारेण लिखितं
दोषो न देयः ।

K₄ concludes with :

समाप्ताश्रामी आपद्धर्माः । एषु चामी वृत्तान्ताः । कापथ्य-
चरितं । दीर्घदर्शयं । मार्जारमूषकसंवादः । ब्रह्मदत्तपूजनी-
संवादः । कर्णिकषष्टिः । विश्वामित्रशपथसंवादः । लुब्धककपोती-
यम् । इन्द्रोत्पारिक्षितयम् (sic) । गृध्रगोमायुसंवादः । नारद-
शस्त्रमलिसंवादः । लोभाध्यायः । अज्ञानाध्यायः । तपोध्यायः ।
सत्याध्यायः । क्रोधाध्यायः । नृशंसाध्यायः । प्रायश्चित्तविधिः ।
खड्गोत्पत्तिः । वज्रीताः । कृतघ्नोपाख्यानम् । अनन्तरं मोक्षधर्माः ।
यत्रायं प्रतिसंधिः । युधिष्ठिर उवाच । धर्माः पितृमहेनोक्ता
इत्यादि । Then follow the same two concluding
verses as in S₁ K₁. इत्यं भवतु ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥

Ks concludes with :

अतः परं मोक्षधर्मणि । संवत् १८५१ शके १७१६ फाल्गुनमासे
कृष्णपक्षे तिथौ पंचमी चंद्रवासरे लिखितं मिश्रराधाकृष्ण गढ-
भरतपुरमध्ये .

V1 concludes with :

लसं ४१२ आश्विनकृष्णनवम्यां गुरौ कृष्णपल्लीग्रामे परमभाग-
वत श्रीमन्नाथीठकुराणामाज्ञया । श्रीलक्ष्मीधरेण लिखितमिदं
राजधर्मपुस्तकमिति । शुभमस्तु । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

Bo concludes with :

समाप्तश्चायं राजधर्मा इति ॥

इषे मासि शिते पक्षे द्वितीयायां मढीसुते ।

किशोरशर्मणालेखि नत्वा कृष्णपदाम्बुजम् ॥

ॐ नमः कृष्णाय । शकाब्दाः १५९९ .

B1 concludes with :

हरये नमः । ॐ नमो नारायणाय । श्री हरिः । ॐ नमो
भगवते वासुदेवाय ।

Ba concludes with :

समाप्तं चापद्धर्मपर्वं ॥ अथ मोक्षधर्मपर्वं ॥ यथा दृष्टं तथा
लिखितमित्यादि ॥ ॐ नमो गुरवे । शकाब्दाः ॥ १६०९ ॥ श्रीयुत
मनोहररायस्य पुस्तकमेतत् । लिखितं श्रीरामेश्वरशर्मणा ॥ श्री-
राधाकृष्णाय नमः । श्रीहरये नमः ॥

Bs concludes with :

समाप्तश्च राजधर्मः । एतदनन्तरं मोक्षधर्मा भविष्यन्ति ।
तत्रायं प्रतिसंधिः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्माः पितामहेनोक्ता राजधर्माश्रिताः शुभाः ।

धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं श्रोतुमिच्छामि भारतेति ॥

शकाब्दाः ॥ १६६० ॥

श्रीरामचन्द्रचरणद्वंद्वेऽद्वंद्वज्ञानैककारणे ।

यन्मया लिखितं किञ्चित्तिदं कुसुमायताम् ॥

श्रीरामाय ससीताय सहलक्ष्मणाय हनुमत्सेवितपादपद्माय ।

भरतशत्रुघ्नबिशिलिताय पादे परार्द्धं नमोऽस्तु ॥

B4 concludes with :

श्रीकृष्ण * * * * * राजधर्माश्रिताः शुभाः ।

धर्ममाश्रमिणां श्रोतुमिच्छामि भरतर्षभ ॥

हमां मदीया यदि नाम कश्चि-

द्विवेकशून्यो हरते च पुस्तीम् ।

नेत्रस्य हार्ति न * * * * *

* * * * * ॥

मद्गुरुचरणे दृढभक्तिरस्तु ॥ श्रीजयकृष्णशर्मणः स्वाक्षरमिदं ।
श्रीरमानाथरायस्य पुस्तकं ।

यत्नेन लिखिता पुस्ती बुद्धायुक्तमसंगतम् ।

तत्सर्वं पण्डितैः शोध्यं * * * * * ॥

श्रीधर्मदासशर्मणः पुस्तकमिदं विद्यावागीशस्य ।

Bs concludes with :

समाप्तश्चायं राजधर्म इति ॥ शुभमस्तु लेखके पाठके च नित्यं ।
शकाब्दाः १६६३ ॥ श्रीरमानाथदेवशर्मणः पुस्तकं स्वाक्षरं च
क्रियदिति ॥ ॐ नमो हरये ॥

श्रीनाथे जानकीनाथे अभेदः परमार्थतः ।

तथापि मम सर्वस्वं रामः कमललोचनः ॥

श्रीहरिः शरणं चेत्किमसाध्यं भवेद्भुवि ।

Dai concludes with :

समाप्तश्चायं राजधर्म आपद्धर्मोति । अस्यानन्तरं मोक्षधर्मो
भविष्यति यस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ धर्माः पितामहेनोक्ता इत्यादि ।
शुभं भवतु । श्रीसदाशिवाय नमः ।

Daz concludes with :

समाप्तश्चायं राजधर्म इति अस्यानन्तरं मोक्षधर्मो भविष्यति
यस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ धर्माः पितामहेनोक्ता इत्यादि ॥

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।

यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥

श्रीरस्तु । श्रीकल्याणमस्तु । आरोग्यमस्तु । शुभं भवतु ।
शिवार्पणमस्तु । इति शान्तौ राजधर्मः समाप्तः । गोपीजनवल्ल-
भाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः । रामाय नमः । रामजी सत्ये छे ।
श्रीः श्रीः श्रीः ।

Dni concludes with :

आपद्धर्माः समाप्ताः । अतः परं मोक्षधर्माः । शुभं भवतु ।

D1 concludes with :

... * * * मी वृत्तान्ताः

कापव्यचरितं । दीर्घदर्शयिम् । मार्जारमृषकसंवासः । ब्रह्मदत्त-
पूतनीसंवादः । कर्णिकषष्टिः । विश्वामित्रश्वपचसंवादः । लुब्धक-
कपोतीयम् । इन्द्रोत्तपारिक्षितीयम् । युधामातुसंवादः । नारद-
शल्लमलिसंवादः । लोभाध्यायः । अज्ञानाध्यायः । दमाध्यायः ।
तपोध्यायः । सत्याध्यायः । क्रोधाध्यायः । नृशंसाध्यायः । प्राय-
श्चित्तविधिः । खड्गोत्पत्तिः । पञ्जीताः । कृतघ्नोपाख्यानम् ॥

अनन्तरं मोक्षोपायधर्माः । यत्रायं प्रतिसंधिश्लोकः । युधिष्ठिरः ।
धर्माः पितामहेनोक्ता इत्यादि । शुभमस्तु । शुभम् ।

D₂ concludes with :

शुभमस्तु । शुभमस्तु ॥ श्रीकृष्ण० संवत् १७४२ ॥ वैशं०
ज्येष्ठवदि तृतीया ॥ श्रीकृष्ण० ॥

D₈ concludes with :

अतः परं मोक्षधर्मः । शुभमस्तु । संवत् १६६२ । समये माघ-
सुदि तृतीया रविवासरे लिखितं वनमालिना राजपुत्रेण ।
श्रीराम ॥ श्रीकृष्ण ॥ जयराम ॥

D₈ concludes with :

संवत् १७४५ समये ज्येष्ठ सुदि १५.

D₇ damaged.

D₈ concludes with :

आपत्कालो भवेत्प्राप्तो रुद्रपंडितशर्मणः ।
तद्दोषपरिहारार्थमापद्धर्मं स्वयं लिखत् ॥
आपद्धर्मं श्रुतं युक्तं कर्तव्यो ग्रन्थसंग्रहः ।
आपद्येषां न श्रूयन्ते प्राप्यन्ते न च वैरिणः ॥

श्रीवासुदेवार्पणमस्तु ।

T₁ concludes with :

हरिः ॐ । श्रीरामाय नमः । श्रीसीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनु-
मत्समेतश्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ श्रीरुक्मिणीसत्यभामासमेत-
श्रीराजगोपालार्पणमस्तु ॥

G₁ concludes with :

श्रीवेदव्यासपरब्रह्मणे नमः ॥ हरिः ॐ ॥ श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे
नमः ॥

M₁ concludes with :

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

M₂ concludes with :

श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीकृष्णाय नमः ॥ शुभमस्तु ॥

M₈ concludes with :

श्रीवासुदेवाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ एकादशवारं गुरुभ्यो
नम इति ॥

M₄ concludes with :

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

CRITICAL NOTES

ON THE ĀPADDHARMA

☞ Purely exegetical notes are given sparingly and only where necessary. — A few corrections and additions to the Crit. App. are included in these notes at the proper place in square brackets.

129

2 ^b) *सुतमन्त्रस्य 'whose counsels secretly ooze out, are betrayed'. Cf. st. 9 below, where सुत is used in a similar sense in B; D7. & M; cf. also 12. 124. 27^a, where *सुत्वा signifies 'approaching quietly or stealthily; also 12. 128. 2^b.

4 ^a) बाह्यः 'not desirous of permanently settling in the conquered land'. — ^d) 'Making the conqueror release his earlier conquests from your kingdom': the later or recent ones he may not be easily persuaded to give up. The Bom. ed. reads पूर्वमुक्तान् (for पूर्वान्पूर्वान्).

5 ^a) संनिरोधेन 'by practising much restraint or self-denial.' Perhaps also, 'by securely concealing one's own person.'

6 ^a) तद्भावभावे = जीवभावे द्रव्यार्जनभावः, नान्यथा इति निरूप्य. Cn, reading तद्भावयुक्तो, renders it by राज-त्वगुणयुक्तः.

8 ^a) Cn, reading अवरोधान् 'harem ladies', gives an unacceptable interpretation of the line. "One should take extreme care against being captured, seeing that no quarter is to be normally expected [from the enemy] for his foes", i. e., for yourself.

13 ^a) Cn renders सर्वलोकगमं by सर्वस्य लोकस्य प्रसिद्धं शपथाद्युपायं. — ^a) विनयं 'submissive deportment.' — ^d) 'And withal keep the shoes on' [to escape at a

moment's notice]. The interpretation of Cv is not equally good.

14 ^a) विलिङ्गं विलिङ्गत्वं राजविहारादिराहित्यं, इत्था संपाद्य । — ^d) [आदौ] भिन्नेन मित्रस्य, [तत्सिद्धौ] पश्चात्स्वयमात्मनोऽ-पक्रमणमुपक्रमेत् । The current reading विलङ्घयित्वा मन्त्रेण can be interpreted with Cn.

130

☞ The questions mooted here and in adhy. 138—140 have reference to a time of distress and degeneration properly subsumed under the आपद्दर्श. Adhy. 138 is the well-known "Kapiṅka-nṛti", adopted from here into the Ādiparvan, B. 140 = App. I (No. 81).

3 ^a) विज्ञानबलम् 'the abstract rule of right as modified by exigencies of practical experience': cf. 6^a below, as also 12. 162. 17^b. This is quite legitimate: Vide Edgerton on Jñāna and Vijñāna in *Festschrift Winternitz*, pp. 217—220.

4 When times are out of joint, weaker souls seek refuge in the more despondent type of भक्ति. Cf. the interpretation of Cv on this stanza. — ^a) This is clearly worded in Manu. 11. 19. — स कृत्वा दुःखमात्मानं संतारयति ताडुमौ । — [Crit. App., line 6: read सर्वेषां (for सर्वेषां).]

5 ^a) 'Without allowing his own position in the kingdom to be endangered by [the people's] excessive wrath.' The accepted text is found in Ś; alone.

8 ^a) For प्रकृतं, Cn reads प्राकृतं and explains it as आपद्धर्मोपयोगि. — ^d) The मेधाविन् finds a special application of it, as for example, rather than a general levy, he imposes it on those who are राष्ट्र-द्रयस्था धनिकाः कदर्यत्वेन दण्डार्हाः. [Crit. App., line 1: after "damaged", add "for 8^a".]

9 ^b) सत्कृतैः = सत्कारैः. — ^c) यातयेत् 'bring into trouble or distress'. This reading is given by Śi Dī. २. ९ only. The S reading, नात्राह्मणान् याजयेत्, is out of context and is suggested by the 'Brahmin-non-Brahmin' controversy.

10ff. The principle laid down in st. 9 is the guiding principle, the norm, or the beacon-light (सनातनं चक्षुः), with the help of which other actions should be judged or investigated. — Others, however, do not wish that the strict letter of the law be qualified by considerations of expediency (st. 15). If a respectable Brahmin has to be punished, he should not be spared. The clamour of the people, one way or the other, should not warp your judgment (st. 11, 17). The final decision to be reached should be by an appeal to your own conscience (st. 18). — [Crit. App. to colophon, line 4: ins. a semicolon before Tl.]

131

1ff. While Dharma (moral law) is the foundation of the state, the exchequer is its *sine qua non*. Mere high-sounding principles, if not backed by the exchequer and the army, can end only in suicide (4-5).

6 ^a) अभ्युत्सहन्ति 'thwart or bring to ruin'.

8 Construe: शालावृक्षा इवानुवर्तन्ते । [नृपस्तान्] जिघांसूनिव निन्दति ।

10 ^b) For दस्युगणैः, मृगगणैः, is a *lect. fac.* The contrast here, however, is between turbulent दस्युs and दस्युs in their natural state, which latter is not without moral regulations of a sort. ☞ Cn: दस्युभिः (in ^d) दस्युप्रायैरमात्यैः । अत्यन्तापन्नस्य वनस्या दस्यवोऽपि कार्यकराः । ☞

11 ^{ed}) 'Even the Dasyus' conscience revolts against acts of cruelty perpetrated [by others]'.

15 ^c) परिस्नानं 'coersion, duress'. The v. l. पथि स्नानं would mean 'waylaying'.

16 Construe: ये दस्योर्विनाशाय न अभिसंदधते, तानु-पालभ्यापि दस्यवो नशेयं न कुर्वन्ति ।

18 ^{ed}) = (var.) 12. 107. 18^{ed}. अशेषकरणम् 'spur-loss vernichten,' as the phrase used to be.

132

1 ^a) कर्मान्तं = कर्मनिश्चय, 'laying down the decisive policy to be followed'. — ^{ed}) To a Kṣatriya who really knows his job, Dharma and Artha ought to be clear outright issues, regarding which there can be no subterfuge or camouflage. — ^c) The current understanding or interpretation of Dharma (धर्मयापना) does not admit of direct proof.

2 ^{ab}) The Mbh. commentators seem to have lost the original "Vṛka-pada (Wolf-foot)" story. Haribhadrasūri's Śaṅkharāśanāsamuccaya (Chowkhamba, p. 73) has the line—

भद्रे वृकपदं पश्य यददन्ति बहुश्रुताः ।

Guṇaratna's commentary on it offers the following explanation: अत्रायं संप्रदायः । कश्चिद्विदुषो नास्तिकमतवासनावासितान्तःकरणो निजं जायामास्तिकमतनिबद्धमतिं.....प्रत्यहं प्रति-बोधयति । सा तु यदा न प्रतिबुध्यते तदा.....निशायाः पश्चिमे यामे तथा समं नगराभिर्गेल तां प्रत्यवादीव-मिये य इमे नगरवासिनो नराः परोक्षविषयेऽनुमानादिप्रामाण्यमाचक्षाणा लोकेन च बहुश्रुततया व्यवहियमाणा विद्यन्ते पश्य तेषां चारुविचारणयां चातुर्यम् इति । ततः स नगरद्वारादारभ्य चतुर्ध्वयं यावत् मन्थरतरप्रस्रमरसमीरणसमीभूत-पांशुप्रकरे राजमार्गे द्वयोरपि स्वकरयोरङ्गुष्ठप्रदेशिनीमध्यमाङ्गुलित्रयं मीलयित्वा स्वशरीरस्थोभयोः पक्षयोः पांशुषु न्यासेन वृकपदानि प्रयत्ने । ततः प्रातस्तानि पदानि निरीक्ष्य अस्तोको लोको राजमार्गेऽमिलत् । बहु-श्रुता अपि तत्रागता जनान्प्रत्यवोचन्—भो भोः । वृकपदानामन्यथा-नुपपत्त्या नूनं निशि वृकः कश्चन वनतोऽत्रागच्छत्—इत्यादि ।

4 ^{ed}) 'Much that is unwholesome [passes muster] with those in power: [against them] nothing can afford protection because of the fear they inspire'. Or, understand thus: बलवति न किञ्चिदपि बह्वपथम् । [बलं] भयाद् नायते । Cf. 5 below. — [Crit. App., line 10: read गृहीतं for गृहीत.]

5 ^a) उभौ = बलधर्मौ (Cn); rather, सत्यं (= धर्मः) अधिकारश्च (= बलं or potence).

7 ^{ab}) A person lacking in strength (anīśvara) conveniently clings—like the creeper—to the tree of Dharma for support.

8 Cf. 12. 123. 16. — ^b) परिमाणं नियच्छति 'curtails

or is found lacking in prestige or capacity'.

12 [Crit. App., line 1: *read* 123 *for* 124.]

13 ^a) 'I am — I want to be — thus and thus: like those good people'. Cv explains the S reading इत्यस्तीति by अस्ति परलोक इत्येव वदेत् ।

14 ^a) ब्रह्मक्षत्रं '[assemblies of] Brahmins and Kṣatriyas'. The corresponding 12. 123. 21 passage reads धर्मान्वितान्. ❧ Cv: क्षत्रं (subject), बहु दुष्कृतं कृत्वा, तत्परिहाराय ब्रह्म (object), ब्राह्मणकुलं, संप्रवि-
शेत् । ❧ This is a forced interpretation. — ^a) बहु तत्तदुच्यमानोऽपि 'despite the tales or slanders that might be current about him'.

15 [Crit. App., line 14: *read* 8^a-9^b.]

133

2 The S recension om. this praise of Kāpavya. — [Crit. App., line 7: *read* (B₁ 'न्स्').] *

4 ^a) शिपानानां 'places of drink and shelter' frequented by them.

15 ^b) सीरविघ्नं 'hindrance in ploughing, i. e., field-work'. — ^a) = 'places of worship'.

16 ^a) अपचिति: 'restitution'.

21 "Those, whosoever they may be, that secure their subsistence by bringing the state into jeopardy: they, after accomplishing the fall of the state, do themselves perish as surely as worms when the corpse, which they fester, is destroyed". — No stronger language could have been used!

134

4 ^a) पचन्ति, अभोग्या ओषधीः इन्धनं कृत्वा.

5 ^a) आनन्तिका 'void of purpose'. Cf. शाङ्गधर-पद्धति, st. 276.

6 ^a) तद्विधं (i. e., आनन्तिकं) कोशं (subj., neut.) [अपि लोकाज्ज प्रीणयेत्]. Hence only a धार्मिक king is entitled to make the हर्ण. Otherwise mere change of ownership is of no use.

8-10 "There are plants and creatures, as also beings endowed with the faculty of speech (युक्-
वाचो), who all agree in being born and brought up in evil or filth. That is the reason why irreligious-

ness (अयज्ञः) becomes rampant". They ought to be trampled down. — 9^a) 'Only so can Dharma be achieved'. The Dharma is evidenced in many small acts which gather weightage. — 10^b) उलपम् 'soft grass'.

135

~~13~~ The method of fishing here described (drain-
ing the pond, picking up the fish from the mud,
stringing them on to separate threads (उद्दान) and
finally washing them) seems rather peculiar.

11 ^a) ❧ Cn: योगैर्, जलस्याकुलीकरणादिभिस्पायैः । ❧

19 [Crit. App., line 7: *for* 'repeat' *read* 'repeat, while the Cal. and Bom. ed. ins., in place of 19'.]

20 ^a) तुल्याः 'of equal importance': none too small (or too large) to be neglected; or, possibly, तुल्याः = परीक्षणीयाः, worthy of close scrutiny.

22 ^a) The current reading is कामे चाभिमतौ, i. e., अभिमतौ not only in Dharma, Artha and Mokṣa alone. कामेशाभिमतौ, i. e., कामेशत्वेनाभिमतौ.

136

6 ^a) प्रार्थ्यमानेन 'is wanted, sought out, hound-
ed, set upon'; the v. l. प्राप्यमानेन conveys the same
idea: 'is within reach, or at striking distance'.

13 ^a) सामर्थ्ययोगात् 'According to the exigencies
of affairs'. The सामर्थ्यगति regulates the actual
course of events.

19 ^a) '[आ]युतः 'crowded'.

20 ^a) वैरन्त्य n. of a prince named after the city
of वैरन्ती or 'न्य. Cf. Arthasāstra p. 41; कामन्दकीय-
नीतिसार 7. 53; Hargacarita (B. S. S.) p. 271
(where वैरन्ती ['of Viranti'] is a v. l.). The Mār-
kaṇḍeya Purāṇa 58. 32 gives वैरन्त as the name
of a people (सिन्धुकालवैरन्ताः).

23 [Crit. App., *read* line 4 thus: Ś1 K V1
Bo. s Da Dn1. ns D1-s. 1-2 चांडालो; G1 चंडालो (for
चण्डालो).]

33 [Crit. App., line 6: *read* 'इयम्'.]

35 [Crit. App., line 4: *read* K₂ *for* K₁.]

36 ^b) शतैकीयं — एकस्मिन्निष्ठति एकीयम् । शते एकीयं

शतैकीयम् (Pāṇini 4. 2. 114). See *Rājatarāṅgiṇī* 8. 1272. — °) समन्तसंशया 'with peril menacing from all quarters'. [Crit. App., line 9: read s. 5. 7. 8. for s. 5. 7. 8.]

38 °) 'As long as breath lasts'.

46 °) 'I hope I shall succeed, by my association with him, in instilling in him a part of my own wisdom!' [Crit. App., line 1: after S, ins. '(Ga. 4 absent)'.]

49 °) *विषत्तव्यं from √ वि+सद् 'to be down-hearted'. D₁ comes nearest to the emendation, and K₁ D₂ point the same way.

58 °) 'A thing done too late can achieve nothing': so make up your mind now.

64-65. The hapl. om. of these stanzas in M suggests doubt about their authenticity. Their style is also slightly ornate; the hapl., however, is unquestioned.

65 °) वैडूर्य, 'beryl' appropriately called 'cat's eye'.

67 [Crit. App., line 3: read K₂ s. 5 for K₁ s. — Line 6: read K₂ for K₁.]

78 °) ते, supply प्रसादात्; cf. 76°. Or, construe with सर्वकार्यणि.

79 The extra passage 310* following this stanza is in the very rare Āryā metre, and occurs only in some middle-group MSS. Cf. Hopkins: *Great Epic*, p. 358. — [310*, line 1: for प्रत्युप, read प्रत्युप.]

81 °) पितृमातृवत् — पितृमातृरसि इव ।

102 °) भीतवत्साध्यं — यावद्भीतियुक्तं तावदेव अप्रतिलोमं भवति । — °) भयसंहितम् — भयेन हेतुना संधिमुपगतम् ।

107 °) तमपि would be grammatically smoother. What Palita means is not one solitary thread, but a bundle of complicated knots centred round one principal thread. Cf. the D₁ variant बाहुल्यं तद्विशेषतः; cf., however, 115°.

110 °) पलितः 'grey-haired' (for which the S variant is खनित्री 'with a pickaxe in hand') was wrongly supposed to go against the epithet विक्रवः in 109°, which should rather be understood as = विक्रच्छः 'with the lower hem of his garment not

tucked up into the waistband' (Mar. कांचा न घात-हेला) — an apt description of the fowler's dress. पलित happens to be the proper name of the mouse, which might have suggested the S variant with a view to avoid confusion.

117 [Crit. App., line 10: read 'M₁-s om. 117°'.]

136 °) Without fully considering the ultimate end (*artha*) and the available means (*yukti*) therefor; i. e., without first settling for what purpose each is to be employed.

141 °) निकृतिप्रदं 'intent upon some treacherous deed'.

143 °) 'A rash person is not his own master,' cannot be trusted to safeguard his own interest.

152 °) 'Now that you have been saved from peril unexpectedly'.

153 °) विक्रवन्ति 'changing', adj. to रूपाणि.

156 °) सामर्थ्यात् = समानार्थत्वात्.

164 °) संनिश्चजसे — as your commissioned agents; cf. निश्चयार्थदूत in the *Mālatī-Mādhava* Act 2, end.

169 [Crit. App., line 1: in the beginning add: 'D₂ transp. 168° and 169°'.]

180 °) यावद्विमुक्तम्, 'to cause to be separated or sent away'. — [Crit. App., line 3: read D₂ s. 5. 8 for D₁ s. 5. 7. 8.]

183 °) प्रीयते irregular for प्रीयमानाय.

185 °) 'In an affair where you have to co-operate with your enemy'.

189 °) जातिकिल्बिषात् — जात्यापि किल्बिषं यस्मिन्, किं पुनः कृतेऽग्निषे ! जात° seems to be *lect. fac.*, referring to the damage to the उन्माद्य. — The reference to the चण्डाल forms the decisive argument which makes the cat flee away.

200 °) संविधिः 'preparations'. — °) Cf. 199°.

202 " 'Entertain fear' is an advice not necessarily to be shunned under all circumstances. For, the consciousness of fear — more than utter absence of knowledge [as to the sources of fear] — can induce the person to go and seek counsel from

those possessing knowledge as to the haven of safety."

209 ^d) पूर्वजित्वा: 'secure early success'. For जित्वा 'winning', cf. Tait. Br. 3. 7. 6. 15, 69; Pañcaviṃśa Br. 14. 3. 15. 9. An analogous formation is वाजिजित्वा, where Bhaṭṭa Bhāskara remarks — छान्दसः क्यप्.

211 ^d) "Should pursue 'peace-or-fight' policy towards different enemy-circles".

137

Benfey gives a German translation of the story in *Pantschatantra*, Introduction, pp. 561-570.

9 [Crit. App., to 321*, line 4: after B, ins. (B₁ damaged).]

10 No motive for killing the bird is given in our text, which, perhaps, need be no other than a mere wanton childish impulse to destroy. So the Jātaka says: *hatthehi parimaddantā māresum*. The Arabic version gives the strange motive that the birdling had made the floor dirty; the Greek, that the birdling had pecked and wounded the young prince; and the Hebrew that it was an act of sheer vexation or weariness of mind. — [Crit. App., line 2: read Bo. 1. 2. 5 for Bo. 1. 3-5. — Line 4: ins. semicolon after यत्नेन and add 'B₁ धात्र्या हस्तप्रदत्तेन'.]

18 "A wilful act of sin recoils direct upon the perpetrator. Its goodness or badness, bringing accordant reaction in its train (कृतस्य प्रतिक्रिया यस्यिन्), suffers no diminution".

23 ^d) The v. l. नियच्छति can mean 'secures under its grasp,' — the subject, as with the text निगच्छति, being वैरं.

25 [Crit. App., line 14: read 25^{ad} for 25^{ab}.]

26 ^c) क्षिप्रपाणिः 'with [the right] hand ever wet [with water poured in the act of making unending presents]'.

28 ^d) पूर्व, 'the past [misdeed]'.

30-33: The Jātaka Gāthās are surprisingly close to the Sanskrit —

अवास्मिह तवागारे निचं सकृत्पूजिता ।

त्वमेव दासि अकर हन्द राज वजामहं । ति ॥

यो वै कते पतिकते किम्बिसे पतिकिम्बिसे ।

एवं तं सम्मती वैरं वस कुन्तनि मा गमा । ति ॥

न कतस्स च कत्ता च मेत्ती संधीयते पुन ।

हृदयं नानुजानाति गच्छं जेव रथे सभा । ति ॥

कतस्स चेव कत्ता च मेत्ती संधीयते पुन ।

धीरां नो च बालानं वस कुन्तनि मा गमा । ति ॥

38 ^d) सपत्नजं च अपराधजं च सपत्नापराधजे, ताभ्यां सहितं = ससपत्नापराधजम् ।

39 ^a) दाता, i. e., वैरदाता, 'avenger of enmity'; cf. वैरदेय in Rv. 5. 68. 1; also काठक 23. 8, 28. 2, 3, 6 — वैरदेयादीपमाणास्ते दिशोऽमोहयन्. For तत्र दाता, पुत्रहन्ता is a v. l. found in a Telugu MS. (TJ of the collation sheets) not accepted in the Crit. App.

41 ^{ab}) The three methods of दान, दण्ड (= पारुष्य) and सान्त्व are mentioned in this order in the text.

46 ^d) तन्निमित्तं = कालनिमित्तं, Time being the supreme architect.

47 ^b) एकैकस्य, is lect. diff. in the sense of the S lect. fac. एकैकं (Cn, एकैकेन).

48 ^b) शुभे as voc.; also शुभे and [अ]शुभे, i. e., शुभाशुभे अन्योन्यकरणे.

51 ^c) निर्याणं, final departure, death.

62 Through an unfortunate change of 324 into 342 in the process of proof-correction, star-numbers 325-342 have been ignored altogether. The mistake was discovered too late to rectify the following star-numbers.

65 ^a) अन्तिकम् आत्यन्तिकम्. आसज्य 'hugging close to his bosom'.

66 ^c) The editions subst. the regular उश्ना for उश्नाश्.

67 [Crit. App.: the comm. quoted at the end is Cn, not Cv.]

71 ^b) नेहन्ते 'possess no relish' for anything. — ^c) 'Through entertaining extreme and unabating fear'.

74 ^{ab}) आश्रित्य...अभिपद्यते, 'elects...and continues'.

78 ^c) कर्म तत्र, 'action their potent-magic'.

90-91 While कुप्पिरे occurs twice, कुप्परे is al-

together omitted. It would be better to read कुपुत्रे in 90^a, though the S version and Śi (*sup. lin.*) do so in 91^a. The corresponding Harivaṃśa passage (B. 1. 20. 119-21) also does not help. So, the repetition has been reluctantly retained.

93 ^b) It is possible, but not necessary, to read [अ]तीव्रशासनः. तीव्र, 'efficient or really operative'. — ^{cd}) When [by preventing oppression] the king evinces anxiety to protect the poor, that [must be understood as evidence of the king's own kindly disposition, and] cannot be set down as due to any other (personal) tie that the king has with the poor. For अभिसंबन्ध, cf. Manu. 5. 63. Reading स चैव (for न चैव) in 93^a, the line can mean: "When the king evinces real anxiety to protect the poor, that is, in fact, the greatest tie that can subsist between the two".

95 [Crit. App., line 10: read पालयेत् for पालयेन्.]

99 Cf. Manu. 7. 4-7.

138.

The "Kapīṅkanfti" is given in the Śānti-parvan (but is not given in the Ādiparvan) by Kṣemendra's *Bhāratamañjarī*, although the *Āndhra Bhāratamu* has the Nfti in both places. The Javanese version, as also the commentator Devabodha, omit it from the Ādi, but whether they give it in the Śānti or not cannot be stated, as their texts for the Śānti are not available. The more reliable MSS. representing the Śāradā version, as pointed out by Sukthankar (Ādi, p. 574), omit the section from the Ādi, but give it in the Śānti.

17 ^a) Böhtlingk (*Sprüche*, no. 117) emends अजलि into अजलिः, as in our Dr T G. 2. 5. We can easily supply कृत्वा.

19 * तिन्दुक Diospyros embryopteris, a kind of resin.

21 The commentators bring out the intended sense as follows —

कोकिल — Ca. b — कोकिलस्य मधुरालापित्वं सौभाग्यत्वं च ।

Cn — स्वपोष्याणां परेः पोषणम्, citing several practical examples of how this can be done.

Cv — परमुखेन स्वकार्यकरणम् ।

वराह — Ca. b — क्षुतिबलीयस्त्वं शत्रुविषये पराक्रमित्वं च ।

Cn — मूलोत्खननं, तच्च राजा शत्रूणां कुर्यात् ।

Cv — परकीयभूमिं बलात्प्रविश्य धनधान्यापहारः ।

मेरु — Ca — सर्वोच्चप्रकृतिस्त्वम् ।

Cb — कोषवद्गुल्वं सर्वोच्चप्रकृतित्वं च ।

Cn — अचञ्चलत्वमनुलङ्घनीयत्वम् ।

Cv — (reading मेघयोः) — अन्योन्ययुद्धेन वैरिणः शिरस्ताडनम् ।

शून्यवेष्टम — Ca. b — सर्वोत्थयत्वं सर्वत्र समवर्तित्वम् ।

Cn — शून्यस्य वेष्टनः संपदागम इष्टः ।

Cv — एकाधिपतिरहितस्य वेष्टनः सर्वोपसेव्यत्वम् ।

व्याड — Ca. b — (reading व्यालस्य) — व्याघ्रस्य छिद्रानुसारित्वम्, प्रतिभयहेतुत्वं च ।

Cn — (reading नटस्य) — नानारूपत्वम् । Cnp (reading व्यालस्य) सर्पवदवन्ध्यकोपत्वम् ।

Cv — सर्वस्य बलात्परकृतवेष्टनमन्यवसानम् ।

भक्तिचित्र — Ca — नटस्य नानागतिवैषधारित्वं च ।

Cb — नटस्य भावनावेशधारित्वं च ।

Cn — (reading भक्तिचित्रस्य) — स्वाराध्योदयः स्वप्रतिपालनार्नां प्रजानामुदयः ।

Cv — दृष्टेः प्रियत्वं कार्येण कस्याप्यसाध्यत्वम् ।

Cb quotes विशालाक्ष —

वराहहंसकाकोलमृगयागावमहीक्षिताम् ।

पञ्चास्थकगृध्रास्तुसारभेयगतिश्चरेत् ॥

25 = Manu 7. 106. ❀ Cb : बकवदिति — यथा बको बाह्याभ्यन्तरनिष्पन्नः । सिंहवन्निर्भयः । वृकवद्धर्मान्तरेण गमनम् । शशवदिति वेगेन । ❀

26 With 26^{ab}, cf. Manu. 7. 50^{ab}.

27 ^a) In the corresponding Ādiparvan passage (B. 1. 140. 13), Cn explains: अयं शत्रुः चापं लुण्ठयन् लुण्ठयन्निष्पन्नोऽयं कुर्यात्, and with the same (understood) subject, he explains 27^b by: यथा व्याधो मृगान्विवासयितुं मृगा निद्राति, विशस्तेषु च तेषु प्रहरति । A more acceptable sense would be: "Hide your bow beneath the grass; or make your bow of such soft and pliable material as grass [or, turn, on occasions, even a blade of grass into a weapon]. Sleep the [watchful or alert] sleep of the gazelle."

35 ^a) "In consequence of subsequent increase [in the enemy's strength] or decrease [in one's own strength], there might ensue a recrudescence-

of-danger (abhiṛtta), which one should closely attend to (निशमयेत्).” अभिवृत्तं, अभियोगार्थमागतम्.

37 °) वा, इवार्थे ।

39 °) अपवत्सयेत् (in Ś1 K2.4 only), ‘behave as towards a weaned calf’: with cautious watchfulness; neither too much love nor too much apathy. This watchfulness serves as a transition to the topic of the चारः in st. 40 onwards.

47 °) भूतिवर्धनाः (✓वर्ध छेदनपूरणयोः) as in नाभिवर्धनं. Cf. 12. 99. 47; also 12. 74. 8, note.

49 °) Cn, reading प्रतिपुष्पफलाघाती, explains: द्विजः पक्षी यथा सर्वं वृक्षस्य पुष्पं फलं च नाशयति तद्वत् । In the adopted text, पुष्कल = a measure of corn equal to 16 morsels—पुष्कलानि तु चत्वारि आदवः परिकीर्तितः । Cf. कात्यायनश्रौतसूत्र 25. 5. 8. To be प्रतिपुष्पफलाघाती, i. e., to pounce upon each and every—even the slightest—indication of progress and prosperity in the enemy, would not be good policy. You allow them to pile up a पुष्कल, and then destroy it. The means of destruction are: प्रत्युत्थान [meaning (i) getting up as a mark of respect and (ii) sudden sally]; अभिवाद [meaning (i) salutation and (ii) reproof]; and संप्रदान [meaning (i) gift and (ii) bribe or surrender]. In the corresponding App. passage in the Ādiparvan the reading is प्रतिविश्वघाती स्यात्.

56 ❀ Cn: शत्रोरियं गौरिति तद्विषाणवर्धणे प्रवृत्तस्यायोः व्यर्थस्तद्वत् । ❀

57 [Crit. App., line 13: for G1. 2. 2 read G1. 2.]

58 °) The metre can be regularised by स्वल्पोपि अनि, or स्वल्पो अप्यनि. — With the st., cf. Hari-vamśa 1. 20. 31. — [Crit. App., lines 3-4: for ‘S (M2 om..... (hypermetric)’, read ‘G1 M1. 2. 2 ऋणशेषमक्षिशेषः; T1 G2 “शेषमक्षिशेषं च (hypermetric); T2 G2 “शेषं नाक्षिशेषं.”]

62 ❀ Cn: वक्रवदालीनो निश्चलः, शुनकवज्रागरुकक्षोर-सूचकश्च । काकवत्परिक्लिप्तश्च । ❀

63 °) “They should neither be permitted to quarrel amongst themselves (भेद), nor present a united front (संघान)” ।

64 Cf. Mudrārākṣasa 3. 5^a.

139

7 [Crit. App.: from the beginning of line 6, 118

transf. — °) to the beginning of line 5.]

18 °) For जलस्याय, cf. 12. 135. 2^a, 4^a. [Crit. App., line 8: read D1 स्वास्या वा (for स्वाध्याया).]

19 °) -विपणापणा ‘external (import-export) and internal trade’. — °) -पूग- ‘assembly of townsmen’.

22 °) संकल्पा ‘festive decorations at yātrās, etc.’. — °) परस्परहाराद्वा ‘with mutual seizing and robbery’; cf. Pāṇini 2. 1. 72 — क्रियासातले आख्यातमाख्यातेन समस्यते ।

24 [Crit. App., ins. at the beginning “For the repetition in D2, cf. v. 1. 23. —”]

28 °) -आच्छादना (under Pāṇini 3. 3. 107) ‘roofing’. — 349* supplies an essential item in the description !

35 °) कुनन्ती (in Ś1 K1 D1 only) ‘a long soiled cord’.

37 °) समात्पूर्वं विशिष्टतोऽस्तेयम्; हीनात्पूर्वं सभतोऽस्तेयम् ।

39 °) अन्तावसान = अन्त्यावसायिन् = a person of the lowest class or status (अन्ते अवसानं [i. e., अन्त्यः अवसायः] यस्य); cf. Manu. 10. 39; मेदिनी (under Amara 2. 10. 10) — अन्तावसायी श्वपचे मुनिभेदे च नापिने । Cal. ed. reads अन्त्यावसानाय.

42 [Crit. App., line 5: read “वि” for “वि.”]

60 °) भक्ष्यामि (irreg. fut., anit). The proper form of the root should be भक्ष् (or भ्लक्ष्, acc. to सैवेय; cf. Dhātupāṭha 21. 27). — ‘I shall eat convention by reason of hunger’! The other variants are flat.

62 °) अभक्षस्य- न विद्यते क्रियते वा भक्षः भक्षणं यस्य ।

64 °) प्राणमन्यं ‘any augmented lease of life’.

68 °) इति = एतादृशं with 68°. — °) It is not so much the loss of the शत्रावनी as your own अकार्यकरण that pains me: you ought not to do this.

70 °) ‘misdeed is not for imitation’.

73 Viśvāmitra says that his present act, like that of Agastya, is in the interest of a Brahmin, viz., himself! — °) तं = आत्मानं = इमं देहं.

74 The Candāla replies by pointing out that men have elected to give up life rather than eat forbidden food. — °) प्रतिकुर्वन्ति, ‘counteract’ death

by असद्व्यसक्षण. — ^a) प्रियस्व = प्रीणयस्व. "Win your [highest] wish even remaining hungry," as people are known to do.

75-76 "Justified is doubt concerning post-death existence, as also whether actions are absolutely annihilated (we can read विनाशः as well as [अ]विनाशः). I, however, possessing the conviction 'I am living', desire to save the base (= body) and so shall eat the uneatable. I am satisfied that it (i. e. the base, the body) is bifurcated into intellect (apparatus of knowledge) and Ātman. The identity of these two is the result of error, as when one says, 'the skin is the eye'. Even though I am acting under the imputed-doubt of sin, [after death] I shall not [for that sin] be [acandāla] like you". — The available variants for 75^a are makeshift attempts to eke out a suitable sense. The proposed emendation is not however quite convincing. It is actually found in a Malayālam MS. (M₄ on the collation sheets) which is outside the Crit. App. C_v is, it seems, much to the point. ❀ C_v : अहं पुनर्वर्तं इत्याशयात्मेत्यत्र । अहं पुनर्वर्ते सद्रतं नवान्भवामि । शुष्कं (C_v v. l. for मूर्खं) क्षुधया शुष्कं शरीरं रक्ष्यं पूर्वं स्वर्ग-साधनसंपादनार्थं दहे इत्युक्तम् । ❀

77 ^a) दुष्कृती 'it may be wrong on my part' to blame you, etc.

80 ^a) धर्मतः (= धर्मे) 'on the side of righteousness' in eating the canine haunch.

81 ^a) स्वन्तेन 'each by his own taint or sin'.

84 "There is moral-delinquency in both lifting as well as eating this: but there has to be made, through proper-regulations, an exception to each. Where no direct-injury-to-life, nor any the least utterance tending to falsehood is involved, there the act of eating should be permitted: it does not mean any very great sin." There is no himsā, because Viśvāmitra did not himself kill the dog; there is no stealing or falsehood, because the action is all over-board; and the eating is for saving life and also thereafter for acquiring further merit by acts of expiation and penance (st. 82.).

85 ^a) असद्व्ये मक्षणाद्विषं न पद्यामि are the words of the sage quoted by the Candāla, who argues that, under the circumstances, Viśvāmitra must be presumed not to accept the Veda or any other Dharma as authority (कारण).

86 ^a) Contrast 12. 159. 70, which must have been unknown to Viśvāmitra as a Vedic command. — ^a) "These several respective acts (such as सुरापान or श्वजाघनीमक्षण) have to be [morally evaluated] each as it actually is and by itself. So my proposed action does not violate the Law in the least."

87 ^a) The subject of वाचते is कृत्यं (understood); the variant तद् (for तं) points to that. "Even a well-known, well-behaved and wise man is, through being in awkward predicament, through destitution, or through censure, liable to commit wrong. And even after he regains, through constant practice [of penance], his old status, he has all the same to suffer punishment for his lapse." The ref. in 87^a is to 82^a.

88 ^a) मातङ्गः कौशिकं निववृत्ते (returned to attack; made the rejoinder); or, in the causal sense, = निवर्तयामास, attempted to persuade. A simpler way is: कौशिकमुक्त्वा मातङ्गो निववृत्ते (ceased speaking).

89 ^a) पत्राङ्गी 'the haunch,' consisting of अस्त्रि, मांस, मेदः, रुधिर, and त्वक्. — 357*, given by the middle group of MSS., is a late and deliberate attempt to exculpate sage Viśvāmitra. The passage is unknown to the older N and the S recensions.

140

3 ^a) 'This is not merely a text-book exposition of Dharma'. — ^a) 'This is what ensues from real wisdom: the honey garnered by the wise'. Cf. Manu. 12. 106.

4 ^a) 'There should be cumulative (प्रति-) use of many sage counsels from everywhere'. Cf. 6^a.

7 ^a) पुरस्तादनुपपन्ना प्रज्ञा 'not a stale and oft-cited word-of-wisdom', but an altogether fresh formulation of it.

9 ^a) 'True-wisdom has many side-wise facets (or issues): it is like a stream with devious-flowing currents'.

15 ^a) दाक्कुलीमस्त्रा, 'knife-swallowing jugglery'!

17 ^a) मधवान् (for मधवा) is found in several good MSS. and could have been adopted into the text as an instance of 'Homer nodding'.

20 °) ❀ Cn : समूहे समायात् । ❀ In view of 19^b, समूहे = समूहनेन, स्वप्रज्ञैव केवल्या व्याकृते सति.

22 °) अव्यपदेश्यं 'not to be falsely propagated'. 22^{ad} are the words of Uśanas. The व्यपदिष्टवाक्य is described as छिन्नमूल and अतथ्यविहित in the next stanza.

23 °) यः इदं [अतथ्यविहितं] वाक्यं न उपाश्रुयात् तादृशं कं पुरुषं त्वं तोषयितुमर्हसि ? न कमपि ॥ उपाश्रुयात् 'would see at close quarters'; see through it.

24 °) बुभूषितुम् 'with a view to win prosperity'.

25 °) सदृशं, i. e., designed to sacrifice oneself for the others. — °) नतीक्ष्णभूतानां 'of [ordinary] men not made of such stern stuff'. [Crit. App., read the v. l. for 25° thus: "— °) K₁ नतीक्ष्ण-; K₅ Dn₁ ns D₂ 4. 3. 5 अतीक्ष्णं; K₅ D₅ अतीक्ष्ण-; V₁ B Da D₅ न तीक्ष्णं; Dr T G₁ 2. 5 M₁ 3. 4 न तीक्ष्ण्याद्; M₂ न तीक्ष्णो (for नतीक्ष्ण-)."]

26 [Crit. App., line 2: read दोषात् for दोषात्.]

34 °) अन्यः, i. e., the ideal क्षत्रिय that you envisage. Is not the difference between the क्षत्रिय and the दस्यु a valid one, not to be altogether transcended? — The question is quite characteristic. The appeal eventually is to be to the judgment of the wise man, not to brute majority or sheer prosperity.

141

3 The शरणागतपालन of नृग is not found in the Mbh. in the various references (e. g., 6. 17. 10) to famous kings of antiquity beginning with नृग.

12 [Crit. App. below 361*, ins. "Lines 3-4 = Pañcatantra (Kosegarten) III. 142".] It is to be noted that this and the following star-passages 362*-366* and 368*-374*, which amplify the story, are given by the middle group of MSS. only. 373* is quite characteristic!

17 °) नौस्थानेन (in Ś₁ K₁ 3-4 D₁ 4. 9) 'landing-platform'. नौस्थानेन or 'सायैर' is the reading of B and of the middle group of MSS.

18 °) संप्रवृष्टः (in Ś₁ D₁ 7. 9 T G₂ 5) 'in a jubilant mood': संप्रवृष्टः is more normal.

142

7 °) मनुजः — Obviously the bird regards him-

self as Manu-born and evinces the normal sentiments of men : cf. st. 12, 25-26 and 39 below.

11 and 27 [Crit. App., line 1: before damaged, ins. 'partly'.]

19 [Crit. App., line 6: delete the hyphen in त्वत्स्वदेहे-.]

20 [Crit. App., line 11: for K₅ read K₅ s.]

29 °) यथाशुष्कानि 'as dry as they could be under the circumstances'.

31 °) महत् adv. to सुसंदीप्तम्.

143

5 [Crit. App.: add at the beginning "for the repetition in T₂ G₁, cf. v. l. 4."]

9 °) महाप्रस्थानम् (cf. also 12. 145. 3), such a 'journey towards death' as the Pāṇḍavas undertake in Book 17 of the Epic.

144

2 °) मनस्विनी (Ś₁ K₂ 4. 5 Bo D₁) constitutes a better ground for her being शोच्या than तपस्विनी.

6 °) माता (Ś₁ K₂ 4 B₅ Da D₁ T₂ G₁) has better right to be included amongst the three intimate relations than भ्राता. The father gives money; the mother, love and care; the son, pleasure: all these and more, the husband gives.

145

14 °) गताः (which is regularised by गतौ) agrees in sense with the three: कपोतः, कपोती, लुब्धकश्च.

16 °) [अ]व्यजन्मनः (Ś₁ K₂ D₁) is a palpable after-thought.

18 °) has reference to 12. 141. 1ff.

146

The Janamejaya of the following story (adhy. 146-148) is to be distinguished from the well-known Janamejaya at whose sarpa-sattra, Vaiśampāyana recites the Mahābhārata, and also probably from the Janamejaya alluded to in 12. 124. 16^b. Cv gives the following etymology for परीक्षित — परितः ईक्षत इति परीक्षितः, विचारकः.

3 ^{ed}) The exact circumstances of this unwitting Brahmin-murder are not anywhere available.

6 °) पापकृत्या, perhaps archaic for 'कृत्या, rather than regular instr. sing. from कृति. cf. उदक्या in 12. 159. 24.

16 °) शान्तिः in the older sense of 'many'.

147

5 °) महानसं, fig., 'provider of ample food'.

6 Construe: ब्रह्मशसानामत एव वेदनिश्चयात्संविदं (recognition) श्रुतीश्च अलभमानानां नः शेषो न भवितुमर्हति. Such being the normal rule, do arrange to bring me once more within the pale of the Śruti. श्रुतिः 'ministrations through Vedic mantras'.

7 ^{ed}) "Persons placed outside the pale of Dharma or Japa perish again and again." For Japa and Jāpakas, cf. B. 12. 196-200.

9 °) "Without taking much (वि) into consideration my [little] knowledge". "We could have read [अ]प्रज्ञा, and perhaps also अभिज्ञाय (for अवि). — °) प्रति वाञ्छ 'wish me again to come under thy shelter'; or प्रति may go with the dat. पुत्रेभ्यः.

10 ^{ab}) The Cal. ed. reads the line as —

किमाश्चर्यं यदप्राज्ञो बहु कुर्यादसंप्रतम् ।

The Bom. ed. reads it as —

किमाश्चर्यं यतः प्राज्ञो ब्रह्म कुर्यादसंप्रतम् ।

The interpretation of On (which understands ब्रह्म here and ब्रह्मा in 13^d as ब्राह्मणः) is very much forced. The other commentators are silent. The Cal. ed. reading refers to Janamejaya's past wrong deeds which he now desires to improve upon. Perhaps, in view of st. 11, the प्राज्ञ here is शौनक himself, whose heart is now mollified, and who is now inclined to commend the king's present mood (10) and not to continue to rate him as before.

12 "A person like you, sorrowing and dejected, not having clear vision of truth and censured amongst the good, has no chance of reaching there (i. e., on the प्रज्ञाप्रासाद) discovering opportunities for doing good". The Cal. and Bom. ed. read the first line thus :

न चोपलभ्यते तेन न चाश्चर्याणि कुर्वते ।

15 ^{ed}) "Once more I desire to be one practising devotion and treading the path of prosperity".

18 °) 'I summon thee to the path of righteousness'.

20 °) कृतं 'duty'.

148

1 °) आवृत्त, 'returned to the norm'.

2 ^{ed}) Cf. सत्यानृते मिथुनीकृत्य प्रवर्तते लोकव्यवहारः in Śaṅkarabhāṣya on the Br. Sūtra, I. 1. 1 (उपोद्गत); cf. also Tait. Up. II. 6.

4 ^{ab}) 'Whoso cannot resist, gives away; whoso is in a sad plight (कृपणः) ends by becoming a recluse'. — The कर्पण्यदोष (cf. 6. 24. 7^a) in fact consists in the failure to take a comprehensive view of things.

9 °) आयुः प्रतिपद्येत 'would obtain a fresh lease of life'. — °) ❧ Cn : एकान्ततः, अतियत्नेन । ❧ — °) तत् संन्यस्य = यज्ञफलसंन्यासं कृत्वा; or तत् संन्यस्य = आयुस्तृणाय मत्वा.

10 ^d) 'One need not then worry even if death were to come the next day'.

11 [Crit. App., lines 19-21: read the Crit. App., for जीविते thus: "S1 K1 D1.4.3 जीविते; D: जीवितं; M4 जीवसे (for जीविते)".]

16 °) ❧ Cn : संविभातैः दानैः । ❧

17 °) ❧ Cn : ओजः इन्द्रियपादवम् । ❧

21 "One must not think that there is no future for him; that one is past all remedy. Nor should one, in the notion — 'I am as good as naught', betake oneself to the unholy". Cf. 31^{ab}.

22 The fourth part, one has of course to atone for by suffering (भोग).

29 °) तयोर्धर्मोर्धर्मयोः (पापपुण्ययोः), सुकृतयोः (done in equal proportion), किञ्चित् जयोत्तरं (ultimately prevailing) स्यात् ।

32 ^{ab}) "Opens out, by his good acts, the pores in the cloth so that dirt may trickle out through them".

After 3. 191, B₂₋₄ De Dn D₄ s Gs ins. :

21 A

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा स राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।
मार्कण्डेयान्महाभागस्त्वर्गस्य प्रतिपादनम् ।
युधिष्ठिरो महाराज पुनः पप्रच्छ तं मुनिम् ।
कीदृशीषु ब्रह्मस्थासु दत्त्वा दानं महामुने ।
इन्द्रलोकं त्वनुभवेत्पुरुषस्तद्वीहि मे । [5]
गार्हस्थ्येऽप्यथवा बाल्ये यौवने स्थाविरेऽपि वा ।
यथा फलं समश्नाति तथा त्वं कथयस्व मे ।

मार्कण्डेय उवाच ।

परिचारकेषु यदुक्तं ब्रूया दानानि षोडश ।
तमोऽवृत्तस्तु यो दद्याद्भयात्कोपात्तथैव च ।
शुक्ले च दानं तत्सर्वं गर्भस्थस्तु नरः सदा । [20]
ददद्दानं द्विजातिभ्यो वृद्धभावेन मानवः ।
तस्मात्सर्वास्त्ववस्थासु सर्वदानानि पार्थिव ।
दातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गजिगीषया ।

युधिष्ठिर उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य सर्वस्य वर्तमानाः प्रतिग्रहे ।
केन विद्या विशेषेण तारयन्ति तरन्ति च । [25]

मार्कण्डेय उवाच ।

जपैर्मन्त्रैश्च होमैश्च स्वाध्यायाध्ययनेन च ।
नार्यं वेदमर्थी कृत्वा तारयन्ति तरन्ति च ।

Instructions for Binding

These supplementary eight pages are to be inserted at the end of Volume Four of the Critical Edition (Āraṇyakaparvan, part two), immediately preceding the facsimile page of the Śāradā MS., and so taking the place of the one-page Errata, which is to be removed. Also, in the same Volume, paste the following slip on p. 681 in the *right-hand* margin about two inches upwards from the bottom so as not to cover the chapter no. 192. It is to be read at the end of chapter 191.

After 3.191, B₂₋₄ De Dn D₄ s Gs ins.
a passage given in App. I (No. 21 A), and printed
as a supplement at the end of this Volume.

शान्ति. B₂ कथय प्रभो (for "यस्व मे"). — (L. 9) De₁
यथा (for वृथा). De स्वपुत्रस्य (for ह्य). B₄ भर्षे.
— (L. 10) B₂₋₄ परपाकं च (for "पाकेषु"). D₂
आत्मार्थे. B₄ तू (for न). — (L. 11) B₂₋₄ नैव;
B₂ De₁ D₂ s G₂ ये च; D₂ s ये च (for यत्र).
B₂ तत्संदिग्धं; B₄ तत्संदेशः; D₂ सदा सत्यं (for तद-
सत्यं). — (L. 12) D₄ अन्याद्योपपत्तौ. — (L. 13) De
च (for तु). De [5]पि वा; D₂ s [5]पि वा (for
तथा). — (L. 14) B₂₋₄ गुरोर् (for गुरौ). B₂₋₄ D₂
अ (B₂ D₂ s आ)मृतिनि; De चानृतके. — B₄ De D₄ om.
(hapl.) line 15. — (L. 15) B₂₋₄ वेदद्विजावसाने च (B₂
नेन) (for the prior half). G₂ यथा (for तथा). D₂

B₄ च सारत (for तरन्ति च). — D₂ s om. line 26
with ref. — (L. 26) B₂₋₄ जाप्यैर्; De जाप्यैर् (for
जपैर्). De transp. मन्त्रैश्च and होमैश्च. D₄ स्वाध्यायाध्या-
पनेन च (for the post. half). — D₂ s transp. lines
27, 28. — D₂ s reads lines 28, 29 in marg. — (L.
29) De D₂ s m De अनैनात् (for वचनात्). De ब्रह्म-
लोकश्च (for स्वर्गं). — (L. 31) De₁ D₂ s अनैत- (for
अनन्तं). D₂ s अनैतपुण्यकं लोके (for the prior half).
De गन्तासौ नात्र संशयः (for the post. half).
— D₂ s om. line 32. — (L. 33) D₄ इव (for एवं).
— (L. 34) D₂ s अज्जगुप्सिताः (for अज्जु). — (L.
35) D₂ s कुड्या (for कुडी). B₂ कुड्योलकः. — (L.

ये ये श्राद्धे न युज्यन्ते मृकान्धबधिरादयः ।
 तेऽपि सर्वे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारसैः ।
 प्रतिग्रहश्च वै देयः शृणु यस्य युधिष्ठिर । [40]
 प्रदातारं तथात्मानं यस्तारयति शक्तिमान् ।
 तस्मिन्देयं द्विजे दानं सर्वांगमविजानता ।
 प्रदातारं तथात्मानं तारयेद्यः स शक्तिमान् ।
 न तथा हविषो होमैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ।
 अग्नयः पार्थ तुभ्यन्ति यथा ह्यतिथिभोजने । [45]
 तस्मात्त्वं सर्वयत्नेन यतस्वातिथिभोजने ।
 पादोदकं पादघृतं दीपमग्नं प्रतिश्रयम् ।
 प्रयच्छन्ति तु ये राजशोपसर्पन्ति ते यमम् ।
 देवमाह्यापनयनं द्विजोच्छिष्टावमार्जनम् ।
 आकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाहनानि च । [50]
 अन्नैकैकं नृपश्रेष्ठ गोदानाञ्छतिरिच्यते ।
 कपिलायाः प्रदानान्तु मुच्यते नात्र संशयः ।
 तस्मादलंकृतां दद्यात्कपिलां तु द्विजातये ।
 श्रोत्रियाय दरिद्राय गृहस्थायाभिर्होत्रिणे ।
 पुत्रदाराभिभूताय तथा ह्यनुपकारिणे । [55]
 एवंविधेषु दातव्या न समृद्धेषु भारत ।
 को गुणो भरतश्रेष्ठ समृद्धेष्वभिवर्जितम् ।
 एकस्यैका प्रदातव्या न बहूनां कदाचन ।
 सा गौर्विक्रयमापन्ना हन्यान्निपुरुषं कुलम् ।
 न तारयति दातारं ब्राह्मणं नैव नैव तु । [60]
 सुवर्णस्य विशुद्धस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
 सुवर्णानां शतं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ।

अनृणां तु यो दद्याद्वलवन्तं धुरंधरम् ।
 स निस्तरति दुर्गाणि स्वर्गलोकं च गच्छति ।
 वसुंधरां तु यो दद्याद्विजाय विदुषात्मने । [65]
 दातारं ह्यनुगच्छन्ति सर्वे कामाभिवाञ्छिताः ।
 पृच्छन्ति चात्र दातारं वदन्ति पुरुषा भुवि ।
 अध्वनि क्षीणागात्राश्च पांसुपादावगुण्ठिताः ।
 तेषामेव श्रमार्तानां यो ह्यन्नं कथयेद्बुधः ।
 अन्नदातृसमः सोऽपि कीर्त्यते नात्र संशयः । [70]
 तस्मात्त्वं सर्वदानानि हित्वाञ्च संप्रयच्छ ह ।
 न हीदृशं पुण्यफलं विचित्रमिह विद्यते ।
 यथाशक्ति च यो दद्यादन्नं विप्रेषु संस्कृतम् ।
 स तेन कर्मणामोति प्रजापतिसलोकताम् ।
 अन्नमेव विशिष्टं हि तस्मात्परतरं न च । [75]
 अन्नं प्रजापतिश्चोक्तः स च संवत्सरो मतः ।
 संवत्सरस्तु यज्ञोऽसौ सर्वं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।
 तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 तस्मादन्नं विशिष्टं हि सर्वेभ्य इति विश्रुतम् ।
 येषां तटाकानि महोदकानि [80]
 वाप्यश्च कृपाश्च प्रतिश्रयाश्च ।
 अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी
 यमस्य ते निर्वचना भवन्ति ।
 धान्यं श्रेमेणार्जितवित्तसंभितं
 विप्रे सुशीले च प्रयच्छते यः । [85]
 वसुंधरा तस्य भवेत्सुतुष्टा
 धारां वसूनां प्रतिमुञ्चतीव ।

38) De वेपि (for ये ये). B₄ De Dn₁ नियुज्यन्ते (for न यु). — (L. 39) Dn₂ न (for नि). Dn₂ देव- (for वेद-). — Dn₃ reads line 40 in marg. and om. line 41. — (L. 41) B₄ तदा; Dc₁ यथा (for तथा). — (L. 45) De Dn₂ यस्तारयति (for तारयेद्यः स). — (L. 44) De Dn₂ हविषा (for हविषो). Dc₂ होमैर् (for होमैर्). — (L. 45, 46) B₃ पूजने (for भोजने). B₃ om. (hapl.) line 46. — D₄ om. lines 47-49. — (L. 47) B₂ पादघृतं; Dc "घृतं (for घृतं). G₈ पीतम् (for दीपम्). — (L. 48) B₃ च ये; B₄ मया (for तु ये). — (L. 49) B₂₋₄ देवमाहो (B₄ "ह्यो") पनयनं (for the prior half). Dc₁ विमार्जनं (for वमार्जनम्). — (L. 50) B₂ आकल्पं. Dc प्रतिचर्या (for परिचर्या). Dc पाद- (for गात्र-). — B₃ om. line 51. — (L. 51) B₄ एकैकं (for एकैकं). B₂₋₄ D₄ G₈ गोशतात्त्व- निरिच्यते (for the post. half). — (L. 52) B₂ प्रदा- नैर् (for नात्तु). — (L. 53) D₈ स्वलंकृतां. — (L.

57) B₂₋₄ अभिवर्तितुं; Dc अतिवर्धितं. — (L. 58) B₃₋₄ De युधिष्ठिर (for कदाचन). — (L. 60) Dc ब्राह्म- णान्. — (L. 61) B₂₋₄ Dn₂ ब्राह्मणस्य (for सुवर्णस्य). — (L. 64) B₂ m. 4 निस्तरयति (for स निस्तरति). Dc बह्मलोकं (for स्वर्गं). B₄ तु (for च). — (L. 67) पृच्छन्ति (for पृच्छन्ति). B₂₋₄ De D₄ चात्र (B₄ "तु")- दातारं (for दातारं). — (L. 68) Dc₂ अध्वनाः (for अध्वानि). — (L. 69) Dc येषाम् (for तेषाम्). B₂₋₄ De एवं (for एव). — (L. 70) Dc₂ कीर्त्यते (for कीर्त्यते). — (L. 71) D₄ G₈ संप्रदानानि (for सर्वं). Dc संश्रयोच्च्युत (for संप्रयच्छ ह). — (L. 73) D₄ संस्कृत्ये. — (L. 76) B₄ De प्रोक्तः (for चोक्तः). — (L. 79) D₄ विशिष्टो. B₂ नः धुनं (for वि). — (L. 80) B₂₋₄ De Dn₁, n₂ D₄ तटाकानि (for तटाकानि). — (L. 82) Dc अन्नप्रदानं (for "स्य दानं"). — (L. 83) Dc नैव नरा (for निर्वचना). — (L. 85) Dc प्रतियच्छते (for च प्रय). — (L. 87) Dc Dn₂

अन्नदाः प्रथमं यान्ति सत्यवाक्कदनन्तरम् ।
 अयाचितप्रदाता च समं यान्ति त्रयो जनाः ।
 वैशंपायन उवाच ।
 कौतूहलसमुपपन्नः पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः । [90]
 मार्कण्डेयं महात्मानं पुनरेव सहानुजः ।
 यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च ।
 कीदृशं किंप्रमाणं वा कथं वा तन्महामुने ।
 तरन्ति पुरुषाश्चैव येनोपायेन शंस मे ।
 मार्कण्डेय उवाच ।
 सर्वगुह्यतमं प्रश्नं पवित्रप्रपिंसस्तुतम् । [95]
 कथयिष्यामि ते राजन्धर्मं धर्मभृतां वर ।
 षडशीतिवह्मणाणि योजनानां नराधिप ।
 यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च ।
 आकाशं तदपानीयं घोरं कान्तारदर्शनम् ।
 न तत्र वृक्षच्छाया वा पानीयं केतनानि च । [100]
 विश्रमेद्यत्र वै श्रान्तः पुरुषोऽध्वनिं कर्षितः ।
 नीयते यमदूतैस्तु यमस्थाज्ञाकरैर्बलात् ।
 नराः क्षियस्तथैवान्ये पृथिव्यां जीवसंज्ञिताः ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानारूपाणि पार्थिव ।
 हयादीनां प्रकृष्टानि तेऽध्वानं यान्ति वै नराः । [105]
 संनिवार्यातपं यान्ति छत्रेणैव हि छत्रदाः ।
 वृक्षाश्चैवान्नदातारो ह्यनृशास्त्राप्यनन्नदाः ।
 वस्त्रिणो वस्त्रदा यान्ति अयस्त्राः यान्त्यवस्त्रदाः ।
 हिरण्यदाः सुव्यं यान्ति पुरुषास्त्वभ्यलंकृताः ।
 भूमिदास्तु सुव्यं यान्ति सर्वैः कामैः सुतर्पिताः । [110]

यान्ति चैवापरिक्षिष्टा नराः सस्यप्रदायकाः ।
 नराः सुखतरं यान्ति विमानेषु गृहप्रदाः ।
 पानीयदा ह्यवृषिताः प्रहृष्टमनसो नराः ।
 पन्थानं द्योतयन्तश्च यान्ति दीपप्रदाः सुखम् ।
 गोप्रदास्तु सुखं यान्ति निर्मुक्ताः सर्वपातकैः । [115]
 विमानैर्हंससंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः ।
 तथा बर्हिप्रयुक्तैश्च षष्टरात्रोपवासिनः ।
 त्रिरात्रं क्षपते यस्तु एकभक्तेन पाण्डव ।
 अन्तरा चैव नाश्नाति तस्य लोका ह्यनामयाः ।
 पानीयस्य गुणाः दिव्याः प्रेतलोकसुखावहाः । [120]
 तत्र पुष्पोदका नाम नदी तेषां विधीयते ।
 शीतलं सलिलं तत्र पिबन्ति ह्यमृतोपमम् ।
 ये च दुष्कृतकर्माणः पूर्वं तेषां विधीयते ।
 पूर्वं नदी महाराज सर्वकामप्रदा हि सा ।
 तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयैनान्यथाविधि । [125]
 अध्वनिं क्षीणगात्रश्च पथि पांसुसमन्वितः ।
 पृच्छते ह्यन्नदातारं गृहमायाति चाशया ।
 तं पूजयाथ यत्नेन सोऽतिथिर्वाक्षणश्च सः ।
 तं यान्तमनुगच्छन्ति देवाः सर्वे सवासवाः ।
 तस्मिन्संपूजिते प्रीता निराशा यान्त्यपूजिते । [130]
 तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयैवं यथाविधि ।
 एतत्ते शतद्रोः प्रोक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 पुनः पुनरहं श्रोतुं कथां धर्मसमाश्रयाम् ।
 पुण्यामिच्छामि धर्मज्ञ कथ्यमानां त्वया विभो ।

भारा. Ba. 4 [इति; De. 1 (for [2] 1). -- (L. 89) Ba अयाचिन्ति (for अयाचिनः). De. 1 om.; Dns सामं (for समं). -- Ba om. line 91. -- Before line 92, Ba ins. युधिष्ठिर उवाच. -- (L. 94) Ba भवंति (for तरन्ति). De केन (for देन). -- (L. 95) Ba सर्व. Ga कर्षितैर्कृतं (for 'संयुक्तम्'). -- (L. 96) Ba. a पुनं (for धर्म). -- (L. 99) Ba. a उदपातीयं (for नद्यं). De कान्तारदुर्गमे (for 'दर्शनम्'). -- (L. 100) Da वृक्षा छाया. Ba De वा (for न). -- (L. 101) Da. a विश्रान्तः (for वै श्रान्तः). De Dns. ns Da [5] ध्वान- (for [5] ध्वनि). -- (L. 102) De. Dns. ns Da नीयन्ते. Ba यमभूयैस् (for 'दूतैस्'). De न (for तु). Ba विकैर् (for [वा]ना). -- (L. 103) Ba न ये न (for तथैव). De जीवसंज्ञिताः (for 'संज्ञिताः'). -- (L. 104) De पार्थिवः. -- (L. 105) De हयादीनि प्रदत्तानि (for the prior half). -- Ba. a om. (hapl.) lines 106-107. -- (L. 108) De वाक्त्रा वस्त्रदातारो (for the prior half). De निर्बन्धा

(for अवस्थाः). -- (L. 110) Ba De Da. e Gs ता (for तु). Da Gs याति. De Dns. ns Gs सर्व- (for सर्वैः). Ba Gs सुतर्पिताः. -- (L. 111) Ba सस्यप्रदायकाः; Dns रत्नं (for सस्य). -- (L. 112) Ba तथा (for नराः). -- (L. 115) De ते (for तु). -- (L. 117) De. 2 तु (for न). De. 2 षट्- (for षट्-). -- De om. line 118. -- (L. 120) De प्रेतलोके (for प्रेतलोक). -- (L. 123) Ba पुनं; Ba एतां (for एतान्). -- (L. 126) De Da अथा (De. 'एव') नः (for अध्वनि). Ba विभूषितः (for -समन्वितः). -- (L. 127) Ba पृच्छति. De. 2 ह्यन्नदातारः. Ba पूज्यते ह्यनुदातारं (for the prior half). Ba चासकृत् (for चाशया). -- (L. 128) Dns तं पूजयेत्प्रयत्नेन (for the prior half). -- (L. 129) De. 2 यातम्. Ba m सर्वाश्वाः (for सवासवाः). -- (L. 130) Ba De. 2 अपूजिताः (De. 'तः'). -- (L. 133) Ba धर्मसमाश्रितां (for 'समाश्रयाम्'). -- (L. 134) Ba प्रभो (for विभो). -- (L. 135) De. 2 भक्तैः (for धर्मान्तरं). -- (L. 136) Da

मार्कण्डेय उवाच ।

धर्मान्तरं प्रति कथां कथ्यमानां मया नृप । [135]
 सर्वपापहरां नित्यं शृणुष्ववाहितो मम ।
 कपिलायां तु दत्तायां यत्फलं ज्येष्ठपुष्करे ।
 तत्फलं भरतश्रेष्ठ विप्राणां पादधावने ।
 द्विजपादोदकक्षिप्त्वा यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
 तावत्पुष्करपर्णेन पिबन्ति पितरो जलम् । [140]
 स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः ।
 पितरः पादशौचेन अन्नाद्येन प्रजापतिः ।
 यावद्ब्रह्मस्य वै पादौ शिरश्चैव प्रदृश्यते ।
 तस्मिन्काले प्रदातव्या प्रयतेनान्तरात्मना ।
 अन्तरिक्षगतो वत्सो यावद्योन्यां प्रदृश्यते । [145]
 तावद्भौः पृथिवी ज्ञेया यावद्भ्रमं न मुञ्चति ।
 यावन्ति तस्या रोमाणि वत्सस्य च युधिष्ठिर ।
 तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
 सुवर्णनासां यः कृत्वा सखुरां कृष्णधेनुकाम् ।
 तिलैः प्रच्छादितं दद्यात्सर्वरत्नैरलंकृतम् । [150]
 प्रतिग्रहं गृहीत्वा यः पुनर्ददति साधवे ।
 फलाणां फलमश्नाति तदा दत्त्वा च भारत ।
 ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।
 चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ।
 अन्तर्जानुशयो यस्तु मुञ्जते सक्तभाजनः । [155]
 यो द्विजः शब्दरहितं स क्षमस्तारणाय वै ।
 अपानपानगदितास्तथान्ये ये द्विजातयः ।
 जपन्ति संहितां सम्यक्ते नित्यं तारणक्षमाः ।
 ह्ययं कथ्यं च यत्किञ्चित्सर्वं तच्छ्रोत्रियोऽर्हति ।
 दत्तं हि श्रोत्रिये साधौ ज्वलितेऽग्नौ यथा हुतम् । [160]

मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रयोधिनः ।
 निहन्त्युर्मन्युना विप्रा वज्रपाणिरिवासुरान् ।
 धर्माश्रितेयं तु कथा कथितेयं तवानघ ।
 यां श्रुत्वा मुनयः प्रीता नैमिवारण्यवासिनः ।
 वीतशोकभयक्रोधा विपाप्मानस्तथैव च । [165]
 श्रुत्वेमां तु कथां राजन्नभवन्तीह मानवाः ।
 युधिष्ठिर उवाच ।

किं तच्छौचं भवेद्येन विप्रः शुद्धः सदा भवेत् ।
 तदिच्छामि महाप्राज्ञ श्रोतुं धर्मभृतां वर ।
 मार्कण्डेय उवाच ।
 वाक्शौचं कर्मशौचं च यच्च शौचं जलात्मकम् ।
 त्रिभिः शौचैरुपेतो यः स स्वर्गी नात्र संशयः । [170]
 सायं प्रातश्च संध्यां यो ब्राह्मणोऽभ्युपसेवते ।
 प्रजपन्पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
 स तथा पावितो देव्या ब्राह्मणो नष्टकिल्बिषः ।
 न सीदेत्प्रतिगृह्णानो महीमपि ससागराम् ।
 ये चास्य दारुणाः केचिद्ब्रह्माः सूर्यादयो दिवि । [175]
 ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवाः शिवतराः सदा ।
 सर्वे नानुगतं चैनं दारुणाः पिशिताशनाः ।
 घोररूपा महाकाया धर्षयन्ति द्विजोत्तमम् ।
 नाध्यापनाद्याजनाद्वा अन्यस्माद्वा प्रतिग्रहात् ।
 दोषो भवति विप्राणां ज्वलिताग्निमयाः द्विजाः । [180]
 दुर्वेदा वा सुवेदा वा प्राकृताः संस्कृतास्तथा ।
 ब्राह्मणा नावमन्तस्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ।
 यथा श्मशाने दीप्तौजाः पावको नैव दुष्यति ।
 एवं विद्वानविद्वान्वा ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
 प्राकारैश्च पुरद्वारैः प्रासादैश्च पृथग्विधैः । [185]

सर्वपापहरा. — (L. 137) De₂ च (for तु). B₄ कपि-
 लानां प्रदत्तानां (for the prior half). B₂ प्रेत्य (for
 ज्येष्ठ-). — (L. 139) B₂ विप्र- (for द्विज-). — (L.
 140) B₂ De पुष्करपात्रेण (for 'पर्णेन'). B₂ [व]दकं (for
 जलम्). — (L. 143) B₂ द्वौ (for वै). De यावद्ब्रह्मस्य
 पादौ द्वौ (for the prior half). — (L. 144) De₂ Dn₂
 प्रयत्नेन (for 'तेन'). — (L. 145) B₂₋₄ अन्तरिक्षगतो;
 G₃ 'रिक्षं गतो. De₁ वत्स. — (L. 147) De₂ Dn₃ तस्य
 (for तस्या). — (L. 149) B₂ 8 सुवर्णशृंगीं (for 'नासां').
 De मधुना; Dn₁ सखुरां; D₄ G₃ मधुरां (for सखुरां).
 — (L. 151) D₄ प्रतिग्रहं. De च (for यः). De D₄ G₃
 ददाति. — (L. 153) De ससमुद्रा गुहा. — (L. 155)
 B₂ De Dn₂. n₃ D₃ जानुयुजो; B₄ 'सगो (for 'शयो').
 D₃ G₃ मुंक्ते. संसक्तभाजनः (for the post. half).
 — (L. 157) D₃ 'रदितास् (for 'गदितास्'). B₃. 4 अपान-

पानिगदितास्; De यः पावमानो जपति (for the prior half).
 — (L. 158) B₂ नित्यं (for सम्यक्). — (L. 163) De
 हि (for the first [ह]यं). — (L. 166) B₂ तर्तीह तु;
 De संतर्तीह (for नभवन्तीह). — (L. 168) De₂ वरः.
 — (L. 170) B₂. 8 शुद्धो (for स्वर्गी). — (L. 171) B₂
 De₂ संध्यायां (De₂ 'या') (for संध्यां यो). De₁ Dn₂ अ-
 सेवते; De₂ [स]न्युप (for [स]न्युप). — (L. 174) De₂
 अभि (for अपि). — (L. 175) B₂₋₄ De₂ सूर्यादयो (for
 सूर्यां). — (L. 176) B₄ नित्यं (for सौम्या). — (L.
 177) B₂ De न चान्यत्रगतं; B₄ सर्वेन्यतु (for सर्वे नानु).
 B₂ De Dn D₄. 6 G₃ पिशिताग्नि (De₂ 'श-; D₄ 'सि)नः
 (for 'शनाः). — B₂ om. line 178. — (L. 179)
 De अन्य (De₂ 'न्या'याद् (for 'साद्). — (L. 180)
 B₂ ज्वलिताग्निसमाहिते (for the post. half). — (L.
 181) De₂ सुदेवे (for सुवेदा). — (L. 183) De₂

नगराणि न शोभन्ते हीनानि ब्राह्मणोत्तमैः ।
 वेदाख्या वृत्तसंपन्ना ज्ञानवन्तस्तपस्विनः ।
 यत्र तिष्ठन्ति वै विप्रास्तन्नाम नगरं नृप ।
 व्रजे वाप्यथवारण्ये यत्र सन्ति बहुश्रुताः ।
 तत्तद्वनगरमित्याहुः पार्थ तीर्थं च तद्ववेत् । [190]
 रक्षितारं च राजानं ब्राह्मणं च तपस्विनम् ।
 अभिगम्याभिपूज्याथ सद्यः पापात्प्रमुच्यते ।
 पुण्यतीर्थाभिषेकं च पवित्राणां च कीर्तनम् ।
 सन्निः संभाषणं चैव प्रशस्तं कीर्त्यते कुपैः ।
 साधुसंगमपूतेन वाक्सुभाषितवारिणा । [195]
 पवित्रीकृतमात्मानं सन्तो मन्यन्ति नित्यशः ।
 त्रिदण्डधारणं मौनं जटाभारोऽथ मुण्डनम् ।
 वल्कलाग्निनसंवेष्टं व्रतचर्याभिषेचनम् ।
 अग्निहोत्रं वने वासः शरीरपरिशोषणम् ।
 सर्वाण्येतानि मिथ्या स्युर्यदि भावो न निर्मलः । [200]
 न दुष्करमनाशित्वं सुकरं ह्यशनं विना ।
 विशुद्धिं चक्षुरादीनां षण्णामिन्द्रियगामिनाम् ।
 विकारि तेषां राजेन्द्र सुदुष्करतरं मनः ।
 ये पापानि न कुर्वन्ति मनोवाक्कर्मबुद्धिभिः ।
 ते तपन्ति महात्मानो न शरीरस्य शोषणम् । [205]
 न ज्ञातिभ्यो दद्या यस्य शुक्लदेहोऽविकल्मषः ।
 हिंसा सा तपसस्तस्य नानाशित्वं तपः स्मृतम् ।
 तिष्ठन्गृहे चैव मुनिर्भित्तं शुचिरलंकृतः ।
 यावज्जीवं दयावांश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 न हि पापानि कर्माणि शुद्ध्यन्त्यनशनादिभिः । [210]

सीदत्यनशनादेव मांसशोणितलेपनः ।
 अज्ञातं कर्म कृत्वा च क्लेशो नान्यद्विधीयते ।
 नाग्निर्देहति कर्माणि भावशून्यस्य देहिनः ।
 पुण्यादेव प्रव्रजन्ति शुद्ध्यन्त्यनशनानि च ।
 न मूलफलभक्षित्वाच्च मौनान्नानिलाशनात् । [215]
 शिरसो मुण्डनाद्वापि न स्थानकुटिकासनात् ।
 न जटाधारणाद्वापि न तु स्थण्डिलशययथा ।
 नित्यं ह्यनशनाद्वापि नाग्निशुश्रूषणादपि ।
 न चोदकप्रवेशेन न च क्ष्माशयनादपि ।
 ज्ञानेन कर्मणा वापि जरामरणमेव च । [220]
 व्याधयश्च ग्रहीयन्ते प्राप्यते चोत्तमं पदम् ।
 बीजानि ह्यग्निदग्धानि न रोहन्ति पुनर्यथा ।
 ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संयुज्यते पुनः ।
 आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्योपमानि च ।
 विनश्यन्ति न संदेहः फेनानीव महार्णवे । [225]
 आत्मानं विन्दते येन सर्वभूतगुहाशयम् ।
 श्लोकेन यदि वार्धेन क्षीणं तस्य प्रयोजनम् ।
 अक्षरादभिसंधाय केचिच्छ्लोकपदाङ्कितैः ।
 शतैरन्यैः सहस्रैश्च प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ।
 नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः । [230]
 ऊचुर्ज्ञानविदो ब्रह्माः प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ।
 विदितार्थस्तु वेदानां परिचेद प्रयोजनम् ।
 उद्विजेत्स तु वेदेभ्यो दावाप्तेरिव मानवः ।
 शुष्कं तर्कं परित्यज्य आश्रयस्य श्रुतिं स्मृतिम् ।
 एकाक्षराभिसंबद्धं तत्त्वं हेतुभिरिच्छसि । [235]

तथा (for यथा). — (L. 187) B₂ वेदसंपन्ना (for वृत्त). — (L. 189) Do व्रजे (Do₂ व्रजे) वा (for व्रज वा). B₂ बहुप्रज्ञाः (for 'श्रुताः'). — (L. 190) Do न यद् (for च तद्). — (L. 192) Dns 'गम्याथ' (for 'गम्याभि-'). — (L. 193) Do पुण्यतीर्थाभिषेकश्च (for the prior half). — (L. 194) Dns कीर्त्यते (for कीर्त्यते). — (L. 195) Do वाक्सुभाषित- (for वाक्सुभाषित-). — (L. 198) B₂ (m as in text) संवेष्टं; B₄ संवेष्टं (for संवेष्टं). — (L. 199) B₄ शरीरमपि शोषणं (for the post. half). — (L. 200) B₂ स्याद् (for स्युर्). — (L. 203) Do विशुद्धं. — (L. 205) B₂ तपति च (for ते तपन्ति). — (L. 206) B₂ तस्य (for यस्य). — (L. 207) B₂ Do D₄ G₂ सा न तपस्य; B₄ सा न जयस्य; Dns सागस्तपस्य (for सा तपस्य). B₂ हिंसा दानं तपस्तस्य (for the prior half). — (L. 208) B₄ तिष्ठन्गृहे वै मुचिरं; Do गृहे तिष्ठन्मुनिश्चैव (for the prior half). — (L. 212) B₂ & Do₂ क्लेशान् (for क्लेशो).

B₂-₃ Do₂ प्रीयते (for प्रही*). Do₂ वा (for न). — (L. 214) Do प्रयुज्यते (Do₂ 'ते') (for प्रव्रजन्ति). B₂-₃ अनशनादिभिः (for 'नानि च'). — (L. 215) Do -अक्षाद्वा (for -भक्षित्वान्). B₂ न च मौनानिलाशनात् (for the post. half). — (L. 216) B₂ -कुटिकासनात्; Do -कुटिकासनात् (for -कुटिकासनात्). — (L. 218) B₂ शुश्रूषणाद् (for ह्यनशनाद्). — (L. 221) D₄ महर्णवे (for प्रही*). — (L. 224) Do D₄ G₂ विप्रहीणानि. — (L. 225) D₄ विनश्यति (for विन*). — (L. 228) B₂-₃ Do D₂ G₂ श्लोकपदाङ्कितैः; D₄ लोकपदाङ्कितैः. — (L. 229) Do गतैरन्यैः (Do₂ 'न्यः') (for शतैरन्यैः). — (L. 231) B₂ ज्ञानवयो- (for 'विदो'). Do लोकमोक्षणं (for मोक्षलक्षणम्). — (L. 232) B₂ वेदितार्थस्तु; Do₂ विदितार्थः; Dns विदितार्थः (for विदितार्थः). — (L. 233) Dns (before corr.) D₄ & देवेभ्यो (for वेदेभ्यो). Do₂ दावाप्तेरिव; Do₂ दवाप्तेरिव. — (L. 234) Do₂ D₄ G₂ शुष्कः; Dns शुष्कः (for शुष्कं). B₂ स्मृतिं श्रुतिं (by transp.). Do₂

बुद्धिर्न तस्य सिध्येत साधनस्य विपर्ययात् ।
 वेदपूर्वं वेदितव्यं प्रयत्ना-
 त्तद्वै वेदस्तस्य वेदः शरीरम् ।
 वेदस्तत्त्वं तत्समासोपलब्धौ
 क्लीबस्त्वात्मा तत्स वेद्यस्य वेद्यम् । [240]
 वेदोक्तमायुर्देवानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ।
 फलत्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ।
 इन्द्रियाणां प्रसादेन तदेतत्परिवर्जयेत् ।
 तस्मादनशनं दिव्यं निरुद्धेन्द्रियगोचरम् ।
 तपसा स्वर्गमनं भोगो दानेन जायते । [245]
 ज्ञानेन मोक्षो विज्ञेयस्तीर्थस्नानादवश्यः ।
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु राजेन्द्र प्रत्युवाच महायशाः ।
 भगवन्छ्रोतुमिच्छामि प्रधानविधिमुत्तमम् ।
 मार्कण्डेय उवाच ।
 यत्त्वमिच्छसि राजेन्द्र दानधर्मं युधिष्ठिर ।
 इष्टं चेदं सदा मह्यं राजन्गौरवतस्तथा । [250]
 शृणु दानरहस्यानि श्रुतिस्मृत्युदितानि च ।
 छायायां करिणः श्राद्धं तत्कर्णपरिवीजिते ।
 दशकल्पयुतानीह न क्षीयेत युधिष्ठिर ।
 जीवनाय समाङ्किर्न वसु दत्त्वा महीयते ।
 वैश्यं तु वासयेद्यस्तु सर्वयज्ञैः स इष्टवान् । [255]

प्रतिश्रोतश्चित्रवाहाः पर्जन्योऽज्ञानुसंचरन् ।
 महाधुरि यथा नावा महापापैः प्रमुच्यते ।
 विप्लवे विप्रदत्तानि दधिमस्त्वक्षयाणि च ।
 पर्वसु द्विगुणं दानमृतौ दशगुणं भवेत् ।
 अयने विषुवे चैव षडशीतिमुखेषु च । [260]
 चन्द्रसूर्योपरागे च दत्तमक्षयमुच्यते ।
 ऋतुषु दशगुणं वदन्ति दत्तं
 शतगुणमृत्वयनादिषु ध्रुवम् ।
 भवति सहस्रगुणं दिनस्य राहो-
 र्विषुवति चाक्षयमश्रुते फलम् । [265]
 ना भूमिदो भूमिमश्नाति राज-
 क्षा यानदो यानमारुह्य याति ।
 यान्यान्कामान्ब्राह्मणेभ्यो ददाति
 तांस्तान्कामान्ब्राह्मणायमानः स सुक्ले ।
 अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं [270]
 भूवैष्णवी सूर्यसुताश्च गावः ।
 लोकास्त्रयस्ते न भवन्ति दत्ता
 यः काञ्चनं गावश्च महीं च दद्यात् ।
 परं हि दानान्न भूभुवः शाश्वतं
 भव्यं त्रिलोके भवते कुतः पुनः । [275]
 तस्मात्प्रधानं परमं हि दानं
 वदन्ति लोकेषु विशिष्टबुद्धयः ।


Dn2 तत्त्व- (for तत्त्वं). — (L. 236) B2 सूतस्य (न तस्य). — (L. 239) B2 शुद्धं (for तत्त्वं). Dc वेदस्त-
 द्दत्तसमासोपलब्धिः. — (L. 240) B2 Dc Ds Gs च (for तु). — (L. 241) Dc Dn2 वेदानाम् (for देवानाम्).
 — (L. 242) Dc2 लोक-. — (L. 244) Dc नित्यं (for दिव्यं). — (L. 248) Dc Dn Ds Gs प्रदानविधिम् (for प्रधानं). — (L. 249) B2 यत्तु; B3 यत्तुम्; Dc यत्तत्
 (for यत्त्वम्). B2 Dc पृच्छसि (for इच्छसि). — (L. 250) Dn2 इष्टं (for इष्टं). Dc1 समा- (for सदा). Dc
 शौचवतस् (for गौरं). — Dn3 om. lines 251-253.
 — (L. 251) Dc2 प्रति- (for श्रुति-). — (L. 252) B2
 छायायाः. B2-4 Dc Dn1 D4.6 परिवीजितं; Dn2 Gs न-
 र्जीवितं (for परिवीजिते). — Dn2 om. (? hapl.) line
 253. — (L. 253) Dc2 दशकल्पयुतानीह (for the prior
 half). — (L. 254) Dc सदा (for समा-). Dc Dn2. n3
 D4.6 महीयते (for 'यते). — (L. 255) B2.4 Dc2
 त्रिषं (for वैश्यं). B2 Dc स इष्टवान् (for स इ').

— (L. 256) B2-4 Dc D4 प्रतिश्रोतश्च. B2-4 Dc Gs
 चित्रवाहाः. Dc यजंत्यात्यंतसंचरन् (Dc2 'रं); Gs पर्जन्यो-
 नानुसंचरन् (for the post. half). — (L. 257) B1
 महाध्वनि (m हानदुर्गे); Dn3 (m as in text) 'युधि
 (for 'धुरि). Dc यथान्याय्यं; Gs यथा नावा (for यथा
 नावा). B2 m (गृहा)बुद्धियथान्यायं (for the post.
 half). — (L. 258) Dc2 D4 विप्लवे (for विप्लवे).
 Dc Dn2 दधिमश्रु (Dn2 'स्त्र')क्षयाणि च (for the post.
 half). — (L. 259) B2 Gs पर्वणि; D4 सर्वस्वं (for
 पर्वसु). — After line 259, B2-4 Dc ins.:

अन्धे शत(Dc2 दान)गुणं प्रोक्तमननं विषुवे भवेत् ।

— (L. 264) B2 भवति हि; Dc2 भवति. — (L. 266)
 Dc न भूमिदो. — (L. 273) Dc गां न (for गावश्च).
 — (L. 275) B2 भुवं (for भव्यं). B2 Dc भविता
 (for भवते). — (L. 277) B3 वदन्ति लोके भुवि शुद्धबुद्धयः.
 — Colophon. — Adhy. name: B2 दानमाहार्यः.
 — Adhy. no.: Dn1. n3 199; Dn2 198; GK 200.

ERRATA

 Only mistakes in the constituted text have been listed here. For other corrections see Critical Notes.

Adhy & Sl. No.	For	Read
15, 16 ; 21, 14	मार्तिका°	मार्त्तिका°
31, 38	धार्यपरमो	चार्यपरमो
43, 4	°प्रभावा	°प्रभावाः
81, 56	प्रयगच्छति	प्रयच्छति
98, 13	जीवं जीवक°	जीवंजीवक°
110, 1	रम्यो	रम्य
116, 6	मार्तिका°	मार्त्तिका°
142, 26	भीमाजुन°	भीमाजुन°
179, 16	कार्ति°	कार्ति°
198, 22	पुराकर्म	पुरा कर्म
222, 32	श्रश्वा	श्रश्वा
225, 3	तपोधनाश्च	तपोधनाश्च
230, 1 (ref.)	उवाच ।	उवाच ।
248, 6, 11	वार्धक्षत्रि°	वार्द्धक्षत्रि°
253, 19	श्रृगालो	सृगालो
267, 9	रामकरणात्	रामकारणात्
268, 20	°हृदया	°हृदयाः
271, 25	मायया वृतः	माययावृतः
282, 5	°कण्टकविद्धा°	°कण्टकविद्धा°

149

Two different motives for the introduction of the Gṛdhra Jambūka episode are suggested, viz 383* and 384*: neither is apt. In 12. 140. 10-11, it was pointed out how it is possible at times for the 'Satan to quote Scriptures'. The present story supplies an illustration.

1 ^d) Vaidika = Besnagar.

4 ^c) पक्षान्तर, 'following on his own lonely furrow': cf. कर्मानुगो गच्छति जीव एकः 1 Cf. 11^c below.

6 ^{ed}) Cf. 11. 2. 3: 12. 27. 29.

14 ^a) अन्न 'thundercloud': second simile.

19-20 (To be construed as *yugma*). Birds, when they enjoy the company of their brood, are incapable of perceiving the abstract virtue (of parental affection), such as is perceived by sages (aspiring for bliss in the next world) in the ritual of the *yajña* undertaken for that purpose; yet the birds support their progeny.

22 ^{aa}) "Affection which is to cause them grief: can these men be supposed to have it at all?"

24 ^a) अभियुक्तस्य 'of one against whom there is a process in the law court': cf. राजद्वारे इमं शनिं न यस्मिन्महि म धाम्निवः ।

33 ^a) यथाकृता = यथासंभारिता; √ कृ 'to win'. Cf. 12. 159. 1^a.

43 ^b) प्रत्ययोत्तरः 'deferential'. -- ^c) 'Seeing that you are wending your way towards the bathing-ghat (जलस्नानार्थं)'. For जलस्नान, cf. 12. 135. 2, 4, etc.

46 ^d) 'Each fits in with the other in the due proportion or settled sequence'.

55 ^{ed}) Cf. Bṛhadāraṇyaka Up. IV. 4. 3.

63 ^a) शोडशै 'before next day's dawn' = सद्यः.

69 ^{aa}) 'Do not be obdurate [and stay here]. It is unbelievable that life can return today and mitigate your sorrow'.

71 ^a) मूर्तिप्रदानेन 'by the reanimation of the dead body'.

77 ^a) ये, e. g., the dead boy, who has changed

over (धर्मविवर्धयः) from the living to the dead and so cannot perceive the weeping parents. For whom then this weeping?

85 ^c) कुलशोका (क+आ)करम्, 'causing volumes of sorrow to the family'.

89 ^b) 'intent upon some seductive pretext'.

94^{aa} and 95^d) नन्दन्ति, प्रतिनन्दन्ति 'shout and counter-shout in glee'.

97 ^d) मृश्यतां, 'disregard'; मृश्यतां, 'investigate'; मृश्यतां, 'purify [from the dross of selfishness]'.

101 ^b) 'Both sharp and hustling'.

105 ^d) शिपुयात् = शैपुयात्. See Pāṇini 5. 1. 130.

150

4 ^c) शारिक, included, in Vasiṣṭha Dharma S., xiv. 48, amongst birds whose flesh can be eaten.

9 ^a) प्रसन्नान्, the combined gender and number for शास्त्राः + स्कन्धः.

18 The addl. colophon after 18, coming unaccountably in the middle of Nārada's speech, has very little justification. But it could have been retained, following the majority of the MSS.

34 ^a) Both स्पन्दन and स्पन्दन are possible readings. The tree is known for its wood which is used for making chariot-wheels.

151

23 ^c) For कृत्स्नं (found in Ś1 K1.3 V1 B1.3 Da D1.3.4), कृच्छ्रं is an equally plausible reading.

152

4 ^a) 'परासुता exhaustion or death'. Cn: पराधीनप्राणत्वम् । ॐ

6 [Crit. App., line 11: read '(for मदस्य)'.]

7 ^d) The v. l. for अयुक्ता, viz. असक्ता or मुक्ता, can hardly be classified as a दोष. There seems to have occurred an orig. graphic confusion between ल, य, न; and the उकार in the Śāradā script passes often unnoticed.

18 ^a) आह्वियमाणस्य, 'when forcibly uprooted'.

—^{ca}) 'Whatever traditional practice or custom (संस्था) is perverted, it recoils (अभि-) on the author'.

22 ^a) परं 'matter of no concern'. —^c) गृहीतु= गृह्यातु, acc. to Amarakośa 3. 1. 27. Editions and MSS. unnecessarily improve it into ग्रहीतु.

32 ^{ca}) 'Chance veracity can always be found,' but not the invariable rectitude of the truly great.

153

6 ^a) तन्द्नी: — The comm. Mukuṭa on the Amara 1. 7. 37 vouches for the existence of this form of the word besides the normal three forms तन्द्ना, तन्द्भि: and तन्द्नी. The v. l. seem to suggest that तन्द्नी: was the original reading. The form recurs in B. 12. 228, 48^a.

8 ^a) एतया (unless it refers to the entire group [= एतावता]) prob. refers to परबुद्धयुपतापिता in 7^b. To make it refer to या: क्रिया: in 7^a (read in the sing. in several MSS.) is not satisfactory.

10 ^b) वृद्ध. The variants वृद्धे and वृद्धौ would refer to लोभ. So also, in 10^c, लोभस्थाने अज्ञानस्थानं. But this last assertion is not very significant after the earlier statement लोभप्रसवमज्ञानं. Could the orig. text in 10^c have been *स्थाने *स्थानं to correspond to क्षये क्षेप्यं? The स्थानं in 4^b, if it is to be distinguished from प्रवृत्ति and वृद्धि, has to be understood in the sense of cumulation, immobility or stagnation. Anyhow the eleven points mooted in st. 4 are not worked out in full details later.

154

16 ^a) Cn on B. 12. 220. 9, glosses असंरम्भो by अभिनिवेशाभावः, 'not being over-absorbed in anything'. —^c) अविदिता 'not prying too much into matters that do not concern you'.

17 ^{ca}) "Ready to talk to the crowd, but always speaking the truth and not indulging in [undeserved] praise or blame". In B. 12. 220. 11^{ca}, the line is read as one समस्तपद.

19 ^b) अय - अय 'either because his desires are few, or because he has no malice against those placed in a better situation'. —^a) 'Never exhibits outward marks of affluence' (such as overflow of temper, arrogance, etc.).

24 This st. advocates the Bhagavadgītā ideal as propounded in 6. 25. 20 (= BG. 3. 20) and elsewhere. —^a) "The sage's Dharma is *not* violated" [by the performance of the karma].

27 ^a) अवाचिनोति, 'picks them up' if they happen to be on the way (i. e., प्रवाहपतित). —^b) न संप्रचिनोति 'does not go out of his way to secure them at any hazard'. —^a) Cf. Manu. 2. 87; 6. 8; 11. 35. ❀ Cn (under B. 3. 213. 34 and B. 12. 189. 13): मैत्रं मित्रमावस्तदेवायनं परं प्राप्यं स्थानं, तत्र गतः। Again (under B. 12. 278. 5): मैत्रायणगतः। मित्रः सूर्यस्तस्येदं मैत्रं तदयनं गमनं तच्च मैत्रायणं तत्र गतः, सूर्यवत्स्यहं विभिन्नमार्गः, अविक्रितो ग्रामैकरात्रविधिना चरेदित्यर्थः। ❀ It will be noticed that the comm. interprets the same sentence differently to suit the context.

29-31 It will be observed that, like BG. 5. 5, the text here advocates possibility of following both the alternatives of कर्मयोग and कर्मसंन्यास.

33 The ref. here, as even Hopkins admits (*The Great Epic of India*, p. 88), is *not* to the Buddhists.

155

9 ^b) 'No haven of safety (or no instance of selfdenying discipline) superior to the mother'.

156

7ff. The thirteen forms or aspects of truth enumerated in st. 8-9 are further explained in st. 10-12. Explanations for अमात्सर्य and for ध्यान are absent in the original, the defect being supplied in Dr T G1. 2. 5 by 405* and 406* respectively.

25 ^a) व्रते च अग्निहोत्रं च एतयोः समाहारः व्रताग्निहोत्रं.

157

7 ^a) तिष्ठते 'stops boiling over', and if assisted by श्रीः (dignity), it ceases altogether.

10 Passage 411* is better omitted from the constituted text. It is not given by the Kashmirian version and the majority of the Devanāgarī version and it repeats what is already stated in 9^{ca}. The second enumeration omits मोह as well as क्रोध.

Similar omission was found in the preceding adhy. also.

15 °) कुत्सा 'feeling of revulsion and contempt' proceeds from 'incoherent speeches', and dies down by taking no notice of them.

18 °) तान् = दोषान्.

158

5 °) ❧ Cn: दत्तमनुकीर्तयतीति दत्तानुकीर्तिः, आत्मनः वदान्यत्वस्य प्रकाशकः । ❧

159

It is clear that a large tract of this adhy. has been freely adapted from the 11th chapter of the Manusmṛti, unless both are indebted to some common source.

1 °) कृतार्थः = संनिवार्यः, प्राप्तये यागं करिष्यन्. The rather unusual use of √ कृ in the sense of 'to win' has prompted the different v. l.; cf. 12. 149. 33°.

3 °) 'Uncooked food should not be given outside the sacrificial precincts'. The v. l. चाकृतान् (very poorly supported) states just the opposite.

6 °) प्रतिविद्धः (as in Śi K1. 2. 4 D1), from √ विद् विन्धते, 'limping, deficient'. Cf. Rv. 8. 9. 6. To remove the obstacle in the way of a Brahmin's yajña, the methods mentioned in st. 7-10 are permissible. St. 11-12 give incidentally what may be done to quench extreme pangs of hunger. यशेषु (for वेष्टमनि in 8°) is characteristic of the late middle group of MSS. Kullūka, the comm. on Manu., explains the reading by—यस्माच्छूद्रस्य क्वचिदपि यज्ञसंबन्धो नास्ति । Normally the शूद्र is a poor person, not likely to possess much that can be available for use in the yajña (परिग्रहः = परिग्रहाहं वस्तु).

11 The comm. Vādirāja, reading यथैव (for तथैव) and अनिःस्वता (for अनश्नता), understands two separate statements in the stanza, one involving सप्तमे भक्ते अनिःस्वता (i. e., leaving enough for six meals) and the other, शस्त्रनभक्ते अनिःस्वता. All that seems unnecessary. A man who is compelled to go without food for three entire days can be excused for any high-handed robbery, *provided* he selects as his victim a person of notoriously evil practices. Cb offers us a different explanation: ब्राह्मणविषयं

चैतत् । सप्तमे भक्ते षष्ठ्यालोपवासे दिनत्रये गते चतुर्थदिने सप्तमभोजनप्रसङ्गे भक्ताभावे दिनैकमात्रभोजनार्थं..... हर्तव्यम् । It is to be noted that Manusmṛti 11. 16 gives अश्वस्तनविधानाय (or 'नेन) as a v. l. for अश्वस्तनविधानार्थं, and with that agrees the Cb paraphrase दिनैकमात्रभोजनार्थं. For, a pious Brahmin is not expected to hoard food beyond one day's requirements: cf. Manu. 4. 7.

12 °) For नृपस्वैतत्, Cb reads तु तस्यै तत्, तस्यै being glossed as द्रव्यस्वामिने. The हरणकर्ता in this case is to himself make the report of his action before the king.

15 °) लिङ्गप्रतिनिधिः 'a substitute or alternative determined on rational grounds'.

17 °) वेदनात्, राजनि कृते वेदने, स राजा सुवीर्योऽपि 'अहं ब्राह्मणं प्रति अवीर्यः' इति विद्यात्, तं ब्राह्मणं च आत्मनः शीर्यवत्तरं विद्यात् । The corresponding Manu. passage envisages the Brahmin himself as the reporter.

18 °) शुक्ताम् 'sour': cf. Sūśruta (N. S. ed.) 4. 1. 17, 25.

24 °) उदकया, उदकमहंतीति (Pāṇini 5. 1. 66). उदकया (prob. old instr. sing.) = उदकयया; cf. पाप-कृत्वा in 12. 146. 6°.

26 °) Cf. the explanation of Ca. A deliberate occupation of a back seat as a sign of humiliation and penitence is meant. Cf. also 27°.

28 Cf. also 12. 35. 25.

33 °) विप्रस्त्वं चेति, 'the majority reading, is rendered grammatical in M4, reading विप्रस्त्वस्येति; but there is duplication involved in सुवर्णहरणं and स्त्वस्यं. There is a tautology also between *विप्रासङ्ग and अगम्यगमन, if विप्रासङ्ग is understood as Cv suggests. आसङ्ग can however be understood to mean 'waylaying or maltreatment' of Brahmins'. — °) The v. l. मद्यपाने or 'पानात् विहरन्' 'vagabondage after a drinking bout' (the Ks reading विहारान्मद्यपानं reverses the sequence) gives good sense, as also विहारो मद्यपानं च, these being two separate offences. The reading विहरन् is, however, supported by Śi K1. 8-8 V1 Bo. 2. 8. 6 Dn1. ns D1-8. 8. 8 and can be construed only with भवति in 34°.

35 °) ❧ Cn: यौनं विवाहादिना संबन्धः । ❧ सहा चरण in the first three cases involves a fall in the status; not so in the last three cases.

37 ^a) 37^e has reference to 35^e. The three being पतितः, the question whether the funeral offerings are to be straight into the blazing fire or sideways (so that the offerings, falling outside the fire, become fit for goblins and rākṣasas, does not arise. Cn, reading अन्नं वीर्यं ग्रहीतव्यं, explains: पूर्वेषु त्रिषु सुरापन्नद्वान्गुरुतल्पगेषु स्त्रेषु प्रेतकर्मण्यपातितेऽपि दाहाद्यकरणेऽपि अन्नं, वीर्यं, हिरण्यं च, ग्रहीतव्यम् । तेषु स्त्रेषु सपिण्डानामाशौचाभावात् । ❀

42 Cf. Manu. 11. 206.

46 ^e) सुनी — In his comm. on Taitt. Sam., kāṇḍa 4, Prap. 6, Anu. 5, Śāyana explains सुनी as ज्वलन्ती लोहमयी स्थूणा. In *Ibid.*, 5. 4. 7, the same is said to be कर्णकावती, i. e., छिद्रवती, अन्तरपि ज्वलन्तीत्यर्थः.

50 ^e) गर्भमज्ञाता — one not knowing the fact that conception had taken place (and so associating with a woman in that condition). — ^e) आनेयी is explained by Kullūka on Manu. 11. 87 by रजस्वला or ऋतुज्ञाता, which does not seem to suit our passage, particularly 50^a.

51 ^b) क्षमाचरः 'sleeping on bare ground'. — ^e) ऋषभेण एकसहस्रं, glossed by Cb as एकवृषाधिकस्त्रीगवीसहस्रम् । एकाधिकं सहस्रमेकसहस्रम् । ऋषभेण एकसहस्रं ऋषभैकसहस्रम् ।

53 ^a) वरैर 'a low fellow, a blockhead'.

54 ^a) पशुसमो धर्मः = पशुहत्यासमानं प्रायश्चित्तव्रतम्, in consequence of killing [other] living beings.

56 ^e) निराचान्तः 'without even sipping water'.

59 ^a) On Manu. 8. 317^d (reading संस्थाने बहु-संस्थिते), Kullūka glosses: बहुजनाकीर्णे देशे. Our text recommends just the contrary, reading बहुसंवृते.

63-65 The four persons involved are: (i) the marrying younger brother (परिवेत्ता); (ii) the elder brother whose right of earlier marriage is passed over (परिवित्तः or परिवित्तिः [mas.]); (iii) the bride (परिवित्तिः [fem.], also described as यया परिविद्यते; and (iv) the पाणिग्रह or the priest. Manu. (3. 172) adds to the first three offenders two others: दातृयाजकपञ्चमाः.

66 Cowboys, crossing a river on the backs of cattle, it is said, occasionally indulge in this prank; but if अनावृष्टिः is correctly interpreted by Ca, the offence must have been more general than

what one is apt to imagine: cf. Manu. 11. 173.

68 ^a) निराकृति व्रतं, i. e., without the ऊर्ध्ववारं and the रुन्मयपात्रं of st. 67, and so for a longer period.

69 ^e) आदानसत्केषु 'given to extorting money'. For, such men are अन्-आस्तिक, heretics, and to them money (गोमात्रं) is their all in all (प्राणम्). So monetary fine will tell in their case.

70 Obviously such a ruling did not exist in Viśvāmitra's days. Cf. 12. 139. 86.

71 ^a) With the accepted text, the construction would be सोमपः सुरापस्य ब्राह्मणस्य गन्धमाधाय; while with the majority v. l., it would be सोमपः ब्राह्मणः सुरापस्य गन्धमाधाय. The first agrees with Manu. 11. 149^{ab}.

160

6 ^a) प्रपितामह (the *lect. diff.*). Bhiṣma was the पितामह of युधिष्ठिर, and युधिष्ठिर was in the position of a father to नकुल. 'प्र-' can be also interpreted to mean 'the senior-most' grandfather.

25 ^a) Both अकृष्टाः and हंसाः are classes of sages; the former may = अकृष्टपन्थाः.

31 ^a) पचतारके. In बृहत्संहिता 14. 5. 7, पच occurs as the name of a mountain in the east. It occurs in Jain Cosmography also as the name of a peak of the विद्युत्प्रभ mountain. So here also it is the name of a peak of the Himalayas. It is referred to as गिरिवर in 32^e.

48 ^b) भगाक्षिप्त्वा 'destroying the eyes of भग at the दक्षमखध्वंस'. Cf. B. 13. 160. 18.

49 ^a) त्रिकूटं चर्मम् । ❀ Cn: त्रीणि कूटानि कपटानि पार्श्वयोरे च तीक्ष्णधाररूपाणि परविदारकाणि यस्मिन् । ❀ Probably three knob-like prominences on the convex surface of the shield must have been meant. Ca renders it by त्रिशूलम्.

53 ^b) संप्रणेतारं, i. e., संप्रणेतृकं, 'properly marshalled [till then]; and (अच्युतं) 'unwavering'.

70 Reprimand, seizure, etc. are nicknames, forms of passes by the sword (suggested or rendered current by the dread that they inspire). Should there be any excess or deficiency in these रूपः, i. e., any uneven laying of the chastisement, the ultimate

law in the matter again springs from the sword itself. — [Crit. App., line 10: read चक्ष्वाकु for चक्षुः.]

84 The mention of पृथु leads to the mention of his famous exploit of the पृथिवीदाहन; but it is not pertinent to the context. What is pertinent is the statement that, by that bow (तेज) created by पृथु, देव्य, hithertofore, i. e., prior to the creation of अग्नि, protected the earth. That task is now to be shared by both the bow and the sword. The extra passage 422*, is not found in Śi K M, and is hence rejected.

161

1 °) The majority reading, आदमं गवा, is improbable, as Yudhiṣṭhira and his brothers were not expected to go home and discuss the matter of adhy. 161 and then return to Bhīṣma's side at the end of the adhy. The accepted reading, अयसं गवा, 'having found a respite or lull in the conversation,' is given by Śi K 1.2.4 D1 only.

3 °) नैष्ठिकं वाच्यं 'a decisive judgment' proceeding from conviction, and not with a divided mind, but with a mind at ease within itself (संतुष्टः).

7 °) For दिविगा, दिवि च would have been equally acceptable.

9 °) अग्रिमः 'with all his wits alert'; fully meaning what he said.

11 °) अन्तर्निष्कमः, 'limit which cannot be transcended'.

12 °) आराधयितुं विधी appears to have been simplified by आराधयितुं विधेन.

15 °) निस्तन्त्रः 'issue-less'; Cn: नैष्ठिकब्रह्मचारिणः.

16 °) हीसुसंवृताः, 'decently clad under the cloak of modesty'.

17 °) कुलप्रत्यागमराश्रु 'maintainers of the traditions in the family'.

19 °) वाचयन्पृथ्वीः 'whose words seem to be just waiting in the throat for coming out'.

30 °) उपवादिषु (Śi K 1.2.4 D1) seems to have been used in the sense of subsidiary argumentative treatises, e. g., the Upaniṣads. उपवेदिषु is a lect. fac.

34 °) Ca: पिप्पाकः तिलककः। Ca: 'oil-cake'.

36 °) तरसाभिपत्ति 'attacks (and attains the objective) with vigour and rapidity'.

37 °) Ca (reading परिखासितस्य): परितः खाता परिखा, सर्वतो मूलशोध इत्यर्थः। Ca: परिषत्स्थितस्य, 'seated in a formal assembly'. — °) 'This my statement may be put down by the good people in one voice (समेत्य) as extremely wicked, even though the gist of it is by no means trash'.

41 °) Cn glosses नैष्ठिकं by सिद्धान्तरूपम्.

44 °) Cv reads स्नेहेन बद्धस्य हि सन्ति तानि. The accepted text says the same negatively. तानि = जातीय-गणराजिकाराधनानि. A possible reference to the Buddhists is here suspected (cf. Hopkins, *The Great Epic*, p. 88); but the whole context speaks against it. Against the five advocates of Dharma (Vidura), Artha involving steady activity (Arjuna), a coalescence of Artha and Dharma (Nakula-Sahadeva), and Kāma (Bhīma), Yudhiṣṭhira here advocates the Bhagavadgītā ideal of समत्व (42), of overcoming काम, संकल्प, कर्तृत्वाभिमान and कलाशा (44), and of the correct discharge of appointed tasks (45), in the belief that there is a higher power that controls our movements and destiny (cf. BG. 3. 33, 13. 29) for our own ultimate benefit and salvation, and that we must therefore follow His will—must freely merge the individual will into the Will of the Omniscient Lord—in the firm conviction and realisation that that alone is the way to perfect bliss and salvation. True freedom, in fact, is such a self-realisation. It is not therefore without significance that the adhy. is named पञ्चीतः. The above is not the ideal that the Buddha preached. The word निर्धन, and the जन्ममृत्युजराविकार group, are pre-Buddhist. — It may be mentioned that the discussion in this adhy. prepares the ground for the मोक्षधर्म topics, just as adhy. 128 of the राजधर्मपर्व made the transition to the topics of the आपद्धमपर्व.

162

6 °) निकृतः 'one insulted and having a grievance'. The v. l. निहन्ति: 'trickster' connotes the same as the following शठः.

8 °) संप्रकीर्णोदियः 'sowing one's wild oats' at large'.